15 Apr
Մ -56

«ԳԱՐԵԳԻՆ Ա»
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ-ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՔ ԽՈՐԱՆԱՑ

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲՆԱԳՐԵՐ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ Վ. Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2004

75 Арм 2886
С-56 Смагоп. диссер
диссертация
2002, 2004.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«Գարեգին Ա» հայագիտական-աստվածաբանական կենտրոն
Հետազոտություններ և բնագրեր
Շարքի խմբագիր՝ պ. գ. դ. Մկրտիչ Բոզոյան
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ, ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՆՔ ԽՈՐԱՆԱՑ

(Արվեստի տեսության միջնադարյան
հայկական բնագրեր)

Աշխատասիրությամբ Վ. Հ. Ղազարյանի

Մասնագիտական խմբագիրներ

Հ. Հովհաննիսյան, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Գ. Տեր-Վարդանյան, պատմական գիտությունների թեկնածու

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին - 2004

ПЕРВОПРЕСТОЛЬНЫЙ СВЯТОЙ ЭЧМИАДЗИН
Арменоведческий-богословский центр "ГАРЕГИН – I"
Разыскания и тексты
Редактор серии д. и. н. Азат Бозоян
ИНСТИТУТ ИССКУСТВ АКАДЕМИИ НАУК АРМЕНИИ

ТОЛКОВАНИЯ ХОРАНОВ

(Средневековые армянские тексты
по теории искусства)

Подготовка текстов, предисловие и комментарии
В. О. Казаряна

Специальные (научные) редакторы:
доктор искусствоведения, профессор Г. Оганнесян,
к. и. н. Г. Тер-Варданян

Первопрестольный Св. Эчмиадзин – 2004

HOLY SEE OF ETCHMIADZIN
Armenological Theological Center "GAREGIN I"
Studies and Texts
The Consultant Editor of the Series
Doctor of Historical Sciences Azat Bozoyan
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA, INSTITUTE OF ART

THE COMMENTARIES OF CANON TABLES

(The Medieval Armenian Texts on the Theory of Art)

By V. H. Ghazaryan

Editors: Doctor of Art History, Prof. H. Hovhannisyan
Candidate of Historical Sciences G. Ter Vardanyan

2835

ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ИСКУССТВ

HOLY ETCHMIADZIN 2004

ՀՏԴ 7.01/.097 : 23/28
ԳՄԴ 85 + 86. 37
Մ - 565

Մ – 565 ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՔ ԽՈՐԱՆԱՑ: (Արվեստի տեսության միջնադարյան հայկական բնագրեր): Աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հ. Ղազարյանի; մասնագիտական խմբագիրներ՝ Հ. Հովհաննիսյան, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Գ. Տեր-Վարդանյան, պատմական գիտությունների թեկնածու: -Ա. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004, 480 էջ:

Խորանների կամ համաբարբառի աղյուսակներով են սկսվում ոչ միայն հայկական, այլև բյուզանդական, ասորական, Եվրոպայի վաղ միջնադարյան, վրացական և այլ Ավետարանմատյանները: Բայց դրանց պատկերազարդման հանգամանալից ասուվածաբանական մեկնություններ կան միայն հայ մատենագրության մեջ, որոնք առաջին անգամ հրապարակվում են շուրջ հարյուր ձեռագրերի համեմատությամբ, տարընթերցումներով, ձեռագրերի նկարագրություններով: Հանգամանորեն արծարծվում են այդ երկերի էսթետիկական, գունագիտական, պատկերաբանական, թվային խորհրդաբանության խնդիրները, «Խորանների մեկնությունների» կիրառումը հայկական, բյուզանդական, վրացական խորանապատկերներում: Այդ եզակի մեկնողական երկերը թույլ են տալիս ստեղծել միջնադարյան արվեստի գարդամոտիվների գիտական պատկերագրություն:

ԳՄԴ 85 + 86. 37

ISBN 99930-75-20-5

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004թ.
© Վ. Հ. Ղազարյան, 2004թ.

Հրամանաւ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

By order
of His Holiness
KAREKIN II
Supreme Patriarch and
Catholicos
of All Armenians

Տպագրում է մեկենասութեամբ
Տ. Մամիկոն վրդ. Քիլիճեանի
(ԱՄՆ Արեւելեան թեմ)

ի յիշատակ իր հօր՝
Նշան Քիլիճեանի

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սկսած ԺԹ դարի վերջին տասնամյակներից անցյալի մշակույթի գիտնականների ուշադրությունը գրավեց նաև Հայաստանի մատենական արվեստը: Առաջին հրապարակումները (Ստասով, Ալիշան, Տեր-Մովսեսյան, Պոտուրյան, Ստրժիգովսկի, Մակլեր և հատկապես Գարեգին Հովսեփյան)[1] նպատակ ունեին ընթերցողին ծանոթացնել առանձին մանրանկարիչների արվեստի և ձեռագրական արվեստի հուշարձանների հետ, հայտնաբերել միջնադարյան գրքարվեստի ձևավորման ժամանակը (Ստրժիգովսկի), տալ հայ մանրանկարչության համապատկերը (Մակլեր) կամ գրքարվեստը դիտել ազգային լայն մշակութա-պատմական հայեցակետից (Գ. Հովսեփյան, Ն. Ակինյան)[2]: Հեղինակների այդ բույլի մեջ ամենահեռանկարայինը Գ. Հովսեփյանի հետազոտություններն էին: Վերջինս, լինելով խոշոր հայագետ, պատմաբան, ձեռագրագետ, հայ գրչության, ճարտարապետության, վիմագրության, առհասարակ հայոց հիշատակների լավագույն գիտակ, թողել է վիթխարի ժառանգություն, որի մի մասը դեռ սպասում է իր հրատարակիչներին, մանրակրկիտ ուսումնասիրողին և վերահրատարակչին (նրա արվեստագիտական երկերի երկհատորյակը հրատարակել է տիկին Մ. Ղազարյանը)[3]: Քանի որ հայ միջնադարյան մանրանկարչությունը և կերպարվեստը կարևոր մասն են միջնադարյան համաքրիստոնեական մշակույթի, ապա նրա շատ եզրեր շոշափվել են ընդհանուր աշխատություններում նվիրված պատկերագրությանը կամ ոչ հայկական կամ հայկական մոտ առանձին հուշարձաններին (Գ. Միլլե, Գ. դը ժերֆանիոն,

---

[1] Стасов В. Армянские рукописи и их орнаментация. – Журнал народного просвещения, 1886, июль. Ալիշան Ղ. Պատկերուսոյց գիրք.- «Բազմավէպ», 1896, ՕԳ, էջ 296-293, 348-352, 388-397, 446-450: Տեր-Մովսեսեան Մ. Կեռան քագուհու Աւետարանը.- «Անահիտ», Ը տարի, 1907, թիւ 6-7-8-9, էջ 200-204: Յովսեփեան Գ. Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ. Մասն Գ (թարմտես հայ հնագրութեան). Վաղարշապատ 1918, էջ 52, տախտակ 1473: J. Strzigowski. Das Etschmiadzin Evangeliar. Wien 1981. Fr. Macler. L'évangile arménien. Édition photographique du ms. n. 289 de la Bibliotheque d'Etchmiadzin. Paris 1920. Fr. Macler. Miniatures arméniens. Vies du Christ, peintures ornamentales (Xe au XVIIe siècle). Paris 1913.

[2] Ակինեան Ն. Սկեռայի Աւետարանը 1197 թուականին Լոռվի հայ արքեպիսկոպոսատրանի գրատարանի մէջ. Վիեննա 1930: Յովսեփեան Գ. Խաղրակեանք և Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ (Բ հրատ.). Անթիլիաս-Լիբանան 1969:

[3] Հովսեփյան Գ. Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության. Հ. Ա., Երևան 1983. Հ. Բ. 1987: Նաև նույնի «Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան», Նիւ Եօրք, պր. 1-4, 1935-51:

Կ. Նորդենֆալկ, Ա. Գրաբար և ուրիշներ)[4]:

20-րդ դարի 30–50-ական թթ. վերստին հնարավորություն է ընձեռվում ուսումնասիրելու հայ մանրանկարչությունը առհասարակ: Կ. Վայցմանի, Ս. Տեր-Ներսեսյանի, Ա. Սվիրինի, Լ. Դուռնովոյի, Ռ. Դրամբյանի, Հ. Քյուրդյանի[5] աշխատությունները ոչ միայն շտկում են Յ. Ստրժիգովսկու թույլ տված սխալները հայ մանրանկարչության ծագման հարցում, այլև բերում են նոր, մինչ այդ չտեսնված նյութ: Առաջին անգամ գիտական հասարակայնության սեփականությունն է դառնում հայ մանրանկարչության պատմության շքեղ համապատկերը, առաջին անգամ ուրվագծվում են հայ մատենադարվեստի դպրոցները: 40-50-ական թթ. և հետագա տարիներին հրապարակվում են ԱՄՆ-ի և Իտալիոյի հայ պատկերազարդ ձեռագրերի հավաքածոների ձեռագրացուցակ-ալբոմները (Ս. Տեր-Ներսեսյան), Վենետիկի (Հ. Մ. Ճանաշյան) և Վիեննայի (Բուշհաուզեն ամուսինները) Մխիթարյան միաբանությունների մատենադարանների, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության մատենադարանի (Բ. Նարգիս), Իրանի Նոր Ջուղայի եկեղեցիների (Ս. Տեր-Ներսեսյան, Ա. Մխիթարյան)[6] ձեռագրական հավաքածոները ներկայացնող շքեղ ալբոմները: Ս. Տեր-Ներսեսյանի և Լ. Ա. Դուռնովոյի ալբոմները տալիս են տարբեր շրջանների և տարբեր դպրոցների հայ մանրանկա-

---

[4] Millet G. Recherches sur l'iconographie de l'Évangile au XIVe, XVe et XVIe siècles les monuments du Mistra, de la Macedonie et du Mont Athos. Deuxième éd Paris 1960. De Jerphanion G. Une nouvelle province de l'art Byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce (tome I-er, 1-re partie, 1936, 2-e partie, 1942). (Planches, prémiere album, 1928; troisième album, 1934). Grabar A. Christian Art Iconograpy. A Study of its Origins. New York 1968. A. Grabar. Études sur la tradition arménienne dans l'art medieval.-REA, Nouvelle série, t. III, 1963, p. 33-37. Nordenfalk C. Die spätantiken Kanontafeln. Kunstgeschichtliche Studien über die eusebianische Evangelier-Konkordanz in der vier ersten Jahrhunderten ihrer Geschichte. Textband und Tafelband. Göteborg 1938.

[5] Weitzmann K. Die armenische Buchmalerei des 10. und Beginnen 11. Jahrhunderts. Bamberg 1933. Der Nersessian S. Études byzantines et arméniennes. Tome I, II. Louvain 1973. Der Nersessian S. Manuscrits arméniennes des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des pères Mekhitaristes de Venise. Paris 1937.

Տեր-Ներսեսյան Ս. Հայ արվեստը միջնադարում. Երևան 1975: Տեր-Ներսեսյան Ս. Հայ մանրանկարչության նկարագիրը ԺԲ-ԺԴ դարաշրջանին.- «Սիոն», 1938, 7, էջ 218-222: Свирин А. Н. Миниатюра древней Армении. М-Л., "Искусство" 1939. Дрампян Р. Армянская миниатюра и книжное искусство.- "Очерки по истории искусства Армении". М.-Л., 1939.

[6] Der Nersessian S. The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts. Dublin. 1956. Der Nersessian S. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington 1963. Der Nersessian S. Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery. Baltimore 1973. Janashian M. Armenian Art Miniature painting of the Monastic Library of San Lazzaro. I Venice 1966. Buschhausen H. u. H. mit Hilfe von E. Zimmermann. Die illuminierten armenischen Handschriften der Mekhitaristen-Congregation in Wien. Wien 1976. Narkis B. Armenian Art Treasures of Jerusalem. Jerusalem. 1979.

րիչների արվեստի բազմազանության հավատարիմ պատկերը, իսկ Վ. Ն. Լազարևը ավելի ցայտուն է դարձնում հայ միջնադարյան արվեստի յուրահատկությունները բյուզանդական, սլավոնական և վրացական հուշարձանների քննության ֆոնի վրա[7]:

Հայաստանի ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնում, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, նաև Պետական էրմիտաժում հետազոտվում են հայ մանրանկարչության առանձին շրջաններ և դպրոցներ, անվանի ծաղկողների ժառանգությունը[8], եւ-ժ դդ. որմնանկարչության և մանրանկարչության մեջ գույնի և տարածության խնդիրները, կիլիկյան մանրանկարչության մեջ ֆաբուլաների վերարտադրության զանազան մակարդակները[9], ժամանակ առ ժամանակ պահանջ է զգացվում մանրանկարչության արվեստի հետ դիտարկել նաև գրքի արվեստը՝ կազմարվեստը, գրչությունը, բնագրադաշտը և պատկերը իբրև գեղարվեստական ամբողջական օրգանիզմ և տալ նշանավոր պատկերազարդ ձեռագրերի մասին գրականության մատենագիտությունը[10]:

Այս կողմից 50-ական թթ. սկսած թատերագետների, բանասերների, ազգագրագետների շրջանում հետաքրքրություն է առաջանում առանձին պատկերային և զարդային մոտիվների ծագումնա-

---

[7] Դուրնովո Լ. Ա. Հայկական մանրանկարչություն. Երևան 1966. Дурново Л. А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М. 1979. Лазарев В. Н. История византийской живописи. Т I, II. М. 1947 (գիրքը մշակվել ու վերահրատարակվել է երկու անգամ՝ իտալերեն և ռուսերեն: Վերջին հրատարակությունը 1986-ին):

[8] Ազարյան Լ. Ռ. Կիլիկյան մանրանկարչություն XII-XIII դդ. Երևան 1964. Измайлова Т. А. Армянская миниатюра XI века. М. "Искусство" 1979. Корхмазян Э. М. Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.). Ереван 1978. Հակոբյան Հ. Հ. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Ա. Երևան 1976. Գիրք Բ, 1982. Акопян Гр. Васпураканская миниатюра XIII-XV вв. Ереван 1989. Հակոբյան Հր. Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ. Երևան 1982. Закарян Л. Из истории васпураканской миниатюры. Ереван 1980. Ղազարյան Վ. Սարգիս Պիծակ. Երևան 1980. Չուգասզյան Լ. Գրիգոր Ծաղկող. Երևան 1987. Дрампян И. Р. Художественные особенности искусства Тороса Рослина (миниатюры Малатийского Евангелия).- "Древнерусское искусство". Рукописная книга. Сб. третий. Изд. "Наука", М. 1983, с. 331-341. Չուգասզյան Լ. Դրվագներ Թորոս Ռոսլինի ժառանգությունից.- «Բազմավէպ», թիւ 1-4, 1987, էջ 254-286 (նվիրված է «Խաչից իջեցման» պատկերագրությանը Ռոսլինի մոտ). Дрампян И. Р. Торос Росли. Ереван, 2000 "Тигран Мец" և այլն:

[9] Կոտանջյան Հ. Գ. Цвет в раннесредневековой живописи Армении. Ереван 1978. Կոտանջյան Հ. Գ. Цвет в начальных миниатюрах Этчмиадзинского Евангелия.- "Древнерусское искусство" М. 1983, с. 281-299. Ղազարյան Վ. Սյուժետային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դ. վերջ - XIV դ. սկիզբ) Երևան 1984:

[10] Казарян В. О., Манукян С. С. Матенадаран. Том I. Армянская рукописная книга VI-XIV вв. М. Книга. 1991.

բանության նկատմամբ: Փորձեր են արվում հետազոտելու առանձին զարդերի (կենաց ծառ, գույգ թռչուններ, սերմեր, վարսանդներ, ծաղիկներ և այլն) ծագումը դիցաբանության, ժողովրդական ստեղծագործության և նախնադարյան համայնական հասարակության տոհմային կառուցվածքի խորքերում[11]: Խորանապատկերների իմաստաբանական արմատները դիտվում են իբրև բեմարվեստի կամ թատերական ճարտարապետության վերապրուկներ[12], հրատարակվում են տարբեր դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք երբեմն բովանդակում են գրիչների, ծաղկողների և պատվիրատուների (ստացողների) խիստ արժեքավոր դիտողությունները պատկերագրության և պատկերների խորհրդաբանության վերաբերյալ, մանրանկարների զարդային հարթության և զարդային կառուցվածքի գնահատություններ, նաև երբեմն անփոխարինելի թանկարժեք կենսագրական տեղեկություններ[13]:

Անգնահատելի են նաև ներկայումս գոյություն ունեցող կամ կորած հայերեն ձեռագրերի ժողովածուների համառոտ և ընդարձակ ցուցակները, որոնք անփոխարինելի գործիքներ են հետազոտողի համար: Մեր օգտագործած ձեռագրացուցակների մասին նշված է համապատասխան տեղերում և գրականության ցանկում:

Կա ևս մի բնագավառ, որին համեմատաբար քիչ ուշադրություն է հատկացվել: Դա միջնադարյան Հայաստանում արվեստի տեսության և քննադատության պատմությունն է: Ի՞նչ են մտածել մանրանկարչական արվեստի և կերպարվեստի մասին հայ եկեղեցու գործիչները և իրենք նկարիչները հայ միջնադարյան արվեստի ողջ գոյության ընթացքում:

---

[11] Սմբատյան Ա. Ե. Հայկական զարդարվեստ. Երևան 1955:

[12] Гоян Г. Театр Древней Армении по памятникам материальной культуры и древним текстам. Т. I, II. М. 1952. Петросян Э. Хоран армянских миниатюр как вид исполнительской площадки.- "Известия общественных наук АН Арм ССР", 1966, N 3, с. 87-97. Պետրոսյան Է. Ճատերազին տարրերը միջնադարյան մանրանկարներում.- Հայկական արվեստ. 1. Հին և միջին դարեր. Երևան 1974, էջ 158-165: Սմբատյանց Ստ. 989 թ. Էջմիածնի Ավետարանի մանրանկարների ուսումնասիրության շուրջը.- ՀԱՍՈ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), N 1, 1958, էջ 55-66:

[13] Գարեգին Ա Կաթողիկոս. Ցիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր Ա (Ե դարից մինչև 1250 թ.). Սնթիլիաս 1951: Մաթևոսյան Ա. Ս. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Երևան 1988: Մաթևոսյան Ա. Ս. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար. Երևան 1984: Խաչիկյան Լ. Ս. ԺԴ դարի հիշատակարաններ. Երևան 1950: Խաչիկյան Լ. Ս. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները (հ. 1-3, 1955-67): Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1601-1620). Հատ. Ա. Երևան 1974. (1621-1640). Հատ. Բ, 1978. Հակոբյան Վ. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ. Հ. Գ. (1641-1650). 1984:

Այստեղ էլ մեր առջև բացվում են հետազոտման կարոտ մի քանի ոլորտներ: Դրանցից մեկը հայ միջնադարյան մատենագրության զանազան այն քնագրերի ու հատվածների խնամքով հավաքումն ու հրապարակումն է, որտեղ նկատվում է կերպարվեստի ընկալման և գնահատության, ինչպես նաև նրա մասին դատողության թեկուզ մի նշույլ: Նման մի ժողովածու կազմվել է ԺԹ դարում[14]: Բայց այդ ժամանակ դեռևս չկար քիչ թե շատ ընդհանուր ու հասկանալի պատկեր միջնադարյան արվեստի: Այդ օգտակար գիրքը հիմնականում նվիրված է տարբեր ժամանակներում հայ եկեղեցում պատկերների ընդունմանը կամ մերժմանը: Ավելի լայն հայացք ենք տեսնում հայ արվեստին նվիրված 1978 թ. երկրորդ միջազգային գիտաժողովում ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանի կարդացած զեկուցման մեջ[15]: Նա հիմնականում վկայակոչում է ձեռագրական աղբյուրները: Սակայն նրա վկայակոչումներից դեռևս հստակ չեն նրանք, որոնք օգտագործված են իբրև պատկեր (կերպար), և նրանք, որոնք արձագանքներ են աստվածաբանական և հայրաբանական տարբեր երկերից: Սակայն այդ զեկուցումը առաջընթաց քայլ էր կերպարվեստի վերաբերյալ աղբյուրների բացահայտման մարզում: ԺԹ դարի խոշոր բանաստեղծ, աղբյուրագետ և հայոց հիշատակների մշակութաբան Ղ. Ալիշանը հրատարակել է ԺԷ դարի մի ձեռագիր մանրանկարների ընդօրինակման մասին[16]: Հետագայում մանրանկարչական արվեստի նույնատիպ դասագրքի անդրադարձել են նաև Ս. Տեր-Ներսեսյանը և Ս. Գևորգյանը[17]:

Պատմաբան Կ. Յուզբաշյանը բարձրացնում է հայ պատմագրության մեջ ճարտարապետական թեմայի հարցը[18], իսկ ամերիկյան բանասեր Ռ. Վ. Թոմսոնը խոսում է հայ մատենագրության մեջ արձարձված ճարտարապետական խորհրդաբանության մասին[19]:

---

[14] «Պատկերապաշտութիւնը հայոց եկեղեցւոյ մէջ». Պատմական տեսութիւն. երկասիրութեամբ եպ. Արիստակէսի (Սեդրակեան). Ս. Պետերբուրգ 1904:

[15] Խաչիկյան Լ. Հայ արվեստի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրները.- Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում. Զեկուցումների ժողովածու. Հատոր IV. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1981, էջ 39-50:

[16] Ալիշան Ղ. Պատկերուտոյց գիրք.- «Բազմավէպ», 1896, ՕԹ, էջ 289-296, 348-352, 388-397, 446-450:

[17] Геворкян А. Б. Искусство копирования армянских миниатюр по памятникам Крыма, Новой Джульфы и Константинополя (XVII в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ереван 1972.

[18] Юзбашян К. Архитектурная тема в армянской средневековой историографии. — Второй международный симпозиум по армянскому искусству. Сб. докладов. Т. III. Ереван 1981, с. 25-375

[19] R. W. Thomson. Architectural Symbolism in Classical Armenian Literature.- Extract from

Այդ բոլոր ուսումնասիրությունների և հրապարակումների շարքում հատուկ տեղ է գրավում Չ-Է դարերի հեղինակ Վրթանես քերթողի «Յաղագս պատկերամարտից» երկի Ս. Տեր-Ներսեսյանի հրապարակումը ֆրանսերեն թարգմանությամբ, խոր ուսումնասիրությամբ և հարուստ ծանոթագրություններով հանդերձ[20]: Այդ երկասիրությունը է դարի հայ որմնանկարների մասին Լ. Ա. Դուռնովոյի արած հետազոտությունների և հայտնաբերումների հետ ապացուցեց այդ շրջանի Հայաստանում որմնանկարների մի ամբողջ թեմատիկ շարքի առկայությունը:

Կան, ինչպես ասացինք, նաև հայ միջնադարյան թատրոնին նվիրված մի շարք հետազոտություններ, որտեղ խորանապատկերները ծառայում են որպես թատերական տիպի կառույցների (Գ. Գոյան, Է. Պետրոսյան) կամ առանձին թատերական պերսոնաժների (Գ. Գոյան) բացահայտման կողմնակի աղբյուր, որոնցում, սակայն, չեն ճշտվում, թե ո՞րտեղից են արդյոք վերցված այդ թատերական կառույցները կամ պերսոնաժները-հա՞յ թե անտիկ իրականությունից, իրական կյանքի՞ց, թե հունական և ասորական ծեռագրերի պատկերների համանման մոտիվներից[21]: Սակայն գոյություն ունի արվեստի միջնադարյան տեսության մի ամբողջ ժանր, որը մինչև այժմ չի դարձել սեեռուն ուսումնասիրության առարկա: Դա այսպես կոչված «Խորանների մեկնություններն» են, գրված է-ժէ դարերում և նվիրված ծեռագիր Ավետարանների հանձայնության տախտակների կամ համաբարբառների ձևավորմանը, և հայ մանրանկարչության մեջ կոչվում են խորաններ: Հանրահայտ են հայոց մատյանների խորանների և անվանաթերթերի գեղարվեստական բարձր արժանիքները: Այստեղ մենք գործ ունենք գրքարվեստի մի վիթխարի բնագավառի խորանների գեղարվեստական ձևավորման հետ: «Հայկական մանրանկարներում ամենից շատ ապշեցնում է նրանց վառ գունագեղությունը և գծի նրբագույն զգացողությունը (հատկապես ԺԳ դարի կիլիկյան ծեռագրերում), - գրում է Վ. Լազարևը,- հայ վարպետները գարդարվեստի չգերազանցված վիրտուոզներ են:

---

the Journal of Theological Studies. New Series. Vol. XXX, part 1, Oxford 1979, p. 102-114.

[20] Տեր-Ներսեսյան Ս. Հայ արվեստը միջնադարում: Երևան 1975, էջ 7-30 (նաև Der Nersessian S. Un apologie des images du septième siècle-Byzantion, XVII (1944-1945), pp. 58-87. Ibid, Image Worship in Armenia and its Opponents.- Der Nersessian S. Etudes byzantines et arméniennes, pp. 379-403, 405-415).

[21] Гоян. Театр древней Армении..., в двух томах. Պետրոսյան. Թատերային տարրերը միջնադարյան մանրանկարներում.- Հայկական արվեստ 1. Հին և միջին դարեր, էջ 158-165.

Ի՞նչ ասես չի գտնի ուշադիր դիտողը լավագույն հայկական ձեռագրերի այսպես կոչված «կանոնների» (*խորանների Վ.Հ.*) շքեղ գլխագարդերում և հոյակապ գարդերում: Այստեղ կան և արտաոոց թռչուններ, և ահարկու գազաններ, և ոճավորված բույսեր, և վերացական գծային մոտիվների ամենաանհավանական զուգորդումներ, և ընդհանուր հորինվածքում օրգանապես լուծված ճարտարապետական ձևեր: Ասես հայ մանրանկարիչը առատության եղջյուրից թխեցնում է այդ ամբողջ հարստագույն զարդաշխարհը իր ծաղկած ձեռագրերի մագաղաթի վրա... Միայն կելտական և գոթական ձեռագրերում կգտնենք ձևերի այդ վիթխարի հարստության նմանությունը»[27]:

Իսկ ձևերի այդ «վիթխարի հարստությունը» ունեցե՞լ է արդյոք որևէ տեսական կամ քննադատական հիմք իր ժամանակին, ունեցե՞լ է արդյոք բովանդակային կամ գեղագիտական պատվանդան: Ը-ժդ դարերի «խորանների մեկնությունները» ցույց են տալիս, որ ձևերի այդ վիթխարի հարստությունը տեսականորեն հիմնավորել են հայ եկեղեցու այնպիսի խոշոր գործիչներ, ինչպիսիք են Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոս Սյունեցին (մահ. 735 թ.), կաթողիկոս ս. Ներսես Շնորհալին (1100-1173), Տաթևի վանահայր և համալսարանի ռեկտոր ս. Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409) և ուրիշներ:

Նրանց երկերի ուսումնասիրումն ու գիտական հրապարակումը լույս կը սփռեն ոչ միայն հայկական, այլև ասորական, հունական և վրացական շատ ձեռագրերի բովանդակած խորանապատկերների «ձևերի վիթխարի հարստության» և նրանց «վառ գունագեղության» վրա: Ավելին, ինչպես հաղորդում են այդ երկերի հեղինակները և ինչպես ակներև կդառնա հետագա ուսումնասիրության ընթացքում, նրանք լրիվ հիմնվել են եկեղեցու սուրբ հայրերի ավանդությունների վրա: Առայժմ մեզ չի հաջողվել գտնել հույն կամ ասորի հեղինակների համանման երկեր: Դա ավելի հրատապ է դարձնում «խորանների մեկնությունների» գիտական հրապարակումը և նրանց ձեռագրագիտական, արվեստագիտական համակողմանի ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև նրանց կիրառելիության տարբեր չափերի բացահայտումը հայ մատենական արվեստի գոյության տարբեր շրջաններում:

Հասկանալի է, նման գործը կապված էր մեծ դժվարությունների հաղթահարման հետ: Եթե աշխատությանս պաշտոնական խմբագիր արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Հովհաննիսյանը

[27] Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М. 1978, с. 60.

ինձ կարող էր օգնել միջնադարագիտության տեսական ընդհանուր գեղագիտական, խորհրդաբանական, արվեստագիտական և այլ հարցերում, ապա ինձ հարկավոր էր ունենալ ևս մեկ խմբագիր, որի համար ձեռագրագիտական խնդիրները օդի և ջրի պես կենսական լինեին: Այդպիսին հանդիսացավ Մատենադարանի ձեռագրերի գլխավոր ավանդապահ, ձեռագրերի փայլուն գիտակ և աղբյուրագետ Գեորգ Տեր-Վարդանյանը, որի հետաքրքրություններին, գիտելիքներին և մասնագիտական գրաղմունքների խոհանոցին բաջ ծանոթ էի գործի բերումով: Եվ իրոք, հայերենի պատմական տարբեր շերտերի նրա իմացությունը ոչ միայն տպագիր, այլև անմիջապես ձեռագիր աղբյուրների միջոցով, բազմաթիվ ճշտումներ կատարելու նրա մեծ հնարավորությունները, բացառիկ խանդն ու նվիրումը մեր գործի առաջշարժման նկատմամբ, անօրինակ բծախնդրությունը ոչ միայն բառածների, այլև ուղղագրական և կետադրական ճշտումների նկատմամբ, նաև ամբողջ աշխատության վերակառուցման առումով (ձեռագրերի նկարագրությունների, բնագրերի, ծանոթագրությունների նպատակահարմար տեղադրումները, վերջապես հայ ձեռագրագիտության վիթխարի փորձի նրա լայն իմացությունը) մեր աշխատությունը ազատեցին հնարավոր մեծ թվով սխալներից և անորոշություններից:

ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ձեռագիր Ավետարաններից առաջ գետեղված են եկեղեցական պատմագիր Եվսեբիոս Կեսարացու (ծնվ. մոտ 265 թ.) թուղթը ոմն Կարպիանոսի և նրա կազմած չորս Ավետարանների համաբարբառը (համաձայնության տախտակները), որոնք հայ մատենագրության մեջ կոչվում են խորաններ ակնհայտորեն Եվսեբիոսի կազմած թղթի և համաբարբառի խորանակերպ (կամարակերպ) ձևավորման համար:

Եվսեբիական համաբարբառից առաջ գործածվում էին Տատիանոսի (ծնվ. 120 թ.) համաբարբառը (diatessaron)-Ավետարան առ ի չորից[1], փաստորեն չորս Ավետարաններից կազմված մի բնագիր, որտեղ վերացված էին նրանց միջև նկատված որոշ հակասություններ, և 9 դարում ապրած Ամոնիոսի համաբարբառը, որի մասին, ըստ Հ. Անասյանի, միակ աղբյուրը Եվսեբիոսի հիշյալ թուղթն է[2]: Վերջինս և համաբարբառը ե դարում թարգմանվել են հայերեն և համատարած գործածվել ձեռագիր Ավետարաններում, իբրև նրանց անկապտելի մաս:

Խորանների մեկնությունների հրապարակվող բնագրերը, ըստ էության, վերաբերում են հենց համաբարբառի (նաև Եվսեբիոսի թղթի[3], թեև այդ մասին ուղղակի մատնանշում չկա) խորանների գեղարվեստական ձևավորմանը: Մեկնությունների հեղինակները պնդում են, որ համաբարբառի կանոնների ձևավորումը կամարներով, սյուներով, ծաղիկներով, թռչուններով, գույներով ոչ թե կամայական է, այլ խորապես մտածված ու իմաստավորված: Իսկ ինչպե՞ս: Յուրաքանչյուր մեկնություն դա անում է յուրովի, ընդգրկելով նաև նախորդ մեկնությունների փորձը, փաստորեն դառնալով խորանների պատկերման արվեստի տեսություն:

Խորանները ձևավորվում էին ճարտարապետական և զարդային

---

[1] Տես Պ. Էսադալեան. Տատիանի համաբարբառը և հայերէն աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը. Վիեննա, 1937:

[2] Հ. Ս. Անասյան. Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը. Էջմիածին, 1972, էջ 6-7:

[3] «Մատենագրութիւնք Եւթաղի, Քննութիւն և բնագիր. Յաւելուած Եւսեբեայ թուղթ առ Կարպիանոս: Հրատ. Լ. Արիստակէս Վարդանեան ի Միսիթ. ուխտէն», Վիեննա, 1980, էջ 244-249:

տարրերով: Նրանց խորհրդանշական և գեղագիտական եզրերն են բացահայտված Ստեփանոս Սյունեցուն (Ը դարի սկիզբ), ս. Ներսես Շնորհալուն (ԺԲ դար), Վանական Վարդապետին (ԺԳ դար), Գրիգոր Խլաթեցուն (ԺԵ դար) վերագրված, ս. Գրիգոր Տաթևացու (ԺԴ-ԺԵ դդ.), Պողոս Բաբունապետի (ԺՋ դար), Հովհաննես Չիլբ Ջուղայեցու (ԺԵ դար) և ԺԱ-ԺԵ դարերի անանուն հեղինակների բնագրերում: Սույն մեկնությունները վավերական են, քանի որ դրանք բովանդակող հինգ բնագրերի հնագույն ձեռագրերն ընդօրինակված են ԺԱ-ԺԳ դարերում:

Ավետարանն սկսող խորանապատկերները դիտվում են իբրև «նախադրութիւն փառազարդ և աստուածապայծառ մտաւոր գանձուցն» (իմա՝ Ավետարանների խոսքի): Հետևաբար խորանապատկերները, ըստ մեկնությունների, իրենց գույներով, զարդամոտիվներով, խորհուրդներով (սիմվոլներով), հոգու վրա զգայական ներգործումով կազմում են Ավետարանագրքի բաղկացուցիչ մասը, ծառայում իբրև նախադուռ, իբրև նախագիտելիք, իբրև հոգեբնախոսական ներշնչում, ավետարանական «սրբազնագրությունների» (Դիոնիսիոս Արիոպագացի)[4] խորքերը մտնելու համար:

Քանի որ խորանները ծուտք են Ավետարանների «հոգևոր իմացական գանձերի» (բնագիր Ե), ուրեմն նրանք ևս օժտված են այդ «գանձերի» խորհրդավորությամբ, և նրանց բովանդակած ոչ մի մոտիվ անիմաստ չէ: Ըստ այդ մեկնության, Ավետարանների գրիչներն ու ծաղկողները պետք է հետևեին այդ սիմվոլներին «մտավոր գանձերը» «տեսանելի գույնով» արտահայտելու համար հուրախութիւն և ի հանգիստ զգայարանների: Եվ այստեղից հեռու չէ բացարձակ գեղագիտական ընկալումը: Եվ երրորդ, և չորրորդ մեկնություններում (հնագույն ձեռագրերը ԺԳ դար) Աստծո արարած աշխարհը երկու մասի է բաժանվում «Ի կարևորն և ի վայելմունս» կամ «կէսք ի սոցանէ կարևոր են և կէսք վայելչութիւնը միայն են»: Ամբողջ աշխարհը դիտվում է մարդու հետ առնչակցության տեսակետից:

Խորանների մեկնությունների նպատակը, սակայն, հնարավոր չափով խորանների պատկերամոտիվների իմաստաբանությունն է: Այն սկսվում է հենց խորան[5] բառի մեկնությունից (Բնագիր Գ). «Եւ

---

[4] Այսուհետև օգտագործվում է հայոց մատենագրության մեջ քաղաքագրություն ստացած Արիոպագացի ձևը:

[5] Խորան բառը բազմանշանակ է - վրան, տաղավար: Խորանք երկնից – խորանածն կամար նորա: Խորան - նկեղեցի, տաճար: Խորան – սեղան կամ բեմն ի մէջ տաճարի, ուր մատչի սուրբ պատարագն: Խորան - դիւան, գմբեթաւոր ատենա

խորանք ասին, քանզի խորհրդական են ամենեքեան և խորհուրդն ոչ ամենցունց է յայտնի, այլ սակաւուց. և բաւանդակն Աստուծոյ միայն»: «Քանզի խորհրդականք ենք» - նշանակում է որովհետև սիմվոլիկ ենք: Այստեղ «խորհուրդ» բառը իր բազմաթիվ իմաստներից բացի գործածված է երկու առումով. ա) այն, ինչ հույները և լատինները հասկացել են «միստերիում» բառի տակ (գաղտնիք, աստվածային կամ սրբազան ինչ). բ) նշանակություն, օրինակ (ինչ հույները և լատինները հասկացել են «սիմբոլոն» կամ «սիմբոլում» բառով) (տես ՆՀԲ, Բ, էջ 976):

Ս. Գրիգոր Տաթևացին *խորան* բառը այսպես է մեկնում. «Եւ խորան կոչի, զի *խոր* ունի խորհուրդ ամբարեալ յինքեան» («Վասն ժ խորանացն և զանազան գունոցն» ենթագլխում): Նա «խորան» բառը բխեցնում է *խոր խորհուրդ* բառերից: Այստեղից պարզ է դառնում, թե որքան մեծ տեղ էին տալիս հայ միջնադարի մեծագույն հեղինակները մոտիվների *սիմվոլիկ* կամ *խոնարհական* նշանակությանը: Իմաստաբանական հատվածների հետ հանդես է գալիս նաև մեկնիչների պատվիրանող շեշտը: Այսպես, Ստեփանոս Սյունեցու մեկնությունը, եթե ճիշտ ենք ընկալում հունաբան ոճով խրթին գրվածքի իմաստը, «վսեմական բայիւ» պատգամում է տասը խորանների կամարածև (խորանայարկ) գուներանգները: Երրորդ (Շնորհալու) մեկնությունը, թեև առաջինին գիջում է իր «վսեմական» խոսքով (սկզբնամասում), սակայն գգուշացնում է, որ ինչպես Աստված խորանի և տաճարի «սքանչելի գարդերով» դաստիարակում էր Իսրայելի ազգը, այդպես էլ Ավետարանների ցանկիչներն ու հիմնադիրները (այսինքն ցանկերն ու Ավետարանների կազմողները) նկարել էին պեսպես հորինվածքներով, հեշտալի գույներով ու գույնզգույն ծաղիկներով, «երկնաւորաց և երկնաւորաց կանխաճայնութեամբ» այն, ինչ «հոգևոր վայելչութիւնք են և անապական գեղեցկութիւնք», որոնց մասին խոսվում է վերոհիշյալ բնաբանության (տրակտատի) մեջ: Իսկ ի՞նչ են դրանք այդ *հոգևոր վայելչութ-*

խորհրդոց. դահլիճ արքունի. խորան – քարկ, տուն, սենեակ. խորան – նմանութեամբ աստուծոյ. խորան – որպես խորշ տոմարաւոր աղիւսակաց. և կամինք հանճանայնութեան յորից առնտարանաց» (տես «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. երկասիրութիւն նոյից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Միսիթարայ արբահօր Ղ. Գաբրիէլի Ասետիքեան. Ղ. Հայատորոյ Սիւրմելեան. Ղ. Մկրտչի Ազգերեան»». ի Վենետիկ, 1836, հատոր առաջին, էջ 972, այսուհետև ՆՀԲ): Հր. Աճառյանը իր «Արմատական բառարանում» շատ քիչ բան է ավելացնում այս իմաստներին: Ուշագրավ է, որ Ղ. Ալիշանը «Հին հատառքում» խորան բառը բխեցրել է «խոր» բառից, ինչպես Գրիգոր Տաթևացին է վարվում (Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան. Բ [illegible], 1973, էջ 406):

2 - Մնկն. խորանաց

ԱՐՎԵՍՏԻ ԹԱՏՐՈՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА ИСКУССТ

յուններ և *անապական գեղեցկություններ*, որոնց այդքան մեծ նշանակություն է տալիս Շնորհալին: Դրանք պարզ է, որ չեն վերաբերում խորաններում պատկերված կամարներին, սյուներին, ծաղիկներին, դրանք վերաբերում են նրանց կրած խոր խորհուրդներին (սիմբոլներին), որոնք էլ կազմում են «իմանալի գեղեցկութիւն վայելչութեան»: «Այսորիկ սրբազան ուսումնասիրաց հարց և եղբարց մերոց սակաւ ինչ պատճառ հանճարոյ և հիմն սկսման բանականիս աւետեաց, - գրված է երրորդ մեկնության մեջ, - զի գիտասցուք, եթէ ոչ վայրապար և առանց խորհրդոյ են նկարեալ զծաղկածն բանդուածս գոյնագոյն երանգոց *խորհրդական* խորանացս տասանց հարք առաջինք, այլ հոգեշարժ իմաստիւք տեսեալ զատացեալս յաւրինեցին զայս և հեղին կրկին աչաց բանական արանց առաջի *երնելի հայեցուածովս* ընդ տեսանելի նիւթս առաջնորդեալք յիմանալի գեղեցկութիւն վայելչութեան, որպէս և ասեն Պաւղոս, եթէ աներևոյթքն Աստուծոյ երևելի արարածովքս իմացեալ տեսանին...»:

Այսպիսով, ոչ թե վայրիվերո կերպով, այլ ելնելով «հոգեշարժ իմաստներից», հորինվել է այս բնաբանությունը սրբազան հայրերի ու եղբայրների համար, ամեն մի պատկերամոտիվ օժտելով խորհրդավոր իմաստով:

***

Խորանների մեկնությունների բնագրի ըը բացառիկ արժեք ունեն կերպարվեստի տեսության պատմության տեսակետից: Դրանք կարելի է համարել խորանների պատկերային ձևավորման արվեստի միջնադարյան տեսության փայլուն օրինակներ: Եվ էականն այն է, որ այդ փաստաթղթերն ունեն շեշտված տեսական բնույթ, հարուստացված հոետորական, փիլիսոփայական, աստվածաբանական այնպիսի հասկացություններով, ինչպիսիք են *գեղապանծութիւն, վսեմական, շաղաշարեալ, գոյնք, յոյս, կարևորն, վայելչականք* կամ *վայելչութիւնք, ծնացեալոց* կամ *ծնացեալ, պայծառագունութիւնք, հեշտալրութիւնք, երևելի գունովս, հանգիստ, յաւրինուածք, գեղեցկութիւնք, տպաւորութիւն, թիւ, խորհուրդ, հանճար, առաջինութիւն, աւրինակ, նախատիպ, տեսութիւն, աստուածաբանութիւն, նշանակեմ, յոյս, ստուեր, զարդ, գեղեցկակազմ, մտաւոր, զգայութիւն, զգայարան:* Կան նաև հատուկ տերմիններ *կամոն, խորան, ցանկ, ցրուացանկ, աստառ, շուք, բաց, տուն, ճանապարհ ցանկ, վերնակետ* և այլն: Ընդ որում, այդ հասկացություններն օգտագործվում են վարպետորեն, իրրև ինքնին հայտնի հունաբան դպրոցի բարգմանութ-

յուններից ու ինքնուրույն գործերից և Դիոնիսիոս Արիսպագացու Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանություններից ու մեկնություններից: Մինչդեռ դրանցից շատերը, ինչպես *կարգ, վայելչութիւն, գեղեցկութիւն, բարի, գոյն, պայծառագունութիւն, ձև, գարդ, հեշտալրութիւն* և այլն, մանրակրկիտ քննության առարկա են Բոեցիոսի, Օգոստինոսի (կարգ, լոյս, գեղեցկութիւն և այլն), Բոնավենտուրայի (վայելչութիւն), Դիոնիսիոսի (լոյս, պայծառագունութիւն, գոյն, աստուածաբանութիւն) և ուրիշների մոտ[6]: Յաճախ մեկնություններում այդ հասկացությունները ենթատեքստով տարբերվում են վերոհիշյալ հեղինակների մեկնաբանություններից, բայց դա առաձին լուրջ ուսումնասիրություն է պահանջում: Վիտելլոյի «Պերսպեկտիվան»[7] պարզապես նոր աստիճան է միջնադարյան արվեստի տեսության և տեսողունակության մեջ: Թեոփիլոս Երեցը (ԺԱ-ԺԲ դդ.) ու Վիլլար դե Յոննեկուրը (ԺԳ դար) կերպարվեստի ու կիրառական արվեստի մասին իրենց դատողություններում ավելի խոսում են տեխնիկայի ու վարպետության մասին (մեր մեկնություններում այդ հարցերը քննության առարկա չեն)[8]:

Նկարչության տեսության ու պրակտիկայի մասին միջնադարում ամենից շատ գրում էին Չինաստանում (Սե Հե, Վան Վեյ, Գո Սի, Սու Շի, Գո Ժո Սյույ և այլք): Այս հեղինակների գրվածքները հետևում են բոլորովին այլ ուսմունքների, որոնք արմատապես տարբեր են խորանների մեկնությունների սիմվոլիկ-այլաբանական հայեցողությունից: Նրանցում արծարծվում են ինտուիցիայի, ձեռքի ու աչքի վարժության, ամեն մի առարկայի առաձնահատկության ու նրա բաբուն աստվածային աճի ու բղխի վրա այդ պրոցեսի արձանագրման, տուշի ու վրձնի նկարչության տեսակների ու կատարյալ նկարում դրանց գուգորդման հարցերը, հատկապես պատկերի «բնության ստեղծագործական ուժի» և «սրտի խորքերից» բխելու հարցերը, որոնց հասել են իմաստուն պալատականները կամ վսեմ անապատական իմաստունները[9]:

Բայց մեր մեկնությունները նկարիչները չեն կազմել, այլ եկեղե-

---

[6] Տես "История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли". Том первый (Античность, Средние века, Возрождение). М., Изд. АН СССР, 1962, сс. 261, 276, 277, 334, 335.

[7] Նույն տեղում, էջ 303-305.

[8] "Мастера искусства об искусстве". Том первый. М., Изд. "Искусство", с. 231-244, 248.

[9] "Мастера искусства об искусстве". Том первый, с. 59-102; К. Самоскэ. Го Си. Ленинград, изд. "Искусство", 1978. Го Жо-Сюй. Записки о живописи: что видел и слышал. М., изд. "Наука", 1978.

ցական հայրերը, ուստի նրանցում նկարչի հոգու շարժման մասին խոսք չկա: Ինչպես նկատում է Պ. Ֆլորենսկին, «... Եկեղեցին ընդունում էր և ընդունում է իբրև իսկական սրբանկարիչ սուրբ հայրերին»[10], այսինքն նրանց, ովքեր որոշում էին նկարելու կանոնները ու սխեմաները, իսկ նկարիչը հանդես էր գալիս իբրև դրա տեխնիկական կողմի իրագործող:

Ճինական քննախոսությունների կենդանի ու ցայտուն նախադասությունների խորքում գործում են կոնֆուցիոսականության, դաոսիզմի ու բուդդայականության կանոնները: *Դաո, լի, ին և յան* և այլ հասկացություններ շատ ծկուն են: Մեր մենկնություններում միակ կենդանի հայեցողությունը նկատվում է աշխարհի նկատմամբ մարդու վերաբերմունքում, գույների, բույսերի, հավքերի, կամարների, սյուների պատկերների վայելքում, ընդ որում այդ վայելքը ուղեկցվում է դրանց խորհրդաբանությամբ (սիմվոլիկայի բացատրությամբ): Մենկնությունների հեղինակները, իհարկե, դեռևս հեռու են աշխարհը երկրաչափական և օպտիկական օրենքներով բացատրելու ձգտումից, ինչ առկա է եվրոպական ուշ միջնադարում Վիտելլոյի, Վիլար դե Հոննեկուրի ու Չենինո Չենինիի մոտ: Բայց նրանք հավանաբար առաջինն են, որ գործադրեցին Դիոնիսիոս Արիսպագացու ուսմունքը մեր սահմանափակ զգայական հնարավորություններով խորհուրդների միջոցով աստվածայինի հետ հաղորդակցվելու մասին, ինչպես սյուրռեալիզմի գեղարվեստական տեսություններում գործադրվում էր Ֆրոյդիզմի ուսմունքը ենթագիտակցականի մասին:

Մենք կարող ենք բերել մի քանի քաղվածքներ Արիսպագացու գրվածքների Ը դարի սկզբի հայերեն թարգմանություններից, որոնք, ինչպես կտեսնենք հետագա քննության ընթացքում, ելակետային էին մեր մենկնիչների համար. «... Քանի որ մեր միտքը անկարող է հասնել այն աննյութ [գոյերին], որոնք [ներկայացնում են] երկնային քահանայապետությունների նմանություններն ու ըմբռնումները, ապա նյութական [գոյերի] առաջնորդությամբ ենք մոտենալու նրանց և երևացող գեղեցկություններն ենք համարելու աներևույթ վայելչության կերպեր, նաև զգայական բույրերը՝ իմացական հոգու բաշխման և նյութական լույսը՝ աննյութ լուսավորության պատկեր...»[11]: Ահա այս մտքի վրա է խարսխված մենկնություններում

[10] Павел Флоренский. Иконостас. — "Декоративное искусство СССР", N 6, 1988, с. 26.

[11] «... եւ զի ոչ մարթ է մերոցս մտաց առ աննիւթս այն ձգտել երկնայինիցն քահանայապետութեանց նմանութիւնս և տեսութիւնս, եթէ ոչ նիւթականաւք ինչ առաջ-

պատկերների ու գույների ողջ խորհրդապաշտական գաղափարաբանության պաթոսը: Եվ իրոք, եթե ողջ երկրային քահանայական կարգը և ծեսերը ծառայում են երկնային քահանայապետություններ[12] մեզ տեսանելի դարձնելու համար, ապա ինչո՞ւ խորանների մոտիվները չպետք է ծառայեին Հին և Նոր Կտակարանների ողջ պատմությունը մեզ տեսանելի դարձնելու համար խորհուրդների (սիմվոլների) միջոցով: Գ և Դ մեկնություններում զգայական ուղիներով աստվածայինը ինչ-որ չափով ճանաչելու հեդոնիստական (վայելչական) մեկնությունը ևս գալիս է Արիսպագացու «Երկնային քահանայապետություններից»[13]: Նույնիսկ ամպի նկարը մեկնություններում դիտվում է իբրև Քրիստոսի հայտնությունը հին ժամանակներում գաղտնի մնալու սիմվոլ: Իսկ «Երկնային քահանայապետութեանց» մեջ ամպի պատկերը հանդես է գալիս իբրև «սրբազան իմացությունները» թաքուն լույսով ծածկված լինելու ձև[14]: Մենք մեկնությունների նույնանման և մի փոքր այլ տիպի շատ աղբյուրներ կարող ենք բերել նաև Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց» և «Յաղագս աստուածային անուանց» գրվածքներից – ոսկու և աստվածային լույսի, Հիսուսի և նրա, որպես Մելքիսեդեկի կարգի քահանայապետի, գեղեցիկի, ազնիվի և բարու տեսության վերաբերյալ:

նորդութեամբ հպեցուք առ նուսա և զերևելի գեղեցկութիւնսն աներևութի վայելչութեան կերպարանս հաճարեսցուք. և զգայական անուշահոտութիւնս տպաւորութիւնս իմացականին հոգւոյ բաշխման և աննիւթ լուսաւորութեանն պատկեր գնիւթական լոյս...» («The Armenian Version of the Works Attributed to Dionisios the Areopagite». Ed. by Robert W. Thomson. Lovanii in Aedibus E. Pakers. 1987. Scriptores armeniaci. Tomus 17. p. 2. H. H. I, 3).

[12] «... Սիա մեր համեմատական կարգով աստվածանալու այդ պատճառով մարդասերն [Աստված] մեզ ցույց տվեց երկնային քահանայապետությունների սրբությունը և նրանց համեմատ ստեղծեց մեր քահանայապետությունը ըստ մեր կարողության նմանությամբ նրանց աստվածատեսակ քահանայապետությանը, սրբազան գրերով և նրանցում ասվածները զգալի պատկերների ձևով շարադրելով գրեց երկնային քահանայապետությունների մասին, որպեսզի զգայական [միջոցներով] մեզ մատուցվեն իմանալիների մասին և սրբազան պարզված օրինակներով երկնային քահանայապետությունների կատարելության սպրդությունը» («... Այդ պատ աղագաւ մեր համեմատաբար աստուածանալոյս մարդասէրն կատարողապետութիւն զերկնայինսն քահանայապետութիւնս մեզ երևեցուցեալ և պաշտաւնակիցս նոցա կատարեալ գմերս քահանայապետութիւն ըստ կարողութեան մերոյ նմանութեամբ աստուածատեսակ նոցա քահանայապետութեանն, զգալեաւք պատկերաւք զերկնայինս գրեաց իմացութիւնս սրբազնագրութեամբք և առացելոցն շարադրութեամբ, որպեսզի զմեզ վերաբերեսցէ զգայականաւք յինամանալիսն և սրբազան ստեղծականացն աւրինակաց ի պարզ կրթս յերկնայնոցն քահանայապետութեանց ծայրագունութիւնսն») (նույն տեղում, էջ 2-3. H. H. I, 4):

[13] Նույն տեղում, էջ 47 (H. H. XV, 2):

[14] Նույն տեղում, էջ 56 (H. H. XV, 6):

Խորանների մեկնությունների բնագրերը բացառիկ արժեք ունեն միջնադարյան քրիստոնեական արվեստի տեսության ու պրակտիկայի մի շարք կարևոր հարցերի բացահայտման համար: Դրանք բավականաչափ հստակ գանազանվող միստիկական (թվերի տեսություն), աստվածաբանական (սիմվոլիկ ու այլաբանական նկարչական կերպավորումների գործնական պատվիրաններ), բնագանցական (մարդուն տրվող աստվածային վայելքի ճանաչման ուղիները), գեղագիտական (յուրատեսակ հեդոնիզմի հիմնավորում) հարցեր են: Սույն բնագրերը կարող են հարուստ նյութ տալ նաև միջնադարյան կերպարվեստի տեսության ուսումնասիրությունների համար:

ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Առ այսօր հրապարակվել է խորանների մեկնություններից երկուսը – մեր բնագրերի շարքում առաջինը և երրորդը, որոնք գրչագրերում ընդօրինակված են ավելի հաճախ[1]: Հետաքրքիր է, որ Ներսես Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության հրատարակության «Յորդորակ ներբողականում» Ներսես Շնորհալին հատկապես խորանների մեկնության համար հոչակվում է իբրև «նոր Մովսես նորոյս Իսրայէլի», որ է «խնամող և զարդարող որպես նորին (այսինքն Մովսեսի կողմից – Վ. Դ.) և սորին (այսինքն Ներսես Շնորհալու կողմից Վ. Դ.) նորոյ եկեղեցական վայելչութեանց, մանաւանդ ըստ առաջակայ գործոյն որ իբր *յառաջաբանութիւն* կամ *դուռն* յարմարեալ է մեկնութեան աւետարանին՝ որ ըստ Մատթէոսի, *զմեկնութիւն տասն խորանաց՝ նմանութեամբ տասնփեղկեան խորանին*, զոր Մովսես կանգնեաց և ծածկեաց անդ և ներքս զօրինակն խորհրդոյ ճշմարտութեան»: Եվ, ի տարբերություն Մովսեսի, ըստ ներբողյանի հեղինակի, Շնորհալին ոչ թե փակում է տասը փեղկը, այլ բացում է նրանց վարագույրները: Սա ինչպիսի բարձր գնահատություն է տրված խորանների մեկնությանը հրատարակչի կողմից, առանց դույզն իսկ կասկածելու, որ այն Շնորհալու գրչին է պատկանում (առաջիկայում մենք կտեսնենք, թե ինչպես են մեծանում կասկած-

---

[1] Ստեփաննոս Սյունեցուն վերագրվող մեկնության հրատարակումը երջանկահիշատակ Գ. Սրվանձտյանցի կողմից պակասավոր է և ոչ շրջանի ձեռագրից (տես Գ. Վ. Սրուանձտեանց. Ճորոս աղբար. Հայաստանի ճամբորդ. Մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 192-194), որը պատկանում է դրիմյան խմբագրության և եղել է Սեբաստիայի եկեղեցիներից մեկում: Այս խմբագրությունը հատկանշվում է նրանով, որ մեկնությունը վերագրում է Ստեփաննոս Սյունեցուն (եթե հետևենք ձեռագրերի մեր ցանկին, այդ վերնագրումը «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի» ակսվում է Բարձր Հայքի Խաղտյաց գավառից և ապա այնտեղից անցնում Դրիմ): Նույն մեկնության հաջորդ հրատարակումը պատկանում է պրոֆ. Ս Տեր Ներսեսյանին և քաղված է Ֆրերի պատկերասրահի N 50.3 ԺԲ դարի վերջի կիլիկյան Ավետարանից (տես S. Der Nersessian. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington, 1963, p. 103-104): Տեքստն ամբողջական է, առանց վերնագրի: Ի դեպ ԺԲ-ԺԴ դարերի Մեծ Հայքի գրիչների մեծ մասը բնագիրն ընդօրինակում է առանց նշելու հեղինակի անունը:

9 մեկնությունը հրատարակված է Կ. Պոլսում 1825 թ. իբրև նախաբանություն Սատթեոսի Ավետարանի մեկնության («Մեկնութիւն սուրբ աւետարանի որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսեսի Շնորհալւոյ սինջ ի հաճարն 17. հինգերորդ գլխոյն և անտի արարեալ յերանելոյն Յոհաննու երգնկացւոյ որ և կոչի Ծործորեցի», տպագրեալ ըստ ընտիր օրինակաց, Կ. Պոլիս, 1825):

ները Շնորհալու հեղինակության նկատմամբ: Միայն մի բան գիտենք, որ խորանների ամենաընդարձակ մեկնությունների հեղինակներ Ներսես Շնորհալին և Գրիգոր Տաթևացին դրանք դրել են իբրև Մատթեոսի Ավետարանի իրենց իսկ մեկնությունների նախադրության մաս, իսկ Ստեփանոս Սյունեցին, թեև խորանների մեկնությունը չի դրել իբրև նախադրություն (նրա մեկնությունը խորանների հետ հանդես է գալիս իբրև Ավետարանների նախադրություն), սակայն ինքն էլ է ստեղծել չորս Ավետարանների մեկնություն, ընդ որում գլխավոր տեղը հատկացրել է Մատթեոսի Ավետարանին[2]:

Հաշվի առնելով ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սիլիցիայում և արտասահմանում ու Ռուսաստանում միջնադարագետների, արվեստաբանների ու գեղարվեստասերների ցանկությունները, մենք հրատարակեցինք 13 մեկնությունները աշխարհաբար թարգմանությամբ, հանելով ամբողջ գիտական և բնագրագիտական հետազոտությունը (Խորանների մեկնություններ, 1995, Սարգիս Խաչենց, Երևան):

Արդեն իբրև խորանապատկերները պարզաբանող գործեր դրանք առաջին անգամ համառոտ դիտարկում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը: Խոսելով Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանի Ն 1635 (1198 թ.) ձեռագրի խորանների մասին, նա վերապատմում է նաև մեր մեկնությունների շարքում երրորդը, իբրև Ներսես Շնորհալու աշխատություն[3]: Այդ մեկնությունը ս. Ներսես Շնորհալուն վերագրելու հիմքում նրա, իբրև նախադրության, առկայությունն է Ներսես Շնորհալու և Հովհաննես Երզնկացու (Օձոձորեցու) կազմած Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության մեջ: Ս. Տեր-Ներսեսյանը խոսում է նաև առաջին մեկնության մասին՝ ինչպես Գ. Սրվանձտյանցի հրապարակման, այնպես էլ իր ինացած մի ձեռագրի (Բրիտանական թանգարան, or. 2707, էջ 1-4բ) հիման վրա, այն ենթադրելով իբրև Շնորհալու մեկնության համառոտում[4]: Այսուհանդերձ, շեշտը դրվում է երրորդ Շնորհալու մեկնության վրա: Գիտնականը հատկապես կանգ է առնում իններորդ և տասներորդ կանոնների մեկնության վրա և, համեմատելով մեկնության որոշ մոտիվներ մի քա-

---

[2] Տես Ա. վրդ. Գ. Գրիգորեան. Ստեփանոս Սիւնեցի. 1958, Պեյրութ-Լիբանան, էջ 49: Նաև Ստեփանոս Սիւնեցի. Մեկնութիւն չորից աւետարանչացն (աշխ. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփեանի). Համառ. Արեւելցի. Մեկնութիւն Առակաց (աշխ. Մխիթար քհն. Սարիբեկեանի). «Արեգ» հրատ., Երևան, 1994:

[3] S. Der Nersessian. Manuscripts arméniennes illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des pères Mekhitaristes de Venise. Paris, 1937, p. 58-61.

[4] Նույն տեղում, էջ 58:

նի ձեռագրերի մանրանկար խորանների հետ, գտնում է, որ նկարիչները մեկնություններին ծանոթ են եղել, երբեմն նույն գաղափարի համար կիրառելով տարբեր սիմվոլներ[5]: Ս. Տեր Ներսեսյանին թվում է, որ Շնորհալուն ծանոթ է եղել իր ժամանակի մանրանկարչական պրակտիկան, և նա ցանկացել է դրանք վերածել համապատասխան սիմվոլների: «Բյուզանդական գրականությանը և լատին, ինչպես և իր սեփական երկրի մատենագրությանը խորագիտակ մարդը կարող է գտնել հին գրվածքներում ցրված կենդանիների և բույսերի բազմաթիվ սիմվոլիկ բացատրություններ, - գրում է նա: – Սակայն նա (Շնորհալին – Վ. Ղ.) անտարակույս ինքնուրույնաբար համածայնեցնում է անջատ հատվածները կամ գտնում բացատրություններ, վերցնելով որպես նմուշ իր ժամանակի հայկական ձեռագրերի հորինվածքները»[6]:

Փաստորեն բերելով մեկնությունը, գիտնականը ճշտում է իր քննած ձեռագրերի ժամանակը, մի քիչ վերև տարակուսելով, որ «հարկավոր է ունենալ չափազանց սուր երևակայություն ենթադրելու համար, որ ընծառյուծի որսորդը, ուղտապանը, որ առաջնորդում է ուղտին, կամ մյուս խմբերը, որոնք այնքան կենդանի նկարված են Փարիզի (ազգային գրադարանի – Վ. Ղ.) հուն. N 64 ձեռագրի կաճոնների վերևում, ունեն այլաբանական իմաստ կամ, ավելին, բաց անել Սլքե թագուհու Ավետարանի կոկորդիլոսների որսի ծածկիմաստը: Այդ մոտիվները զուտ դեկորատիվ բնույթ ունեն»[7]:

Անշուշտ մեկնությունները հիմնված են նկարիչների որոշակի փորձի վրա: Եվ կենդանի պատկերները (զարդային թե ֆիգուրատիվ) մեքենաբար հարմարեցնել այդ մեկնությունների պրոկրուստեսյան մահիճին այնքան էլ ճիշտ չէ: Սակայն այդ մեկնությունները միջնադարյան քրիստոնեական մշակույթի արտահայտությունն են և այդ իմաստով համարժեք և Մեծ Հայքում, և Կիլիկիայում և այլուր ստեղծված մեծարվեստ խորանապատկերներին, միանգամայն արժանի հրապարակման և մանրազնին ուսումնասիրության իրենց արտահայտած բոլոր եզրերով, իբրև արվեստի տեսության գրական հուշարձաններ:

Ս. Տեր-Ներսեսյանը նորից խորհրդածում է, բայց այս անգամ Սյունեցուն վերագրված մեկնության շուրջ, մեկնության հնագույն ձեռագիր օրինակներից մեկը հրապարակելիս: Այստեղ նա հենց

[5] Նույն տեղում, էջ 60:
[6] Նույն տեղում, էջ 61:
[7] Նույն տեղում, էջ 61:

այս մի մեկնության համար բնագրի լեզվի և ոճի բանասիրական ուսումնասիրություն է պահանջում, այն համարելով Ը դարի գործ: «Շատ հետաքրքիր կլինի արվեստի պատմաբանների համար,- գրում է նա,- եթե մի բանասեր համեմատի այս բնագրի (առաջին մեկնության – Վ. Պ.) լեզուն և ոճը ճշտելու համար նրա վերագրումը»[8]: Այնուհետև գիտնականը ավելի է ճշտում ու խորացնում իր միտքը: «Թեև հեղինակը (ենթադրենք, Ստեփանոս Սյունեցին – Վ. Պ.) չի փորձում նկարագրել կանոնի աղյուսակների (խորանների – Վ. Պ.) զարդարուն կամարները, բայց նրա մեկնաբանությունը պետք է հիմնվեր այդ հորինվածքների վրա, և, հակառակ ակնարկների անորոշությանը, այն թերևս պետք է բխեր ութերորդ դարում գործածված պատկերազարդման այն տիպերից, որոնք ակներևորեն նախորդել են պահպանված ամենավաղ օրինակներին»[9]: Փաստորեն այստեղ ևս Ս. Տեր-Ներսեսյանը այն կարծիքին է, որ խորանների պատկերները պետք է նյութ տված լինեն մեկնությանը: Եվ, իրոք, ինչպես նկատում է նա, մեկնության մեջ նշված թռչունների ու բույսերի ցանկը կա Ժ դարի ձեռագրերի խորաններում, նույնիսկ վերարտադրված է մեկնության մեջ նկարագրված ճյուղերի թիվը («Իսկ ճուճենիքն երեք ստեղունք ի միում փնջի ելեալ...»):

Հաջորդ հեղինակը, որն անդրադառնում է Շնորհալուն վերագրված Գ մեկնությանը, Գարեգին Խաչատրյանն է: Նա գրում է «Մանրանկարչական գաղափարապատկերներ» խորագրով մի փոքրիկ ծանոթություն, ապա «Մեկնութիւն տաղը խորաններու մասին, գրեց Յովհաննես Երզնկացի, ԺԳ դար» վերնագրով արևմտահայերեն թարգմանությամբ ներկայացնում Գ բնագիրը: Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության շարունակող նա համարում է Օրբոռեցի և Պլուզ կոչված Յովհաննես Երզնկացուն[10], նույնացնելով Օրբոռեցուն և Պլուզին, որին էլ վերագրում է մեկնությունը («խորաններու մեկնութիւնը կը թուի, թէ Երզնկացիինն եղած ըլլայ, նկատի առնելով նոյն իսկ լեզուն»[11]): Միջնադարում միայն ԺԳ դարի Մատենադարանի N 5254 ձեռագրի գրիչն է մեկնությունը վերագրում Վարդանին (ըստ Փ. Անթաբյանի Վարդան Հաղբատեցուն), նույն ժամանակի մեր ունեցած այլ ընդօրինակությունները չեն տալիս մեկնության հեղինակի անունը, թեև այն մեծ մասամբ հան-

[8] Der Nersessian. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington, 1963, p. 17.
[9] Նույն տեղում:
[10] «Շողակաթ», Ա տարի, թիւ 10-11, 1952 հոկտ.-նոյեմբ., էջ 290:
[11] Նույն տեղում:

դես է գալիս Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության որևէ հատվածի հետ: Առայժմ սույն մեկնությունը բովանդակող ԺԲ դարի ձեռագիր չենք հայտնաբերել:

Վերջապես, խորանների մեկնություններին խոշոր նշանակություն է տալիս Հ. Քյուրդյանը: «Մեկնութիւն խորանաց աւետարանին ասացեալ տեառն Ներսեսի Շնորհալւոյ» իր հոդվածում նա զարմանք է հայտնում, որ որևէ բանասեր այդ մեկնությունը չի դասել Շնորհալու երկերի շարքին, իսկ մեր մանրանկարչությամբ զբաղվողները լրիվ անտեսել են «մանրանկարչութեան համար խիստ կարեւոր այս բացատրական աշխատութիւնը», առանց որի խորանները բացի գեղեցկությունից այլ նշանակություն չեն կարող ունենալ «հակառակ իրենց բացայայտ խորհրդաւորութեան»[12] (սիմվոլիկայի):

Նա քաղում է «Յուշիկք»-ի Բ հատորում բերված Յովհաննես Երզնկացու հիշատակարանը[13], որը հետևյալն է. «Թէպէտ ոմանք նախ քան զմեզ ձեռնարկեցին գրել ի վերայ շարագրութեան նորին, սակայն ոչ էր կարգաւոր որպէս սրբոյն (Ներսես Շնորհալիի գրածը – Վ. Պ.), այլ հատակոտոր արարեալ գրանս առաջին մեկնչաց, նա և զբնաբանութիւն աւետարանին արտաքս մերժեալ, ուստի ոչ գայր դիւրին յիմացումն ընթերցողացն: Յաղագս որոյ ես նուաստս ի յետինս յորդիս Սիոնի ապիկար ոգիս Յովհաննէս Երզնկացի, սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի՝ ի վանս Ծործորու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սք. Աստուածածնին, այլ և ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք ի յուսումն կրթութեան աստուածաշունչ տառից լսելութեան, յորոց յորդորմանէ և ի փափագելի խնդրոյ եղեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան... Եւ արդ եղև գրութիւն սորա ի թիւ մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՈՅԺՋ (1316), որոյ զօրութեամբ բուռն հարցուք գբանէս»[14]:

Ուրեմն 1316 թ., այսինքն Մատթեոսի մեկնությունը լրացնելու թվականը, ոչ մի կերպ չի համընկնում խորանների Գ մեկնության առաջին ձեռագրերի ժամանակի հետ, հետևաբար այն չէր կարող գրած լինել Յովհաննես Ծործորեցին: Մեզ տարօրինակ է թվում, որ վաստակաշատ Հ. Քյուրդյանը չի հիշում Ս. Տեր-Ներսեսյանի անու-

---

[12] «Բագմավէպ» հայագիտական բանասիրական գրական հանդես. ՃԼԱ տարի – 1973. 3-4, Վենետիկ, սբ. Ղազար, էջ 423:

[13] Հ. Պ. Ս. Ալիշան. Յուշիկք հայրենեաց հպոց. հատոր Բ. Վենետիկ, 1921, էջ 425: Նույնը տես և «Մեկնութիւն սուրբ աւետարանի որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ ...», էջ 107:

[14] «Բագմավէպ», ՃԼԱ տարի – 1973, 3-4, էջ 419-420:

նը, որ իրոք փորձում է քննել մեկնությունները: Սակայն նա կասհում է, որ այդ մեկնությունները արվեստի տեսության կարևոր հուշարձաններ են: Նա գիտի նաև, որ կա մի տարբերակ, որն ունի հետևյալ խորագիրը. «Տիեզերալուր եւ աշխարհալուր վարդապետի եւ հոգեւոր երգողի տեառն Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի Կլայեցւոյ արարեալ պատճառս ժ խորանաց սբ. աւետարանիս եւ վասն երանկ ըռանկ գունոցն ծաղկանց եւ հաւուցն եւ ծառոցն ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ»[15]: Քյուրդյանը համոզված է, որ սույն օրինակը նույն մեկնությունն է, ինչ հրապարակված էր իբրև Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության նախադրություն: Մինչդեռ մենք պարզել ենք, որ Վասպուրականի և նրա շրջակա ձեռագրերում Ա մեկնությունը ժե դարից վերագրված է Ներսես Շնորհալուն (մինչդեռ Խաղտյաց գավառում և Ղրիմում, ԺԴ դարից սկսած այն վերագրված է Ստեփանոս Սյունեցուն): Հետևաբար Բրիտանական թանգարանի ձեռագիրը առաջին մեկնության վասպուրականյան խմբագրության մի օրինակ է:

Հ. Քյուրդյանը արել է նաև մի շատ օգտակար աշխատանք մեկ-մեկ նշելով Սաշտոցի անվ. Մատենադարանի այն ձեռագրերի համարների մեծ մասը, որոնք բովանդակում են Գ մեկնությունը, որ օգտակար եղավ քննական-համեմատական բնագրեր կազմելիս: Վերջապես, Քյուրդյանն առաջինն էր, որ գիտեր ս. Գրիգոր Տաթևացու կազմած խորանների մեկնության մասին, «որ քաղած կերևայ Շնորհալիի «Մեկնութիւն տակս տասն խորանացն» աշխատութիւնեն»[16]:

Հ. Քյուրդյանն ունի նաև «Հայկական մանրանկարչություն» անտիպ աշխատություն, որտեղ, իր ասելով, Ավետարանների խորանները համեմատել է մեկնության հետ (հավանաբար երրորդ ընդարձակ): Նա ենթադրում է, որ խորանապատկերներն ընդունվել են եվսեբյան համաբարբառի աղյուսակների հետ: Ավելի լավ է լսենք իրեն. «Արդ, որովհետև եւսեբեան խմբագրութեան աղիւսակները կամ կանոնները դրուած էին աւետարաններու սկիզբը, Եւսեբիոսի առ Կարպիանոս գրած թուղթին հետ...», թերևս «կանոններուն խորաններով զարդարուիլն ալ եկած ըլլայ կեսարեան բնագրին հետ մեզի: Աւետարաններու համաբարբառի իմաստալից և անհրաժեշտ աղիւսակներ առնուեցան ծաղկուն խորաններուն մէջ, որոնք շա-

[15] Խորագիրը վերցված է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի հավաքածոյի or. 2707 Ավետարանից, որն ընդօրինակված է 1542 թ. Խլաթի Սուլաէ գյուղում Կարապետ գրչի կողմից: Այս ձեռագրի մեկնությունը Ս. Տեր Ներսեսյանը համարում է 3-րդ մեկնության համառոտված տարբերակ (տես Der Nersessian. Manuscripts..., p. 58):

[16] «Բազմավէպ», ՃԼԱ տարի – 1973, էջ 428:

բաղրուեցան աւետարանական խորհուրդներով բոլսերու, կենդանիներու, թռչուններու, գոյներու: Ադիկա անշուշտ չէր կարելի կատարել Աւետարանին նման ամենանուիրական սբ. Գրքի մը մէջ ըստ բախտի և պատահական ծաղկումներով: Անտարակոյս, հարկ տեսնուեցաւ Եւսեբեան կանոններուն խորաններուն համար ալ ծաղկման կանոններ որոշել և հետզհետէ հարկ եղաւ ընթերցողին համար ալ այդ խորհրդաւոր տասը խորաններուն համար մեկնութիւններ պատրաստել: Գուցէ սկիզբները, ե. դարէն մինչև է դար, ծաղկողներուն համար կային Եւսեբեան խորաններուն համար հրահանգներ գրուած, սակայն հետզհետէ կարիք տեսնուեցաւ ընթերցողին համար ալ մեկնութիւններ պատրաստել, որոնցմէ հայոց համար առաջին պատրաստողը եղած կրնայ ըլլալ Ստեփանոս Սիւնեցի»[17]:

Միանգամայն բնական և տրամաբանական եզրակացություն, որ բխում է հենց Գ մեկնության շարադրանքից[18]: Ավելին, ինչպես երևում է քաղվածքից, ոչ միայն տրվել են հրահանգներ, այլև իրենք «հարքն առաջինք» «հոգեշարժ» իմաստներով են նկարել խորանների զարդերը, որոնց մասին կխոսենք հետագա էջերում:

...

Եվրոպական գիտնականներին ևս խորապես հետաքրքրել են խորանների, այսինքն ճնավորված համաճայնության տախտակների (կանոնների) համակարգն ու իմաստավորումը: Ա. Տեր-Ներսեսյանից բացի նրանցից ոչ ոք, իհարկե, չի փորձել իր համար բացահայտել այդ «խորանների մեկնությունների» և խորանների ճնավորման հարաբերությունը, ոչ ոք չի փորձել ըմբռնել (այդ թվում նաև Ա. Տեր-Ներսեսյանը), թե ինչո՞ւ են անվերջ պատկերվում 2-3-4 կամարաշարքեր, 2-4 սյուներ, գլխազարդերի վերին անկյուններից բարձրացող ակրոտերիոններ (եղջյուրները, ինչպես ասում են մեկնությունները), խաչի ճները, որ մերթ քաքնված են ներքին երկրաչափական զարդերում և մեկ էլ հաղթականորեն հայտնվում են կամարների վրա կամ կամարների մեջ, կաննելյուրներով (ակոսավոր) սյուների կայուն գույները (մուգ կապույտ, վարդագույն, կարմիր), խորան-

[17] Նույն տեղում, էջ 426-427.

[18] «Այսորիկ սրբազան ուսումնասիրաց հայոց և եղբարց մերոց սակաւ ինչ պատճառ հանճարոյ և հիմն սկսանաւ բանակիս աւետեաց, զի գիտասցուք և իմասցուք, եթէ ոչ վայրապար և առանց խորհրդոյ են նկարեալ զծաղկանն քանդուածս գոյնագոյն երանգոց խորհրդական խորանացս տատանց հարքն առաջինք, այլ ոգեշարժ իմաստիւք տեսեալ զաստացեալս յարիմեցին զայս և հեղին կրկին աչացս բանականացս...»:

ների կամարների շուրջը կրկնվող սիրամարգերը, ծկնաքաղ հավքերը (ծկնկուլներ, հավալուսներ, ֆլամինգոներ և այլն), կաքավները, աքաղաղները, բաղերը, արմավածառերը, ծիթենիները, նռենիները նռան պտուղներով: Հրապարակվել է Կալիֆոռնիայում գտնվող Թորոս Տարոնացու մի ճոխ ձեռագրի մասին ամերիկյան գիտնական Թոմաս Մեթյուսի գիրքը, որտեղ զետեղված է Շնորհալու խորանների մեկնության անգլերեն թարգմանությունը: Վստահ ենք, որ մեկնություններին դիմելու Մեթյուսի փորձը մասամբ պայմանավորված էր մեր հնօրյա գրույցներով ոչ միայն խորանների մեկնությունների, այլև հենց Ավետարանների հայկական միջնադարյան մեկնությունների շուրջ, որոնց մի մասի գոյությունը պարտական ենք ս. Ներսես Շնորհալուն:[19]

Այսուհանդերձ, գիտնականների հետազոտությունները, որոնք ունեն խորանների ճարտարապետական տարրերի ծագման և դրանց իմաստավորման բնույթ, տալիս են իրենց արդյունքները, որոնք մասնավոր ճշտումներ են բերում մեր մեկնություններում արծարծված դատողություններում:

Ըստ Կ. Նորդենֆալկի, համաձայնության կանոնների կամարաշարքերը (Arkaden) ունեն սոսկ հանդիսավոր բնույթ[20]: Սակայն Յ. Ստրժիգովսկին կարծում է, որ կանոնների կամարները (Kanonbogen) արտահայտում են այնպիսի սրբազան խորհրդանշական իմաստ, ինչպես «Սուրբ Գիրքը»: Սակայն Ստրժիգովսկին կամարների սրբազան իմաստում տարօրինակ կերպով տեսնում է իրանական ծագում, մինչդեռ հայերը քրիստոնեության հաստատման, Սուրբ Գրքի և հայրաբանական գրականության թարգմանության շուրջ երեք հարյուր տարիների ընթացքում մաքառում էին սասանյանների դեմ հավատքի մաքրության համար, ուստի Մ. Աբեղյանը ոսկեդարյան շրջանի հայ գրականությունը համարել է մաքառման:

[19] Մ. Տեր Ներսեսյանից հետո Շնորհալու (մասամբ Սյունեցու) մեկնությունը լուրջ քննության է առել Թ. Մեթյուսը: Նա ևս կասկածի չի ենթարկում երկուսի հեղինակությունը: Պրոֆ. Մեթյուսը հավատում է մեկնության նոր-պլատոնական ոգին, նկատում Պիոնիսիոսի երկերի ազդեցությունը Շնորհալու մեկնության վրա: Նա նկատում է մի մանրամասն, որ ևս շատ կարևոր է, այն է 10-րդ խորանի հետ կապված ընդհանրական (կաթողիկե) եկեղեցու գաղափարը, որ արծարծում էր Շնորհալին Սահակ Կոմնենոս կայսեր և Պոլսի պատրիարքի հետ նամակագրության մեջ: Նա օգտվում է Ց. Ոսկեբերանի թարգմանությունից, որն օգտագործել է Շնորհալու 1825 թ. հրատարակությունը և Մ. Տեր Ներսեսյանի հրատարակումը, որ ավելի ամբողջական է, քան Գ. Սրվանձտյանցինը (տես Th. F. Mathews and A. K. Sanjian. Armenian Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel. Washington, 1991, p. 169-176, p. 206-211).

[20] Nordenfalk C. Die spätantiken Kanontafeln. Göteborg 1938, Textband, S.125.

Սակայն նա իրավացի է, որ խորանները կրում են սիմվոլիկ բնույթ: Միևչդեռ միակողմանի է թվում Կ. Նորդենֆալկի այն պնդումը, թե կարևոր փաստարկ չէ ս. Ներսես Շնորհալու երկը խորանների խորհրդաբանության մասին[21]: Սակայն Ա. Տեր-Ներսեսյանի մենագրությունը[22], որտեղից Նորդենֆալկին հայտնի է ս. Ներսես Շնորհալու երկի մասին, հիշատակում է նաև Ստեփանոս Սյունեցուն վերագրվող բնագրի գոյության մասին, մի հեղինակ, որն ապրել է է դարի վերջում և Ը դարի սկզբում և ժամանակակիցն էր մեզ հասած առաջին հունական, լատինական և ասորական պատկերազարդ համաձայնության տախտակների (խորանների)[23] - դրանք են հետևյալ Ավետարանները Լոնդոն, Բրիտանական թանգարան, Add. 5111. Տրիր, Dombibliotheque, cod. 61/134. Լոնդոն, Բրիտանական թանգարան, Harl. 1775. Փարիզ, Ազգային գրադարան, syr. 33. Ֆլորենցիա, Bibl. Laur., Plut I, 56 և այլն: Արդարացի է Ն. Քոթանջյանի այն պնդումը, որ խորանները պորտալ (մուտք) են ծառայում, այսինքն հուզական նախապատրաստում Սուրբ Գրքի տարբեր իմաստների մեջ մուտք գործելու համար[24]: Նա կարծես կարդացած լինի Վանական Վարդապետի մեկնությունը, որը որոշակի ասում է, որ խորանները պայծառ գույներով «նախադրություն» (նախադուռ) են հանդիսանում Ավետարաններում գանձված փառազարդ և աստվածապայծառ մտավոր գանձերի (Դ մեկնություն):

Արդի արվեստաբանության մեջ խորանների ծագման և իմաստավորման հարցի պատմությունը փայլուն կերպով ներկայացված է Բուշհաուզեն ամուսինների մոտ՝ Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի Ժ դարի Ավետարանի (N 697) կապակցությամբ[25] և Կ. Վեսսելի «Կանոնների տախտակներ» ընդարձակ հոդվածում[26]:

Կոստանդին Մեծ կայսրը 331-ին նոր եկեղեցիների համար պատվիրում է Սուրբ Գրքի 50 օրինակ, այդ թվում նաև այնպիսի շքեղ Ավետարաններ, որպիսին էր Կարպիանոսի համար եվսեբիոս Կեսարացու պատրաստած օրինակը: Վերջինս հավանաբար եղել է երկու

---

[21] Նույն տեղում, ծանոթ. 1:

[22] Տես Der Nersessian, Manuscrits arméniennes illustrés..., p. 38.

[23] Nordenfalk. Op. cit Tafelband. Taf. 1-4, 40-57, 74-102, 114-128, 129-148.

[24] Котлайкин Н. Г. Цвет в начальных миниатюрах Эчмиадзинского Евангелия.- "Древнерусское искусство". Рукописная книга. Сб. третий. М. 1983, с. 297.

[25] Տես H. u H. Buschhausen. Die illuminierten armenischen Handschriften der Mechitaristen- Congregation in Wien. Wien 1976, S. 17-19.

[26] Wessel K. Kanontafeln - "Reallexikon zur byzantinischen Kunst". Herausgegeben von Klaus Wessel und Marcelle Restle. B. III Stuttgart 1978, S. 928-963.

մասից կազմված Ավետարանի ընդհանուր նախատիպ: Առաջին մասը բերևս կայուն էր, երկրորդ մասը տարբերակներով:

Առաջին մասը կազմված էր Կարպիանոսին ուղղված թուղթն ընդգրկող 2-3 կամարներից, տասը համաձայնության տախտակներից և բոլորաձև տաճարի պատկերից (Rundtempel – Tholos): Երկրորդ մասն ընդգրկում էր Նոր Կտակարանի տեսարաններ և մի քերթ ավետարանիչների պատկերներով[27]: Կոստանդին Մեծի ժամանակների Ավետարանի նախատիպը ամենից շատ պահպանվել է հայկական, ասորական, վրացական և եթովպական ձեռագրերում, առաջին հերթին, 989 թ. էջմիածնի Ավետարանում (Մատենադարան N 2374): Կեսարացու ձեռագրերը պաշտոնական էին համարվում Կոստանդնուպոլսում: Ե դարում դրանցից մեկը Սահակի և Մեսրոպի աշակերտները բերել են Հայաստան, իբրև «հաստատուն» օրինակ[28]:

Մեր խնդրից դուրս է դիտարկել Բուշհաուզեն ամուսինների մանրամասն նշած գրականությունը վերոհիշյալ ձեռագրերի մասին: Սակայն ուշագրավ է Ռ. Բանդմանի դիտողությունը Ավետարանի առաջին մասի (Եվսեբիոսի թղթից մինչև տեմպիետտոյի կամ տաճարի պատկերը) իմաստային միասնության վերաբերյալ: Ընդ որում նույն թուղթը ներկայացնող քերթի տարբեր երեսներին պատկերված կամարները ցույց են տալիս միևնույն շքամուտքի առաջնամասն ու ետևի մասը, նմանվելով իրական ճարտարապետության: Թղթի շքամուտքը ասես շարունակվում է համաձայնության կանոնների սյունաշարածև (portico) կամարաշարքերով[29], որոնք փակվում են տեմպիետտոյի բոլորաձև տաճարով: Վերջինս զուգորդվում է քրիստոնեական բեմի, կիբորիումի կամ դրախտի աղբյուրի կամ էլ Տիրոջ գերեզմանի հետ (տեմպիետտոյին որոշ չափով նման են Մոնզի և Բոբիոյի յուղաշշերի հարթաքանդակները և այլն): Այստեղ, ասես, դիտարկվում է իդեալական ճարտարապետության մի համակառույց շքամուտքեր, սյունաշար, սրբարան (կոթող), ինչպես անտիկ ճարտարապետության մեջ: Իսկ այդ կառուցվածքը կապված է Երուսաղեմի սրբազան շիրմի հետ[30]: Նույնպիսի իդեալական կա-

[27] Buchthausen. Die illuminierten arm. Handschriften, S. 17-18.

[28] Անասյան Հ. Ս. Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը. Էջմիածին 1972, էջ 8: Կորյուն. Վարք Մաշտոցի. Երևան Համալսարանի հրատ. 1981, էջ 124-125: «Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց». Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան. Տփղիս 1918, էջ 341.

[29] Buchthausen. Die illuminierten arm. Handschriften, S. 18.

[30] Նույն տեղում, էջ 18:

ուցվածք նկատելի է նաև «Խորանների մեկնություններում»: Թե-րևս գիտակցորեն այդպիսի հունա-հռոմեական իդեալական ճարտարապետական կառուցվածք նկատի ուներ Եվսեբիոսը, որը, հավանաբար, ինչպես հավաստում են Ներսես Շնորհալու և ուրիշների մեկնությունները, կազմել է գլուխների համաձայնություն ճարտարապետական ուրվանկարների օգնությամբ[31]: Ինչ վերաբերում է Ավետարանների պատկերազարդման երկրորդ մասին, ապա, ինչպես ցույց են տալիս հենց Մլքեի և Էջմիածնի Ավետարանները, նրանք զանազանվում են (միայն ավետարանիչները, իբրև հեղինակներ, մեզ հասած առաջին իսկ ձեռագրերից սկսած պատկերվել են կամ նստած կամ կանգնած)[32]:

Կ. Նորդենֆալկը, ինչպես ցույց է տրվել վերևում, չի էլ փորձում բացահայտել խորանների խորհրդաշնական կողմը[33]: Նրա կարծիքով, չունեն խորհրդաշնական բովանդակություն նաև կենդանական մոտիվները, մրգերի զամբյուղները, կենաց աղբյուրը ասորական ձեռագրերում[34]:

Ի վերջո, անկախ խորանների ծագումից, ճարտարապետական և աղյուսակային տիպից[35], հետազոտողների ջանքերը հանգեցնում են նրան, որ խորանների գեղարվեստական ձևավորման առաջին մասը օժտված է խորհրդաբանությամբ. ըստ Բանդմանի, ինչպես ասվել է վերը, թղթի էջերը կամարներով ծառայում են իբրև շքամուտք (Portal), կանոնների էջերը՝ խաչապատակ կամարներով և կամարաշարքերով սյունաշար (Interkolumnien), տեմպիետտոն տաճար (Rundtempel կամ Tholos) արևելաքրիստոնեական տիպի (Կ. Վեսսելը ենթադրում է նաև, որ տեմպիետտոյի հետ միասին խորանների շարքը մոտիկ է քրիստոնեական բազիլիկային)[36]: Շնորհալին

---

[31] Նույն տեղում.

[32] Դագարյան Վ. Սյուժետային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դ. վերջ - XIV դ. սկիզբ). ՀԱՍԻ 9Ա հրատ., Երևան 1984, էջ 82-91, 169-172: Friend A. M. The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts. – Art Studies 5 (1927), p. 113-147.

[33] Wessel. Kanontafeln.- "Reallexikon" B. III, S. 950.

[34] Nordenfalk. Die spatantiken Kanontafeln. Textband. S. 244-246.

[35] Նորդենֆալկի կարծիքով, Եվսեբիոսը, նկատի ունենալով սյունաշարերի օրինակը խորաններում, ներշնչված էր Leptis Magna-ի տիպի կլասսիական կամարաշարքերից (Wessel, նույն տեղում, էջ 949-950): Նորդենֆալկը ենթադրում է, որ կանոնների աղյուսակների ճարտարապետական ձևավորման համար օգտագործվել են հռոմեական օրագույցները, ինչպես Ֆիլոկալոսինը (354 թ.) (Nordenfalk. Op. cit. Textband. Abb. 7), որն ունի ճարտարապետական ձևավորում. բյուզանդական մի քանի ձեռագրերի խորաններում պատկերված են ամիսների աճնավորումները (Wessel. Op. cit., S. 950).

[36] Wessel. Op. cit., s. 963.

իր մեկնության մեջ հավանաբար նկատի է ունեցել մուտքը, գավիթը և եկեղեցու շենքը, որոնք հայ ճարտարապետական համակառույցներում մի ամբողջ համակարգ էին կազմում, անտիկ վերոբերյալ համակարգի նման (տես է-Ը խորանների մեկնությունը)։ Գրիգոր Տաթևացին խորանների զանազան խորհուրդների հետ նշում է նաև աշխարհը, որը հանդիսանում է երկնքի գավիթ և նախադուռ, ինչպես գահասրահի նախադուռը։ Մեր մեկնիչները սյուները համարում են «խառխառստիւնք», «խառխառոտք» կամ «խազխազոտեալք»։ Խորաններին նվիրված ուսումնասիրություններում ուշադրություն է դարձվում ձեռագրերում պատկերված և Մոնցի և Բոբիոյի յուղաշշերի վրա քանդակված տեմպիետտոների (տաճարիկների) սյուներին, որոնք ունեն պարույրածև (սպիրալածև) ակոսներ (կաննելյուրներ)։ Այսպիսի սյուներ են նաև Թ-Ժ դարերի խորանների սյուների վրա, և «խառխառստիւնք», «խազխազոտեալք» բառերը վերաբերում են հենց այդ ակոսներին (կաննելյուրներին)[37]։ Վերջապես դրախտի խորհրդաբանությամբ են օժտված ծաղկաթմբերը, բույսերն ու թռչունները (դեռևս կայսերական Հռոմի շրջանում տեմպիետտոների պատկերները զարդարված էին կենդանաշխարհով և բուսաշխարհով)[38]։

Եվրոպական գիտնականները տարբեր արվեստների, ժողովուրդների, դարաշրջանների տասնյակ նյութերի համադրումով եկել են այն ընդհանուր եզրակացության, որ եվսեբիոսի թուղթը, կաոնոնների համաբարբառը (խորանները) և տեմպիետտոն սկզբից ի վեր ունեցել են կայուն տեսք և կազմման որոշակի համակարգ, որ ամենից լավ պահպանվել է 989 թ. Էջմիածնի Ավետարանում։ Այնուհետև խորանների ծաղկամոտիվները և թռչնամոտիվները համադրելով կայսերական Հռոմի (Բանդմանն, Վեսսել) կամ իրանական պատկերների (Ստրժիգովսկի) հետ, հանգում են այն եզրակացության, որ խորանները խորհրդանշում են դրախտը։ Վերջապես, նրանք նկատելով, որ թղթի և համաբարբառի խորանները ստեղծում են յուրահատուկ սյունաշար դեպի տաճարը (տեմպիետտո), այդ դիտում են իբրև կատարված բազիլիկայի կամ կայսերական կամարակապ սյունաշարքերի նմանողությամբ կամ էլ օրացույցնե-

[37] Ըստ Հր. Աճառյանի, «խառխառոտ» արմատական բառարան, պարույրածև սյուն (Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան. Բ հատոր. Երևան, 1973, էջ 335)։ Իսկ «խառ», ըստ մի դարի հեղինակ եղիա Մեղրեցու, առաջացնում է «խառնել» բայը (անկոել, խազել) («Բառգիրք Հայոց». Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Մ. Ամալյանի. Երևան, 1975, էջ 140)։

[38] Վեսսել, նույն տեղում, էջ 963։

րի (Բանդմանն, Նորդենֆալկ)։ «Խորանների մեկնությունների» խորհրդաբանության և գեղագիտության փոխազդեցությունները խորանների (այսինքն Կարպիանոսին ուղղված Եվսեբիոսի թղթի և համաձայնության կանոնների) ձևավորման պրակտիկայի հետ վերաբերում է արևելաքրիստոնեական արվեստի պատկերագրության ոլորտին։ Միջնադարյան պատկերաբանության իմաստը ճշակերպված է ԺԸ դարի հեղինակ Ղուկաս Վանանդեցու «Պատկերասէր-պատկերատեաց» գրվածքում։ «Գիտելի է աստ,- գրում է նա,-զի պատկերը *ոչ պարտի* ըստ բոլորին յուր նախատիպին նմանիլ այլ ըստ մասին, առաւել կամ նուազ, բայց ոչ երբէք բոլորովին։ Քանզի ուր գոյ բոլորովին նմանութիւն, ոչ ասի պատկեր կամ նմանութիւն, այլ նախատիպ և նոյնութիւն։ Ուրեմն ամենայն պատկեր այնպես պարտի նմանիլ իւր նախատիպին զի և իցէ աննմանն»[39]։

Ըստ Դիոնիսիոս Արիսպագացու, որի երկերը մեկնություններով թարգմանել են Ստեփանոս Սյունեցին և Դավիթ Կենաոը, Սուրբ Գրքում պատկերագրությունների եղանակը երկուսն է։ «Ի՞նչ ինն այն է, որ սրբազնատիպ պատկերները ներկայացվում են վայելուչ *նմանությունների* միջոցով, իսկ [երկրորդը], որ *աննման* կերպավորումների միջոցով ստեղծվում են լրիվ ոչ նման և անպատշաճ [պատկերներ]»[40]։ Առաջին նմանությունների եղանակը դեռևս դասական արիստոտելյան գեղագիտության սահմաններում է (միմեսիսի տեսություն)[41]։ Մեր մեկնությունների հեղինակները իրենց պատկերները կառուցում են ավելի «աննմանության» հիման վրա, որ հակադիր է անտիկ իդեալներին[42]։ Հոգևոր (կամ մտավոր, իմացական) վսեմ էությունների համար նրանք (ինչպես և խորանները ծաղկողները) պատկերները փոխառում են, օժտում են «աննման» բայց ոչ միշտ «անպատիւ և անպատշաճ» առարկաներով, մոտիվներով, հետևելով Սուրբ Գրքին, ինչպես օրինակ, կենդանիների, բույսերի և այլն։ Նրանք իրոև ելակետ են ընդունում Դիոնիսիոսի այն հավաստումը, թե «աննման» պատկերները կազմում են «վերամբարձա-

---

[39] Ղուկաս Վանանդեցի. Պատկերասէր-պատկերատեաց. Ամստերդամ, 1716, էջ 27։

[40] «Եւ է ինչ որ վայելուչ է ի ծեռն նմանիցն սրբազնատիպ պատկերաց գալ յաւաջ. և է ինչ որ ի ծեռն աննմանիցն կերպաւորութեանց ի յաձեռնեիմբ աննման և անպատշաճն ստեղծեալ» (“Corpus scriptorum christianorum orientalum. Vol. 489. Scriptores armeniaci. Tomus 18. The Armenian Version of the Works Attributed to Dionisius the Areopagite. Translated by Robert W. Thomson. Lovanii in Aedibus. E Peeters. 1987, p. 5. H. H., II, 3)։

[41] Бычков В. В. Византийская эстетика (теоретические проблемы). Москва, 1977, с. 131.

[42] Նույն տեղում, էջ 133։

կան» (անագոգիա) կամ վսեմ պատկերագրություն: «Վերածբարձության» կամ «վերածության» այդ գաղափարը պատկերից դեպի «ճշմարտություն» և նախատիպ եղել է բյուզանդական գեղագիտության գլխավոր գաղափարը[43]: Իհարկե, Յովհան Դամասկացու (Ը դար) նման մտածողները, Դիոնիսիոսից փոխառելով «նմանության» գաղափարը (Ղուկաս Վանանդեցին հետևում է նրան), առաջին հերթին, նկատի ունեին տերունական և Տիրամոր կյանքի տեսարանները: Բայց նրանք ավելի առաջ չէին գնում, մարդաբանությունը չէին հասցնում արվեստի տեսության մակարդակի: Իսկ «խորանների մեկնությունների» մեր հեղինակները առաջին հերթին նկատի ունեին Դիոնիսիոսի ուսմունքի «աննման» կողմը, այսինքն «մեր միտքը չի կարող այլ կերպ ծգտել երկնային քահանայապետությունների այն աննյութ նմանություններին և տեսիլքներին, ապա նրանց կմոտենանք նյութական [օրինակների] առաջնորդությամբ, և երևացող գեղեցկությունները կհամարենք աներևույթ վայելչության կերպարներ, իսկ զգայական անուշահոտությունները՝ Հոգու իմացական բաշխման ձևեր, նյութական լույսը՝ աննյութ լուսավորության պատկեր...»[44], այսինքն ինչպես Ներսես Շնորհալին է ասում արդեն խորանների պատկերների առիթով, խորանները զարդարվում են «հաճելի և ծաղկերանգ նկարներով և պաճուճազարդ գույներով՝ խորանների կերպագրությամբ, որտեղ նաև կան մի շարք տունկերի հորինվածքներ և թռչունների ձևավորումներ, նաև սեղանների, սյուների ու ծաղիկների հորինվածքներ, որոնք իրենց մեջ ունեն խորին խորհուրդներ և անհայտ իմաստներ և ծածուկ գիտելիքներ, որոնք չպետք է զանց առնել վայրիվերո կերպով»:

«Խորան» բառը սերում է ճարտարապետությունից: Ըստ «Մեկնությունների» գրեթե յուրաքանչյուր խորան ունի իր ճարտարապետական նախատիպը Սուրբ Գրքում – Աստվածային հաստատություն, երկնային դասեր, երկրային դրախտ, Նոյի տապան, Աբրահամի տուն, Մովսեսի խորան, Սողոմոնի տաճար, սուրբ եկեղեցի, որը խորհրդանշականորեն ընդգրկում է նախորդ բոլոր խորանների իմաստները:

Եթե, ինչպես պնդում են գիտնականները, կրկնելով Նորդենֆալկին, էջմիածնի Ավետարանը հիմնականում եվսեբիական նախատիպի ճիշտ կրկնությունն է (Եվսեբիոսի թղթի երկու էջը, կանոնների

[43] Նույն տեղում, էջ 192:
[44] The Armenian Version of the Works Attributed to Dionisius the Areopagite..., p. 2. C. H. I. 3.

յոթ էջերը և տեմպիետտոն), ապա հազիվ թե գտնվի մի այլ ձեռագիր, որ ունենա տասը համաձայնության կանոն տասը խորաններում: Թեև, ինչպես ցույց է տալիս մեր արած վիճակագրությունը, Ավետարանների գրիչներն ու ծաղկողները ձգտում են պահպանել տասը իբրև սրբազան թիվ, մի դեպքում թղթի, համաձայնության տախտակների ու տեմպիետտոյի (կամ խաչի պատկերի) խորհրդանշական էջերը հասցնելով տասի, մի այլ դեպքում թղթի և կանոնների էջերը հասցնելով տասի[45]: Ըստ Ստեփանոս Սյունեցու «Խորանների մեկնության», խորանները պետք է ունենան չորս գույն, իբրև անտիկ բնափիլիսոփայության չորս տարրերի խորհուրդ սևը, կարմիրը, կապույտը (կամ կապուտակը) և ծիրանին: Դրանք համապատասխանում են Հին Կտակարանի Ղևտացոց գրքում նշված Մովսեսի խորանի գույներին: Այդ գույները (ինչպես և կանաչը, որ հանդես է գալիս մյուս Մեկնություններում) էջմիածնի Ավետարանի խորանապատկերների հիմնական գույներն են:

Եվսեբիոսի թղթի և կանոնների խորանապատկերների հանդիպակաց էջերն ունեն կառուցվածքային ընդհանրություններ: Վաղ շրջանի ձեռագրերում (Թ. Ժ դարեր) նրանք գրեթե կրկնվում էին, ինչպես հայելում, իսկ ավելի ուշ ձեռագրերում արծագանքում էին միմյանց կառուցվածքային և հատկապես զարդային մոտիվներով:

Հարմարության համար Կ. Նորդենֆալկը խորաններում զանազանում է ներնաշխազարդեր և արտանախշազարդեր: Ներնաշխազարդերը ծածկում են կամարածև կամ ուղղանկյունածև գլխազարդի ներքին դաշտը, ինչպես նաև սյուները, արխիտրավը (քովթար), խոյակները, խարիսխները և հեծանածև պատվանդանը: Արտանաշխազարդերը Եվսեբիոսի թուղթը և կանոնները ճարտարապետական շրջանակող կամարածև կամ ուղղանկյուն գլխազարդից և սյուներից դուրս գտնվող հավքերի, բույսերի, կենդանիների պատկերներն են: Ուշագրավ է, որ արտանաշխազարդերը ավելի հաճախ են հանդես գալիս իբրև խորհրդանիշներ «Խորանների մեկնություններում», քան ներնաշխազարդերը: Վաղ շրջանի ձեռագրերում խորանների զարդամոտիվներն ունեն թե խորհրդանշական և թե գեղագիտական բեռնվածություն: Ժամանակի ընթացքում բուլանում է և ճապաղվում գեղագիտական կողմը[46]:

---

[45] Казарян В., Манукян С. Матенадаран. Том. I. Армянская рукописная книга VI-XIV Веков. Москва 1991 (см. Аннотированный каталог).

[46] Ղազարյան Վ., Սարգիս Պիծակ. Երևան, 1980, էջ 26-38:

...

Նշանակում է, էջմիածնի Ավետարանի (Մատենադարան N 2374) երկու խորանը ներառում է Եվսեբիոսի թուղթը, որտեղ բացատրվում է կանոնների կազմման համակարգը: Եվ եթե թղթի խորանների և կանոնների աղյուսակների խորանների թիվը տարբեր է տարբեր ձեռագրերում, ապա զանազան խորհրդանշական պատկերներ (կենդանիներ, հավքեր, բուսական մոտիվներ) կարող են հանդես գալ տարբեր խորաններում: Էջմիածնի Ավետարանի Թղթի առաջին խորանի վրա (էջ 1ա) կամարի շուրջը սիրամարգեր են պատկերված (նկ. 1) (ըստ մի քանի Մեկնությունների, այդ թվում Սյունեցու և ԺԱ-ԺԲ դարերի անանուն, նրանք պատկերվում են Եվսեբիոսի թղթի առաջին խորանում): Ըստ Սյունեցու, սիրամարգերը նշանակում են Մովսեսի և մարգարեների Օրենքը: Սյունեցին խոսում է նաև վերին կամարի մասին, որ լայնորեն տարածված է մնացած կամարների վրա: Էջմիածնի Ավետարանում պատկերված են համակենտրոն կամարներ (համակենտրոն կամարներով Թուղթը ներկայացնող խորանները տեսնում ենք նաև Երուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանի N 2444 և Վիեննայի Մխիթարյանների Մատենադարանի N 697 Ավետարաններում)[47]:

Էջմիածնի Ավետարանի թղթի երկրորդ խորանում, ինչպես նկատում է Կ. Վայցմանը, ներքին կամարներից մեկում պատկերված են սկավառակներ, ասես թե ներկայացնելով սպեկտրի բեկումներ (spektrallen Brechungen)[48], որ համապատասխանում է արդեն Շնորհալու «Խորանների մեկնության» մեջ առաջին խորանների բնութագրմանը (Աստվածությունը բնակվում է անմատչելի լույսի մեջ, իսկ լույսի խորհուրդը միջնադարյան պատկերներում արտահայտվում է մաքուր գույներով):

Երրորդ խորանը, ըստ Սյունեցու, ունի երեք կամար, արտահայտելով Սբ. Երրորդության գաղափարը: Էջմիածնի Ավետարանում կամարաշարքը կազմող երեք կամարներով պատկերված է Բ կանոնը ներկայացնող չորրորդ խորանը (նկ. 2): Մեկնության մեջ հիշվում է «սեղանն բոցախառն հրով և ի վերայ նորա ամպն, վասն զի ծածկեալ էր իբրև պատրուակաւ խորհուրդն Քրիստոսի»: Այստեղ խորհրդանիշը ներկայացված է վանդակի մեջ փակված թռչնակով: Մեկնությունների նախատեսած աքաղաղների պատկերը բացակա-

[47] Nordenfalk. Die spätantiken Kanontafeln... Taf. 15, 16, 25 a, 31, 32 a.

[48] Weitzmann K. Die armenische Buchmalerei des 10. und Beginnenden 11. Jahrhunderts. Bamberg, 1933, S. 10

յում է էջմիածնի Ավետարանում:

Աղավնակերպ հավքերով խաչի պատկերն այստեղ տեսնում ենք թղթի երրորդ էջի խորանում (ըստ Սյունեցու, չորրորդ խորանում): Կամարներից վեր առաջին խորանում պատկերված է հրե ծաղիկ: Այն հավանաբար համապատասխանում է «իմացական» հրին (ըստ Սյունեցու): Գրեթե բոլոր խորաններում կամարի և արխիտրավի (քիվի կամ քովթարի) հանդիպման տեղում պատկերված են բազմազան հնգաթլթակ արմավատերևներ (ըստ Սյունեցու, «եղջերք կամարացն անդրէն ի վերայ խոյակացն հինգ հինգ մասամբք, մերձ ընդ մերձ գհինգ դատողական և գհինգ տախտակացն Աւրինացն նշանակէ»): Եվ նրանք ներկված են կարմիր և կապույտ գույներով, ինչպես նախատեսում է Մեկնությունը: Երկու արմավատերևները, մեկնաբանվելով Մեկնություններում, իբրև սեղանի եղջյուրներ (սեղանը հաճախ հասկացվում է խորանի կամարածև կամ ուղղանկյունածև գլխազարդը), խորհրդանշում են Մովսեսին և Ահարոնին: Խորհրդանշական է նաև հավքերի կտուցների և ոտքերի կարմիր գույնը (նկ. 1-3):

Հինգերորդ խորանի առթիվ Սյունեցին խոսում է նաև շուշանի ծաղկման մասին («ստուերն պակասի, և կարմիրն պայծառանայ, և շուշանն ծաղկի, քանզի խաչն մերծեցաւ...»): Ծաղկող շուշանի պատկերը բացվող կոկոնի տեսքով նկարված է թղթի էջերում, շրջապատված ծաղկուն շյուղերով, նաև Բ և Գ (էջ 3 ա), Ջ, է, Ը և Ճ (էջ 4 բ) և Ժ կանոնների խորաններում: Դրանք հանդիպակած էջերում պատկերված խորաններ են, որոնք վաղ շրջանում (Ճ, Ժ դարեր) ասես հայելու մեջ անդրադարձնում են միմյանց: Սյունեցին խոսում է նաև երեք թվի մասին, իբրև մարգարեների, թագավորների և քահանաների խորհուրդի: Շուշանները պատկերված են երեք ծաղկաթերթերով, նռան պտուղները ևս երեք տերևալի ճյուղերով են նկարված: Երբեմն երկու պտուղ պատկերվում է մեկ ճյուղի վրա: Իսկ նռան պտուղն ըստ Սյունեցու, նշանակում է, որ Հին Կտակարանը և Մովսեսի Օրենքը խորհրդանշում են Նոր Կտակարանը:

Գույները և երանգները ևս զանազան խորհուրդներ են կրում: Կարմիրը խորհրդանշում է Քրիստոսի արյունը, մարդեղությունը և խաչելությունը: Նրանով է ներկված բոլոր խորանների համակենտրոն կամարների աղեղներից մեկը, սովորաբար արտաքինը: Իսկ առաջին խորանի խորհրդանիշները, ըստ Մեկնության, տեսնում ենք էջմիածնի Ավետարանի 3բ (կանոն Դ-Ե) և 4ա (կանոն Ե-Զ) էջերում (այսինքն ծիրանի այուները ցույց են տալիս Աստծո աթոռի հաստա-

տությունը վեր տարրերից):

Խորանից խորան (անկախ այն բանից, թե նրանք կազմված են մեկ թե երկու կամ երեք կամարաշարքերից կազմված կամարներից) համակենտրոն կամարների աղեղների գույների կազմը կայուն է մնում, թեև կատարվում է գույների տեղափոխություն: Դա սև, կարմիր, ոսկի, կապույտ և երբեմն վարդագույնին մոտ մանուշակագույն աղեղների համադրությունն է: Թվում է, թե գույների տեղափոխումը չի փոխում նրանց խորհրդաբանությունը: Ստորին (երբեմն և ոչ ստորին) կամարը ցույց է տալիս «իսկական գոյությունը», ներքին կամարը պատարագների գոհերի արյունը, միջին կապույտը (երկնագույնը) մարմնավոր կյանքում հոգևորի հաստատումը, ոսկին՝ քահանայական խորհուրդը, իսկ գիներգույն կարմիրը՝ Մելքիսեդեկի քահանայությունը ի դեմս Քրիստոսի:

Վիեննայի Մխիթարյանների Մատենադարանի N 697 Ավետարանը ըստ այն դիտարկած գիտնականների (Մերկ. Տեր Ներսեսյան, Վայցման, Նորդենֆալկ, Բուշհաուզեն ամուսինները) մոտ է էջմիածնի Ավետարանին[49]: Սակայն այստեղ, ինչպես Մլքեի Ավետարանում (862-ից առաջ), Եվսեբիոսի թուղթը ներկայացված է երեք էջում (էջմիածնի Ավետարանում՝ երկու): Հանդիպակաց խորանների էջերը, ինչպես էջմիածնի Ավետարանի տիպի ձեռագրերում, գեղարվեստական և համաչափ ամբողջություն են ներկայացնում: Հանդիպակաց էջերի նման դաշնությունը գալիս է Ե դարից: Այուների սանդուղքաձև խարիսխները հիշեցնում են ուշ անտիկ ժամանակաշրջանը, խոյակների ձևը[50] նույնիսկ նմանակում է Յուստինիանոսի շրջանի ցանցկեն խոյակները և այլն[51]: Հավանաբար ձեռագիրն ունեցել է նաև այլ նախատիպեր էջմիածնի Ավետարանից բացի: Առաջին տարբերությունը ծաղկողի հակումն է ավելի հարթապատկեր դեկորատիվության: Այստեղից էլ այուների, կամարների, թռչունների ավելի սխեմատիկ, ոճավորված պատկերումը (մինչև հավքի տեսակի անճանաչելիություն): Թղթի և կանոնների խորանները ունեն համակենտրոն կամարներ, և ոչ թե լայն կամարում ներառված կամարիկներ, ինչպես Մլքեի, կամ կանոնների խորանների կամարաշարքեր, ինչպես էջմիածնի Ավետարաններում:

Եվսեբիոսի թղթի երկրորդ խորանում, արխիտրավից վեր, կամարի կողքին նկարված է ծիրանի փոքրիկ ծոմու կողքին: Ծառի վրա

[49] Buchhausen H. u. H. Die illuminierten armenischen Handschriften... S. 19, Taf. I-II.
[50] Նույն տեղում, Taf. 2-3.
[51] Նույն տեղում, էջ 19.

հավազգի երկու թռչուն է պատկերված, թռչունը ծագի հետ, որոնք կտցում են ծիթապտուղ: Ըստ «Խորանների մեկնությունների» ծիթենին հինգերորդ կաճոնի խորանում է սեղանի (կամ կամարի) երկու կողմից: Այն նշանակում է նահապետների երկար կյանքը և արդարների հավերժ պայծառատեսությունը:

Այստեղ սյուների մեծ մասն ունի զիգզագածև ակոսներ (կաննելյուրներ), ըստ Մեկնությունների «սիւնք խառխառոտք» կամ «խարխարտիւնք» (նկ. 4, 5, 7): Թղթի երկրորդ խորանում դրանք կապույտ են: Կապույտ գույնի չորս սյուներ տեսնում ենք Ջ և է կաճոնների խորաններում, ինչպես նախատեսված է է կաճոնի համար ըստ Գրիգոր Խլաթեցու (ԺԵ դար) և այլ Մեկնությունների: Դ կաճոնի խորանում չորս սյուները շողում են վարդագույն կարմրությամբ: Ըստ Բ և ԺԱ Մեկնությունների վարդագույն են Ե կաճոնի խորանի սյուները (Շնորհալու մոտ նրանք գինեգույն են): Այստեղ կամարամեջում (տիմպան) կարմիր ֆոնին պատկերված է կապույտ շրջան դեղին խաչով, շուրջը սառը կանաչ գույնի աղավնակերպ հավքեր: Ըստ Շնորհալու, մուգ գույնի խաչը գտնվում է Դ կաճոնի խորանում, կամարներից վեր՝ շուրջը աղավնակերպ հավքեր (Մովսեսի խորանի ճարտարապետների, նաև Մովսեսի, Ահարոնի, 70 ծերերի խորհուրդ): Ըստ այլ Մեկնությունների, խաչ է պատկերված նաև ուրիշ խորաններում:

Հաճախ իբրև սեղան հասկացվել է խորանի վերին մասը (կամարը և կամարաշարքը տիմպաններում)[52]: Բուշհաուզեն ամուսինները տեմպիետտոն համարում են կիբորիում-սեղան (Altarziborium)[53]: Միջնադարյան ծաղկողը *սեղան* ասելով կարող էր հասկանալ նաև ամբողջ խորանը: Իսկ խորաններն ունեն կամարածև (մեկ կամարով կամ կամարների շարքով) կամ ուղղանկյուն գլխազարդ: Իրոք սեղանը կամ քառանկյունի է պատկերվել կամ բոլորածև, ինչպես ցույց են տալիս նաև խորանների գլխազարդերը[54]: Նման հայեցակետ ունենալիս պարզ կդառնա Վիեննայի Ավետարանի Թղթի երեք

---

[52] Վասպուրականցի ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցին Դ և Ե կաճոնների խորանի (Մատենադարան N 4851, 1288 թ.) և Գ և Դ կաճոնների խորանի (Մատենադարան N 4867, 1297 թ.) գլխազարդերում երկաթագիր մակագրել է «սեղան սուրբ» կամ «զսեղան ակն յանդիման» (տես Հ. Հ. Հակոբյան. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Բ, Երևան, 1982, մանրանկար 14, 15):

[53] Buschhausen H. u. H. Die illuminierten armenischen Handschriften... S. 18.

[54] L. Հ. Լուսիաը «Խորհրդավոր ընթրիքի սեղանը կաճոնական և աշխարհիկ պատկերագրության մեջ» հոդվածում ("Art Studies", Cambridge 1927) հատուկ բաժիններ է հատկացրել «Խորհրդավոր ընթրիքում» բոլորածև սեղանի և ուղղանկյուն սեղանի պատկերմանը:

խորանների տիմպանների (դաջազարդ) գործվածքաձև կամ գորգաձև նախշազարդումը (նկ. 8): Դա սփռոցն է, որ ծածկում է Տիրոջ սեղանը (խորանը): Դրանով էլ բացատրվում է սեղանաձև պատկերը ե կանոնի խորանի կամարի վերևում: Ըստ Մեկնությունների, հինգերորդ խորանի համար նախատեսված է պատկերել սեղան և խաչ: Խաչը և սեղանը գրեթե հոմանիշներ են արդեն հայ աստվածաբանական գրականության արշալույսին: Ե դարում Ագաթանգեղոսի համար սեղանի անկյունները նշանակում են խաչ[55]: Խաչն էլ իր հերթին սեղան է նշանակում[56]:

Կամարի վերևում երկու թռչուններ (փասիանների նման, թերևս նրանք այստեղ փոխարինում են սիրամարգերին) ճաշակում են աստվածային սեղանից: Նրանց ետևից երկու կաքավներ են, Քրիստոսի նախամայրերի խորհուրդը, ըստ Մեկնությունների (նկ. 6):

Մլքե թագուհու Ավետարանը (մինչև 862 թ., Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարան, № 1144/86) ժամանակով ավելի մոտ է Ստեփանոս Սյունեցու «Խորանների մեկնությանը»: Այստեղ դեռ կենդանի է անտիկ ոգին իր նախնականությամբ, ինչպես է դարի Արուճի եկեղեցու զարդարուն ֆրիզի մնացորդում[57]: Այստեղ, ինչպես շեշտվում է «Խորանների մեկնությունների» մեծ մասում, կա գույների երկու խումբ. սառը (կապույտ, կանաչ, սև) և տաք (կարմիրներ կինովարից մինչև բաց մանուշակագույն, նարնջագույն, օքրա և ոսկի)[58]: Խորանապատկեր թերթերի մեծ մասը կորել է: Սակայն մեզ հասել են Թղթի երեք էջեր և կանոնների խորանապատկեր երեք էջեր (Ա, Բ, Գ կանոնները): Սև ուրվագիծը սահմանազատում է համակենտրոն կամարները: Բայց այստեղ, ի տարբերություն էջմիածնի Ավետարանի, տարբեր խորանների կամարներում գունաշարը նույնատեսակ չէ: Դրանից բացի այստեղ կամարը կանաչի երանգներով է: Սակայն կանաչ գույնը սևի և կարմիրի, նաև կապույտի հետ առաջին կանոնի կամարում նշված է ԺԱ-ԺԲ դարերի անանուն «Խորանների մեկնության» մեջ, ընդ որում դրանք խորհրդանշում են մարդ-

---

[55] Ագաթանգեղոս. Հայոց պատմություն. Երևան, 1986, էջ 268-271:

[56] «Եւ զի՞նչ իցեն անկիւնք սեղանոյն եթէ ոչ գիտայն նշանակէ, որ և անկիւնս իսկ ցուցանէ խաչին չորս» (նույն տեղում, էջ 268-270):

[57] Տես Котанджян Н. Г. Цвет в раннесредневековой живописи Армении. Ереван 1978.

[58] Ն. Քոթանջյանը Արուճի որմնանկարների գունային դաշնության յուրահատկությունը համարում է այդ երկու գունախմբերի հավասարակշռված համադրումը. մի կողմից կապույտներ, շատ հարուստ երանգներով կանաչներ, մյուս կողմից օքրա-շագանակագույն երանգներ (թերևս նաև ոսկի, որ թափվել է) (նույն տեղում, էջ 42-43, նկ. 22):

կային մարմնի բաղադրիչ մասերը և Հորը, Որդուն, Սուրբ Հոգուն և Սուրբ Երրորդությանը: Իսկ այստեղ կամարն արված է սևով և կարմիրով, կանաչով և կապույտով (նաև ոսկով), որ համապատասխանում է հիշյալ Մեկնության մեջ նշված գույներին:

Սիրամարգերը պատկերված են թղթի առաջին խորանում, ծիածանակերպ կամարի վերևում: Թղթի առաջին և երկրորդ խորանների կամարների տակ տիմպանում, պատկերված են Նեղոսյան մոտիվներ, որոնց ուշ անտիկ ծագումը կասկածից դուրս է[59]: Այնտեղ պատկերված են չորս ձկնորսներ նավակում, նաև ձկներ, կոկորդիլոսներ, վայրի բադեր, հավալուսներ և սրբազան լոտոս (նկ. 9):

Երրորդ կանոնի խորանի համար Բ Մեկնության (ԺԱ-ԺԲ դարեր) մեջ ասվում է, որ «հաւքն ի վերայ կամարին ձկնաքաղք, յոր ի ջուրս ձայնիւ որսորդութեամբ, որ ի ջուրս հոգևորն առնեն որս և զՄկրտութեան կրել գխորհուրդս»: Մլքե թագուհու Ավետարանում ձկնաքաղ հավքերը (բադեր, հավալուսներ), ինչպես նաև ձկները, կոկորդիլոսները, պատկերված են ջրում Եվսեբիոսի թղթի խորաններում: Այն, որ տիմպանում պատկերված ջուրը կապված է Մկրտության հետ, ինչպես նաև ձկներն ու ձկնաքաղ հավքերը, հավաստված է սույն Բ Մեկնության մեջ: Կա նաև հայր Բ. Սարգիսյանի այն դիտողությունը, որ նավակում գտնվող չորս մարդիկ նշանակում են չորս ավետարանիչներին, իսկ նավակը եկեղեցու խորհուրդն է[60]: Շնորհալու Մեկնության մեջ բադերը (մրտմունք) խորհրդանշում են ավետարանիչներին, « որոնք իջան ծովը, դուրս հանեցին այնտեղից մարդկանց և բարձրացրին երկնքին մոտիկ...»: Նավակի երկու մարդկանց (Թղթի երրորդ խորանը) կարելի է նույնացնել երկու համաբարբառ ավետարանիչների հետ (Մատթեոսի և Ղուկասի, որոնք ցույց տվեցին Քրիստոսի տոհմաբանությունը): Սակայն ԺԱ-ԺԲ դարերի և հետագա անանուն մեկնություններից մեկում հինգերորդ կանոնի խորանի առթիվ ասվում է, որ նրա կամարները նշանակում են վերոհիշյալ համաբարբառ ավետարանիչներին[61]:

---

[59] Janashian M. Armenian Miniature Painting of the Monastic Library at San Lazzaro. I Venice, 1966, p. 19, III. II, III.

[60] «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միսիթարեանց ի Վենետիկ». հ. բ. Յօրինեց Հ. Ք. Վ. Սարգիսեան. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1924, էջ 376:

[61] Ը դարի մի լատինական ձեռագրի (Փարիզ, Ազգային գրադարան, լատ. 8850) Ը-Ժ կանոնների խորանների կամարների տիմպաններում պատկերված են երեք համաբարբառ ավետարանիչների խորհրդանիշները նավակում և առանց նավակի: Առաջին դեպքում (Գ կանոն) համաձայնեցված են երեք Ավետարանների եվսեբիական գլուխները, երկրորդ դեպքում (Ժ-Ը կանոններ) նույն Ավետարանների այն եվսեբիական գլուխները, որոնք գուգահեռներ չունեն մյուս Ավե-

Քանի որ ըստ Սյունեցու Մեկնության Հին և Նոր Կտակարանների խորհուրդները կարող են պատկերվել տարբեր խորաններում, ապա Մլքե թագուհու Ավետարանում ծկնաքաղ հավքեր են պատկերվում նաև մնացած երեք խորաններում (Ա, Բ, Գ կանոնների), վերին կամարների շուրջը, շրջապատված վարդերի և շուշանների դրասանգներով նոան պտուղների հետ: Նրբագեղ վայրի բադերը զարդարում են Ա և Բ կանոնների խորանների կամարները, իսկ Ֆլամինգոյի երկու ճկուն պատկերները՝ Գ կանոնի կամարի քիվը (նկ. 10):

Ի տարբերություն Էջմիածնի Ավետարանի, Մլքե թագուհու Ավետարանում երկու կամ երեք կամարները ոչ թե կազմում են կամարաշարք, այլ ներառված են ընդհանուր (ըստ Սյունեցու, «լայնատարած տարածված») վերին կամարի մեջ: Կարող են քննարկման հետաքրքիր թեմա լինել նաև մարմարակերպ սյուների պատկերները, որոնք կամ նախշազարդ են կամ կաննելյուրներով (ակոտավոր): Մարմարի նմանակումը պարույրաձև կամ զիգզագաձև կաննելյուրներով հիմնականում հնգամաս է, որ ցույց է տրված Շնորհալու Մեկնության մեջ է և Ը կանոնների խորանների կապակցությամբ:

Ճղթի կանոնների սյուները մուգ կապույտ կամ սև են, որոնց ներսում զանազան հավքերի պատկերներ են, որոնք հիշեցնում են երկնագույն, կարմիր փետրավորների սև կամ ճերմակադեղին գլուխներով: Կապույտ գույնի սյուները անորոշ ընծյուղներով, ըստ Բ Մեկնության, նախատեսված են Բ խորանի համար: Ա և Բ կանոնների խորանների արտաքին սյուները զիգզագաձև հինգմասանի կաննելյուրներով են՝ շագանակագույն-յասամանագույն, իսկ ներքին սյուները բաց սառը կանաչ և վարդագույն: Գ կանոնի խորանի արտաքին սյուները մուգ կապույտ են, նրբին սպիտակ երակներով: Ներքին սյունը վարդագույն է: Այդ սյուների համար այդ գույները նշված են Մեկնություններում, իսկ Բ Մեկնությունը հինգ մասերով զարդարված կապույտ սյուները նախատեսում է Բ կանոնի խորանի համար (ինչպես այստեղ):

***

Մինչև տարբեր ժամանակների ու դպրոցների մի քանի հայկական ձեռագրերի դիտարկումը «Խորանների մեկնությունների» հետ նրանց գաղափարական և խորհրդաճշակաև կապի տեսակետից, ավելորդ չէր լինի դիմել նաև վրացական, ասորական, հունական և

տարաններում: Լատինական ձեռագրում պատկերված են նաև ծկնաքաղ հավքեր և կաքավներ, որոնց մասին խոսվում է Մեկնություններում:

լատինական մի քանի ձեռագրերի խորանապատկերներին մեր սուղ հնարավորությունների սահմաններում: Անշուշտ վերոհիշյալ ձեռագրերը ստեղծողները անվերապահորեն ընդունել են Քաղկեդոնից առաջ երեք տիեզերական ժողովների որոշումները: Ըստ Ներսես Շնորհալու, «առաջին հայրերը անհեթեթ և առանց խորհրդի չեն նկարել տասը խորհրդական խորանների գոյնզգույն երանգների ծաղկածև պատկերները, հոգեշարժ իմաստներով տեսնելով ասվածները»[62]: Ընդ որում Շնորհալին հաճախ շեշտում է Հին և Նոր Կտակարանների խորհրդաճշակաև կապը:

Ասորական առաջին ձեռագրերից մեկի Ջ դարի Ռաբուլայի Ավետարանում (Ֆլորենցիա, Լաուրենցիանա գրադարան, Plut. 56) այդ կապն ընդգծված է ուղղակի մարգարեների և Հին Կտակարանի անձանց պատկերներով կամարների կողքերին և միաժամանակ Նոր Կտակարանի տեսարաններով: Երկու Կտակարանների դաշնությունը ասորական հայրերը չեն անտեսել[63]: Առաջին իսկ խորանում կամարի կողքին պատկերված են Մովսեսն ու Աիարոնը, իսկ սյան կողքին «Ավետում Զաքարիային» (երես 2)[64]:

Թ դարի հունական մի ձեռագիր (Վենետիկ, Մարչիանա գրադարան, հուն. I, 8) ներկայացված է թղթի երկու էջերով և կանոնների երկու էջերով[65]: Ինչպես էջմիածնի և Մլքե թագուհու Ավետարաններում, այստեղ ևս թղթի առաջին էջում դեմ-դիմաց պատկերված է երկու սիրամարգ, մարգարեների և Հին Օրենքի իմացության խորհուրդներ, ըստ Սյունեցու, Բ (ԺՍ-ԺԲ դարերի) և Վանական Վարդապետին մեր վերագրած Մեկնությունների: Թղթի երկրորդ խորանում համակենտրոն կամարների կողքին պատկերված են կաքավներ (նրանք, ըստ մի քանի Մեկնությունների, պատկերվում են Գ կանոնի խորանում, և ըստ Սյունեցու ու Վանական Վարդապետի և այլ մեկնություններում, Ե կանոնի խորանում, խորհրդանշելով պոռնիկ և օտար կանանց՝ Մարիամին, Ռախաբին, Թամարին): Կաքավներից մեկը մոտենում է կամարին, երկրորդը հեռանում է նրանից: Եթե, ըստ Շնորհալու, այդ թռչունները խորհրդանշում են Քրիստոսի նախամայրերին, ապա, ըստ աստվածաբանների, Հուդայի մարգարե-

---

[62] Այսինքն տասը խորանների գույնզգույն ձևերը առաջին հայրերը (նկատի ունի հավանաբար եվսեբիոս Կեսարացուն և ուրիշներին) չեն թողել առանց խորհրդաճշակաև իմաստի:

[63] Leroy J. Les manuscrits syriaques a peintures, conserves dans les Bibliotheques d'Europe et d'Orient. Paris, 1964 (texte et album), p. 164.

[64] Նույն տեղում, աղյուսակ 22, I:

[65] Nordenfalk. Die spätantike Kanontafeln... Taf. 8-10.

ները գուշակում էին եկեղեցու խորհուրդը, իսկ եկեղեցու հաստատումից հետո հրեաները նրանից երես թեքեցին:

Կան նաև թռչուններ, որոնք (եթե չհաշվենք աղավնակերպ հավքերին և բաղերին) չեն հիշատակվում Մեկնություններում: Նրանք գտնվում են Բ, նաև Ե և Չ կանոնների խորաններում: Մի քանի Մեկնություններում խոսվում է խաչի և սեղանի (տիմպանի) մասին, որոնք այստեղ պատկերված են:

Մի քանի լատինական ձեռագրերում նույնպես ակներև է «խորանների մեկնությունների» խորհրդաբանությունը: Օրինակ, Թ դարի մի ձեռագրում (Լոնդոն, Բրիտանական թանգարան, Հառլ. 2795)[66] Ա կանոնի երկու խորաններում պատկերված են միմյանց նայող բաղեր և երկու աքաղաղ, իբրև ավետարանիչների և մարգարեների խորհուրդներ: Բ կանոնի կամարաշարք կարզծող չորս կամարները նկարված են մի ընդհանուր կամարի ներքո: Չորս կամարների մասին խոսվում է ԺԳ դարի մի Անանուն Մեկնության մեջ Դ խորանի առթիվ, որն, ըստ մի քանի մեկնիչների, խորհրդանշում է երկնային դրախտը և դրախտի չորս տարրերը, որոնց թիվը համապատասխանում է չորս կամարներին: Այստեղ պատկերված են երկու բաղ և երկու փայտփորիկ (վերջինիս մասին չի խոսվում Մեկնություններում, թեև այն կա նաև հայկական մանրանկարներում): Բ կանոնի խորանում պատկերված է ֆլամինգո (ծկնաբաղ հավք առաքյալների խորհուրդը), Թ-Ժ կանոնների խորանում աքաղաղներ: Ըստ մեկնությունների, սիրամարգերը պետք է ներկայացվեն Բ կանոնի խորանում, թեև Բ անանուն Մեկնությունը Բ կանոնի խորանի համար նախատեսում է ծկնաբաղ (այստեղ ֆլամինգո, որ ևս ծկնաբաղ հավք է): Գ կանոնի համար սիրամարգ չի նախատեսվում: Է կանոնի խորանի համար Մեկնություններից մեկում նախատեսվում են մրտիմներ (հունական ձեռագրերում վայրի բաղերը պատկերված են Ժ կանոնի խորանում): Աքաղաղները, ըստ մի քանի Մեկնությունների, գտնվում են Թ կանոնի խորանում, իսկ Ժ կանոնի խորանում մատնանշված են որպես թռչուններ, որոնք նայում են ծկնաբաղ հավքերին: Հունական այս ձեռագրի խորաններում պատկերված մնացած թռչունների մասին, բացի աղավնակերպ թռչուններից, բաղերից, աքաղաղներից և ծկնաբաղերից, չի հիշատակվում Մեկնություններում: Տիմպանի (նույնն է սեղանի) մեջ խաչի մասին խոսվում է Մեկնություններում, բայց խորաններում այն պատկերված է ոչ ըստ այն կարգի, որ կա Մեկնությունների մեջ:

[66] Նույն տեղում, Taf. 64-71:

Նոր Կտակարանի ևս մի ձեռագիր Օքսֆորդից (Bodl. Auct. T. inf. I, 10 Կոստանդնուպոլիս, ԺԲ դարի սկիզբ), որի մեջ կան խորանաձև համաձայնության կանոններ, ևս բովանդակում է մոտիվներ, որոնց խորհուրդները բացահայտված են մեր Մեկնություններում: Այս ձեռագրերում, Ա կանոնի գլխազարդի վերևում, փոքր մարմարե ավազանից վեր պատկերված թասի կողքերին երկու կաքավներ են[67]: Բ կանոնի խորանի գլխազարդի վերևում երկու փասիաններ են, Գ-Դ կանոնների խորանի սագի նման թռչուններ[68], Դ-Ե կանոնների խորանի վերևում աղբյուրից խմող աքաղաղներ, Զ կանոնի խորանի փոքրիկ բաղեր (նրանցից մեկը գլուխը թաղել է ջրի մեջ), է կանոնի խորանի սիրամարգեր, Ը կանոնի ձկնաքաղ հավքեր[69], Թ կանոնի խորանի վերևում թութակներ (ըստ Մեկնությունների աղավնակերպ հավքեր), Ժ կանոնի խորանում նորից կաքավներ:

Փասիաններից բացի վերը նշված բոլոր թռչունները կան Ստեփանոս Սյունեցու և Ներսես Շնորհալու «Խորանների մեկնություններում»: Թող նրանք այն հերթականությամբ չպատկերվեն, ինչպես հորդորում է Շնորհալին, բայց չէ՞ որ Ստեփանոս Սյունեցին և մյուսները թույլ են տալիս, որ Հին և Նոր Կտակարանները խորհրդանշող զանազան հավքերը պատկերվեն տարբեր խորաններում: Ավելին, ջրավազանի ձևը փոխվում է խորանից խորան և սկզբում ուղղանկյուն ձևից վերածվում եկեղեցու ձևի (մարգարեներին ու ավետարանիչներին խորհրդանշող աքաղաղների և բաղերի պատկերների հետ), ապա դառնում է խաչաձև (սիրամարգերի և ձկնաքաղ հավքերի հետ, որոնք համապատասխանաբար մերթ նշանակում են մարգարեներին, մերթ մարգարեներին և ավետարանիչներին, որոնք որսում են մարդկանց հոգիները), և վերջին երկու խորանների գլխազարդի վերևում ջրավազանն ստանում է վերստին եկեղեցու տեսք (թռչունները կամ, ինչպես ասվում է Մեկնություններում, աղավնակերպ հավքերը խորհրդանշում են Մովսեսին, Ահարոնին և Մովսեսի խորանի ճարտարապետներին, իսկ կաքավները Քրիստոսի նախամայրերին):

Պատահական չեն նաև նոան պտուղների պատկերները է և Ը կանոնների խորաններում, որոնց մասին խոսվում է նաև Մեկնութ-

---

[67] Hutter I. Corpus der byzantinischen Miniaturen-Handschriften. Band. 1. Oxford Bodleian Library. Anton Hiersemann. Stuttgart. 1977, S. 61-62, Abb. 227-235.

[68] Նկարագրության մեջ նշված է հնդկահավ, որ ճիշտ չէ (նույն տեղում, էջ 61):

[69] Ձեռագրի նկարագրության մեջ գրված է սիրամարգեր, որ բացահայտ սխալ է: Ճիշտ է նշված ձկնկուլների գույնը – ձախ կողմինը շուշանագույն, աջինը գորշ ու կապույտ (նույն տեղում, էջ 61):

յուններում:

Սկսած Ջ դարի ասորական Ռաբուլայի Ավետարանից մինչև ԺԲ դարի հունական ձեռագրերը խորանները զարդարում են զանազան թռչուններ: Չնայած պատմողականության ասորիների հակմանը (Հին և Նոր Կտակարանների անձինք և սյուժեները Ռաբուլայի Ավետարանի խորաններում), մենք տեսնում ենք զանազան փետրավորների խորանների շուրջ: Եվ այդ փետրավորները, հատկապես նրանց մի քանի տեսակները հետևողականորեն կրկնվում են տարբեր դարերի և ժողովուրդների ստեղծած ձեռագրերի խորաններում, որ կարելի է բացատրել նրանց խորհրդանշական իմաստներով, ինչ բացահայտված է մեր «Խորանների մեկնություններում»:

***

Կ. Նորդենֆալկի կողմից խորանների կամարածև շրջանակների բաժանումը երեք տիպի միաթռիչք կամար, որ հանգչում է երկու սյուների վրա, երկու կամ երեք կամարների շարք, վրան լայնատարած ընդհանուր կամարով, երկու կամ երեք կամարների շարք, իմաստավորված է խորանների մեկնիչների մոտ[70]: Ըստ Ռ. Շմեռլինգի, «երեք վրացական Քառավետարանների Ադիշի (897 թ.), Ջրուչի և Ծղարոստավյան ձեռագրերի կանոնների բնագրերի շրջանակման մեջ գործածված է երրորդ տիպը (երկթռիչք կամարների տարբերակը)[71]:

Հիշենք, որ էջմիածնի Ավետարանի բնագրային մասը (Եվսեբիոսի թուղթը) շրջանակված է միաթռիչք կամարով: Ադիշի և Ջրուչի Ավետարաններում խորանների մեծ մասը երկու թռիչքներով կամարներ ունի, որոնք ընդգրկված են միաթռիչք կամարի մեջ, որ հատուկ է Ջ դարի Ռաբուլայի Ավետարանի և Մլքե թագուհու Թ դարի հայկական Ավետարանի խորաններին: Ծղարոստավյան Ավետարանում կիրառված է երեք կամարների շարք[72]:

---

[70] Ըստ Սյունեցու, Շնորհալու, Գրիգոր Խլաթեցու և այլ Մեկնությունների, Բ կանոնի խորանի երեք կամարները ցույց են տալիս, որ Սուրբ Երրորդության մասին հրեշտակների երկրորդ դասը գիտեր սերովբեներից, հինգերորդ կանոնի խորանն ունի երկու կամար ըստ Բ և ԺԱ Անանուն Մեկնությունների, նշանակելով երկու համաբարբառ (սինոպտիկ) ավետարանիչներին (Մատթեոսին և Ղուկասին). Մնացած խորաններն ունեն մեկական կամ երկուական կամարներ: Խորանների երրորդ տիպի մասին (կամարների վրա լայնատարած տարածված ընդհանուր կամար) խոսվում է Սյունեցու Մեկնության մեջ:

[71] Шмерлинг Р. Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI вв. Тбилиси, 1967, с. 115.

[72] Նույն տեղում, էջ 115-116:

Վերոհիշյալ վրացական ծեռագրերում կամարների կրունկների մոտ տեղաբաշխված են ականքաատերևներ, նման արմավատերևների, ինչպես նշված է Մեկնություններում, բայց հինգ բլթակներով: Ծղարուստավյան Ավետարանում այդ անկյունային ականքները փոխարինված են բարձր ծառերով աշտականածև բաշխված ճյուղերով[73]: Ե. Ամիրանաշվիլին Ադիշի Ավետարանում նշմարում է աղավնիների և նոան պտուղներ կրող ճյուղերի պատկերներ[74]: Ը կանոնի խորանում երկու կամարների միացման տեղում պատկերված է երկու նոան պտուղ մեջտեղում եռաթերթ ծաղիկով[75], Բ կանոնի խորաններում պատկերված են բաղեր, իսկ կամարամեջում՝ եռատերև և նուռ կամ շուշան ծաղիկ[76]: Էջմիածնի Ավետարանի Ա կանոնի խորանում երեք նոան պտուղները դուրս են գալիս ճյուղերի փնջից, իսկ շուշանի վարդագույն ծաղիկները (ըստ Շմեռլինգի՝ վարդեր) եռաթերթ են: Եռաթերթ են նաև շուշանի վարդագույն ծաղիկները, պատկերված Ադիշի Ավետարանի խորաններում[77]: Ըստ Շմեռլինգի, «Ադիշի Ավետարանի մանրանկարները աչքի են ընկնում լուսավոր, վառ և ուրախ գունավորումով, այն հիշեցնում է էջմիածնի Ավետարանի կոլորիտը՝ մի ծեռագիր, որ մասնագետները դիտում են իբրև ուշ անտիկ բնօրինակի արձագանք...»[78]: Ադիշի և էջմիածնի Ավետարանների խորաններում Ռ. Շմեռլինգը գույների պայծառությունը բացատրում է կապով ուշ անտիկ ավանդույթի հետ[79]:

Բերթայի Ավետարանը ընդօրինակված է արքայից արքա Սմբատի և նրա որդիներ Դավթի ու Բագրատի ժամանակ: Ըստ Ռ. Բլեյքի, այն ստեղծված է ժ դարում, ըստ Ե. Ամիրանաշվիլու, ծեռագիրն ընդօրինակված է ավագ Սմբատ Ա-ի (մահ. 889 թ.) ժամանակ, այսինքն՝ Թ դարում[80]: Նա կարծում է, որ «կատարման ոճով և տեխնիկայով Ադիշի Քառավետարանին մոտ են Բերթայի վանքում ընդօրինակված վրացական Քառավետարանի ավետարանիչների և կանոնների պատկերները»[81]: Բերթայի Ավետարանը, ինչպես և Ադիշինը, բացվում է ավետարանիչների պատկերներով:

Ա կանոնի խորանը կազմված է աղյուսակը ներառող սյուներից:

---

[73] Նույն տեղում, էջ 117:
[74] Амиранашвили Ш. Грузинская миниатюра. Москва, 1966, с. 13.
[75] Նույն տեղում, էջ 3:
[76] Նույն տեղում, պատ. 3:
[77] Шмерлинг. Художественное оформление..., с. 28.
[78] Նույն տեղում:
[79] Նույն տեղում, էջ 32-33:
[80] Амиранашвили. Грузинская миниатюра..., с. 15.
[81] Նույն տեղում, էջ 15:

Աղյուսակը կարմիր գծերով է գծված և ունի գլխահամարների կարմիր տառեր (ըստ Գրիգոր Տաթևացու, կարմիրը նշանակում է տասը գլխավոր կանոնները): Այնուհետև տիմպանի մեջ ուլտրամարինե ֆոնի վրա պատկերված է ոսկյա խաչ կարմիր ծիածանածև շրջանակում, երկու կողմից թռչուններ: Կամարը կապույտ գույնի է (ինչպես նշված է Սյունեցու, Վանական Վարդապետի և ԺԳ Մեկնության մեջ), որ ցույց է տալիս հոգևորի հաստատումը մարմնավոր կյանքում: Սուգ ֆոնի վրա ճաճանչող խաչը կարելի է նմանեցնել սեղանի (և խաչի, և սեղանի մասին խոսվում է տարբեր Մեկնություններում): Վերին կամարից էլ վեր պատկերված են մրգերով զամբյուղներ, թռչուններ, նաև թրաշուշաններ (շուշաններ): Սյուները կապույտ են: Այդ գույնի սյուները նախատեսված են Բ կանոնի խորանի համար: Երկրորդ խորանը(նույնպես Ա կանոնի) հիմնականում կրկնում է առաջինը: Տարբերությունը մանրամասների մեջ է: Օրինակ, սյուները կարմրամանուշակագույն են, որ, ի դեպ, համապատասխանում է Ա կանոնի սյուների գույներին, ըստ Մեկնությունների [82]: Գ և Դ կանոնների խորանում կամարի վերևում պատկերված են նռան պտուղները ճյուղերի վրա: Գլխավոր մոտիվը կիսարմավիկներից ոճավորված տերևն է՝ վերևում թռչուններ: Սյուները կապույտ են: Ե-Զ կանոնների խորանի ծիրանի կամարը շրջանակված է ոսկով և կարմիրով: Կամարների կրունկների մոտ ականթատերևներ են, կամարի վերևում բոլորածև մի կառույց է, որի երկու կողմերում սիրամարգեր են: Դա փոքրիկ մի շենք է, որ հանգչում է կարմրամանուշակագույն սյուների վրա: Ըստ Սյունեցու և Վանական Վարդապետի, Դ և Ե կանոնների խորանները խորհրդանշում են Եկեղեցին: Բայց սիրամարգերը նախատեսված են առաջին կանոնների խորանների համար:

Է-Ժ կանոնների խորանի հորինվածքը[83] նման է նախորդ խորանի պատկերին: Վերջին երկու խորաններում պատկերված կառույցների մասին Ս. Տեր-Ներսեսյանը ասում է, որ այստեղ մենք ունենք գմբեթավոր բազիլիկի պատկեր իր նավով և աբսիդով, որ հանգչում է կամարաշար սյուների վրա[84]: Ըստ Մեկնությունների տրամաբանության, մենք այստեղ ունենք կամ Եկեղեցու (Ստեփանոս Սյունեցու Մեկնություն) կամ էլ Երուսաղեմի տաճարի ու ընդհանրական Եկեղեցու պատկերները (Ներսես Շնորհալու Մեկնություն):

[82] Ձեռագիրը մանրամասն նկարագրել է Ս. Տեր Ներսեսյանը- The Gospel of Bertay, an Old Georgian Manuscript of the Tenth Century – Der Nersessian S. Études Byzantines et arméniennes. Tome I. Louvain, 1973, p. 212. Tome II. Ill. 144.

[83] Նույն տեղում, էջ 213, պատկեր 147.

[84] Նույն տեղում, էջ 219.

•••

Չնայած ԺԱ դարում Մեծ Հայքում պետականության աստիճանական կորստին, մեզ հասել են ոճով և ճոխությամբ բազմազան ձեռագրեր: Նրանցից մեկը 1033-ի փոքր չափսի ձեռագիրն է (Մատենադարան N 283), որ «կարող է ծագած լինել բուն Հայաստանից»[85]: Տ. Ա. Իզմայլովան ավելի կոնկրետ նկատի ուներ Լոռին կամ Այրարատը: Նրա կարծիքով, այդ ձեռագրի խորանները կարելի է համեմատել էջմիածնի Ավետարանի տիպի ձեռագրերի խորանների հետ[86]: Կանոնների խորանները երկկամար են, ինչպես 887 թ. Լազարյան Ավետարանում (Մատենադարան N 6200), էջմիածնի Ավետարանում և 1018 թ. Ավետարանում (Մատենադարան N 6200): «Չկան միայն այդ տիպի ձեռագրերում հանդիպող եռակամար խորանները»[87], որոնք ունեն խորհրդանշական իմաստ (երեք համաբարբառ Ավետարանների խորհուրդ):

Դեռ Նորդենֆալկն էր նշել, որ կայուն է ոչ միայն հայկական, այլև հունական որոշակի խումբ կազմող ձեռագրերի համար գույգ սիրամարգերի մոտիվը՝ Եվսեբիոսի թղթի խորանի կիսաշրջանաձև կամարի կողքերին[88]: Ըստ մի շարք Մեկնությունների, սիրամարգը խորհրդանշում է Հին Օրենքը, իսկ մի խումբ ավելի ուշ Մեկնությունների համաձայն, հրեշտակների անարատ բնությունը: Թղթի խորանի տիմպանի գործվածքային տեսքը, ինչպես էջմիածնի Ավետարանում և Վիեննայի Սխիթարյանների ժ դարի ձեռագրում, ցույց է տալիս, որ այն նշանակում է սեղան: Տ. Իզմայլովան, գուգահեռներ տեսնելով 1033 թ. Ավետարանի և էջմիածնի Ավետարանի մոտիվներում[89], նկատում է նաև, որ «զանազան ամբողջական տոներ (երևի նկատի ունի գույները- Վ. Դ.) բռնկվում են խորանների մերթ այս, մերթ մյուս մասերում»: Միմյանց արձագանքելով հանդիպակաց էջերում, նրանք ստեղծում են գույների առկայծի զգացողություն[90]:

Իզմայլովան այստեղ վկայակոչում է Շնորհալու Մեկնությունը, ըստ որի է և Ը կանոնների խորաններում կոլորիտը լուսավորվում է,

---

[85] Измайлова Т. А. Армянская миниатюра XI века. Москва, 1979, с. 33.

[86] Նույն տեղում: Измайлова Т. А. Традиции Эчмиадзинского Евангелия в миниатюрах рукописи 1033 г. — "Византийский временник", том 32, 1971, с. 204-215.

[87] Измайлова Т. А. Традиции ... — "В. в.", с. 206.

[88] Nordenfalk. Die spätantike Kanontafeln... S. 99.

[89] Измайлова Т. А. Традиции ... — "В. в.", с. 207-208.

[90] Նույն տեղում, էջ 208:

կապված Քրիստոսի Հարության հետ[91]:

1038 թ. Ավետարանի խորանները (Մատենադարան N 6201) հրապարակել և նկարագրել է նույնպես Իզմայլովան[92]: Եվսեբիոսի թուղթը ուղղանկյուն շրջանակի մեջ է: Կանոնների յոթ խորանները կորցրել են իրենց ճարտարապետական տեսքը, ասորականի պես դարձել պայտաձև, բուսազարդերի համակցումներն իրենց զուգահեռներն ունեն հույն և լատին ձեռագրերում[93]: Խորհրդաբանության բացահայտման տեսակետից այստեղ կան դժվարություններ: Բայց քիվի հեծանի վրայի թռչուններից մի քանիսը կարելի է որոշել: Դրանք սիրամարգեր են Ա և Բ կանոնների հանդիպակաց խորաններում[94]: 1038 թ. Ավետարանի հանդիպակաց էջերի խորաններում ծաղկողը ամենամեծ չափերի թռչուններին պատկերել է արխիտրավի հեծանի արտաքին մասում: Մնացած թռչունները հանդիպակաց էջերում տրված են հայելային անդրադարձմամբ, նրանք ծայնակցում են միմյանց, ինչպես նախատեսված է «Խորանների մեկնություններում»: Ա և Բ կանոնների խորաններում պատկերված է երկու սիրամարգ, ըստ Մեկնությունների: Վերևում ևս թռչուն է նկարված, բայց այն հատված է նորոգման ժամանակ: Առաջին երկու կանոնների խորաններում պատկերված են երեք համակենտրոն կամարներ (ըստ Շնորհալու, Գրիգոր Խլաթեցու, Ստեփանոս Տիրացու Մեկնությունների, որպես հրեշտակաց դասերի կողմից Սուրբ Երրորդության մասին իմացության խորհրդանշում): Բ, Գ և Դ կանոնների հանդիպակաց խորաններում քիվի վրա ներկայացված են հավազգի միմյանց նայող թռչուններ, իսկ կամարներից ցած ձկնաքաղ հավքեր են և երկարապոչ թռչուններ (փասիաննե՞ր): Ըստ Մեկնությունների, վերոհիշյալ կանոնների խորաններում (հատկապես Գ և Դ) պետք է պատկերվեն կաքավներ կամ երկու հավքեր կարմակտուց և կարմրատուտուց: Եթե առաջին և երկրորդ խորանների տիմպաններում համակենտրոն քառակուսիների և բազմանկյունների խճանկար հիշեցնող պատկերներ են, ինչպես հախճապակու վրա[95], որոնց կողմերը կազմում են խճանկար խաչերի ցանց, ապա երրորդ և չորրորդ խորանների տիմպաններում մեծ խաչեր են պատկերված, որոնց մասին խոսվում է Մեկնություններում: Մնացած խորան-

[91] Նույն տեղում:
[92] Ismailova T. A. La Tetraévangile illustré arménien des 1038 (Matenadaran N 6201) – "Revue des etudes des arméniennes. Nouvelle série", Tome VII, Paris, pl. LVII-LXXXI.
[93] Նույն տեղում, պատ. LVII-LVIII:
[94] Նույն տեղում, պատ. LX-LXI.
[95] Նույն տեղում, էջ 210.

ներում խաչն անհետանում է: Ժ կանոնի խորանում քիվի վրա հայտնվում է աքաղաղի պատկեր: Բուսական խորհրդանիշներից 1038 թ. Ավետարանում տեսնում ենք արմավատերևներ, որոնք տեղ-տեղ վերածվում են ականթների:

1044-1064 թթ. Անին Բյուզանդիայի իշխանության տակ էր: Բայց չէր խախտված կարծես Անիի և նրա շրջակա վանքերի կյանքը: Այդ են վկայում բարձրարվեստ երեք շքեղ ձեռագրեր-1053 թ. Ավետարանը (Մատենադարան N 3793), Բեգյունց Ավետարանը (Մատենադարան N 10999, հատակտոր, մանրանկարները հայտնի են Գ. Հովսեփյանի նեգատիվներով) և անթվակիր Մուղնու Ավետարանը (Մատենադարան N 7736)[96]:

Այդ ձեռագրերի գրիչն ու ամենայն հավանականությամբ ծաղկողը Հովհաննես Սանդղկավանեցին է[97]: Վերոհիշյալ ձեռագրերը (հատկապես Մուղնու Ավետարանը) դեռս կրում են Բագրատունյաց փառքի ծոխության և վեհության հետքերը: Հատկապես զարմացնում է նրանցում հավքերի և գազանների աշխարհը: «Թերևս,- գրում է հայ մանրանկարչության նրբագույն գիտակ Լ. Ա. Դուռնովոն,- նկարիչը խորանի շուրջբոլորը պատկերացրել է իբրև դրախտային այգի, որտեղ հաշտ ու խաղաղ գոյակցում են նապաստակները, առյուծները և այլն – համենայն դեպս նման միտքը նրան առիթ է տվել իր ստեղծագործությունը դրսևորելու իրական և երևակայական գազանների ու հավքերի պատկերումով: Սկսած փղից և վերջացրած մեղուզայով, Մուղնու էջերում ներկայացվում են ընտանի, վայրի և գիշատիչ կենդանիների ու թռչունների երեսունչորս տեսակ, չհաշված մի քանի սիրեններ, սֆինքսներ և գրիֆոններ»[98]: Երկրային և երկնային դրախտի պատկերը շեշտված է նաև «Խորանների մեկնություններում»: Տարբեր կենդանիների խաղաղ գոյակցումը ևս հիմնավորված և իմաստավորված է ս. Գրիգոր Տաթևացու Մեկնության մեջ: Նա հետևելով «Բարոյախաւսին» ընդգծում է, որ գանազան կենդանիները նշանակում են մարդկանց գանազան բարքերը: Եվ այդ կենդանիները արժանացել են պատկերվելու Ավետարանում, ինչպես ամեն ազգ արժանի է Ավետարաններին, երբ հնազանդվում

[96] Измайлова. Арм. миниатюра XI века. С. 108.

[97] Մաթևոսյան Ս. Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի - «Բանբեր Մատենադարանի». 10. Երևան, 1971, էջ 379-399: Измайлова Т. А. К вопросу о датировании Мугнийского Евангелия- "Историко-филологический журнал ГА Арм. ССР", 1970, N 1, с. 233-234.

[98] Дурново Л. А. Очерки об изобразительном искусстве Средневековой Армении. Москва, 1979, с. 179.

է Քրիստոսին: Ըստ նրա, կապիկները խորհրդանշում են հնդիկներին,առյուծները՝ բարբարոսներին, օղագնաց թռչունները՝ հպարտներին, օձերը՝ խորագետներին, կաքավները՝ ենթգավորներին և այլն, որոնց «բոլորին փրկություն եղավ Ավետարանով, ինչպես Եսային է ասում, եզը և առյուծը միասին կարածեն»:

Մողնու Ավետարանը ինչ-որ բան ժառանգել է էջմիածնի և Սլքե թագուհու Ավետարաններից. Նեղոս գետի մոտիվը, վարագույրները սյուների շուրջ: Ըստ Իզմայլովայի՝ հիշյալ երեք շքեղ ձեռագրերը ոչ միայն նույն Սանդղկավանքի արտադրանք են, որ գտնվում է Արշարունիքի գավառում, Անիից ոչ հեռու, Կաղզվանի մոտ, այլև միևնույն գրչի, որը թերևս նաև ձեռագրերի ծաղկողն է[99]: Այստեղ խորանների գլխազարդերը ուղղանկյուն են, որի մեջ ներգծված են համակենտրոն կամարներ (նկ. 11, 12, 13, 14): Տեղ-տեղ խորանի ուղղանկյուն գլխազարդերը վերածվում են գորգադաշտի: ԺԱ դարում ուղղանկյուն էին նաև բյուզանդական ձեռագրերի խորանների գլխազարդերը: Ի տարբերություն ԺԱ դարի Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Հայքի ձեռագրերի, սրանց խորանները շատ ավելի վայելչակազմ են: Բայց այստեղ խորանների և՛ կամարները, և՛ սյուները դարձել են հարթապատկերային, ի տարբերություն Ժ դարի Ավետարանների, որտեղ նրանք քանդակածավալային միտում ունեին, իսկ հավքերի և երևակայական գազանների (գրիֆոնների, թևավոր շների, կոկորդիլոսների, փղերի, վարազների, թռչնագլուխ թևավոր ցուլերի, հովազների և այլ կենդանիների) պատկերները դրսից ու ներսից ծածկել են գլխազարդերը: Եթե 1038 թ. ձեռագրի սիսեմատիկ խորաններում Տ. Իզմայլովան տեսնում էր հունական մոտիվներ, ապա այստեղ և՛ արևելյան, և՛ հելլենիստական մոտիվների հարստությունը, նաև ձեռագրերի շքեղությունը, հանդիսավոր տեսքը և ոճի յուրահատկությունը ասես կանխում են կիլիկյան լավագույն ձեռագրերը:

Մեզ 1053 թ. և Մողնու Ավետարանները հետաքրքրում են ոչ թե գեղարվեստական արժանիքների, հնագիտական և այլ առումներով, այլ միայն «Խորանների մեկնությունների» խորհուրդների կապակցությամբ[100]: Ի տարբերություն Ժ դարի ձեռագրերի, այստեղ խորանները գրավում են ոչ թե թերթի երկու էջերը, այլ մեկ: Հանդի-

[99] Տ. Իզմայլովա. Հովհաննես Սանդղկավանեցի. Երևան, 1986:

[100] Տ. Իզմայլովան բավականաչափ հստակորեն ցույց է տալիս այդ բազմահարուստ մոտիվների կապը մերձավոր-արևելյան դարավոր գեղարվեստական միջավայրի հետ, սկսած նեղոսյան մոտիվներից, վերջացրած փղերի, անտիլոպների, գրիֆոնների, խաղողի վազերի, արմավների պատկերումով (նույն տեղում: Նաև Измайлова. Арм. миниатюра XI века. С. 124-166, илл. 81-88):

պակաց էջերի խորանները հայելու պես չեն նմանվում միմյանց, այլ միմյանց արձագանքում են: Թղթի առաջին խորանը զուգահեռ չունի հանդիպակաց էջում: Նրա մեջ ուղղանկյուն գլխազարդի վերևում պատկերված է երկու սիրամարգ, որոնք հեռանում են խաչից: Նրանք Հին Օրենքի քահանայական և իմացական խորհուրդներն են նշանակում (Սյունեցու, ԺԱ-ԺԲ դարերի, Վանական Վարդապետի և այլ Մեկնություններ): Արխիտրավի հեծանի վրա, գլխազարդերի կողքերից, խոյանում են ոճավորված արմավածառեր, իբրև իմացությունների բազմապատկման նշան (1599 թ. Պողոս Ռաբունապետի և ԺԷ դարի Անանուն Մեկնություններ): Արմավի ծառը փչակավորվում է, որի մեջ թևավոր սֆինքս է նստած, իբրև իմացության խորհրդանիշ (Պողոս Ռաբունապետի և ԺԷ դարի Անանուն Մեկնություններում արմավենին խորհրդանշում է իմաստությունը): Գլխազարդի ներսում ֆոն է ծառայում ոսկին: Այն երիզում է նաև խորանի գինեգույն-վարդագույն երկու սյուները, իսկ այդ գույները կապված են Մելքիսեդեկի, իբրև Քրիստոսի խորհուրդի հետ:

Թղթի երկրորդ և երրորդ խորանները, լինելով հանդիպակած էջերում, միմյանց նման են միայն ճարտարապետական-սխեմատիկ կառուցվածքով (կմախքով): Եթե նախորդ խորանի գլխազարդը ներգծված կամարներով կամ կիսաշրջաններով բաժանվում է ինը մասի (երկնային ուժերի ինը քահանայապետությունները), ապա թղթի երկրորդ և երրորդ խորանները բաժանվում են վեց մասի (անմահների միջին և վերին դասերը, ըստ Ենովհալու, Խլաթեցու, Ստեփանոս Չիլք Զուղայեցու և այլ Մեկնությունների): Հանդիպակաց էջերի սյուների բները խուլ կապույտ են (գույները խունացած են): Մուգ գույնը հրեշտակների ավելի ստորին դասերի տրտմությունն է ցույց տալիս, որ նրանք անմիջապես չեն վայելում Սուրբ Երրորդության լույսը, այլ ավելի վեր գտնվող հրեշտակների միջոցով: Եթե առաջին խորանում արմավենու բնին նստած թռչունները միմյանցից երես են թեքել, մարմնավորելով Հին Կտակարանի տառարի և Նոր Կտակարանի եկեղեցու հարաբերությունները, ապա երկրորդ խորանում չորս գույգ ոսկեփետուր թռչուններն ասես խոսում են միմյանց հետ (Մովսեսի խորանը հեթանոսների նոր եկեղեցու խորհուրդն է): Թղթի երրորդ խորանի գլխազարդի՝ կամարով հատված վերին անկյուններում պատկերված է երկու շենք՝ երկթեք տանիքով: Կասկածից վեր է, որ նրանք, ինչպես և զանազան թռչունները խորհրդանշում են Հին և Նոր Կտակարանները, ավելի շուտ՝ Մովսեսի խորանը և Քրիստոսի եկեղեցին: Այդ տեսակետից Մողնու Ավե-

տարանին մոտ գուգահեռ կարելի է համարել Ա կաճոնի խորանը 1030 թ. վրացական Մեստիայի Ավետարանում: Այստեղ[101], թվում է, նույնատիպ երկթեք տանիքով շինությունների պատկերումով արտահայտված է Հին և Նոր Կտակարանների միասնության գաղափարը, ինչ տեսնում ենք Մողնու Ավետարանի Եվսեբիոսի բղթի խորանում: Երկու Կտակարանների կապի մասին խոսում են նաև փաթաթված պարանոցներով երկու սիրամարգերը և կարծես թե միմյանց ձայնակցող երկու թռչունները:

Մողնու Ավետարանում սյուների բները փաթաթված կամ շրջապատված են տարբեր ճևերի ու գույների վարագույրներով: Մի քանի Մեկնություններում վարագույրը կամ ծոպերը «չուանձին» (Տաթևացի), վերաբերում են առաջին խորանին: Թղթի երկրորդ խորանում և Ա կանոնի խորանում պատկերված են երկուական թռչուն «յերկու կողմանէ գգլուխն ի ներքոյ սեղանոյն անցուցեալ և բարձեալ, նշանակէ զՈւնկիանոս և զԿուռնելիոս կամ գիրեայս և գիեթանոս, որք խոնարհեցուցին զպարանոցս իւրեանց ի ներքոյ լծին Աւետարանին» (Գրիգոր Տաթևացի): Այստեղ սեղանի փոխարեն պատկերված է սափոր, որի վրա դրված են Ավետարանի գրքերը, ծածկված շորով (հին սովորույթ, որ շարունակվում է նաև հիմա): Ա կանոնի խորանում նորից երկու սիրամարգ է պատկերված և բազմաթիվ արմավաճյուղեր, իբրև իմացության (գիտության) բազմապատկման խորհուրդ: Այստեղ սիրամարգերը դիմացից են պատկերված, բոլորածև բացված պոչերով, որտեղ ոսկին նշանակում է հրեշտակների անմահ բնությունը: Նեղոսի տեսարանը, որի համար Ս. Տեր-Ներսեսյանը բացատրություն չի գտնում, հավանաբար կապված է եգիպտոսից իսրայելացիների դուրս գալու հետ, որտեղ, ըստ Հովհան Ոսկեբերանի (Դ դար) մի ճառի, մարդիկ որպես աստված պաշտում էին շներին, կոկորդիլոսներին և կապիկներին[102]: Նավակում նշմարվող երկու անձինք երևի կապված են Մովսեսի և Ահարոնի հետ, իսկ կոկորդիլոսները, թևավոր շները և սֆինքսները եգիպտոսի:

Երկրորդ կանոնի խորանից մինչև վերջինը (տես նկ. 11-14) սյուների և վարագույրների կողքին հայտնվում են բոցածև վեր ելնող արմավենիներ («իսկ արմաւենիքն ի ստորուստ ի վեր բուսեալ վասն զի յերկրէ աստի ճշմարտութիւն բուսաւ՝ մերձենալով առ վե-

[101] Шмерлинг. Худож. оформление грузинской рукописной книги X-XI вв. Илл. 40.

[102] «Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի յԱետարանագիրն Մատթէոս». Գիրք կրկին. ի Վենետիկ, 1826, էջ 58:

րին կարգան կանաչացեալ արդարութեամբն, որպէս և գրեալն է», Ստեփաննոս Սյունեցի, նաև Սաղմոս ՃԻ, 12):

Մենք ոսկե խաչի պատկեր տեսնում ենք Բ կամոնի (փոքր, նախշազարդ) (նկ. 11), Ե կամոնի (այստեղ խաչը ելնում է վեր նախշազարդերից) (նկ. 12), Ը, Ի և ժ կամոնների (այստեղ խաչն ազատ կանգնած է շորի մեջ փաթաթված գրքի վրա դրված սափորին, իբրև սեղանին) խորանների գլխազարդերի վերևում: Ե կամոնի խորանում խաչի մասին հիշատակվում է Գ Մեկնության մեջ: Գրիգոր Տաթևացու, Պողոս Րաբունապետի, Ստեփաննոս Ձիք Ցուղայեցու Մեկնություններում խաչը կապված է ծառի հետ, որ տեսել է Աբրահամը: Խաչը ժ խորանում (Բ Մեկնություն) խորհրդանշում է ծաղկող խաչը, կաթողիկե եկեղեցին, Վերին Սիոնը և այլն:

Ըստ Գրիգոր Տաթևացու, խորաններում պատկերված զանազան կենդանիները (այստեղ եզներ և վայրի խոզեր, առյուծներ, լուսաններ, անտիլոպներ, այծեր, հուշկապարիկներ և այլն) նշանակում են այն ժողովուրդներին, որոնք կամ որոնց մի մասն ընդունեց Ավետարանը: Ուստի ինչպես ռոմանական տաճարներում մարդկանց և կենդանիների զանազան երևակայական համակցություններ ներկայացնող պատկերաքանդակները չեն խաթարում տաճարի առաջ բերած վեհության զգացումը, այդպես էլ այստեղ ամենաբազմազան իրական և երևակայական կենդանիները ամենևին չեն նսեմացնում այն վսեմ զգացումը, որ մեր մեջ առաջ են բերում խորանները գլխազարդերի և սյուների նրբագեղ համամասնությունների, սպեկտրի (այդ թվում նաև ոսկու) հնչուն և ներդաշնակ գույների շնորհիվ, որոնք այս ձեռագրում, ինչպես որմնանկարների վրա, փոքր-ինչ խլացված են:

Մուղնու Ավետարանում հեշտ չէ տարբերել թռչունների տեսակները, քանի որ նրանք ոճավորված են պատկերաքանդակների նման: Իսկ 1053 թ. Ավետարանի երկու խորաններում (Ը, Ի, ժ կամոնների խորանները, ինչպես Մուղնու Ավետարանում) պատկերված թռչունները դեռևս լրիվ պատկերաքանդակի նման չեն: Հստակ երևում են ձկնաբաղ հավքերը «Խորանների մեկնություններում» մատնանշված դիրքերով: Երկու թռչունները քորում են ոտքերը, քանի որ Հուդան և Հիսուսի յոթանասուն աշակերտներից մի քանիսը խորհեցին երկրավորի մասին (Գրիգոր Տաթևացի), երկուսը ասես հեռանում են (ետ են դարձել Տիրոջ խոսքերից), իսկ երկուսն էլ ժ կամոնի խորանում, բադերի թաթիկներով, ծուկ են բարձրացնում դեպի վեր (ավետարանիչների խորհուրդները):

...

Բավական խորն է ուսումնասիրված կիլիկյան հայկական մանրանկարչությունը: Նրա շուրջը կա բավականաչափ մեծ գրականություն:

Նյութը շատ բարդ է և բազմապիսի: Ուստի մենք կանգ կառնենք մի քանի ձեռագրերի վրա: Մեր խոկումների հիմքը հրապարակված նյութն է: Հստակ ստեղծված է, որ Կիլիկիայի հայկական պետության աշխարհագրական և քաղաքական դիրքի շնորհիվ այստեղ հանդիպել է երեք համաշխարհային մշակույթ քրիստոնեական (Բյուզանդիա, քրիստոնեական Արևելք և Արևմուտք), մահմեդական (արաբներ, սելջուկներ) և հեռավոր-արևելյան (մոնղոլներ, առևտուրը Չինաստանի հետ):

Կիլիկյան գրքարվեստում մեծ տեղ են գրավում լուսանցազարդերը, որոնց մի մասը խորանների փոքր հատվածներ են (տաճարիկներ, աշտանակներ, կենաց ծառ, արմավիկներ, թռչնապատկերներ և այլն): Դրանք ժառանգվել են Մեծ Հայքից, Փոքր Հայքից, Կապադովկիայից, Հյուսիսային Սորիքի (օր. Եդեսիա) ԺԲ դարի ձեռագրերից, Բարձր Հայքից[103], որոնց մի օրինակը Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանում պահվող ԺԱ դարի Կարսի Ավետարանն է[104]: Թորոս Ռոսլինից մեզ հասած վերջին ձեռագրերում 1268 թ. Մալաթիայի Ավետարանում (Հռոմկլա, Մատենադարան N 10675)[105], ինչպես և կիլիկյան Ավետարանների մեծ մասում, Եվսեբիոսի թղթի խորանները երկու էջ են գրավում, կանոնների խորանները ութ:

Թղթի կիլիկյան խորաններում ԺԲ դարից նկատվում են Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի կիսանդրիների պատկերներ: Ս. Տեր-Ներսեսյանը դեռևս1936-ին լույս տեսած մենագրության մեջ առաջին փորձն էր անում պարզելու Ներսես Շնորհալու «խորանների մեկնության» կապը ԺԲ դարի մի կիլիկյան ձեռագրի հետ (Վենետիկ, Միսիթարյանների մատենադարան N1635)[106], ինչպես նաև մի քանի այլ ձեռագրերի: Մենք սույն գրվածքում արդեն մատնանշել ենք այդ կապի գո-

[103] Այսինքն այն գավառներից, որոնք ԺԱ դարում նվիրվում էին հայ թագավորներին և իշխաններին բյուզանդական կայսրերի կողմից Մեծ Հայքի երկրների փոխարեն (Անի, Վասպուրական, Կարս, Գաճեցակ և այլն):

[104] Der Nersessian S. L'art arménien. Paris, 1977, p. 103-114.

[105] Korchmazin E., Drampian I., Hakopian G. Armenian Miniatures of the 13th and 14th Centuries from the Matenadaran Collection. Aurora Art Publishers-Leningrad 1984, pl. 90-91.

[106] Der Nersessian S. Manuscrits arméniennes illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des pères Mekhitaristes de Venise. Text et album. Paris 1936, p. 58-60.

յությունը[107]:

Վենետիկի N 1635 ձեռագրի Թ կաճոնի խորանի (նկ. 24) գլխազարդի վերևում պատկերված է Էմաուսելը, որի հայտնության մասին գուշակում էին մարգարեները (նրանց խորհրդանշում են Ե-Ջ կաճոնների խորանում պատկերված աքաղաղները)[108]: Փյունիկների պատկերները (անմահության խորհուրդ) երբեմն փոխարինում են սիրամարգի պատկերներին: Խորաններում ծառերի շուրջ նկարված փոքրիկ թռչուններին Ա. Տեր-Ներսեսյանը կարծում է մրտիմների (մրտմունք) պատկերներ, բայց մրտիմները վայրի բադերն են, որոնք հանդիպում են կիլիկյան Ավետարանների մեծ մասում:

Ժ կաճոնի գլխազարդի վերևում պատկերված է էթիմասիան (Թափուր գահը)[109], որտեղ աթոռը նշանակում է Հայր Աստծուն, աղավնին Սուրբ Հոգին, գիրքը Քրիստոսին[110]: Եվ այս պատկերում, և Բալթիմորի Ավետարանի Ժ կաճոնի խորանի գլխազարդի վերևում նկարված զարդատուփում Ա. Տեր-Ներսեսյանը տեսնում է եկեղեցու պատկերը, ինչպես խոսվում է Շնորհալու մեկնության մեջ[111]:

Գրիգոր Տաթևացու և Ստեփանոս Ձիք Ջուղայեցու Մեկնություններում խոսվում է թռչունի մասին «համակ ոսկի», «որ ի Ժ խորանիս», և «նշանակէ գիրեշտակս անապական բնութեամբ, որք եղան սպասաւոր և աւետաբերք Մարդեղութեան և Տնօրէնութեան Բանին»: Ըստ երևույթին, այդ թռչուններին նկատի ուներ Ա. Տեր-Ներսեսյանը:

ԺԲ, ԺԳ և ԺԴ դարերի ձեռագրերի խորաններում կրկնվող սիրամարգերի, փյունիկների, կաքավների, աքաղաղների, զանազան ճկնաքաղ հավքերի, վայրի բադերի (մրտիմների), փոքրիկ թռչունների, տարբեր սեղանների, սափորների, նռնենիների և արմավենիների պատկերները, սյունազարդ և գլխազարդերով խորանները, որոնցում մերթ իշխում են մուգ, մերթ բաց գույներ (կապույտ-երկնագույն, կանաչ, վարդագույն և այլն), այդ բոլոր մոտիվները, ինչպես կտեսնենք, ցույց են տալիս, որ, իրոք, Մեկնությունների հեղինակների կարծիքով, «մարմնոյ աչօքս նախ տեսեալ և ապա ի հո-

[107] Ա. Տեր Ներսեսյանը մասնավորապես կասկածում է, թե կարելի՞ է բացահայտել արդյոք «կոկորդիլոսների որսի իմաստը» Մլքե թագուհու Ավետարանում (նույն տեղում, էջ 61): Նրան հայտնի չէին խորանների բոլոր Մեկնությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս երբեմն բացահայտել անհավատալի մոտիվներ, այդ թվում Նեղոսի տեսարանի իմաստը:

[108] Նույն տեղում, նկ. XXII, XXI:

[109] Նույն տեղում, նկ. XX:

[110] Նույն տեղում, էջ 60:

[111] Նույն տեղում:

գոյն ակն ազդեալ» (Գրիգոր Տաթևացի), այսինքն եթե Ավետարանը հոգևոր դրախտ է, ապա տասը կանոնների խորանները այդ դրախտի խորհրդանշական պատկերն է:

Ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի, Թորոս Ռոսլինի ձեռագրերի և 1262 թ. Ավետարանի (Ուոլթերս պատկերասրահ, Բալթիմոր N 530) խորանների սխեմաները հիմնականում հետևում են Կիլիկիայում ԺԲ դարում սահմանված սխեմաներին[112]: Նույն հեղինակի վկայությամբ, 1260 և 1262 թթ. Ավետարաններում (Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց Մատենադարան) մարգարեների պատկերները հայտնվում են կամարամեջերում (լյունետներում)[113]: Կիլիկիայում, սկսած ԺԲ դարից, որպես կանոն, Թղթի խորանների գլխազարդերում պատկերվում են Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի դիմանկարները: Փաթեթների վրայի մակագրությունները արտահայտում են փրկչական մարգարեություններ: Ռաբուլայի ասորական Ավետարանում կանգնած մարգարեները չունեն գալարափաթեթներ մակագրություններով: Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքով, ի տարբերություն Թորոս Ռոսլինի նկարած գալարափաթեթ բռնած մարգարեների կիսանդրիների, չեն գուշակում Մեսիայի Հայտնությունը: Սակայն, ըստ Լերուայի, Ռաբուլայի Ավետարանի խորաններում տերունական կարգով միմյանց հետևող ավետարանական տեսարանները ցույց են տալիս, որ Հին Կտակարանը Նորի նախերգանքն է[114]: Վրացական Գելաթի Ավետարանի (Թբիլիսի NQ 908) խորաններում ներկայացված են մանրանկարներ հունարեն մակագրություններով Իսահակի զոհաբերումը, Լեռանը նայող Սոփոնիան, Կենդանի ածուխ ստացող Եսային, մարգարեների ֆիգուրներ և այլն: Դրանք նույն գաղափարն են շեշտում, ինչ մեր մենկնիչները, այսինքն Հին Կտակարանի խորհրդանշական բնույթը Նոր Կտակարանի համար[115]:

Ձեռագրի հիշատակարանում Թորոս Ռոսլինը մեզ համար բոլորովին անսպասելի խոսում է գույներին ազնիվ քարերի կերպ տալու մասին՝ անկախ այն բանից, թե քարերը մուգ գույն ունեն, թե բաց[116]: Այստեղ խոսքը վերաբերում է գույնի որակին և գեղեցկությանը:

1262 թ. Ավետարանի Թղթի խորանները օրինակ են ծառայել Մաղաքիայի Ավետարանի համար: Առաջին խորանում սիրամարգեր են

---

[112] Der Nersessian, S. Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery. Baltimore, 1973, p. 27.
[113] Նույն տեղում:
[114] Նույն տեղում էջ 28. Leroy J. Les manuscripts syriaques..., p. 164-167.
[115] Der Nersessian. S. Arm. Manuscripts in the Walters Art Gallery, p. 28.
[116] Նույն տեղում, էջ 87:

փարված պարանոցներով, որոնց միջև բարձրանում է խաչը: Թղթի երկրորդ խորանում սիրամարգերը գլուխները ետ են դարձրել նրբագեղ թասի ձևով պատկերված կյանքի աղբյուրից, զարդարված եռամասնյա շուշան ծաղիկներով: Ձե գլխազարդերի ու սյուների կողքերի ծառերը, թե բազմատեսակ թռչունները անցնում են Մալաքիայի Ավետարանի խորանների մեջ: Ա և Բ կանոնների հանդիպակաց խորաններում, ինչպես Մալաքիայի Ավետարանում, արխիտրավից վեր, գլխազարդի կողքին աշտանակներ են, որոնց վրա թռչնակներ են: Սակայն գլխազարդում մարգարեի կիսանդրու փոխարեն խեցոսկի է, որ գունդ է հիշեցնում, և հյուսածո ոսկե ֆոնի վրա: Ա կանոնի խորանի գլխազարդի վրա երկու ծկնաքաղ հավքեր են (այստեղ ծկնկուլներ կամ կռունկներ): Նրանցից մեկը գլուխը սուզել է ջրի մեջ, մյուսը ծուկը պահում է կտցով: Բ կանոնի խորանի գլխազարդի վերևում նորից ծկնկուլներ են, բայց նրանց միջև արդեն պատկերված է սեղան, որի վրա գունդ է դրված (հավանաբար խաչով), ծածկված ցանցկեն գործվածքով:

Բ-Գ և Դ-Ե կանոնների հանդիպակաց խորանների գլխազարդերի վերևում պատկերված են կաքավներ, այսինքն, ըստ Մեկնությունների, այլազգի կանայք, որոնք դարձան Քրիստոսի նախամայրեր (նկ. 26, 27): Գլխազարդերի կողքին, դեպի արտաքին լուսանցքը, պատկերված են թռչնագլուխ մարդիկ, ձեռքերին շուշաններ, որոնց վերևում խորանից ետ դարձած ագռավներ են: Վերջիններս խորհրդանշում են Հակոբի եղբոր Եսավի ազգը, որը ետ դարձավ Աստծուց: Իսկ ներքին լուսանցքներում, բուսազարդից վերև պատկերված են միմյանց նայող բաներ: Հավանաբար նրանք Մատթեոսին և Ղուկասին են խորհրդանշում, ովքեր պատմեցին Քրիստոսի ազգատոհմի մասին: Կարելի է մեր դատողությունները շարունակել նաև մնացած խորանների առթիվ (աքաղաղները Ե-Զ և է-Ը կանոնների խորաններում, խաչի հայտնությունը Ե-Զ կանոնների խորաններում, ճախրող թռչունները՝ ծկնկուլներ կամ կռունկներ, ծկներ և այլն):

Մալաքիայի Ավետարանում Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի կիսանդրիները գրավում են Թղթի հանդիպակաց խորանների գլխազարդերի լուսնետները, ընդ որում դրանք կազմված են համակենտրոն կամարներից: Այստեղ ոճավորված բույսեր են արմավենիների տեսքով, նրանք ասես շարունակում են ուղղանկյուն գլխազարդի մեջ ներգծված աղեղների շառավիղը դեպի գլխազարդի վերին անկյունները: Ֆոնը ոսկի է: Գլխազարդի վրայի սեղանի շուրջը պատկերված են սիրամարգեր: Սիրամարգի կողքին արևելյան նոճիներ են,

որոնց վրա նստած են երգող հավքեր: Իսկ բիլ կապույտ սյուների կողքին ծառեր են, որոնց վրա գիշատիչ թռչուններ են կապույտ փետուրներով և կարմիր կտուցներով ու ոտիկներով: Նրանցից մեկը պատկերված է ծագերի վրա սպառնացող դիրքով, քանի որ ծառի կողքին ջայլամ հիշեցնող կարմիր թռչուն է չափազանց երկար պարանոցով և նայում է ծագերին: Ռոսլինի մոտ խորհրդանիշները փոխակերպվում են մինչև անճանաչելիության աստիճանի: Եթե արմավատերևներից կազմված ակրոտերիոնները (եղջյուրները) գլխազարդի վերևում սեղանի վրա եղջյուրի դեր են խաղում (ինչպես արմավենիները Ժ դարի խորաններում սյուների և կամարների հանդիպման տեղում), ապա նրանք խորհրդանշում են Մովսեսին և Ահարոնին, ինչպես նախատեսված է վաղ Մեկնություններով: Այդ եղջյուրները, արդեն իբրև ուղղանկյուն գլխազարդի անկյունագծերի շարունակություն, առկա են բոլոր խորաններում: Այստեղից կիրառելի է ԺԱ-ԺԲ դարերի Մեկնության այն խոսքը, թե «եղջիւրքն առ վերին սեղանն զՄովսէսէ և զԱհարովնէ բերեն խորհուրդ...»:

Երբ Ստեփանոս Սյունեցին ասում է, որ ութերորդ, իններորդ և տասերորդ խորանները հավասարապես զարդարված են Հին և Նոր Կտակարանների խորհրդանիշներով, ապա այդ խոսքերը կիրառելի են մնացած խորանների նկատմամբ:

Գլխազարդերի ներսի կամարների մեջ պատկերված են մարգարեների կիսանդրիները (նկ. 26, 27, 28, 29, 30): Բ. Նարկիսը այդ պատկերների գոյությունը բացատրում է Ռոսլինի կողմից ավանդության խոր իմացությամբ (չէ՞ որ մարգարեների նկարները մենք առաջին անգամ տեսնում ենք ասորական Ջ դարի Ռաբուլայի Ավետարանում)[117]: Մենք կարծում ենք, որ այստեղ Ռոսլինը Մեկնություններով նախատեսված հինկտակարանային խորհրդանիշների հետ ուղղակի ներկայացրել է նաև այն գլխավոր մարգարեների դիմանկարները, որոնք ավետում են Քրիստոսի Հայտնությունը և Մարդեղությունը: Բ կանոնի խորանի գլխազարդի վերևում պատկերված է սեղանի կարմիր սփռոցով (սեղան, բոցավառ ցուցեալ, ըստ Շնորհալու), վրան սափոր կիսով չափ կտրված ծեռագրի նորոգման պատճառով: Հավանաբար վրան խաչ է եղել պատկերված, ինչպես Սուղնու Ավետարանում:

Ե և Ջ կանոնների խորանում Եսայի մարգարեի կիսանդրին է (նկ. 28): Այստեղ երկու կռվող աքաղաղներ են՝ սափորի երկու կողմում, ներքևում հոպոպներ, գլուխները դարձրած դեպի գլխազարդը (նա-

[117] Narkiss B. Armenian Art Treasures of Jerusalem. Massada Press, Jerusalem, 1979, p. 51.

յում են սեղանին և աքաղաղներին), իսկ նրանց տակ կանաչ է ծաղկող շուշաններով: Շուշանը խորհրդանշում է նահապետներին, առաքյալներին և այլն: Իսկ հոպոպները հիշեցնում են մարիներին, որոնց մեջ աքաղաղները «հրաժանատու» տեսք ունեն (Այուներցու և այլ Մեկնություններ): Ներքևում, արտաքին այուների կողքին ծառերի պատկերներ են՝ նման կարմիր պտուղներով: Ծաղկող շուշանները և նոճենիները ե կանոնի համար են նախատեսված ըստ Այուներցու, Վանական Վարդապետի, ԺԳ-ԺԵ դարերի և ԺԳ դարի անանուն Մեկնությունների: Նրանց վերևում շքեղ ծկնկուլներ են կամ կոունկներ, իբրև ծկնաքաղ հավքեր:

է-Ը կանոնների խորանը (կամարում Սովսեսի պատկերն է) գրեթե կրկնում է նախորդ խորանը (հպարտ աքաղաղներ, որոնցից մեկն ավետում է առավոտը, հոպոպներ, շուշաններ, նոճենիներ): Նոճենիների վերևում երևակայական փետրավորներ են փասիանների կամ դրախտահավերի տեսքով (նկ. 29):

Ժ կանոնի խորանում պատկերված է Հովհաննես Սկրտիչը, ըստ Շնորհալու Մեկնության, «կատարումն մարգարէիցն և սկիզբն առաքելոցն»: Ոսկիինի խորաններում ակնբախ է ծաղկողի ձգտումը մուգ գույներից անցնելու լուսավոր գույների, քանի որ վերջին խորաններում այուները դառնում են կարմրավարդագույն սպիտակի խառնուրդով, իսկ վերջին խորանում կարմիր է նաև քիվը, իսկ գլխագարդերը լուսավոր երանգներով են: Այստեղ, ինչպես և Բ կանոնի խորանում, պատկերված են աշտանակներ[118] (նկ. 31):

Խորհրդանիշներով հարուստ են նաև ԺԳ դարի առաջին կեսի ծաղկող Սարգիս Պիծակի պատկերազարդած Ավետարանների խորանները: Նա շարունակում է Ոսկիինի և կիլիկյան վարպետների ավանդները վառ գույների ընտրության հարցում. սպեկտրի հիմնական գույները (կապույտ և մանուշակագույն՝ սպիտակների խառնուրդով, կանաչ և կարմիր՝ դեղին փայլերով) ոսկի ֆոնի վրա թողնում են բանկարժեք քարերի տպավորություն: Վառ գույները մյուս զգայությունների շարքում «մեծապես աւգուտ գործեն կատարելոցն, յորժամ այս երևելի գունովս և համով և հոտով և լրովն ամբառնամք ի հոգևորն և յիմանալի վայելչութիւն յաւետիսն Աստուծոյ...»: 1336 թ. Արքունական Ավետարանում (Մատենադարան N 5786) Շնորհալու Մեկնության մեջ նշված հավքերի վեց տեսակից

[118] Ըստ մեզ ամբողջությամբ չհասած «Խորանների մեկնության» հատվածի (Մատենադարան N 7862, 1380 թ.), «... իսկ աշտանակք քարոզութեան առաքելոցն, որք ոչ թագաւորեան կէին, այլ իբրև ի վերայ աշտանակի լուսաւորելով գիտնուրսն...».

կան սիրածարգեր, աքաղաղներ, մրտիմներ: Աղավնիները ու կաքավները ասես խաչասերված լինեն, ծկնաքաղ հավքերը (բադեր, կոունկներ, օձ բռնող արագիլներ, ծկնկուլներ) պատկերված են Ավետարանի տեքստի լուսանցքներում[119]: Ժ կանոնի հանդիպակաց էջերի խորաններում ծառերի վրա պատկերված են ագռավներ, իսկ Զ-ե և Ը-Թ կանոնների խորաններում մոմով աշտանակ բռնած կապկի և շան խառնուրդներ: Գ կանոնի խորանում մոմ բռնած կապիկները, ըստ Պողոս Ռաբունապետի Սեկնության (1599 թ.), խորհրդանշում են հանուն Հիսուսի նահատակներին, ագռավը, ըստ Տաթևացու և նույն Պողոսի, նշանակում է եսավի տունը և սուտ մարգարե Բաղամին: Բայց եթե հաշվի առնենք, որ Հովբը ևս Եսավի ցեղից էր, ապա ագռավի հայտնությունը վերջին խորաններում կապվում է լույսի խորհուրդի հետ[120] (նկ. 33, 34, 35):

Մենք դեռևս պետք է ցույց տանք նաև «Խորանների մեկնությունների» ազդեցության արտահայտությունները կիլիկյան խորանների պատկերագարդման մեջ:

Ռոսլինի մոտ Դ-ե կանոնների խորանում կաքավները խորհրդանշում են Հին Կտակարանի պոռնիկ կանանց: Ըստ երևույթին, այծագլուխ մարդիկ[121] նշանակում են գոհաբերումը ըստ Հին Կտակարանի: Նրանք ձեռքերին պահում են ծաղկող ճյուղեր, որոնց վրա նստած են ավետարանիչներին խորհրդանշող բադիկներ (մրտմունք), որոնք պատմում են նոր գոհաբերման Քրիստոսի խաչելության մասին: Երբեմն չորս բադեր են պատկերվում կամարի մեջ[122]: Բացի մարգարեներին և առաքյալներին խորհրդանշող աքաղաղներից, կոունկներից, ծկնկուլներից, հավալուսներից, պատկերվում են նաև մարգարեների կիսանդրիները լյունետների մեջ: Ռոսլինի և նրա հետևորդների տերունական նկարներում ևս տեսնում ենք մարգարեների պատկերները: Նրանք, ինչպես խորաններում, ցույց են տալիս Հին և Նոր Կտակարանների խորհրդանշական կապը[123]: Երբեմն նաև տարօրինակ փոխակերպություններ են կատար-

[119] Դազարյան Վ. Սարգիս Պիծակ. Երևան, 1980, էջ 35:

[120] Նույն տեղում: Jobes G. Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. Scarecrow Press, Inc. New York, 1962, Part 2, p. 1325.

[121] Հին հրեաները այծին համարում էին գոհաբերման կենդանի հանուն Աստծո: Կա «բավության նոխազ» արտահայտությունը (Jobes. Dictionary... Part 1, p. 665-666): Հայ մատենագրության մեջ կա նաև «Այծից պատարագ» արտահայտությունը (տես Հ. Հովհաննիսյան. Ծատրոնը միջնադարյան Հայաստանում. Երևան, 1978, էջ 144-181: Նույնի՝ Հայ հին դրածան և նրա պայմանաձևերը. Երևան, 1990, էջ 176 և հետո):

[122] Narkiss. Armenian Treasures of Jerusalem. III. 61.

[123] Ազարյան Լ. Ռ. Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դդ. Երևան, 1964, նկ. 61

վում խորհրդանիշների հետ: Օրինակ, 1277 թ. Ավետարանում (Նյու-Յորքի Մորգանի հավաքածու, N 740, ծաղկող Կոստանդին) (նկ. 36), Մատենադարանի N 9412 Ավետարանում խորաններում, գլխագարդի կողքին, քիվի վրա, պատկերված են մերկ գիսավոր պարուհիներ (կաքավներ)[124], որոնք, ինչպես «կաքավ» բառն է ցույց տալիս, փոխարինում են կաքավ թռչուններին, որոնք խորհրդանշում են Հին Կտակարանի պոռնիկ և օտարազգի կանանց: Մարգարեների, Դավիթ և Սողոմոն արքաների, առաքյալների և ավետարանիչների կերպարներն ենք տեսնում, հագած պալիում և տունիկա (պատմուճան և պարեգոտ), ոսկե ֆոնի վրա սյուների խոյակների տեսքով: Կան նաև աշտանակ բռնած կապիկների, իբրև նահատակների, ագռավների պատկերներ, որսի[125], ձկնորսության տեսարաններ, բազմատեսակ սեղանների, կենաց աղբյուրների պատկերներ:

Դեռևս Գ. Հովսեփյանն էր նկատում Հռոմկլայեցի ծաղկող Հովհաննեսի և Ջորջ Ռոսլինի պատկերած խորանների նմանությունը[126]: Բ. Նարկիսը դա ցույց է տալիս երկու խորանի օրինակով[127]: Գ. Հովսեփյանը թվարկում է նաև համանման մոտիվները Հովհաննեսի պատկերազարդած մի ձեռագրի և Ռոսլինի մի քանի ձեռագրերի խորաններում. ծուկ բռնող թռչուն (ձկնաքաղ), աշտանակներ, կաքավներ կենաց աղբյուրի շուրջը, կռվող աքաղաղներ և այլն: Նա ընդունում է, որ այդ մոտիվները գուրկ չեն ներքին իմաստից, որը կայանում է փրկության պատմության մեջ ըստ մարգարեների կանխասացությունների մինչև Փրկչի Հայտնությունը[128]: Նա գիտե, որ կան «խորանների մեկնություններ» և վկայակոչում է Ս. Տեր-Ներ-

---

[124] Der Nersessian S. Armenia and Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization. Cambridge, Mass., Harward University Press, 1945, p. 125, Table XXV, 2.

[125] Իհարկե հավքերի կողմից ճկների որսը այլաբանորեն կապված է առաքյալների կամ ավետարանիչների կողմից մարդկանց հոգիները որսալու հետ, ըստ Մեկնությունների: Բայց մարդկանց, հեծյալների, գազանների և կենդանիների մասնակցությամբ որսի տեսարանները կարելի է երկու կերպ բացատրել, ա) իբրև նույնանման բովանդակության ուշ անտիկ տեսարանների մնացուկ, բ) որպես իրանական դիպտոի աղոտ արձագանք (այդ ժամանակ պետք է համաձայնել Ստրժիգովսկու այն դիտողությանը, որ խորանների պատկերները և Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու վանքի որսի պատկերների խաղողի ֆրիզը Ափեստայի դրահտի արձագանքներն են) (տես Noedenfalk. Die spätantiken Kanontafeln, S. 125).

[126] Հովսեփեան Գ. Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի պատմութեան. Պրակ Բ. Նիւ-Եօրք, 1948, էջ 23:

[127] Narkiss. Armenian Treasuers of Jerusalem, p. 125

[128] Հովսեփյան Գ. Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայ Արվեստի պատմության. Հատոր Ա. Երևան, 1963, էջ 325, 346:

սեսյանի մենագրությունը[129]: Ի. Ռ. Դրամբյանը, ի տարբերություն Գ. Հովսեփյանի և Ս. Տեր-Ներսեսյանի, ցույց չի տալիս զարդամոտիվների ժառանգորդությունը Ռոսլինի խորաններում: Բայց նա Ռոսլինի արվեստի ուշագրավ վերլուծություն է անում, որին բնորոշ է խորանի դասական կառուցվածքը և չափի բացառիկ զգացումը[130]:

***

Վասպուրականի մանրանկարչության մասին ևս կա հարուստ գրականություն: Վասպուրականում պահպանվել են խոր հնության հիշատակներ, առասպելներ և լեգենդներ, կապված նրա հետ: Շուները, Սիտանին, Ասորեստանը, Հայաստանը, Ուրարտուն, Մեդիան, սկյութները, կիմմերները, Աբեմելյան Իրանը. ահա ոչ լրիվ ցանկը հին այն մեծ թագավորությունների և պետությունների, գեղերի, որոնց մասին հիշատակներ են պահպանվել հին Հայաստանի վեպերում և լեգենդներում Նինոս, Շամիրամ, Սանասար-Սալմանասար-Սեններիմ, Աժդահակ, Կյուրոս, Արամ և այլն: «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպի մի քանի լավագույն պատումներ վասպուրականցի գեղջուկների բերանով են մեզ հասել:

Վասպուրականի հետ է կապված նաև Հայաստանում քրիստոնեական հավատքի առաջին տարածողներ Թադեոս և Բարդուղիմեոս, Թովմա առաքյալների, Սանդուխտ կույսի (Ա դար), Նարեկա դպրոցի (Ժ-Թ դարեր), Գրիգոր Նարեկացու և այլ նվիրական անուններ: Սելջուկյան և մոնղոլական լծի ժամանակ և հետագայում (ԺԴ-ԺՁ դարեր) բնակչությունը խմբվում էր մահմեդական իշխանությունների շրջապատված Աղթամարի կաթողիկոսի շուրջ: Վասպուրականից մեզ է հասել շուրջ 1500 ձեռագիր: Վասպուրականի մանրանկարչության ուսումնասիրողները շեշտում են նրա պահպանողական բնույթը, որ արտահայտվում է պատկերաշարի կայունությամբ և հավատարմությամբ քրիստոնեական արվեստի հին արևելյան ձևերին, մակագրությունների հարստությամբ սյուժետային նկարներում, որ կարող է լինել առանձին ուսումնասիրության նյութ:

Ինչ վերաբերում է խորաններին Վասպուրականի ձեռագրերում, ապա նրանք աչքի են ընկնում կառուցվածքային խիստ պարզութ-

[129] Նույն տեղում, էջ 341-348:

[130] Дрампян И. Р. Художественные особенности искусства Тороса Рослина (миниатюра Малатийского Евангелия) — "Древнерусское искусство". Сб. III. Москва, 1983, с. 331-340. Ռոսլինի ծաղկած Ավետարանների խորանների կառուցվածքի, բուսանդական մոտիվների և «խորանների մենկությունների» կապի մասին տես И. Р. Дрампян. Торос Росли. Ереван 2000, с. 85-88.

յանք և ներնախշազարդերի ոչ մեծ քանակով: Մեզ հայտնի է նաև, որ Ստեփաննոս Սյունեցու Մեկնության երկրորդ խմբագրությունը և Մեկնություններից մեկը, կազմված Ներսես Շնորհալու նմանությամբ, պատկանում է վասպուրականցի ծաղկող և հայսմավուրքի խմբագիր Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցին:

Վասպուրականի մանրանկարչության գիտակ Հր. Հակոբյանը տվել է խորանների համառոտ նկարագրություններ[131] և հրապարակել է դրանց առանձին նմուշներ, որոնք հնարավորություն չեն տալիս մեկ հայացքով ընդգրկել նրանց պատկերային համակարգը և տարբեր ժամանակների ձեռագրերում առանձին խորանների օրինակներով դիտարկել նրանց հարաբերությունը «խորանների մեկնությունների» հետ:

Վասպուրականցի ծաղկողներն, ըստ երևույթին, իրրև սեղան հասկացել են ամբողջ խորանը կամ, ավելի ճիշտ, նրա վերին մասը: Այդ մասին արդեն խոսել ենք: Այստեղ թույլ կտանք մեզ կրկնել խորանների վերին մասերում (գլխազարդի ներսում) մի քանի նկագրություններ, որոնք հաստատում են մեր ասածը: 1288 թ. ձեռագրում (Մատենադարան N 4851) Զ-է կանոնների խորանում[132], վերին կամարի և նրանում ներառված զույգ կամարների միջև քառակուսու մեջ ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցին գրել է. «Հաւատով կանգնեցաւ»: Դա միաժամանակ վերաբերում է ինչպես ողջ խորանին, այնպես էլ սեղանին: Նկարիչը նույնպիսի մի քառակուսու մեջ գրել է. «Ջսեղան ակն յանդիման», մի այլ քառակուսու մեջ «Սեղան սուրբ»[133] (նկ. 37, 38, 39):

1288 թ. ձեռագրի Զ-է կանոնների խորանում դեռևս պահպանվել է վերին մեծ կամարի հին ձևը, որ ընդգրկում է զույգ կամարները, ինչպես Սլքե բագուհու Ավետարանում: «Հաւատով կանգնեցաւ» մակագրությունը, ըստ մի քանի, այդ թվում Գրիգոր Խլաթեցու, Մեկնությունների, վերաբերում է Աբրահամի խորանին, հետևաբար նաև նրա կանգնեցրած սեղանին: Վերին կամարի վրա, խաղողի տերևներով երկու ճյուղերի միջև թռչող աքաղաղ է (հավանաբար դրանք սեղանի եղջյուրներն են, նշանակելով Մովսեսին և Ահարոնին, որ ըստ Մեկնությունների, կապված է է կանոնի խորանի հետ, այստեղ Զ-է կանոնների): Արտաքին սյան կողքին բարձրանում է մի ծառ,

---

[131] Акопян Гр. Васпураканская миниатюра XIII-XV вв. Ереван, 1989, с. 35, 53, 61.

[132] Նույն տեղում, պատ. 18:

[133] Հակոբյան Հր. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Ա. Երևան, 1976, մանրանկար 14, 15:

որն աղոտ կերպով հիշեցնում է արմավենի (նկ. 39):

Դ կանոնի խորանում, ըստ Իլաթեցու Մեկնության, սեղան է կամարների միջև: Այստեղ նորից սեղանի եղջյուրները հանդես են գալիս իբրև հավանաբար ծիթենու երկու ճյուղեր: Վերոհիշյալը վերաբերում է նաև նույն ծաղկողի 1305 թ. Ավետարանի (Մատենադարան N 2744) Գ-Դ կանոնների խորանին: ԺԴ դարի երկրորդ կեսի վասպուրականյան ձեռագրերի խորաններում կարելի է նաև գտնել Կիլիկիայում մշակված մոտիվներ[134]. ոչ այն է գառ, ոչ այն է նապաստակ հոշոտող արծիվ, եռաթերթ շուշան, բազմագույն տերևներ, հյուսածո, ոճավորված թռչուններ և այլն[135]:

Այսպիսով, տարբեր դպրոցների խորանների պատկերներում, երբեմն փոխակերպվելով մինչև անճանաչելիության աստիճան, փոխվում են հաճախ բույսերի և ծաղիկների տեսակները, խաչի պատկերները կորչում են գլխազարդերում քառակուսիների, շեղանկյունների, շրջանների, գորգաձև սանդուղքազարդերի մեջ, մերթ գլխազարդի վրա կամ խորանների կողքերին պատկերվում են սեղան, մերթ ամենաբազմազան ծևեր ունեցող սափորներ, մերթ խաչ, մերթ խաչը սափորի կամ սեղանի հետ, երբեմն խորաններում – քիվերի, պատվանդանների վրա հայտնվում են մարդկային կերպարանքներ նկարչին ժամանակակից աշխարհիկ կամ հոգևորականի հանդերձներով, ինքնանկարներ և դիմանկարներ, գլխազարդերում կամ խոյակների և սյուների խարիսխների տեղերում պատկերվում են մարգարեներ, արքաներ, առաքյալներ: Բայց նրանք բոլորը խորհրդանշական են: Գրիգոր Տաթևացին թույլ է տալիս խորաններում ամեն տեսակ կենդանիների և հավքերի պատկերներ: Բայց «խորանների մեկնությունների» միջոցով կարելի է վերծանել նրանց գրեթե բոլոր գործողությունները (ձկների կամ վայրի կենդանիների որս, խաչից կամ անոթից հեռացող կամ նրանց մոտեցող թռչուններ, փաթաթված պարանոցներով կամ ոտքը կամ մեջքը քորող հավքեր, ծուկ բռնած կամ լարային նվագարաններով մարդիկ, նեղոսյան տեսարաններ, ճակատներով դիմահայաց չենքեր, գմբեթավոր կամ երկթեք տանիքով և այլն): Մեկնությունների հեղինակները նկարչին չեն ստիպում ստրկորեն հետևել իրենց դեղատոմսերին, սակայն

[134] Ջաքարիա Աղթամարցու 1357 թ. ձեռագիրը (Մատենադարան N 5332) և այլ ձեռագրեր: Դա բացատրվում է նրանով, որ Սարգիս Պիծակի պատկերազարդած Արքունական Ավետարանը գտնվում էր Աղթամարի եկեղեցում (Պազարյան Վ. Սարգիս Պիծակ. էջ 5: Դանիբյան. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Ա. էջ 77, 79):

[135] Դանիբյան. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Բ, մանրանկար 4-11:

պնդում են, որ խորաններում պատահական ոչինչ չի նկարվում: Ուստի և մենք սահմանափակվում ենք դիտարկելով տարբեր, բայց ոչ բոլոր հայկական մանրանկարչական դպրոցների պատկերած խորանների մոտիվները: Բացառված չէ, որ ձեռագրերի խորաններում շատ մոտիվներ (սֆինքսներ, գրիֆոններ, ուղտապանը ուղտի հետ, թռչնագլուխ կամ այծագլուխ մարդիկ, մեկ, երկու կամ երեք դեմքերով դիմակներ, փյունիկներ, փայտփորիկներ, հոպոպներ և այլն), ինչպես կարծում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, քերևս ուղղակի չեն կապված «Մեկնությունների» հետ:

Վասպուրականի ձեռագրերում Մեկնություններով նախատեսված տեղերում հայտնվում են և խոսող աքաղաղներ, և կարմրակտուց բադեր խաչի շուրջը, և ծկնաքաղ հավքեր կտուցներին ձկներ, իբրև մարդկանց հոգիների խորհրդանիշ, նույնիսկ Ժ կանոնի խորանում մի տեղ պատկերված է Հովհաննես Մկրտչի ֆիգուրը[136] (Ռոսլինի Մալաքիայի Ավետարանում նրա կիսանդրին էր) (նկ. 40):

ԺԳ դարի մի Ավետարանում (ծաղկող Հովհաննես, Մատենադարան N 4320), «Ընծայումն տաճարին» պատկերում տաճարը հիշեցնում է Թ-Ժ դարերի տեծպիետտոներ վերևում պատկերված խաչով, որի տանիքների շուրջը տասներկու վարդագույն կաթավներ են նկարված [137], որտեղ վարդագույնը նշանակում է ընդհանրական կամ կաթողիկե եկեղեցին, ըստ Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տաթևացու Մեկնությունների: Տաճարի կողքին կա մի փոքրիկ մակագրություն. «Կաթաւն ԺԲ (տասներկու) առաքելոցն աւրինակէ», որը լրացնում է Մեկնությունների խորհրդաբանությունը:

•••

Իհարկե, դյուրին չէ հմտորեն և զգուշությամբ բացահայտել տարբեր դպրոցների և դարաշրջանների հայերեն ձեռագրերի խորանների ամենաբազմազան մոտիվների, գույների և կառուցվածքների բովանդակած ողջ իմաստն ու խորհրդաբանությունը: Սակայն մենք համոզված ենք, որ մանրանկարիչները ծանոթ են եղել խորանների մեկ կամ մի քանի Մեկնությունների: Նրանք խորապես գիտակցել են, որ խորաններն արտացոլում են Հին և Նոր Կտակարանների խորհրդաճշական միասնությունը և խորհուրդներով լի ուղին դեպի դրախտ կամ պարզապես իմացական (հոգևոր) դրախտի գոյությու-

[136] Հակոբյան. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Բ, մանրանկար 4-11:
[137] Korchmazian, Drampian, Hakopian. Armenian Miniatures of the 13th and 14th Centuries... p1. 72.

նը: Խորաններում փոխվում են հավքերի և կենդանիների տեսակները, հայտնվում են նկարչին ժամանակակից աշխարհիկ կամ հոգևոր անձինք, ինքնանկարներ (1211 թ. Հաղբատի Ավետարան, Թորոս Տարոնացու «Աստվածաշունչ») և այլն, որոնք անշուշտ ունեն խորհրդանշական իմաստ[138]: Այդ դեպքում խորհրդաբանությունն պետք է փնտրել «Բարոյախաւսում» («Ֆիզիոլոգ») կամ «Բեստիարիումում»[139], կամ էլ հայ, ասորի, հույն, վրացի կամ եվրոպացի միջնադարյան նկարիչների մշակութային հիշողության մեջ, հին արևելյան կամ հելլենիստական գեղարվեստական նմուշներում, երբ նկարչի հզոր կամքով ծնունդ է առնում տարասեռ մոտիվների և կերպարների մի համաձուլվածք գեղագիտական և հոգևոր միասնական արտահայտությամբ, կապված Սուրբ Գրքի և աստվածաբանների լարված մտավոր աշխատանքի հետ:

***

Հայ մանրանկարչության ողջ պատմության ընթացքում և տարբեր դպրոցներում մեզ հանդիպում են Ավետարանագրքեր, որոնցում պատկերված խորանները բարդ են և զուտ «խորանների մեկնություններով» դժվար են վերծանվում սիմվոլիկ-խորհրդաբանական տեսանկյունից: Նման դեպքերում կամ այդ խորհրդաբանությունը բարդացված է, կամ քողարկված, կամ պարզապես չկա: Խորանների պատկերագրության մեջ այդ որոշ «ազատությունը» հասկանալու համար դիմենք տարբեր ծեռագրերի:

Ժ-ԺԱ դդ. թվագրվող Տրապիզոնի Ավետարանի (Վենետիկ, ծեռ. 1400) Ժ կանոնի խորանի ուղղանկյուն գլխազարդի վրա կենտրոնում տեսնում ենք կանտարոս (սկիհ երկունկանի, իբրև աստվածային սեղան), նրա շուրջը երկու ծկնաքաղ հավքեր դեմ-դիմաց քջքում են (աստվածային գիտությունն են ճաշակում), իսկ երկու խոզ հակառակ ուղղությամբ հեռանում են երկունկանի սրբազան անոթից (նկ. 17): Մեկնություններում խոսք չկա խոզերի մասին: Իսկ խոզը նշանակում է, ըստ եկեղեցու հայրերի, հեթանոսներին և անհավատներին, որոնք չեն կարողանում կրել «Ավետարանի լուծը», և փոխարինել է այն առաքյալներին խորհրդանշող հավքերին, որոնք չեն դիմանում Ավետարանի լծին:

---

[138] Der. Nersessian. Manuscrits arméniens illustrés..., p. 61.

[139] "Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии". Книга VI. Физиолог. Армяно-грузинский извод. Грузинский и армянский тексты исследовал, издал и перевел Н. Марр. Санктпетербург, 1904. Муратова К. Средневековый бестиарий. М. 1984.

Մշո Ճառընտիրի սկզբում կա հոյակապ մի եռակամար անվանաթերթ (նկ. 23), որի մանվածո զարդարվեստի նրբությունը չի գերազանցվել և համեմատելի է միայն ճարտարապետական դեկորի ու խաչքարերի լավագույն օրինակների հետ: Այն ամբողջապես կազմված է տարբեր տիպի պարանահյուսքերով, որոնք ծև են տալիս սյուներին ու կամարներին, զարդարում գլխազարդի շրջանակն ու լուսանցազարդի խաչի սյունը և գլխազարդի ներսը: Սրանց համար կարելի է գտնել բազմապիսի այլաբանություններ կապված ճգնավորների մագեղեն հագուստների, նրանց գործածած հյուսածո կողովների հետ և այլն կամ էլ հին սրբազան ծիսական պարերի հետագծերի, որոնց շուրջ խոսվել է գրականության մեջ (ինչպես հայ, այնպես էլ իռլանդական, անգլո-սաքսոնական, ղպտական արվեստների առթիվ):

Այդ հյուսքերի ու մանվածոների մասին իբրև «փոկեր» հիշվում է նաև «Խորանների մեկնություններում», այդ թվում Ստեփանոս Ձիգ Ջուղայեցու.

Իսկ եւ փոկերն խորանին
Վերուստ ի վայր մէջըն խառնին.
Նշան վերին և ըստորին
Եկեղեցւոյ, որ միասցին:

Ավելին, այդ անվանաթերթի մոտիվները (գրիֆոններ, մարդկանց և կենդանական կիսադեմեր շրջված կենտրոնի հյուսկեն վարդյակից, սյուների կամարներում վայրի կենդանիները գայլ կամ հեպարդ, հոշոտում են անտիլոպների, գլխազարդի վերևում երկար եղջյուրներով անտիլոպներ), որոնք հավանաբար ծագում են Անիի ճարտարապետական և մանրանկարչական դեկորից (օր. Մողնու Ավետարանի) և նոր կյանք ստանում ԺԳ դարի վերջի կիլիկյան, հատկապես Մատենադարանի 9422 Ավետարանի խորաններում:

Մի առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ԺԲ դարի վերջի Սկևռայի դպրոցի կամ նրան հարող մի քանի Ավետարանների Թ-ժ կանոնների խորանը՝ գլխազարդի վերևում Քրիստոս էմմանուելի պատկերով 1193 թ. Ավետարանում (Վենետիկ, ձեռ. 1635, նկ. 24) և Սկևռայի Ավետարանում (նախկինում Լվովի հայկական արքեպիսկոպոսարանի, այժմ Լեհաստանի Գնիեզնո քաղաքի սեփականություն): Այդ խորանն, ըստ Շնորհալու, վերնագույն խորանի (Նոր Երուսաղեմի կամ Սիոնի) գաղափարն է այլաբանում. «Եւ եկեղեցիք ամենայն յարափոխեալ միանան եւ միաւորին ի նա եւ աճեսցեն

գեղեցկութեամբ հարսնացան. Քրիստոսի ընդունելով զնա յառագաստ փառաց ի կատար աւարտմանն»: Իրոք Քրիստոս էմմաուսելը խաչագարդ լուսապսակով կիսանդրիով պատկերված է եկեղեցու խորանում, սյուների ու կամարի միջև, որ արտահայտում է Քրիստոսին «փառքի առագաստն» ընդունելու գաղափարը:

Ավելի պարզորոշ են մյուս ատրիբուտները ճկնաբաղի վերևում պսակավոր ճկնաբաղ թռչունները (իբրև միավորվող եկեղեցիներ հաճախ դրանք հիմնած առաքյալների, գլխազարդի շուրջ աշտանակների կողքերին թռչուններ, իբրև նահատակներ և ճգնավորներ, որ այրվում են Քրիստոսի հանդեպ սիրո հրով, սյուների կողքերին ոսկե ծառերի սաղարթներում խաղող ճաշակող թռչուններ): Այդ պատկերը մի քանի մեկնությունների (Գ, Ե, Ժ, ԺԲ) սիմվոլների գումար է: Ավելին, որպես սյունակյացներ, խոյակներում պատկերված են թևավոր մարդ և առյուծ (իբրև ավետարանիչներ):

Էլ ավելի հետաքրքիր է կարիատիդների կամ ատլանտների կերպարը խոյակների տեղում, որոնք կարող են նմանեցվել այն հեթանոսներին (ինչպես Պուկիանոսը, Կոռնելիոսը և շատ-շատերը ըստ Շնորհալու և այլ մեկնությունների), որոնք կրեցին Ավետարանի բեռը (նկ. 25, ԺԹ դ. կիլիկյան ձեռագիր): Պետք է կարծել, որ հենց կարիատիդները կամ ատլանտները իրենց անտիկ տունիկաներով նախատիպ են դառնում ավելի ուշ կիլիկյան ձեռագրերի խորանների, որտեղ սյուների խոյակներն ու խարիսխները լցվում են գույգ-գույգ կամ առանձին մարդկային փոքր կերպարանքներով իբրև մարգարեներ և առաքյալներ՝ համապատասխան ատրիբուտներով, իսկ գլխազարդի շուրջ տարբեր կեցվածքներով նրանց խորհրդանշող թռչուններ են:

Սմբատ Գունդստաբլի Ավետարանում (Մատ. ձեռ. 7644) Ե-Ջ կանոնների խորաններում երկինքներ նշանակող համակենտրոն կամարների ներքին կամարի մեջ կծկված ընձառյուծ է նկարված ճարտար կերպով, իսկ սյուների խոյակների տեղը ցուլի գլուխներ (նկ. 43): Դա մի կողմից իլյուստրացիան է Եսայի մարգարեի խոսքի, թե եզն ու առյուծը միասին են արածելու (Տաթևացու մեկնություն): Մի այլ խորանում տեսնում ենք նույն կամարում կծկված կարմիր առյուծ և ցուլի կապույտ գլուխներ խոյակների տեղը (Ե կանոնի խորան): Կծկվելը ցույց է տալիս գազանների հեզությունը, այսինքն ժողովուրդների հպատակվելը Ավետարանին (Տաթևացու մեկնություն):

Այն ձեռագիրը, որի պատկերները կատարման ճարտարությամբ

կարող են մրցել Հեթում Բ-ի ճաշոցի պատկերների հետ, Մատենադարանի 9422 Ավետարանն է: Նույնիսկ այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ «ճաշոցի» մանրանկարիչներից մասնակցել են ծեռագրի պատկերազարդմանը: Բայց այստեղ ևս մեզ հետաքրքրում է առավելապես պատկերների տակ քողարկված խորհրդաբանությունը: Սկսած այն բանից, թե մեր վարպետները թռչուններ նկարելու ինչ ձևեր են ընդօրինակել չին վարպետներից (նկատի է առնված չինական մետաքսը)[140], որից ավելի ուշ սովորում էին պարսիկ վարպետները, նրանց նպատակն էր ավելի ճոխացնել խորանները, որպես Ավետարանների նախադուռ: Հետևապես նկարվում էին ոչ միայն մեկնություններում նշված թռչունները (սիրամարգ, աղավնի, կաքավ, աքաղաղ, ծկնաքաղ, վայրի քաղ կամ մրտիմ), այլև դրանք կերպարանափոխվում էին պսակներով, թագերով, օժտվում ավելի ոճավորված ու ֆանտաստիկ երանգներով, ներմուծվում էին զանազան մեզ ծանոթ ու անծանոթ թռչուններ հոպոպներ, փասիաններ, դրախտահավեր, երկարապոչ կաչաղակներ, արագիլներ, ծիծառներ և այլն: Նկարիչը թերևս այդ ամենը պատվիրատուի գիտությամբ դիտում էր որպես Աստծո, հրեշտակների դասերի, նահապետների, մարգարեների, թագավորների, առաքյալների, ավետարանիչների, արդարների, սրբերի, Ավետարանն ընդունած ժողովուրդների խորհուրդներ, որոնք, ըստ Տաթևացու, պաշտել են զանազան կենդանիների մինչև Ավետարանն ընդունելը: Քանի որ ծեռագրում չեն պահպանվել ժամանակակից հիշատակարաններ, և այն վերակազմված է, որոշ խնդիրներ մնում են անլուծելի: Մեզ առաջին անգամ այստեղ է հանդիպում Եվսեբիոսի խորանի գլխազարդի վերևում լատինական տիպի հատվող շեղանկյունների փառապսակի մեջ Քրիստոսի կիսանդրին ճերմակափառ շորերով, որին հպարտ բայլվածքով ընդառաջ են գալիս պոչերը հովհարածև բացած սիրամարգերը: Գլխազարդի քիվի վրա պատկերված է աղոթող մոմի աշտանակով, հավանաբար ստացողը, իսկ նույն ուղղությամբ վերևում Աստվածամայրը: Բոլոր նշաններով դա Պեխուսի (Բարեխոսի) թեման է: Ձախ կողմում Աստվածամոր ուղղությամբ աշտանակից վեր երևում է Հովհաննես Սկրտչի սիլուետը: Խոյակների տեղ սերովբեներ են, խարիսխների տեղում երկու մարգարեներ (հավանաբար Մովսեսը և Ահարոնը):

Տարբեր խորաններում արխիտրավի ելուստներին պատկերված են մերկ կանայք, գլխազարդի վերևում և ներսում (վարդյակի չորս

[140] S. Der Nersessian, L'art Arménien, Paris 1977, p. 156.

կողմում անկյուններում) գազանները հոշոտում են եղջերավորներին, կամ 9բ էջում հեծյալներն են ծիու վրա ետ դարձած նետահարում առյուծի կամ եղջերուի, կան նաև մերկ տղամարդկանց պատկերներ[141]: Հետագայի գործ է դրանց պատկերագրական, ծիսական, աստվածաբանական և կերպարային մեկնաբանումը: Չեն բացառվում բյուզանդական և ռոմանա-գոթական արձագանքները, որոնց աղբյուրները գալիս են անտիկ շրջանից, ինչպես նաև է. Պետրոսյանի ցույց տված թատերական ներկայացումների արտացոլումը դրանցում (բեղմնավորության գաղափարը կարմիր գգեստներում ու երկար ծամերում, թատերական-ծիսական քայլերի ու կեցվածքների վերարտադրումը, ինչ-որ հեթանոսական տոտեմների ու ծիսակատարությունների հետ կապը և այլն): Բայց եթե առաջնորդվելով «Խորանների մեկնություններով» և օժանդակ աստվածաբանական գրականությամբ մենք կարողանանք կենդանիների որսի, գազանների կողմից տարբեր տեսակների եղջերավորների հոշոտման և թատերական մոտիվները կապել բույսերի, թռչունների, մարգարեների, ավետարանիչների բացատրությունների հետ, ապա կստանանք նման խորանների մասին ամբողջական պատկեր նաև քովանդակության առումով:

Վերոհիշյալ ձեռագրին թե ժամանակով, թե խորանների կառուցվածքով և թե մոտիվներով մոտ է Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի 278 կիլիկյան ձեռագիրը: Ձեռագրի խորանները հիանալի նկարագրել են ավստրիական գիտնականներ Բուշհաուզեն ամուսինները[142]: Մատենադարանի 9422 Ավետարանի խորանների համեմատ այստեղ նկարչի երևակայությունը ավելի համեստ է, բայց ակնառու է գծի վիրտուոզությունը: Ձեռագիրն ուշագրավ է նրանով, որ եզակի պահպանված օրինակներից է նկարված սիօպիայով (կարմիր ծիրանուն մոտ գույնով), որ ցույց է տալիս մանրանկարչի աշխատանքի սկզբնական փուլը: Առաջին իմաստային յուրահատկությունը մեկնություններում հավաստվող Հին և Նոր Կտակարանների միասնությունն է, որ նաև այստեղ է արտահայտված և 9422 Ավետարանում: Բացի թռչուններից դա արտահայտված

[141] Այդ ամենի թատերական-ծիսական կողմերը նկարագրված են է. Պետրոսյանի և Աս. Մնացականյանի մոտ (տես է. Պետրոսյան, Քառերաշին տարրերը միջնադարյան մանրանկարներում, «Հայկական արվեստ», 1. Հին և միջին դարեր, Երևան 1974, էջ 164-466. Ա. Մնացականյան, Հայկական գարդարվեստ, Երևան 1955, էջ 629-640).

[142] H. und H. Buschhausen mit Hilfe von Eva Zimmerman. Die illuminierten armenischen Handschriften der Mechitaristen-Congregation in Wien. Wien 1976, S. 46-48.

է Եվսեբիոսի քղթի առաջին խորանի և Գ կանոնի խորանի սյուների շրջանների մեջ առնված խոյակների և խարիսխների պատկերներով: Խոյակներում դա տեսնում ենք ավետարանիչների խորհուրդների (մարդ և առյուծ) պատկերներում (շրջաններում առնված), իսկ խարիսխներում մարգարեների կիսանդրիների ձեռքերին գալարաթերթեր: Դժբախտաբար ձեռագրի թերթերի վերին և արտաքին լուսանցքները հատված են, որի պատճառով հատվել են նաև պատկերները: Այսինքն եթե խոյակներում ավետարանիչների խորհուրդները ներկայացված են դիմակի ձևով ԺԲ դարում, այստեղ դիմակը փոխվել է պլաստիկ պատկերով («գլուխ սեանց գխորհուրդ չորեքկերպեան կենդանեաց»,- խոյակները բնութագրում է Պողոս Ռաբունապետը, բնագիր Ը): Իսկ խարիսխներում ներառնված կիսանդրիները ավելի հատուկ են Հեթում Բ-ի 1295 թ. Աստվածաշնչին (Մատ. 180) և 1286 թ. «Ճաշոցին» (Մատ. 979): Վիեննայի և Մատենադարանի 9422 Ավետարանների խորաններին հատուկ մյուս մոտիվը գազանաձարտի տեսարաններն են: Միայն Վիեննայի ձեռագրում (նկ. 50, 51) դրանք գլխազարդի ներսում են կամ ներքին ճակտոն կազմող եռանկյան, կամ նրանում ներառնված վերին կամարի ներսում: Մնացած դեպքերում նկարիչը չի հասցրել պատկերել մարգարեներին ու առաքյալներին սյուների խարիսխներում ու խոյակներում: Ժ կանոնի խորանում (նկ. 52) ստորին կամարի մեջ առնված են ուղտի և կծկված առյուծի գծանկարներ: Նման մոտիվները որոշ չափով կապված են եկեղեցական հարթաքանդակների հետ:

Որպեսզի «Խորանների մեկնությունների» ու խորանապատկերների հարաբերակցության մեր ակնարկը դառնա ավելի ամբողջական, դիմենք Անիի և Գլաձորի դպրոցների ԺԳ-ԺՈ դարերի մի քանի օրինակների:

Եզակի նմուշ է 1211 թ. Հաղբատի Ավետարանը (Մատ. ձեռ. 6298): Ձեռագրի խորաններում այս կամ այն չափով ըստ մեկնությունների կարելի է բացատրել ծառերի, ծաղիկների, թռչունների, նրանց կեցվածքների խորհրդաբանությունը: Բայց գործը բարդանում է, երբ խորանների քիվերի ու հիմքի գերանների ելուստների վրա պատկերվում են աշխարհիկ և հոգևորականի հագուստներով մարդիկ: Խորանները ճշգրտորեն նկարագրված են Գ. Հովսեփյանի «Հաղբատի դպրոցի մի գլուխգործոց» հոդվածում, իսկ որոշ գեղարվեստական-սիմվոլիկ կողմեր փորձել է վեր հանել Վ. Մաթևոսյանը[143]: Ձեռագրի 8բ-9ա էջերի (նկ. 41) և 15ա էջի Ա, Բ և Ժ կանոն-

[143] Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության,

ների խորաններում են այդ մարդիկ պատկերված: Ցբ էջի խորանի երկու անձինք իշխանական ճոխ հագուստներով են, ըստ Գ. Հովսեփյանի, «գլխարկի, ինչպես և հագուստի ընդհանուր ձևակերպությունը նման է Ջաբարե և Իվանե սպասալարների պատկերաքանդակին Հառիճո վանքի արևելյան պատին», ընդ որում ներքևում պատվանդանի գերանին պատկերված անձը «աջ ձեռքով բռնած ուսին է դրել մի կեռագլուխ փայտ, կեսից մի ծուկ կախված», վերևը գրված. «Շերանիկ քանի գաս ծուկն բեր»:

Հանդիպակաց էջում պատկերված է երկու հոգևորական առաջին երկուսի նման կանգնած քիվի և պատվանդանի դեպի արտաքին լուսանցք ելուստների վրա: Նրանցից մեկն է «հայր Եղբայրիկ առաջնորդ ուխտիս...»[144], իսկ մյուսը «կազմիչ սորին և հայր...»: Վերջապես 15բ էջի ժ կանոնի խորանի վերին քիվի դրսի լուսանցքի նույնանման ելուստի վրա պատկերված է լարային գործիքով մեկը (փանդիռով կամ սազով) ծալապատիկ նստած մուքաքային և ծոպավոր կարպետի վրա նոճենու տակ, որին թառած է երկարապոչ սիրամարգ: Երաժշտի անունը հայտնի չէ, և ունի աշխարհիկ հագուստ: Բայց խորանի տակ կա միտողանոց հիշատակարան. «Տէր Աստուած ողորմեա Մարգարէին, գրչի և նկարչի. և Սահակա ստացողի և ծնաւղաց իրեանց ամէն»:

«Մարգարեի արվեստի առավելությունն է և գնահատելի կողմը, որ նա չի հետևում մեքենական կերպով միայն տվորական ընդունված ձևերին, այլ ստեղծագործում է ուրույն, անհատական և կենցաղական արտահայտություններով, և դրանով բարձրացնում յուր նկարների գեղարվեստականի հետ և պատմական-ազգագրական արժեքը»[145],- գրում է Գ. Հովսեփյանը: Իսկ այս կերպարները ի՞նչ կերպ են առնչվում խորանների գաղափարախոսության հետ, մանավանդ սա առաջին ձեռագրերից է (եթե ոչ առաջինը), որտեղ համարձակորեն սրբազան խորաններում ընդգրված են ժամանակի աշխարհիկ և հոգևորական զգեստներով անձինք, որոնք չպետք է տեղ գտնեին այդտեղ: Մեր կարծիքով, նրանց տեղը սրբազան խորաններում կապված է մեկնություններում արծարծված արդարների փրկագործության գաղափարի հետ: Եթե ժ կանոնի խորանում նոճենու տակ նվագող աշխարհիկ գլխարկով անձին նույնացնենք

հտ. Ա, Երևան 1983, էջ 260-266: Վ. Սաթևոսյան, Մարգարե, Երևան 1990:

[144] Այս Եղբայրիկը ոչ թե Հաղբատի, այլ Արջո Սոճի ուխտի առաջնորդն է, որին նվիրված է ձեռագիրը և որը կառուցվել է ստացող Սահակի և նրա ծնողների ու եղբայրների ինչքով (Գ. Հովսեփյան, նույն տեղում, էջ 273-274):

[145] Նույն տեղում, էջ 286

խորանի տակի հիշատակարանում գրված անձանց հետ, ապա դա կամ ծաղկող Մարգարեի, կամ էլ ստացող Սահակի նկարն է տաղտկալի կամ տաղերգելիս: Առաջինը նկարչի անունն է, երկրորդը՝ Սահակինը: Բայց քանի որ առանձին նկար-ընծայական ունենք Սահակ ստացողի և նրա եղբայր Առաքելի պատկերով, ապա այստեղ ավելի հավանական է, որ տագով նկարված լինի Մարգարեն: Մնացածը համապատասխանում է մեկնություններով նախատեսված սիմվոլներին՝ թե խորանի վերևի ծկնաքաղերը, թե սիրամարգերը, իբրև ներշնչող հրեշտակներ, թե նռնենիները և շուշան ծաղիկները գլխազարդի վերևում՝ երգչի կողքին և արտաքին լուսանցքի կողմի սյան կողքին:

Նույնը կարող է վերաբերել նաև խորաններում պատկերված աշխարհիկ և հոգևորական մյուս մարդկանց: Ճերանիկի ձեռքի ծուկը այլաբանորեն մարդու հոգին է որսված Ավետարանների համար, բառի առաջին վանկը «շեր», նշանակում է «երգ», թերևս Ճերանիկի վերևում Սահակն է կամ նրա ծնողներից մեկը, որոնց ունեցվածքով նա եկեղեցի է կառուցել Անիի մոտ, որ պակաս չէ Բագնայրից: Այսինքն, ինչպես խաչքարերում (որոնք ևս սրբազան աստվածաբանությամբ են օժտված, ինչպես խորանները), մանավանդ երբ Դեիսուսի կամ խաչի հետ պատկերվում է պատվիրատուն, նույնը Մարգարեն կարող էր կատարել խորաններում, որպեսզի այնտեղ պատկերված մարդիկ իրենց գործով դասվեին արդարների շարքին:

Մարգարե նկարչի միամիտ մանկական անմիջականությունը և թերևս գյուտերը արգասավոր եղան թե Գլաձորի, թե կիլիկյան մանրանկարչության մեջ, որոշ թարմ տարրերի ներմուծման տեսակետից: Մատենադարանի 9422 ձեռագրի 5բ էջի Բ-Գ կանոնների խորանի գլխազարդի վերևում օդում թևածող կտուցներով ճուկ բռնած հավքերի հետ (հոգիների որսը առաքյալների կողմից) պատկերված են մի թևավոր ծնրադիր հրեշտակ մի ձեռքին գունդ (գորության նշան), իսկ նրա դիմաց արմավով ու ականթով պսակված սեղանի մյուս կողմում՝ մի ծնրադիր սուրբ լուսապսակով: Եթե այդ սուրբը Մովսեսը չլինի (Մովսեսն ու Սիաորոնը պատկերված են ճախակողմյան խոյակի տեղում), թեև դա մեկնությամբ Մովսեսի խորանն է, իսկ ըստ մյուս մեկնությունների՝ անմարմինների, ապա կարող է լինել ձեռագրի հետ կապված անձ (ասենք՝ ստացողը), որը ներշնչվում է հրեշտակից, ինչպես Հաղբատի Ավետարանի Ժ խորանի նվագածուն հրեշտակ խորհրդանշող սիրամարգից:

Թորոս Տարոնացու պատկերազարդած «Եսայի Նչեցու Աստ-

վածաշնչում» (Սատ. ձեռ. 206) և Ավետարանից առաջ խորաններ են: Հանդիպակաց էջերում (439բ-440ա) Գ կանոնի և Գ, Դ, Ե կանոնների խորաններն են: Դրանցից առաջինում պատկերված է ձեռագիրն ստացող Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետ Եսայի Նչեցին, ինչպես ցույց է տալիս մակագրությունը: Նա պատկերված է նստած ավետարանչի կեցվածքով, ծախ ձեռքին Ավետարան, աջը մեկնած օրհնության ժեստով (պարզած երեք մատը իբրև Ս. Երրորդության նշան), իսկ երկնքի սեգմենտից դեպի նրա լուսապսակը ձգված է Աստծո աջը նույնանման ժեստով, այսինքն Եսային ներշնչված է Ս. Երրորդությունից: Ծաղկողը իրեն պատկերել է պատանու կամ նորաբուսիկ մորուքով երիտասարդի տեսքով թերթի վրա նկարելիս, որը վերևից կտցով բռնել է սիրամարգը, որ կարող է դիտվել իբրև հրեշտակի խորհրդանիշ և իբրև գրակալ (նկ. 53): Այս բացահայտ ինքնամեծարումները կատարված են Եսայի Նչեցու գիտությամբ, որը քաջ գիտեր իբրև խմբագիր «Խորանների մեկնությունների» աղբյուր Դիոնիսիոս Արիսպագացու երկերը: Բայց որ կենդանի մարդը ներշնչվում է անմիջապես Աստծուց, դա հատուկ չէ հայ արվեստին և հավանաբար եվրոպական նորամուծություն է: Այստեղ ևս, ինչպես Հաղբատի և 9422 Ավետարանների խորաններում առաջին դեպքում երաժշտի, երկրորդում աղոթողի պատկերների մեջ գտնում ենք նաև ծկնաքաղ հավքեր ծուկը կտուցներում: Հավանաբար Եսային այդ առումով ընծաեցված է, իբրև ուսուցչապետ, մարդկանց հոգիներ (ձկներ) որսացող առաքյալների խորհուրդ ծկնաքաղ հավքերին:

***

1990 թ. արդեն խմբագրված ու պատրաստ էր տպագրության մեր սույն աշխատությունը, որ իբրև դոկտորական ատենախոսություն պաշտպանվեց Մոսկվայի Արվեստագիտության ինստիտուտում 1992 թ., 1991 թ. լույս տեսավ Մեթյուսի և Սանջյանի «Հայկական Ավետարանի պատկերագրությունը. Գլաձորի Ավետարանի ավանդույթը» երկար սպասված մենագրությունը[146]: Յոթերորդ գլխում («Կանոնների տախտակների պատկերագրությունը») Թ. Մեթյուսը հավաստում է. «Ի վերջո տեսնում ենք, որ միայն հայկական ավանդույթում է զարգացել գրական մի ժանր, որ վերաբերում է կանոննե-

[146] Th. F. Mathews and A. Sanjian. Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glazor Gospel. Washington 1991. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington, D. C.

րի տախտակների (խորանների – Վ.Դ.) սիմվոլիկ բովանդակության մեկնաբանմանը: Այս մատենագրությունը հազվագյուտ բանալի է տալիս հասկանալու համար կանոնների տախտակների պատկերագրությունը»[147]:

Թ. Մեթյուսը, ելնելով այն բանից, որ «այնպիսի մոտիվների սիմվոլիկ ներմուծումը, ինչպիսիք են սեղանները և սկիհները, կարելի է կարծել, որ մյուս տարրերը ևս իմաստավորված են», եզրակացնում է, որ «կանոնների տախտակները արվեստի լուրջ գործեր են, որ լուրջ քանք են պահանջում հասկանալու համար»[148]:

Եվ այդ քանքերը իրոք ներդրվել են Կ. Նորդենֆալկից բացի Պ. Ունտերվուդի, Կ. Վեսսելի, Գ. Բանդմանի, Թ. Մեթյուսի, Բուշհաուզեն ամուսինների և ուրիշների կողմից[149]: Մեզ համար կարևոր է Նորդենֆալկի դիտողությունը առաքելական խորանների մասին 12 առաքյալների մեդալիոններով 9 դարի լոնդոնյան մի ձեռագրում (B. L. add. 5111): Փաստորեն անտիկ օրացույցների 12 ամիսների աճնաավորումների մեդալիոններին այստեղ փոխարինում են 12 առաքյալները: Այդ հին ավանդույթը փոխակերպված է ԺԹ դարի կիլիկյան Ավետարաններում սկսած Ռոսլինից մինչև Մատենադարանի 9422 Ավետարանը:

Իսկ երբ խոսքը վերաբերում է Ստեփանոս Սյունեցու և ս. Ներսես Շնորհալու մեկնություններում բացակայող սիմվոլներին (կապիկներ, առյուծներ և այլն), ապա Մեթյուսը լրացուցիչ իմաստներ է որոնում «Բարոյախաւսում» և արևմտյան ավանդույթի ազդեցությամբ, նույնիկ կարծելով, թե կապիկը հանդես է գալիս հայկական ավանդույթում առաջին անգամ Թորոս Տարոնացու մոտ: Երբ նա խոսում է կապիկների առկայության մասին բյուզանդական մի քանի ձեռագրերի խորաններում (աշտանակի հետ կամ շղթայված կապիկ)[150], ապա նրանց իմաստը «Բարոյախաւսի» մեջ տարբեր է խորանների մեկնություններում տրված իմաստից:

Մեթյուսին ծանոթ են եղել միայն հրապարակված Սյունեցու և Շնորհալու մեկնությունները, իսկ մենք հրապարակում ենք տասներեքը՝ մեր հնարավորության չափով կատարելով աղբյուրների, խորհուրդների և այլ խնդիրների ուսումնասիրություն: Իսկ այստեղ փորձել ենք լրջորեն վերաբերվել «Խորանների մեկնությունների» և

[147] Նույն տեղում, էջ 166:
[148] Նույն տեղում, էջ 169:
[149] Նույն տեղում. նաև ծան. 20:
[150] Նույն տեղում, էջ 176, ծան. 49:

հայկական ու ոչ միայն հայկական տարբեր ձեռագրերում խորանների բովանդակած մոտիվների խորհուրդներին:

Սույն մեկնությունների ներկա հրապարակումով բացվում է, մեր կարծիքով, մատենական (և ոչ միայն մատենական) արվեստում զարդարվեստի պատկերագրության (իկոնոգրաֆիայի) և պատկերաբանության (իկոնոլոգիայի) ուսումնասիրության մի նոր փուլ այն իմաստով, ինչ հասկացել ենք այդ դպրոցների լավագույն ներկայացուցիչները:

ՁԵՌԱԳՐԵՐ

ԲՆԱԳԻՐ Ա
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑՈՒՆ ԵՎ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

1. a – Մատ. N 7737: Աւետարան: ԺԱ դ.: Համարվում է կիլիկյան մանրանկարչության երախայրիքներից (Լ. Ազարյան, էջ 45-52, պատ. 2-4): Պահպանված են Եվսեբիոսի թղթի երկու խորանները Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի կիսանդրիներով (հնագույն նմուշներից) և երկու խորաններ (Ա կանոնի և է, Ը կանոնների): Մնացած խորանները չեն պահպանվել: Կան նաև ավետարանիչների նկարներն ու տիտղոսաթերթերը: Բնագիրը բոլորագիծ երկաթագիր է (սա է ԺԱ դարով թվագրման հիմքը): Եվսեբիոսի թուղթը անկանոն, բոլորգրին մոտեցող մանր երկաթագիր է, իսկ մեկնությունը՝ ուղղագիծ երկաթագիր, կարմիր անպաճույճ շրջանակի մեջ: Վերջինս ավարտվում է Եվսեբիոսի թղթի խորանի թերթի Բ էջում, որին անմիջապես հաջորդում է մեկնությունը (էջ 6) (երկուսն էլ առնված են ընդհանուր գծային շրջանակում), այնուհետև շարունակվելով հանդիպակաց 7-րդ էջում: Մեկնությունը կիսատ է. սկսվում է առանց խորագրի՝ «Սառաել հրաշից արժանի...» տողով և ավարտվում «... բոցախառն հրով» բառերով (տես 246 էջի սկիզբը):

Ուղղագրությունը հնավաճդ է. օր. կանովն-էն (ացի) *փին.* կանոն, մետաղփսըն *փին.* մետալփսն, բայց ունի նաև ավելի նոր ձևեր *զսեւաղեղան* փխ. զսեաւաղեղս(ն), ամբով: Գույներ նշանակող բառերի հոդակապը ոչ թե «ե», այլ «է». օր. *գիմէգույն, ոսկէգույն*:

2. A – Մատ. N 2743: «Թարգմանչաց Աւետարան»: 1232 թ., Գրիչ («գծիչ») Տիրացու: Ծաղկող Գրիգոր Ծաղկող կամ նկարիչ, որդի Գաւփին: Ստացող պարոն Յովաննէս քահանայ և ծաղկողը: Հայ մանրանկարչական արվեստի գլուխգործոցներից: Ձեռագրի բուն գրչությունը բոլորագիծ երկաթագիր է, Եվսեբիոսի թուղթը բոլորգրին միտող ուղղագիծ երկաթագիր: Թղթի բնագիրն ավարտվում է Կարպիանոսի դիմանկարն ընդգրկող խորանի հակառակ երեսի ազատ էջի վրա նույն գրչությամբ: Անխորագիր Մեկնությունն ամբողջական է և արևելյան բոլորգրով, ընդօրինակված խորանների թերթերի հակառակ ազատ էջերի վրա (3ա, 4բ, 5ա, 6բ, 7ա): Ի տարբե-

րություն a-ի, այստեղ գրվում է *դեղովք* և ոչ թե *դեղաւք*, սակայն, *կանոն* և ոչ թե *կանովն*: Դժվար է որոշել Մեկնության թղթի ու Ավետարանների գրչության համաժամանակությունը, սակայն ինչպես a, այնպես էլ A ձեռագրերում մեկնությունը խորանների հակառակ երեսներին է և անմիջապես հաջորդում է եվսեբիոսի թղթին:

3. B – N 5556: Աւետարան: 1310 թ.: Երզնկա: Գրիչ Կարապետ քահանայ: Բոլորգիր: Ձեռագիրն սկսվում է եվսեբիոսի թղթի երկրորդ խորանով, որի թերթի մյուս երեսին Թղթի ավարտն է: Հանդիպակաց էջում սկսվում է մեկնությունը գրավելով թղթի ու կանոնների խորանների թերթերի անպատկեր էջերը (2a, 3բ, 4a, 5բ, 6a, 7բ): Թղթի և մեկնության գրչությունը նույնն է, Ավետարաններինը ավելի բանձր գրերով: Թուղթը, խորանները, տիտղոսաթերթերը նկարված են մանուշակագույն մելանի երանգներով և նուրբ վարպետությամբ: Կուպիտ են հավանաբար ավելի ուշ արված ավետարանիչների նկարները որոնց գանգերը հիշեցնում են մոմիկյան հերոսների գանգերը: Գրված է «ի թուաբերութեան հայկազեան տումարիս, որ է թիւս եկեալ ի ՉՕԹ (1310): Կատարեցաւ ի թիւ յունվարի ամսոյն ի յաւրն որ է Ը (8): Ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդնայ և ի թագաւորութեան Աւշնի, ի մայրաքաղաքս յԵզնկաս, առ աթոռակալութիւնս տեառն Սարգսի», ընդ հովանեաւ կաթողիկէիս աստուածաբնակ տաճարիս» (281) (տես «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 73):

4. C – N 10169: Աւետարան: 1328 թ.: Գրիչ Սկրտիչ քահանայ: Մաղաղաթ: Փոքրադիր ձեռագիր է, ուշադրաշար մանր բոլորգրով: Եվսեբիոսի թղթի խորանն ընկած է, բայց 2a ազատ էջում Թղթի ավարտն է Ավետարանների ու մեկնության գրչությունից տարբեր գրչությամբ: Մեկնությունը սկսվում է Բ կանոնի խորանի թերթի ազատ էջից և ավարտվում Չ կանոնի խորանի թերթի ազատ էջում, որից հետո խորանաթերթերի ազատ էջերի վրա գրված է Ավետարանների համաբարբառը և այլն: Մեկնությունը գրավում է 3բ, 4a, 5բ, 6a, 7բ և 8a էջերը: Սկսվում է «...Իսկ ոսկեգոյն կամարն զքահանայական ունի խորհուրդ ի միջի կացեալ...» բառերով: Հիշատակարանում նշված չէ գրչավայրը, այլ միայն «... ձեռամբ սուտանուն քահանայի Սկրտչի, ի քաղս Դուդուշի, ընդ հովանեաւ սուրբ Գորգու և սուրբ Սարգսի, ի հայրապետութեան տեառն Յակովբա և ի թագաւորութեան Լևովնի...»:

5. D – N7630: Աւետարան: 1332 թ.: Գրիչներ Վարդան, Մելքիսեդէկ: Գրված է «... Ի ձորս խաղտեաց, ի բանակետդս (բանակի իջած

տեղը.- Վ. Դ.) Լորի, տաճարի սուրբ Աստվածածնի, սուրբ Սիովնի»: Բոլորգիր: Մեկնությունն սկսվում է Եվսեբիոսի թղթի ազատ էջի վրա, ավարտվում Ա կանոնի և Բ կանոնի խորանների ազատ էջերում (էջ 8ա, 9բ և 10բ): Ավետարանի բնագիրը թանձր բոլորգրով է, իսկ Թղթինը և մեկնությանը մանր: Ավետարանիչների նկարները հիշեցնում են Գրիգոր Սուրխաթյանցի ոճը (Մատ. N7644, Սուրխաթ, Ղրիմ, 1332 թ.): Բայց խորաններն ու լուսանցազարդները նկարված են մանուշակագույն մելանի երանգներով: Մեկնությունը լրիվ է ու անվերնագիր:

6. E – N 2829: Աւետարան: 1333 թ.: Գրիչ Յովաննէս: Ստացող Սիմէոն: Կազմող Թադէոս Բաղիշեցի: Յիշատակարանք գրչի 8բ, 139բ, կազմողի 301ա: Բացի մանրանկարների ոճից, վայրը մատնանշում է նաև կազմողի հիշատակարանը. «Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդութեան, Հաւր և Որդոյ և Հոգոյն Սրբոյ, որ ետ կարողութիւն տկար անձին իմոյ Թադէոս քահանայիս *Բաղիշեցւոյ*, որ կազմեցի զսուրբ Աւետարանս ի դուռն սուրբ Կիրակոսի ի թվին ՉԿԸ (1519) յիշատակ պարոն Գորգին» (301ա): Յուրահատուկ բեք երկարավուն բոլորգիր է: Ունի գծանկար խորաններ 1-2 գույնով, նույնքան երանգներով, պարզ սյուներով գլխազարդերում նրբագեղ թռչնապատկերներով ու կենդանապատկերներով (եղնիկ, թևավոր հովազ, առյուծ և այլն), որոնք գլխազարդի ներսում կրկին շրջանակված են ասես վերցված բրոնզածույլ դռներից կամ դրվագներից (կապ Արևմուտքի հետ): Շատ նուրբ են տիտղոսաթերթերը, բայց կոպիտ և ոճավորված են ավետարանիչները (ասես զարդ լինեն): Հիշատակարանում 1333 թ. նշվում է իբրև նեղության տարի («Յեւթն հարիւր թուականին, յութսուն երկրորդ սկսեալ ամին (1333), ի Հայկան ազգի սեռին, ի Թորգոմա մեծի զարմին, ի նեղութեանց ժամանակին, զոր այլազգիքն նեղէին, զբրիստոնեայք նախատէին, զեկեղեցիսն քակէին եւ ըզհիմունս շարժէին...», ԺԴ դ. յիշատակարաններ», էջ 255): Ստացողն իրեն համարում է ծեր այրի, որին կողոպտում են և կիսամահ լքում:

Ձեռագիրն սկսվում է մեկնությամբ (անվերնագիր), որին հաջորդում են Եվսեբիոսի թուղթը և կանոնների խորանները, ապա ավետարանիչները, իրենց անվերնագիր անվանաթերթերից առաջ: Ձեռագիրն ունի բնորոշ վասպուրականյան կառուցվածք:

Բնագիրն ունի ուղղագրական և քերականական շեղումներ ու անհետևողականություն դեղովքն, դեղաւքն, Հնովն և նորովս...

7. F – N 7862: Աւետարան: 1380 թ.: Խաղճ մենաստան (Խաղ-

տեաց գաւառ)։ Ձեռագիրը գտնվել է Թելավի հայոց սբ. Գեորգ եկեղեցում։ Յիշատակարանը գրչի 107ա, 340բ (գրիչ Յովաննէս)։ Ձեռագիրն սկսվում է Եվսեբիոսի թղթի երկու խորանով, այնուհետև 2բ-3ա էջերում խորանազարդերի մեջ, մեր օգտագործած ձեռագրերում առաջին անգամ, «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի» վերտառությամբ տրված է մեկնության սկիզբը։ 3բ-4ա էջերում Ա և Բ կանոնների խորաններն են։ 4բ-5ա էջերում, խորանների մեջ, մեկնության շարունակությունն է։ Հաջորդ էջերում (5բ-6ա) Գ և Դ-ե, ապա մյուս կանոնների խորաններն են։ Խորաններին հաջորդում են Մատթեոսի Ավետարանի գլխացանկը, համաբարբառը, ապա Մատթեոսի նկարը և անվանաթերթը։ Մյուս ավետարանիչները նկարված են իրենց Ավետարաններից առաջ։ Գծազարդ են խորանները, անվանաթերթերը, լուսանցազարդերը մանուշակագույնի և մուգ սրճագույն ու օխրայի երանգներով, ավետարանիչները գույնով են։

Մեկնության ավարտից հետո, նույն գրչությամբ նույն խորանազարդում գրված է. «Այլո՛ւստ. իսկ աշտանակքն քարոզութեան առաքելոցն, որք ոչ ընդ թագստեան կէին, այլ իբրև ի վերա աշտանակի լուսաւորելով գհանուրս։

Եւ որքն խաղողոյ ճշմարիտ որքն Քրիստոս ըստ Տեառն բանի։ Եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն» (էջ 5ա)։

Ունի արիւնայներկեալ, երորդ, եղջերք, հնովն և նորովս ձևերը։

8. G – N 7645։ Աւետարան։ ԺԴ դ.։ Գրիչ Առաքել։ Ծաղկող Յովհաննէս։ Ստացող Մատթէոս քահանայ։ Գրչի հիշատակարանը Մատթեոսի նկարի տակ է։ Ինչպես aAC և այլ ձեռագրերում Եվսեբիոսի թղթի խորաններից հետո վերջինիս քնագիրը (1բ-2բ) ավարտվում է խորանի թերթի ազատ երեսին։ Նրա հանդիպակաց 3ա էջից (ապա 4բ, 5ա, 6բ - մի տող) մեկնությունն է «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի» խորագրով։ Սնացած խորանների թերթերի ազատ երեսներին Ավետարանների նախաբանություններն են։ Ըստ երևույթին ձեռագիրը ստեղծվել է Դրիմում։ Մեկնությունը 3ա-6բ։ Ավետարանիչների և տերունական բազմաթիվ նկարները գույնով են, խորանները, անվանաթերթերը, լուսանցազարդերը տրված են մեծ նրբությամբ մանուշակագույն և կապույտ (լեղակագույն) մելաններով։ Ճենն գերիշխում է գծայնությունը, գույները խուլ են գուաշային, բացվում են սպիտակի խառնուրդներով։ Գրչությունը գեղանկարչական ազատ ոճով բոլորգիր է։ 1ա էջի հիշատակարանում (ՌՔՆԺ = 1761-62). «Ծախաքցի տէր Յոհաննէս»-ը Ավետարանը նվիրել է «զետեղեալ ի Պախջսարայ, ի դուռն Պալըխլաւայ սուրբ Յոհաննու

վանքին...»:

Ունի վաղմական *փխ.* վսեմական, կանովն, դեղաւք, չորք *փխ.* չորեք, սև *(այլ տեղ* սևադեղս), *բայց նաև* սեաւ, աքալալք, եղջեւրք և այլ ձևեր:

9. Հ – Ն 3714: Աւետարան: 1419 թ.: Ցիպնայ վանք: Գրիչ Գրիգոր վարդապետ, ստացող Յոհաննէս քահանայ: Գրված է արևելյան ազատ բոլորգրով կիլիկյան ազդեցությամբ: 1ա-2ա էջերում մեկնություն է, առաջին անգամ ունենալով այս խորագիրը. «Տիեզերալուր և աշխարհալոյս վարդապետի և հոգենւագ երգաւղի, տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցւոյ արարեալ պատճառ ժ խորանաց սրբոյ Աւետարանիս և վասն երանկ ըռանկ գունոցն, ծաղկանց և հաւուցն և ծառոցն ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»: 2ա էջում սկսվում է հաջորդ մեկնությունը «Յայլմէ ստացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանիս» (2ա-4բ) խորագրով: 5ա էջից միմյանց հաջորդում են տերունական մանրանկարներ, ապա խորաններ, Մատթեոսի Ավետարանի գլխացանկը և համաբարբառը: Վերջինիս տակ պատկերված է վարդապետ ձեռքին ճիպոտ, ծախում տախտակ, վրան գրված. «Երանեալ է այր որ [ոչ գնայ ի խորհուրդս ամբարշտի]» (Սաղմոս Ա, 1), դիմացը ձեռքերը կրծքին խաչած աշակերտը, ավելի աջ՝ հատակին ծալապատիկ նստած հավանաբար մեկ ուրիշ աշակերտ, ձեռքին դալար ճիպոտներ՝ խարազանելու համար (14ա): 15ա էջում Յովաննէս քահանայի (երեց) պատկերն է հավանաբար իր հոր Դանել քահանայի հետ (տես «ԺԵ դարի հիշատակարանները», մասն առաջին, էջ 224-225, նկ. 9-10. նաև Հակոբյան. Վասպուրականի մանրանկարչությունը, Հ. Բ, էջ 79, տախտ. X):

Գրիչ Գրիգոր «պիտականաւն» վարդապետը 1425 թ. նահատակված նշանավոր ժամանակագիր, գանձասաց, «Հայսմավուրքի» և «Գանձարանի» խմբագիր Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցն է:

Արվեստաբան Հ. Հակոբյանը, այս երկու մեկնությունն ընկալելով իբրև մեկ, գրել է. «Դրա պատկանելիությունը այնպիսի ճշմարտապատում և խորագիտակ մի հեղինակի, ինչպիսին Գրիգոր Խլաթեցին է, իրավունք է տալիս խորանների մեկնության սույն բնագիրը դասել այս կարգի լավագույն գործերի՝ Սյունեցու, Շնորհալու, Վարդանի մեկնությունների շարքը» (Հակոբյան, նույն տեղում, Գիրք Բ, էջ 141, ծանոթ. 95): Առաջին մեկնությունը Սյունեցուն վերագրվածի նոր խմբագրություն է, իսկ երկրորդը Խլաթեցուն վերագրելը մենք չենք վիճարկում. ա) «Յայսմէ ասացեալ...» սկսվածքով մեկնությունն առաջին անգամ տեսնում ենք Գրիգոր Խլաթեցու սույն ձե-

ոագրում. բ) Սյունեցու երկի սույն խմբագրությունը «Յայլմէ ասացեալ...» մեկնության հետ նույն հաջորդականությամբ, Ավետարանների բնագրերից առաջ, ընդօրինակված է մի շարք Ավետարաններում (տես այստեղ Բնագիր Ե): Իսկ «Վարդանի» մեկնությունը Երսես Շնորհալուն վերագրվողն է (մեր Գ բնագիրը), որի մասին կխոսվի իր տեղում:

262ա-263բ էջերում յուրահատուկ նախադրությամբ (կա նաև այլ ձեռագրերում)[1] գրչի հիշատակարանն է (այդ նախադրությունը ուշագրավ է 4 թվի խորհուրդի մեկնումով). «Փա՛ռք ամենասուրբ երրորդութեան, ընդ Հաւր և Որդոյ և Հոգոյն Սրբոյ: Որոյ շնորհաւքն աւարտեցաւ եռահրաշ և հոգիազարդ Սուրբ Աւետարանս, զոր է շաղկապեալ սրբոց աւետարանչացն ըստ բազմերանգ գունոց, ի մի ոստայնանկելով հանճար, զոր արեւմտակեալ անուշոցաց ծաղկանց իւղ եփեցական կազմութեամբ, որ ըստ Հոգոյն յատկութեան իմանի: Ջանագան որակութեամբ գաղափարելով ըստ յոքունց արփիացելոցն դասակցութեանց առ ի յարմարումն եկեղեցւոյ, յաւդիւ խաղաղութեան գլխոյն պատշաճեալ, զի յայսմանէ կատարելութեան: Չորս Աւետարանք ի բազում պատճառ: Նախ զի չորեքկերպեան կենդանիք՝ մարդ, առեւծ, եզն, արծիւ: Չորս նիւթք աշխարհիս հող, ջուր, աւդ և հուր, թշնամիք անհաշտելիք: Չորս գիր անուան ամենասուրբ երրորդութեան, Հայր, Որդի, Հոգի, չորս գետք ելեալ ի դրախտէն Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատես, չորս անկիւն և չորս եղջերք սեղանոյն, չորս թեւք սրբոյ խաչին, չորս առաքինութիւնք Հոգոյ խոհեմութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն և [ար]դարութիւն: Չորս ծագ տիեզերաց՝ արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս և հարաւ: Չորս բանք Աւետարանիս՝ պատգամ և պատուիրան, սպառնալիս և աւետիս: Չորս բանիւ խօսի Աւետարանս՝ հրամանաւ և խրատով, աւրինակաւ և վկայութեամբ: Եւ այլ բազում պատճառք են, յորս գաղափարին չորեքեան աւետարանս, որոյ ցանկացող եղեալ բարեմիտ և ողջախոհ քահանան Յոհաննէս...», այնուհետև սկսվում է բուն հիշատակարանը («ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 224-225):

10. I – N 7772: Աւետարան: 1443 թ.: Խլաթ: Գրիչ՝ Աստուածատուր քահանայ: Ստացող՝ Յովհաննէս տանուտէր, Հալեայ խաթուն:

Այս ձեռագիրը թե՛ գրչությամբ, թե՛ մանրանկարչությամբ պատճենն է նախորդ H (N 3714) ձեռագրի, ընդ որում, այստեղ լրիվ են թե՛ «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց աւետարանիս», մեկնությունը, թե՛ Վասպուրականին հատուկ պատկերների շարքը (N

[1] Տես «Թվերի խորհրդաբանություն» գլուխը:

3714-ում ընկած են մի քանի պատկերազարդ թերթեր), թեև այստեղ նրանք ավելի գծային են ու ավելի թույլ: Մի խոսքով, պատճենը բնագրին համապատասխանում է բոլոր տարրերով կա նույնիսկ ուսուցման տեսարանը ճիպոտներով և նույն մակագրությամբ: «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան...» սկսվածքով հիշատակարանը ևս չորս-թվի խորհուրդների նույն մեկնությունն է, իսկ ձեռագիրն էլ ավարտվում է նույն «Խաւսք և պատուեր սուրբ Գրոցս առ այնոսիկ, որ ժառանգեն զսա...» գրութեամբ և «Պատասխանեմ ժառանգաւորն» հատվածով: Ուղղագրական շեղումներ նկարակրելով, Մելքեսեդեկին և այլն:

11. K – N 198: Աւետարան: 1628 թ.: Բաղէշ: Գրիչ, ծաղկող Սահակ քահանայ, ծաղկման օժանդակող Մուրադ սարկաւագ: Ստացող Խոջա Գրիգոր Երևանցի: Պատկերազարդված է վաստպուրականյան համակարգով սկսվում է տերունական նկարներից: Պատկերները ճոխ են, հարուստ ոսկիով և գուներանգներով: Մինչև խորանները ունի 24 մանրանկար 2-25 թերթերում: Յուրաքանչյուր նկարի տակ մանրամասն մակագրված է նկարի բովանդակությունը: Պատկերաշարն սկսվում է Հեսեի ծառով և ավարտվում Քրիստոսի ու Մարիամի պատկերներով (24բ -25ա): Ընդ որում, Մարիամի ձեռքին կա տախտակ հիշատակարանով. «Աղաչեմ զԲանդ Աստուած, ծննեալդ յաղախնոյս, ողորմեա Սահակ գրչի և ծնօղաց նորին և Մուրադ դպրին և Գրիգորին և ազանցն ամենն»: Իսկ նկարի տակ կա բարեխոսության կոչ գրչի և ստացող Գրիգորի հոգիների փրկության համար: 26ա-35ա էջերում խորանները են նկարված հանդիպակաց էջերում, ամեն թերթին մի հատ (10 խորան): 36ա-37բ էջերում Ա մեկնությունն է Հ (Գրիգոր Խլաթեցու) ձեռագրից ծանոթ խորագրով «Տիեզերալուր և աշխարհալոյս վարդապետի և հոգենուագ երգողի տեառն Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի Կլայեցոյ արարեալ զպատճառս ժ խորանաց սրբոյ Աւետարանիս և վասն երանգ ծանգ գունոյն ծաղկանց և հատուցն և ծառոց ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մարդասիրին, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն»:

Հաջորդ մեկնությունը (37բ-41ա) ունի հետևյալ խորագիրը. «Յայլմէ վարդապետի ասացեալ վասն խորանաց սրբոյ Աւետարանիս»: Մեկնություններին հաջորդում են Մատթեոսի Ավետարանի «Գլուխքը» (գլխագրություն), համաբարբառը և նախադրությունը, այնուհետև Ավետարանչի նկարը և ճոխ մարդագիր տիտղոսաթերթը (44բ-45ա): Վերջապես Գրիգոր Խլաթեցու ձեռագիրն է հիշեցնում նաև գլխավոր հիշատակարանի 4 թվի խորհրդներին վերաբերող,

այլ շարադրանք ունեցող նախադրությունը: Ամբողջ բնագիրը (մեկնությունները, ցանկերը, նախադրությունները, հիշատակարանի նախադրությունը և հիշատակարանները) վերցված են աննկյուններում լեղակագույն համեստ տերևազարդերով ոսկե ուղղանկյուն շրջանակների մեջ՝ ուրվագծված կարմիր, սև և լեղակագույն: Գրիչ և ծաղկող («գրեցի և ծաղկեցի ըստ կարի իմում») Սահակ քահանայի ուսուցիչն է «գտէր Յովաննես քաջ քարտուղար Հիզանցի» (359ա) («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ժէ դար» հատ. Բ, էջ 287): Ձեռագիրն ունի բազմաթիվ գունեղ լուսանցազարդեր և լուսանցանկարներ:

12. L – N 4658: Աւետարան: 1629 թ.: Կաֆա: Գրիչ Զաքարիա, ստացող պարոն Փիլիպպոս: Ճուղթ: Բոլորգիր:

5ա-բ. Մեկնություն «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»: 6բ-11ա. Ճղթի և համաբարբառի խորաններ (նկարված մանուշակագույն և լեղակագույն մելաններով): 12ա-13ա. Նախադրութիւն և գլուխք Մատթէոսի Աւետարանի: 14բ. Մատթեոս Ավետարանիչ: 15ա. գրաֆիկ ձևավորված սկզբնաթերթ: Մյուս Ավետարաններն ևս ունեն իրենց նախադրությունները և ցանկերը, ավետարանիչների նկարները և տիտղոսաթերթերը նույն ձևով են, ինչ Մատթեոսի Ավետարանում: Հիշատակարանները 272բ-275բ էջերում են:

Ուղղագրական շեղումներ. նգարագրութիւնքն, կանովինի, չորք *մին.* չորեք, մայրեստանեաց, մերծանալով, գարդարելաւք:

13. M - N 45: Ժողովածու: 1642 թ.: Լիմ: Գրիչ, ստացող Սարգիս Եղեսիացի: Բազմաբնույթ նյութերի ժողովածու է: Մեկնությունը 326ա-բ. խորագիրը «Տիեզերալոյս և աշխարհալոյս վարդապետի և հոգենուագ երգողի տեառն Ներսէսի...»: Հիշատակարան գրչի 295ա. «Փառք ամենասուրբ երրորդութեան, եռանձնեա աստուածութեան և եռաբուն բնութեան, միասնական տէրութեան և ինքնիշխան թագաւորութեան, Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ... Ամենայն գոյիցս, որք միանգամ ի գերագոյն գոյէն և ի սկզբնապետագոյն բարի պատճառէն... ի նմանէ շարժին և նովաւ դադարին... Որ և նորին ամենաբարի կամաւքն ձեռնարկեալ դեղնամիտ և յողդողդ ապիկարս Եղեսացի Սարգիս և ամենակարող զօրութեամբ նորին յանկ և զրաւ ածեալ աւարտեցի զսա ի յերկիրս Ամկոյ, ի ծովապատ Լիմս, ի հրեշտակակրօն և քրովբէաճեմ մենաստանս, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգ զօրավարին ի ՈՂԱ (1642) ամին, և ի կաթողիկոսութեան տեառն տէր Փիլիպպոսին...» («Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ» (1641-1660 թթ.), հատ. Գ, էջ 59):

14. N – N 5634: Աւետարան: 1647 թ.: Գրիչ Յովաննէս: Ծաղկող Յովաննէս Ղրուեցի: Ստացող Սիմէոն Ապարանցի (նշանաւոր Սիմեոն Ապարանցու եղբորորդին): Մազաղաթ: Ունի արծաթե կրկնակազմ խորաքանդակ, հաւանաբար ԺԸ դարի, առանց մակագրության:

Ձեռագիրն սկսվում է Բաղեշում գրված Ք ձեռագրի ոճի ընդարձակ պատկերաշարով, եզեկիելի տեսիլքը (3բ), Հեսեի ծառը կամ Գուշակումն մարգարէից (4ա), Ավետում (5բ), Ծնունդ (6ա) և այլն, ընդամենը 29 նկար: Մեկնությունների խորագրերը նման են Ք-ի ուննեցածներին, մի տարբերությամբ. «Յայլ վարդապետէ ասացեալ» վերնագրի վրա ավելացած «սրբոյն աւետարանիս»: Առաջին մեկնությունը գրավում է 30բ-31բ, երկրորդը 33ա-36ա էջերը:

15. O – N 2111: Ժողովածու: 1654-1675 թթ.: Երուսաղեմ, Ամասիա, Բերկա, Արգնի, Կտուց, Էջմիածին, Շոռոթ: Գրիչ Յովհաննէս Շոռոթեցի, Տէր Առաքել: Ստացող գրիչը:

Մեկնություններին նախորդում է Առաքել Բաղիշեցու «Գովաստանութիւնք և մաղթանք առ սուրբ աստուածածին» («Աստուածածին, կոյս պատուական, Յօր աստուծոյ խորհրդարան...»), որ վերագրված է Առաքել Սյունեցուն (232բ-235ա)[2]. նրան հաջորդում է «Վասն խորանաց Աւետարանին և համաբարբառացն» («Դրախտ իմանալի սուրբ եկեղեցի...») (235ա-237ա), ապա մեկնությունը «Տեառն Ներսեսի Կլայեցւոյ Շնորհալի կաթողիկոսի և աշխարհալոյս վարդապետի, արարեալ պատճառ ժ խորանաց սուրբ Աւետարանին վասն գունոցն երանգոց և զանազան հաւուցն և սեղանոցն և խաչիցն» (էջ 237ա-բ), այնուհետև «Քարոզ վասն ջրհեղեղին ի բան աստուածախօս մարգարէին Մովսէսի...» (238ա-242բ) (Ոսկեբերա՞ն, թե...):

16. P – N 3602: Աւետարան: 1655 թ.: Կարին: Գրիչ Տէր Յակոբ Չէլէպի, Տէր Յակոբ Աւագ երեց: Ծաղկող Մահտեսի Տէր Յակոբ: Ստացող Մելքոն, Յակոբ:

331ա էջում. «Շնորհիւ շնորհատու Սուրբ Հոգւոյն և ողորմութեամբ նորին յանգ ելեալ կատարեցաւ Աւետարանս ի քաղաքս, որ կոչի Թէոդոսպօլիս՝ որ և Կարնոյ քաղաք և Արգրում... ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի, որ ի մէջ բերդին, ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպպոս սրբազան կաթողիկոսի... ի թուականութեան հայկազեան սեռիս ՌՆԴ. ձեռամբ Յակոբ ախմար

[2] «Առաքել Բաղիշեցի. XV դ.». Ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1971, էջ 46: Հեղինակի խնդիրը պարզել է Հ. Անասյանը – Հայկ. մատ., Ա, էջ 1127-1128:

գրչի...» (331ա-բ):

Խորանների մեկնությունները տեղադրված են Եվսեբիոսի թղթի ու համաբարբառի խորաններից անմիջապես հետո (սխալմամբ խորանների և մեկնությունների արանքում վերակազմման ժամանակ դրվել է Մատթեոսի Ավետարանի գլխացանկի վերջին մասը): Մի մեկնությունը վերնագրված է, ինչպես Գրիգոր Խլաթեցու մոտ. «Տիեզերալուր և աշխարհալոյս վարդապետի հոգենըւագ երգօղի տեառն Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի Կլայեցւոյ արարեալ պատճառ ժ խորանաց սուրբ Աւետարանիս եւ վասն երանկ ըռանկ գունոցն, ծաղկանց և հաւուցն» (12ա-14բ), որին հաջորդում է. «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանիս» (14բ-21բ): Այնուհետև Ավետարաններն են նախադրությամբ, գլուխների ցանկերով, ավետարանիչների նկարներով և անվանաթերթերով, ավարտվելով «Սուրբ Յովհաննու հանգիստ»-ով:

17. Q – N 2981: Ժողովածու: (Ա) 1736 թ., (Բ) 1739 թ., Ա՞կն (Բ): Գրիչ Եղիեայ Կաֆայեցի (Ա), Պողոս Դպիր (Բ): Ստացող Աղամ վարդապետ: Թուղթ: Նոտրգիր:

«Ստեփաննոսի Սիւնեայ եպիսկոպոսի» վերնագրով Մեկնությունը (324ա-325բ) հաջորդում է «Ըստ սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ յաղագս տնօրէնութեան Քրիստոսի» գրվածքին (320ա-323բ): Մեկնության գրիչն Եղիեայ Կաֆայեցին է, քանի որ նրա հիշատակարանը հաջորդում է հենց մեկնությանը և գրված է նույն ձեռագրով («գրեցաւ այս ձեռամբս Կաֆայեցի յետնեալ ապիկար տեր Եղիեայ նորընծային ի վայելումն սուրբ Երուսաղեմայ նուիրակ տեառն Աղամ աստուածաբանութեան վարդապետին ի թուականիս հայոց ՌճՃէ-ին (1738) մարտի ԻՁ օրն ուրբաթ...»)

Մեկնության մասում բերթերի առաջին երեսներում ձեռագրի վերակազմման հետևանքով կտրվել է մեկ-երկու տառ, երբեմն նաև մի բառ:

18. R – Ֆրիրի պատկերասրահ, 50.3, Ավետարան, ԺԲ դար: Մեկնությունն ընդօրինակված է խորանների բերթերի չնկարված էջերում (3ա, 4բ, 5ա, 6բ): Մեկնության բնագիրը և ձեռագրի նկարագրությունը տես *S. Der Nersessian*. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington 1963, p. 7..., 103-104):

Ձեռագիրը հեղինակը համարում է կիլիկյան: Ուղղագրական չեղումներ. վասմակաև, կանովնացն, մետաղփսն, դեղաւք, զսեւադեղսն, ամբաւք, Հոգոյն:

19. S - Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամ-

բորդ. Մասն առաջին. Կ.Պոլիս. 1879. էջ 192-194: «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի» խորագիրը պարզ չէ. թե Սեբաստիայի ո՞ր եկեղեցու ինչ ձեռագրից է վերցված: Պակասում են հատվածներ թե միջից. թե վերջից:

20. T – N 9432: Աւետարան: 1432 թ.: Գրիչ. ծաղկող Աստուածատուր Խլաթեցի: Ունի Գ մեկնության մի հատված (տես բնագիր Գ. ձեռագիր F): 17ա-18բ. մեկնություն «Տիեզերալուր և աշխարհալոյս վարդապետի և հոգեբըւագ երգօղի տեառն Ներսէսի Շնորհալի կաթողիկոսի Կլայեցւոյ արարեալ պատճառ ժ խորանաց Աւետարանիս սրբոյ: Եւ վասն երանգ երանգ գունոցն ծաղկանց և հաւուցն ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ»: Ա բնագիրը կիսատ է: Նմանատիպ մի այլ մեկնություն է (էջ 17բ-20ա) «Տեառն Ներսէսի Կլայեցւոյ Շնորհալի կաթողիկոսի և աշխարհալոյս վարդապետի արարեալ պատճառ ժ խորանաց սուրբ Աւետարանին վասն գունոցն երանգոց և զանազան հաւուցն և սեղանոյն և խաչիցն» (18բ-20ա) (ԺԳ Մեկնություն):

ԲՆԱԳԻՐ Բ
ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ (ԺԲ ԴԱՐ)

Ն 2952. Աւետարան (ԺԱ-ԺԲ դդ.): ԺԲ դար ըստ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի: Ընտիր բոլորագիծ երկաթագիր (վերջի երկու թերթերը ուղղագիծ երկաթագիր):

Պատկերազարդ էջերն սկսվում են Բ կանոնի խորանից (1ա), ապա գալիս են Ե, Ջ, է (2բ), Դ, ե (3ա), ժ (4բ), Ը, Թ (5ա), Բ, Գ (5բ), ժ (7ա), Ա (3բ) կանոնների խորանները: Եվսեբիոսի Թղթի մի մասը (9ա) և շարունակությունը հաջորդ 9բ էջում: Պակասում է Թղթի սկիզբը:

Կանոնների թվահամարների և Եվսեբիոսի Թղթի և Բ Մեկնության գրչությունը նույնն է - ոսկեգույն ուղղագիծ երկաթագիր մոտ բոլորգրին: Մեկնության բնագիրը, գրված լինելով խորանների թերթերի բաց երեսներին, համապատասխանում է խորանների հաջորդականությանը (8ա, 1բ, 6ա, 2ա, 3բ, 5բ, 4ա, 7բ):

ԲՆԱԳԻՐ Գ
ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ

1. a – N 6106: Ժողովածու, 1255 թ.: Խորանաշատ վանք: Գրիչ Գրիգորիս: Ստացող Թադէ, Հայրապետ կրօնաւորք: Գիրը արևելյան բոլորգիր: Ուշագրավ են ի, ծ, պ, չ տառերի գրությունները, որոնք տարբեր են կիլիկյան բոլորգրի տառաձևերից: Այս փոքրադիր ձեռագիրը (12x8) կրում է «Հարցմունք և պատասխանիք Վանական վարդապետի» խորագիրը, ինչպես և նշված է 219բ էջի հիշատակարանում, «Գրեցաւ Հարց և պատասխ[անիք] սուրբ վարդապետին Վանական Խորանաշատի, ի թվին ՉԴ (1255), հրամանաւ բերեմիտ (գուցե բարեմիտ.- Վ. Դ.) և ընտրեալ երկու եղբարց Թադէի և Հայրապետի, ձեռամբ մեղապարտ[ի]ս Գրիգորիսի, ի վանս Խորանաշատի, առ դրան Աստուածամաւր...» («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 281):

«Հարց և պատասխանիք»-ին հաջորդում է մեկնությունը «Յուսով խնամոցն աստուծոյ մեկնութիւն խորանացն աւետարանին. աւգնեա Հոգի Սուրբ» խորագրով (էջ 220ա-233ա):

233ա էջում «Երանելոյն Աբանասի արհեպիսկոպոսի ասացեալ հարցմունք և պատասխանիք վայելուչ» գրվածքն է բազմաթիվ վկայություններով (օրինակ, Եփեսացւոց, Բարսեղ, Փիլոն, Դիոնեսիոս, Հիպոլիտոս և այլն):

Ուղղագրական յուրահատկություններ. սկզբում գրվում է *բարոյն*, իսկ մի այլ տեղ բարւոյն, գիշատակս *զիշխ.* գյիշատակս, գարդաւք, գԻսրայէղ, գունագունն, գգործքն *զիշխ.* գգործան, բաւընդակեալ, մարտմունք, անվաղճան, հանճարոտ, գոանա, ծիրեանս, գըտըտպատեսակք, մի տեղ եաւթներորդ, մի այլ տեղ յեթներորդ և այլն:

2. A – N 5197: Ժողովածու: 1274-1280 թթ.: Գետիկ (Մահկանաբերդ): Գրիչներ Գրիգոր, Շմավոն: Ստացողներ Թամքի Խաթուն, Սարգիս վարդապետ: Ձեռագրի բովանդակած, մի շարք երկերից հիշատակարանում նշվում է Տօնապատճառը: Սարգիս վարդապետը մատյանն ընդօրինակել է տվել ի ժամանակի «նետողաց, ծիակբաց կաթնակերաց» (Աբաղախանի ժամանակ), ընդ որում «գկարգ ասացուածոցն յիմ (Սարգիսի – Վ. Դ.) սնեալ միայնարանին, ի Գետիկ, ի թուին հայոց ՉԻԳ (1274) և զՊատճառ տօնից ի Թաւթակին, ձեռամբ կուսակրօն Գրիգոր քահանայի, թուին ՉԻԹ (1280)...» (էջ

211բ) («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԹ դար, էջ 496):

«Սեկնութիւն խորանաց աւետարանին» գրվածքին (էջ 288բ-298բ) նախորդում է «Սկիզբն եսայեայ մարգարէի» (էջ 277ա), հաջորդում է «Պատճառ թելադրութեան Դ աւետարանացն, թէ որպէս գրեացն և յորքան ժամանակ և թէ որպիսի աւրինակաւք յառաջինսն խորհուրդ սոցա երկներ և գայր...» (էջ 298բ): Սկիզբը «Յարեւելեայս ասի տնկեալ գդրախտն ուստի և աղբիւր ելանէր գետահետեալ յորդիւք, յորմէ և Դ չորս առաջս բաժանին...», էջ 302ա - «Մարկոս եգիպտացւոցն քարոզեաց զիւր Աւետարանն, քանզի անդ ընկալաւ ի սրբոյն Պետրոսէ զծեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան և ի նմին եղև կատարումն կենաց նորայ, ուր և գետն էր երկրորդ, գոչէ Գեհոն ունի իշխանութիւն ի վերայ վաստակոց...»: էջ 303բ - «Ղուկաս աւետարանս երրորդն է ըստ կարգի աւետարանչացն և հաւաստի գետոյն որ ի չորիցն բաժանի, որոյ անունն կոչի Տիգրիս, որ գնա դէմ հանդիման Ասորեստանեայց...»: էջ 306ա - «Յաղագս Աւետարանին Յովհաննու»: Այստեղ խոսվում է եփրատ գետի խորհուրդի մասին: էջ 315 բ - «Բնութիւնք արարածոց իմանալեաց և զգալեաց...»:

Կան և բազմաթիվ նյութեր, որոնցից 321ա էջում հատված Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունից. սկիզբը «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդոյ Դաւթի...»:

Գրության յուրահատկություններ. ազգաց <u>մխ.</u> յազգաց. Իսրայէղն, ընչողի, դեղովք, գունագուն, բաւանդակն, մրտմունս, նկարել <u>մխ.</u> նկարեալ, եղջերք, սկայական, Սինեայ <u>մխ.</u> Սինայ:

3. B – N 5254: Ժողովածու: 1280 թ.: Դեղձուտի վանք (Մահկանաբերդ): Գրիչներ Աւետիս, Գէորգ քահանա: Ստացող Գէորգ քահանա: Արևելյան բոլորգիր:

էջ 1ա-6բ «Սրբոյն Ներսիսի Լամբրաւնեցւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի յԱռակաց մեկնութենէ...», էջ 6բ-17բ «Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի», էջ 17բ-20բ «Նախերգան երկոտասան մարգարէիցն», էջ 20բ-31ա «Ի Մատթէի մեկնութենէն Ներսիսի հայոց վերադիտողի ի խնդրոյն նորին եղբարւն Գրիգորիսի առաջին վերադիտողի», էջ 31բ-44բ «Պատճառ Աւետարանին Յովհաննու», էջ 45ա-46բ «Ղուկասու Աւետարանս երրորդ է ըստ կարգի աւետարանչաց և հաւաստէ գետոյն, որ ի չորիցն բաց անի, որոյ անուն կոչի Տիգրիս, որ գնայ ի դէմ յանդիման Ասորեստանի, քանզի անդ առ սկիզբն քարոզութեան աւետարանին, ի ձեռս Պաւղոսի առաքելոյ...», էջ 46բ-54բ «Երանելոյն Վարդանայ հայոց լուսաւոր վարդապետի ասացեալ

յաղագս խորանաց Աւետարանին», որից հետո գալիս է հիշատակարան և խորագիր այլ թանաքով և այլ ձեռագրով. «Վասն Յակոբա հարւրն Յովսէփու, որ կոչեցաւ այր Մարիամու...» (էջ 54բ...) և այլն:

Սա խորանների սույն մեկնության միակ օրինակն է, որտեղ առանց երկմտության այն վերագրված է Վարդանին (հավանաբար Հաղբատեցուն, որ Շնորհալու աշակերտն էր և մեկնիչ, ինչպես ենթադրում է Փ. Սնթաբյանը):

54բ էջի հիշատակարանում հիշատակվում են Գեորգ գրիչը և ստացողի «հոգևոր» եղբայրներ Վահրամը և Ստեփաննոսը, որոնք տվել էին օրինակ գրչին ընդօրինակելու համար («քանզի մինչ ցայսր վայր զաւրինակն սոքայ շնորհեցին...»), այսինքն ներառյալ խորանների սույն մեկնությունը: Ձերևս ձեռագիրը Այրարատ գավառից ընդօրինակման է բերվել Մահկանաբերդի Դեղձուտ վանքը: 54բ էջից իրոք փոխվում է գրչությունը: Հիշատակարանը բերում ենք լրիվ իր շահեկանության պատճառով. «Որք աւգտիք ի սմանէ, գհոգևոր եղբարքս իմ զՎահրամ և զՍտեփաննոս յաղաւթս յիշեցէք, քանզի մինչ ցայսր վայր զաւրինակն սոքայ շնորհեցին, և ոչ միայն այս, այլև պանդխտութեանս իմոյ մխիթարիչք էին հոգևոր և մարմնաւոր, քանզի ի միում խցի պանդխտանեաք, որ և Քրիստոս հատուսցէ զվարձս: Եւ յայսմ աւուր գնալով սոցա յերկիրն իւրեանց, յԱյրարատեան գաւառն, տրտմութիւն հասուցին ինձ զիս միայն թողլով: ... Եւ զիս, Գեորգ որդի Պաքուտաթոռին, հզա[ւ]րայ յերկրէն Խաչինոյ, ի մեծահռչակ քաւարանէն Գանձասարայ, որ մակացու էի յերկիրս Մահկանաբերդոյ, ի վանս Դեղձուտի, առ ոտս Առաքել վարդապետի, յաղաւթս յիշեսջիք: Ի թիվս ՉԻԹ (1280) աւգոստոսի Ժ (10) գրեցաւ» («ԺԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 509):

Այս ձեռագրում Ներսես Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը դրված է «Խորանների մեկնության» հարևանությամբ, կարծես նրանից անկախ մի գործ: Ավետարանի մեկնության ձեռագրում բերված հատվածը (հավանաբար մեկնության հնագույն օրինակներից) գրված է մինչև Մատթեոսի Ավետարանի գլուխ Ա, 18 հատվածի մեկնությունը և միայն ուղղագրական ու բերականական տարբերություններ ունի տպագիր օրինակից (տես «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսիսէ Շնորհալւոյ...», Կ. Պոլիս, 1825, էջ 26-27):

Գրության յուրահատկություններ. *ո*-ով ավարտվող բառերից հետո չկա *յ* կիսաձայնը: Հաճախ անցյալ կատարյալի *եաց* մասնիկի փոխարեն *եց* (պտղաբերեց, աւետեց), մի այլ տեղ խաչելն *չխնչ* խա-

չեալն: Այլ յուրահատկություններ ընբէ. բաւանդակեալ. բաւանդակն. զանվաղջան. զոյգք զոյգք ⁂ զոյգ զոյգ. Մելքիսեդի. Մովսիսիքն և այլն:

4. C – N 1324: Ժողովածու: 1281 թ.: Հաղպատ: Գրիչ Յոհան. Բարսեղ. Աբրահամ: «Խորանների մեկնությանը» նախորդում է «Յաոակաց Սողոմոնի»: էջ 289 բ «Մեկն. Աւետարանին խորանացն»: 294ա էջում Մեկնության ավարտն ունի հետևյալ տեսքը. «... Յոգին ծերաւք և մերաւք երախտաւորաւք. կենդանաւք և մեռելաւք մասին արդարոցն արժանաւորեալք. վասն որո ասացաւ մեկնութիւն ժ խորանացն, զոր կարգեալ են առաջին հարքն...», որի շարունակությունը արդեն մեկնության հետ կապ չունի («... ժամ է արդ մտանել ի բնաբանութիւն Աւետարանին մթութեան, որոյ անուն բարբմանի երգ կենաց. և. յիրաւի, վասնզի ընկալեալ զՅոգին Սուրբ ի վերնատանն ընդ առաւ(յ)բեալսն, կենդանացաւ Յոգով և զնոյն կենդանութեան աղբիւրն բխեաց ի հիւանդ և ի մեռեալ բնութիւնս մեր և զոր քարոզեաց զնոյն և գրով աւանդեաց...»: էջ 294բ Սաղմոսաց մեկնութիւն («Ի սաղմոսն որ ասէ ասաց Տէր ցՏէր իմ նիստ ընդ աջմէ...»):

Բարսեղը, որը գրիչներից մեկն է և ստացողը, իր տարբեր հիշատակարաններում խնդրում է ներող լինել անհաջող գրչության համար. «Աստանաւր յիշեսցի ի բարի ամենագով եղբայրս Բարսեղ, որ ետ գրել հալալ արդեամբք իւրով: Ընդ նմին յիշեսջիք և զմեղապարտ գրիչս և մի մեղադիր լինիք, զի ծեր և տկար և պակասել ի լուսոյ...» (էջ 96բ): Ըստ երևույթին օրինակն էլ մի բան չի եղել. «Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած սպասաւորի բանիս Բարսղի և մեղաւոր և յետին գրչիս Յոհանիսի. ամեն. զի և յոյժ ննջիմ յաւրինակէս և այն զի պակասեալ ի լուսոյ և տկար մարմնով և անցեալ զաւուրքք» (էջ 202բ): «... Եւ է, որ գրեցաւ իմով ձեռամբ խոշոր և անյարմար, և է որ ի ձեռս այլոց ի հալալ արդեանց իմոց ի գերահոչակ ուխտս Հաղբատայ, յորում եղէ արժանի կոչիլ սպասաւոր բանի, յաղագս որոյ ծաղկաբաղ արարի սագս իմո պիտոյից, նայև զաւակ հոգևոր գկնի ելից մեր ի կենաց անտի,...» («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ժԹ դ., էջ 522-523):

5. D – N 2610: Ներսես Շնորհալի, Մեկնութիւնք Մատթէոսի: 1363 թ.: Խիզան: Գրիչ Յովհաննէս կրօնաւոր, Պետրոս Կրօնաւոր: Ստացող Յովհաննէս Րաբունապետ, կազմող Ստեփաննոս:

Ըստ հիշատակարանի, «զՊետրոս... յառաջոյ և յետոյ գրեաց և աւգնական եղև մեզ (Յովհաննէսին.- Վ. Պ.) վասն անկարգութեանն...» (էջ 259ա-259բ): Ձեռագիրն ընդօրինակվել է «ընդ հովա-

նեաւ սուրբ առաքելոյս Գաւմաղիէլի, որ կայ առընթեր Խիզան քաղաքիս...»: Գրիչը հիշատակարանը ավարտում է հետևյալ կենդանի տողերով. «Դարձեալ կրկին յերես անկեալ աղաչեմ խոշորութեանն և սխալանացն անմեղադիր լինել, զի յոյժ վշտալից էր տեղս ի մժեխից և ի ճանճից և յայլոց, որ սոցին նմանէ: Ես. ՊԺԲ (1363)-երորդի»: Մյուս կողմից էլ ծեռագիրը գրվել է «ի նուրբ և ի նեղ ժամանակի, յորում գերին և աւար լինեն ամենայն ազգք քրիստոնէից..., և ի տառապանս և ի տարակուսանս կայեաք ամենեքեան» (էջ 259բ) («ԺԴ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարանները», էջ 459):

258բ էջում, բնագրի ավարտից հետո կա հետաքրքիր մի գրություն-հիշատակարան, ընդօրինակված մայր-օրինակից. «զԱրիստագես վարդապետ և զգովեալ աշակերտ նորա զեփրէմ յիշեսջիք ի Քրիստոս, զի նա աշխատեալ ժողովեաց զբանսն մեկնչաց ի մի յետ տեառն Ներսէսի: Յաւրինական այսչափ է յիշատակարան Արիստակէսի» (258բ)[1]:

1ա էջում բոլորովին տարբեր բոլորգրով կան հետևյալ օրառումները. «Ցվերգիլիոսի, որ ասէ. յերից միութենէն ի մի տեսաւորք և յերից աներևութիցն ոչ պակասի: Եւ Սիբիլայ կին էր և գրեաց իւր ի շարս սլատճէնի, վասն խաչին ասելով երիցս երանեալս ի այտ (ա՛յր.-Վ. Դ.), քանզի աւծեալն տարած է գբազուկս իւր ի վերնա՝ քո և նախ գուշակեաց գխորհուրդ Սուրբ Երրորդութեան և միսն գչարչարանս Քրիստոսի»:

1բ-2բ էջերում տրված են Դ-Ժ (4-10) կանոնների աղյուսակները:

3ա-10ա էջերում խորանների մեկնություններ է երկու սյունակով, վերնագիրը «Մեկնութիւն Սաթէոսի աւետ», սկսելով «Մատեանք աստուածայինք և հոգեբուխ վարդապետութիւն իմաստից» բառերով:

10ա-12բ էջերում «Յեկեղեցական պատմութենէ» վերտառությամբ գրվածքն է սկսելով «Առաքեալքն էին Բժ և այլ աշակերտք երկոտասանից ՅԲ և այլք բազումք, բայց սակայն յամենայն առաքելոց անուն Տեառն մերոյ պատմութիւն գրեալ Մատթէոս և Յոհաննէս միայն թողին մեզ...»:

12բ էջում նոր վերնագիր է. «Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Սաթէոսի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցոյ կարգեալ և յաւրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց: Առաջին Ներ-

[1] Նման ծեռագրերի մասին (օր Մատ. Ն 1253, 1590թ., Մալաթիա) տեղեկություններ բերված են Հ. Անանյանի մոտ (Անանյան, Հայկական մատենագիտություն, ե-ԺԸ դդ., Հ. Բ, էջ 773-775): Մեր ծեռագիրը ընդօրինակելու աշակերտ Արիստակէս մեկնիչի հիշատակարանում ասվում է.

7 - ՊԱՀՊ. Ածրանաց

սեսի հայոց կաթուղիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբաւր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց»: Այն սկսվում է. «Սիրոյ գաւրութիւն գերազանց է, քան զբնութիւն...» բառերով և ավարտվում «և որ իցեն առաջին դուռն» բառերով[4]: 17բ էջում միանգամից սկսվում է «Գիրք լինելոյ որդւոյ Դաւթի, որդւոյ Աբրահամու» ՀՀՄՄ տպագրվածի «Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյ Դավթի որդւոյ Աբրահամու»: Այնուհետև շարունակվում է Մեկնությունը մինչև ե գլուխը (ինչպես նշված է տպագրված Մատթեոսի մեկնության մեջ):

Մատթ. ե, 18-ից հետո հրատարակված մեկնության մեջ սկսվում է Հովհաննես Երզնկացու (Օրոմորեցի) մեկնությունը[5], որի որոշ նախադասություններ կարող են համընկնել Արիստակեսի մեկնության հետ (այն էլ սկզբում). «Իսկ յոմտ ըստ յունականին է ծայն և առ մերս գիր թարգմանի և որ փորր գրախեցի պարտ է կատարել, զոր ինքն իսկ ածեալն հաւաստեաւ արար և կատարեալ» (էջ 8ա, տող 2-3): Այնուհետև երզնկացու և Արիստակեսի բնագրերը չեղվում են:

Գրության յուրահատկություններ. բարոյն, փառան, սեփհականս, բոցնդինեաւ, նկարիւք, սգայութեանց, ցանգեացես, երանկ, սգալի, աշտիճանս, ծաղկի, ծաղկէ, գնոցայն եայլն:

6. Է – N 2523: ժողովածու: ԺԴ-ԺԵ դդ. (1425 թ. առաջ): Գրիչ Գրիգորիս: Կազմող Սարգիս քահանայ:

Ձեռագիրը բավական խունացած է ու դժվարընթեռնելի: 157ա էջում ավարտվում է Վանական վարդապետի «Հարցմունքը» և սկսվում «Տեառն Յոհաննու Ոսկեբերանոյ Կոստանդինու եպիսկոպոսի պատճառ Հռոմայեցոց թղթոյն Պողոսի առաքելոյն»: էջ 164ա «Պատճառ Հռոմայեցոց թղթոյն Պողոսի առաքելոյն», էջ 172ա «Յոհաննու Ոսկեբերանի Պատճառ թղթին գաղատացւոց», էջ 176բ «Պատճառ թղթոյն Պ[ողոսի] առ հեբրայեցիսն», էջ 184ա «Ճեսադրվնիկ. Ա թուղթ», էջ 190ա-197բ «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին», 197բ էջում սկսվում է «Պատճառ և թելադրութիւն չորից Աւետարանացն...», ապա թերթերը կտրված են և 198ա էջից ձեռագիրը փոխվում է և սկսվում «Ղուկասի Աւետարանի մեկնութիւնը», իսկ 222ա էջում գրչի հիշատակարանն է. «Ճողութիւն մեղաց խնդրեա ի Քրիստոսէ սակաւ գծաւղիս Գրիգորիսի մեղապարտի...», 222բ է-

[4] Տե՛ս Մնացեան, Հայկական մատենագիտություն, Հ. Բ., էջ 773-775:

[5] Հրատարակված բնագրում. «Իսկ յոմտ ըստ յունականին է ծայն, և առ մեր գիր թարգմանի. քանզի որ փորր գրախեցի է, անհնարն է, թէ անկատար մնացէ մինչ յանցանելն երկնի և երկրի...» («Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթեոսի...», էջ 108):

ջում կազմելու տարեթիվը. «Ի Հիզան քաղաք ի թուական ՊՀԴ»[6], 223ա էջում մի այլ ձեռագրով եղիշեի «Ի յարութիւնն Ղազարու»:

Գրության յուրահատկություններ. վայելչութեան, սեփհականաս, սերմանեալն, ըմբէ, բաւանդակն, աշտիճանս, Կուռնելիոս, ամենեբումբք, մահուն, Սինեա և այլն:

7. F – N 9432: Աւետարան: 1437 թ.: Խղաթ (խլաթ): Գրիչ, ծաղկող, կազմող Աստուածատուր: Ստացող Եւստ ճգնավոր: Ձեռագիրն ընդօրինակված է «ընդ խորանեաւ ժԱ խորանացս և սուրբ Գէորգ զաւրավարի, ի Խղաթ մայրաքաղաքի, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդնեա ընդհանուր կաթողիկոսի...»[7]: Նույն այս Աստուածատուր խլաթեցին ունի 1443 թ. ծաղկած ու ընդօրինակած մի Ավետարան (N 7772), որտեղ բերված են Ա և Ե բնագրերը Գրիգոր խլաթեցու (Ծերենցի) խմբագրությամբ: Գ բնագիրն ընդգրկում է 1ա-3ա էջերը, վերնագիր չունի, սկսվում է «Արդ առաջին խորանն...» բառերից մինչև «Եւ այսպ տասներորդ խորանն...», որին հետևում են տերունական նկարաշարը և խորանապատկերները: Տե՛ս նաև Ա մեկնության ձեռագրերի ցանկը:

Գրության յուրահատկություններ. սգալի, հոյիւն ՀՀՆ. խոյիւն, նահապետրն, հնկակս և այլն:

8. G – N 4419: Ժողովածու: 1449 թ.: Գրիչ, ստացող Ալեքսանոս աբեղա: Հիշատակարանը հոչակում է. «... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանի քաղուածոյս Մատթէոս գլխին յերկիրս եղեգեղացդ, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս և սուրբ Նշանացս, ձեռամբ... փցուն և անյարմար գրչի Ալեքսանոս սուտանուն աբեղայի... ի թուականութեան հայոց ՊՂԸ (1449)», երբ «ազգ անաւրինաց գրկեն զազգս հայոց և քահանայից ի լընչից իւրոց և դատեն անօրէն... Այլ և է (7) տետրն գրած էր առաջ, ի զատ ի առաջին մին տետրէն, որ խորանաց մեկնութիւն է...»[8] (էջ 288բ-289ա): Խորանների մեկնությունից անմիջապես հետո գրչի հիշատակարանն է, որ չկա ակադ. Խաչիկյանի «Հիշատակարաններում», իբրև ավելորդ. «Ջտառապեալ և գնեղապարտ գրիչս զԱլեքսիանոս աբեղա անուամբ և ոչ գործով, աղաչեմ յիշել ի տէր և զծնաւղսն իմ գհայրն

[6] «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները». Մասն առաջին, էջ 340. Նույն էջի ծանոթության մեջ նշվում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակված է ԺՂ դ. կեսերին, պատճանվել է գրչի անունը «Գրիգորիս մեղապարտ»:

[7] «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները», մասն առաջին, էջ 472. Ձեռագրի մանրամասնագրական նկարագրի մասին տես Յակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչություն, գիրք Բ, էջ 163, էջ 81-82.

[8] «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները», Մասն առաջին, էջ 638.

Սկրտիչ Սուղտասի և զնայրն Խոնդիկ...» (էջ 7ա)։ Ձեռագիրը քայքայված տեսք ունի, հատկապես խուճացած են կարմիր գրերը։

Ձեռագիրը հատկապես քայքայված է խորանների մեկնության (էջ 2ա-7ա) հատվածում, ասես մկնակեր և խոնավակեր. մինչև 5-րդ թերթի վերին մասերը պլոկված ու ծակծկված են, վերնագիրն հազիվ է ընթերցվում՝ «Մեկնութիւն խորանոց»։

Սովորաբար գրվում է բարոյն, հոգոյն, եկեղեցոյ և այլն։ Այլ յուրահատկություններ սեփհական, խորանքս, չորս, կեա *ջ/ձ*, կայ, գագալի և այլն։ Կան որոշ ուղղումներ նոտրգիրով 5ա էջում, լրացնելով բնագրի որոշ բացթողումները։

9. Հ – N8268։ Ժողովածու։ ԺԳ. ԺԵ դդ.։ Գրիչ Չարուխ սարկաւագ (Ա), ստացող Ամիր Ջաբէ (Ա)։ Բոլորգիր։ Հիշատակարաններից. «Սոցին բարեխաւսութեամբ Քրիստոս Աստուած ողորմեայ ստացողի սորայ Ամիրզաբէ և ծնողաց իւրոց պարոն Հեթումին... և անիմաստ գրչիս Չարուխիս և մղտեսի միայնակեցին, որ մեզ շատ իմաստութիւն խրատ երետ...» (էջ 43ա)։ 72բ էջի հիշատակարանը հաջորդում է «Վարք սրբոյն Սրապիոնի» գրվածքին, և այն է ավելանում, որ թողություն տրվի նաև «զմղտեսի միայնակեցն, որ աշխատեցաւ և աւրինակ եբեր...»։ Ուրեմն, մինչև 97 թերթը կարելի է համարել ԺԳ դ. գրչություն՝ արևելյան բոլորգրով։ Այնուհետև հանդիպում են տարբեր գրեր ու գրվածքներ։ 144ա-149բ էջերում մեր բնագիրն է կանոնավոր հավասարաչափ բոլորգրով (Կիլիկյանի հետևողությամբ), որ սկսվում է մեր քննական բնագրի «... թիւն և ի բանս աղաւթիցն...» տողից մինչև վերջ և ունի *աւ* ու *օ* տառածևերը։ 149 բ էջում «և ի տագնապ անհաւատից» բառերից մինչև «և ծածկայտեսից լիցուք խորանօքս այսու լուս...» բառերը այլ գրչությամբ է, բոլորգրի նմանողությամբ։

10. Ի – N 1280։ Ժողովածու։ ԺԵ դ.։ Գրիչ Սարգիս աբեղայ։ Ստացող Համամշինու վարդապետ։ 70ա էջի հիշատակարան «Տէր Աստուած ողորմեայ գծողի սորայ անպիտան ծառայի Սարգիս ա-բեղ[այ]ի...»։ էջ 221բ. «...զստացաւղ տառիս զքաջ րաբունապետն զՀամամշինու, որ եւտ գրել զսայ...»։

էջ 1ա-6ա. «Մեկնութիւն խորանաց աւետարանի[ն]»։ էջ 6ա-7ա. «Եկեղեցական պատմութենէ»։ էջ 7ա-11ա. «Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մատթէի բանից իմաստուն վարդապետաց նկեղ. կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց առաջին Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց. Ւագնեա Քրիստոս Աստուած և ուղեա»։ Սկսվում

է «Սիրոյ գօրութիւն» խոսքերով, ավարտվում «...ո՞ր իցեն առաջին դրունք», ինչպես տպագիր տեքստում (վերնագիրը տարբեր է, բնագիրը նույնական), էջ 11ա. «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյ Դաւթի, որդւոյ Աբրահամու»: Սինչև Ե գլխի 17-րդ ոտանավորի մեկնությունը (ձեռագրում էջ 78բ) Շնորհալունն է, ինչպես և տպագրվածում, այնուհետև մեկնության բնագիրը կտրուկ փոխվում է (Արիստակես գրիչ), ինչպես N 2610 (D) ձեռագրում (1363 թ., Խիզան), ընդ որում այս ձեռագիրը ևս վասպուրականյան նկարագիր ունի: Այնուհետև գալիս են հատվածներ Ոսկեբերանից, որոնցից առաջինն է «Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանի Կապեռնաում բանին Տեառն մեկնութիւն» (էջ 98բ...), որոնք քաղել է Արիստակեսը:

Գրչություն. *աա* ձևի փոխարեն մեծ մասամբ գործածվում է *ա* առանձին շեղումներ չկան գրաբարյան ձևերից. սեփհականես, բաղոյց, նախամարք և այլն:

11. K – N 6649: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէոսի: Ժե դ.: Գրիչ Եղիայ: Ձեռագիրը որոշ չափով վնասված է խոնավությունից: Բայց ուշիմ գրչի ընդօրինակություն է, որը հատուկ ուշադրություն է դարձնում կարմիր գլխատառերով շեշտելուն տողամեջերում (օրինակ խորանների թվահամարների), ապա ածեն մի խորանի նկարագրություն սկսում է կարմիր տառերով և նոր տողից:

Էջ 273ա. «Ով սրբազանդ րաբունի, որք հանդիպիք այսմ մարգարտի, ձեզ աղաչեմ աղերսալի և պաղատիմ արտասուալի, գեղիայ մեղօք ի լի յիշել յաղօթս ձեր բարի»:

Էջ 1ա-4բ. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանի»: Էջ 5ա-6բ. «Ցանկն է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոցս, գի դիւրաւ գտցես. գոր և կամեցիս»: Էջ 7ա-9ա. «Ցանգն է առաջին հատորի մեկնութեան»: Էջ 10ա. «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մաթէոսի, նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդենաբուխ, չորից Աւետարանացն հոգեբուղխ»: Սկսում է. «Արդ չորս գետն նմանի չորից աւետարանչացն...»:

10բ էջում կա մի համառոտ մեկնություն «Վասն ականցն», որից բերում եմ քաղվածքներ, քանի որ ունի խորհրդապաշտական բովանդակություն. «Իսկ սուտակն, որ է կայծ և կարկեհան, նշանակէ զԲարթողիմէոս, որ քերթեալ իբր վկայ վառեցաւ արեամբ: Եւ դահանակ, որ է կանաչ գմրուխտ, որ է դեղ աչաց, նշանակէ զԹեօմայ, որ լուսաւորեց զաչս հոգոց նոցա, այլ գմարմնոյ կուրաց բազմաց: Դարձեալ նշանակէ զբահանայական և զթագաւորական իշխանու-

թիւն, գի ակն ունի Դ յատկութիւն ա. զգոյնն. բ. պայծառութիւն. գ. պարզութիւն. գ. ներգործութիւն և ազդումն: Նոյնպէս նոցա վիճակն. մի է քահանայապետական և մի է թագաւորական ի վերայ Ի (20) դիցն և պայծառացեալ հաւատոյ լուսովն և պարզ. գի ոչ ունին խմոր հերձուածողական և բարի գործովք առաւել քան զամենայն աշխարհս»:

էջ 15բ-20ա. «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, գոր եղբայր կոչէ»: էջ 20ա-22բ. «Նորին սկիզբն և [բառ մնկնութեան] Աւետարանին Մատթեոսի [...] ճառ հարցմանբ. աւգնեայ Սուրբ Հոգի...»: 269ա էջում կա «վկայութիւնք պատմողականք] ժողովոյն Քաղկեդոնի... Միխայէլի»:

12. L – N 1259: Մեկնութիւն խորանաց: Գրիգոր Տաթևացի. Մեկնութիւն Մատթէի: 1563 թ.: Իլով: Գրիչ Պօղոս նոտար: Ստացող Թումա քահանայ:

Հատվածներ հիշատակարաններից. «... Ջտարտամս և զտրուպս ի մէջ բազմամբոխ եղբարց զՊօղոս կորեալ ի մէջ մեղաց, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր...» (նույն բնագրի բոլորգրով) (253ա): «Ջանարժանս ամենայնի, գի յիշելոյ չեմ արժանի, արժանացոյ մտօք բարի, գի Տէր և քեզ ողորմեսցի, Պօղոս գրչի ձեռեալոգի: Ո՞ գիր որ մնաս: Ո՞ ձեռս որ յող դառնաս: Ո՞ եղբայր որ ընթեռնուս: Ո՞ որ զմեզ յիշէ» (գրված է ավելի մանր բոլորգրով ցանկավերջում տողատակ) (էջ 256բ): «... Արդ յանգ եղեալ աւարտեցաւ ամենալից բուրաստանս և անգին մարգարիտս, որ է քաղուածոյ մեկնիչ Մատթէոսյան ավետարանչին, արարեալ ի հոգեկիր արանց, իբրև զփունճ մի մանուշակ..., վասն որոյ ցանկացող եղեալ բարեմիտ և հեզահոգի քահանայն տէր Թումայ կոչեցեալ այսմ բուրաստանիս, ի վայելումն անձին իւրո և իւրայոցն ամեն: Եւ ես Պօղոս նոտարս գծագրեցի թերավարժ ձեռամբ և ապիկար անձամբս և հանի յաւարտ ի խնդրոյ հեզահոգի տէր Թումա քահանայի Իլովցւոյ, ի թուականութեանս յաբեթական տումարի Ի յոբելենի և բաժան թիւ աւելի, ի յամսեանն մարտի, Իլով քաղաքի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, թագաւորութեան Գոռելգիկմոնդ աւկոստոսին և հայրապետութեան տէր Ստեփանոս Սոբնեցւոյ և յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգի տէր Գրիգորի Վանեցւոյ... Արդ աղաչեմ զձեզ, ով եղբայրք, անմեղադիր լերուք գրոյս և սղալանացս, զերայ խարիպութեան տեղ էր և սիրտս տրտում էր և թուխտս խաշապի էր» (հավանաբար փայտի, ի տարբերութիւն բամբակի թղթի) (էջ 324ա-բ):

Կազմի ետևում փակցված թղթի վրա և պահպանակին նշված է Սեբաստիայի եպիսկոպոսի (Տեր-Մովսիսյանի) ձեռքով ՈԺԲ-1563:

էջ 2ա-8ա. «Մեկնութիւն խորանացք աւետարանին»: Այս պրակը, սկսվելով գծային գլխազարդից, բուն շարադրանքից տարբեր բոլորգրով է, ճերմակ թղթի վրա հատակ, կանոնավոր, տառերի անկյունները ցայտուն, կարմիր գրերը կամ տողերը մուգ և բաց մանուշակագույն բանաքով:

էջ 11ա-12բ. սկսվում է ուղղանկյուն գլխազարդով. «Ցանգն է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոյս, զի դիւրաւ գտցես, զոր կամիս»: Ցանկի վերջում նշված է. «Եւ վասն Մարկոսի. առանձին բանից սակաւ մեկնութիւն: Աստ գտցես: Եւ արտաքոյ սոցա ի Միխայէլ գրոց Ի վկայութեամբ ընդդէմ ժողովոյն Քաղկեդոնի, այլև տումար ԺՁ ազգաց, նոր յարմարեալ և ի միասին հաւաքեալ, աշխատասիրեալ ումեմն աշակերտի, որոյ տէր ողորմեսցի: Ամէն»:

էջ 13ա-15ա. «Ցանկ է առաջին հատորի[ի]ն մեկնութեանց»:

էջ 15բ - «Գրիգորի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի հաւաքեալ բաղումածոյ մեկնութիւն Բ Աւետարանին Մաթէոսի նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմայրուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուղխ: Աւգենա Հոգիդ Սուրբ, Աստուած ճշմարիտ»:

էջ 21ա-22բ. Այս պրակում է Տարեացու խորանների մեկնությունը նորագված և նոր գրչությամբ սպիտակ ամուր թղթի վրա գծագրական բոլորգրով, ընդ որում, խորագիրը սկսվում է մանուշակագույն բոլորգրով 22բ էջի ստորին մասից. «Ի ցանկն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ...» և այլն: Այստեղ նույն թղթե բերթերն ու ձեռագիրն են, ինչ սկզբում: Շնորհալուն վերագրված մեկնության ընդօրինակությունը:

էջ 23ա-27բ. Մեկնության շարունակությունն է մինչև ավարտը. 31բ էջում նորոգ թղթի վրա գրված է. «... Յայլմէ առացեալ...», մեր ե բնագրից (արտագրված է հանդիպակաց էջի հին թղթից, որի վերնագիրն ու կարմիր գրերը խունացել են: Վերնագիրն է. «Արդ այս է սպառճառ տասն խորանացդ»):

13. M – N 1282: Մեկնութիւն Մատթէոսեան Աւետարանին: 1604 թ., Օպատ անապատ (յերկիրն Մոկաց):

էջ 4ա-10բ. «Սակս տասն խորանացն»: էջ 11ա-15ա. «Ներսես եպիսկոպոսի եղբայր Գրիգորի կաթողիկոսի սակս Աւետարանին Մաթէոսի»: էջ 15բ-261ա. «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի...»:

Փաստորեն այս ձեռագրում բացակայում է «եկեղեցական պատ-

մութենէ» հատվածը: Գրչությունը արևելյան ազատ ոճով լավ բոլորգիր է, երեք վերնագրերից յուրաքանչյուրը սկսվում է գլխագարդով (կիսախորանով) վասպուրականյան ոճի, բայց խիստ գծագրական: 83բ էջում ավարտվում է Շնորհալու մեկնության հատվածը (վերջին բառերը «... և կատարեացին գրեալքն գիտեն»): Այնուհետև նոր հեղինակը մեկնությունը շարունակում է առանց ընդհատման, ուղղակի ավետարանական հաջորդ բաղվածքով: 169ա էջից սկսվում է մեկնություն, որի վերնագիրը բոլորգրով, առաջին տողը կարմիր մելանով գրված է 164բ էջում, երկրորդ սյունակի հիշատակարանի տակ «Յոհաննու Ոսկիբերանի Կոստանդինուպաւղսի հայրապետի Գիրք երրորդ Կեսարացւոյ Փիլիպեա»[1]: Շնորհալու Մատթեոսի մեկնության հատվածի շարունակությունը չի համապատասխանում ոչ Հովհան Ոսկեբերանի, ոչ էլ Հովհաննես Երզնկացու մեկնություններին:

Գլխավոր հիշատակարանը (էջ 266բ-262ա) ունի պատմական հարուստ տեղեկություններ, բայց ոչ մի խոսք մեկնության հեղինակների մասին (տես «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», 1601-1620 թթ., հատոր Ա, էջ 129-130):

14. N – N 5781: Ժողովածու: 1621 թ., ժէ դ.: Գրիչ Ներսես բահանայ (Ա), Ջանդեմիր (Բ): Ստացող Սարգիս վարդապետ Սպերցի (Ա): Նոտրգիր:

էջ 1ե-5ա. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»:

էջ 5բ-8ա. «Ցանկ է գլխաւորագոյն բոլոր գրոցս: Ձի դիւրաւ գտցես, զոր և կամիս»:

էջ 8ա-12բ. «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յոհաննու Որոտնեցւոյ, հաւաքեալ բաղուածոյ մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Մաթեոսի, նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոց Եդեմաբուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուխ, օգնեալ Հոգիդ Սուրբ»:

էջ 12բ- 15բ. «Ի ցանկն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանաց, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեա ի խնդրո Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»:

էջ 15բ-17ա. «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառոտ հարցմամբ»:

էջ 17բ. «Սկիզբն Աւետարանի հետևեսցուք ինաստից քերթու-

[1] Տես «Յոհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդինուպաւղսի եպիսկոպոսապետի բաւետարանագիրն Մատթէոս, գիրք երրորդ քերի և ի թուղթսն Պաւղոսի»: Հատուածք, ի Վենետիկ, 1826, էջ 1-2: Այնուհետև չեն համապատասխանում:

թեանց ...»:

Էջ 141բ. «Նորին հինգերորդ հատոր վասն Յերովդէի է և որդո նորա»:

Էջ 239ա-246բ. «Գրիգորի եռամեծի լուծումն համառօտ. խրատ գրչութեան Գէորգա վարդապետի, զոր նախ խնդրեալ էր ի նմանէ Կոստանդնա գրչի և ապա Գոներիգացոց Ստեփանոսի»:

Էջ 247ա-252բ. «Նորին Գրիգորի աշակերտի Յովհաննու լուծումն համառօտ դժվարինաց բանի ի գիրս գրչութեան Արիստակէսի ոռետորի» և այլն:

15. O – N 1278: Ավետարանների Մեկնություններ: 1625թ., 1644 թ.: Խոտանան (Ա), էջմիածին (Բ): Գրիչ Ղազար (Ա), Իսահակ (Բ): Կազմի ետևում փակցված թղթի վրա ձեռագիր գրված է. «Հանար 1, Մեկնութիւն Աւետարանին Սատթէոսի ի Ներսիսէ Շնորհալւոյ մեծաղիր, և ի Յոհան Օրձորեցոյ բոլորագիր գրեալ ի թուղթ բամբակի, շարակարգութեամբ Արիստակէս վարդապետի, թիւ և տեղի գրչութեան անյայտ: Յաւելուած. բովանդակէ յինքեան զՄեկնութիւն Ղուկասու յԻգնատիոս վարդապետէ գրեալ ի Ղազարայ ի խնդրոյ Մովսէսի Բաբունապետի... յամի ազգական ՌԳԹ և փրկչ. 1625 և Մեկնութիւն Յոհաննու Աւետարանին ի նաևայ վարդապետէ ասորոյ գրեալ ձեռամբ Իսահակ վարդապետի, հրամանաւ Մովսէս կաթողիկոսի, ի թուին հայոց ՈԼԹ և փրկչ. 1584 ի սուրբ էջմիածին: Ունի գլխատակարան»:

1ա էջում բոլորգրով գրված է. «Մեկնութիւն Աւետարանացն Մաթէոսի, Ղուկասու, Յովհաննու»: էջ 2ա-6ա. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին Սաղտէոսիյ»: էջ 6ա-7ա. «եկեղեցական պատմութենէ»: էջ 7բ. կիսախորան տիտղոսաթերթ նկարված մանուշակագույն և կապույտ (լեղակ) թանաքներով. վերնագիրը կարմիր թանաքով. «Ի ժողովումն Մեկնութեան սրբոյ Աւետարանի որ ըստ Մաթէոսի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցւոյ կարգել և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց առաջին Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբաւր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց»: Սկսվում է. «Սիրո գաւրութիւն գերագանց է» բառերից մանուշակագույն և կարմիր թանաքներով, առաջին երեք տողը բոլորագիծ երկաթագիր: էջ 10ա. ավարտվում է «. որ իշեն առաջին դուռն» (տպագրվածի «դրունքի»-ի փոխարեն) բառերով: Սկսվում է բուն մեկնությունը. «Գիրք լինելոյ որդոյ Դաւթի» բառերով, որտեղ Գ գլխատառ է, մնացածը նույն բոլորգիրն է: Ավետարանական բաղվածքներն ունեն հատուկ լուսանցագրություններ:

էջ 155ա. Մատթեոսի մեկնության ավարտը, որ սակայն Յովհաննես երգնկացունը չէ: էջ 155բ. Ներսես Շնորհալու աշակերտ Արիստակեսի հիշատակարանի ընդօրինակություն. «ԶԱրիստակես վարդապետ և զգովեալ աշակերտ նորին զեփրէմ յիշեսջիք ի Քրիստոս, զի նա աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնչացն իմ ի յետ տեառն Ներսեսի: Յօրինակ էր այսչափ յիշատակարան Արիստակիսի, գայն որ կատարեալն էր չգտաք. անմեղադիր լերուք»: Ուրեմն, այս մեկնության մեջ կարելի է շատ տեղերից ընտրված հատվածներ բերել:

էջ 156ա-բ. «Ցանկն է Ղուկասու Աւետարանն»: «էջ 156բ. «Մեկնութիւն Ղուկայ Աւետարանին, զոր արարեալ է Իգնատիոսի եպիսկոպոսի ի խնդրոյ տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի» վերնագիրը, ապա մինչև 157բ էջը տրվում է Իգնատիոսի «Առաջաբանութիւնը» ուղղված «Գրիգորիս» կաթողիկոսին: էջ 158ա. «Մեկնութիւն Ղուկասու Աւետարանի, արարեալ Իգնատիոսէ վարդապետէ ի խնդրոյ Գրիգորի հայոց կաթողիկոսի», որ սկսվում է. «Քանզի բազումք յաւժարեցին» բառերով (Ղուկ. Ա 1): էջ 277բ. Վերջ Ղուկասի Ավետարանի մեկնության և հիշատակարան ՌՅՂ (1625) թվի, որից բերում ենք հետևյալ քաղվածքը. «Գրեցաւ գիրքս այս և աստուածային տառս... ի բուականութեանս հայոց մեծաց ՌՅՂ, ի վիճակս Ստաթէի ի յերկիրս Աճանանու, ի գեաւղս Խոտանան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի խնդրոյ Մովսես քաջ Րաբունապետին...»: էջ 279ա. Գլխազարդով և լուսանցազարդով, փոխված գրչությամբ. «Առաջաբանութիւն մեկնութեան Յովհաննու Աւետարանին»: էջ 282ա. «Երանելոյն Նաճայի Ասորոց վարդապետի մեկնութեան Յովհաննու սրբոյ Աւետարանին»: էջ 435ա. Մեկնության վերջը և գրիչ Իսահակի ՈԼԹ (1584) թ. հիշատակարաններ, որ գրել է «հրամանաւ տեառն Մովսես կաթողիկոսի, յաթոռն գերագահ սուրբ էջմիածնի» և ՈՃԼԹ (1684) թ., որը վերաբերում է գերությունից էջմիածին գրքի վերադարձմանը: «Արդ, գրեցաւ մեկնութիւն Գ գլխաւորի Աւետարանաց հրամանաւ տեառն Մովսես կաթողիկոսի, յաթոռն գերագահ սուրբ էջմիածնի, որ եղև կրկին լուսաւորիչ ազգիս և հոգիս՝ մերոյ և նորոգեց զսուրբ աթոռն էջմիածին: Եւ զայս գիրքս գրեալ ետ... ի բուականիս մերում ՈԼԹ ամին, ձեռամբ Իսահակայ վարդապետին»: ՈԼԹ Վ. Հակոբյանի հրատարակած հիշատակարաններում տրված է ՈՂԹ (1644 թ.), քանի որ ջնջման հետք կա գրչագրում[10]:

[10] «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ» (1641-1660 թթ.), հատոր Գ, էջ 139:

Բ – N 1312: Ներսես Շնորհալի. Մեկնութիւն Մատթէի: 1648 թ.: Նոր Ջուղա: Գրիչ Սահակ Ջուղայեցի: Ստացող Աւդէ Դարատա-ղենց:

էջ 2բ. Շնորհալու նկարն իր գրքով, նկարված ծաղուշակագույն և կապույտ բանաքներով: էջ 3ա. Մեկնություն խորանների առանց վերնագրի «Սատեանք...»: էջ 12ա. Մեկնության ավարտը և կարմիր գույնով նոր վերնագիր. «Ներսէսի եպիսկոպոսի եղբօր Գրիգորի կաթողիկոսի սակս Աւետարանին»: էջ 12բ. Նորից անվերնագիր. բնագիրն սկսվում է. «Աստուածային բարերարութիւն գերազանց է քան զբնութիւն» բառերով (տպագրվածում և այլուր «Սիրոյ զօրութիւն գերազանց է քան զբնութիւն...»): էջ 18ա. Երկրորդ սյունակի ներքևում սկսվում է Մատթեոսի մեկնությունը. «Գիրք լինելոյ Քրիստոսի որդւոյ Դաւթի, որդւոյ Աբրահամի», որ հաջորդում է նախորդ գլխի վերջին տողերին («եւ որ իցեն առաջին դրունք»): էջ 102բ. Առաջին սյունակի 13-րդ տողում ավարտվում է Շնորհալու գրած մեկնության հատվածը (Մատ. Ե, 17). «... և կատարեսցեն գրեալքն գիտեն», ինչպես տպագրված մեկնության մեջ: Այնուհետև մեկնությունը շեղվում է Յովհաննես Երզնկացու տպագրված տարբերակից: էջ 264բ. «Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանի արարեալ մեկնութիւն գրոց չորրորդի, որ կոչի Յոհան Փարիսեցի. յԱւետարանին մեկնութիւն»:

17. Ը – N 4032: ժողովածու: 1659 թ.: Հրեշտակապետաց վանք (Սեբաստիա): Գրիչ Նորտունկ Յոռնկլացի:

էջ 4ա-8ա. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»:

էջ 9ա. «ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մաթէոսի, բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցւոյ, կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց: Առաջին Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց»: Առաջին երկու տողը. «Սիրոյ զօրութիւն գերազանց է քան զբնութիւն և այնքան մինչ...»:

էջ 11բ. Վերոհիշյալ տեքստը ավարտվում է. «... քանզի ահաւասիկ տեսանեմք բացեալ մեզ զդրունս աստուածայնոց բանից ի տեսանել և որ իցեն առաջին դուռն»: Այնուհետև նոր վերնագիր. ավելի շուտ մեկնության բնագիրն սկսվում է հետևյալ տողերով. «Գիրք լինելոյ որդւոյ Դաւթի, որդւոյ Աբրահամու. Ջի՞նչ իսկ աւետարանիչս...»[11]: Շնորհալու հատվածն ավարտվում է 54բ էջի առաջին

[11] Տպագրվածում. «Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյ Դաւթի, որդւոյ Աբրահամու.
Մեկնութիւն. զի՞նչ իսկ աւետարանիչս...».

սյունակի 5-րդ տողով. «... Ջի եւից զամենայնըն արդեամբք ի ծննդենէն մինչև յարութիւն. ըստ այնմ՝ թէ ահաւասիկ ելանեմք յերուսաղէմ և կատարեսցին գրեալքն»: Սխալմամբ 53ա էջում սև թանաքով նշված է, թե «մինչ աստ է Շնորհալւոյ. իսկ աստէն Օրբոորեցւոյն պատմագրեալ. Գ. եր. 86. 274»: Սինչդեռ մի մեկնություն էլ (Մատթ. Ե. 17) դեռ Շնորհալունն է: Մատիտով ստորին լուսանցքում նշված են Ավետարանի գլխահամարները, իսկ թանաքով ժամանակակից ձեռագրով գլխահամարը յուրաքանչյուր ավետարանական գլխի սկզբում: Հիշատակարանից պարզվում է, որ Շնորհալուն շարունակողը ոչ թե Օրբոորեցին է, այլ Արիստակես վարդապետը: Դրա համար էլ Օրբոորեցու շարունակությունը տեղ-տեղ է համապատասխանում: Արիստակեսին վերաբերող հիշատակարանը Վ. Հակոբյանը լրիվ չի բերում[12], որ այս է. «զԱրիստակէս վարդապետ և զգովեալ աշակերտ նորին գեփրէմ յիշեսջիք ի Քրիստոս. Ջի նա աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնչացն ի մի յետ տեառն Ներսէսի: Յօրինակն այսչափ էր»: Ապա գրիչն ավելացնում է. «Յիշատակարան Արիստակիսի. զայն որ կատարեալն էր. չգտաք. անմեղադիր լերուք» (էջ 182բ):

18. R – N 5155: Մեկնութիւնք Աւետարանաց: 1669 թ.: Բաղէշ: Գրիչ Թումայ երեց. Դաւիթ վարդապետ Բաղիշեցի: Ստացող Դաւիթ վարդապետ Բաղիշեցի:

էջ 3ա - Կիսախորանով, լուսանցազարդով տիտղոսաթերթի տակ վերնագիրն է. «Սակս տասն խորանացն»: Երկու տող կարմիր նոտրգիրով ու թոչնագիր գլխատառով «Մատեանք»: Բնագրասյան աջ անկյունում սև գրված է. «Մեկն. Դուկասու. Իգնատիոս վարդապետ»: Պակասում է ութերորդ խորանի մեկնությունը:

2ա էջում ստացողի հիշատակարանն է. «Յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած զտրուպ մեղաւոր Դաւիթս, որ եւտու գրել զաստուածախօս մատեանս և ըստ տկար մտաց իմոց տնաւտե[ալ] սրբագրեցի»: 1ա էջում (մագաղաթյա պահպանակ) մանուշակագույն մելանով, մեծրոպ Տեր-Մովսիսյանի ձեռքով գրված է. «ՌճԺԸ-1669. Մ. եպ.» և սև մատիտով «Մեկ. Դուկ.»:

էջ 10բ. Լուսանցազարդ, կարմիր տառերով վերնագիր «Ներսես եպիսկոպոսի եղբօր Գրիգորի կաթողիկոսի. սակս Աւետարանին Մաթէոսի»: Երկու տող մանուշակագույն և կարմիր թանաքներով սկսվում է բնագիրը. «Սիրոյ զաւրութիւն գերազանց է քան զբնու-

[12] Վ. Հակոբյանի մոտ վերջին նախադասությունն է «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարանները» (1641-1660 թթ.), Հ. Գ., էջ 870:

թիւն և այնքան մինչ գի մոռացումն առ...»: 15ա էջում շարադրանքն ավարտվում է. «քանզի տեսանեմ մեզ բացեալ գործունս: Եւ ո՞ր իցեն առաջին դրունք»: Այս ավարտից հետո կա հիշատակարան. «Քաց և ստացողի սորին Դաւթի երանաշնորհ հոետորի և աստուածաբան վարդապետի զքո աստուածային դուռն տեր իմ և փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, որում փառք ընդ Հաւր և Սուրբ Հոգոյդ, ամէն: Եւ ինձ պարտաւոր և սներես գրչիս Թումայի. մասն լիցի յադաւթից ընթերցողաց Սուրբ Գրոցս...» և այլն:

էջ 15բ - Կիսախորան և լուսանցազարդ: Մեկնության սկիզբը «Գիրք Ծննդեան լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդւոյ Դաւթի, որդւոյ Աբրահամու: Ջի՞նչ խաւսի աւետարանիչս...»:

էջ 89բ. Այստեղ վերևից 6-րդ տողում ավարտվում է Ճնորհալու հատվածը. «... թէ սիաւասիկ ելանենք յերուսաղէմ և կատարեսցին գրեալքն գիմէն»: Ամբողջ բնագրում լուսանցքներում ոլորուն նշաններ են դրված ավետարանական բաղվածքների համար: Սրան անմիջապես շարունակում է հաջորդ բաղվածքը (Մատթ. Ե, 18). «Մինչև անցցեն երկինք և երկիր, յոտ մի որ նշանախեց մի է ոչ անցէ յօրինաց և ի մարգարէից»: Այնուհետև շարունակվող մեկնությունը կտորներ ունի Օործորեցուց, բայց նրա գրածը չէ: Ըստ Ա.Տեր-Մկրտչյանի, «Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի, ի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցւոյ կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց» խորագիրը Արիստակեսինն է (սույն ձեռագրում այն չկա, բայց կա մեր մյուս ձեռագրերում) բաղկացած հետևյալ մասերից (ըստ Մատ. N 1253 ձեռագրի). Ա «... Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի, ի խնդրոյ նորին եղբօրն Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց» (էջ 15ա-134ա, «Սիրոյ գօրութիւն...»). Բ. «Նորին Յոհաննու (Ոսկեբերանի) ի Կապեռնաում. Գիրք երկրորդ» (էջ 134ա-224ա, սկիզբը. «Իբրև եմուտ Կապեռնաում» և այլն):

Շատ ձեռագրերում Արիստակեսի հիշատակարանը բացակայում է: Ի դեպ, աղբյուրների նշումով հարուստ է համարվում սույն ձեռագիրը: Այս կարգի այլ ձեռագրեր են Մատ. NN 1245, 1246, 1249, 1250, 1251, 1252, 1255, 1256, 1257, 1278, 1280, 1281, 1282, 1312, 4032, 5155, 6492 և Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանի NN 258, 283, 332, 458, 707, 889, 932, 1031, 2017 և այլն: N 1279 ձեռագրում արդեն Օործորեցին է ավարտել մեկնությունը[13]:

էջ 110բ. «Մատոյ պատարագ ասի վասն սրբութեան քո ...»: Այս

[13] Տես Հ. Ս. Անասյան. Հայկական մատենագիտություն. 5-ժԸ դդ., Հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 772-775:

բաղվածքի մեկնութեան ավարտն է. «... Եթէ յիմէն եղև ամենայն ինչ և կատարեցաւ, թէպետ և չէիք ուղղելոց, այլ և գիմն արարի և կատարեցի»: Այս ավարտից հետո ուղղանկյուն գլխազարդ և վերնագիր (լուսանցազարդը հուշկապարիկ). «Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանին. Կապեոնաւում բանին տեառն մեկնութիւն», որի առաջին կարմիր տողն է. «Իբրև եմուտ ի Կապեոնաւում»:

էջ 185բ. Ուղղանկյուն գլխազարդ և խորագիր. «Յոհաննու Ոսկեբերանին Կոստանդնուպօլսի հայրապետի գիրք երրորդ Կեսարացւոյ Փիլիպպեա»: Առաջին տող. «Եւ ելեալ Յիսուսի ի կողմանս Փիլիպպեա Կեսարեայն...»:

էջ 185ա. Հիշատակարան գրչի և ստացողի և ստացողի մահից հետո. հետաքրքիր է վերջին հիշատակարանը. «Ես Բաղիշու քաղաքի վերատեսուչ տառապեալ տրուպ Մեսրովպ վարդապետս ի թուին ՌճԻԲ (1673) ելի ծովայշուրջ անապատն Լմայ, հանդերձ հոգևոր որդուովք իմովք Դաւիթ վարդապետաւն և Աւետիք բանասիրիւ: Դաւիթ վարդապետն վախճանեաց գկեանս իւր, գնաց առ Քրիստոս յոյս ամենի. որդւոց Որոտմանց տօնին. մինչ չէր Ը (8) եղբարսն կարդային և մարմին եղեալ եղև ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգեայ գօրավարին: Եւ այս աւետարանչացս մեկնիչս Ղուկասուն և Մատթէոսին. Դաւիթ վարդապետն էր իւր ձեռաց գրածն. եղաք յիշատակ բարի ի դուռն սրբոյն Գէորգեայ գօրավարին և ի վերա իւր գերեզմանին փակեալ...»:

էջ 288բ. Ավարտվում է բաղվածքով. «Յիշեցուք ասեն, գի մոլորացուցիչն այն ասէր. Թէպետ յերից աւուր յառնեմ: Եւ թէ մոլորեցուցիչ էր և սուտ պարծէր»:

էջ 289ա. Ուղղանկյուն գլխազարդ, ծոխ լուսանցազարդ: Վերնագիր նոտրգիրով. «Մեկնութիւն Աւետարանին, որ ըստ Ղուկա, ասացեալ Իգնատիոսի Աստուածաբանին և սրբոյ վարդապետի ի խնդրոյ տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի և լուսաւորչի. Սկզնեա տէր Յիսուս»: Առաջին տողը թոչնատառ. «Լնուլ գալյսլ իմաստ յաստուածային քո ըղձից...»: Ստորին լուսանցքում Դավթի հիշատակարանն է. «Ես Դաւիթ բանասէր ծառայ խնդրակատար Սուրբ Աստուածածնին աջողութեամբն Քրիստոսի սկսա և կատարեցի ի թվին ՌճԺԸ (1669)»:

էջ 494բ. Մեկնության ավարտ և ընծայական Իգնատիոսի առ Գրիգորիս, գրված կարմիր մելանով. «Ընկա՛լ ով աստուածային Գրիգորիոս...»:

էջ 495ա. Նախաբանություն Ղուկասի, որ սկսվում է այսպես.

«Սուրբ աւետարանիչն Ղուկաս անտիոքացի էր. ազգաւ ասորի. աշակերտ Գալիացոսի բժշկի...»:

Ձեռագրում «Սակս տասն խորանացն» գլխում որոշ տեղեր ընդգծված են կարմիր մելանով (տես բնագիրը) երբեմն տառ, երբեմն նախադասություն սկսող կիսատողը, որ ցույց է տալիս ստացող Դավթի *բանաստի* հորջորջման վավերականությունը: Այս գրքահատվածներում և գրքերում բաժանումներն արված են կարմիր տողերով և լուսանցքներում առկա են գանազան վկայությունների և հասկացությունների նշումներ: Օր. «Ներսէսի եղբօր Գրիգորի կաթողիկոսի...» գլխում բացի կարմիր տողերից լուսանցքներում գտնում ենք *Փիտոն, Գեհոն, Տիգր, աս(ե)ծ, եգ, արծ(իւ)* և այլ հասկացություններ, «Գիրք ծննդեան յիսուսոյ...» գրքում կան միայն կարմիր տողեր և գլխատառեր: «Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանին Կապեռնաում բանի տեառն մեկնութիւն» գլխի լուսանցքներում հանդիպում են վկայություններ *Եփ(րէմ), Կիր(ակոս), Գրի(գոր)*:

19. S – N 9240: Ժողովածու: 1671 թ.: Շտոռք: Գրիչ Մարգարիտ: Ստացող Արիստակես վարդապետ (գրչուհու եղբայրը):

էջ 1ա. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Ուղղանկյուն գլխագարդ առաջին սյունակում և լուսանցագարդ եղջյուրից դուրս եկող բուսագարդերի տեսքով: Վերնագիրը կարմրատառ: Առաջին տողը («Մատեանք...») զարդարուն գլխատառով և մանուշակագույն թանաքով բոլորգիր, երկրորդ տողը («աստուածագիծք և հոգեբուխ») կարմիր թանաքով: 1բ էջի լուսանցքում գրված է «Բ բուղք շրջէ. վայելչականն անդ կարդայ. յետո գիտորանսդ»: Յուրաքանչյուր խորանի մեկնության առաջին տողը կարմիր թանաքով է և տողահամարներով լուսանցքում կարմիր մելանով նշված: Ընդ որում, արտաքին լուսանցքում և սյունակների արանքում: Երկու բուղք հետո ստացվում է, որ շարունակությունը գրված է 3բ էջի երկրորդ և 4ա էջի առաջին սյունակում: Ընդ որում, որտեղ չեն նշված խորանների համարները, շարադրանքի մեջ կան կարմիր գլխատառերով ընդգծումներ:

էջ 4բ. «Ցանկն է գլխաւորագոյն բոլոր գրոցս: Ջի դիւրաւ գտցես զոր և կամիս»: Այն Տաթևացու մեկնության ցանկն է:

էջ 5բ. «Ցանգն է առաջին հատորին մեկնութեան»:

էջ 6բ. «Աւգննա Յոգի Սուրբ Աստուած ճշմարիտ»: Դրախտի չորս գետերի և նրանց խորհրդով մեկնվող չորս ավետարանիչների մասին:

էջ 9բ. «Արդ չորս կենդանիք. զոր ետես եզեկիէլ»: Միայն այս

գովածքն է սկսվում կարմիր տողերով:

էջ 10ա - «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն: եւ վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ. տես գեղբայրութեան յեղանակն ի լուծմունս պարապմանց»: Փաստորեն սա Տաթևացու գրած խորանների մեկնությունն է, որ կապված է իր իսկ կազմած Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության հետ:

էջ 13ա. «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառոտ հարցմամբ»: Վերնագիրն առանց գլխագարդի է:

էջ 36ա. «Ցանգն է երկրորդ հատորին»:

էջ 38ա. «Նորին երկրորդ հատոր մեկնութեան քաղուածոյս»:

էջ 76ա. «Ցանգն է երրորդ հատորին»:

էջ 77ա. «Նորին երրորդ հատոր մեկնութեան քաղուածոյս»:

էջ 95ա. «Ցանգն է չորրորդ հատորին»:

էջ 96ա. «Նորին չորրորդ հատոր ի քանն յայնմ ժամանակի»:

Այնուհետև գալիս են հինգերորդ և վեցերորդ հատորները:

Համդիպակաց էջերի վերին լուսանցքում գրված է հատորը. օր., «Ա հատոր», «Զ հատոր» և այլն:

էջ 186ա. «Գրիգորի Եռամեծի եւ քաջ հռետորի եւ իմաստասիրի աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցոյ մակաւուն Կախելոյն և սերձ Յիսուսի: Ի յիղձ բաղձանաց բանասէր անձանց նորին աշակերտաց արարեալ լուծումն համառօտ Յառաջաբան Աւետարանին Յովհաննու լուծումն»:

էջ 190ա. Ուղղանկյուն գլխագարդ և աբաղադով լուսանցազարդ:

14բ էջի առաջին սյունակի հիշատակարանում բոլորգրով նշվում է, որ ստացողը Արիստակես վարդապետն է, իսկ երկրորդ սյունյակում Արիստակեսը հայտնում է, որ ինքը է «աշխարհաւ Բգնունեաց, ի Տահանգէն Ղարայ» և պանդուխտ է «ի յերկիրն Նախիջևանու»: Քույրը, «գծող տառիս», կուսակրոն է, աճունը Սարգարիտ, որ երբ «յարբունս հասեալ սկիզբն արարեալ գրչութեան արուեստի մինչև ի ծերութեան ժամանակի»:

184ա-185ա էջերի հիշատակարանում իրեն Արիստակեսը համարում է «վտարանդիս ի հայրենեաց» (184ա): Նա ցանկանում է «սուրբ գրոյս, որ է աւետաբեր քաղուածոյ սուրբ Աւետարանին գլխոյն Սաբեոսի և Յոհաննու»: Նա ասում է. «... Եւտու գրել զայս հարազատ քեռն իմոյ Մարգարտի ի յերկիրս յերնջակայ ի կուսաստանն Շաւարու, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, ի թվահաշվութեան ազին աւուրեան ՌՆ և Ի ամին, յիշխանութեան մեծի ար-

քային պարսից Շահ Իսմայիլի երկրորդի և ի հայրապետութեան սրբազանին Յակորայ Ջուղայեցւոյ» (184բ):

185ա էջում գրչուհու հիշատակարանն է, որ շատ հուզիչ ներկայացնում է ծեր կնոջ տառապանքները («... զերիս հասակս անցուցի ի վերայ երկրի ամենևիմբ անմասն ի բարեաց գործոց, ոչ ի մտաց, ոչ ի բանից և ոչ ի գործոց հաճոյ ինչ մատուցի Աստուծոյ, այլ զանձն իմ մատնեցի գազանին յափշտակողի, եկէր գիս և եկուլ գիս և թոյնք մահաբեր վիշապին թափեցան ի վերայ իմ և գանեցայ բազմավէր հարուածովք յամենայն դիմաց խղխեայթեալ և խարանաւ լցեալ...», 185ա): Խնդրում է հիշել և իր ընկերուհի կույսերին: Շատ հետաքրքիր է վերջին ոտանավոր-հիշատակարանը, որ ասես դամբանական է քրոջ և եղբոր վրա: Գրչությունը նման է արևելյան բոլորգրի, հիշեցնում է Հովհաննավանքի և Սաղմոսավանքի ԺԲ դարի ճառընտիրները (Ձեռ. N 1522, 3777):

20. Т – N 1281: Ժողովածու: Գրիչ Աւետիս: Ստացող Եփրէմ վարդապետ: էջ 7ա. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Նեղակագույն և մանուշակագույն գլխազարդ և լուսանցազարդ: Կարմիր նոտրգրով վերնագիր, առաջին տողը զարդարուն գլխատառեր, երկրորդ տողը կարմիր: Կարմիր տողերով ու լուսանցանիշերով օժտված են կարևոր տեղերը, ինչպես նախորդ ձեռագրերում: էջ 10ա. «Յեկեղեցական պատմութենէ»: Նույն ձևով: Առաջին տող. «Առաքեալք էին ԲԺ-ան և այլ աշակերտք ՅԲ և այլ բազումք...» (ինչպես տպագրվածում): էջ 11ա. «Ժողովումն մեկնութեանն Աւետարանին ըստ Մատթէոսի ի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցոյ կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց: Առաջին Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց օգնեա Յիսուսի Քրիստոս և ուղղեա»: Առաջին տող. «Սիրոյ զօրութիւն գերազանց է քան զբնութիւն և այնքան...»: Վերջը «... քանզի ահաւասիկ տեսանեմք գործունս աստուածայնոց բանից առ ի տեսանել: Եւ որ իցեն Առաջին դուռն»: Տպագրի համեմատ ունի որոշ տարբերություններ: էջ 13բ. «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդւոյ Դաւթի...»: Շնորհալու մեկնությունը շարունակվում է մինչև 42ա էջը (երկրորդ սյունակ, տող 3-4) և ավարտվում «... ըստ այնմ թէ ահաւասիկ ելանեմք յԵրուսաղէմ և կատարեսցին գրեալքն»: Այնուհետև նույն տառերով շարունակվում է քաղվածքը Ավետարանից. «Մինչև անցցէ երկինք և երկիր յոտն մի որ նշանախեց մի է ոչ անցցէ օրինաց և ի մարգարէից մինչև ամենայն եղիցի»: Հաստատութիւն աստուածային բանիցն նշանակէ, թէ չէ հնար անցնել մինչև

յամենայն եղիցի, որպես այլուր ասէ, թէ դիւրին է անցանել քան օրինացն նշանախեցի միոյ անկանել...»: Սա համապատասխանում է տպագրվածի Ծործորեցու հատվածին:

էջ 50բ. Գլխագարդ չունի. լուսանցազարդ, ապա երկրորդ սյունակում կարմիր տառերով. «Նորին Յոհաննու ի Կապեռնաում գիրք երկրորդ»: էջ 76բ. «Նորին Յոհաննու Ոսկեբերանին. Գիրք երրորդ Կեսարացւոյ»: էջ 97բ. «Տեառն Յօհաննու Ոսկեբերանին գիրս չորրորդ Փարիսեցւոցն»: Սա չկա հրապարակված բնագրում[14]: Սկիզբը Մատթ. ԻԲ, 34. «Իսկ փարիսեցիքն իբրև լուան թէ պապանձեցոյց զսադուկեցիսն, ժողովեցան ի միասին». դարձեալ պատճառ դնէ աւետարանիչն, վասն որոյ պարտ է լսել...»: էջ 118ա. Հատվածի վերջը. «... շնորհօք և մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որում ընդ Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ փառք պատիւ յաւիտեան և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»: Ապա Արիստակեսի հայտնի հիշատակարանն է:

էջ 118բ. «Երևեցաւ նշան յերկինս. եւ ահաւասիկ վիշապ հրեղէն մեծ, որոյ էին գլուխ է և եղջիւրք ժ, և ի վերայ գլխից նորա է խոյր. և տուտն նորա քարշէր զԳ մասն աստեղաց յերկնից. և ընկեաց զնոսա յերկիր ի տեսանել...», «Յոհաննու»: Սա «Հայտնության» ԺԲ, 3 հատվածն է, որի մեծ մեկնություն է տրված: Կազմի ետևում փակցված թղթի վրա նշված է. «Մեկնութիւն Յայտնութեանց Յօհաննու»: Այնուհետև գալիս են Առաքել Սյունեցու անունով մեկնություններ Դավթի Սահմանքի, Պլատոնի, Արիստոտելի ինչ-որ ասույթների:

21. U – N 4618: Ժողովածու: 1569, 1693, 1695, 1696, 1706, 1714 թթ.: Ձեռագիրն ընդօրինակվել է տարբեր քաղաքներում, տարբեր գրիչների կողմից (երեք վայր և հինգ գրիչ): Վան, Երզրո՞ւմ, Մանծկերտ:

էջ 1ա. «Այս է պատմութիւն Ադամայ և Եվայի վարուցն, նախաստեղծիցն Աստուծոյ...»: էջ 6ա. «Քարոզ ի բանս Թագաւորութեանց, որ ասէ հրամայեաց Դաւիթ բռնել զժողովուրդն»: Առաջին տողը. «եւ զի նահապետքն երկար ապրէին վասն ուսուցանելոյ զաստուածապաշտութիւն որդւոց իւրեանց...»: էջ 9բ. «Հարցումն Լուսաւորչին Գրիգորի ընդ հրեշտակապետին Գաբրիէլի» (առաջին տող. «Ասէ սուրբն Գրիգոր ընդ հրեշտակին. Յորժամ առնուս զհոգի մարդոյն...»): էջ 10բ. «Ի լուսաւոր սուրբ գրոցն սրբոյ վարդապետի Վարդանայ Մեծի»: Բնագրից բերում եմ որոշ հատվածներ. «Եւ արդ,

[14] «Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդինուպոլսի եպիսկոպոսապետի յաւետարանագիրն Մատթէոս», Գիրք կրկին, Վենետիկ, 1826:

վասն անմարմնոց դասուց գրեմք, որք բնակեալք են ի վերին քաղաքն Աստուծոյ ի նորն Սիոն: Ի գրոց է (7) դասս ստացաւ, և այլոց ոմանց Ը (9) դասս սահմանեցաւն նոքա, և ոմանց ասացաւ, թէ բոլորապատ քառակնածն շուրջ կան զաթոռովն Աստուծոյ, մի յետ միոյ, և մի քան զմի հեռաւորագոյն: Եւ այլ ասացաւ թէ իբրև զաստիճան սանդոց մի քան զմի բարձրագոյնք է և գլխ[աւոր] ամենայնի բարձրագոյն խորանն լուսոյ կայ, հաստատեալ յանարուեստ և ի սոսկալի յաթոռն Աստուծոյ: Եւ զօրք անմարմնոց են բաժանեալ յերիս խորանս, և մի խորանն յերիս դասս: Յառաջին խորանն կան սերովբէքն և քերովբէքն և աթոռքն բազմաչեայ, առ որս հանգուցեալ է զարմանագործն Աստուած թագաւորն բարձանց: Եւ են նոքա մի քան զմի մերձակայ առ Աստուած: Եւ ի միջի խորանն կան տերութիւնքն, և զօրութիւնքն և իշխանութիւնքն: Եւ մի քան զմի խոնարհագոյն: Եւ ի վերջի խորանն կան պետութիւնքն և հրեշտակապետքն և հրեշտակքն: Եւ ի ներքին դասս մերձ առ ազգի մարդկան են դասք հրեշտակացն, քան զայլ անմարմինս զուարթունս: Եւ են յերկնային զօրսն մեծ և փոքր, որպէս և են ի լուսաւորքդ, որք կան յերկինս: Եւ հրամանաւ Աստուծոյ հրեշտակքն բերեն առ ազգս մարդկան, որպէս և առնէին առ մարգարէսն և առ դասս առաքելոցն և առ ամենայն սուրբ...»: Այնուհետև քարոզների և խրատների մի շարք: Այս հատվածն արձագանքում է խորանների մեկնության որոշ հատվածի:

էջ 41բ. «Աւրհնութիւն յետ քարոզի տաճկի բառով: Թարգմանեալ Յամբեցւոյ Իգնատիոսէ, քարոզող քահանայէ, այժմ ի Վան բնակեցելոյն»: էջ 45ա-46բ. «Պատմութիւն փախստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յԵգիպտոսի»: Յավանաբար պարականոն պատմություն, որ պիտանի է պատկերագրության համար: Այնուհետև մինչև 57ա էջը զանազան քարոզներ:

էջ 55բ. «Վասն յորովայնամոլութեան ի գրոց Վարդանայ»:

էջ 57ա. «Սակս տասն խորանացն» (նոտրգիրն այստեղ այլ է): էջ 62ա. «Եկեղեցական պատմութիւն». առաջին տողը. «Առաքեալքն էին երկոտասան և այլ աշակերտք...»: Գրված է բոլորգրով և համահնչուն է տպագրվածին (Մատթեոսի մեկնության): Մնացած նյութերից պատկերագրության համար կարևոր պետք է համարել. «Սրբոյն Յոհաննու Մանդակունեցւոյ արարեալ Պատմութիւն յաղագս փոխման տիրամայր սուրբ Աստուածածնին, թէ ո՞րպէս եղև կամ ո՞րպէս շնորհեցաւ անարատ պատկերն ի փայտն կամ յո՞յր ծեռն կամ թէ ո՞վ եղև պատճառ խնդրոյն և կամ թէ ո՞վ եբեր ի Հայք: Զայս մեզ ստուգաբանեաց մեծ իմաստասէր այրն Աստուծոյ Մով-

սես...» (նկատի է առնված Խորենացին) (79ա): Այս բոլորգիր է, Վանում գրված Գրիգորի ձեռքով, ՌՆԽԲ թվին (1693):

22. V – N 1254: Ժողովածու: ժէ դ.: Թուղթ: Երկսյուն:

էջ 1ա. «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին» (վերնագիրը կարմիր մելանով), էջ 5բ. Եկեղեցական պատմությունից, որի առաջին տողն է. «... և այլ բազումք, բայց սակայն [ամենայն առա]քելոց անտի Տեառն մերո պատմութիւն գրեալ Մատթեոս և Յոհաննէս...»: Վերնագրի տեղը և առաջին տողը բաց է թողած: Համահնչուն է տպագրվածին: էջ 7ա. «Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին ըստ Մաթէոսի ի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցոյ. կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց: Առաջին Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց. աւգնեայ Քրիստոս Աստուած և ուղղեա»: Առաջին տող. «Սիրոյ զօրութիւն գերազանց է...»:

էջ 9ա. «Հարցումն զանազան, զոր ասացեալ է սուրբ վարդապետին Վանական և պատասխանիք բարառնաբար...»:

23. W - «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանի որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսիսէ Շնորհալւոյ մինչ ի համար 17. հինգերորդ գլխոյն և անտի աւարտեալ յերանելոյն Յոհաննու Երզնկացւոյ որ և կոչի Օրծորեցի», տպագրեալ ըստ ընտիր օրինակաց վեհափառ հրամանաւ տեառն Կարապետի արքի եպիսկոպոսի և երանաշնորհ պատրիարգի մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսի, արդեամբ մ[ա]հ[տե]սի Աբրահամ ամիրայի Անկեցւոյ յիւրում իսկ տպարանի: Յամի Տ[եա]ռն 1825. մարտի 16:

Սա հենց այն տպագրությունն է, որ մեզ ելակետ է ծառայել ձեռագրերը նկարագրելիս: էջ 5-12. «Մեկնութիւն սակս տասն խորանացն»: էջ 13-15. «Եկեղեցական պատմութեան»: Առաջին տողը «Առաքեալք էին երկոտասան և այլ աշակերտք յեօթանասուն երկու, և այլք բազումք...»: էջ 16-21. «Աստանօր խօսի Շնորհալին ի դէմս եղբօր իւրոյ տեառն Գրիգորի կաթուղիկոսի, որոյ հրամանաւ յանձն առեալ է զմեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի, վասն որոյ ասէ»: Առաջին տողը «Սիրոյ զօրութիւն գերազանց է քան զբնութիւն...»: էջ 23. «Աւետարան ըստ Մատթէոսի», Գլուխ Ա, Բան 1. Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի...: 106 էջում ավարտվում է Շնորհալու մեկնության հատվածը: էջ 107. «Գլուխ Ե. Լրումն թերոյն համառօտ տեսութեամբ սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի: Հաւաքեալ նուաստ վարդապետի Յոհաննու Երզնկացւոյ որ և ասի Օրծորեցի»: Սկիզբը. «Գերապատիւ և բարեհռչակ հայրն մեր ըստ հոգւոյ, և երկրորդ

լուսաւորիչն սուրբ եկեղեցւոյ... կորովամիտ և համեղաբան կաթուղիկոսն հայոց Ներսես Կլայեցի...»: Ուշագրավ է, որ այս լրումի մեջ ասվում է նաև, որ Շնորհալուց հետո. «Ոմանք նախքան զմեզ ձեռնարկեցին գրել ի վերայ շարագրութեան նորին, սակայն ոչ էր կարգաւոր որպես սրբոյն, այլ հատակոտոր արարեալ զբանս առաջին մեկնչաց. նաև զբնաբանութիւն Աւետարանին արտաքս մերժեալ. ուստի ոչ գայր դիւրաւ յինացումն ընթերցողացն: Յաղագս որոյ ես... ապիկար ոգիս Յոհան Երզնկացի սպասաւոր բանի բնակեալ ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի՝ ի վանս Ծործորու կոչեցեալ... եդեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան սրբոց Աւետարանին Մատթէի լնլով զբերի նորին ըստ կարողութեան իմում, շահեալ և օգտեալ յառաջին սրբոցն... Եւ արդ եղև գրութիւն սորա ի թիւ մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի հազար երեք հայրուր տասն և վեց...»: Փաստորեն սա հիշատակարան է, որ մեզ ոչ մի ձեռագրում չի հանդիպել առայժմ: Նա գրել է մեկնությունը «բանաստր անճանց» խնդրանքով և անտեսել Արիստակես մեկնիչի բանաքաղությունը: էջ 108. Սկսվում է Յովհաննես Երզնկացու մեկնությունը:

24. X – N 1279: Ժողովածու (1655-ից հետո): Սպահան: Գրիչ Բարսեղ: էջ 5ա. «Մեկնութիւն խորհրդացն Աւետարանին»: էջ 9բ «Եկեղեցական պատմութենէ»: Առաջին տողը «Առաքեալք էին երկոտասանք...»: Վերնագիրը կարմիր մելանով: էջ 12ա. «Ժողովումն մեծ մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցւոյ կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց: Առաջին Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց»: Վերնագիրը կարմիր թանաքով: Սկիզբը «Սիրոյ զօրութիւն գերազանց է, քան զբնութիւն...»: էջ 15ա. Բնագիրն ավարտվում է. «... Քանզի ահաւասիկ տեսանենք բացեալ մեզ գործունս աստուածայնոցն բանիցն առ ի տեսանել. և որ իցեն առաջին դուռն»: էջ 15ա. «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդոյ Դաւթի...»: Մեկնության շարադրանքը սև թանաքով է, միայն գլխատառն է կարմիր: էջ 62բ. Ավարտվում է Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության Շնորհալու հատվածը. «... ըստ այնմ թէ ահաւասիկ ելանեմ յերուսաղէմ և կատարեսցին գրեալքն»: Չիք տպագրվածի «գյինեն» բառը: Ապա նույն էջում շարունակվում է. «Լրումն բերոյն համառօտ տեսութեամբ սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի հաւաքեալ նուաստ վարդապետի Յոհաննու Երզնկացոյ որ և Ծործորեցի կոչեցեալ»: Նույն բնագիրն է, ինչ որ W

տպագիր օրինակում: Նույնն են նաև ավետարանական հատվածների մեկնությունները: էջ 339բ. Ավարտվում է բնագիրը նույն ձևով, ինչ W օրինակում: Նույն էջում ձեռագրի հիշատակարանն է. «Արդ գրեցաւ և աւարտեցաւ զսուրբ աւետարանչի մեկնութիւնս Մատթէոս և Ղուկաս ի քաղաքին Շօշ, որ կոչի Իսպահան և ի սուրբ ուխտիս Ամենափրկչի վանից ի թագաւորութեան պարսից փոքր Շահաբասին, ի հայրապետութեան հայգազան սեռիս տեառն Յակոբ Կաթողիկոսի և ձերոյ արհեպիսկոպոսի Դաւիթ սրբազան վարդապետի...» և այլն:

էջ 342ա. «Ցանկ է Ղուկասու Աւետարանին»: էջ 342բ. Ցանկն ավարտվում է, և սկսվում է վերնագիրը. «Մեկնութիւն Ղուկայ Աւետարանին, զոր արարեալ է Իգնատիոսի եպիսկոպոսի ի խնդրոյ տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի»: Սկիզբը նույնն է, ինչ տպագրվածում. «Լնուլ զայս իմաստ աստուածային քոյ ըղձից պարտ համարեցայ ով քահանայապետական գլուխ և սիւն...» (Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Ղուկասու, արարեալ սուրբ վարդապետին Իգնատիոսի, ի խնդրոյ տեառն Գրիգորիսի հայոց կաթողիկոսի», ... Արդեամբք աստուածասէր մահտեսի Աբրահամ ամիրայի Ակնեցւոյ Մահտեսի Յօհաննեան, յամի փրկչին 1824...):

25. Y – N 1247: ժԳ դ.: Կազմի ետևում սև թանաքով գրված է. «Ձմր. 6. Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի ի Ներսիսէ Շնորհալւոյ 16 համարն 5-րդ գլխոյն ութածալ բոլորագիր, գրեալ ի թուղթ բամբակի, անյայտ թուականու գրչութեան ու անուան գրողին...»: Վերջում նշված է. «Չունի յիշատակարան»: Ընտիր մագաղաթյա պահպանակից հետո թղթի վրա նոտրգրով գրված է. «Մեղա Տէր, մեղայ Տէր, մեղայ, վայ ինձ, վայ ինձ, վա՛յ»: Ավելի ներքև ավելի հաստ տառերով. «Գրքի կողի գիր գրելն մեղք է»:

էջ 2ա-8բ. Կոպիտ կիսախորանի լյունետների (կամարաղեղների) ներսում նոտրգիր վերնագիր է գրված. «Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին և այլ բանք, ժողովածու»: Հավանաբար ուշ է գրված: Առաջին տողը ծաղկագիր գլխատառով և կարմիր երկաթագրով, երկրորդը մանուշակագույն և երրորդը կարմիր բոլորգրով (այնուհետև խիստ երկրաչափական սև բոլորգրով) «Մատեանք աստուածագիծք և հոգեբուղխ...»: Յուրաքանչյուր խորանի մեկնությունը սկսվում է կարմիր տողով:

էջ 9ա. Բարակ ուղղանկյունածև գլխազարդ. վերնագիր կարմիր բոլորգրով. «Ներսէսի եպիսկոպոսի եղբօր Գրիգորի կաթողիկոսի վասն Աւետարանին Մատթէոսի»: Առաջին տող. «Աստուածային բա-

րերարութիւն գերազանց է քան զբնութիւն. և այնքան մինչ զի մոռացումն առնել...»:

էջ 13 բ. Գլխագարդով սկսվում է. «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդո Դաւթի, որդո Աբրահամու: Ձինչ խօսի աւետարանիչս...»: Մինչև 28բ էջը նույն բոլորգիրն է, ասես քանոնով գծած, յուրաքանչյուր քաղվածք ու մեկնություն սկսվում է կարմիր գլխատառերից: 28բ էջում գրչությունը փոխվում է, 29ա էջում թեք բոլորգիր է, բայց ավելի ազատ տառերի միջև եղած տարածությունները: Որոշ էջերում մեկնության ներսում ավետարանական քաղվածքները կարմիր տառերով են: Մինչև 98ա էջի կարմիր տողը գրեթե համապատասխանում է Ճնորհալու մեկնությանը (կան որոշ շեղումներ և բառափոխություններ): Այստեղ ավարտվում է Մատթեոսի մեկնության հետևյալ հատվածով. «Դարձեալ տուն մարմին և բնակիչ հոգին և լոյս բարոգութիւն առաքելոցն, որովք լուսաւորեցան ոգիք մարդկան գիտութեամբն Աստուծոյ»: Դա տպագրված գրքում ավարտվում է 104 էջում, որին անմիջապես հաջորդում է Մատթ. Ե 17 հատվածի մեկնությունը:

էջ 98ա. «Իսկ ձգելն Սովսէսի գառանն ի վերա ծովուն...» հավանաբար մեկնումն է Եզեկիելի: Այնուհետև կան մեկնություններ սաղմոսների, մարգարեների, կիրակիների ու շաբաթների, երբեմն վերնագրերով, որ փոքր չափի կարմիր բոլորգրով են, առաջին տողը օխրա և երրորդը կարմիր, քիչ հանդիպող է «Ներսէսի եպիսկոպոսի Տարսոնի ի Դուկայ Աւետարանէ» (165ա) մեկնությունը:

Բացի մեկնություններից կան և արտաքին գրվածքներ, ինչպես էջ 337բ. «Գրիգորի Եմէսացոյ Սահմանք զանազանք Արտորոշեալք ըստ սրբոց ի ծայրագոյն վարդապետաց. Յաղագս տարբերական այլևայլ անուանց»: էջ 340ա. «Արիստոտելի» (կարմիր քանաքով) վերնագրի տակ քաղվածք. «Արդ, գոլ զեակն յորժամ է և գոչ եակն ոչ գո[յ]ր յորժամ ոչ է....», ապա «Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի» (կարմիր թանաքով) մեկնություն. «աստանոր յայտնեսցէ»: էջ 344ա. «Սահմանք փիլիսոփայականք» և այլն:

Կան մանր գրվածքներ մարմնի մասերի, տունկերի, բժշկության, բնության երևույթների մասին (Նյուսացի. Անանիա, Արիստոտել), օր. Յաղագս ծովու, Յաղագս երկնային գարդուց, Յաղագս Կաթինդ Ծրոյ, Յաղագս հիւսիսայինն աստեղաց, Յաղագս լուսնի, Յաղագս կենդանատեսակացդ, Յաղագս աստեղաբաշխութեան և ապա մեկ-մեկ կենդանակերպերի մասին (օր. Յաղագս Առիւծուն, Յաղագս Խեցգետնոյն, Յաղագս Կշռոց, Յաղագս Ձկանց...):

էջ 371բ. «Հողմ արևելեայ որ կոչի Ապիղիոտես, ելանէ անծանօթ երկրէն սինեացոց...»:

էջ 372բ. «Յուսով խնամոցն աստուծոյ Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին. Սկզնեա Յիսուս Քրիստոս Տէր և Աստուած»:

էջ 376ա. «Վարդան վարդապետի արարեալ Հայր մեր որ յերկինս...»:

էջ 379ա. «Գիր հաւատոյ խոստովանութեանՀայաստանեայց եկեղեցոյ գրեալ ի Ներսէսի եպիսկոպոսէ յեղբօրէ կաթուղիկոսի հայոց տեառն Գրիգորիսի ի խնդրոյ գերայլպատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորի Հոռոմոց»: Ձեռագիրը փոփոխվող գրչություն ունի: Օգտագործվում են *ѳ*, երբեմն *ѳ* և *ѳ*, *ѣ*, կա նաև *ѣ* նախդիրի անտեղի գործածություն:

26. Z – N 2041: Ժողովածու: ԺԷ դար (1676 թ. առաջ): Գրիչ Կարապետ երեց, երեմիայ: Ստացող Աստուածատուր Վանեցի: Բովանդակում է Տօնապատճառ, Քարոզք և այլն: Ներկայացնում եմ միայն այն նյութերը, որոնք ուշագրավ են արվեստի տեսության և պատկերագրության տեսակետից:

էջ 4ա. «Ի տօնի Դաւթի մարգարէի և Յակոբու եղբօրն Տեառն, սրբոց վարդապետաց ասացեալ»: էջ 11բ. «Ի յիշատակի Նախավկային»: էջ 17ա. «Ի տօնի սրբոց Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի» և այլն: էջ 26ա. «Յաղագս յայտնութեան Երագալուցին»: Գրված է Ծննդյան, Բեթղեհեմի, Հովիվների այցի և առհասարակ ողջ Ծննդյան շրջանի մասին: էջ 63ա. «Շարական Եփրէմի Ասորւոյ»: էջ 72բ. «Գրիգորի Աստուածաբանի Ազազացոյ ի Յայտնութեան Տեառն» մինչև 76ա էջ: էջ 111ա. «Կարգ և խորհուրդ Յարութեան Ղազարու»: էջ 115ա. «Խորհուրդ գալըստեան Տեառն յերուսաղէմ յաւուր Ողոգոմենին»: էջ 164բ. «Յովհաննու Ոսկեբերանին ի Գ[որ]ծ[ո]ցն մեկնութենէ սկիզբն»: էջ 171ա. «Յաղագս Իջման Սուրբ Հոգւոյն յառաքեալսն»: էջ 181ա. «Յաղագս տօնի Վարդավառին»: էջ 192բ. «Ի ննջու[մն] Աստուածածնօր կուսին» և այլն:

Կան անտարեթիվ հիշատակարաններ: Բայց հուգիչ է 1676 թ. հիշատակարանը. «Յունիսի է (7), որ է պահք Գիւտի նշխարաց սուրբ Լուսաւորչին յաւուր չորեքշաբթի, ոմն ժանդ և արեանարբու նզովեալ և երէք թշուառական այր յանկարծակի հարեալ դանակաւ զԱստուածատուր զանմեղ որդեակն ի տեառ ժամացն մահացաւ. Տէր Յիսուս Քրիստոս դասեցոյ զսա ըստ քոց սրբոց մարտիրոսացն, քանզի և սորայս հեղաւ վարդագոյն արիւն ի տարապարտուց: Թուին ՌԾԻԵ (1676)» (176բ):

27. b – N 4139: Տօնապատճառ: 1267 թ.: Հաղբատ: Գրիչ Յովսէփ, Տիրացու, Գրիգոր: Թերթ 489. 25x17: Յիշատակարան գրչի՝ 51ա, 134ա, 252ա, 386ա, 438ա, 488բ և այլուր:

1ա - Հետնագոյն շրջանի հիշատակարաններ: Որպես վերնագիր հազիվ ընթերցվում է. «Սկիզբն տաւնից և հոգևոր ուրախութեանց ամենայն հաւատացելոց. է տաւն Ծննդեան և Յայտնութեան Տեառն...»:

8բ - «Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի». Սկիզբ. «Աստուածազարդ շուք տաւնիս լուսակազմ երևմամբն իւրով...»:

13բ - «Պետրոսի և Պաւղոսի»: Սկիզբ. «Աստուածարար սքանչելեացն բազումք են գոր իմանամք և ասել անգարանամք»: Գրիչը սխալվելով նորից կողքից ճիշտն է գրում ու շարունակում:

18ա - «Յոհաննու և Յակոբա»: Սկիզբ. «Աստուածահրաման պատեր ունէր Իսրայէլ, սկիզբն տաւնիս ևս մեծարանաւք ընդունել և ահիւ և գկատարումն կրկին պատուով և մեծաշուք փառաւք, գի մի թուիցին յագեալ և ծանծրացեալ տաւնողքն...»:

28ա - «Յաղագս Յայտնութեան ճրագալուցին»: Սկիզբ. «Ըստ արարչագործ նորոյ արարչութեանս սկիզբն հիմն և արմատ է Աստուածայայտնութեան տաւն...»:

30ա - «Քրիստոս ծնեալ ճառին պատճառ»: Սկիզբ. «Աստուածայայտնութեան խորհուրդ. քարոզեալ ծանուցաւ ազգի մարդկան...»:

40ա - «Նախեգան: Յաղագս խորանաց Աւետ. Մաթէոսի»: Սկիզբ. «Մատեանք աստուածագիծք...»:

45բ - «Պատճառք և թելադրութիւն չորից Աւետարանացն, թէ որպէս գրեցան և յորքան ժամանակս և թէ որպիսի աւրինաւք յառաջինսն խորհուրդ նոցայ երկնէր և գայր»: Սկիզբ. «Յարևելս ասի տնկեալ գդրախտն, ուստի և աղբիւր ելանէր գետահետեալ հորդիւք, յորմէ և չորս առաջս բաժանին, որոց անուանքն այսինչ է. Փիսոն, Գիհոն, Տիգրիս, Եփրատէս, որով արբեալ պարարտանայ երկիր, այլաւքն հանդերձ...»:

51ա - «Ներսիսի կաթողիկոսի ժողովեալ մեկնութիւն Աւետ. Մաթ. ի խնդրոյ նորուն եղբաւր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց: Յովսէփ գրիչս յիշեայ ով եղբ. աղաչեմ»: Սկիզբ. «Սիրոյ գաւրութիւն գերազանց է...»: Վերջ. «... և որ իցեն առաջին դրունք» (54բ):

54բ - «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդոյ Դաւթի, որդոյ Աբրահամու: Ջի՞նչ խաւսի աւետարանիչս, զՄիածնէ Որդոյ Աստուծոյ...»: Մեկնությունն ավարտվում է Գ գլխի վերջով և այսպես. «... և ոչ հրեշտակս կամ հրեշտակապետս պատրաստ է լինել մեզ

Մկրտութեամբն այլ Որդիս սիրելիս Աստուծոյ» (ինչպես տպագրվածում W):

62բ - «Պատճառ սրբոյ Յովհաննու Կարապետին»: Սկիզբ. «Բազմադիմի են ճանապարհ իմաստութեան աստուածեղէն տաւնից...»: Կան և այլ տոների մեկնություններ, որ մեր նյութին անմիջապես չեն վերաբերում:

116ա - «Կարգ և խորհուրդ յարութեան Ղազարու»: Այնուհետև սկսվում են ճառեր:

119ա - «Էր ոմն հիւանդ Ղազար»: Սկիզբ. «Բազումք ի մարդկանէ յորժամ տեսանեն զի սրբութիւնք և հաճոյք Աստուծոյ չարչարեալ լինին»: Լուսանցքում գարդի մեջ. «Ոսկերեր»-Ոսկերերան և ապա լուսանցքներում վկայություններ «Եփր», «Ոսկ», «Ստ», որոնք շարունակվում են:

130բ - «Խորհուրդ յաւանակաւ գալըստեան Տեառն յԵրուսաղէմ»: Սկիզբ. «Զսուրբ Արմաւենեացս աւր, զոր և աւրհնեալ անուանեցին իմաստունք եկեղեցւոյ. աւրինակ իմանամք միւսանգամ գալըստեան Քրիստոսի...»:

134ա - «Յովսէփ գրիչ. Պատճառ գալըստեան Տեառն յԵրուսաղէմ Քերոբի ումեմն ասացեալ ի բանն, որ ասէ. Եւ գան յերիքով: Աւետարան ըստ Մարկոս»: Սկիզբ. «Ջմեծասքանչ և զտիեզերածագ ծագումն իմանալի արեգական արդարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի զգալի և յիմանալի արարածս. նախանկար տեսութեամբ Հոգոյն Աստուծոյ...»:

Բացի եկեղեցու հայրերի ճառերից, կան նաև գրվածքներ այդ նույն հայրերից բազմաթիվ վկայակոչումներով: Հետաքրքիր է գրվածքը դրախտի գետերի մասին, որոնց հետ կապվում է և անգին քարերի թվարկումը: Արժե բերել քաղվածաբար.

«Եւ գետ ելանէր յԵդեմա ոռոգանել զդրախտն, և անտի բաժանի չորս առաջս: Անուն միումն Փիսոն, նա է, որ զատէ զամենայն երկիրն Եւիլատա, անդ ուր ոսկին է. և ոսկի երկրին այնորիկ ազնիւ է. և անդ է սուտակն և ակն դահանակն: Եւ գետն երկրորդ Գեհոն. նա է, որ պատէ զամենայն երկիրն Եթէոպիա: Եւ գետն երրորդ Տիգրիս. նա է, որ երթայ յանդիման Ասորեստանեաց: Եւ գետն չորրորդ Եփրատէս: Փիսոն գետ ելանէ յարևելից հեւսիսոյ ի Յենաւոն լեառնէ և գայ ի հարաւակողմն Հնդկաց և մտանէ ի ծովն Կարմիր: Հնդիկք Գանկէս կոչեն և պարսիկք Զեհոռտք, յոյնք Ինդոս, երբայեցիք Փիսոն: Եպիփան ասէ, թէ յոյնք Հնդիկէս կոչեն: Իսկ գԵւիլատ գներքին հնդիկսն ասեն. անդ է ոսկին ազնիւ, որ բուսմամբ է, որ պահեն

մրջմունքն մեծամեծք... Մաւսէս կարկէհան ասէ զսուտակն և յԱկանց գիրն կայծ ասի և գտանի ի յԱփրիկէ...»: Այնուհետև խոսում է Փիսոնի և նրա մոտի անգին քարերի մասին, որ տեղ-տեղ դժվարընթեռնելի է, խոսվում է մյուս գետերի, Հայաստանի հետ նրանց կապի (Տիգրիս, Եփրատ), դրանց տարբեր անունների մասին: Բավականաչափ հետաքրքիր և մութ բնագիր է: Այնուհետև սկսվում է գետերի համեմատությունը ավետարանիչների հետ, որ հետագայում օգտագործում է Գրիգոր Տաթևացին իր Մատեռոսի Ավետարանի մեկնության մեջ:

277ա - «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Յոհ. Ի սկզբանէ բանս»: Լուսանցքներում կան բազմաթիվ հղումներ Եփրեմ Ասորուց, Յովհաննէ Ոսկեբերանից, Ստեփանոս Սյունեցուց, Նաննա Ասորուց և այլն:

223ա - «Յաղագս Նաւակատեաց..., զոր արարեալ է սրբոյ Գրիգ. Աստուածաբանի»:

305բ - «Ի Նընջումն Աստուածածնայրն»: Սկիզբ. «Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան ամենայն արարածք...»:

Ձեռագիրը շատ հարուստ է իր բազմապիսի մեկնություններով: Հիշատակարաններից. «Ջոգնամեղ և զոչ արժան գրոց գրոցս գրութեան գՏիրացու գրիչ յիշեցէք ի Տէր» (252ա): «Ո՛վ պատուական և բարեփառ եղբայր. յիշեա ի Տէր զաշխատող գր[իչ] և գհոգոյեղբայրն ի Յուսէփ...» (այլ գրչութեամբ շարունակվում է. «... ըզՍկրտիչ աճարժանս», որի սկիզբը չի ընթերցվում), 188բ էջում, որ նորոգված է, հիշատակարանից կարելի է որոշել, որ այս «Տէրունական տաւնից պատճառն» կոչվող ձեռագիրը պատվիրել է Տիրացուն «յաբոռակալութեան Տէր Յով[աննէս]ի, մեծ հոետորի և սուրբ վերադիտողի: Եւ ի մէջ համագումար եղբայրութեան ա[ռ]եալ մեր ի Վանանդ գաւառու ի Կարս քաղաքէ պանդխտանալ աստ և բազում ինչ աշխատել, վասն որոյ կրկին մաղթանաւք... հայցեմք» և այլն: Սինչդեռ էջի ստորին մասում սև մելանով նոր ձեռագրով գրված է. «Թւ. ՉժՁ (1267) ի վանս Հաղպատու, Յոհաննէս հոետ.»:

Գրության յուրահատկություններ. բարոյն, բագոյց, փառսն *փ̃ռ̃ս* փառս, սեփհականս, թել, գթութեանց *գ̃թ̃ց* գթութեանցն, ըմբէ, սրոբեական, ծաղկերանկ, գունովք, գԻսրայէղ, գանճուբս, նկարել *նկ̃ր̃ել* նկարեալ, յաւրինուածովք, սպասաւորութեամբք, հաւատոն, սաղոմոնեան, Սեբեկայ, նախամարք, բերանովք, սղալեցաք, ընճայից, մերաւք, ձերաւք *մ̃ր̃ք̃* մերովք ձերովք:

28. d – N 1245: Ներսես Շնորհալի, Մեկնութիւն Մատթէի: 1613 թ.: Համիր: Գրիչ Յովաննէս երէց: Ստացող Մաղաքիա Թօխաթեցի: Յի-

շատակարան գրչի 269բ: Հետագայի 1ա (1631), 2բ (1671), 1ա (1672):

1ա - 1631 թ. այս հիշատակարանը ուշագրավ է այնքանով, որ Կ. Պոլսի Իսկյուտարը արդեն նշում է իբրև ծեռագիր գրքի հավաքման կենտրոն: Այնուհետև նոտրգիրով սկսվում է մի այլ հիշատակարան, որը երկու տարեթիվ է բովանդակում մեկը 1672 թ. գրված ինչ-որ Ամետարանի, մյուսը խորանների ոտանավոր մեկնություն, որն ընդօրինակվել է հավանաբար Տիվրիկում 1647 թ.: Քանի որ մեկնությունը գրված է ուշ շրջանում, մենք այն տալիս ենք որպես խորանների ԺԲ մեկնություն: Այդ հիշատակարան-մեկնությունը ոտանավոր շարադրանքն է Գրիգոր Տաթևացու գրած խորանների մեկնության:

10ա - Կարմիր բոլորգրով վերնագիր Բ սյունակի վերջին տողում «Յեկեղեցական պատմութ[ենէ]»: 12բ - Կարմիր բոլորգրով վերնագիր «Ժողովումն մեկնութեան Սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մատթեոսի, ի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցւոյ, կարգեալ և յաւրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց. առաջինն Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց: Աւգնեա Քրիստոս Աստուած և ուղղեա»: Սկիզբ «Սիրոյ գաւրութիւն գերազանց է...»:

Շնորհալու մեկնությունն ավարտվում է 87ա էջի Բ սյունակում «... ըստ այնմ, թէ ահաւասիկ ելանեմք յԵրուսաղէմ և կատարեսցին գրեալքն»: Այնուհետև («Մինչև անցցեն երկինք և երկիր յոմտ մի...») Արիստակեսի մեկնությունն է, որտեղ օգտագործված են Հովհան Ոսկեբերանի մեկնության հատվածներ: Դա հաստատվում է 269ա էջում Արիստակեսի արդեն հայտնի հիշատակարանով:

Արիստակեսի ԺԲ դարի հիշատակարանի ընդօրինակությանը հաջորդում է գրչի հիշատակարանը. «Փառք և աւրհնութիւն և գոհութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան, եռանծնեա աներեւ էութեան, մի բնութեան, մի աստուածութեան և անմահ և անվախճան թագաւորութեան, յամենայն գոյից և գոյեղինացս, ի սեռից և ի մասանց արարածոց, յանտարրից և տարրեղինացս և ի մեր յանպիտան նուաստութեանց, վերառաքեցի փառաբանութիւն Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, որ արժանաւորեաց զանարժանութիւնս մեր հասանել յաւարտումն աստուածախաւս մեկնութեանս սուրբ Մաթեոսեան Աւետարանիս տկար և տարտամ ձեռամբ, անարհեստ և փծուն գրչի մեղապարտ Յովանիսի, լոկ անուամբ իրիցու, յամի ՌԿԲ (1062) թուի, ի Համիք մայրաքաղաքի, ի դռան սուրբ Սարգսի զաւրավարին սուրբ Կիրակոսի և այլ սրբոցս, որ ընդ հովանեաւ սոցին պարփա-

կիմք ի յըստացումն և ի վայելս գերապանծ րաբունւոյն, խրթին և աննիրհակաւն հսկողի, տէր Մաղաքիա աստուածաբան Թօխաթցոյ, յիշատակ իւրն և բարի ծնաւղաց իւր...» (269ա-բ): Այնուհետև ստացող Մաղաքիա վարդապետ Թոխաթեցու հիշատակարանն է:

29. ե – N 1253: Ներսես Շնորհալի, Մեկնութիւն Մատթէի: 1590: Մալաքիա: Գրիչ Մարտիրոս եպիսկոպոս: Կազմող Յոհաննես: Հիշատակարան գրչի 353բ, կազմողի 353բ (1598):

1ա - Դեղին, մանուշակագոյն և կապույտ գծանկար կիսախորանով և լուսանցազարդով տիտղոսաթերթ: Վերնագիրը կարմիր բոլորգիրով գլխազարդի մեջ. «Մեկնութիւն Խորանացն Աւետարանին»: Առաջին տողը գլխատառերով է. 2-5 տողերը կարմիր բոլորգիր: Հաջորդ էջերը բոլորգիրին մոտիկ նոտրգիր են: 11ա - «Յեկեղեցական պատմութիւն»: 15ա - «Յեկեղեցական պատմութեան» ավարտից հետո կարմիր գրով լուսանցքի խաչանշանի կողքին. «Ժողովումն Մեկնութեան սրբո Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցու կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց առաջին»: 15բ էջում վերնագիրը շարունակվում է. «Ներսէսի հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօրն Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց. Սկզնեայ Քրիստոս Աստուած իմ»: Մնացած ամեն ինչ համապատասխանում է Շնորհալու մեկնությանը և Սրիստակեսի կազմած քաղվածո շարունակությանը ընդհուպ համառոտ հիշատակարանը իր յուրահատուկ ավարտով. «Յաւրինակս այսչափ էր յիշատակարանն Սրիստագիսի. զայն որ կատարեալն էր, զայն չգտաք. անմեղադիր լերուք» (350ա): Այնուհետև գրչի հիշատակարանն է, որ սկսվում է. «փառք»-ով և ապա տալիս կոնկրետ տվյալներ. «Ի շրջագայութեան թուականիս հայ տումարիս Ռ և ԼԹ երորդի, քառասներորդի ի Մելտենի գաւառիս, որ կոչի տաճիկ բառով Մալաթիեայ, ի մենաստանիս, որ կոչի յանապատ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ընդ հովանեաւ սրբոյ Յովանիսի և սրբոց անարծաք բժշկացն Կոզմայի և Դամիանոսի և սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի և սրբոյն Սոփիայի ի յառաջնորդութեան և ի հայրապետութեան հայոց ազգի տեառն Ազարիայի հայոց կաթողիկոսի, աթոռակալ և պատրիարգ սրբոյ աթոռոց Երուսաղէմի և ի սպասաւորութեան և ի վերակացութեան սուրբ ուխտիս, մեղաւոր Մարտիրոս եպիսկոպոսի, որ չեմ արժանի կոչել ի կարգ առաջնորդութեան» (353բ): Նույն էջում կազմողի հիշատակարանն է. «Ոխ և է կազմող Յոհաննես, Մասրվանց գիւղ»:

30. f – N 1300: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւնք Մատթէի, Յով-

հաննու: 1456: Գրիչ Մատթեոս: Ստացող Իգնատիոս աբեղայ: 1ա - «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Ձեռագրի մասին մանրամասն տես է մեկնության բաժինը (M):

31. g – N 1301: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի, Քարոզք: Սևան: 1451: Գրիչ Դանիէլ աբեղայ: 2ա - «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Ձեռագրի մասին մանրամասն տես է մեկնության բաժինը (N):

ԲՆԱԳԻՐ Դ
ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽՄԲԱԳՐԱԾ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

1. A – N 2273: ժողովածու: 1252 թ.: Խորանաշատի վանք: Գրիչ Գրիգոր: Ստացող Ստեփաննոս քահանա: Կազմի ետևին փակցված թղթի վրա ձեռագրով «Նմր. 43 քարոզս ժողովածու գիրք քառածալ բոլորագիր գրեալ ի թուղթ բամբակի «ի Գրիգոր գրչէ Ռ-ն եղծեալ», «ի հայրապետութեան Ներսիսի աղուանից կաթուղիկոսի», ապա այլ ձեռագրով «ի վանս Խորանաշատու ի յաջորդութեամբ Գրիգորես վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տի ձեռնասուն զառակի Վանական վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տի»: Այնուհետև թղթի վրա գրված է «Ցանկ մատենիս... Վանա[կան]... [նա]խերգակ...»:

էջ 1ա – «Բաղձանք բանի բնաւորել յոգի բանական...»: էջ 8բ - «Վարդապետի Վանականի յարմարումն Սաղմոսաց մեկնութեան. «Ինձ յոյժ մեծարո(ւ) եղեն բարեկամք քո Աստուած»: Սկիզբ «Սիտրժումն եղբարց խնդիր արկեալ խորհուրդ»: էջ 37բ - «Յոհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Գործոց». առաջին տող «Բազմաց անգիտելի է մատեանս...»: էջ 50ա – «Վանական Վարդապետի վասն սաղմոսի «Քահանայի քո զգեսցին զարդարութ»: Առաջին տող «Նախահայրն Ադամ անցանել...»: էջ 60բ - «Պատճառ սուրբ Աւետարանին Յովհաննու ասացեալ սուրբ վարդապետին». առաջին տող «Որք արտաքին հանդիսիցն...»: էջ 81ա – «Երեմիա մարգարէ. մարգարեացաւ Երեմիա»: էջ 89ա – «Մեկնութիւն Յոբայ». սկիզբ «Բազում բանս մեզ ած...»: էջ 149ա – «Աւետարան ի Յոհաննէ. «Յաւժամ ետ գնայ ի ձեռս». սկիզբ «Բարեգործութիւն անմտաց չարութիւն...»: էջ 162ա - «Ի Մաթէոսի Աւետարանէն «Ջի որ այն փայլակն». սկիզբ «Մարգարէքն և առաքեալքն Հոգովն Սստուծոյ...»: էջ 173ա - «Վասն Աւետարանացին խորանացն». սկիզբ «Յաստուածագործ արարածս հատածք են Բ. գի կէսք...»: էջ 176ա - «Բանք իմաստասիրաց աբենագոց». սկիզբ «Պլուտարքոս ասէ յաճախեա ի խորհուրդ»: էջ 182բ - «Տնահամարք Աւետարանին...» և այլն:

Բոլորգիրը արևելյան է, որը աչքի է ընկնում գրերի ազատ տեղաբաշխումով: Ամեն վերնագիր չէ, որ սկսվում է կարմիր տառով: Խորանների մեկնության վերնագիրը բոլորգիր է՝ վանկերով անջատած: Բառերը գրեթե միմյանցից անջատ են: Յուրահատուկ է որոշ տառերի (յ, ի, չ, ճ և այլն) գրությունը: Վերնագրերը անջատելու համար գաղափարագրեր հիշեցնող նշաններ են դրված:

2. B – N 5611: Ժողովածու: ԺԹ դ.: Գրիչ Թումայ քահանա, անանուն: Թերթ 252: 17x12: Միասյուն: Հիշատակարան գրչի 120բ, 127ա:

էջ 1ա - «Յաղագս տաւնի որ ի ԺԶ սեպտեմբերի»:

էջ 2բ - Սև մելանով մանրատառ «Հարցմունք գանագանք Վանական վարդապետին և պատասխանի բարառնաբա[ր]»: Ապա շարունակվում է. «երկու աղալ[ի] մի երկանս, միևն առցի և միւսն թողցի. պատ. Առաջնոյն յայտնի է որբոցըն բանք...»: Լուսանցքներում քաղվածքների նշաններ և հեղինակների անուններ, որոնցից կան վկայակոչումներ «Վասն Հռոմա», «Փիլոն»: Կան և մանրատառ վերնագրեր. «Եւ Փիլոնի գրեալ այլաբանութիւն. Հարց»: 14բ-15ա էջերում լուսանցքներում գրված են թեմաներ, որոնց շուրջը գնում են «հարց ու պատասխանիքը». օր. «Մեռաւն», «Մանանայն», «Քանի էր պատարագ որ մատաղ լինէր», «շուշանի ծաղկելն» և այլն: Այդպես է նաև հաջորդ էջերում: «Վասն խորանաց Աւետարանին» հատվածը փաստորեն մտած է «Հարցմունքի» մեջ:

3. C – N 7443: Ճառընտիր: 1352-1358, 1575 թթ.: Քիմճակ (Ղրիմ, Ս), Իլով (Բ): Գրիչներ Անտոն քահանա, Մելքիսեդ (Ս), Ամիր Սեթ (1377 թ.): Առաջին երեսուն թերթերը վերևի եզրից բայքայված են խոնավությունից:

էջ 1ա-1բ - Ցանկ Ա-ից մինչև ՃԻՋ: Վերջին ՃԻՋ (126-րդ) ճառը «Տիրամայր պատկերին. միահամուռ ՃՕ ճառք»:

էջ 2ա - Մանուշակագույն թանաքի երանգներով շքեղ տիտղոսաթերթ գլխազարդով, զարդանախշերով և լուսանցազարդերով: Վերնագիրը կամարաղեղներից մեկում. «Ի մեծի աւուր ճրագալուցին ծննդեան և յայտնութեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, երանելոյ Սպերիանոսի եպիսկոպոսի եմասու- ասաց ի Ծնունդն Քրիստոսի յերուսաղէմ քաղաքի»: Ցանկում (էջ 1ա) տրված է առաջին տողը և ոչ թե վերնագիրը:

էջ 4բ - Հիշատակարան. «Քրիստոս Աստուած որ մարմնացար վասն մեր և տղայաբար յորովայնի անարատ կուսին Մարիամու և ծնար անճառապէս, Քրիստոս սուրբ ծննդեամբդ ողորմեա Քրիստոսատուր աբեղային և ծնաւղաց իւրոց և ամենայն ազգականաց զարմից և անպիտան գծագրողիս շնորհեացես գթողութիւն անճառ բանդ...»: Այնուհետև կարմիր բոլորգրով վերնագիր «Ի մեծի աւուր յայտնութեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, երանելոյն Գրիգորի Աստուածաբանի Ազիազու եպիսկոպոսի, ասացեալ ի ծնունդն Տեառն»: Արծավատերևներով լուսանցազարդ, ապա սկիզբ «Քրիս-

տոս ծննեալ ի...» առաջին տողի առաջին տառը բոչնագարդ, մնացածները մանուշակագոյն:

Մուտավորապես այս ձևով (հիշատակարան սև բոլորգրով, որ տեքստից փոքր է, հեղինակի անունը և վերնագիրը կարմիր տառերով, առաջին տողը սկսվող երկու զարդատառերով և երկաթագրով, լուսանցազարդ բուսա-թոչնային) նաև մյուս վերնագրերն են:

էջ 143բ - Լվովում գրված հիշատակարան. «Ի թուականութեան յաբեղական տումարի ՌԻՀ (1575) ամի և ի յամսեանն սեպտեմբերի, Իլով քաղաքի»: Յովհաննեսը կրկին կագմում և նորոգում է մատյանը և ևշում. «Պակասութիւն ճառից գրեցի»: Իրոք, 144ա էջից գրչությունը փոխվում է, թեք կիլիկյան գրի փոխարեն (Ղրիմ) տեսնում ենք ուղիղ արևելյան բոլորգիր:

էջ 144ա - «Յաղագս զարմից Սրբոյն Գրիգորի հայոց Լուսաւորչին եւ բաւանդակ պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի հայոց հայրապետի» (կարմիր տառերով): Առաջին տող՝ «Յութ եւ ի տասն ամի մեծին Տրդատա...» (լուսանցքում Գրիգոր Լուսավորչի պատկերն է գիրքը ձեռքին): Խորանների մեկնությունը ձեռագրի վերջում է և, բնականաբար, ոչ առաջին գրչի ընդօրինակածը:

էջ 583ա - «Մեկնութիւն խորանացն Աւետարանին»: Սկիզբ՝ «Առաջին խորանն Դ դեղաւքն կապուտակ. ծիրանի. կարմիր. բեհեզ. վուշ. երկրագոյն նկարեալ...»: Գլխահամարը գրված է ՃԻԵ: Սակայն ցանկում (էջ 1բ) այդ գլխի համար այսպես է գրված. «ՃԻԵ. Փոխմանն Տիրայմաւրն Բ ճառ. ՃԻՉ. Տիրամաւր պատկերին միահամուռ ՃՕ ճառք»:

էջ 583բ - «Երանելոյն Քերդողի Ստեփաննոսի Սիւնեցու պատասխանի առ վարդապետն Աղուանից»: Սկիզբ՝ «Սկիզբն և հիմն ամենայն պահոց զուրբաթ և գչորեքշաբաթ գտաք առաքեալական հրամանաւն յաշակերտաց Տեառն և զպահ սուրբ Խ-որդացն...»:

էջ 584ա - «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի: Յաղագս եկեղեցեաց կարգաց: Թէ գիտէ խորհուրդն»: Սկիզբ՝ «Վէմն անտաշ և անկոփ եդեալ ի հիմունս կանգնեալ ի մէջ խորանին և տեղոջն սեղանոյն աւրինակ...»:

էջ 585ա - «Խորհուրդ և կարգաւորութիւն եկեղեցոյ»: Սկիզբ՝ «Ուրախ լեր եկեղեցի սուրբ, իմանալի դրախտ, աստուածագործ հրաշք և սքանչելիք...»: Այնուհետև մի երկու գրվածքից հետո. էջ 596բ. «Զաքարիա Յայոց կաթողիկոսի և Մուսիսի Քերդողի ի փոխումն Աստուածամաւր և պատկերի նորա»: Գլ. ՃԻԵ: Սկիզբ՝ «Արարիչն արարածոց արար զլուսաւորս մեծամեծս և փոքունս զարեգակն և զլու-

սին և զաստեղս և զջահս և զկանթեղսն և զմոմեղենս...»: էջ 601բ - Գլ. ՃԻԸ. Վասն պատկերի սրբոհոյն»: Սկիզբ «Հրաւիրեալ լինի Աստուածամայր փոխմամբ առ Սիածին Որդին իւր...»: էջ 604ա - «Գլ. ՃԻԹ. Եւ յել հրաման յԱւգոստոս կայսերէ»: Սկիզբ «Վասնզի առաջին աշխարհակալ թագաւոր...»: Այնուհետև 608բ էջից հիշատակարաններ:

4. D – N 2042: Ժողովածու: ԺԴ դար: Գրիչ Սիմաւոն: Ստացող Աստուածատուր աբեղայ: Արևելյան բոլորգիր: Հիշատակարան գրչի 38բ, 305ա, ստացողի 259բ:

էջ 1ա - Կարմիր բոլորգրով վերնագիր «Յիշատակ Պետրոսի և Պաւղոսի Յոհ. Աւետ. մեկնութենէն»: Սկիզբ «Ասէ ցնոսա Յիսուս. Եկայք ճաշեցէք...»: էջ 3բ - «Պատճառ սուրբ Աւետարանին. վասն Յոհաննու»: Սկիզբ «Որք արտաքին հանդիսից լինին տեսողք յորժամ զբոնամարտիկն ոք մեծազարդ բարեկամաց և սիրելեաց պսակ...»: էջ 6բ - Նույն մեկնությունից. սկիզբ «Դարձաւ Պետրոս և տեսանէր զաշակերտն զոր սիրէր Յիսուս, որ անկաւ զլանջաւքն նորա...»: էջ 9բ - «Սուրբ վարդապետաց ասացեալ վասն Յայտնութեան և Ծննդեան և հաւատոց հաստատութեան ընդդէմ երկաբնակացն. վկայութեամբ Տեառնեղբարւրն և Կիւրղի Ե[րուսաղէ]մա հայրապետին»: Սկիզբ «Յորժամ ոք կամեսցի շինուածս հաստատել յառաջագոյն, գհիմունս մեծամեծ վիմաւք հաստատէ, զի յաւիտե[ա]ն անշարժ կայցէ շինուածն...»: էջ 11բ - «Յեկեղեցական պատմութենէ. զոր երկրորդեալ է Սարկաւագ վարդապետին»: Սկիզբ «Ի յարութենէն Քրիստոսի մինչև ցԹեկտոր հռոմայեցոց եպիսկոպոսն, որ է երեքտասաներորդի Հռոմ քաղաքի յետ Պետրոսի...»: Շարունակվում են վերնագրերը, որոնք «Տոնապատճառի» գլուխներն են Տիրոջ Ծննդի, Երկրորդ Գալստյան, Հոգեհանգստյան և այլ տոների առթիվ:

303բ – «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Գրեթե ամեն մի տողի վրա կա քաղվածքի նշան: Սկիզբ «Առաջին խորանն չորք դեղաւքն կապուտակ...»: 304բ – «Երանելոյն քերթողի Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Բ (2) պատասխանոյ առ վարդապետն Սղուանից»: 305ա – «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի յաղագս եկեղ. աւրինութեանցն կարգաց, թէ գինչ է խորհուրդն զԳրոցս. յիշեա աղաչեմ»: Սկիզբ «Վէմն անտաշ և անկոփ եդեալ ի հիմունս...»: Կան նաև այլ նյութեր, այդ թվում 321ա էջում «Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի և Սուսիսի Քերթողի ասացեալք ի Փոխումն Աստուածածնայրն և պատկերի նորա», որ սկսվում է. «Արարիչն արարածոց

արար գլուսաւորս մեծամեծս և փոքունս. զարեգակն և գլուսինն և գաստեղս, և զջահս և զկանթեղս...»:

Յաճախ վաղակատար դերբայներում *ծայ* վերջավորության փոխարեն գրվում է *ծ* (օրինակ, զարդարել *մեզ* զարդարեալ), սակայն մեծ մասամբ կրճատման նշան է դրվում:

5. E – N 4853: ժԵ դար: Ճառընտիր: Գրիչ, ստացող Անտոն երեց: Հիշատակարան գրչի 29ա, 41ա, 115բ, 294բ, 397ա և այլն: Գրեթե փոված բոլորգրով: Նյութերը մասամբ նման են D (N 2042) ձեռագրի բովանդակած նյութերին:

Խորանների մեկնությանը նախորդում են «Ներբողեան գովեստ հաւօրէն գնդից սրբոց առաքելոցն երկոտասանից նախապատիւ պետաց գլխաւորաց» (366ա), սկիզբը՝ «Անբառամ սիրոյն ծադիկք...»: «Յաղագս եւթանասուն եւ երկու առաքելոցն» (371բ), սկիզբը՝ «Դամեք որ յետ սպանանելոյն Կայինի զեղբայր գիւր զԱբել...»:

374բ - «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Շարունակվում է 388ա էջում: Կազմողը խառնել է թերթերի տեղերը: Ավարտվում է 389ա էջում: Այնուհետև. «Զաքարիայի Հայոց կաթուղիկոսի եւ Մովսիսի Քերդողի ասացեալ ի Փոխումն Աստուածամաւր եւ պատկերի նորին» (389ա):

6. F – N 2719: Ներսես Շնորհալի. Մեկնութիւն Մատթէի: 1683 թ.: Հիշատակարաններ. 6ա, 7բ, 15բ, 30ա, 35ա, 142ա:

6ա - «Էմմանուէլ» բառի մեկնություն և հիշատակարան:

6բ - Բազմագլուխ վիշապի պատկեր՝ մեղքերի մակագրություններով: Վիշապի պատկերը մեղքերի թվարկումով յուրահատուկ հիշատակարան է:

7ա - Նախադրութիւն Մատթէոսի Աւետարանին: 7բ - «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Սկիզբ՝ «Խորանն առաջին չորք տեղօք կապուտ, սպիտակ...»: 8ա - «Ժողովումն Մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մաթէոսի. ի բանից իմաստուն վարդապետաց եկեղեցւոյ, կարգեալ և յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց առաջի Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյ նորին եղբօր Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց ազգի. օգնեա Սուրբ Հոգիդ Աստուած»: Սկիզբ. «Սիրոյ գօրութիւն...», վերջ՝ «և որ իցեն առաջին նախադուռն»: Ունի գեղեցիկ գծանկար կիսախորան:

10բ - «Աւետարան ըստ Մաթէոսի և Մեկնութիւն»: Սկիզբ՝ «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի որդոյ Դաւթի...»:

47ա - Ավարտվում է Շնորհալու գրած հատվածը. «...ի ծննդենէն

մինչև գյարութիւն. ըստ այնմ թէ ահաւասիկ ելանէ յերուսաղէմ և կատարեսցեն գրեալքն»: Դա Բ սյունակում է: Ապա. «Մինչև անցցեն երկինք և երկիր յովտ մի...» բաղվածքն է ու մեկնություն, որ տարբեր է Յովհ. Ծործորեցու մեկնությունից: Արիստակեսինն է, որ բաղվածքներ ունի Ոսկեբերանից. «Նորին Յովհաննու ի Կապեռնաում. Գիրք երկրորդ» (57բ):

Այս անփույթ ծեռագրում, որ ըստ հիշատակարանի գալիս է նախագաղափար օրինակից, տարօրինակ կերպով տրված է ոչ թե երրորդ, այլ չորրորդ մեկնությունը: Հենց խորաննների մեկնությունից անմիջապես հետո գրիչը հիշատակարանում ասում է. «Ով պատուական եղբայր, ամէն եղծեալ էր, չկարացի գրել, տեղիս տեղիս գիր մնաց. չէ կատարեալ բան, մի նեղանար» (7բ):

ԲՆԱԳԻՐ Է
ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱԾ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Մի շարք ձեռագրերում առաջին բնագրին անմիջապես հաջորդում է հինգերորդ բնագիրը հիմնականում «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց» վերնագրով: Հիշյալ ձեռագրերում առաջին բնագիրը վերագրված է Ներսես Շնորհալուն, թեև այն բովանդակող հնագույն ձեռագրերը ԺԱ-ԺԲ դարերի են (տես առաջին բնագրի ձեռագրերի նկարագրությունը և ընդհանուր ներածությունը):

1. A – N 3714: Ավետարան: 1419 թ.: Տիպնա վանք (էջ 2ա-4բ): Չունի բնագրի վերջին տողերը («Կարպիանոս եգիպտացին... յաւիտեանս ամէն»):

2. B – N 7772: Ավետարան: 1443 թ.: Խլաթ:

3. C – N 198: Ավետարան: 1628 թ.: Բաղեշ: Վերնագիրն է «Յայլմէ վարդապետէ ասացեալ վասն խորանաց սրբոյ Աւետարանին» (էջ 37բ-48ա):

4. D – N 5634: Ավետարան: 1647 թ.: Վերնագիրն է. «Յայլմէ վարդապետի ստացեալ վասն խորանաց Աւետարանին» (էջ 33ա-36ա):

5. E – N 2111: Ժողովածու: 1645-1675 թթ.: Վերնագիրն է. «Վասն խորանաց Աւետարանին և համաբարբառացն» (էջ 235ա-237ա):

6. F – N 3602: Ավետարան: 1655 թ.: Կարին: Վերնագիրն է. «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանի» (էջ 14բ-21բ):

7. G – N 1258: Ժողովածու ԺԸ դ.: Վերնագիրն է. «Յայլմէ վարդապետէ ասացեալ վասն խորանաց սրբոյ Աւետարանիս» (էջ 5ա-9բ):

ԲՆԱԳԻՐ Զ
ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

1. N 5448: ժողովածու: ԺԹ դ.: Գրիչ Մարտիրոս քահանայ, Սարգիս: Ստացող Մովսես վարդապետ: Գրչի հիշատակարան՝ էջ 138ա, 226բ:

էջ 1գ - «Պատճառք և թելադրութիւնք Չորից Աւետարանացն, թէ որպէս գրեցան և յորքան ժամանակս և թէ որպէս աւրինակաւք յառաջինսն խորհուրդ սոցա երկնէր և գայր մինչև ի տնաւրէնութիւն»: Սկիզբ՝ «Յարևելս ասի տնկեալ գդրախտն ուստի և աղբիւր ելանէր գետահետ[եալ] յորդիւք, յորմէ և չորս առաջս բաժանին, որոց անուանք այսինչ և այս, որով արբեալ պարարտանայ երկիր այլովքն հանդերձ...»: Տիտղոսաթերթը բաղկացած է ուղղանկյունածև գլխագարդից և խաչով պսակվող լուսանցագարդից: Վերնագիրը կարմիր բոլորգրով, առաջին տողը գարդագիր գլխատառ և խառը միջին մեսրոպյան և արևելյան բոլորգիր: Ողջ բնագիրն ընտիր բոլորգիր է (ԺԹ դ. վե՞րջ), որ կիլիկյան ազդեցությամբ է կամ հենց կիլիկյան:

էջ 28ա. «Սեկնութիւն խորանացց Աւետարանին սրբոյ»: Սկիզբը՝ «Առաջին խորան Գ դեղաւք նկարեալ խորան...»:

էջ 30ա. «Պատճառ սուրբ Աւետարանին Յոհաննու սրբոց վարդապետաց ասացեալ»: Սկիզբ՝ «Որք արտաքին հանդիսիցն լինին տեսողք, յորժամ զբօնամարտիկ ոք մեծագաւր ի բարեկամաց և ի սիրելեաց պսակեալ տեսանեն կամ լսեն...»: Սա բանաքաղության տպավորություն է թողնում, որովհետև լուսանցքներում կան նշված մեկնիչների անուններ «Նաև...» (Նաևա), «Ոսկ», «Ոս» (Ոսկեբերան), «Ստ» (Ստեփանոս Սյունեցի՞), «Եփ» (Եփրեմ Ասորի) և այլն:

էջ 296բ. Մանր տառերով մի տող հիշատակարան. «Տէր Աստուած ողորմեա ստացողի սորա և գրողի և այլ աշխատաւորացիս»: Օխրայով գլխագարդից հետո վերնագիր կարմիր գրով. «Յայտնութիւն սրբոյն Յոհաննու Աստուածաբանի» համապատասխան «բաներով» և «մեկնություններով»: Սկիզբը՝ «Յայտնութի[ւն]ն Յիսուսի Քրիստոսի ի ձեռն որոյ ետ Աստուած ցուցանել ծառայից իւրոց որ լինելոց է վաղվաղակի: Յայտնութիւն ասի ծածուկ խորհրդոցն երևումն...»:

ԲՆԱԳԻՐ Է ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՑՒՈՅ ՔԱՂՈՒԱԾՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

1. A – N 5591: Ժողովածու: 1427 թ.: Մեծոփայ վանք: Քաջբերունիք: Գրիչ Թովմա վարդապետ (Մեծոփեցի՞), Թովմա գրագիր, Յոհաննէս: Ստացող Թովմա վարդապետ (Երևի գրիչը):

1ա - Սկսվում է ուղղանկյուն գլխազարդով: «Նախադրութիւն յայլմէ վասն չորից Աւետարանացն և աւետարանչացն: Աստ եգեկիել մարգարէն: Եւ տեսանէի Դ դէմք միոյ...»: Սկիզբ՝ «Եւ արդ, վասնզի յոյժ զարմանալի է զի յամենայն սերմանիս ծածկեալ կայ...»:

5ա - «Դարձեալ վասն Աւետարանացն և աւետարանչացն»: Սկիզբ՝ «Արդ տեսցուք նախ թէ յամենայն աստուածային գրոց...»:

7բ - Ուղղանկյուն գլխազարդ. «Գրիգորի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութեան խորանաց սուրբ Աւետարանացն: Նախերգաբար բաղդատութիւն չորից գետոց եդեմաբուխ և չորից աւետարանչացն հոգեբուղխ. օգնեա Հոգի Սուրբ»: Սկիզբ՝ «Արդ չորս գետն ննջանի չորից աւետարանչացն: Փիսոն, որ է [Գ]անգէս կամ Ինդոս: Ի Մատթէոս համեմատի ըստ հինգ եղանակաց: Նախ ըստ անուանն, զի Փիսոն բերան հրոյ թարգմանի: Եւ բերանն Մատթէոսի հրով Հոգոյն լցեալ՝ էհեղ և քարոզեաց զԱւետարանն: Երկրորդ, ըստ իրին, զի ջուր է մարմնական: Եւ Աւետարանն Մատթէոսի ջուր է հոգեկան, խաղացեալ ի կեանս յաւիտենական: Երրորդ ըստ կարգին, զի առաջին է Փիսոն ի չորեսին գետս: Եւ Մատթէոս առաջին է ի չորեսին Աւետարանն: Չորրորդ՝ ըստ տեղւոյն, զի Փիսոն նախ գարնելոյս արբուցանէ...»: Այնուհետև շատ վերնագրեր կարմիր թանաքով գրված են տողամեջերում:

8ա - «*Վասն անգանց*. Իսկ *սուտակ*, որ է կայծ և կարկեհան: Նշանակէ զքարոզողսն, որ բերեալ իբրև զկայծ վառեցան արեամբ. եւ *դահանակ* որ է կանաչ գմրուխտ, որ է դեղ աչաց՝: Նշանակէ զՀովմաս, որ լուսաւորեաց զաչս հոգոց մերոց...»:

«*Եւ զի՞նչ բարքման Մաթէոս*. Իսկ *Մաթէոս* բարքմանի երգ կենաց Դ կերպիւ...»:

8բ - «*Գեհոն և Մարկոս*. Եւ յետ սորա Գեհոն, որ է Ջահուն կամ Նեղոս, որ ննջանի ի Մարկոս, ըստ է (7) եղանակի: Նախ զի գետս այս ելանէ ի հարաւոյ արեւելից և պատէ զհարաւ և ոռոգէ զԵգիպտոս: Նոյնպէս աւետարանիչն Մարկոս, ելեալ յԵրուսաղէմայ յարևելից Եգիպտոսի և հրամանաւն Պետրոսի...»:

9ա - «Վասն եգիպտոսի»: Այսինքն դեպի եգիպտոս փախուստի մասին:

9բ - *«Զի՞նչ թարգմանի Մարկոս*. Իսկ Մարկոս թարգմանի բարձր պատուար...»:

10ա - «Տիգրիս և Ղուկաս...»:

10բ - *«Զի՞նչ թարգմանի Ղուկասն*. եւ Ղուկասն թարգմանի յարութիւն...»:

10բ - «Եփրատէս և Յոհաննէս...»:

11ա - *«Զի՞նչ թարգմանի Յոհաննէս*: Իսկ Յոհաննէս թարգմանի հնազանդութիւն Տեառն...»:

11գ - «Բաղդատութիւն չորից կենդանեաց և աւետարանչացն»:

12ա - «Ի ցանգ Աւետարանին տեսութեան վասն Ժ խորանացն. զոր արարեալ է Սեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»:

Վերնագրերից շատերը, թվանշանների մի մասն ու նախադասությունների սկզբնատառերը կարմիր գրով են: Լուսանցքներում ևս կան թվահամարներ խորանների (ամեն մի խորանի խորհուրդի բացատրության կամ նկարագրության դիմաց), բայց առաջին դեպքում (13բ-14ա) կարմիր բոլորգրով, երկրորդ դեպքում (15ա-15բ) սև: Մեկնությանը հաջորդում են.

16բ - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառաւտ հարցմամբ. Աւգնեա Հոգի Սուրբ Աստուած»: Սկիզբն. «Վասն է՞ր Տէրն մեր բանիւ քարոզեաց զաւրէնս և ոչ գրով, որպես Մովսես: Նաև աշակերտացն պատուիրեաց. Երթայք քարոզեցէք և ուսուցէք զամենայն հեթանոսս...»:

17ա - «Ձէ յորո՞ւ մ ժամանակի եւ ի տեղւոջ գրեցաւ Աւետարանն. Հարցումն»: Սկիզբ «Ո՞ւր և ե՞րբ գրեցին զԱւետարանն և կամ յո՞ր լեզուս...»: 17բ - «Վասն չորից աւետարանչացն. հարցումն»: 18ա էջում կան մանր ենթավերնագրեր. «Վասն Աւետարանացն. Հարցումն», «Վասն կարգի աւետարանչացն. Հարց»:

19բ - «Նախադրութիւն Ղուկասու Աւետարանի»: Այս բոլորգիր կարմիր վերնագրի վերևում կարմիր տառերով գրված է «յայլ օրինակէ»: Սկիզբ «Աւետարանն որ ըստ Ղուկասու գրեալ է նոյն ինքն Ղուկաս, աշակերտ էր Պետրոսի և եւ ձեռնադրեցաւ ընթացակից Պաւղոսի և վկայեցաւ ի նմանէ...»:

20բ-21բ. «Սկիզբն գլխոց Աւետարանին Ղուկասու». Տրված են գլուխների վերնագրերը (բովանդակությունը), ինչպես Ավետարաններում, և զուգահեռ համաձայնության ցանկը ըստ Եվսեբիոսի (ինչ-

պես Ավետարանների նախադրության մեջ):

23ա - Տիտղոսաթերթ մանուշակագույն թանաքով, բարդ գլխագարդով և լուսանցազարդով: Վերնագիր. «Մեկնութիւն Սուրբ Աւետարանին Ղուկասու: Հաւաք[ումն] սրբոյն Սարգսի Հայոց վարդապետի և անյաղթ հռետորի ի սրբոց աստուածաբան վարդապետացն մերոց Եփրէմի, Ոսկեբերանին, Կիւրեղի, Ստեփանոսի, Իգնատիոսի և այլոց վարդապետացն մերոց, զոր տեսանես յառաջիկայդ. Այգ-նեա Հոգի Սուրբ Աստուած ճշմարիտ»: Առաջին տողը մանուշակագույն գլխատառերով, երկրորդը կարմիր բոլորգրով. «Լնուլ գայս իմաստ աստուածային քո ըղձից պարտ համարեցայ, ով Գրիգորիոս քահանայապետական գլուխ և սիւն հաստատութեան եկեղեցւոյ»: Լուսանցքներում նշված է, թե որ հեղինակներից է արված բանաքաղությունը:

239բ էջում ավարտվում է Ղուկասի Ավետարանի մեկնությունը և սկսվում Սարգիս Կունտի հիշատակարանը, որ հետևյալն է. «Կատարեցաւ մեկնութիւն Աւետարանին Ղուկասու, որ էր հեթանոս յազգէ ասորոց, զոր ոմանք յեկեղեցւոյ վարդապետաց ի յունաց ասեն քաղաք անտիոքացի՝ աշակերտ գոլով Գալիանոս բժշկապետի, հաւատացեալ մերձ խաչելութեան Քրիստոսի եւ յետոյ աշակերտեալ առաքելոյն Պաւղոսի, հաւաքեալ ձեռամբ Սարգիս վարժապետի, որ է յազգէս հայոց ի գաւառէ Արարատեան յոյժ աշխատութեամբ և երկասէր վաստակաւք ի լուսաւորութիւն մտաց մանկանց եկեղեցւոյ և ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն...

Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի, ժամանեալ ի կետ նպատակի վերջին գծիս, որում ըղծայի: Ես տրուպս և անպիտանս ի ժառանգաւորս եկեղեցւոյ Սարգիս վարդապետ մականուն Կունտ կոչեցեալ, ի գաւառէ Արարատեան, բազում ջանիւ աշխատեցայ զտառս կենդանիս գտանել զանուշահոտ և գծաղկագարդ, գպայծառացեալ և զարփիահրաշ, զարեգակնածաւալ և գլուսափայլ մեկնութիւն սրբոց վարդապետացն, որ գծորանս շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն իբր յանսպառ աղբերէ յանծինս իւրեանց ընկալեալ ունէին: Ջերանելոյն Եփրէմի, գտեառնն Կիւրղի Ալեքսանդրացւոյ և տեառն Ստեփանոսի Սիւնեաց վերադիտողի, գտէր Իգնատիոսի, եւ ուր ոչ այսոցիկ Յովհաննու Ոսկեբերանի, եւ սուղ ինչ յաստուածաբանին Գրիգորէ առեալ վկայութիւն: Եւ յեպիփանէ Կիպրացւոյ, եւ ի Նարեկացւոյ Գրիգոր վարդապետէ, եւ իմաստնոյն Սարկաւագ վարդապետէ ուրեք ուրեք մտառեալ, է ինչ որ ի Մովսես Քերթողէ և ի

Մամբրէէ Վերծանողէ, եւ ի Թեոփիլոսէ Ոսկեբերանի աշակերտէ, սակաւ ինչ յամենեցունց մասնաւորեալ գպատշաճաւորն, իբր իմաստուն մեղու թռչելով ի մարգս և ի լերինս և ի ծաղկաւէտ բուրաստանս, ժողովելով գպիտանիսն առ ի նոցանէ ի յաւգուստ և ի շահ փրկութեան մարդկան, հանգուցանելով ի պէսպէս աշխատութեանց հոգւոյ և մարմնոյ գվարդապետս եկեղեցւոյ, լուսաւորեալ ըստ ներքին մարդոյն, յորում բնակեալ Տեառն, հաւատայ սուրբ եկեղեցի, ըստ անձին մաքրութեան, գտկարութիւն ի բաց եդե[ա]լ ձեռն ի գ[որ]ծ արկի և բազմաշխատութեամբ ի մին տեղիք հաւաքեցի ի ՈԽԶ (1197) թուականութեանս հայկազեան սեռի, ի դառն և ի չար ժամանակիս, որ շփոթ էր կաթողիկոսութեան իշխանութիւն արբոյն Գրիգորի: Ջի անկեալ մեռաւ տէր Գրիգոր կաթողիկոս ի դղեկին Կոպիտառու: Եւ աղերս ընծայեցի ի սուրբ և յուղղափառ Հայաստանեայցդ եկեղեցի: Արդ աղաչեմ զամենեսեան, որք ճաշակէք յերկնաւոր պարգեւաց հոգւոյն Աստուծոյ, դասիւ և կամ ընթերցմամբ, յիշեսջիք և գինս աշխատութիւն և թողութիւն արարէք մեզ և հոգևոր և մարմնաւոր ծնողաց մերոց: Եւ Քրիստոս ձեզ առնէ թողութիւն յայսմ աշխարհի և հանդերձեալ աշխարհին: Եւ նմա փառք ընդ Հօր և Սուրբ Հոգւոյն. ամէն»:

240 թերթում Թովմա Մեծոփեցու հիշատակարանն է[1]:

242ա - «Յաղագս Յովհաննու Աւետարանին Վարդանա գրոց են եւ ի միաշաբթուն Մարիամ Մակդաղենացիին»: Այնուհետև կան այլ նյութեր ևս, որոնք ավելորդ եմ համարում հիշատակել այստեղ:

2. B – N 4290: Ժողովածու: 1571 թ. (՞): Գրիչ Սկրտում Սգուլեցի: Ստացող Մարտիրոս Սեբաստացի: Սկսվում է 30 էջից: Կողքին կա մատիտով թերթակալում: 1ա էջից սկսվում է քարոզ հայհոյության դեմ: Օր. «... Իսկ հիշոցնատուն փոխանակ աւրինելոյն և գովելոյն, յիշոցք տայ և հայհոյէ, վասն այն բարկանայ Աստուած ի վերայ յիշոցնատուին» (1բ), այնուհետև ռամկական լեզվով «յիշոց» բառի հետ գործածվում են «քուֆր», «մուրտար» և այլ բառեր, ապա գալիս է Թովմա առաքյալի պատմությունը նրա անհավատության մասին, ապա քահանայի վարք ու բարքի մասին: 18ա - «Պատմութիւն Նուշիռուանի թագաւորին»: Սկիզբ «Կայր թագաւոր մի պարսիկ անուն նորա Նշրուան յետիւ: Եւ ուներ թագ մի ոսկի և այն թագն էր շինած ԻԲ բերկ և ամեն բերկ ժ բան կայր խրատ...»: 26ա - «Պատմութիւն Խիկարայ դպրապետի և իմաստասիրի...» և այլն: Իսկ խորան-

[1] «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ». Մաս առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան. Երևան, 1955, էջ 359-360:

ների մեկնության հատվածը սկսվում է 71ա էջից:

71ա - «Ի ցանկ Աւետարանին տեսութիւն և վասն տասն խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»:

78ա - «Այսքան վասն խորանացն և ի ցանկ Աւետարանիս» գրվածքով ավարտվում է խորանների մեկնությունը: Շարունակությունը նույն գրով. «Ամենայն որ լսէ զբանս իմ և առնէ նմանէ առն իմաստնոյ» և այլն: 104 ա - «Տաղ և աշխարհացոյց գեղեցիկ»: Սկիզբը «Եկայք Աղամայ որդիք արարածք ամենն Աստուծոյ բան, աւրհնեմք զարարիչն Աստուած, որ ստեղծեաց զեակս ամենայն»[2]: 108ա - Կարապետ Բաղիշեցու վերոբերյալ տաղի տակ հիշատակարան. «Յիշեցէք զանարժանս վերջի գրիչ Ագուլեցի Սկրտումս, Աստուած ողորմի ասեք մեզ և զծնեզ Տէրն յաւիտեան. Սեբաստացի սարկօաք, որ ասի Մարտիրոս անուամբ, զբանս հարկիւ նայ խնդրեաց իմաստնոցն է յոյժ գովական, որ և այսօր յերեսս անկեալ հառաչանաւք սրտի և արտասուագոչ պաղատանաւք աղերսեմք առհասարակ ի միասին: Ով աստուածածին Կոյս, ով աստուածակիր որովայն...» և կույսի փառաբանություն մինչև 109ա էջ, ապա շարունակվում են քարոզները:

3. C – N 5002: Եւսեբիոս, Մատենագրութիւնք: Այս խորագիրը, որ վերցված է «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի Բ հատորից, ճիշտ չէ: Ձեռագիրը բովանդակում է Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը: Ժէ դ.: Գրիչ Սահակ սարկաւագ, Արութիւն դպիր: Յիշատակարան գրչի 120բ, 206բ, հետագայի 270ա (1904 թ.): 1ա - կարմիր նոտրգրով վերնագիր. «Ցանկն է գլխաւորագոյն բանից բոլորգրոցս, գի դիւրաւ»: Սկիզբ «Զառաջին հատորն վասն չորս գետոցն և չորք կենդանեացն...»: 2ա - «Ցանգն է առաջին հատորիս մեկնութեան»: 7ա - «Զցանկն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպս. զոր եղբայր կոչէ»: 11ա - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ»: Սկիզբ. «*Հարցումն.* Վասն է՞ր տէրն մեր Քրիստոս բանիւ քարոզ[եաց] զօրէնս և ոչ գրով...»: 13ա - «մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի, որ ասէ. Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի»:

4. D – N 1259: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի: 1563: Ի-լով: Սաներամասն տես 9 մեկնության բաժինը Լ:

---

[2] Տես «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.)», Հատոր առաջին, Աշխատասիրությամբ Հ. Սահակյանի, Երևան, 1986, էջ 201-218, 622-624:

5. E – N 6649: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթեոսի: ժե դ.: Գրիչ Եղիայ: Մանրամասն տես Գ մեկնության բաժինը K:

6. F – N 5781: Ժողովածու: 1621 թ., ժէ դ.: Ձեռագրի մեծ մասը Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի մեկնությունն է: Ավելի մանրամասն տես Գ մեկնության բաժինը N:

7. G – N 9420: Ժողովածու: 1671 թ.: Շուռնօ: Գրիչ Մարգարիտ: Ստացող Արիստակես վարդապետ գրչուհու եղբայրը: Ընդգրկում է Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի մեկնությունը և Յովաննու Ավետարանի մեկնությունից: Մանրամասն տես Գ մեկնության բաժինը S:

8. H – N 1285: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի: 1613 թ.: Նոր Ջուղա: Գրիչ Յովանէս աբեղայ: Ստացող Միքայէլ քահանայ: Յիշատակարան գրչի՝ 154ա, ստացողի՝ 154բ, հետագայի՝ 1ա (1699):

2ա - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծ և տիեզերալոյս վարդապետի Յոհաննու Որոտնեցւոյ հօաքել քաղուածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մատթէոսի նախերգաբար: Բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմաբուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուխ: Աւգնեա Հոգի Սուրբ Աստուած»:

Կարմիր բոլորգրով բազմաթիվ ենթավերնագրերից հետո նույն ձևով. 7ա - «Ի ցանկն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորհացն: Ջոր արարեալ է մեծին Եւսեբեա ի խնդր[ո]ո Կարպիանոսի, զոր եղբայր կոչէ»: 11ա - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ: Աւգնեա Սուրբ Հոգիդ Աստուած և առաջնորդեա...»:

Հիշատակարանից. «... Արդ գրեցաւ սա ի թվականիս հայոց ՌԿԲ (1613թ.) ի Շաւշ քաղաքի, որ է Ասպահան ի յաստուածախնամ գուղաքաղաքն Ջուղայ ի թագաւորութեան պարսից Շահապասին.

Արդ և ես յետինս ի գրչաց, թափուրս ի բարե[ե]աց Յովանէս աբեղա աղաչեմք զձեզ, ով ընթերցողք, զի խոշորութեան և սղալանաց գրիս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր»:[3]

9. I – N 1289: Ժողովածու: ժէ դ.: Ս. Փրկիչ (Երուսաղե՞մ): Գրիչ Յոհաննես Սոկացի: Ստացող Տէր Սամուէլ: Հիշատակարան գրչի՝ 370բ: Կնիք՝ 370բ (1703 թ., հաչատուր վարդապետ):

Բովանդակում է «Մեկնութիւն Մատթեոսի ի Տաթևացւոյն», քառաօալ բոլորգիր, «Մեկնութիւն Աւետարանին Յոհաննու յՈրոտնեցւոյն

[3] Հիշատակարանը բացի «Փառք»-ից լրիվ տես «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ» (1601-1620 թթ.), հատոր Ա (կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան), Երևան, 1974, էջ 478-479:

հաւաքեալ յաշակերտէ նորին ի տէր Մատթէոսէ». «Լուծմունք Յոբայ գրոցն ի Գրիգորէ Տաթևացւոյ» - գրված է կազմի ետևում փակցված թղթի վրա:

3ա - Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության ցանկը: 5ա - Կարմիր բոլորգրով. «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յոհաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Մատթէոսի նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմաբուխ, չորիցն աւետարանչացն հոգեբուխ»: 6ա - «[Ա]րդ չորս գետն ննջանի չորից աւետարանչացն...»: 10բ - «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ Եւսեբեա ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչի»: 13բ - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ...»: 224ա - «Յոհաննու Որոտնեցւոյ տիեզերալոյս րաբունապետի արարեալ բան յԱւետարանին Յոհաննու, որ ասէ. Ի սկզբանէ էր բանն և բանն էր Աստուած»: 274ա - «Այս ինչ է ի լուծմանս գրոց մեկնութեան Յովբայ»: Այստեղից գրչությունը տարբեր է, և տիտղոսաթերթը առաջվա երկու գրվածքների պես չունի կիսախորան:

370ա - «Արդ, ես վերջին ի ծնունդս եկեղեցւոյ, Գրիգոր մականուն, խնդրող բանի, որ ի վաղուց հետէ փափագէի բոլոր մեկնութեանս Յոբա, ի թվականութեանս հայոց ՊՕԷ (1408), ամի եկեալ յերկիրս Քաջբերունի և ծներեալ ի հրեշտակաբնակ վանք Մեծոփայ ի Սրպատու (Սրպատո՛ւ – Վ.Ղ.) դամբարանաց վարժապետաց սրբոց և ընթերցմամբ հաւաքեցի զդժուարալոյծ[ն] բանս Յոբայ և զմեկնչաց նորա, այլ և սակաւ ինչ լուծումն Սոիստակէսի և Գէորգայ ի խրատ գրչութեան, ընդ ննջին և զքաղուածոյ մեկնութեանն Յոհաննու աւետարանչի: Եւ ընծայեցի ի պատիւ սուրբ տեղոյս ուսումնասէր անձանց ուղղադաւան մտացս: Եւ ի գլուխս բաժանելով, վասն միաւորի տեսութեան և ի զարդ ուսման, և ի պետս բեմասացութեան և ի խրատս գրուցատրութեան: Արդ եթէ գտցի ի սմա ըստ հաճոյից խնդրողաց Տեառն շնորհք և պակասն փոքր անօթոյս մերոց ներեսցի: Որ և լուսաւոր վարդապետին մերոյ Յոհաննու Որոտնեցւոյ, ի սմա մասն բարեաց յիշեալ եղիցի և մեր աշխատողաց, բազում և անթիւ սղալանաց թողութիւն եղբայրասէր կամաց ձերոց հայեսցի...»: Գրիգոր Տաթևացու սույն հիշատակարանի ընդօրինակումից հետո նույն ձեռագրով քիչ անց շարունակվում է. «Գրեցաւ այս գիրքս, որ է Յոբայ լուծմունք, ձեռամբ բազմամեղ և անիմաստ Յոհաննէս Սոկացոյ, ի դուռն սուրբ Փրկչին և կափարիչ սուրբ վեմին, որ

եմ սպասաւոր այս սուրբ տաճարիս, ի վայելումն տէր Սամուէլին, զոր Տէր Աստուած փութով հասուցանէ գինքն ի յաստիճան վարդապետական գաւազանին, ամեն»: Ապա այլ ձեռագրով «որ է երուսաղէմ»:

Ուրեմն, գրչության ձևով ու համակարգով, երկայուն էջերով Մատթեոսի և Յովհաննու Ավետարանների մեկնությունները կարելի է համարել մեկ գրչության արդյունք, իսկ Յովբի մեկնությունը մեկ այլ գրչության, քանի որ Յովհաննու մեկնության վերջում կա առանձին հիշատակարան. «Ի լրումն գրոցս է ըստ ոճ կարգի յիշատակարանն, որ և այս տեսչութեան բան ըստ նախասացեալ մեկնութեան, որ ըստ Ղուկաս Աւետարանին է դիցի: ... Արդ, սայ է մասն ինչ յաշխատութեան վարժապետին իմո Գրիգորի մեծի և մասն ինչ ի բրտանց հարց. և բոլորն իսկ առատաձիրն Տեառնէ, զոր և յոյժ աշխատութեամբ հաւաքեցի ի մի վայր առ ի դիւրահասութիւն մանկանցդ նորածնելոց եկեղեցեացդ Հայաստանեայց: Ձոր և հայցեմ երկրաման դիմաւք, ով դասք լուսափայլից, որք պատահիք այսմ աստուածաճեմ անդաստանիս, յիշեսջիք զանպիտանս ի բանս գյոգնամեղ անձս զՄաթեոս սպասաւոր բանի և զվարժապետն իմ զմեծն Գրիգոր և զմիւս Գրիգոր րաբունի զազգականն իմ, զիսնդրող այսմ աշխատանաց, և զսակաւ ծրիկս ուղղութեամբ ընթերցջիք և պակասն ուղղեցէք և գաւելորդն կշռեալ պարտիք և սխալանացն ներեցէք, զի ոչ թէ լիապէս գրեալ է աստ, այլ այս գլխաւոր բանից ելն լուծումն և որք պիտոյ են մեծի աշխատութեան, իսկ զայլ մասնաւորն եթէ...»:

Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գ. Տեր-Վարդանյանի հետ համեմատելով ձեռագրի երեք մասերը (Մատթեոսի և Յովհաննու Ավետարանների մեկնություններ, Յոբա մեկնություն), քննելով պրակները և դրանց վերաբերյալ նշումները, եզրակացրինք, որ այդ երեք մասերը երեք ձեռք են ցույց տալիս: Ափսոս, որ Մատթեոսի տաբևացիական մեկնությունը չի պահպանել բուն կամ ներծավոր հիշատակարանը, ինչպես հաջորդ երկու գործերում: 277բ էջում ավարտվում է Յոբի մեկնության առաջաբանը. «Նորին Գրիգորի, անյաղթ փիլիսոփայի և քաջ հռետորի, աշակերտի եռամեծի Յովհաննու Որոտնեցոյ համառօտ լուծմունք դժուարիմաց բանից ի մեկնութիւն գրոցն Յոբայ և ի բանս մեկնչաց»:

10 Կ – N 1295: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի: 1410 թ.: Սարկաւագաց վանք: Գրիչ Աբէլ: Ստացող Յովաննէս վարդապետ Կարմիր: Հիշատակարան գրչի էջ 413, 679, կնիք 678 (1771 թ.,

Բաղդասա՛ր Պպիր): Գլխավոր տեղեկություններ հիշատակարանից. «Արդ, գրեցաւ սուրբ և գերամբարձ Աւետարանի քաղուածոյս ի լուսաւոր բանից Մաթեոս գլխոյ, յարմարեալ և աշխատասիրեալ Գրիգորի արի վարդապետի: Արդ ես մեղապարտ և անարժանս, տարտամ և ծոյլս ի բարեաց, ցանկացող եղէ սմայ, վասն տկարութեան և ծուլութեանս ոչ կարէի ձեռնարկել, վասն զի անհմուտ էի արուեստիս: Այլ հրամանաւ և աւգնականութեամբ վարդապետին իմոյ Յովանիսի մականուն Կարնիր կոչեցեալոյ, աշակերտի վերոյասացեալ վարդապետին Գրիգորի գրեցի: Զոր ի միում շաբաթոջ շրջան Բ. լուսաւոր ջահըն և զնեզ թողին խաւար, զոր յիշատակ նոցա աւրհնութիւն եղիցի: Քանզի ո՛վ կարէ զանչափ դառնութիւնն, որ յետ մահուան նոցա հանդիպեցաւ, պատմել, քանզի եղեն ազգս հայոց և բահանայքն մոլորեալ, իբրև զհաւտ առանց հովվի, և վանաւրէից հասանէին դառնութիւնք արբունաւտ և ի սուտ և ստահակ եղբարց, զոր Տէր խաղաղեցուսցէ:

Արդ, գրեցաւ աստուածաշունչ տառս ի թու. ՊՕԹ (1410), ձեռամբ մեղապարտ և ախմար գրչի Աբէլ սուտանուն աբեղայի, ի վանս Սարկաւագանց կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Սբ. Կարապետիս, առ ոտս բազմերախտ հաւր իմոյ և վարժապետին Յովանէս Կարնրի» (679-680)[4]:

Սույն ձեռագիրն ավելի վաղ է, քան Մեծոփա վանքում Թովմա Մեծոփեցու ընդօրինակածը (N 5591, 1427 թ., A): Այստեղ Տաթևացու աշակերտը հանդես է գալիս ընդօրինակող գրչի ուսուցչի և խորհրդատուի դերում, իսկ այնտեղ Թովման, որը նա Տաթևացու աշակերտն էր, ինքն է գրիչը մեկ այլ Թովմայի հետ:

Ձեռագիրն էջակալած է սև բանաքով: Վերնագրերում գործածված են կարմիր և մանուշակագույն բոլորգիր և երկաթագիր: Այն վնասված է ջրով: Լուսանցքներում կան համարակալումներ (Ա, Բ, Գ և այլն), որոնք հարցերի պատասխանների կետերն են նշանակում, և այս կարգը շարունակվում է Տաթևացու քաղվածո մեկնության գրեթե բոլոր ընդօրինակություններում:

էջ 1 - «Գլխաւորագոյն [բան...] բոլորգրոցս: Չի դիւրաւ գտցես, զոր և կամեցիս»: Տրված է բոլոր վեց հատորների ցանկը:

էջ 4 - «[Ց]անգ է առաջին հատորի մեկնութեանս»: Սկիզբ «Առաջին բաղդատութիւն չորս գետոցն չորից աւետարանչացն...»: Ցանկում հետաքրքիր է այն գլուխների համառոտումը, որոնք վերաբե-

[4] «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 112:

րում են խորանների մեկնությանը. «Վեցերորդն. Վասն խորանաց Եվսեբեայ և միաբանութիւն նոցին և Յանցն իւրն և թէ զինչ աւգուտ է ցանգն: Եւթներորդն. Վասն զանազան գունոց և ժ խորանացն: Եւ վասն հրեշտակաց և զանազան թռչնոց և ծառոցն նշանակութիւնք: Այլև սիւնք և խարիսխ և խոյակք. և փոկք և չուանք և շուք և բացքն: Դարձեալ հարցումն զանազան կենդանեացն և տնկոցն: Եւ դարձեալ տեսութիւն գլխաւոր ցանգոյն: Թուական արհեստիւ տ[է]ս[եա]լ:[5] Եւ վասն վերնակետիցն ի գլուխ վերնագրին եդեալ: Ութերորդն. Ի սկիզբն մեկնութեան...» (էջ 5-6):

Էջ 11 – Կարմիր բոլորգրով, գծով և տեղ-տեղ մանուշակագույն պարզունակ կիսախորանի տակ. «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցոյ հաւաքեալ բազդաւածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մաթէոսի. նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմաբուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուխ»:

Էջ 21 - «Ի ցանգ Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»:

Էջ 31 - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ. Ազնեա Սուրբ Հոգի Աստուած. Հարցումն. Վասն է՞ր Տէրն մեր Քրիստոս բանիւ քարոզէր զաւրէնս և ոչ գրով...»:

Անիմաստ է մեկ-մեկ նշել մեկնության բոլոր հատորների էջերը, բայց որպես հավաստի ձեռագիր, կարելի է դուրս գրել որոշ խորհուրդներ. «*Յարց.* Վասն է՞ր ստեղծ զծաղիկս այնպէս գեղեցիկ: *Պատասխան.* Երեք նշանակութիւն ցուցանէ. այսինքն գեր ի վերոյ քան զմիտս և ներքոյ մտաց և հ[ա]ւասար տեսութեանց: Արդ, ի վերոյ քան զմիտս չորս ինչ գ[ու]գ[անե]ն: Նախ. գիմաստութիւն Աստուծոյ: Երկրորդ զգաւրութիւն: Երրորդ զխնամս: Չորրորդ զփառսն նուաստագոյն ծաղիկն: Երկրորդ հաւասար տեսութեանց չորս ինչ նշանակէ. նախ զծաղիկն բխեալ յարմատոյն Եսսեայ, ըստ որում ասէրն. Ես ծաղիկ դաշտեաց, շուշան հովտաց, սպիտակութիւն աստուածութեան և կարմրութիւն մարմնոյն և դեղնութիւն առաքինութեան և հոտ անմարմին անբաժանելի ի մարմնոյն. միացեալ բնութիւն անբաժանելի: Երկրորդ. նշանակէ երկնաւոր զօրացն սպիտակն զպայծառութիւն և կարմիրն զսէրն որ առ Աստուած և առ մինեանս: Երրորդ նշանակէ հաւատացելոց ի ծովէ կենցաղոյս բարձրացեալք և սպիտակն կուսանաց և կարմիրն մարտիրոսաց: Չոր-

[5] Սատ. N 1289 ձեռագրում «աաե» (էջ 3բ):

րորդ՝ նշանակէ հանդերձելոյն, զանազան պսակացն և պատմուճանաց: Իսկ երրորդն ի ներքոյ մտաց: Զորս ինչ ցուցանէ. նախ զառաւետս (զառաւոտեան. – Վ. Դ.) ծաղկընկեց մեծութիւնս: Երկրորդ զի տկար է և ապականելի: Երրորդն զի խոցելի է և անպիտան: Չորրորդ զի ճարակէ հրոյ, որպէս մեծատունն, որ ագաներ բեհեզս և ծիրանիս, և հուրն այրէր: Այսքան վասն շուշանի» (234-235): Այս ամենը մտնում է «Յաղագս շուշանի» ենթավերնագրի տակ (էջ 232): Ահա մեկնության ևս մի հատված. «*Դարձ.* Վասն է՞ր շուշանն ասէ: *Պատասխան.* Նախ զի հանդերձն փոքր է, քան զկերակուր, ի բուսոց տայ աւրինակ: Երկրորդ զի շուշանն առաւել ունի զգեղեցկութիւն: Եւ գիտելի է, զի շուշանն Գ (3) ազգէ. որ ի ծովս բուսանի, զոր նունոֆար կոչեն: Երկրորդ ի վայրի, որ սպիտակ է գունով և անծրևով բուսանի: Երրորդ, որ կարմիր է և բոցով արեգականն ծաղկի» (232-233):

11. L – N 1298: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի: ժԵ դ.: Գրիչ Աստուածատուր: Յիշատակարան գրչի 189բ:

1ա - «Ցանկ է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոցս զի դիւրապէս գտցես: զոր և կամեցաք: Ագնեա Յոգիդ Սուրբ Աստուած տկար մարմնոյս և անհաստատ մտացս և հասոյ զիս ի վերջ և յաւարտ գործոյս բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց և աւուրս շնորհի, Յիսուս Քրիստոս, յոյս և ապավէն իմ»: 2ա - «Ցանկն առաջին հատորին մեկնութեան»: 3ա - «Գրիգորի՝ աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յոհաննու Որոտնեցոյ՝ հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մաթէոսի: Նախերգաբար բաղդատութիւն Դ գետոցն եղեմաբուխ, չորից Աւետարանացն հոգեբուխ: Յաջողեա Քրիստոս Աստուած...»: Սկիզբ՝ «Արդ, չորս գետն ննջանի չորից Աւետարանացն...»: 6բ - «Բաղդատութիւն չորից կենդանեացն և աւետարանչացն»: 7բ -«Ի ցանկն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեա ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչի»: 11ա - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին»: Եվ հաջորդաբար շարունակվում է: Ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Եւ գեղկելի գծողս Աստուածատուր յիշման արժանի առնել և Աստուած ձ[եղ]...» (189բ):

12. M – N 1300: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւնք Մատթէի, Յովհաննու: 1456 թ.: Գրիչ Մատթէոս: Ստացող Իգնատիոս աբեղա: Սիսայուն: Հիշատակարան գրչի 216բ:

1ա - «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Սկիզբ՝ «Մատեանք աստուածագիծք...»: 6-րդ թերթը պետք է դրվեր 2-րդից առաջ: Վե-

րակազմելիս խառնվել է: 8ա - «Ցանկն է գլխաւորագոյն բոլորգրոցս զի դիւրաւ գտցես զոր և կամիս»: 10բ - «Ցանգն է առաջին հատորիս մեկնութեան»: 7-րդ թերթը պետք է դրվեր 11-րդ թերթից հետո, որովհետև ցանկի շարունակությունն է և ավարտը: 12ա - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ բաղդատածոյ մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Մաթէոսի...»: Սկիզբ «Արդ չորրորդ գետն ննջանի չորից աւետարանչացն»: 18բ - «Ի ցանգ Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորհացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ...»: 23բ - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ...»: 27ա - «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մաթէոսի, որ ասէ ի սկիզբն. Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի...»: Ապա գալիս են մեկնության վեց հատորները: 317ա - «Գրիգորի եռամեծի և քաջ հռետորի և իմաստասիրի, աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյ մակաւնում Կախելոյն ի սէրն Յիսուսի ի յիղձ բաղձանաց բանասէր անձանց, նորին աշակերտաց, արարեալ լուծումն համառաւտ. Յառաջաբան Աւետարանին Յովհաննու»: Սկիզբ. «Յառաջաբան: Լուծումն. Նախերգանս, ոչ է Նանայի մեկնչի, այլ վարդապետին, որ վասն խոնարհութեան զանուն իւր ոչ գրէ, որ թարգմանեալ է ի մեր լեզուս...»: Դրանից հետո սկսվում է. «Բան» և «Լուծումն» երկրաչափական մեթոդով: Այստեղ կա հիանալի հատված թանկարժեք քարերի մասին, որ արժե մեջ բերել.

«Բան. Ով զանձեռնարկելին խնդրէ. *Լուծումն.* Լաւ է գործարինն տալ, քան թէ զբաերն լուծանել: Եւ չորս է դժուարութիւն ի գիւտ տպագիոնին: Նախ հեռու ճանապարհն: Երկրորդ քարշեպն: Երրորդ բոխ, աւերակն կամ մութն: Չորրորդ ամփիալփալքն (?) դժուարին: Եւ վասն ականց պատմեն, թէ յաշխարհին Հնդկաց է ծոր խորին և դժուարին մարդկան կոխելոյ: Եւ վասն ջերմութեան տեղոյն և ի զաւրութենէ աստեղաց գոյանան: Եւ թագաւորքն հնարեալ շաղիղ գառին կամ ոչխարի թաւալեն ի ծորն և փակին ականքն ի նա. և աղծուիք և անկեղք տեղւոյն հանեն ի բոյնն կերակուր ծագուցն, և ականքն մնան ի տեղն: Եւ թագաւորք ի ձեռն մահապարտ արանց առնուն զականքն զանազան: Այլ և ասեն, թէ արծուիքն զականս ի բոյն իւրեանց շարեն, զի մի վնասեսցին յաւծից: Այսպէս և աւետարանիչս զաստուածաբանութիւնսն դնէ ընդդէմ հերձուածողաց: Նոյնպէս և խորէքն, որ հանէ զմարգարիտն, չորս ունի դժուարութիւն. նախ խորութիւն ծովուն, երկրորդ սաստիկ խռովութիւն: Չոր-

որոյ քանձր խտութիւն: Եւ զինքն տկար ասելով զերծանի ի գործոյն: Եւ սերն սերտ մնա սիրելւոյն: Այսպէս ասեն վասն մարգարտաց, որ լինի ի ծովն Հնդկաց, որ այժմ կոչի Քէշուբահրայ: Անձրևն, որ գայ ի մայիս ամսի, ոստրէոս ծուկն գայ երեսն և բանա զպատեանսն և առնու զկաթ անձրևուն և դարձեալ խփէ և սնուցանէ յինքեան: Եթէ բազում ընկալաւ շիթս, լինի մանր, և թէ սակաւ լինի մեծ մարգարիտ: Եւ թէ ծեր է դեղնագոյն լինի: Եւ թէ տղայ սպիտակ: Եւ թափէ յատակս ծովուն: Եւ զխորէքն, ասեն, թէ զանդրանիկ ծնիցելոյ փառն ածէ զերեսաւքն, զի թափանցէ, հանէ զշունչն, որպէս յարգանդին, և արգիլէ զջուրն: Եւ զբուշտն լցեալ ծիրով, իջանի ի խորն և լուսով նորին ժողովէ զմարգարիտս: Եւ յետոյ պատառէ, զի ծեքն յերեսն ելցէ և ընդ շող նորա յելանէ յերես ծովուն: Եւ սոքա նիւթականք այսպէս դժուարինք են, քանի՞ առաւել բանք աստուածայինք, որ սիրելի են քան զամենայն ոսկի և զտպազիոն և անխաւս մարգարիտն, որ ի յերկնից իջեալ, այսինքն անգին, որ [բարձր] է և անհաս մտաց: Ջի միտք մեր բանձր է և վայրաքարշ, ընդ մարմնոյս կապեալ, ոչ կարեմք ի հեռու տեսանել, քան եթէ քննութեամբ յայտնել» (317բ-318ա):

324բ - Սկսվում է բուն մեկնությունը. «Ի սկզբան էր բանն»: 318ա էջից հետո կան նաև հետաքրքիր պատմական վկայություններ Բագրատունիների, Նանա Աստրու մասին, որ Յովհաննեսն իր Ավետարանը գրեց նաև հերձվածողների դեմ. «Եւ գիտելի է. թէպետ երեք են աւետարանիչք, սակայն Յոհաննէս առաւել յայտնիչ է աստուածային գործոցն: Եւ զի աստուածաբան կոչի սա ոչ միայն վասն սկզբանն զի զանճառ ծնունդն աստուածաբանէ, այլև բովանդակ գլուխ Աւետարանիս. կատարելապէս ցուցանէ զաստուածութիւն Քրիստոսի՝ ի քառն գլուխս բաժանելով, զոր յայլ վարդապետաց ի նոր թարգմանս հաւաքեալ են: Վասն որոյ ի սկիզբն Աւետարանիս ենդի զամենայն առհասարակ: Եւ զիւրաքանչիւրսն գրեցից յիւրում գլխոջն: Ծիրանի գլխագիր և տող մանր, զի դիւրաւ գտցես: Եւ հաճոյ թուեցաւ մեզ վասն չորից. նախ զի ընդդէմ է անհաւատից, որք ուրանան զաստուածութիւն Քրիստոսի, որպէս հրեայք և այլազգիք: Երկրորդ ընդդէմ հերետիկոսաց, որպէս Արիոս, Եւնոմիոս և այլք, որք ոչ խոստովանեն զծնունդ Բանին Աստուծոյ: Երրորդ ընդդէմ է մարդաւաւան հերձուածողաց, որպէս Նեստորականք և քաղկեդոնիք, որք բաժանեն զբանն ի մարմնոյ: Չորրորդ հաստատութիւն է ուղղափառ եկեղեցւոյ և սուրբ վարդապետաց, որք ճշմարտապէս խոստովանեմք զՔրիստոս քննութեամբ Աստուած և Որդի Աստուծոյ

մարմնացեալ ի սուրբ և յԱստուածածին կուսին Մարիամայ»: (323ա-բ):

320ա - «Վասն եւթն գլխաւոր աթոռոց» - մեկը համարում է հայկականը «վասն սրբոյն Գրիգորի»: Ապա թվարկում է հայերի յոթ ժողովները:

13. N – N 1301: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի, Քարոզք: 1451: Սևան: Գրիչ Դանիէլ աբեղայ: Թերթ 338: Յիշատակարան գրչի 7բ, 58բ, 148բ, 223ա, 272ա, հետագայի 23բ (1606, 1708), 7բ (ԺԸ դ.):

1 – Ներբող «Ով անստուեր լոյս իմանալի փառաց և ճառագայթ անճառելի...»: 1բ - այլ բոլորգրով փոքրիկ մեկնություն Սուրբ Երրորդության: 2ա - «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին»: Սկիզբ «Մատեանք աստուածագիծք...»: 7բ - գրչի հիշատակարան: 8ա - «Ցանգ է գլխաւորագոյն բոլոր գրոցս, զի դիւրաւ գտցես, զոր և կամիս»: Սկիզբ «Առաջին հատորն վասն չորս գետոցն...»: 11բ - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցոյ հաւաքեալ քաղուածոյ Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Մաթէոսի, նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմաբուղխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուղխ: Այգնեա Հոգի Սուրբ»:16բ - «Ի ցանկն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորհացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»: 21ա -«Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ. Հարց. Վասն է՞ր Տէրն մեր Քրիստոս բանիւ քարոզէր զօրէնս և ոչ գրով որպես Մովսէս...»: 23բ - Ուշ հիշատակարաններ: 24ա - «Ի սկիզբն Աւետարանիս հետևեսցուք իմաստից քերթութեանց...»: 24բ - Տալիս է Սբ. Գրքի տեսություն, ինչպես. *«Գիրք* այսինքն պատմութիւն կամ սկիզբն կամ նկար և այլք: Զոր Ջ. մտաւք է իմանալ: Նախ զի Գիրն պատմութիւն ասի, զի պատմագրէ մեզ զնարդեղութիւն Բանին Աստուծոյ և զայլ տնաւրէնութիւնսն: Երկրորդ՝ սկիզբն ծննդեան: Երրորդ՝ նկար և գաղափար ծննդեան: Չորրորդ՝ որպէս ի գրոցն յառաջ գայ բան և խաւսք ի յաւգուտ մարդկան, այսպէս և Աւետարանէս յառաջ գայ բան և պատուեր փրկութեան մարդկան: Հինգերորդ աւրինակաւ տայ իմանալ մեզ զանճառ միութիւն Քրիստոսի, զի որպէս գիրն երից միացեալ բանն և մելանն և քարտէզն, այսպէս և յերից միացեալ ասի մի Քրիստոս, այսինքն Բանն Աստուած առեալ զմերս մարդկային բնութիւն, մարմին զգալի և հոգի իմանալի: Վեցերորդ ասելով, Գիրք ցուցանէ մեզ զճշտութիւն Բանիցն: Զի գրեալն քե-

րեալ և պարգեալ ասի: Այսպես անկեղակարծ իմացիր զստուգ (զստուգութիւն.- Մատ. N1300, Վ. Ղ.) բանիցս, որ ի սմայ» (24բ): 271բ-272ա- Գրչի գլխավոր հիշատակարան: 278բ - «Նորին դարձեալ վասն խաչին ի բանն. Ետես Յակոբ սանդուխք մի յերկինս հաստեալ և Տէր հաստեալ ի սմայ»:

14. O – N 1303: Գրիգոր Տաթևացի. Մեկնութիւն Մատթէի: 1417 թ.: Գրիչ, ծաղկող Գրիգոր Կրօնաւոր: Ստացող Յովաննես Րաբունի (եղծված և գրված Կիրակոս): Հիշատակարան գրչի 217բ, 284բ, ստացողի 44բ, 284բ (1424 թ.), 285բ (ԺՋ դ.) և այլն:

3ա - «Ցանգ է գլխաւորագոյն բանից բոլորգրոցս, գի դիւրաւ գտցես, զոր և կամիս», 6ա - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ բաղուածոյ մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Մաթէոսին, նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետ եդեմաբուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուխ»: 10բ - «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորհացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»: 13բ - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնի[ութեանն] Աւետարանին կարճառօտ հարցմամբ. օգն[եայ] Աստուած»: 15բ - «Ի սկիզբն Աւետարանիս հետևեցուք սակաւուք իմաստից բերութեանց, գի ասել. Գիրք, որ ի սկիզբն Մաթէոսի...»: 108ա էջից փոխվում են թուղթն ու գրչությունը (սպիտակ թուղթ և նոտրգիր), իսկ 123ա էջից նորից հին մագաղաթանման ծիրագույն թուղթ է և հին բոլորգիրը: Հիշատակարանները մանրամասն տես «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 205-206: Վեց հատորներից յուրաքանչյուրը սկսվում է կիսախորանով, ընդ որում 215բ էջում (Չ հատորի տիտղոսաթերթը) լուսանցքում Գրիգոր Տաթևացու նկարն է:

15. P – N 1305: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի: ԺԵ դ.: Գրիչ Յովաննես, Ղազա՞ր: Հիշատակարան գրչի 97ա, 122ա, 272ա, հետագայի 97ա, 207ա (1602-1604 թթ.) և այլն:

1գ - «Ցանգն է գլխաւորագոյն բոլոր գրոց...»: Ձեռագիրը Տաթևացու Մատթեոսյան մեկնության մյուս ընդօրինակությունների նման է, ուստի նկարագրությունը բողնում եմ: 97ա էջում Բ հատորն ավարտվում է գրչի հիշատակարանով. «Ձմեղուցեալ գծողս զՅովաննես փծուն գրիչս յիշեցէք ի Տէր և զծնօղս իմ, ամեն»:

16. Q – N 1306: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի: 1419: Յուսկան որդւոյ վանք. յերկիրս Քաջբերունի: Գրիչ Մկրտիչ Նահա-

պետեանց. անանուն: Յիշատակարան գրչի 85բ, 142բ, 190բ, 246ա: Կնիք:

1ա - «Ցանկ է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոցս, զի դիւրաւ գտցես, գոր և կամիս»: Սկիզբ «Առաջին հատոր վասն չորս գետոցն և չորք կենդանեացն և զանազան գունոցն և տնկոցն և թռչնոցն և վասն գրոց...»: Մնացած նյութերը նույն հաջորդականությամբ են, ինչ մյուս տաբևացիական մեկնություններում: «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում» (առաջին մաս) բերված են միայն 142բ և 190բ էջերի հիշատակարանները: Բերում ենք 85բ էջի հիշատակարանի հատվածը. «...Ջտգետս ի Հին և ի Նոր Կտակարանաց և զվերջացեալս յաստուածային առաքինութեան, զանուանէ միայն վարդապետ և գործով ոչ, զՄկրտիչ յիշեցէք ի Քրիստոս յոյսն մեր...»:

17. R – N 1264: 1406 թ.: Տաթև: Գրիչ Յունան, Մուսես: Ստացող Յովհաննես աբեղա: Յիշատակարան գրչի 22բ, 62բ, 168ա, 437բ, հետագայի 2բ (1714), 1բ (1720): Գրված է թղթի վրա, և թուղթը, մանավանդ առաջին թերթերի, ենթակա է քայքայման:

1ա - Տրված է Հայկ Նահապետի հայր Թորգոմի տոհմածառը: 1բ - հիշատակարան 1720 թ. «Ի ՌՆԿՁ թուոջ և յամսեանն նոյեմբերի Լ (30) ես էի ի քաղաքն Օրուջուղ նուիրակ, և ի գիշերի [տ]եսի յերազի, զի մեկ ոգ[ա]լի մէջ շատ գրեանք, որ աստղագետի Պետրոս վարդապետն ինձ [ուղղեաց] և ես Բ. հին գիրք առի անտի, մեկի անունն կոչիւր ճրագ մտաց, միւսն...»: 2ա - «Պատմութիւն վասն սքանչելեացն Յովհաննու Սկրտիչն վիշապին, որ գոհո մատուցաւ: Քաղաքացիք յափշտակեցին զաղջիկ քրիստոնէի ի մատուցանել կերակուր վիշապին, իսկ հայր աղջկանն խնդրեալ տալ տեղի կալ յաղօթս առաջի աջին սրբոյն Յովհաննու, որոյ ընկալեալ զխնդիրս իւր և յաղօթելն եհատ ատամամբն զմատն սրբոյն աջոյն և գնացեալ փոխանակ աղջկանն ինքն եմուտ ի բերան վիշապ[ի]ն ունելով ընդ բերան իւր զնշխարն. և նոյնժամայն պայթեալ սատակեցաւ վիշապն: Դարձեալ ի բարձրացնել խաչին սրբոյ, ընդ նմին բարձրացնեին և զաջն. և բաշայր և փակէր զբուռն և զմ[ա]տ[ո]ւնս իւր ի նշան լիութեան և պակասութեան: Ջի մատանէր, որ ցուցանէր զՔրիստոս կայ մինչև ցայսօր ողջ իբրև մարմին»: Այնուհետև 2բ էջում ևս կա մի անհետաքրքիր հիշատակարան:

3ա - «Ցանգն է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոցս զի դիւրաւ գտցես, գոր և կամեսցես»: Տրված է վեց հատորների ցանկը, ինչպես և այլ ձեռագրերում: 5ա - «Ցանգ է առաջին հատորի մեկնու-

թեան»: Փաստորեն այստեղ վեցերորդ և յոթերորդ գլուխներն են վերաբերում խորանների մեկնությանը. «Վեցերորդն. Վասն խորանացն Եւսեբեայ և միաբանութիւն նոցին և յանցն իւրն և թէ զինչ աւգուտ է ցանգն: Եւթներորդն. Վասն զանազան գունոց և ժ խորանացն և վասն հրեշտակաց և զանազան թռչնոց և ծառոցն նշանակութիւնք: Այլև սիւնք և խարիսխ և խոյակքն և փոկք և չուանք և շուք և բացքն: Դարձեալ հարցումն զանազան կենդանեացն և տնկոց և դարձեալ տեսութիւն գլխաւոր ցանգոյն: Թուական արհեստիւ տեսեալ և վասն վերնակետիցն ի գլուխ վերնագրին եղեալ»: 7բ - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մաթեոսի, նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմաբուղխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուղխ»: 14ա - «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»: 19ա - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառաւտ հարցմամբ: Աւգնեա Սուրբ Հոգիդ Աստուած»: 22բ - Հիշատակարան. «Ո՜հ, ո՜հ, ո՜հ: Ջրազմամեղ գրիչս Աւետարանիս գՅունան պիտակ աշակերտ աղաչեմ յիշել ի Տէր, և Քրիստոս գձեզ յիշէ յիւր բարին, ամեն»: 23ա - Գեղեցիկ կիսախորանով մեկնության սկիզբը. «ՅԱւետարանիս հետևեսցուք սակաւուք իմաստից քերթութեանց...»: 62բ - Երրորդ հատորի վերջում նույն Յունան գրչի հիշատակարանը: 275բ - Չ հատորի վերջում երկու փոքրիկ հիշատակարան, որոնք ծեռագրի հետ կապված ոչ մի հաղորդում չունեն: 338ա - «Ցանկն է Առակացն Սողոմոնի»: 339բ - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի Յովհաննու Որոտնեցոյ և քաջ դիտապետի համառաւտ հաւաքումն Յառակաց գրոցն Սաղոմօնի ի լուսաւոր բանից մեծին Ներսիսի. Աւգնեա Հոգի Սուրբ, Աստուած ճշմարիտ»: 403ա - «Ցանկ առաջ[ա]կա լուծմանց երգ երգոցի գրոցս»: 405բ - «Համառօտ հաւաքումն ի տեսութիւն լուծմանց երգոյ երգոցն, աշխատասիրեալ Գրիգորիոս հսկողի, արի և երջանիկ հռետորի, և քաջ փիլիսոփայի հայոց, աշակերտի եռամեծի Յոհաննու Որոտնեցոյ, լուսաւոր բանից վարդապետին Վարդանայ...»: 457բ - «Փառք ամենակարող զաւրութեան Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, որ ետ կարողութիւն մատնադետ և փցուն գրչի Մովսէս հիւանդ և ծոյլ աբեղաի հասանել ի վերջին գիծ լուսաւոր լուծմանցս այս: Արդ, գծեցաւ սա ի թուականի հայոց ՊՀ(Օ)Ե, յիշխանութեան պարոն Սմբատին և որդոյ նորին Բէշքենին և Իւանէին, ի հրեշտակաբնակ ուխտս Եւստաթէի (Տաթևի –

Վ.Պ.) սուրբ առաքելոյս, առ ոտս վարդապետին Մխիթարայ... յընտիր և ի ստոյգ աւրինակէ լուսաւոր վարդապետին Գրիգորի...»[6]:

18. S – N 1266: ԺԵ դ.: Յիշատակարան հետագայի 367ա (1608 թ.):

2ա - «Առաջին հատորն, վասն չորս գետոցն և չորք կենդանեացն և աւետարանչացն և վասն խորանացն, զանազան գունոց և տնկոց և թռչնոց և վասն գրոյ և յղութեան...»: Թվում է ձեռագրից թերթեր են ընկել: 4ա - «Ցանգն է առաջին հատորին»: 6բ - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յոհաննու Որոտնեցոյ հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մատթէոսի, նախերգանաբար բաղդատութիւն չորս գետոցն եդեմաբուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուղխ: Աննախանձ Սուրբ Հոգիդ, Աստուած ճշմարիտ աւգնեայ ինձ»: 7ա - «Արդ, չորս գետն ննջանի...»: Սկսվում է կիսախորանով: 14բ - «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեա ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»: 20բ - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանին կարճառաւտ հարցմամբ. Աւգնեա և ինձ Սուրբ Հոգի»: Հատորները մեկնության գլխագարդով են: Նույնիսկ ուշ շրջանի անփույթ հիշատակարաններից չի երևում, թե ձեռագիրը որտեղ է պահպանվել:

19. T – N 5060: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէոսի: ԺԵ դ.: Ստացող Խաչատուր արքեպիսկոպոս: Յիշատակարան գրչի 39բ, 90ա, 114բ, 183ա, 199ա և այլուր, հետագայի 2ա (1804, 1806 թթ.), 1բ (1835), 137բ (1836):

1-2 թերթերում կան հետնագույն ձեռագիր հիշատակարաններ, որտեղ պարզորոշ նշված է, որ մեկնությունն ընթերցվել է: Օրինակ. «Ի թուին 1835 յամի Տեառն, իսկ ի հայոց 1284, ընթերցաք Հաւաքմունք Աւետարանի մեկնութեան գիրքս ես տրուպ իբրու սարկաւագ Դաւիթս, որ եմ յերկրէ Ռուսաստանու և ի գաւառէն Արցախու, իսկ ի քաղաքէն Ջուղայու, ի միաբանութեան գերահռաչ շինուածոյն Գանձասարու, որոյ այժմ բանդխտեցաք յերկիրս այս Քրտաղան ի Վան գոչեցեալ»: Նույնպիսի մի այլ 1806-ի հիշատակարան 2բ էջում. «Թվին ՌՄԾԵ-ին (1806) և յամսեան մարտի Բ-ին ի սրբազան առաքելոյն Թադէոսի և շնորհիւ նորին գոչեցեալ միաբան... ապիկար Գրիգորս ի գալս իմ Սուծումբար գիւղս և ի ժողովեալ յարդիւնս վասն սրբոյ վանից և զայս մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին պատահեալ և սակաւ ինչ ընթերծեալ և զայսքան տառքս գրեցաք, ով սիրե-

[6] «ԺԵ դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն առաջին, էջ 58-59:

լի հարք և եղբարք իմ...»: 2բ և 3ա էջերում առանց թվականի գրված է արագագիր շղագրով. «Վարագայ վանքինն է այս գիրքը»: 3ա - «Ցանկ է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոցս, զի դիւրաւ գտցես, զոր և կամիս»: Սնացածը նույն կառուցվածքն ունի, ինչ մեկնության մյուս ձեռագրերը: 9բ - «Ի ցանկ Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր արարեալ է մեծին Եւսեբեայ ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»:

Ձեռագիրն ունի կանոնավոր, նույնիսկ ընտիր բոլորգիր, երկսյուն է, տեղեր են թողնված գլխազարդերի համար: Ձեռագրին ժամանակակից հիշատակարաններ. «Ջստացօղ սրբոյ տաճիս զտէր Խաչատուր վարդապետն և արհիեպիսկոպոսապետն յիշեցէք ի Քրիստոս հանդերձ իւրայովքն» (39բ), «Եւ զմեղապարտ գծողս յիշել աղաչեմ, ով սուրբ ընթերցող եղբարք և Աստուած զձեզ յիշէ, ամեն» (90ա): «Վա՛յ յիմար ոգոյս և թշուառ անձինս, զի ոչ ունեմ լապտեր, որով վառեցից» (199ա): 237բ էջում նորից Դաւիթ սարկավագի հետևագույն հիշատակարանն է. «Եկի ես սարկաւագ Դաւիթս, ի սուրբ ուխտս, որ է կառուցեալ անուամբ կենսատու խաչին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ ի լեռն Վարագայ ամփոփեալ է: Յամի Տեառն 1836 ու հայոց 1285»:

20. U – N 5133: Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէոսի: 1427 թ.: Երուսաղեմ: Գրիչ Թորոս Աբեղա, Վարդան աբեղա, Գեորգ երեց: Ստացող՝ Մելքիսեդ վարդապետ: Յիշատակարան գրչի՝ 10բ, 58ա, 152բ, 194ա, 295ա և այլուր, հետագայի՝ 246բ (1568), 222ա (1611), 58բ, 246բ (1614), 222ա (1904):

1բ-4ա - Լրիվ խունացած նոտրգրով «Նորին Գրիգորի աշակերտի Յհաննու Որոտնեցւոյ... ի խրատ գրչութեան Գեորգայ վարդապետի, զոր [նաև խնդրեալ է նմանէ Կոստանդնեայ] գրչի և ապա Գոյներիցացց Ստեփանոսի»: Մանավանդ կարմիր գրերը մասամբ լրիվ ջնջված են:

7ա - «Ցանգն է գլխաւորագոյն բանից բոլոր գրոցս, զի դիւրաւ գտցես, զոր և կամիս»: Սա արդեն ժե դարի բոլորգիր է իր կապգրություններով և այլ նրբություններով: 8բ - «Ցանկն է առաջին հատորին մեկնութեան, օգնեա...»: 10բ - Ա հատորի ցանկի վերջում փոքրիկ հիշատակարան. «Ջմելքիսէդ հեզահոգի վարդապետն և գվարդան սուտանուն աբեղայ. Աղաչեմ յիշել ի Տէր»: 12ա - «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցոյ հաւաքեալ...»: Սկիզբ. «Արդ չորս գետն նմանի...»: 18ա - «Ի ցանգն Աւետարանին տեսութիւն և վասն ժ խորանացն, զոր ա-

րարեալ է մեծին Եւսեբեա ի խնդրոյ Կարպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եղբայր կոչէ»: 22բ - «Նորին սկիզբն և պատճառ մեկնութեան Աւետարանի կարճառօտ հարցմամբ...»: 26ա - Բուն մեկնության սկիզբը. «Աւետարանիս հետևեցուք սակաւուք իմաստից քերթութեանց...»: 26բ էջից արդեն բնագիրը փոխվում է միասյունից երկսյունի և շարունակվում մինչև վերջ:

58ա էջում գրչի հիշատակարանն է. «Ով տէեարք, աղաչեմ յիշել ի սուրբ յաղօթս ծեր գիեզահոգի վարդապետն Մելքիսէդ, որ ետ գրել զսայ... Ընդ նմին աղաչեմ յիշել յաղօթս զոչ արժան գրիչս զՅովրոսս... Գրեցաւ ի սուրբ և յաստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ, ի վանքս սուրբ Յակոբայ ի թվ. ՊՀՋ (1427)»[1]:

---

[1] «Ժե դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն առաջին, էջ 371-372:

ԲՆԱԳԻՐ Ը
ՊԱՏՊՈՍ ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

N 5794: Աւետարան: Աւանց գիւղ (Վասպուրական): 1599 թ.: Գրիչ Կարապետ աբեղայ: Ծաղկող, կազմող Ջաքարիա Աւանցի: Երկայուն: Բոլորգիր: Ունի 26 տերունական, 4 ավետարանիչների մանրանկարներ, 10 խորան, կիսախորաններ և լուսանցազարդեր: Ճավշակազմ արծաթյա կազմով: Բովանդակություն նաև «Պօղոսի Րաբունապետի Մեկնութիւն ժ խորանաց»: Յիշատակարաններ գրչի 107բ, 203ա, 204ա, ծաղկողի 22ա, 22բ, 76ա, հետագայի 206ա (1601 թ.), 206բ (1602 թ.), 207ա (1606 թ.) և այլն:

1ա - Սև թանաքով ձեռագիր «Աստրախանայ հայոց Սրբոյ Աստուածածնի առագ եկեղեցւոյ: Համար 13. ձեռ. 1»: Կանաչ թանաքով «Աստրախանից Ս. Էջմիածին բերուած Մեսրոպ եպ. Տէր-Մովսեսեանի միջոցով»: 1բ-2ա - Շատ ինքնատիպ պատկերագրությամբ դեմ դիմաց միմյանց հայող խաչալուսապսակ Աստծո պատկերներ, երկու երեսների լուսանցքներում սև մելանով գրված «Հայր Աստուածն ի վերայ անպատում աթոռոյ»: 2ա էջի նկարի տակ բոլորգրով. «Առաջին աւրն երկինք և երկիր, ջուրք և անջրպետութիւնք. Բ աւրն հաստատեցան երկինք և երկիր, ջուրք և հուրք աստիճանաց»: 2բ-3ա - Երրորդ և չորրորդ օրերի աստվածային ստեղծագործությունը: 3բ -4ա - Չորրորդ և հինգերորդ օրերի աստվածային ստեղծագործությունը: 4բ - Հինգերորդ օրը «Աւրն հանգիստ ամենայն գործոց գոր արար Աստուած»: 5ա - «Տեսիլն Եզեկիէլի, զոր ետես ի գետն Քոբար զիսորհուրդ [չ]որեքկերպ[ե]ան աթոռոյն և սայլին և անուին»: 5բ - Նկարի կողքին բոլորգրով. «Ստեղծումն [Եւա]յի ի կողէն Ադամայ»: Ներքևում նկարի ձախ կողմում «[Դ] գետք ի դրա...», երկրորդ տող «[Ա]դամ», աջում «և Գեհոն»: 6ա - Նկարի վերևում «Չայնեալ Աստուածութեան Ադամա, թէ ուր ես»: Նկարի ներքևում «Աւծն խաւսի յունկն Եւայի և պտուղս, զոր եկեր... եդ Եւայի»: 7բ - Նկարից ներքև. «Աւետիքն Գաբրիէլի, զոր ետ սրբոյ Կուսին Մարիամու սուրբ [Աստուած]ածնին, որ յղացաւ զԲանն Աստուած»: 8ա - Ծննդյան նկարի վերևում. «Հրեշտակք», կողքին «Էշն և եզն. Անբանից մսուրն»: Ներքևում. «Ծնունդն Քրիստոսին ի յայրին: Յովիւքն բերեալ մատաղ զոչխարքն»: 8բ - Տյառնընդառաջի պատկերի կողքին. «Յովսէփ, Աստուածածինն», ներքևում. «[Գ]այուստն Քրիստոսի քառասնաւրեայ ի տաճարն, զոր ընկալեալ Սիմէովն ի գիրկն իւր»,

նույն լուսանցքում. «Ի բաց արա[ր]էք զվ[ծն]»: 9ա - Ղազարոսի հարության ձախ մասում. «Առաքեալք», աջում. «Տապանն Ղազարու», ներքևում. «Ք[րիստո]ս յարուցանէ զՂազարոս. բուրք Ղազարու Մա[րթա]. Մարիամ»: 9բ - Մուտք Երուսաղեմ պատկերի ձախ կողմում. «Առաքեալքն», աջում «ծերքն», ներքևում. «[Ծաղ]կազարդն է. Գալուստն Քրիստոսի յաւանական ի... քաղաքն Երուսաղէմ»: 10ա - Ոտնալվայի պատկերից ցած. «Բազմեալ մարդ գոտս առաքելոցն, նաղ (նախ) Պետրոսի»: 10բ - Խաչելության պատկերի վերևում. «Հրեշտակք», ձախում. «Աստուածածինն», աջում. «Յո[հա]ննէ», ներքևում. «[Խ]աչելութիւն Ք[րիստո]սի ամենազօր թագաւորին վերա գլխոյն Ադամա»: 11ա - Խաչից իջեցման պատկերի վերևում. «Հրեշտակք», աջում «կանայքն», «Նիկոդիմ», ներքևում «Պատանումն Ք[րիստո]սի ամենազաւր թագաւոր[ի]»: 11բ - Նկարի վերևում. «Աւերումն դժոխոց. Ք[րիստո]ս ըմբռնեալ հանէ զԱդ[ամ]», ձախում. «Եւայ», «Ադամ»: 12ա - Նկարի ձախում. «[Կ]անայք իղաբերք», աջում. «Գերեզմանն Ք[րիստո]սի», ներքևում. «Յարութիւն Ք[րիստո]սի լուսափայլ հրեշտակն ի վերա վիմի...»: 12բ - Նկարից վերև. «Յ[հսու]ս Ք[րիստո]ս», ձախում. «Հրեշտ[ակք]», «Առաքեալքն», ցածում «Աստուածածին. Համբարձումն Քրիստոսի յերկինս»: 13ա - Մեկնության վերևում. «Աջն հայրական և աղաւնակերպ Հոգին», ձախում. «Սուրբն Յովաննէս», աջում. «Հրեշտակք», ներքևում. «[Մկրտու]թիւն Քրիստոսի ի Յորդանան. վիշապն»: 13բ - Պայծառակերպության վերևում. «Յիսուս Քրիստոս», ձախում. «Եղիա», աջում «Մո[վսէս]», ներքևում «Յակովբոս, Յոհաննէս, Պետրոս. Պայծառակերպութիւն Ք[րիստո]սի ի լեառն Թաբոր»: 14ա - Հոգեգալուստի վերևում. «Աղաւնակերպ Հոգին», ձախում. «Առ[ա]ք[եալ]ք»: Ներքևում. «Մարդէք. Մարդ. իլածացիք», «Վերնատուն Քրիստոս իջեալ ի յառաքեալսն աղաւնակերպ, ողջո[յն] [տայ] ձեզ»: 14բ - Վերջին դատաստանի խաչապատկերի վերևում. աջից ձախ «Յիսուս Քրիստոս», խաչի ներքևի ձախ մասում նկարված անձի գլխի կողքին. «[Ստ]ացող աւ[ետա]րան»: Ներքևում. «Գաբրիէլի գոր հնչեն հրեշտակք և յառնեն ամենայն ննջեցեալքն»: 15ա - Վերևում «Չորեքկերպան ահեղատիպ աթոռն Ք[րիստո]սի», ձախում «[Ա]ծա[ծ]ինն», աջում. «Սուրբն Յովհաննէս», կշեռքի տակ «կշեռքն», ներքևի ձախ կողմում. «Ողորմութեան հրեշտակն», երկու անգամ «դեւք»: 15բ-20ա - Եվսեբիոսի թուղթը և խորանները, որոնցից ցած, լուսանցքում Պողոս Րաբունապետի խորանների մեկնությունն է:

20բ - Յիշատակարան Պողոսի. «Պաւղոս քաջ և արի րաբունա-

պետն յիշեցէք ի Քրիստոս, որ նա մեկնեաց զորպիսութիւն համաբարբառուցս ի յԱւետարանէն»: 21ա-բ - Մատթեոսի Ավետարանի գլխակարգությունը: 22ա - Հիշատակարան. «Աւարտեցաւ ի ՌԽԸ (1599) թուին ձեռամբ բազմաձեղ Ջաքարա Աւանցուն. մի բերան յիշեա. ճուք գուլակ. Տ[է]ր. Տ[է]ր և Աստուած զձեզ յիշէ»: 22բ - Մատթեոսի նկարը հիշատակարանով: 23ա - Մատթեոսի տիտղոսաթերթը: 74բ-75ա - Մարկոսի Ավետարանի նախադրություն: 75բ - Մարկոսի Ավետարանի գլխակարգություն: 76ա - «Նկարեցաւ և կազմեցաւ ի ՌԽԸ թուին. ձեռամբ Ջաքարի Աւանցուն մի բերան յիշեա...»: 107ա - 107բ Նախադրություն Ղուկասի Ավետարանի: 107բ - Հիշատակարան. «Փա՜ռք Փրկչին և յիշատակ բազմաձեղ գրչիս Կարապետի»: 110բ -111ա - Ղուկաս ավետարանիչ և տիտղոսաթերթ: 204ա-206ա - «Փառք Աստուծոյ լուսոյն մեծի, արարողի ամենայնի...» տողերով սկսվող ոտանավոր: 206ա էջում Կարապետ գրչի հիշատակարանը, որ ձեռագիրը գրվել է. «ի ՌԽՁ (1600 թ.) ամին», «Վարագա սուրբ ուխտի առաջնորդ Ստեփաննոսի ժամանակ»:

Այնուհետև կան տարբեր հիշատակարաններ, այդ թվում նաև Գանձասարում գրված (207ա), «ի թուաբերութիւնս հայոց ՈՃԵ (1606 թ.)», ինչպես նաև գրված Աստրախանում «ի Հաճթարխան» (1746 թ.) և այլն:

ԲՆԱԳԻՐ Թ
ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

N 9857, ժողովածու: 1674, 1698 թթ.: Ընդօրինակվել է Ս. Ստեփաննոս Նախավկա, Տփխիս, գրիչ Մարութա (Ա), Տեր Փիլիպոս (Բ), անանունք: Յիշատակարան նախագաղափար 226բ (1213 թ.), գրչի 18բ (1674 թ.), 210բ (1698 թ.), հետագայի տարբեր հիշատակարաններ:

1ա-16ա - Նախերգանք քարոզից (գրված 1674 թ.): 18բ էջի հիշատակարանի տակ նոտրգրով. «Ազգն որդոցն Նոյի»: Տրվում է, թե ինչ ազգեր են սերել Սեմից, Հաբեթից, Քամից, որ ոչ մի դասակարգման չի համապատասխանում. «Ի Սեմայ եբրայեցիք, ֆրանկք, պարսիկ և այլք: Եւ է սահման Սեմայ ընդ Միջերկրեայս, յարևելից յարևմտից, գՊարսից աշխարհ, գԱսորաց, գՊաղեստին մինչև ի Նեղոս գետ: [Հ]աբեթի ազգք հայք, մակեդոնացիք, մադացիք, յոյնք, լատինացիք, ալանք և վրացիք սահմանք... մինչ ի Գադիրոն հիւսիսոյ և այդ ունի ազգն Աբիդի յանգիւն Տիգրիս գետոյ, որ բաժանի ընդ մադէ և ընդ պարսս: [Ք]ամայիկ եգիպտացիք, հնդկացիք, հեթացիք, յեբուսացիք, հաբաշիք, որ են նուշացիք, ամովրացիք, գերգեսացիք, արաբացիք, քաղդեացիք, որն են ասորիք: Սահման Քամայ է գհարաւ...»: 19բ - «Յեօթն մահու չափ մեղքն...» (մի կենտրոնից դուրս եկող գծագիր, որտեղ նշված են մեղքերը): 20ա - «Թուվմար (Տումար – Վ.Պ.) արեգական և լուսնի», որտեղ նշված է, թե որ ամսվա որ օրը ինչպիսին է լինում: 33ա էջից մինչև 34ա էջ տրված է աղյուսակ ՌճԺԴ թվից մինչև ՌճԿԹ (1675-1714 թթ.), թե որ թվականը ինչ «տառնուտերի» (համաստեղության) է: 236ա - «Կարապետ վարդապետի մեծի ասացեալ խրատ պիտանի մանկանց եկեղեցոյ ոտանաւոր տառիւք»: 258բ - Կաթողիկոսի նկար: Այնուհետև մինչև խորանների մեկնությունը զանազան հարցեր ու պատասխաններ են մոտավորապես նույն ձեռագրով: Տարբեր ձեռագրով է խորանների մեկնությունը (269բ-271ա): Մեկնությունից հետո շարունակվում է հարց ու պատասխանը:

Հետաքրքիր է նաև 73ա էջից սկսվող քաղվածքների ժողովածուն. «Յառաջաբանութիւն և հաւաքումն սրբոց առաքինութեանց...»:

154բ - Եկեղեցու հիանալի նկար սանգինայի գույնի ներկով: 191բ - «Պատմութիւն Դրիմայ երկրին արարեալ Մարտիրոս վարդապետի Դրիմեցւոյ ոտանաւոր»: Այս և այլ գրվածքներ տարբեր նոտրգիրով են:

ԲՆԱԳԻՐ Ժ
ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Ն 349: Աստվածաշունչ: 1686 թ.: Կ.Պոլիս: էջմիածին: Գրիչ Նահապետ Ուրֆայեցի՞: Ծաղկող Մարկոս Պատկերահան, Մաղաքիա Կ. Պոլսեցի: Ստացող Սարգիս Թեքերտաղցի, Նահապետ Ուրֆայեցի՞ (գրիչը): Մանրանկար տերունական 50 (և բազում լուսանցքներում), ավետարանիչ չորս, խորան 10: Խորանների մեկնության բնագիրն ընդօրինակված է Եվսեբիոսի թղթի և խորանների պատկերների տակ 453բ, 454ա, 455բ, 456ա, 457բ, 458ա, 459բ, 460ա, 461բ, 462ա: Աստվածաշնչի նկարագրությունն այստեղ իմաստ չունի, բայց կա մի հետաքրքիր հիշատակարան. «Քրիստոս Աստված վայելել տացէ զՍուրբ Աստուածաշունչս տեառն Նահապետ քաջ Բաբունապետին Ուլոխայեցւոյ, որքան կենդանի է, իսկ զկնի նորա եղիցի անքնջելի յիշատակ ի Սուրբ էջմիածին...»:

ԲՆԱԳԻՐ ԺԱ
ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

A – N 2152: Ժողովածու: ԺԹ դար, 1402-1408 թթ.: Բաղէշ (Բ): Գրիչ Ստեփանոս վարդապետ, Թումա վարդապետ (Բ): Ստացող Կարապետ (Բ): Մանրանկար Գրիգոր Տաթևացի: Հիշատակարաններ գրչի 79ա, 111ա, 122ա, 177բ, 228ա, հետագայի 69բ (1593), 236բ (1600) և այլն: Կազմի ետևում փակցված թերթի վրա կարդում ենք. «Համար 17. Քարոզ-գիրք Տաթևացւոյն քառածալ խառն ի խուռն աղճատ գրչութեամբ գրեալ ի թղթի, թիւն և անուն գրչաց անյայտ»: Այնուհետև մի փոքր ցանկով տրվում են այն գրվածքները, որոնք Տաթևացունը չեն («Բան վասն մահու վարդապետաց», «Մեկնութիւն Սրարածոց և Ելից գրոցն Մովսէսի, հեղինակն անյայտ» և այլն): Ուշագրավ է Տաթևացու պարզունակ նկարը երկու աշակերտների հետ: էջ 2ա - «Սկիզբն գրոցս, որ կոչի ցանկ»: Ցանկից հետո գալիս են զանազան քարոզներ («Նորին մեծի Գրիգորի քարոզ Ծնընդեան ի բան Աւետարանիս...», էջ 5ա, «Յայլմէ քարոզ վասն Սկրտութեան բան...», էջ 13ա, «Քարոզ վասն Տեառնընդառաջի ի բանն...», «Նորին դարձեալ վասն մահու ի բան Սողոմոնի, որ ասէ Լաւ է օր մահուն...», «Նորին քարոզ Փոխման Աստուածածնին ի բանն...» և այլն): Ուշագրավ են «Վասն իմաստասիրաց կարգին» (հույն իմաստասերների մասին), 139բ, «Հարց. Կարգաւորութիւն ցուցման օրինութիւնաբեր ցուցակին. Պատասխան. Երանելին Մովսես Խորենացին թարգմանիչ, որ էր գրիչ սրբոյն Սահակայ որդոյ սրբոյն Ներսէսի, յետ ՃԺԱ (111) ամի սրբոյն Գրիգորի եղև սկիզբն թարգմանութեան...», 140ա:

Ուշագրավ են նաև այլ գրվածքներ, որոնք տարբեր ձեռագրերով են գրված, այդ թվում «Վասն խորանաց Աւետարանի» գրվածքը (էջ 206բ-207բ), որը հասնում է մինչև «Արդ, առաջին խորանն...» բառերը:

Բ – N 2379: Ավետարան: ԺԹ դար: Կազմող Պետրոս (1404 թ.): Հիշատակարանները 1404 թ. են: Խորանների մեկնությունը գրավում է 1ա-4բ էջերը՝ նախորդելով Եվսեբիոսի թղթին և խորաններին, որոնք աղյուսակաձև են (էջ 5բ-10ա): Այստեղ խորանների մեկնությունը սկսվում է «Ժ մարդկան բնութիւն» բառերից և շարունակվում մինչև վերջ, լրացնելով A ձեռագրի մեկնությունը:

C – N 6396: Յովհաննէս Օրոմորեցւոյ Մեկնութիւն քերականի:

1ա - 1822 թ. հանձնվել է Լազարյան ճեմարանին. «Մո ազգային բարերար վեհագնեայ Աղայ Յովակիմ Լազրիչի համալսարանն, ի նուաստ Մանուէլ վարդապետէս յիշատակ վասն հոգւոյ Սեբաստացի Յոհաննէս Արքեպիսկոպոսի ի յԱմասեայ քաղաք վախճանեցեալ հոգևոր ծնողի իմոյ. 1822 յաւգ. 25»: 1բ - Հավանաբար Ծործորեցու նկարը աշակերտների հետ, բերևս բարձրաստիճան հոգևորականների: 2ա - «Յովհաննու Ծործորեցոյ արարեալ Համառօտ մեկնութիւն քերականին, որ երգնկացի կոչեցեալ է»: Ունի լուսանցազարդեր. վերնագրերը կարմիր գրերով են: 9բ - Լուսանցքում Ծործորեցին: 34բ - Լուսանցքում կացինով մարդ, որ կտրում է ծառը, որի գլխին թռչունների բույնն է, և թռչունը կտցին ճյուղ է բերում: 43ա - Քերականության վերջում հիշատակարան. «Եւ ի վերա այսր ամենայնի գգծագրող Աստուածատուր բանասէրս Թամշասացի յիշեա. զի ի հին օրինակէ բազում աշխատանս կրեցի. ՌՃՂ (1761) նոյեմբերի Ի»: 43ա-44բ - «Մեկնութիւն համաբարբառ խորանացն Աւետարանի»: Այս ԺԸ դարի ձեռագիրն ընդգրկում է A և B ձեռագրերի բնագրերը միասին:

ԲՆԱԳԻՐ ԺԵ
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՉԻՔ ՋՈՒՂԱՅԵՑՒՈՅ ՉԱՓԱԾՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Լենինգրադի (Սանկտ Պետերբուրգի) Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների արվեստի ինստիտուտ, B-45 (Մատենադարան, մաներաժապավեն N 264), Աւետարան: 1623 թ.: Սպահան: Գրիչ Ստեփանոս Չիք Ջուղայեցի: Ծաղկող Մեսրոպ դպիր Խիզանցի: 1-5 թերթերում խորանների մեկնությունն է գրված հեղինակողի Ստեփանոս Չիք Ջուղայեցու ձեռքով: 7բ-16ա խորաններ: 17ա-18ա «Մատթէոսի Աւետարանի գլուխք»: 19բ Մատթէոսի նկարը: 20ա Մատթէոսի Ավետարանի տիտղոսաթերթը: Առաջին տողը կրկեսային կերպարներ ցույց տվող տառերով: 90ա Մատթէոսի Ավետարանի ավարտը: Նախադրութիւն Մարկոսի Աւետարանին: 90բ-91բ «Սկիզբն Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի»: 92բ Մարկոս ավետարանչի նկարը: 93ա - տիտղոսաթերթ: 136ա Ղուկասի Ավետարանի նախադրությունը: 136բ-138ա «Սկիզբն գլխոց Աւետարանին Ղուկասու»: 138բ Ղուկաս ավետարանչի նկարը: 139ա Ղուկասի Ավետարանի տիտղոսաթերթը: 208ա «Կատարեցաւ Աւետարանս ըստ Ղուկասու...» և «Նախադրութիւն Յոհաննու Աւետարանի...»: 209ա-բ «Սկիզբն գլխոյ Աւետարանին Յոհաննու»: 210բ Հովհաննես ավետարանչի նկարը: 211ա Հովհաննեսի Ավետարանի տիտղոսաթերթը: 273ա Հովհաննեսի Ավետարանի ավարտը: Հիշատակարանները գրված են ընտիր բոլորգրով: 273ա–274ա Փառքի հիշատակարան և չորս թվի սիմվոլիկայի մասին: Սիա Ավետարանի հիշատակարանից, գրված Ստեփանոս Ջուղայեցու կողմից[1]. «Եւ արդ, ես չետին ի կարգաւորաց և անպիտանս... Ստեփանոս սուտանուն քահանայ... Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զաբ. Աւետարանս ի մեծ քուակաքիս Հայոց ՌՀԲ (1623), ի շօշ քաղաքս Սպահան, ի հայրապետութեան տեառն Մելքիսեդ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, և յաջաջնորդ մերոյ աբոռոյ սբ. ուխտի Ամենափրկչի վանացս հայչապետութիւն Բաբունապետին, և թագաւորութեան Պարսից շահ Ապասին, որ բազում յաղթութիւն արարեալ է ի վերայ երկրի, նման Աղեկսանդրու Մակեդոնացոյն...»:

Բացի այս ինքնագիր ձեռագրից Մատենադարանում մեզ հայտնի է ևս երկու ոտանավոր մեկնություն: Դրանցից մեկը N 4171

[1] «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հատոր Բ, Կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 100:

Ավետարանն է ԺԳ դարի, գծանկար մանուշակագույն խորաններով և գեղեցիկ տիտղոսաթերթով. 347ա-349բ էջերում տրված է խորանների մեկնություն-հիշատակարանը հետևյալ խորագրով. «Յիշատակարան Աւետարանի որ արարեալ յոգնաժեղ Ստեփանոս երէց Զուղայեցի որդի Ստեփանոսի»: Այն չնչին տարբերություններ է տալիս ինքնագրից և ավարտվում է

Այս մեկնութիւն Ժ խորանիս
հալ[մածայնից սուրբ քարոզիս]
չորրորդ գլխոյն համակարգիս
ըստ Եւսեբեա մեծ պատմագրիս

քառատողով: Այս ոտանավոր մեկնության տարեթիվը չի տրված:

Հաջորդը N 1245 ձեռագիրն է (Շնորհալի. Մատթեոսի Ավետարանի մեկնություն), ընդօրինակված 1618 թ. Ամիդում (ձեռագրում Համիք): Սակայն ոտանավոր հիշատակարանը այլ ձեռագրով է գրված 1647 Թ.: Այստեղ ավելի մեծ շեղումներ կան ինքնագրից և վերջում ավելացված է հիշատակարան, որտեղ ընդօրինակողը առանց իր անունը տալու և առանց տալու հեղինակի անունը, նշում է

Հազար Ղ (իննսուն) և Ջ (վեց) թիւն
Հանդիպեցաք ի Տիրվիկին,
հետ Խաչատուր և Մարկոս վարդապետին,
գրեցի զոտանաւորս գլխովին,
յորժամ ասես զսայ ի դասին,
հոտ համաւ որս է հետ նորին,
յիշեայ և գիս յայնմ ժողովին
և ասացես զՏէր ողորմին, ամէն:

Սա Գ մեկնության ձեռագրերի շարքում ժ ձեռագիրն է, որտեղ կա նաև Ներսես Շնորհալու խորանների մեկնությունը:

ԲՆԱԳԻՐ ԺԳ
ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՈՒՈՂ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

XIII մեկնությունը բովանդակված է Մատենադարանի N9432 ձեռագրում (Ավետարան, 1432 թ., որն ընդգրկում է Ա և Գ մեկնությունները, որոնք մեզ մոտ համապատասխան տեղերում հանդես են գալիս իբրև T և F ձեռագրեր):

ԲՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խորանների մեկնությունների բնագրերի օրինակները բավական շատ են ինչպես Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի, այնպես էլ տարբեր հավաքածոների բազմապիսի հայկական ձեռագրերում (Ավետարաններ, ժողովածուներ, Ավետարանների մեկնություններ և այլն)։ Մեր ձեռքի տակ եղել է Մատենադարանի շուրջ հարյուր ձեռագիր։ Ինչպես ցույց է տալիս նրանց բովանդակությունը, ձեռագրերի հնության ու հավաստիության աստիճանը և միջնադարյան վերագրումները, այս բնագրերը գրվել են Ը դարի սկզբից մինչև ԺԸ դարը։

***

Առաջին բնագիրը, որն սկսվում է «Ջառաւել հրաշից արժանի...» բառերով, վաղ ձեռագրերում անանուն և անհեղինակ է և ԺԴ-ԺԵ դարերից ունի երկու վերագրում – Ստեփանոս Սյունեցուն և Ներսես Շնորհալուն։ Այն բովանդակող և մեր դիտարկած հնագույն ձեռագրերը (aABCDER) անանուն են, ընդօրինակված հիմնականում Եվսեբիոսի թուղթը և համաբարբառի խորանները կրող թերթերի ազատ էջերում։ Այս խումբն էլ դրված է գիտական բնագրի հիմքում։

Բայց ահա 1380 թ. (F) արդեն նշվում է խորագիր՝ «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի...»։ GLQ ձեռագրերում ևս նույն խորագիրն է գրված։ F ձեռագիրն ընդօրինակվել է Խաղտյաց գավառում (Խախճ մենաստան), որը հարում էր Բարձր Հայքի Սպեր գավառին։ Եթե ընդունենք, որ հարաբերություններ են եղել ղրիմահայության և Խաղտյաց գավառի (Հատկապես Բաբերդի) հայության միջև[1], ապա Ա մեկնության սույն խորագրով տարբերակը անցել է Ղրիմ և մեզ հայտնի ղրիմյան ձեռագրերում կրել «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի...» վերտառությունը։ Այս տարբերակը կարող էր մշակվել նաև Բարձր Հայքի գավառներում, որտեղից մեծաթիվ ազգաբ-

[1] Ղրիմի նշանավոր գրիչ և ծաղկող Նատերի որդի Գրիգորը 1357 թ. Խաղտյաց գավառի եպիսկոպոսն էր։ Նրա հայրը Նատերը, Ղրիմ էր եկել Բաբերդից (Խաղտյաց գավառ)։ Արդեն գրիչ-ծաղկողների այդ նշանավոր ընտանիքը ցույց է տալիս Խաղտյաց գավառի և Ղրիմի կապը գուտ գրքարվեստի բնագավառում (տես Վ. Ա. Միքայելյան. Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն. Երևան, 1964, էջ 297-298)։ ԺԴ դարում Խաղտյաց գավառի և Ղրիմի հայերի մշակութային և ընտանեկան կապերի մասին լրացուցիչ և կարևոր տեղեկություններ է բերում է. Կորիմձաքյանը. տես Э. М. Корхмазян. Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.). Ереван, 1978, с. 26-30։

նակչություն է գնացել Ղրիմ: Բայց դժբախտաբար մեզ հայտնի չէ Ա մեկնության Բարձր Հայքում արած այլ ընդօրինակություն, բացի Բ (1655 թ.) ձեռագրից, որը ուշ շրջանի է և պատկանում է վասպուրականյան խմբագրության (այդ մասին քիչ հետո): Ուրեմն, մեր ձեռագրերից FGLQ-ն կազմում են մի տարբերակ, որը ավանդաբար մեկնությունը վերագրում է Ստեփաննոս Սյունեցուն: Ի դեպ դրանց պետք է միացնել նաև Գարեգին Սրվանձտյանցի հրատարակած ընդօրինակությունը (մեզ մոտ S պայմանանիշի տակ):

Տարընթերցվածների հպանցիկ դիտարկումն իսկ ցույց է տալիս, որ այդ խումբը չի կարող լինել խմբագրություն, իսկ եթե խմբագրություն է, ապա հնագույն անվերնագիր ընդօրինակումների հետ միասին (aABCDEFGLQRS), որի առանձին ձեռագրեր կամ ձեռագրախմբեր կարող են ունենալ տարընթերցվածային տարբերություններ: Այսպես, ELPQ Առաւել *փխ.* Զառաւել, DLQ գեղեցկազարդ *փխ.* գեղեցկազարդեալ: Միայն FGLQ խմբի ընդօրինակությունները «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի...» վերտառությամբ առաջին էջում առանձին կամ խմբով հանդես են գալիս համեմատաբար ավելի սակավ. LQR երանկ(գ)տունք *փխ.* երանգմունք, FLQRS, որտեղ R-ը հնագույն օրինակ է, FLQR խոյակաց *փխ.* խորանաց, LQ կամարաւք *փխ.* կարմրաւք:

Գրեթե նույն օրինաչափությունը տեսնում ենք հաջորդ էջերում. այսպես, «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի...» խմբի օրինակները առանձին հանդես են գալիս հետևյալ տարընթերցվածներում. GLQ մի ըստ մի կամարացն *փխ.* մի ըստ մի, LQ կեալ (Q եկեալ) տա յայտելով *փխ.* արտայայտելով, որ բացահայտ վրիպակ է, որտեղ *(ե)կեալ* բառը մեխանիկորեն միացել է *արտայայտելով* բառի մասը կազմող *յայտելով*-ի հետ, GLQR գմբարն *փխ.* գմբաւն, LQ ամենեքեան *փխ.* արմաւենիքն: Այսպիսով, հիշյալ խումբը ավելի հաճախ մոտ է հնագույն գրչագրերին: Հնագույն կիլիկյան ձեռագրերը (ԺԱ-ԺԲ դարեր) միանում են «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի...» վերտառությունն ունեցող խմբի հետ իբրև մեկ միասնական խմբագրություն (մեր օգտագործած հնագույն օրինակներն են a – ԺԱ դար, R – ԺԲ դար, A –1232 թ., Թարգմանչաց Ավետարան, B – 1310 թ., Երզնկայի Ավետարան, C - Ավետարան, ընդօրինակված Դուդուշի քաղում Ս. Գրիգորի և Ս. Սարգիսի վանքերում, D – 1332 թ. Խաղտեաց ծորում, E – 1333 թ. վասպուրականյան ձեռագիր, բայց մեկնությունը անվերնագիր):

Ցիպնա վանքում 1419 թ. Գրիգոր վարդապետի (Գրիգոր Խլաթե-

ցի Ծերենցի)[2] ընդօրինակած Ավետարանում (H) Ա մեկնությունը վերագրվում է Ներսես Շնորհալուն («Տիեզերալուր և աշխարհալոյս վարդապետի եւ հոգեընդաց երգաւղի, տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցւոյ արարեալ պատճառ ժ խորանաց սրբոյ Աւետարանիս եւ վասն երանկ ըոանկ գունոցն ծաղկանց եւ հաւուցն եւ ծառոցն ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»): Այս Ա մեկնությանը անմիջապես հաջորդում է մեկ այլ մեկնություն «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանիս» (մեր մեկնությունների շարքում հինգերորդը): Այս երկու մեկնությունները այնուհետև նույն խորագրերով կրկնվում են IKMNOP ձեռագրերում, որոնք, կարելի է ասել, կազմում են մի առանձին խմբագրություն և ընդօրինակված են Վասպուրականում (H- Ցիպնա վանք, որ և Ցիպնա կոգու վրա շինված Ս. Ստեփանոսի վանք[3], I – Խլաթ, K - Բաղեշ, M – Լիմ, N – տեղն անհայտ, բայց ստացողը Սիմեոն Ապարանցի, որ վասպուրականցի է (Ապարանքը գյուղ է Մոկսում), O – տարբեր վայրեր, այդ թվում Վանա լճի Կտուց կղզի, P – Կարին): Վերջին չորս ձեռագրերը ժէ դարի են, բայց միայն դրանցից մեկն է հստակ այլ վայր ցույց տալիս (P), պատկանելով սակայն վասպուրականյան խմբագրության, և դրանցից միայն M-ում է պակասում «Յայլմէ ասացեալ...» հինգերորդ մեկնությունը:

Ձեռագրերի այս խումբը (սրան հաճախ միանում է E ձեռագիրը[4], ընդօրինակված հավանաբար Վասպուրականում 1333 թ.) իրավամբ կարող ենք համարել վասպուրականյան խմբագրություն: Վերջինս ունի 48 տարբերթերցված, որոնց մեծագույն մասը՝ իմաստային և խմբագրական:

Այսպես, տեսնում ենք հետևյալ պատկերը. *Յատակ*-ի փոխարեն *Ատեկատս* (KMNO), բայու-ի *վրայ* բանիւ (KMNOP), *Ընկատակերպ*-ի փոխարեն *Ընկատակերտ* (GHIKMNOPR), *մարմնոցն վրայ, մարմնոյն*, իսկ KN-ում *անմարմնոցն*: Այստեղ անորոշ երկնային մարմնի մետաղի կամ նյութի փոխարեն հանդես է գալիս երկնային մարմինների կամ անմարմինների (հավանաբար ոչ ֆիզիկական երկնքի) մետաղ կամ նյութ, որ խմբագրական ուղղում է. *արտակայեալ* բառի փոխարեն *արտակայեալ* (EIKMP), խաւսելով *վրայ*. չխաւսելով (HIKMN), որ խմբագրական ուղղում է, ըստ որում այդ երկու հակա-

---

[2] Հ. Հ. Հակոբյան Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Բ. Երևան, 1982, էջ 141, ծանոթ. 95:

[3] Տե՛ս Հ. Ոսկեան. Վասպուրական-Վանի վանքերը. Ա մաս. Վիեննա, 1940, էջ 135 և հետո:

[4] Ձեռագրի մասին խոսք չկա Հր. Հակոբյանի գրքերում և ալբոմում:

դիր իմաստներն էլ տրամաբանական են թվում, քանի որ մի դեպքում պետք է հասկանալ, թե մարգարեական (Հին Կտակարանի) օրենքները եկեղեցու հիմնադրումով կորցնում են իրենց դերը – չեն խոսում եկեղեցու հետ, մյուս դեպքում Հին Կտակարանի օրենքները Նորի Քրիստոսի հիմնած եկեղեցու օրենքների խորհուրդն են, այսինքն խոսում են:

Այնուհետև հետևյալ պատկերն է. CDHIKMNOP *չիք* եկեալ: EHIKMNOP ամպն *փիս.* սեամբն (այստեղ թեև բառիմաստները տարբեր են, բայց մեզ թվում է խոսքը վերաբերում է ամպի այանը, որի մեջ թաքնված խոսում էր Աստված Մովսեսի հետ, իսկ ինչպես երևում է երրորդ Ընորհալու մեկնությունից, յոթերորդ և ութերորդ խորանները նվիրված էին Մովսեսին): EHIKMNOP *չիք* սեամբ (ինչպես տեսնում ենք, սույն խումբը, վերևում ունենալով *ամպն*, այստեղ հանել է *սեամբ* բառը, քանի որ *ամպը* ինքնին արդեն *պատրուակ* է, րող, որով ծածկված էր Քրիստոսի խոսքը, և բառի կրկնությունը կլիներ նույնաբանություն), մայրեացն *փիս.* մարեստանեաց. HIKMP (Օ մի փոքր այլ կերպ) վասնզի որք առին զՀոգին Սուրբ, ոչ են ստոյգ Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ (այստեղ ավելացված հատվածները կարծես մեկնաբանող դեր կատարեն, ուստի թերևս դրանք հետագայի են), HIKMNP Քրիստոսի ի խաչին *փիս.* Քրիստոսի: Ապա ավելացվում է Ամբակում մարգարեի վկայությունը:

Այնուհետև կան ուրիշ ուշագրավ տարընթերցվածներ. HIKMNOP բանիւ *փիս.* բերանով: HIKMNOP զի ստուերն *փիս.* ստուերն: HIK և Քրիստոս յայտնեցաւ իւր արեամբն ի փրկութիւն *փիս.* յայտնեալ Քրիստոսի արեամբն փրկութիւն: HIKMNOP վասն որոյ *փիս.* վասն այնոցիկ: Ավելացված հատված. «ծայնիւ որսորդութեամբ ի ջուրսն զառատութիւն Հոգւոյն Սրբոյ եւ զառաջատեսութիւն մարգարէիցն շնորհաց ի յոտս աւետարանչացն նայելով»: HIKMNOP ոսկեգոյն *փիս.* ոսկեզգեստ: HIKMNOP կարմիրն հաստացեալ զհին քահանայութիւն ցուցանէ, որ նըւաղեալ ընդ կամարաւ (N *կարմիրսն* սխալ ընթերցված) եմուտ» (թվում է այս խմբագրությունում միտքը ավելի ճշտված է, թեև հին օրինակներում նախադասության միտքը ավելի անորոշ է, բայց տարբեր չէ, ուստի թողեցինք հին օրինակների ընթերցվածը):

Մենք մատնանշեցինք այս երկրորդ խմբագրությանը առավել հատուկ տարընթերցվածները: Որոշ տարբերություններ (ընդամենը երկուսը) բխում են գրիչների սխալ ընթերցումից (օրինակ,

CEFGLRQ նուագեալ *փիս* նուաղեալ):

Տարբեր ձեռագրերում այլքի են ընկնում նաև բեքմաճ տարբերությունները. *գ* կամ *ճ* հոդերի գործածությունը կամ դրանցից հրաժարվելը և այլն: Ընդ որում դրանք առկա են տարբեր ժամանակների ձեռագրերում: Բնագիրը կազմելիս մենք առաջնորդվել ենք վաղ ձեռագրերի ուղղագրությամբ: Կարելի է ցույց տալ օրինակներ զույգերի ձևով.

C-ի խորհուրդն *փիս* ի խորհուրդ, սեղան *փիս* սեղանն, դեղաւք *փիս* դեղովք, առինն *փիս* առին, զարդարելաւք *փիս* զարդարելովք և այլն:

E – պիտառեցան *փիս* պիտառեցին (նաև H-ում), զսեւաղեղսն *փիս* զսեաւաղեղսն, սեւ *փիս* սեաւն, մերծանալով *փիս* մերծենալով, կանովնին *փիս* կանոնին:

H – կարմրօք *փիս* կարմրաւք, չորս *փիս* չորք, զնոյն *փիս* զնոյնս:

I – անդէն *փիս* անդրեն:

A – խորաց *փիս* խորանաց, զնտրողական *փիս* զընտրողական, նմայ *փիս* նմա:

Եվ այսպես կարելի է բազմապատկել օրինակները, որ ավելորդ ենք համարում:

Քննական բնագիրը կազմելիս խուսափել ենք նշել նախադասության և բառիմաստների վրա չներգործող այն կարգի տարբերությունները, որոնք վերաբերում են ուղղագրական, խոսվածքային և բերականական (թեքում, դիմորոշ հոդեր և այլն) ոլորտներին: Մեր կարծիքով, այդ տարբերությունները բխում են հիմնականում այն բնագրերից, որոնցից օգտվում են գրիչները: Օրինակ, Ստեփանոս Սյունեցուն վերագրվող բնագրի օրինակների մեջ հանդիպող այդ կարգի տարբերությունները – տալիս ենք ձեռագրի նիշը. աքաղօղքն (H) - աքաղաղք. եղջերք (FP), եղջեւրք (DH) - եղջիւրքն. մարաստանեաց (D), մայրեստանեաց (L) – մարեստանեաց. զնփին խորն (Ը) - զնփին խաւարն (այստեղ տարբերությունը ուղղագրական է և ոչ իմաստային, քանի որ գրիչը *աւ* հապավել է *օ* և ոչ թե *ափ*): Նաև ստւերն (D) – ստուերն. կանովնին (L) – կանոնէն. Կանովնին (CE) – կանոնին. կանովնաց (GFPR) – կանոնաց. փետուրովն (N) - փետրովքն. ճողք (c) - ճոխք. կապուտ (C) – կապոյտ. բաւղն (CH) – քողն. զսեւաղեղսն (EI) - զսեաւաղեղսն. սեւն (E) – սեաւն. Սհարոնի (E) - Սհարովնի. զընթարակայիցն (O) - զընթերակայիցն. պիտանացւածս (H) – պիտանացուածս. երանկմունք (HI) - երանգմունք. ամբով (H) – ամպով. հարուբեան (D) – յարուբեան: 1443 թ.

ձեռագրում (մեր ցանկում I – N 7772) երկաթագրի նմանողությամբ *և*-ի փոխարեն գրվում է *եւ*: Լինում են և աստվածաշնչական առանձին անունների ուղղագրության տարբերություններ: Օրինակ. Ռախաբն (A) – Ռախաբն. զՄովսիսի (R) - զՄովսեսի: Երբեմն նույն բառի ուղղագրության մեջ գրիչն է լինում անհետևողական (օրինակ ԺՂ դարի N 7645 ձեռագրում – G, մի տեղ գրիչը գրում է *սև*, մի այլ տեղ *սեաւ*):

Խորանների սույն մեկնության համար Ընորհալու հեղինակ լինելը բացառվում է: Բայց երկրորդ խմբագրությունը, ինչպես ցույց տվեցինք, ունի հետագա ճշտումների և խմբագրումների հետքեր: Հնարավոր է, որ Ընորհալին Մատթեոսի մեկնությունը գրելուց առաջ խմբագրած լինի Սյունեցու մեկնությունը, քանի որ Վանական վարդապետին մեր վերագրած Դ մեկնության մեջ (ԺԳ դար) կան հետքեր, որոնք ցույց են տալիս, որ այդ դարում այդ խմբագրությունը գոյություն է ունեցել, օրինակ, Ամբակում մարգարեի հետ կապված հատվածը: Ընդհանրապես սույն մեկնությունը կարոտ է լեզվաոճական հետագա հետազոտության: Առաջին հայացքից կարելի է ասել, որ այն կրում է հունաբան ոճի հետքեր և որ այն խիստ խտացված ու տարողունակ շարադրանք է:

...

Բ մեկնությունը («Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին») ունի բազմաթիվ քաղվածքներ առաջինից: Այն մեզ հայտնի է միայն մեկ հնագույն ձեռագիր Ավետարանով (Մատենադարան N 2952, ԺԱ-ԺԲ դարեր): Այսպես Ա մեկնության «Արդ, առաջին խորանն չորք դեղովք նկարեալ, ունի զառաջին խորանին գչորեքնիւթեան խորհուրդն: Սիւնքն ծիրանիք զհաստատութիւն եական աթոռոյն արտաքոյ տարերց» հատվածը գրեթե նույնությամբ կրկնվում է երկրորդի առաջին տողերում: Հաջորդ նմանությունը Ա մեկնության «Եւ որպէս աքաղաղք ի մէջ մարեստանեաց (այլուր մայրեաց) ճոխք և համարձակք, հրամանատուք եւ ահարկուք» և Բ մեկնության «Ջի որպէս աքաղաղն ի մէջ մարեաց հրամանատուք եւ ահարկուք» հատվածներն են: Այնուհետև Բ-ի «Ծառք արմատեցիք, որ ի ստորոտս եւ ի վերայբուսեալք, վասն զի ճշմարտութիւնն յերկրէ աստի բուսաւ առ վերին կարգս կանաչացեալ վարդապետութեամբ...» կրկնում է Ա-ի «Իսկ արմատեցիքն ի ստորուստ ի վեր բուսեալ վասնզի յերկրէ աստի ճշմարտութիւն բուսաւ մերծենալով առ վերին կարգսն կանաչա-

ցեալ արդարութեամբն...» հատվածը: Ստորև բերվում են մնացած համեմատելի հատվածները:

Ա

«Իսկ եղիւրքն մերձ առ վերին սեղանն զՄովսէսի եւ զԱհարովնի բերեն գխորհուրդս»:

Բ

«Իսկ եղջիւրքն առ վերին սեղանն զՄովսէսի եւ զԱհարովնի բերեն խորհուրդ»:

Ա – «Իսկ վերնայարկ սեաւն լայնատարած տարածեալ գհանրաւքն, իբրեւ ամպով ծածկեալ, ունի գխորհուրդ աստուածային տնաւրէնութեանն եկեալ (մի տեղ աստուածայայտ տնաւրէնութիւն Քրիստոսի)»:

Բ – «Իսկ վերնայարկ սեաւն իբրեւ ամբ ծածկեալ ունի գխորհուրդ տնաւրէնութեանն Քրիստոսի...»:

Ա – «Եւ երկու աղաւնակերպ հաւքն ի նմա նայելով (այլուր հայելով), իբրեւ ոչ եթէ ստոյգ աղաւնիք, այլ նմանութեամբ, վասն գի որք առին գՀոգին Սուրբ, եղեն աւբեւանք Հոգւոյն Սրբոյ (այլուր վասն գի որք առին գՀոգին Սուրբ, ոչ են ստոյգ Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակք Հոգւոյն սրբոյ)»:

Բ – «... Երկու աղաւնիքն ի նա հայելով, ոչ ստոյգ աղաւնիք, այլ լոկ նմանութիւն, վասն գի որք առին գՀոգին Սուրբ, ոչ եթէ նոքա էին սուրբ, այլ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ»:

Այսպիսով, Բ բնագիրը Ա-ից վերցրել է մի շարք հատվածներ (ավելի մեծ թվով բառակապակցություններ): Բայց տարօրինակն այն է, որ Բ բնագրում ընտրված են երբեմն Ա-ի այն ընթերցվածները, որոնք հանդիպում են շատ ավելի ուշ ընդօրինակված ձեռագրերում (ԺԴ դարից հետո), մինչդեռ Բ բնագիրը բովանդակող ձեռագիր Ավետարանը չի կարող ԺԲ դարից ավելի ուշ գրված լինել: Այստեղից ևս կարելի է հետևցնել, որ Ա բնագրի երկրորդ խմբագրությունը շատ ավելի հին ծագում ունի, քան առկա ձեռագրերը (սկսած Գրիգոր Խլաթեցու ընդօրինակած 1419 թ. գրչագիր Աւետարանից):

***

Խորանների մեկնություններից ծավալով ամենամեծը և բովանդակությամբ ամենահարուստը Գ-ն է, որի բնագիրը կազմելու համար ընտրել ենք 26 ձեռագիր (այդ թվում նաև W տպագրված օրինակը, որը հետագայում իր հոդվածի հետ նույնությամբ դրել է Հ. Քյուրդյանը)[5]: Եղած նյութն էլ թույլ է տալիս հետևելու «Մեկնության ոդիսականին» տարբեր տիպի ձեռագրերում:

Առաջին տիպը պետք է համարել «ժողովածուները»: Դրանք հիմնականում ԺԳ դարի ձեռագրեր են, գրված Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան գավառներում: Զարմանալի է, որ մեր իմացած կիլիկյան ոչ մի ձեռագիր չունի սրա ընդօրինակությունը: Առաջին ձեռագրում (a, 1255 թ., Խորանաշատ վանք) մեր բնագիրը հաջորդում է «Հարցմունք և պատասխանիք Վանական Վարդապետի» գրվածքին և նախորդում «Երանելոյն Աբանասի արհեպիսկոպոսի հարցմունք և պատասխանիք»-ին: Երկրորդում (A, 1274-1280 թթ., Գետիկ, Մահկանաբերդ) մեկնությունը հաջորդում է «Սկիզբն Եսայեայ մարգարէին» գրվածքին: Նրան հաջորդում են «Պատճառ թելադրութեան Դ Աւետարանացն, թէ որպէս գրեցան և յորքան ժամանակս...», որին հետևում է հատված Ներսես Շնորհալու «Մատթէոսի Աւետարանի մեկնությունից» («Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի...»): Երրորդ ձեռագրում ևս (B, 1280 թ., Դեղձուտ, Մահկանաբերդի գավառ) մեկնությունը գրված է Ներսես Շնորհալու Մատթէոսի Ավետարանի մեկնության հարևանությամբ (20բ-31ա, «Ի Մատթէի մեկնութենէն Ներսիսի հայոց վերադիտողի ի խնդրոյն նորին եղբաւրն Գրիգորիսի՝ առաջին վերադիտողի»), որին հաջորդում են ավետարանիչների այլաբանական մեկնությունները ինչպես A ձեռագրում: Չնայած դրան, այստեղ մեկնության համար որոշակի հեղինակ է նշված. «Երանելոյն Վարդանի ասացեալ յաղագս խորանաց Աւետարանին»: Փ. Անթապյանի կարծիքով, հիշյալ Վարդանը Ներսես Շնորհալու աշակերտ և մեկնիչ Վարդան Հաղբատացին է: Միանգամայն հնարավոր է, որ Վարդանը իր մեկնությամբ լրացրած լիներ իր բազմաշխատ ուսուցչի գրած ու կիսատ թողած գործը: Բայց արդյո՞ք նա ավելի մեծ հեղինակություն էր, քան Ներսես Շնորհալին, որ խորանների պատկերման արվեստի այսպիսի համապարփակ տեսություն տար: Բոլոր դեպքերում դա մնում է Վարդանի անունը հիշատակող

[5] Հ. Քյուրտեան. Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին ասացեալ տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ («Բազմավէպ», 3-4, 1973):

մեզ հայտնի միակ ձեռագիրը: Ոչ a, ոչ A, ոչ C ձեռագրերը, որոնք ընդօրինակված են նույն գավառում կամ շրջակայքում, որևէ հեղինակի անուն չեն հիշատակում խորանների մեկնության խորագրում:

Փ. Անթապյանը ԺԹ դարի առաջին կեսի չորս նշանավոր Վարդաններից (Վարդան Արևելցի, Վարդան Այգեկցի, Վարդան Բարձրաբերդցի, Վարդան Հաղբատացի) կանգ է առնում վերջինի վրա, քանի որ B ձեռագրում (1280 թ.) «երանելի» մականունը պիտի տրվեր Հաղբատացուն (նա ավելի վաղ էր վախճանվել, քան Արևելցին): Այստ կռվանն այն է, որ Վարդան Արևելցու լեզուն մատչելի, խոսակցական էր, չնայած նրա շոշափած ամենաբազմազան աստվածաբանական հարցերին և չնայած նրա վիթխարի համբավին ու մեծ վարկին Կիլիկիայում և Մեծ Հայքում, Կոստանդին կաթողիկոսից և Հերթում Ա բագավորից ստացած արտոնություններին: Մինչդեռ Վարդան Հաղբատացին Կիլիկիայում եղած ժամանակ «սերտորեն համագործակցել է Ներսես Շնորհալու հետ, վերջինիս խնդրանքով մատենագրական աշխատանքներ էլ է կատարել: Ներսես և հիշյալ մեկնությունը նման խնդրանքի արգասիք է»[6]:

Սա արդեն որոշ չափով օգնում է պարզելուն, թե որ Վարդանն է B ձեռագրում համարվել «երանելի» և մեկնության հեղինակ: Սակայն որպեսզի կասկած չունենայինք Վարդան Հաղբատացու հեղինակության վրա, նրա մեկնություններից առնվազն մի քանիսը պետք է դիտարկվեր ոճական առումով: Առայժմ այդ հնարավորությունը չունենք[7], քանի որ նախ պետք է պարզել, թե Շնորհալու պատվերով ինչ մեկնություն է գրել Վարդան Հաղբատացին: Գիտենք, որ խորանների սույն մեկնությունը հանդիպում է գրեթե միշտ Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության հետ, որը հետագայում շարունակվել է երկու տարբերակով. ա) Արիստակես գրչի (Շնորհալու աշակերտի) քաղված լինելով տարբեր հեղինակներից (ինչպես ասված է D ձեռագրի մեջ առկա հիշատակարանում. «Նա աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնչաց ի մի յետ տեառն Ներսիսի»), բ) Հովհաննես Օձնեցու (W, X)[8], երբ տնահամարները մեկնվում են հերթա-

[6] Փ. Անթապյան. «Ժ խորանաց» երկու մեկնությունների չուրջ («Էջմիածին», Բ-Գ, 1987, էջ 86):

[7] Վարդան Հաղբատացին հարգված անուն է շնորհիվ իր մերձավորության Ներսես Շնորհալու հետ, որը նրա խնդրանքով մեկնություններ է կազմել, շնորհիվ նաև իր աշակերտների (Գալիք Քոբայրեցի, Խաչատուր, որը իր 1195 թ. հիշատակարանում գրվում է Վարդան և այլն): Վարդան Հաղբատացուն առայժմ վերագրվում է մեկ մեկնություն. «Դանիէլի գրոց» (տես Հ.Ն. Սկիճեան. Վարդան վրդ. Հաղբատացի. «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, թիւ 8, էջ 232-235):

[8] W նիշով օգտագործված է տպագիր օրինակը: X-ը (№ 1279, 1655-ից հետո) մեր

կանությամբ, ինչպես Ընորհալու մոտ:

Իսկ հիմա դիմենք բուն բնագրին: Համեմատաբար միասնական բնագիր ունեն ԺԹ դարի ձեռագրերը (aAB): Երբեմն սրանց միանում է նաև նույն դարում ընդօրինակված C ձեռագիրը (Հաղբատ)*: Իսկ առհասարակ ոչ օրինաչափ շեղումներ տալիս է ամեն մի ձեռագիր, որ կարելի է համարել գրչական շեղում (գիտակցական թե ակամա):

Այսպես. CDEIKLMNOPQRSTVXYZ խումբը սկզբում տալիս է չորս տարբերություն (ախորժակաւք *փխ.* կամաւք. բանիս *փխ.* բանիւ. դիմեալ *փխ.* դիմեաց. կամակորութեան *փխ.* կամակորութեամբն), որոնցից մեկը կարելի է համարել իմաստային, մյուսները քերականական:

Նույն խումբը այնուհետև հաճախ C-ի բացակայությամբ (առնվազն 18 և ավելի ձեռագրեր) չորս-հինգ տարբերություն է տալիս (Տեառն *փխ.* Աստուծոյ, չափ *փխ.* ի չափ, գերազանցութեամբ *փխ.* գերազանց բնութեամբ, ձևացեալ *փխ.* ձևացելոց): Այստեղ իմաստային տարբերություններ չկան:

Ապա նույն խումբը մի տեղ A ձեռագրի մասնակցությամբ, ունի բացթողումներ. *չիք* և հանդերձ. *չիք* այսու. նկարեալ *փխ.* նկարեալք. *չիք* ի սկիզբն Աւետարանին. Աւետարանացն *փխ.* աւետարանչացն, ընդ որում, երեք տեղ պակասում են բառերը, մի տեղ տարընթերցված է, ձևացածները քերականական-իմաստային տարբերություններ են:

Այնուհետև հանդիպում են իմաստային և քերականական շեղումներ, փոփոխակներ. *չիք* ի վերոյ. մոլորութեանց *փխ.* մոլորութեան. առաքելոյ(ն) *փխ.* առաքելոցն. սարբիանոսացն *կամ* ընդդիմաբանոդացն *փխ.* (ընդդեմ) արիանոսացն. խորանն *փխ.* տաճարն:

Այս մեծ խմբի մեջ (C-ից կամ D-ից սկսած) կա ձեռագրերի մի կա-

ձեռագրերից միակն է, որտեղ Ընորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը ավարտել է Յովհաննես Օրձոորեցին: Հետաքրքիր է, որ Օրձոորեցու ավարտած Մատթեոսի մեկնության ձեռագրեր ավելի շատ են երևան եկել Սրբոց Հակոբյանց Սատենադարանում (N 719, աճթվակիր, N 967, ԺԸ դար և այլն) (տես «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց». հտ. երրորդ, Երուսաղէմ, 1968. հտ. չորրորդ, 1969. հտ. հինգերորդ, 1979, կազմեց Ն. Եպս. Պողարեան):

* Հ. Շահատակարաններից մեկում խնդրվում է ներել անհաջող գրչության համար. «Ընդ նմին (ստացող և գրիչ Բարսեղի-Վ. Պ.) յիշեսջիք և զմեղապարտ գրիչս և մի մեղաւոր լինիք, զի ծեր եմ և տկար և պակասել ի լուսոյ...» (96բ): Ըստ երևույթին նախագաղափար օրինակն էլ մի բան չի եղել. «Ընդրմնեցի Քրիստոս Աստուած սպասաւորի բանիս Բարսեղի և մեղաւոր և յետին գրչիս Յոհաննիսի. ամեն: Զի և յոյժ նեղիմ յաւրինակէս, և այն զի պակասել ի լուսոյ և տկար մարմնով և անցեալ զաւուրքք» (202բ, տես նաև «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները», ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 522):

յուն ենթախումբ (MPRUWY), որի մեջ մտնում է տպագրված տարբերակը (W): Դրանք հիմնականում ժե դարի ձեռագրեր են, որոնց կարող է հարել մնացած ձեռագրերից մեկը կամ մի քանիսը: Սիա այդ խմբի տարբերթերցվածները. *չիք* և անուշահոտութիւնք. FH-ի հետ յաւետսն *փխ.* յաւետիսն, զընչաստրն *փխ.* զընչաստրսն, զոր *փխ.* զոր և, սպասաւորութեամբ(ք) *փխ.* տպաւորութեամբ, խաւսեցին (խօսեցին) *փխ.* խաւսին, այնոցիկ *փխ.* այսոցիկ, ի տասն բանս *փխ.* ի բանս, բազմեալ *փխ.* բնակեալ, եօթերորդն և ութերորդն *փխ.* եաւթ և ութերորդ, *չիք* սեամբք, յայտնեաց *փխ.* յայտնեսցի, *չիք* զոր և մարգարէիցն ուսուցանէին, նշանակէ *փխ.* ակնարկէ, թուլութեամբ *փխ.* յուլութեամբ, *E-ի մասնակցությամբ* Իսկ երևալ եւթներորդ խորանն որ *փխ.* Իսկ եւթն և ութերորդ խորանն, կապոյտն *փխ.* սեաւն, և կարմրին նուաղ[գ]ութիւն *փխ.* և նուազ կարմիրն, որով և Մովսես *փխ.* յորում Մովսեսն, շինելոյ *փխ.* շինուածոյ, ընդհովանագրեն *փխ.* հովանագրեն, աշակերտս *փխ.* շնորհս, Ջամարա, Ռախաբու և Յոութայ *փխ.* Րահաբու և Ջամարայ և Յոութայ, որդիք մարգարէիցն *փխ.* դասք մարգարէիցն, Քրիստոսի *փխ.* Տեառն, հոգիս *փխ.* ոգիս, արբեցան *փխ.* սրբեցան, անձանց *փխ.* շրթանց, կազմեալք *փխ.* պարգեալք, գնիաւորութիւն *փխ.* գնիաբանութիւն, ի կատարման(ն) *փխ.* ի կատար աւարտմանն, *չիք* և զպետութիւնս, զպսակն եկեղեցւոյ *փխ.* զարեգակն եկեղեցւոյ, սակս *փխ.* սակաւ, երևելեօքս *փխ.* երևելի արարածովքս:

Այս փոքրիկ խմբի ձեռագրերը (բացի W-ից և Y-ից) ընդօրինակված են Նոր Ջուղայում, Բաղեշում, Վանում և ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները. ա) ոճական-քերականական կանոնարկում և հղկում. բ) որոշ դեպքերում իմաստի պարզեցում. գ) բացթողումներ. դ) աստվածաշնչյան հղումների բաց թողած հատվածների վերականգնում: Առհասարակ այս (և ոչ միայն այս) ձեռագրերում նկատում ենք բնագրի նկատմամբ (նկատի ունենք հնագույն ձեռագրերը) բանասիրական մոտեցում, քերականական հստակումներ և ոճական հղկումներ: Բառերի և բառակապակցությունների մի մասն էլ կարելի է համարել պատահական ակամա բացթողում: Սակայն ըստ երևույթին, գիտակցաբար է հանվել «զոր և մարգարէիցն ուսուցանէին» արտահայտությունը, քանի որ նրանից վեր նշված է, թե երկրորդ և երրորդ խորանները նվիրված են «զմիջին և զվերջին քահանայապետութեանցն», երեք կամարով է, քանի որ «անձնաւորութիւն երրորդութեան գիտելի էր նոցա, ուսեալք ի սերովբէիցն յերեքսրբեանն», իսկ երբ այս հատվածին ավելացնում է «զոր և մար-

գարէիցն ուսուցանէին» չի հասկացվում, թե «գոր»-ը ո՞ւմ է վերաբերում միջին և վերջին քահանայապետությունների՞ն, թե «սերովբեներին» (ըստ Դիոնիսիոս Արիսպագացու ուսմունքի, մարգարեները կարող էին հաղորդակցվել վերջին քահանայապետության դասի հետ), թե՞ բոլորին, որոնց մասին մեզ ուսուցանել են մարգարեները:

Մի այլ տեղ «զընչաստրսն» ձևի փոխարեն գրված է «զընչաստրն» եզակի ձևը, որ հետո համապատասխանում է բայական եզակի կոչական ձևերին (երթ, վաճառեա), «բնակեալ ի լոյսն» հասարակ ձևի փոխարեն ընտրված է «բազմեալ ի լոյսն» վսեմ, հանդիսավոր ձևը: երկու հոմանիշներից երբեմն վերցվում է մեկը (օրինակ «իշխանութիւնս և գպետութիւնս» հոմանիշներից վերցված է «իշխանութիւնս»), այլ դեպքերում ընդունված է պարզ ձևը ավելի բարդից («հանելոյ պատարագ» *փխ.* «հանել պատարագս»): երբեմն վաղակատար բայերը փոխարինվում են ներկայով: Այդ խմբի գրիչները տեղ-տեղ բառերի կամ նախադասությունների տեղափոխում են կատարում ավելի գեղեցիկ հնչեղության համար: Այս խմբին հարում են Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի N 1250 (1638 թ. առաջ), N1252 (1635 թ., Զեյթուն), N 6573 (1715 թ., Կ. Պոլիս), N 6492 և այլ ձեռագրեր: Կան նաև ուշ ձեռագրեր (NN 4007, 1837, 6575, 5880), որոնք մոտ են մեր կազմած բնագրին:

Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբյանց վանքի Մատենադարանի հավաքածոյում ևս կան խորանների գ մեկնությունը բովանդակող ձեռագրեր: Մենք աչքի ենք անցրել Ն. Պողարյանի «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց» աշխատության հատորները: 1620 թ. Կաֆայում ընդօրինակված Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության (ձեռ. 258) վերնագրում ուղղակի իբրև հեղինակ նշված է Ներսես Շնորհալին «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին ասացեալ տեառն Ներսէսի»[10]: 1486 թ. Սվագ վանքում ընդօրինակված նույնպիսի ձեռագրում (ձեռ. 283) կարդում ենք «Սակս տասն խորանաց» վերնագիրը, որ հատուկ է այն մեկնություններին, որոնք ավարտել է Հովհաննես Ծործորեցին[11]:

Կա նաև 1278 թ. առաջ ընդօրինակված մի Մատթեոսի մեկնություն («Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէի, ի բանից նախաշար վարդապետաց եկեղեցոյ, կարգեալ և յաւրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ի

[10] «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. երկրորդ. Կազմեց Ն. Տաք. Պողարեան. Երուսաղէմ, 1967, էջ 43 (ձեռ. 258, էջ 5):

[11] Բայց սա, ինչպես երևում է, ավարտել է Արիստակեսը (էջ 103-104):

խնդրոյն նորուն եղբաւր Գրիգորիսի առաջին վերադիտողի հայոց», որը ևս ունի խորանների մեկնությունը (ձեռ. 332)։ Սրա արժեքը ձեռագրի հնության մեջ է, բայց ափսոս որ վայրը հայտնի չէ (1278 թ. հետին ստացողը Բագնայրից է)[12]։

Ձեռագրերում, անկախ նրանց ընդօրինակման ժամանակից, գրության այս կարգի զուգահեռ ձևեր են հանդիպում, հոգեբուխ-հոգեբուղխ-հոգէբուղխ, ցանկեացես-ցանգեացես, բոլորից-բոլորիցս, բաբոյց-բագոյց, էհաս-եհաս, հաւատն-հաւատսն, կարօտութեան-կարոտութեանս, փափագեաք-փափաքեաքն, սերովբեական-սրովբեական-սրոբեական, գԻսրայէլ-գԻսրայէղ, կաթուղիկէ-կաթողիկէ, Կուռնելիոս-Կոռնելիոս, Րահաբու-Ռահաբու – Ռահաբու-Րախաբու, կանաց-կանանց(ն), զՄովսէսի և զԱհարովնէ-զՄովսէսի և զԱհարոնի, Եմմանուէլին-Էմմանուիլի, գնոցա-գնոցայն, Յովհաննես-Յովաննես, թևաւք-թևովք, վերոյ-վերնոյ և այլն։

***

Դ բնագիրը ևս պետք է համարել կարևոր և հնությամբ, և բովանդակությամբ։ Մեր ձեռքի տակ եղած հնագույն ընդօրինակությունը (Մատ. N 2273, A) արված է 1252 թ. Խորանաշատի վանքում։ Երկրորդ ձեռագիրը (Մատ. N 5611, B) համարվում է ԺԹ դարի և ընդգրկում է սույն մեկնության սկիզբը, մինչև «հաստատ եկեղեցի» բառերը։ A և B ձեռագրերը միանում են Վանական Վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիքի» հատվածներին, ընդ որում B ձեռագրում որոշակի է խորագիրը. «Հարցմունք զանազանք Վանական Վարդապետին և պատասխանի բարառնաբա(ր)»։ Երրորդ ձեռագիրը (Մատ. N 7443, C) մի ճաոընտիր է, ընդօրինակված ԺԹ և ԺԸ դարերում։ Խորանների մեկնության սկիզբը չկա։ Բացի A ձեռագրից մյուսները պակասավոր են։ A-ն էլ իր հերթին ունի չորս տառասխալ, որոնք հեշտությամբ ուղղվում են B և C ձեռագրերի միջոցով (զվարժութիւնս *չխմ.* զուարճութիւնս, խոյճարաւն (անհնաստ բառ) *չխմ.* խորանաւն, առնին *չխմ.* առաջին և այլն)։ Այս մեկնության սկիզբը պարզեցված շարադրանքն է Գ մեկնության։ Գ մեկնություն (Շնորհալու) «Քանզի ամենայն ինչ, որ յաշխարհի է յերկուս հատանի. ի կարևորս և ի վայելչուս»։ Դ մեկնություն «Յաստուածագործ արարածս հատածք են Բ, զի կէսք ի տոցանէ կարևորք են և կէսք վայելչութիւնք միայն են»։ Մնացածը Ա մեկնության (Սյունեցու) քիչ թե

[12] Նույն տեղում, էջ 208։

շատ պարզեցված կրկնությունն է, ընդ որում հաճախ ավելի ուշ տարընթերցվածներով: Ա բնագրի մի տարընթերցվածը, որ մեր ձեռագրերի շարքում սկսվում է Հ-ից Գրիգոր Խլաթեցու ընդօրինակած 1419 թ. օրինակից, այստեղ կա 1252 թ. (Մատ. N 2273) ձեռագրում («... զհին աւրինակս տախտակացն նշանակէ, Բ միայն լինելով, զոր Ամբակումն ցուցանէ»):

Ուրեմն, 1252 թ. ձեռագրով վկայված այս հին բնագիրը խառնուրդ է Գ և Ա մեկնությունների: Այստեղ կա ձեռագրերի մի խումբ (DEF) ԺԴ-ԺԵ դարերի, որն սկսվում է «Խորանն առաջին չորք դեղաւք...» բառերից և շարունակվում է մինչև վերջ (ինչպես C ձեռագիրը – Մատ. N 7443, 1352-53 թթ., 1515 թ.):

***

Ե մեկնությունը, որն ունի «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանիս» վերտառությունը, մեր ձեռագրերում առաջին անգամ հանդիպում է Ցիպնա վանքում Գրիգոր վարդապետի (նշանավոր Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցի) ընդօրինակած 1419 թ. Ավետարանում (Մատ. N 3714): Այս ձեռագիրն ընդգրկում է նաև առաջին մեկնությունը, այն վերագրելով ոչ թե Ստեփանոս Սյունեցուն, այլ Ներսես Շնորհալուն: Այս հինգերորդ մեկնությունը համառոտումն է Գ Ներսես Շնորհալու մեկնության: Ա մեկնության երկրորդ խմբագրությունը և Ե մեկնությունն ընդգրկող երկրորդ ձեռագիրը Աստվածատուր ծաղկողի ընդօրինակած 1443 թ. Ավետարանն է (Մատ. N 7772), որը թե գրչությամբ, թե մանրանկարչությամբ պատճենն է Գրիգոր Խլաթեցու ընդօրինակած Ավետարանի[13]: Այստեղ նա Խլաթեցու օրինակով Ա մեկնությունը վերագրված է Շնորհալուն, որին հաջորդում է «Յայլմէ ասացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանին» մեկնությունը, որը Շնորհալու մեկնության համառոտումն է: Այնուհետև Վասպուրականում այս երկու մեկնությունները շարունակում են ընդօրինակվել կողք-կողքի: Կարելի է ենթադրել, որ «Յայլմէ յասացեալ...» խորագրով գրվածքը համառոտել է ինքը Գրիգոր

[13] Արդեն ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանը նկատել է այդ ձեռագրերի նմանությունը («Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 554): «Աստուածատուրը, գրում է Հր. Հակոբյանը, իր ձեռագիր հիշատակարաններից և ոչ մեկում չի նշել Գրիգոր Խլաթեցու անունը (և դա շատ զարմանալի է), բայց նրա ձեռագրի մանրանկարների ինչպես պատկերագրության թեմայի, այնպես էլ ոճի առանձնահատկությունները աներկբայելիորեն այն ենթադրությանն են հանգեցնում, որ նա կապված է եղել և կամ աշակերտել է Խլաթեցուն» (Հ. Հ. Հակոբյան. Վասպուրականի մանրանկարչությունը. Գիրք Բ, Երևան, 1982, էջ 142, ծան. 106):

Խլաթեցին, Հայսմավուրքի և Գանձարանի այդ նշանավոր խմբագիրը, ժԵ դարի այդ ողբերգական անծնավորությունը, որին պետք է նվիրել Եղիշե Չարենցը: Անիծաստ եմ համարում ցույց տալ Շնորհալուն վերագրված Գ մեկնությունից արված քաղվածքներն ու համառոտումները, քանի որ դա ակնհայտ է: Իսկ ինչ վերաբերում է առաջին տողերին, դրանք էլ վերցված են Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության նախադրությունից, որն ունի տարբեր մասեր, և բազմաթիվ «փառքերից» որոնց մասին կխոսվի առանձին: Բնագրի հիմքը ընդունել ենք A ձեռագիրը, որի պակասող տողերը վերցրել ենք մյուս ձեռագրերից:

...

Ջ մեկնությունը բովանդակող ձեռագիրը (Մատ. N 5448) ժԳ դարի է: Հիշատակարանում չեն նշված ոչ վայրը, ոչ տարեթիվը: Դա առանձին բնագիր է, որի գրչությունը, դատելով բոլորգրի ոճությից, հավանաբար կիլիկյան ծագում ունի: Մեկնությունը հաջորդում է «Պատճառք և թելադրութիւնք յորից Աւետարանացն, թէ որպէս գրեցան և յորքան ժամանակս...» գրվածքին, որը մեզ հանդիպում է Շնորհալուն վերագրված Գ մեկնության A ձեռագրում (N 5197, 1274-1280 թթ.): Ընդ որում, այնտեղ հիշյալ գրվածքը հաջորդում է խորանների մեկնությանը: Նշանակում է, որ այն տարածված է եղել ժԳ դարում: Ջ մեկնության սկզբի «Առաջին խորանն, Գ դեղաւք...» բառերը միևչև «... փետրովն զարդարեալք պայծառք, որ Յիսուսիւ...» բառերը բանաքաղություն է ժԱ-ժԲ դարերի Բ մեկնությունից (ընդ որում անփույթ): Դժբախտաբար երկու մեկնություններն էլ մեզ հասել են մեկական ձեռագրով:

Այնուհետև մի տող չանցած «համապատիւ ճմին» բառերից միևչև նախավերջին նախադասությունը, որն ավարտվում է «... առաքեալքն և մարգարէքն, առ նորս և կատարեալս» բառերով, քաղված է Ա մեկնությունից: Վերջին նախադասության ուղղակի աղբյուրը պարզ չէ, այն վերաբերում է եվսեբիական թվային աղյուսակներին:

Այս բանաքաղությունների հետևանքով Ջ մեկնության մեջ սպրդել են որոշ սխալներ, որոնք կամ նախագաղափարից են գալիս, կամ էլ գրչի չընթռնելուց: Սխալներից բացի տեղ-տեղ ստացվել են աննշանակալի նախադասություններ: Բ մեկնությունից բերված քաղվածքում «չորեք դեղովն» բառերի փոխարեն գրված է «Գ դեղաւքն»: Միանգամայն սխալ է, քանի որ գրեթե բոլոր մեկնություն-

ներն էլ գույների թիվը չորսն են համարում, ըստ տարրերի թվի: Ավելի ներքև արդեն գրված է չորս (չորեք ձևի փոխարեն), այնուհետև «ի մաղաս յոսկերս» փոխանակ «ի խող յոսկերսն», «ոսկեզգես փետրովքն» փոխանակ «ոսկեզգեստ փետրովք»: Մի այլ տեղ արդեն ինչ-որ բան է բաց թողած, քանի որ Բ մեկնության «Յիսուսի ծաղկեալ արդարոց և մարգարէից դասք» միանգամայն հասկանալի արտահայտության փոխարեն գրված է. «Յիսուսիւ զարդարեցան համապատիւ նմին»: Դա նրանից է որ «համապատիւ նմին» վերցված է Ա մեկնությունից: Այնուհետև կարելի է Ջ մեկնությունը համեմատել Ա-ի հետ և գտնել անհարիր տեղերը, ինչպես օրինակ. «զի սոսկական զգիարդն ցուցանէ» փոխանակ «գիսկական գոյութիւնն ցուցանէ», կամ էլ «կապուտակն արեամբն երփնեալ առանձնական դրիւքն...» փոխանակ «կապուտակն նկարէն երփնեալ...» և այլն: Այնուհետև կա նույնիսկ Սյունեցու մեկնության երկրորդ խմբագրությունից քաղված կտոր, ինչպես հիշատակությունը Ամբակում մարգարեի մասին: Այս մեկնությունը փաստորեն գրեթե ոչինչ չի ավելացնում Ա և Բ մեկնություններին, բացի վերջին նախադասությունից, որտեղ եվսեբյան գլխահամարների չորս տիպերը համեմատվում են չորս առաքինությունների հետ:

...

Հաջորդը Գրիգոր Տաթևացու խորանների մեկնությունն է (է), որը մեծ ներդրում է խորանապատկերները մեկնող քննախոսությունների շարքում: Համեմատել ենք քսան ձեռագիր: Նրանց մեծամասնությունը Գրիգոր Տաթևացու գրած Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության ընդօրինակություններն են, որի անքակտելի մասն է կազմում խորանների մեկնությունը (ինչպես Ներսես Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության մեջ): Մեր օգտագործած ձեռագրերի մեծ մասն ընդօրինակվել է ԺԵ դարում:

Փորձենք համադրել հնագույն հավաստի ձեռագրերը (ԺԵ դարի սկզբում Տաթևացու գրվածքի ընդօրինակությունների այդ քանակը վկայում է նրա մեծ հեղինակության ու գրագետների շրջանում նրա վիթխարի ժողովրդականության մասին):

Մեր ձեռագրերի ցանկի Ա-ն (Մատ. N 5591, 1427 թ.) գրվել է Մեծոփա վանքում, ամենայն հավանականությամբ պատմիչ Ջովմա Մեծոփեցու կողմից, որը Գրիգոր Տաթևացու աշակերտն էր[14]: Կ-ն

[14] 1406-ից Ջովմա Մեծոփեցին եղել է Գրիգոր Տաթևացու աշակերտը: 1427 թ. եղել է Մեծոփա վանքի առաջնորդ, որտեղ էլ ընդօրինակվել է ձեռագիրը: Նա գրել է

(Մատ. N 1295, 1410 թ.) հնագույնն է: Այն գրվել է Գրիգոր վարդապետի (իմա՝ Տաթևացու) աշակերտ Յովհաննես Կարնեցի վարդապետի հրամանով Սարկավագաց վանքում, «ընդ հովանեաւ սբ. Կարապետի» (գուցե Մշո): O-ն (Մատ. N 1303, 1417 թ.) ընդօրինակել է Գրիգոր Կրոնավորը: Q-ն (Մատ. N 1306, 1419 թ.) գրվել է Քաջբերունիքում (Վասպուրական), R-ը (Մատ. N 1264, 1416 թ.) Տաթևում, «յընտիր և ի ստոյգ աւրինակէ լուսաւոր վարդապետին Գրիգորի...»: Վերջապես U-ն (Մատ. N 5133, 1427 թ.) գրված է Երուսաղեմում: Մի քանիսը, որոնք ժե դարի անթվակիր ձեռագրերն են, չենք նշում, ինչպես և ժԵ դարի երկրորդ կեսում ընդօրինակվածները:

A ձեռագրում (Թովմայի ընդօրինակած) խորանների մեկնությունը տարօրինակ կերպով չի դրված Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության մեջ: Նրան հաջորդում է Սարգիս Կունտի Ղուկասի մեկնությունը, նախորդում՝ «Վասն ականց» գրվածքը: Ուրեմն, մեր ունեցած հնագույն ձեռագիրը (K) 1410-ին է ընդօրինակված Տաթևացու աշակերտ Յովհաննես Կարնեցի կոչված վարդապետի համար և դրված է մեր օգտագործած ձեռագրերի մեծ մասի հիմքում: Այն բովանդակում է Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը: Ավետարանի մեկնությունը բաժանված է հատորների՝ յուրաքանչյուր հատորին առընթեր ցանկերով: Ընդ որում, սկզբում (էջ 1ա) տրված է բոլոր վեց հատորների համառոտ ցանկը: Շատ հետաքրքիր է առաջին հատորի ցանկում խորանների մեկնության ենթավերնագրերի ընդարձակաբար նշումը, որ բերում ենք ամբողջությամբ. «Վեցերորդն. Վասն խորանաց Եվսեբեայ և միաբանութիւն նոցին և Յանցն իւրն և թէ զինչ աւգուտ է ցանգն: Եւթներորդ Վասն զանազան գունոց և ժ խորանացն. Եւ վասն հրեշտակաց և զանազան թռչնոց և ծառոցն նշանակութիւնք: Այլև սիւնք և խարիսխ, և խոյակք, և փոկք և չուանք, և շուք և բացքն: Դարձեալ հարցումն զանազան կենդանեացն և տնկոցն: Եւ դարձեալ տեսութիւն գլխաւոր ցանգոյն, թուական արհեստիւ տ[ե]ս[եալ]»: Մեկնությանը նախորդում է միայն մեկ գլուխ, որ կա A ձեռագրում. «Գրիգորի աշակերտի եռամեծի և տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցւոյ հաւաքեալ քաղուածոյ մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին Մաթեոսի, նախերգաբար բաղդատութիւն չորս գետոյն եդեմաբուխ, չորից աւետարանչացն հոգեբուխ»: A ձեռագրում բացակայում են ընդգծված բառերը: O, Q, R ձեռագրերը նույն հետևողականութ-

«Պատմութիւն Լանկ-Ծամուրայ և յաջորդաց նորին» (Փարիզ, 1860): Այս երկը հրատարակել է նաև ակ. Ն. Խալիկյանը:

յամբ են, ինչ K ձեռագիրը (պետք է նկատի ունենալ, որ R-ը գրվել է Տաթևում 1416թ., Գրիգոր Տաթևացու մահվանից 6 տարի անց):

Բոլոր ձեռագրերում (բացի A-ից և B-ից) խորանների մեկնությունը մտնում է Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության մեջ: Հետաքրքիրն այն է, որ առաջին տողերը բովանդակում է միայն A ձեռագիրը: Իսկ ընդհանրապես ձեռագրերի ընդգծված խմբագրական տարբերություններ չկան, թեև կան մեծ թվով տարընթերցվածներ (հիմնականում քերականական):

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Մատենադարանում մեծ թիվ են կազմում Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության ընդօրինակությունները, բայց մեծ մասամբ ԺԷ-ԺԸ դարի են կամ անթվակիր:

***

Մնացած մեկնությունները ներկայացված են 1-3 ձեռագրերով:

Պողոս Րաբունապետի կազմած մեկնությունը տեսնում ենք 1599 թ. Ջաբար Ավանցու ընդօրինակած Ավետարանում, որն ավարտում է Կարապետ գրիչը 1600 թ., Վարագա վանքի առաջնորդ Ստեփանոսի ժամանակ: Այս մեկնության մեջ հատկանշական է կլոր ջ-ի առատությունը իրրև հապավման նշան երբեմն անսպասելի տեղերում աւ-ի կողքին. այսպես. «յայտնեցօ» փխ. «յայտնեցաւ», «աղօնիք» փխ. «աղաւնիք», «զերկրօրս», փխ. «զերկրաւորս», «զերկնօորն» փխ. «զերկնաւորն», «Օետարանին» փխ. «Աւետարանին», «հօք» փխ. «հաւք», «եսօա» փխ. «եսաւա»: Ժամանակով և ոճով Պողոս Րաբունապետի մեկնությանը մոտ հաջորդ մեկնության մեջ կլոր ջ-ի գործածությունը այդքան տարօրինակ ձևեր չի ընդունում: Պողոս Րաբունապետի մեկնությունը քաղվածքներ ունի Գրիգոր Տաթևացու մեկնության «Վասն Ժ խորանացն և զանազան գունոցն» գլխի «Տեսութիւն» բաժնից: Ժ մեկնությունը (Մատ. N 349, Աստվածաշունչ, 1686 թ., Կ. Պոլիս), պատկերազարդված նշանավոր Մարկոս Պատկերահանի կողմից, գրեթե համառոտագրություն է: Այն ունի ոճական առանձնահատկություններ, ինչպես «... և ոմանք յետս դարձուցեալ գկտնուցս զբամակսն քերեն...»: Մեկնության ուշ շրջանի լինելու վկայությունն է «Բ մայնուն» արտահայտությունը տասներորդ խորանում:

ԺԱ բնագիրը հայտնի է երեք ձեռագրով, ընդ որում, A ձեռագրի մի մասը գրված է ԺԹ դարում, մյուս մասը՝ շարունակությունը, 1402-1408 թվականներին: Հավանաբար «Վասն խորանաց Աւետարանի»

գրվածքը հենց ուշ շրջանի ընդօրինակություն է և բովանդակում է առաջին մասը մինչև «Առաջին խորանն ունի սիւնս ծիրանիս...» արտահայտությունը, որից հետո մինչև վերջ շարունակում է B ձեռագրի (ԺԹ դարի Ավետարան) ընդօրինակությունը: Իսկ A և B ձեռագրերի ընդօրինակությունները միասնաբար տեսնում ենք 1741 թ. C ձեռագրում (N 6396), որն արդեն չափազանց ուշ շրջանի է: Բայց այն թույլ է տալիս մեկնությունը դիտել իբրև հնագույն երկու ձեռագրերում մեկնության հատվածների ընդօրինակությունների գումար, իսկ ԺԹ և ԺԵ դարերի ընդօրինակությունների առկայությունը թույլ է տալիս մեկնությունը համարելու առնվազն ԺԹ դարի, այսինքն ժամանակակից ԺԹ դարի Դ մեկնությանը, որը կամ Վանական վարդապետինն է կամ էլ նրա միջավայրի ծնունդ: Առաջին մասը մինչև «Առաջին խորանն ունի սիւնս ծիրանիս...» վերցված է Դ մեկնությունից: Այնուհետև առանձին շարադրանք է: Հետաքրքիրն այն է, որ այստեղ Բ խորանի սյուների առթիվ գրված է. «...եւ սիւնքն կապոյտ խառհասո ոտիւքն...»: Այս բառերը («խառհասո ոտիւքն») <u>խառհասոստիւնք, խառհասոտեալ</u> բառերի ասես նոր հասկանալի տարբերակը լինեն (մի գուցե առաջարկվում է այդ բառերի մեկնություն, որն ավելի հասկանալի է):

Հաջորդ ԺԲ մեկնության հեղինակն է Ստեփաննոս Ձիք Ջուղայեցին: Մեկնության ինքնագիր տարբերակը գտնվում է Լենինգրադի Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների արվեստի ինստիտուտի B-45 (Մատենադարան, մանրաժապավեն N 264) հայերեն ձեռագրում: Այս մեկնության մի ընդօրինակությունը մինչ այդ ձեռագրի գոյության մասին իմանալս գտել էի Մատենադարանի N 1245 ձեռագրում (մանրամասն տես Գ մեկնության ժ ձեռագրի նկարագրությունը): Այն ներկայացնում է Ներսես Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը, ընդօրինակված 1613 թ. Սմիդ (Համիթ) քաղաքում: Այնուհետև ձեռագիրը 1631 թ. հայտնվում է «Յուսկուտար անուն տեղին արբայանիստ մեծ աւանին...» (իմա Կ. Պոլսի Իսկյուտար թաղամասը), ինչպես ցույց է տալիս 1ա էջի ոտանավոր հիշատակարանը: Ապա այդ հիշատակարանի ձեռագիրը (շղագիր) փոխվում է նոտրգիրի, և Իսկյուտարի ամառնամուտի շոգի նկարագրությանը հաջորդում է խորանների ոտանավոր մեկնությունը, որտեղ ոտանավորի ընդօրինակողը, առանց իր անունը տալու, նշում է, որ 1647 թ. Տիրվիկում Խաչատուր և Մարկոս վարդապետների հետ գրում է ոտանավորը, որը եթե ասվի դասի ժամանակ (կարևոր վկայություն, որ խորանների մեկնությունները իբրև դաս են անցել), ապա այդ

հավաքում (ժողովում, դասի ժամանակ) թող իրենց ողորմի ասեն:

Հազար իննսուն և վեց թվին
Հանդիպեցաք ի Տիրվիկին
Գրեցի զոտանաւորս գլխովին
Յորժամ ասես զսայ ի դասին,
Հետ համաւորս ի ժողովին
Եւ ասացես զՏէր ողորմին, ամէն:

Այս ձեռագրի հետ ինքնագրի համեմատությունը տալիս է ուղղագրական և այլ կարգի շատ տարբերություններ և կարող է թյուրիմացությունների տեղիք տալ: Երբ այս ձեռագիրն ընդօրինակված էր, լեզվաբան Եսայի Թադևոսյանը իմ ուշադրությունը հրավիրեց մի հիշատակարանի վրա[15], որտեղ խորանների մեկնությունների ազդեցությամբ կային մի քանի հետաքրքիր տողեր: Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գ. Տեր-Վարդանյանը իր հերթին մեզ ցույց տվեց մի այլ հիշատակարան և այն բոլոր տվյալները, որոնք կային այդ հիշատակարանի հարևանությամբ: Դրանցից են վերոհիշյալ Լենինգրադի B-45 (Մատենադարան, մաշտոցավանք N 264) ձեռագրի ինքնագիր մեկնություն-հիշատակարանը[16], որի տակ ծանոթության մեջ նշված են տվյալ մեկնություն-հիշատակարանը բովանդակող մի շարք աղբյուրներ: Վ. Հակոբյանը բերել է ոտանավոր-մեկնության այն հատվածը, որտեղ նրա հեղինակ Ստեփանոս Չիք Ջուղայեցին հիշատակում է իրեն, ձեռագրի ստացողին և ստացողի ընտանիքին: Ն. Ակինյանը «Ստեփանոս Չիք Ջուղայեցի. գրիչ, նկարիչ և տաղասաց քահանայ (1603-1637)» հոդվածում[17] այդ հեղինակին համարում է 1605 թ. Հին Ջուղայի տեղահանվողներից (հայտնի է նրա ողբը «Ափսոս քեզ հայոց խեղճուկ ժողովուրդ»): Ակինյանը նշում է նաև, որ 1610-ին Ստեփանոս Ջուղայեցին հանդիպել է Շահ Աբասին վերջինիս զբոսանքի ժամանակ (ըստ Ջաքարիա Սարկավագի), 1623 թ. օրինակած ձեռագրում թողել է «Յիշատակարան Աւետարանի և Մեկնութիւն Ժ խորանացն», ապա բերել է վերջինիս սկիզբը և վերջը: Այնուհետև Ակինյանը տալիս է ձեռագրերի մի փոքր ցանկ, որտեղ առկա է մեկնություն-հիշատակարանը՝ Ձեռ. Երուս., թ. 258 (1677), թ. 1343 (1672), ապա Ջմմառից, Հալեպից, ըստ

[15] Տես «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1601-1620)», հտ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան. Երևան, 1974, էջ 195:

[16] Տես «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1631-1640 թթ.), հտ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան. Երևան, 1978, էջ 100-101 (նաև ծանոթագրությունները):

[17] «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, փետրուար, թիւ 2:

Ա. արքեպս. Սյուրմելյանի ցուցակի, որոնք մատնանշում է նաև Վ. Հակոբյանը: Ըստ Ջ. վրդ. Արգումանյանի «Հայերէն ձեռագիր մը Նիւ Եորքի Public Library-ին մէջ» հոդվածի, այդ գրադարանի միակ հայերեն ձեռագրի գրիչն է Հովհաննես աբեղան, իսկ այնտեղ գետեղված է «Մեկնութիւն Աւետարանին Ստեփանոս Երէց Ջուղայեցի, որդի Ստեփանոսի»: Սա ևս խորանների ոտանավոր մեկնություն է: Հ. Բ. Սարգիսյանի Սբ. Ղազարի մատենադարանի ցուցակի բովանդակած մի ձեռագրում ևս (N 312, հին թիվ 163/2)[18] կա «Ոտանաւոր տեսութիւն ի վերայ խորանաց Աւետարանին և խորհրդական զարդուց նոցին», որը հենց Ստեփանոս Ջուղայեցու մեկնությունն է: Բ. Սարգիսյանին հայտնի էր Շնորհալու մեկնությունը, ուստի նա նշում է, որ «Մեկնութեանս անանուն հեղինակն դժուար է որ Ն. Շնորհալին ըլլայ, ինչպես կը տեսնուի գրութեան վերին թուագրութենէն («Ազգիս հայոց թուականին, կրկին քառեակ երկհարիւրին, Հ. Բ. ամին գրեցաւ գանձս աստուածային: Աւետարան խորհրդով լին...»), այլ հաւանօրէն Կլայեցվոյ խորանաց արձակ Մեկնութեան վրայ յերիւրուած է յիշեալ թուականին, այն է ԸճՀԲ (1413)ին ապրող պուետ մը»[19]: Այս օրինակում չկա և շաղկապը («կրկին քառեակ և երկհարիւրին եւթանասուներկու ամին»), որով կստացվի 800+200+72=1072+551=1623: Շփոթություն պատճառը հեղինակի անվան և շաղկապի բացակայությունն է: Ժե դարի մի ձեռագրում (Անթիլիաս, N 111)[20] ևս կա նույն մեկնություն-հիշատակարանը: Այն կա նաև Ջմմառի (N 485, ժողովածոյ իմաստասիրականաց, 1639 թ.)[21] մատենադարանում: Խորանների մի մեկնություն-հիշատակարան էլ լրիվ հրատարակված է Ա. արքեպս. Սյուրմելյանի մոտ[22]: Ի դեպ դա մեր իմացած միակ ամբողջապես հրատարակված մեկնություն-հիշատակարանն է և մոտ է ինքնագրին: Ի տարբերություն Բ. Սարգիսյանի, պետք է ասենք, որ ԺԲ մեկնությունը (այսինքն մեկնություն-հիշատակարանը) ձևված է ոչ թե Ներսես Շնորհալու (մեր Գ), այլ Գրիգոր Տաթևացու (է) խորանների մեկնության վրա: Բարեբախտաբար, Լենինգրադի ձեռագիրը, անկասկած, հեղինակի ինք-

[18] «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Սիսիթարեանց ի Վենետիկ» Հ. Բ. Յօրինեց Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1924, էջ 1311:

[19] Նույն տեղում:

[20] «Մայր ցուցակ ձեռագրաց մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան». կազմեց Աճ. վրդ. Պանիէեան. Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 367:

[21] «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ջմմառի վանքի մատենադարանի». հտ. Բ. «Անտոնեան հաւաքածոյ». կազմեցին Հ. Ն. Ակինեան, Հ. Հ. Ոսկեան. Վիեննա, 1971:

[22] «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթիլիասի ու մասնաւորաց». Բ հատոր. կազմեց Արտաւազդ արքեպ. Սիւրմելյան. Հալէպ, 1936, էջ 116-118:

նագիրն է, որ հաստատվում է ինչպես մեկնություն-հիշատակարանով, այնպես էլ Ավետարան ձեռագրի հիշատակարանով: Ուստի, քանի որ ունենք ինքնագիրը, ապա համեմատությունը մեր ձեռքի տակ եղած մնացած երեք բնագրերի հետ (Մատ. N 1245, 1613 թ., մեկնություն-հիշատակարան 1647 թ., Մատ. N 4171, ժԹ դար, մեկնություն-հիշատակարանը կցված է Ավետարանին, Սիրմեյան, N 37. Գանձարան) դառնում է ավելորդ:

ժԹ մեկնությունը վերապահությամբ կարելի է համարել առաջնին մեկնություն, որովհետև այն տարբերակն է Ա մեկնության, ավելի մոտ Օ ձեռագրի բնագրին (ժէ դար), քեպետ ինքը գրված է 1432 թ. և Ա մեկնության երկրորդ խմբագրության նման վերագրված է Ներսես Շնորհալուն:

«ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ՄԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ձեև սկզբում տվել ենք բոլոր մեկնությունների ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունները, կապված անմիջապես մեր նյութերի բովանդակության հետ, այսուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք համարում հնարավորության դեպքում ուրվագծել այն օրինաչափությունները, որ ձեռագրերի մեջ կան մեր մեկնությունների և մատենագրական այլ նյութերի միջև, նաև՝ թե ինչ փոխառնչություն ունեն մեկնություններն ու այդ նյութերը:

Այդ օրինաչափությունների կամ ոչ օրինաչափությունների բացահայտումը երբեմն կարող է օգնել նույնիսկ մեկնությունների հեղինակների ճշտման գործին: Այդ ժամանակ կարելի է նկատել, որ երբեմն միջնադարյան վերագրումներն էլ սխալ կարող են լինել:

Սկսենք առաջինն մեկնությունից: Ըստ վերնագրերի, առաջին մեկնությունը, ինչպես վերը ցույց ենք տվել, վերագրված է Ստեփանոս Սյունեցուն և Ներսես Շնորհալուն: Ընդ որում, վերագրումը փոխվում է ըստ մեկնության խմբագրական պատկանելության և նյութերի հարևանության:

Հնագույն ձեռագրերը a (ԺԱ դար), A (1232 թ.), B (1310 թ.), C (1328 թ.), D (1332 թ.), E (1333 թ.), R (ԺԲ դար), ավետարանագրքեր են, ընդ որում a-ն և R-ը կիլիկյան (առաջինը մի փոքր կասկածելի): Բացի E-ից մյուս բոլոր մեկնությունները գրված են խորանապատկերների ետևում, մեծ մասամբ չեն նշված վերնագիրը և հեղինակի անունը: Հնագույն ձեռագիրն ընդօրինակված է ԺԱ դարում և չի կարող լինել Ներսես Շնորհալուն, քանի որ վերջինս ապրել է ԺԲ դարում: Մինչդեռ վասպուրականյան ընդօրինակություններում, սկսած Գրիգոր Խլաթեցուց (H, 1419 թ.), այն հիմնականում վերագրվում է Ներսես Շնորհալուն: Ուրեմն, մեկնությունը Շնորհալուն վերագրվում է ԺԵ դարի սկզբից, ընդ որում այն, ինչպես և «Յայլմէ ասացեալ...» բառերով սկսվող հինգերորդ մեկնությունը, որ միշտ ուղեկցում է այդ խմբագրությանը, նախորդում է խորանապատկերներին: Մինչդեռ F ձեռագրում (1380 թ., Խաղտեաց գավառ), այսինքն մինչև Գրիգոր Խլաթեցու ընդօրինակությունը, Բարձր Հայքի այդ գավառում այն վերագրվել է Ստեփանոս Սյունեցուն: Ընդ որում, այս ձեռագրում մեկնությունը հաջորդում է Եվսեբիոսի թղթին և, թղթի պես, նրա սկիզբն առնված է խորանազարդի մեջ, իսկ վերջը՝ կանոնների

խորանների ետևի երեսներին, ըստ ավանդության: Հետագայում մեկնությունը իբրև Ստեփանոս Սյունեցու գործ տեսնում ենք Գրիմում (G, ԺԴ դար), Կաֆայում (L, 1629 թ.) և ավելի ուշ:

Ավելի շատ են այն ձեռագրերը, որոնք մեկնությունը վերագրում են Ներսես Շնորհալուն (ձեռագրերի քննության բաժնում ցույց ենք տվել, որ սրանք առանձին խմբագրություն են): Ընդ որում, Ավետարանն սկսվում է Ա մեկնությամբ, որին հաջորդում է Ե մեկնությունը «Յայլմէ առացեալ բան վասն խորանաց Աւետարանին»: Բանն այն է, որ այս վերջին մեկնությունը Շնորհալու մեկնության համառոտումն է, և այդ համառոտած խմբագրության հեղինակը թերևս ինքը Գրիգոր Խլաթեցին է, թեև չունենք որևէ կռվան բացի այն, որ այդ մեկնությունը առաջին անգամ մեզ հանդիպում է Գրիգորի ընդօրինակած Ավետարանում (H, 1419 թ.): Այս ձեռագիրն ուշագրավ է նրանով նաև, որ ունի «Փառք»-ով սկսվող հիշատակարան, որտեղ տրվում է 4 թվի մեկնությունը[1]: I ձեռագիրը (1443 թ.) H-ի կրկնությունն է: Հաջորդ ձեռագրում (K, 1628 թ.) Ա և Ե մեկնությունները տրված են խորաններից և տերունական պատկերներից հետո և անմիջապես նախորդում են Մատթեոսի Ավետարանին: Վերջապես, Գրիգոր Խլաթեցուն է հիշեցնում նաև գլխավոր հիշատակարանին նախորդող 4 թվի մեկնությունը, թեև այլ շարադրանքով: K ձեռագրին մոտ է L-ը (1647 թ.), նույնպես ընդօրինակված Վասպուրականում: Առաջին մեկնությունը բովանդակում են նաև ուշ միջնադարում ընդօրինակված ժողովածուներ: Բայց նյութերի դասավորության տեսակետից դրանք որևէ օրինաչափության չեն ենթարկվում:

Այսպիսով, դիտարկելով Ա մեկնության հեղինակության հարցը, ըստ այն պարունակող ձեռագրերի համակարգի, չենք կարող Ներսես Շնորհալուն համարել նրա հեղինակ, որովհետև հնագույն ձեռագրերը ԺԱ-ԺԲ դարերի են, այսինքն ԺԱ դարի ձեռագիրն ընդօրինակվելու ժամանակ Շնորհալին ծնված չի եղել: Երկրորդ Շնորհալուն Գ մեկնության վերագրումը կապված է բնագրի երկրորդ խմբագրության հետ, որին թերևս դիպել է Շնորհալու ձեռքը: Երկրորդ խմբագրության տարընթերցումների հետքերը երևում են ԺԳ դարում կազմված չորրորդ մեկնության մեջ: Դրանք են «... Վասն զի որք առին զՀոգին Սուրբ, ոչ թէ նոքա էին Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակք Հոգոյն Սրբոյ» և «... Բ միայն լինելով, զոր Ամբակում ցուցա-

[1] «Փառք»-ով սկսվող հիշատակարաններ, որոնք տալիս են 4 թվի խորհրդաբանությունը, մեզ հանդիպում են կիլիկյան շրջանից (տես Յվերի խորհրդաբանության բաժինը):

նէ» և այլն:

Հիմա դիտարկենք Գ մեկնությունը: a ձեռագրում (1255 թ.) այն հաջորդում է Վանական Վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք»: Մեկնությանը հաջորդում է «Երանելոյն Աթանասի արհեպիսկոպոսի ասացեալ հարցմունք և պատասխանիք վայելուչ» գրվածքը: A-ում (1274-80 թթ.) մեկնությունը հաջորդում է «Սկիզբն Եսայեայ մարգարէի», գրվածքին, իսկ մեկնությանը հաջորդում են «Պատճառ թելադրութեան Դ Աւետարանացն», որ կարելի է համարել տեղեկություններ ավետարանիչների մասին: Սրանց հաջորդում է նաև «Գիրք լինելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որդոյ Դաւթի...», որը սկիզբն է Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության: Այստեղ երևում է, որ խորանների Գ մեկնության և Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության միջև ինչ-որ կապ կա: B ձեռագրում (1280 թ.) Գ մեկնությունն ունի հետևյալ վերտառությունը. «Երանելոյն Վարդանայ հայոց լուսաւոր վարդապետի ասացեալ յաղագս խորանաց Աւետարանին», սակայն դրան նախորդող չորս Ավետարանների պատճառից առաջ 20բ-31ա էջերում դրված է հատված Մատթեոսի մեկնությունից հետևյալ հայտնի վերնագրով. «Ի Մատթէի մեկնութենէն Ներսիսի Հայոց վերադիտողի ի խնդրոյն նորին եղբաւրն Գրիգորիսի առաջին վերադիտողի»: Այսինքն, չնայած Վարդանին վերագրվելուն, խորանների մեկնությունը հանդես է գալիս Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության հատվածի հետ: C ձեռագրում մեկնությունը այլ նյութերի հետ է: Առավել հատկանշական է b ձեռագիրը (1267 թ.), որտեղ մեկնությունը առաջին անգամ հանդես է գալիս այսպիսի խորագրով. «Նախերգան: Յաղագս խորանաց Աւետ[արանի] Մաթէոսի», այսինքն նախերգանը Մատթեոսի Ավետարանի շնորհալիական մեկնության, որին հաջորդում են, ինչպես նույն ժամանակվա այլ ձեռագրերում, «Պատճառ և թելադրութիւն չորից Աւետարանացն...» և «Ներսիսի կաթողիկոսի ժողովեալ մեկնութիւն Աւետ[արանի] Մաթ[էոսի]» վերնագրերը: Հետագա դարերի մի շարք ձեռագրերում (D, 1363 թ., I, ժԵ դ., M, 1604 թ., O, 1625 թ., 1644 թ., P, 1648 թ., Q, 1659 թ., R, 1669 թ., Y, ժԹ դ., d, 1245 թ., e, 1590 թ. և այլն) մեկնությունը հանդես է գալիս իբրև նախերգանք կամ նախադրություն Շնորհալու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության: Եթե հաշվի առնենք նաև, որ մեկնությունը գրվել է Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի Ներսես Շնորհալու եղբոր խնդրանքով, ինչպես նշվում է վերնագրերում, ապա այն առնվազն պետք է պատրաստ լիներ մինչև նրա մահը 1166 թվականը:

Այսքանից հետո, երբ 1267 թ. ձեռագրում (b) արդեն խորանների մեկնությունը գիտակցվում է իբրև Շնորհալու Մատթեոսի մեկնության նախերգանք և այդպես էլ շարունակվում է հետագայում (միայն մի տեղ այն վերագրվում է Վարդանին), պետք է կարծել, որ այն Շնորհալու գրչի արտադրությունն է: Խորանների մեկնությունը, հավանաբար, ասվել է բեմից եկեղեցու հոտի առջև, և այդ մասին ակնարկված է Ստեփանոս Ձիք Ջուղայեցու ոտանավոր մեկնությանը կցված հիշատակարանում.

Հետ Խաչատուր և Մարկոս վարդապետին
Գրեցի զոլտա}նաւորս գլխովին,
Յորժամ ասես զսայ ի ղասին
Հօտ համաւորս ի հետ նորին,
Յիշեայ և զիս յայնմ ժողովին
Եւ աստացիս զՏէր ողորմին, ամէն:

Սա գտնում ենք ժ ձեռագրում (1613 թ.), որտեղ ընդօրինակված է Մատթեոսի շնորհալիական մեկնությունը: Պատահական չէ, որ առաջին մեկնությունը, հետագայում երկրորդ և հինգերորդ մեկնությունները գրվել են անմիջապես Ավետարանների գրքերում: Դրանով իսկ նրանց տրված էր սրբազան արժեք: Եվ պատահական չէ, որ արդեն առաջին մեկնության հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցին (նրան ենք վերագրում այդ մեկնությունը) ինքն է գրել Ավետարանների մեկնություն[2] (հիմքում ունենալով Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը): Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնություններին իբրև նախերգանք կամ նախադրություն կամ նախադրության մաս կցված են խորանների մեկնությունները: Ավելին, որոշ ձեռագրերում (K, ժԵ դար, L, 1563 թ., N, 1621 թ., S, 1671 թ., f, 1456 թ., g, 1451 թ.) Շնորհալու գրած խորանների մեկնությունը նախաբան է կազմում նաև Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության համար, թեև այնտեղ հանված չէ վերջինիս խորանների մեկնությունը: Այսպիսով, Ներսես Շնորհալու երրորդ մեկնության հեղինակ լինելը շատ ավելի հավաստի է, քան Վարդան Հաղբատեցունը կամ առավել ևս Հովհաննես Երզնկացունը:

Չորրորդ մեկնության վերագրման միակ հավանականությունն այն է, որ A (1252 թ.) և B (ժԳ դար) ձեռագրերում այն դրված է Վա-

[2] Ստեփանոս Սիւնեցի. Մեկնութիւն չորից աւետարանչացն (աշխ. Գ. Կաթ. Հովսեփյանի) Համառ Արևելցի. Մեկնութիւն առակաց (աշխ. Մ. բիհ. Սարիբեկյանի) «Արեգ» հրատ., Երևան, 1994:

նական Վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիքի» հետ: Մնացած CDEF ձեռագրերում այն այլ ցյութերի հարևանությամբ է: Ընդ որում F ձեռագրում (1683 թ.) այն դրված է Ներսիսյան Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության սկզբում, Գ մեկնության փոխարեն: Այսքանը մեզ կարող է լավագույն դեպքում ենթադրել տալ, որ չորրորդ մեկնությունը Վանական Վարդապետի մշակած տարբերակն է՝ հենված Ա, Բ, և Գ մեկնությունների վրա, քանի որ նրանում երեքից էլ կան վերախմբագրված հատվածներ:

Հինգերորդ մեկնության մասին խոսեցինք առաջին մեկնության առիթով, քանի որ այն միշտ դրվում է Ա մեկնության երկրորդ խմբագրության հարևանությամբ, իբրև Ավետարանների նախադուռ: Քանի որ այն առաջին անգամ հանդիպում է Գրիգոր Խլաթեցու ընդօրինակած Ավետարանում, ենթադրել ենք, որ այն երրորդ մեկնության Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած տարբերակն է:

Յոթերորդ մեկնությունն արդեն վերագրման կարիք չունի, քանի որ նրա առաջին ընդօրինակությունները Գրիգոր Տաթևացու «Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության» մեջ արված են կամ նրա կենդանության ժամանակ՝ նրա աշակերտների ձեռքով կամ պատվերով: A ձեռագիրը (1427 թ.) գրված է երկու Թովմաների ձեռքով, որոնցից մեկը նրա աշակերտ Թովմա Սեծոփեցին է: K ձեռագիրը (1410 թ.), որ ընդօրինակվել է Տաթևացու մահից մեկ տարի անց, գրված է նրա աշակերտ Հովհաննես Կարմիր մականվանվածի պատվերով: O-ն ընդօրինակված է 1417 թ., Q-ն՝ 1419-ին, R-ը՝ 1416-ին հենց Տաթևի վանքում, ընդ որում, ըստ հիշատակարանի, «յընտիր և ի ստոյգ աւրինակէ լուսաւոր վարդապետի Գրիգորի...»[3], U-ն՝ 1427-ին հեռավոր Երուսաղեմում: Ուրեմն, Տաթևացու հեղինակությունը այս մեկնության նկատմամբ կասկածի ենթակա չէ:

Մնացած մեկնությունները մեզ հասել են հիմնականում մեկ ձեռագիր օրինակով:

---

[3] «Ժե դարի հայերեն հիշատակարաններ», Մասն առաջին, էջ 59:

ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄՆԵՐԸ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ողջ միջնադարյան քրիստոնեական աշխարհում արվեստի տեսության այդ եզակի վավերագրերը, բովանդակելով զանազան խորհուրդներ (սիմվոլներ), այլաբանություններ և թվային միստիկա, ունեն նաև ուշագրավ գեղագիտական հարցադրումներ, որոնց մի մասը մինչև այժմ էլ ուժի մեջ է:

Գեղագիտական հարցադրումները կերպարվեստում սահմանափակում ենք վայելքի ու գեղեցիկի միասնական մեկնաբանումով, նաև գույների, ճարտարապետական ու զարդային տարբեր մոտիվների հուզական բովանդակությամբ: Բայց թվային խորհուրդների հարաբերությունները, նման և ոչ նման այլաբանությունների ու խորհուրդների բարդ համակարգը, աստվածաբանական բազմաթիվ մեջբերումները, որոնք կազմում են արվեստի տեսության համակարգի անքակտելի մասը, նույնպես ունեն գեղագիտական ուղղվածություն: Դրանց մանրամասն անդրադառնում ենք առանձին:

Ավետարանը համեմատելով դրախտի և Տիրոջ տանից բխող կենաց ջրի հետ, Ներսես Շնորհալին դիմում է մեկնության և խորանապատկերների գեղագիտական ուղղվածությանը. «Այս որ ցանկեալս է ոչ պակուցիչ հրով և սրովբէական սրով բոցեղինեաւ, այլ հեշտալի և ծաղկերանգ նկարիւք և պաճուճագարդ գունաւք, խորանաց կերպագրութեամբ, այլև տնկոց ոմանց ստեղծագործութեանց և ծագուց ճնագելոց և յաւրինուածք սեղանոց, և սեանց, և ծաղկանց, որք ունին յինքեանս խորհուրդս խորինս, և իմաստս անյայտս և հանճարս ծածուկս, որովք ոչ է պարտ զանց առնել վայրապար»: Միանգամից իմաստալից գեղագիտական վայելքով, որ հակադրված է խստությանը, թեկուզ սերովբեական, մենք խորանների գեղեցիկ պատկերների բովանդակած հոգևոր իմաստները վերապրելու հնարավորություն ենք ստանում:

Ըստ Դիոնիսիոս Արիսպագացու ևս զգայական պատկերներն են միակ ուղին հոգևոր իմաստներն ըմբռնելու համար: Սինչդեռ երկնայինները (երկնային ոլորտների հրեշտակային դասերը) զգայական պատկերների կարիք չեն զգում: «...Ձստուած և զաստուածային առաքինութիւն նոքա (երկնայինները – Վ. Դ.) որպէս իմացութիւնք իմանան, գրված է Տիմոթեոսին ուղղված թղթում, որպէս իւ-

րեանց պարտ է, իսկ մեք գգալաւք պատկերաւք յաստուծայինսն կոյս ըստ կարողութեան համբառնանք տեսութիւնս» («Յաղագս յեկեղեցական քահանայապետութեան», Մատենադարան, N 49, թ. 77)[1]:

Շնորհալու մեկնությունից վերը բերված քաղվածքում արտահայտություններն անթերի են թվում արվեստի տեսության առումով, հատկապես այսպես կոչված ձևի (ֆորմալ) ըմբռնման տեսակետից. «Հեշտալի և ծաղկերանգ նկարիւք», «պաճուճազարդ գունաւք», «խորանաց կերպագրութեամբ», «յաւրինուածք սեղանոց և սեանց, և ծաղկանց» և այլն: «Պաճուճազարդ գունաւք», անմիջապես զարդի (օրնամենտի) գունային մշակում, «խորանների կերպագրութեամբ»[2] - խորանների կերպի կամ կառուցվածքի ստեղծում. «հեշտալի և ծաղկերանգ նկարիւք»-աչքի համար հաճելի և պայծառ գույներով պատկերներ (ծաղիկներն ունեն միայն պայծառ և մաքուր գույներ). «յաւրինուածք սեղանոց և սեանց, և ծաղկանց» - սեղանների, ծաղիկների, այուների բաշխում ըստ կառուցվածքի («յաւրինուածքի»), որպեսզի հարստանա խորանի կերպագրությունը: Այնուհետև «տնկոց ոմանց ստեղծագործութեանց և ծագուց ձևացելոց» արտահայտությունը ևս ունի երանգ ոճավորելու և ձև տալու, ընդ որում, ինչպես բխում է շարադրանքից, խորանի «կերպագրության» մեջ: Մեր հեղինակը «սիմետրիկ» (նմանողական) արժեքի հետ

[1] «... Նրանք (երկնայինները – Վ. Դ.) Աստծուն և Աստվածային առաքինությունը ճանաչում են որպես իմացություններ, ինչպես և պարտավոր են, իսկ մենք զգայական պատկերներով ենք բարձրանում դեպի աստվածային տեսիլքները, դրանք ըմբռնելով ըստ մեր կարողության»:
Այս մեկնակերպը, որ յուրաքանչյուր պատկերամոտիվ նշանակում է մի այլ իմաստ, քան ինքն է ներկայացնում, գալիս է մինչև այսօր: Պիոնիոիոից բերված քաղվածքը մի փոքր այլ ձևով (արվեստը աներևույթ աշխարհի տպավորումն է) ներկայացվում է Վ. Տատարկևիչի գրքում (W. Tatarkiewicz. A History of Six Ideas. An Essay in Aesthetics. 1980, Warszawa, p. 30): Որպես նման ըմբռնման ժամանակակից օրինակ, Վ. Տատարկևիչը բերում է Սյուզան Կ. Լանգերի այն միտքը, որ արվեստը յուրատեսակ ձևաստեղծում է (մեր մեկնիչի մոտ «կերպագրություն»), այսինքն ձևերի, որոնք խորհրդանշում են մարդկային հույզեր (նույն տեղում, էջ 32): Ըստ Կրոչեի ևս, «... եթե սիմվոլը դիտվում է իբրև ինչ-որ անբաժան մի բան գեղարվեստական ինտուիցիայից, ապա այն հանդիսանում է հոմանիշ բուն ինտուիցիայի, որը միշտ ունի իդեալական բնույթ. Արվեստը երկակի էություն չի դրսևորում, այն ունի միայն մեկ հիմք. ամեն ինչ երևում սիմվոլիկ է, քանի որ ամեն ինչ իդեալական է» (Б. Кроче. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. Часть I. Теория. М. 1920, с. 39):

[2] Ըստ նշանավոր գեղագետների և արվեստագետների, սկսած Արիստոտելից, ձևակերտումը կամ, ինչպես մեր մեկնիչի մոտ է «կերպագրությունը», համարում են արվեստի նպատակներից մեկը (հաճախ հիմնական) (Tatarkiewicz. Op. cit., p. 29-30):

ընդունում է «տնկոց ոմանց ստեղծագործութեանց» (այսինքն հորինելու, վերակերտելու, ոճածնման) առկայությունը և ոչ թե այլ կերպ, քան «խորին խորհուրդների», «անհայտ իմաստների», «ծածուկ հանճարների» կրողներ: Այս հատվածում մեկնիչը մի կողմից ցույց է տալիս կերպարվեստի նրբությունների ընկալում, մյուս կողմից հավատարմություն աստվածային գեղեցիկի և բարու (կալոկագաթիա) պլատոնական ըմբռնմանը: Ըստ Շնորհալու մեկնության, «աստուածագիծ մատեանները» (Սբ. Գիրքը, ավելի շուտ Ավետարանները, քանի որ խորանները նախորդում են Ավետարաններին) Աստծուն հռչակում են իբրև հավիտենական բարի, և մեզ հասած բարին, որից հրաժարվում ենք սատանայի հորդորմամբ, աստվածային բարիի մասն է: Եվ չնայած բարուց մեր բոլոր խոտորումներին, բարիի արմատը չի ցամաքում մեզ համար (որա վկայությունը Հոր կողմից աստվածային Որդու ուղարկումն է Երկիր՝ հանուն մեր փրկության): Եվ ահա խորանների բովանդակած պատկերամոտիվները ծառայում են հոգևոր վայելչությունների և անապական (անանց, հավերժական) գեղեցկությունների համար: Եվ քանի որ բարին աստվածայինի էությունն է, ապա գեղեցիկը ևս նրա էությունը պիտի կազմի, քանի որ բարին և գեղեցիկը անբաժան են իրարից: «Այս բարիս աւրհնաբանի առ ի սրբազանից աստուածաբանիցն և որպէս ագնիւ և որպէս գեղեցիկ և որպէս զսէր և որպէս զսիրելի, և որքան այլ ինչ են վայելուչք ազնուարարի և բերկրեցելոյ գեղեցկութեանն աստուածանուանութիւնք»[3]:

Արդ, բարին, գեղեցիկը, ագնիվը և այլ հատկանիշներ (ազնիվ, սիրելի, բերկրալի) աստվածային տարբեր անուններ են, որոնք նույն էությունն են նշանակում:

Ի դեպ, զանազան պատկերամոտիվների (ծաղիկների, թռչունների, այուների, կամարների, գույների և այլն), իբրև աստվածային մտավոր (այսինքն հոգևոր) վայելքներին հասնելու նախադռան, Ներսես Շնորհալու և մյուս մեկնիչների բացատրությունը, պարզվում է, որ հենց միջնադարյան գեղանկարչության գլխավոր գաղափարներից է, որոնց սաղմերը ֆրանսիական արվեստաբան և միջնադարագետ Ա. Գրաբարը տեսնում է նոր պլատոնականության

[3] «Այս բարին սրբազան աստվածաբանները օրհնաբանում են և որպես ազնիվ, և որպես գեղեցիկ, և որպես սեր և որպես սիրելի և շատ ուրիշ խոսքերով, որոնք վայելուչ են աստվածային անունների ազնվացնող և բերկրեցնող գեղեցկությանը» (տես «The Armenian Version of the Works Attributed to Dionisios the Areopagite». Ed. by Robert W. Thomson. Louvain in Aedibus E. Peeters. 1987 (Scriptores armeniaci. Tomus 17. D. N. IV, 7, p. 159).

հիմնադիր Պլոտինոսի մոտ (Էննեադներ, 4, 3, 11): Ըստ Պլոտինոսի, ինչպես մեկնաբանում է նա, պատկերը վերարտադրված իրի հայելին է, որը ոչ միայն նյութական իրերի արտաքին տեսքը արտացոլելու համար է, այլև, և հատկապես, հասնելու տիեզերական հոգուն, իրերի հոգևոր էությանը և դրա միջոցով աստվածայինին: Այսինքն Պլոտինոսի համար պատկերի դերը բարձրագույն բանականության կամ բանական տեսիլքի գեղեցկությունն է[4]:

Չորրորդ մեկնությունը, որ վերագրել ենք Վանական Վարդապետին և որտեղ գրեթե բառացի են կրկնվում նոր պլատոնական հասկացությունները, ավելի որոշակի է արտահայտվում. «Յայս նայեցեալ յաւրինիչք Աւետարանիս (նկատի ունի ընդօրինակողներին և պատկերազարդողներին – Վ. Դ.) գեղեցկերանգ ե որակաւք նկարեցին զսկիզբն և զնախադրութիւն (այսինքն նախադուռը խորանները – Վ. Դ.) <u>փառազարդ և աստուածապայծառ մտաւոր գանձուցն</u>, որ ի բանս Աւետարանացն գանձեալ են... խոթեալք յորդորմամբ առաքաւոր իմաստիւքս, խնդրեացուք, գի զոր ինչ ոչ երևի աչաց»: Աւետարանի խոսքերի բովանդակած «մտավոր գանձերը» հիշեցնում են Պլոտինի «մտավոր գեղեցկությունը», որ կապվում էր բանականության կամ «ձևերի» հետ[5]:

Իսկ Շնորհալին ուշիմ դիտողից խնդրում է կերպագրված, ձևացված, ստեղծագործված պատկերների բովանդակած «խորին խորհուրդները», «անհայտ իմաստները», «ծածուկ հանճարները» զանց չառնել թեթևամտորեն: Ինչո՞ւ:

«Քանզի,- գրում է մեկնիչը,- ամենայն ինչ, որ յաշխարհի է յերկուս հատանի. ի կարևորն և ի վայելմունս: Կարևորքն հարկաւորք են, որպես լոյս և աւդ և երկիր, և նմանեք հաց և աղբիւրք ջուրց և հանդերձ, առանց որոց ոչ է հնար կեալ, իսկ վայելչութիւնքն հեշտալիքն են և փափկացուցիչքն, որպես գինի և միրգք և համենք և խորտկարարութիւնք և անուշահոտութիւնք և պայծառագունութիւնք և ականջաց հեշտալրութիւնք, որք զգայութեանց են հեշտացուցիչք և վայելչութիւնք և հանգիստք[6]: Այլ որք ոչ թուին զկարևորք,

---

[4] Տես A. Graber. Plotin et les origines de l'estetique medievale. – "Cahiers archéologique. Fin de l' antquite et Moyen Age", Vol. 1, 1945, p. 17, 22.

[5] Plotinus with an English Translation by A. H. Armstrong in Six Volumes. I, 1-9. The Loeb Classical Library. Cambridge, Mass., Harvard University Press, London, 1966, p. 261-263 (Enneads I, 6-9). Տես նաև Պլոտինոս, Էննեադներ, Գիրք V (հադրագս Բանականի). Թարգմ. հին հունարենից, ուսումնասիրությունը և մեկնությունները Ալբերտ Ստեփանյանի. 1999, Սարգիս Խալենց, Երևան («Հադրագս իմաննալի գեղեցիկի» V, 8), էջ 80-99:

[6] Փիլոն Եբրայեցու (Ա դար) «Կեանք իմաստնոց» գրվածքում գրեթե նույն կերպ են

մեծապես ազդում գործեն կատարելոցն յորժամ այս երևելի գունովս և հառնով և հոտով և լրովն և հանգստեամբ ամբառնամք ի հոգևորն և յիմանալի վայելչութիւնս յաւետիսն Աստուծոյ, զոր ակն ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց[7]... Յայս նայեցեալ ցանկիչք և հիմնադիրք Աւետարանիս, հեշտալի դեղաւք և գոյնագոյն ծաղկաւք նկարեալք, պէսպէս յաւրինուածով, երկնաւորաց և երկրաւորաց կանխաձայնութեամբ և առաքինութեանց տպաւորութեամբ. և որ ինչ հոգևոր վայելչութիւնք են և անապական գեղեցկութիւնք յառաջիկայ բնարանութիւնս, և զայս ևս տայ տոքաւք մեզ իմանալ»[8]:

Այստեղ մեկնիչները հասնում են երկրորդ կարևոր գեղագիտական ըմբռնմանը – վայելչականի և կենսականի ոլորտների սահմանազատմանը: Այս ընդարձակ քաղվածքի սկզբնամասը չգտանք ձևակերպված ոչ անտիկ, ոչ քրիստոնյա հեղինակների, ոչ էլ Պիոնիոս Արիսպագացու երկերում, որոնք մեծ ազդեցություն են ունե-

---

բազատրված զգայական վայելքները, թեպետ առաջնային են համարվում «լսելիքն ու տեսանելիքը»: «Հինգ քաղաքս ի մեզ զգայութիւնքս են հեշտ ցանկութեանց գործիք, ի ծնոն որոց ամենեքեան կատարելագործին: Քանզի կամ տեսանելով զգունոց և գծոց զանազան պայծառութիւնս ի շնչաւորս և յանշունչս, հեշտանամք կամ ձայնից նուագաւորաց լսելով, կամ ըստ ճաշակի այնր որ ի կերակուր և լըմպելիք, և կամ ըստ հոտոյ յանուշահոտութիւն գոլորշեաց, և կամ որ կանղութեան և ջերմութեան և ողորկից և ըստ շոշափման» («Փիլոնի Երրայեցւոյ ճառք թարգմանեալք նախնեաց մերոց, որոց հնչեն բնագիրք հասին առ մեզ». Վենետիկ, 1892, էջ 71-72):

Մեթոդիոսը Սվետարանների հինգ իմաստուն կանանց համեմատում է «առաքինության հինգ արահետների» հինգ զգայությունների հետ, արտինքն մեր մարմինը «հինգ լուսով լապտերի» հետ, որ հոգին կրում է իբրև լապտեր Քրիստոսին դիմավորելու համար հարության ժամանակ (տես G. Matthew. Byzantine Aesthetics. London, 1967, p. 40):

[7] Ա Կորնթ., Բ, 9: Սույն թղթի նույն բանատողն օգտագործված է Օգոստինոս Երանելու «Խոստովանաբանքում». «... Մենք (Օգոստինոսը և նրա մայր Մոնիկան – Վ. Ղ.) մեր ներսում որոնում էինք ներկա ճշմարտությունը (որ Պու ես), թէ ինչպիսին է լինելու սրբերի հավիտենական կյանքը, որ աչքը չի տեսել, ականջը չի լսել, ոչ էլ այն մտել է մարդու սիրտը. Բայց մենք մեր սրտի շրթներով տենչում էինք Քո աղբյուրի վերին ջրերին, կենաց աղբյուրի...» (St. Augustine's Confessions with an English Translation by W. Watts in two Volumes. II, Cambridge, Mass., London, 1968, Book IX, Chap. X, p. 47-49): Տես նաև Օգոստինոս Երանելի, Խոստովանություններ. 2002. Անկյունաքար, Երևան, էջ 162:

[8] Չորրորդ վանական Վարդապետին վերագրած մեկնութեան մեջ շատ ավելի հստակ է վայելչությունների բնութագրումը. «Իսկ վայելչութիւնք են, որ ի գալով և ի գեղեցկութիւն և յառաւել հանգիստ տուեալ են յամենատես պարգևաց Աստուծոյ, որպէս գինի և միրգ և հառնիմք և ամենայն գոյն ազնիւ և քաղցրահաւութիւն հառուց և հոտ անուշ, որ ի վայելչ զգայութեանց են հանգստեան աղացալ, այլև մեծաշահ ազդում է ի տոքայ»: Ուշագրավ է գույներին տրվող բնորոշումը «ամենայն գոյն ազնիւ»:

ցել մեկնիչների վրա: Առաջավորապես այսօրինակ բաժանում («ամենայն ինչ, որ յաշխարհի է յերկուս հատանի. ի կարևորն և ի վայելմունս»)[9], բայց ոչ աշխարհի, այլ ցանկությունների համար, գտնում ենք հատկապես էպիկուրի մոտ: Դիոգենես Լայերտացին վկայում է, որ, ըստ էպիկուրի, «ցանկությունները լինում են. ոմանք բնական և անհրաժեշտ, մյուսները բնական, բայց ոչ անհրաժեշտ, երրորդ՝ ոչ բնական և ոչ էլ անհրաժեշտ: Բնական և անհրաժեշտ ցանկությունները էպիկուրը համարում է նրանք, որոնք ազատում են տառապանքներից, օրինակ, ըմպելիքը ծարավի ժամանակ. բնական, բայց ոչ անհրաժեշտ նրանք են, որոնք բազմազան են դարձնում վայելքը, բայց չեն վերացնում տառապանքները, օրինակ, ճոխ սեղանը. ոչ բնական և ոչ անհրաժեշտ են, օրինակ, պսակները և պատվավոր արձանները»[10]: Մենք ավելի չենք խորանում, որովհետև էպիկուրը և մեր մեկնությունները սկսում են անսահմանորեն հեռանալ միմյանցից:

Այնուհետև ըստ մեկնության, կարևորն այն է, առանց որի անհնարին է ապրել (օդ, լույս, հաց, ջուր, հանդերձ), իսկ վայելչականը (հեդոնիստականը), առանց որի կարելի է ապրել (որոնք անհրաժեշտ չեն, ըստ էպիկուրի), բայց հեշտալի են և փափկացուցիչ (հանգստավետ) զգայարանների համար (գինի, միրգ, համեմունք, խորտիկներ, անուշահոտություններ, ախորժելի ձայներ): Ինչո՞ւ են այդ վայելչությունները: Աշխարհում այդ վայելքները ստեղծված են, որպեսզի «այս երևելի գունովս, և համով և հոտով և լոովն (լսողությամբ - Վ. Ղ.) և հանգստեամբս ամբառնամք ի հոգևորն և յիմանալի վայելչութիւն յաւետիսն (որոշ ձեռագրեր տալիս են «յաւետսն», ոմանք էլ՝ «յաւիտենին» - Վ. Ղ.) Աստուծոյ, զոր ակն ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց»: Այստեղ գրիչները «յաւետիսն» բառը հասկացել են և իբրև «խոստացված» և իբրև «հավիտենական» և ըստ էության չեն սխալվել: Ուրեմն, կարևորը կամ անհրաժեշտը պահանջի

---

[9] В. Татаркевич. Античная эстетика. М., "Искусство", 1977.Ըստ Վ. Բիչկովի, գեղեցիկի հեդոնիստական ֆունկցիան աստվածայինը կամ հոգևորը ընկալելու նպատակով, արտահայտված է Բարսեղ Կեսարացու մոտ (В. В. Бычков. Византийская эстетика (теоретические проблемы). М. "Искусство", 1977, с. 83): Բ. Կրոչեն թեև աշխարհի այսօրինակ բաժանման մասին չի խոսում, սակայն գեղագիտական (ինձ գեղարվեստական) ստեղծագործության մի փուլը համարում է «հեդոնիստական ուղեկցությունը կամ գեղեցիկի վայելքը (գեղագիտական վայելք)» (Кроче, с. 109):

[10] Диоген Лаэртский. О жизни ученых и изречениях знаменитых философов. М., "Мысль", 1979, с. 440 (X, 149).

(քաղց, ցուրտ և այլն) բավարարումով այլևս չի զործում: Սինչդեռ այն, ինչ վայելչության համար է և անհրաժեշտ չի թվում, ոչ թե անպիտանի է (ըստ էպիկուրի դիոգենեսյան տարբերակի), այլ, ընդհակառակը, ըստ մեր մեկնիչների «մեծապես ազդուտ գործեն կատարելոցն». երբ դրանց միջոցով միակ հնարավորությունն ենք ստանում բարձրանալու դեպի «Աստծո հավիտենական կամ խոստացված հոգևոր և իմանալի վայելչությունները», որոնք անհաս են մարդուն: Եվ իրոք, բազմաթիվ ու բազմապիսի մոտիվների խորհուրդներն ու այլաբանությունները պարզելուց հետո Շնորհալու մեկնությունն ավարտվում է, կարելի է ասել, վսեմ բանաստեղծական ներբողով ելփրված խորանների արվեստին, որ բարձրացվում է մինչև մարդու մաքրագործման, կատարելագործման և խորանների ձևավորման արվեստի շնորհիվ աստվածային «անապական» փառքի խորանը (Ավետարանների խորքերը) մտնելու արտոնության, հիմք ընդունելով Պողոս առաքյալի խոսքը. «Աներևոյթքն Աստուծոյ երևելի արարածովքս իմացեալ տեսանին» (Հռոմ. Բ 20): Դա փիլիսոփայորեն հիմնավորել են ս. Դավիթ Անհաղթը Աստծու անիմանալիության մասին Պիռհոն սկեպտիկի դեմ ուղղված իր հատվածում և երանելի Օգոստինոսը, որ ինքն էր քանդում դեպի աստվածայինը տանող ճանապարհի բոլոր արգելքները և նոր տեսակի գույներ, լույսեր, բույրեր ու ձայներ որոնելով, ազդարարում էր, որ «մարդիկ կարող են հարցնել, թե ինչպես իրենք հստակ կարող են տեսնել աներևույթ բաներն Աստծու, որոնք հասկանալի են արարված բաներով»[11]:

---

[11] « St. Augustine's Confessions...», II (Book IV, Chap. XII), p. 91: Նաև Դավիթ Անյաղթ. Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք. Երևան, 1980, էջ 35:
Մեր մեկնիչները քաջ գիտեին, որ չափավոր և տևական վայելքները, երևելի գույները, համերը, հոտերը, անդորրը, «հասկացող» և «կատարյալ» մարդկանց համար կարող էին ոտնակ լինել բարձրանալու դեպի Աստծո խոստացված «իմանալի» (հոգևոր) վայելչությունները, որոնց այնպես ձգտում էր երանելի Օգոստինոսը: «Ի՞նչ պետք է ես սիրեմ, երբ սիրում եմ Քեզ, գրում է նա դիմելով Աստծուն: - Ոչ մարմնացյալ էակների գեղեցկությունը, ոչ ժամանակների կարգը, ոչ մեր ըմբոշխնած լույսի պայծառությունը, այնքան հաճելի մեր աչքերին, ոչ ամեն տեսակ երգերի մեղեդիները, ոչ ծաղիկների անուշ բույրը, ոչ օծանելիքներն ու համեմունքները... Ես այս բաներից ոչ մեկը չեմ սիրում: Ես սիրում եմ իմ Աստծուն, որ և լույս է և ձայն և անուշաբուրություն և կերակուր և ողջագուրանք իմ ներքին մարդու համար: Ո՞րտեղ է շողում այն լույսը իմ հոգու համար, որ ոչ մի տեղից այն չի ստանում. ո՞րտեղ է հնչում այն ձայնը, որից ժամանակը չի զրկի ինձ, և ո՞ւր է գալիս այն բույրը, որ ոչ մի քամի չի տարածում, և ո՞րտեղ են ճաշակում այն կերակուրը, որը չի վերբանում... Սա այն է, ինչ սիրում եմ ես, երբ սիրում եմ իմ Աստծուն»(«St. Augustine's Confessions...», II (Book X, Chap. VI), p. 87-89):
Մենք կավելացնենք, որ դա այն է, ինչը ձգտում էին խորհրդանշել մեր մեկնիչները խորանապատկերների մոտիվներով:

Ս. Արևշատյանը Դավիթ Անհաղթի «Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք» գրքի առաջաբանում ուրվագծում է այն ուղին, որով անցել է վերոհիշյալ միտքը (զգայական իմաստալի վայելքների միջոցով դեպի աստվածայինը բարձրանալու) մինչև Շնորհալին: Նա դա ցույց է տալիս Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք»-ի և Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց» երկի որոշ ընդհանուր մտքերը քննելիս: «Ըստ Դավթի,-գրում է նա,- փիլիսոփայական գիտությունը օգնում է մարդուն Աստծո կողմից ստեղծված բնությունը ճանաչելով, մոտենալ և ըմբռնել նաև նրա արարչին, տեսանելիի ճանաչման միջոցով ըմբռնել անտեսանելին և գերզգայականը... Դրա համար Դավիթը բաժանում է տեսական փիլիսոփայությունը բնաբանության (ֆիզիկայի), մաթեմատիկայի և աստվածաբանության: Սկզբից հետազոտելով բնությունը, այնուհետև վերացական մտածողության մաթեմատիկայի միջոցով միայն իմաստասերը կարող է ստեղծել կամուրջ զգայականի և գերզգայականի միջև և անցնել աստվածաբանության (ինչպես անում են նաև մեր մեկնությունների հեղինակները, պատկերային խորհրդաբանությունը հաճախ ամրացնելով թվայինով, գուցե դրա համար էր Շնորհալին բնաբանություն-ֆիզիկա համարում իր տրակտատը-Վ. Ղ.): Նույն բանն է ասում նաև Արիսպագացին՝ պնդելով, որ «դրա պատճառը մեր բնության հատկությունն է, այն, որ մենք չենք կարող անմիջականորեն ամբառնալ դեպի հոգևոր էությունների ճանաչումը, մենք կարիք ունենք մեր բնությանը հատուկ ու համապատասխան միջոցների, որոնք մեզ համար հասկանալի պատկերներով երևան են հանում անպատկերելին և գերզգայականը... որպեսզի մենք <u>զգայականի միջոցով բարձրանանք դեպի հոգևորը և սիմվոլիկ պատկերների միջոցով ըմբռնենք պարզ, բարձրաբերձ երկնային քահանայապետությունը</u>»[12]:

---

[12] Դաւիթ Անյաղթ. Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք. Համահավաք քննական բնագիրը և առաջաբանը Ս. Ս. Արևշատյանի. Երևան, 1980, էջ 19-20: «Բարձրագույն հաղթանակը Արիսպագացին թերևս տոնում է արևմտյան հողի վրա», գրում է Օ. Բարդենհեվերը (O. Bardenhewer. Geschichte der altchristlichen Literatur. Dritter Band. Darmstadt, 1962. S. 680): Տե՛ս նաև Օգոստինոս Երանելի. Խոստովանություններ. թարգմ. լատիներենից անգլ. թարգմ. համեմատությամբ Խաչիկ Գրիգորյանի, 2002, Երևան, էջ 174 (Գիրք Տասներորդ, VI):
Կարծում ենք՝ հարկ չկա հիմնավորել Արիսպագացու ազդեցությունը ողջ եվրոպական միջնադարի վրա, որ հաստատված է գիտական և հանրամատչելի աշխատություններում: Հայ միջնադարի վրա նրա ազդեցությունը սպասում է իր ուսումնասիրողին: Չէ՞ որ թե հայերենի թարգմանիչը (Ստեփանոս Սյունեցի), թե լատիներենինը (Յոհաննես Սկոտուս Էուգիենա) եղել են մեծ աստվածաբաններ և նորոգիչներ: Մենք որոշ չափով ցույց ենք տալիս այդ ազդեցությունը խորանների

Ինչպես ցույց է տալիս Հ. Սագվայրը, փաստորեն պատկերին (eikon) այլ իմաստ տալու գաղափարը վերցնում են Պիոնիսիոս Արիսապագացու երկերից: Այս հիմնադրույթը Բյուզանդիայում ուղղակի փոխառել է Հովհան Դամասկացին, որը ժամանակակիցն է Ստեփանոս Սյունեցու և Հովհան Օծնեցու: Պատկերներին նվիրված իր առաջին ճառում նա ասում է. «Աստծո մոտ եղած աշխարհի արարումից ի վեր երևում և հասկացվում են աներևույթ բաները արարված իրերի միջոցով: Մենք տեսնում ենք ստեղծվող պատկերները, որոնք մեզ ներկայացնում են Աստծո աղոտ արծագանքները, ինչպես, օրինակ, մենք խոսում ենք սուրբ և հավերժական Երրորդության մասին պատկերված իբրև արև կամ լույս կամ ճառագայթ կամ ցայտող աղբյուր կամ... վարդի թուփ կամ ծաղիկ կամ քաղցր անուշահոտություն»[13]: Ինչպես տեսնում ենք Դամասկացին դիմում է ավելի շատ գրական պատկերների, ի տարբերություն մեր մեկնիչների, որոնք դիմում են խորանների պատկերամոտիվներին[14]:

Ուրեմն, ինչպես արվեստի (այստեղ խորանապատկերների), այնպես էլ գույների, հաների, հոտերի, զգայական ու հեշտալի վայելքը

մեկնությունների վրա:

[13] Տես H. Maguire. Art and Eloquence in Byzantium. 1981, Princeton University Press, p. 10.

[14] Ոռմանական տաճարներում պատկերների բազմազանությունը լրիվ այլ կերպ էր ընկալվում սուրբ Բեռնարդի կողմից, որը սուրբ Ծիերրիի աբբա Վիլյամին գրում էր. «Ուսնքում այնտեղ կարդացող եղբայրների աչքի առաջ ի՞նչ օգուտ կա այն ծիծաղելի հրեշներից, այն զարմանահրաշ ու ծնախենդված գեղեցկությունից, այն գեղեցիկ ձևախեղումից: Ի՞նչ նպատակով են այն այլանդակ կապիկները, այն կատաղի առյուծները, այն հրեշավոր կենտավրոսները, այն կիսամարդիկ, այն շերտավոր վագրերը, այն մարտնչող զոսպետները, իրենց փողերը փչող այն որսորդները: Այնտեղ շատ մարմիններ երևում են մի գլխի տակ կամ էլ շատ գլուխներ մի առանձին մարմնի վրա: Այնտեղ չորքոտանի գազանն ունի օձի պոչ, ձուկը գազանի գլուխ: Այստեղ նաև ձիու առաջի մասը շարունակվում է ետևում այծի մասով կամ եղջերավոր գազանը կրում է ձիու ետամասը: Կարճ ասած, այնքան շատ և զարմանահրաշ են ծեռակերտ ձևերի բազմազանությունը, որ մենք ավելի շուտ գայթակղվում ենք կարդալ մարմարը, քան մեր գրքերը, և մեր ամբողջ զարմանքը սպառում ենք ավելի շատ այս բաների վրա, քան թե Աստծու Օրենքի շուրջը խորհրդածելու...»: Ուրեմն, ըստ սուրբ Բեռնարդի, «այս վանական քանդակները լրիվ զուրկ են դիդակտիկ իմաստից կամ կրոնական խորհրդապաշտությունից... Հրեշները Բեռնարդի կողմից,-գրում է Մ. Շապիրոն, չեն ճանաչվում իբրև չարի սիմվոլներ, ոչ էլ պատճառ կա ենթադրելու, որ բանդակագործներն են դրանք այդպիսին համարել մտածված կերպով» (M. Shapiro. Romanesque Art. 1977, London, p. 6):

Նույնիսկ գրքի գլխատառերը, ինչպես նաև ողջ շքեղ եկեղեցական արդուզարդը միայն աչքին հաճույք պատճառելու տեսանկյունից էին ընկալվում գեստերգյան վանականների կողմից ԺԲ դարում (նույն տեղում, էջ 10): Միևնույն մեր մեկնիչները յուրաքանչյուր պատկերամոտիվ, նույնիսկ գույն, անկախ նրանց հրապույրի աստիճանից, դիտում էին իբրև խորհուրդ (սիմվոլ):

մեզ մոտեցնում է ընկալելու այն տևական կամ խոստացված հոգևոր վայելքը, ինչ պահված է մեզ համար: Այսինքն «իմանալիին», «Աստծո խոստացված» վայելքը մենք կարող ենք ընկալել զգայական վայելքի (հեդոնիզմի) շնորհիվ[15]: Այստեղ մենք կանգ ենք առնում երկու գաղափարի առջև: Առաջինի մասին խոսվեց վերևում, և այն վերաբերում է պատկերի իմացական նպատակադրմանը: Երկրորդ գաղափարը հեդոնիստական է, առանց որի մենք ոչ մի աստվածային իմացության չենք հասնելու: Այդ մտածողությունը (ճանաչումը զգայության միջոցով) արտահայտված էր արդեն Փիլոն Ալեքսանդրացու մոտ. «Կին է նշանակաւ զգայութիւն և այր միտք. արդ ի հարկէ պատահէ զգայութիւն զգալւոյ. իսկ կցորդութեանն զգայութեանն անցք անցանեն և ընդ միտսն. քանզի շարժեալ լինի զգայութիւնն ի ստորակայէն, իսկ միտքն ի զգայութենէն»[16]:

---

[15] Գեղագիտական ոլորտում մեր հեղինակները, ինչպես և ստոյիկներին մոտ կանգնած մի շարք ուրիշ մտածողներ (Կիկերոն, Փիլոն Ալեքսանդրացի և այլք) փորձում էին դիալեկտիկորեն հաշտեցնել պլատոնականությունը, որն արվեստն ընդունում էր այնքանով, որքանով այն կարող էր նպաստել իմանալիների (իդեաների, մտքի, հոգևորի) ընկալմանը, և էպիկուրյան հեդոնիզմը (արվեստը և զգայությունները ծառայում են վայելքին): Ըստ որում, ըստ Փիլոն Ալեքսանդրացու, միայն Աստծուն հատուկ բացարձակ գեղեցիկին փոքր-ինչ մերձենալու համար ուտենակ պետք է ծառայի վայելքը: Այդ մասին տես "История эстетической мысли". Том первый (Древний мир, средние века). М., "Искусство", 1985, с. 246.

Հայերեն հնագույն թարգմանության մեջ վերոհիշյալ միտքը չգտանք («Փիլոնի աստուածային աւրինացն այլաբանութիւն»): Փոխարենը երկու այլ ճառերում այն փոքր-ինչ այլ ձևով է արտահայտված և ավելի համահնչուն է մեր մեկնիչներին, որոնք վայելքները արվեստից առաջ կապում են զգայությունների հետ: Փիլոնը չի տարբերակում այսպես կոչված «կարևորը» և «վայելչականը», ինչպես մեր մեկնիչները և մասամբ էպիկուրը: Բայց նա աստվածային կամ հոգու ճանաչման համար քողնում է միայն տեսողությունը և մասամբ լսողությունը, ճաշակելիքը, հոտոտելիքը և շոշափելիքը դիտելով իբրև ստորակարգ և կենդանական, սուկ մարմինը ապրեցնելու միջոց (տես Փիլոնի «Կեանք իմաստնոց» գրվածքը - «Փիլոնի Յերրայեցւոյ ճառք թարգմանեալք նախնեաց մերոց, որոց հնչէն բնագիրք հասին առ մեզ». Վենետիկ, 1892, էջ 71-74): Մեր մեկնիչները, ի տարբերություն Փիլոնի և այլ քրիստոնյա ու անտիկ հեղինակների, հետևելով Դավթին և Արիսպագացուն, «ստորակա» զգայությունները չեն զրկում «աստվածային խոստացված վայելքին» ծառայելու հնարավորությունից:

[16] «Փիլոնի Եբրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս, որ են Մեկնութիւն Ծննդոց և Ելից, ճառք ի Սանփսոն, ի Յովնան և Յերիս մանկունս կամ Ի հրեշտակս ի հին թարգմանութենէ եղեալ ի յոյն բնագրէ ի ձեռն սրբոց թարգմանչաց մերոց հեղեալ ի լատին բարբառ, աշխատասիրութեամբ Ղ. Մկրտչի աթոռակալ վարդապետի Միսիթարեան Աւգերեանց». Վենետիկ, 1826, էջ 26:

Հեդոնիզմի նույնատիպ տեսություն տեսնում ենք Պոլ Վալերիի 1934 թ. «Էսթետիկական ասվերջություն» հոդվածում: «Երբ մարդ քաղցած է,- գրում է նա,- քաղցի զգացումը նրան ստիպում է այնպես վարվել, որ քաղցը շուտ չքանա: Բայց եթե մարդ վայելում է ուտելիքը, ապա ուզում է այդ վայելքը պահի, որպեսզի այն տևի կամ վերսկսվի...»: Այնուհետև նշելով, որ նույնը վերաբերում է

Ամփոփելով խորանների մեկնություններում մեր գեղագիտական դիտարկումների արդյունքները, կստանանք հետևյալ ուրվագիծը:

Նախ խորանների բովանդակած բոլոր պատկերամոտիվները ոչ թե կամայական են, այլ օժտված են սիմվոլով (խորհուրդով):

Երկրորդ՝ այդ պատկերամոտիվները, անմիջապես ներգործելով զգայարանների վրա և գեղագիտական հաճույք պատճառելով նրանց (ներգործելով կամարների, սյուների, խոյակների ճարտարապետական կառուցվածքով, ծաղիկների, տունկերի, թռչունների, կենդանիների կերպագրությամբ և գույներով), այդ խորհուրդները ճանաչողներին (դրա համար էլ գրված են մեկնությունները) հոգեպես նախապատրաստում են վերստին մտնելու ավետարանական խոսքերի բովանդակության խորքերը, այսպես ասած, նախադուռ են ծառայում Ավետարանների համար: Եվ զգայական (իմա գեղագիտական) վայելքը դառնում է անհայտը, աստվածայինը, հոգևորը, մտայինը (նոր պլատոնական հասկացություններ) ճանաչելու ուղի (ինչպես զգայականը Դավիթ Անհաղթի և աստվածաբանների կամ Սուրբ Գրքի հեղինակների ստեղծած պատկերները Դիոնիսիոս Արիսպագացու, բանաստեղծական պատկերները Հովհան Դամասկացու համար):

Երրորդ՝ նոր պլատոնականության մեջ և հատկապես Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս աստուածային անուանց» գրվածքում բարին և գեղեցիկը, ինչպես նաև ազնիվը, լույսը և այլն, հանդես են գալիս իբրև աստվածային անուններ, որոնք արտացոլվելով առարկաների և արարված (Աստծու կողմից) աշխարհի մեջ, մեզ միշտ հիշեցնում են աստվածայինի մասին: Այդ սկզբունքը առաջնորդում է նաև մեր մեկնիչներին:

Չորրորդ՝ մեկնիչներն աշխարհը բաժանում են երկու մասի՝ անհրաժեշտի (պրակտիկի, ուտիլիտարի) և վայելչականի (հեդոնիզմ): Այսպիսի բաժանումը գալիս է էպիկուրյան փիլիսոփայությունից:

Եթե անհրաժեշտի (պրակտիկի) ոլորտը այն բաներն են, առանց որոնց մարդ չի կարող ապրել (օդ, ջուր, օթևան, հագուստ, առաջին անհրաժեշտության անուններ), ապա վայելչականի ոլորտն ընդգրկում

մյուս զգայություններին ու զգացումներին. Վալերին շարունակում է. «Տեսողությունը, շոշափելիքը, հոտառությունը, լսողությունը, շարժումը, խոսքը ժամանակ առ ժամանակ ղրկում են որոնել նրանց հարուցած զգայությունները, ամրապնդել կամ վերսկսել դրանք: Այդ էֆեկտների գումարը իրենց անվերջական ուղղվածությամբ, որոնք ես թվարկեցի այստեղ, կարող է կազմել էսթետիկական երևույթների ոլորտը... Այդ ոլորտում բավարարումը վերստեղծում է պահանջ, հետևանքը հարուցում է պատճառը...» (Поль Валери. Об искусстве. М., "Искусство", 1976, с. 113–114).

է այն բաները (պայծառ գույներ, քաղցր ձայներ, նուրբ քիմքի համար ստեղծված գինի, խորտկեղեն, համեմունք, անուշ բույրեր և այլն), առանց որոնց մարդ կարող է գոյատևել, բայց չի կարող բարձրանալ աստվածայինը ճաշակելու աստիճանի: Ուրեմն, զգայական վայելքը (դա չպետք է հասկանալ կոպիտ ձևով) գեղարվեստական արտահայտության առաջին աստիճանն է: Այսինքն, մեր հասկացածով, եթե նկարվում է ծաղիկ ու թռչուն, նրանց հետ բացի գույնից ու կերպից, որոնք ներգործում են տեսողության վրա, գործում են նաև անուշ բույրի ու համի և քաղցր ձայնի զգացողությունը: Պատահական չէ, որ մեկնիչները աքաղաղների պատկերի առիթով խոսում են առավոտյան կանչի մասին, նռենու պատկերի առիթով նրա կեղևի դառը համի և կեղևի մեջ պարփակված նռան հատիկների քաղցր համի մասին և այլն: Պատկերված առարկան անկախ մեր կամքից հարուցում է տարբեր որակի զգայություններ:

Խորանների մեկնությունների բովանդակած գեղագիտական հարցադրումներն այսօր ևս գործում են և ենթակա են նոր հարստացումների գեղարվեստի ետնագույն նյութի վրա:

ԳՈՒՅՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Գեղագիտական երկու կարևոր հարցադրումներից հետո (պատկերները իբրև գեղեցիկի խորհուրդներ Ավետարանների կամ աստվածային խոսքի խորքերը մտնելու համար և վայելքը իբրև աստվածային հոգևորի կամ բանականի ընկալման միակ միջոց) մենք դիմում ենք մեկնություններում գույնի տեսությանը, որը կազմում է գեղագիտական վայելքի բաղկացուցիչ մասը և, իբրև արվեստի տեսության ստորոգություն, ունի առանձին նշանակություն: Մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում է միջնադարյան գեղարվեստական գունամտածողությանը: Ըստ խորանների մեկնությունների, պայծառ կամ «ազնիվ» գույները զգայությունների վրա ներգործող այլ գործոնների հետ (համ, բույր, ձայն, հանգիստ) կատարյալներին (հավատացյալներին)[1] օգնում են բարձրանալու դեպի այն «հոգևոր և իմանալի» վայելչությունները, որոնք նախապատրաստել է Աստված մարդու համար, ինչպես «տաճարի և խորանի զարդերով դաստիարակէր Աստուած զԻսրայէլ»: Այսինքն գույնի արվեստը (այստեղ խորանների մանրանկարչության մեջ) ամենասերտ կերպով կապվում է բնախոսական և հոգեբանական երևույթների հետ, ինչպես հավաստում են Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տաթևացու, Վանական Վարդապետին մեր վերագրած խորանների մեկնությունները: Լ. Գերիկեի և Կ. Շյոնեի «Գույնի երևույթը. նրա կիրառման պատմության և տեսության շուրջը» աշխատությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հետևելու մեր մեկնություններում գույնի ուսմունքի պատմական տեղին և նշանակությանը, որ դուրս է գալիս միջնադարում գույնի, գուտ իբրև խորհրդաբանական համակարգի, ընդունված տեսակետի սահմաններից:

Գույնը վայելչության մյուս գործոններից (համ, բույր, լսողություն, հանգիստ) երբեմն առաջադասվում է, ինչպես ցույց է տալիս Ստեփանոս Սյունեցու մեկնության սկիզբը. «Զառաւել հրաշից արժանի սոսկալի գերապանծութիւն բանից գեղեցկազարդեալ պիտանացուածս զառ ի չորից աւետարանչացն մեզ պիտառութիւն արտայայտելով վսեմական բայիւ, տասնեցուց կանոնացն խորանա-

[1] Այս հասկացությունը («կատարյալ») հիշեցնում է ստոյիկյան փիլիսոփայության «իմաստուն» հասկացությունը (այդ մասին տես Ա. Լոսևի «Ստոյիցիզմ» հոդվածը – "Философская энциклопедия". Т. 5. М., 1970, с. 137).

յարկ գունակ գունակ դեղոգն երիներիմ երանգմունք, որոց հիզան գերկնայիմ մարմնոյն մետալփսն բացատրելով պարտականապես այնպես համագոյգ բանիւք մի առ մի շաղաշարեալ զընթերակայիցն հոլովսն արտակալեալ, որ վասն Քրիստոսի են վկայութեան բանք»[2]:

Գրեթե բոլոր մեկնություններում խորանապատկերներն օժտված են չորս գույներով կարմիր, կանաչ, սև և կապույտ: Երբեմն նշվում են նաև լրացուցիչ երանգներ ծիրանի, բեհեզ, վուշ, երկնագույն (կամ երկրագույն): Դիտարկենք չորս գույների ընդհանուր խորհրդաբանությունը մեկնություններում, սկսած Ը դարից: Ըստ Ստեփանոս Սյունեցու, առաջին խորանը նկարված է չորս գույնով, որոնք նշանակում են «զառաջին խորանին չորեքնիւթեան խորհուրդը»[3]:

Պարզվում է, որ խորանների չորս գույները, իրև չորս տարրերը խորհրդանշող գույներ, պատահական չեն ընտրված կամ լոկ արծագանք չեն անտիկ փիլիսոփաների չորս գույներ-չորս տարրեր համակարգի: Հավանաբար գույների այդ յուրօրինակ ընտրությունը գալիս է Փիլոն Եբրայեցու «Այնոքիկ որ Յելսն է խնդրոց և լուծմանց» գրքի «Ընդէ՞ր սրահին ի բեհեզի մանելոյ ի կապուտակի և ի ծիրանւոյ և ի կարմրոց մանելոյ» հատվածից, որը վերաբերում է Մովսեսի խորանի տասը սրահներին: Ահա թե ինչ է գրում Փիլոնը Մովսեսի խորանի նյութի մասին. «Կազմին առացեալքդ, և ի միասին անկեալքդ չորս են թուով, չորից տարերցդ նշանակ են, երկրի, ջրոյ, օդոյ, հրոյ... Քանզի գերկիր առակէ ի ծեռն բեհեզին. քանզի վուշ երկրաւոր է, և յերկրէ. և ջուր ի ծեռն ծիրանւոյն, վասն զի ջուր է ծնունդ [կամ ծնօդ] նորա. և զօդ ի ծեռն կապուտակին. քանզի սևա-

---

[2] «Առաւել զարմանքի արժանի [աստւածաշունչ] բանի սուրբ գալի մեծությունը. իր ամբողջ գեղեցկազարդ օգուտով հանդերձ, որ չորս ավետարանիչները արտահայտել են վսեմ խոսքերով, բովանդակում են տասը կանոնների խորանածև նկարագրված գույն գույն նեղների պես երանգները, որոնք որպես երկնային մարմնի [բնության] մետաղը [նյութը], բացատրում ենք ներդաշնակ խոսքերով, մեկ մեկ հիշատակելով ըստ այն շարադրանքի, որը վկայում է Քրիստոսի մասին»:

[3] Չորս գլխավոր գույների և չորս տարրերի (էլեմենտների՝ օդ, ջուր, հող, կրակ) հարաբերության մասին խոսում էին արդեն անտիկ փիլիսոփաները էմպեդոկլեսը և Պեմոկրիտը, չորս տարրերին համապատասխանեցնելով հետևյալ չորս գույները սպիտակ, սև, կարմիր և դեղին (տես L. Gericke, K. Schöne. Das Phänomen der Farbe. Zur Geschichte und Theorie ihrer Anwendung. Henschelverlag-Berlin, 1970, S. 12): Հետաքրքիր է, որ Լեոնարդո դա Վինչին ևս հիմնական գույները (դեղին, կանաչ, կապույտ, կարմիր) կապում է չորս տարրերի և բնական երևույթների հետ՝ սպիտակը լույսի, դեղինը երկրի, կանաչը ջրի, կապույտը օդի, կարմիրը հրի, սևը խավարի հետ (Gericke, Schöne..., S. 18, 20):

թույր է օդ, ոչինչ ունի յինքեան լուսածնութիւն. վասն որոյ յայլմէ լուսոյ լուսաւորեալ լինի. և գիուր ի ձեռն կարմրոյն. քանզի գոյնն հրատեսիլ է»[4]: Ուրեմն, մեր մեկնիչների ընդունած հիմնական երանգներից Փիլոնի երկում չկա կանաչը:

Չորս գույնով է նկարված նաև երկրորդ խորանը, որոնցից նշված են սևը, իբրև «իսկական գոյութիւն» (Քրիստոսի), իբրև աստվածաբանական խորհուրդ, հանուն Աստծուն առաջին տեսնողների, կարմիրը սևի վրա կամարի ձևով, իբրև պատարագների գոհերի արյան խորհուրդ, փրկելու համար Աստծուց շեղվողներին («ի խնդիր Աստուծոյ ելողացն»): Եթե ներքևը սև է, վերևը կարմիր, դրանց միջև կապուտակն է, որը խորհրդանշում է հոգևորը (աստվածայինը) մարմնավոր կյանքում: Ոսկեգույն միջին կամարը (առանձին երանգով նշված է ոսկին) համարվում է քահանայական, իսկ պետք է ենթադրել, նրա վրա ծգված գինեգույն կարմիրը ցույց է տալիս Մելքիսեդեկին, որը Քրիստոսին է խորհրդանշում: Իսկ ամենավերևում տարածված սև կամարը խորհրդանշում է Աստծու գալուստը: Չորս գույներով են նկարված նաև երրորդ և չորրորդ խորանները: Երրորդ խորանի առթիվ գույների անունները չեն տրվում: Չորրորդ խորանում կամարների վերևում նշված սեղանի վրա մութը նոսրացել է և բոցը պայծառացել, իսկ կամարների ստորոտում խոյակներից դուրս եկող «եղջյուրները» կարմիր և կապույտ գույներով են, կանաչ են խորանի ստորին մասից դեպի վեր բուսած արմավենիները: Հավքերի համար նշված է սոսկ կարմիրը իբրև նրանց կտուցների և պոչերի (որոշ ձեռագրերում ոտքերի) գույն: Մնացած խորանների համար, պետք է ենթադրել, որ ևս չորս գույն է նախատեսված: Ընդ որում, անվերջ կամ ստվերն է պակասում և կարմիրը պայծառանում, կամ սևը նվազում և կարմիրը թանձրանում կամ հարստանում:

Հաջորդ մեկնությունը, գրված ԺԱ-ԺԲ դարերում (պահպանված է մեզ հայտնի մեկ ձեռագրում՝ ԺԱ-ԺԲ դդ., Մատենադարան № 2952), ևս գույների մասին ժուժկալ է արտահայտվում: Առաջին խորանը չորս գույնով է, կարմիր գինեգույնը նշանակում է Մելքիսեդեկը ի դեմս Քրիստոսի, իսկ սև, կանաչ և կապույտ գույներով նկարված կամարը մարդու մարմինն է խորհրդանշում՝ կազմված արյունից, «ի խող» (հավանաբար ոսկրածուծից), ոսկորներից և մարմնի ծածկույթից (երևի մաշկը), որոնք իրենց հերթին նշանակում են «հայրական,

[4] «Փիլոնի Երրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս, որ են մեկնութիւն Ծննդոց, և ելից, Ճառք ի Սամփսոն, ի Յովնան, և Յերիս մանկունս կամ ի հրեշտակս. Աշխատասիրութեամբ Ղ. Սկյուտիյ աթոռակալ վարդապետի Միսիթարեան Ազգերեանց. Վենետիկ, 1826, էջ 525-526:

որդիական, հոգիական» խորհուրդը, որ վերստին միավորված է:

Այդ նույն խորհուրդը կա Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» գրվածքում (ենթադրվում է, որ այն թարգմանել է Ստեփանոս Սյունեցին)[5]: Վերը նշվեց, որ չորս գույները հանդիսանում են նաև չորս տարրերի խորհուրդը: Ստացվում է՝ չորս գույներն ունեն եռաստիճան խորհուրդ. ա) խորհրդանշում են չորս տարրերը. բ) խորհրդանշում են մարդու մարմնի չորս բաղադրիչ մասերը, որոնք ըստ Եմեսացու, նաև չորս տարրերն են նշանակում. գ) մարդու մարմնի չորս տարրերը խորհրդանշում են Հայր, Որդի, Սուրբ Հոգի և նրանց «միավորական» խորհուրդը: Ըստ երևույթին երրորդ խորանում է, որ սևը թանձրանում է, կարմիրը նվազում: Երկրորդ խորանի առթիվ խոսվում է նաև կարմրի մասին հավքերի կտուցներին և ոտքերին, նաև «խարխարստիւնք» (ակոսազարդ) կապույտ սյուների մասին հնգական մասերով զարդարված: Երրորդ և չորրորդ խորանների մասին նշվում է, որ արդեն սևն է նվաղում և կարմիրը հարստանում: Հինգ և վեցերորդ խորաններում էլ ավելի է ուժեղանում գույների պայծառությունը, որն արտահայտված է նաև սյուների վարդագույն երանգով: Վարդագույնը կապված է համաբարբառ ավետարանիչների հետ, նշանակելով փրկության ավետումը: Այդ խորանները հարուստ են խորհուրդներով մարգարեների (աքաղաղների), արմավենիների, որոնք երկրից երկինք են բարձրանում կանաչ տերևներով և պտուղները իջեցնում դեպի երկիր: Յոթերորդ և ութերորդ խորաններում սևը նորից է պակասում և կարմիրը պայծառանում, քանի որ խաչի մերձենալու հետ մթագնում է Հին Օրենքը (Հին Կտակարանը և Մովսիսյան օրենքները): Խոսվում է նաև ոսկեգույն կամարի, իբրև քահանայական խորհրդի մասին: Տասներորդ խորանը ծաղկած խաչի հետ կապված խորհուրդ ունի, և ուստի կամարների սյուները «կարմրագոյնք, համակ պայծառ վարդագոյն» էին: Այնուհետև խոսք չկա գույների մասին:

Չորրորդ և վեցերորդ մեկնությունները (ԺԹ-ԺԴ դարեր) ավելի մոտ են միմյանց: Դ մեկնության մեջ պատվիրվում է առաջին խորանը նկարել երեք, վեցերորդ մեկնության մեջ՝ չորս գույներով, թեպետ վեցերորդում գույների թիվը («կապուտակ, ծիրանի, կարմիր,

---

[5] Հայ մատենագրության մեջ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» գրվածքի հեղինակ է համարվում Բարսեղ Կեսարացին (տես Կ. Մուրադյան. Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրության մեջ. Երևան, 1976, էջ 73, 180): Մատենագիտական տվյալները տես Ս. վրդ. Գրիգորեան. Ստեփանոս Սիւնեցի. Պեյրութ, Լիբանան, 1958, էջ 31-32:

բեհեզ, վուշ, երկնագույն նկարեալ կամարն»)* անցնում է երեքից: Սյուներն ունեն ծիրանի գույն («գիաստատութիւն աթոռոյն արտաքոյ տարերցս»): Հետաքրքիրն այն է, որ երկու մեկնության մեջ էլ առաջին երեք խորանները չեն տարանջատված, և առաջին խորանի ատրիբուտների մեկնությունից հետո անմիջապես սկսվում է չորրորդ խորանի մեկնությունը:

Ուրեմն, երկու մեկնության մեջ էլ առաջին խորանի սյուները, ինչպես տեսանք, ծիրանի են: Այնուհետև վեցերորդ մեկնության մեջ խոսվում է «արտաքին» անի մասին (Մելքիսեդեկի քահանայությունը ի դեմս Քրիստոսի): Պատվիրված է կամարները նկարել չորս գույնով (սևով և կարմիրով, կանաչով և կապուտակով), ինչպես մարդու մարմինը կազմված է «յարիւն և ի մաղաս, յոսկերս և ի ծածկոյթ մարմնոյ», որոնք էլ իրենց հերթին խորհրդանշում են հայրական, որդիական, հոգիական և դարձյալ միավորական խորհուրդը: Դա վերցված է երկրորդ մեկնությունից: Հետաքրքիր է, որ մարդու մարմինը կազմող այդ նյութերից երկուսը, ըստ Գրիգոր Նյուսացու (Նեմեսիոս Էմեսացու) նմանեցված է չորս տարրերին. «Նմանեցուցանեն երկրի սեաւ մաղձ, և ջրոյ զմաղաս, օդոյ զարիւն, և հրոյ զխարտեաշ մաղձ» (ՆՀԲ, Բ, էջ 198): Այդ հատվածը չկա Դ մեկնության մեջ: Այնտեղ խոսվում է երկրորդ խորանի մասին, որ զարդարված է չորս գույնով, «ի ներքոյ ունելով զանաղեղն, որ զսոսկական զարդն ցուցանին զխորանին զնրբագոյնն, վասն առաջին տեսողացն», որի վրա կարմիր «կամարն ձգեալ», իբրև պատարագի արյան գոհ, ինչպես Սյունեցու մոտ է և երկրորդ մեկնության մեջ: Այդ նույնը, առանց խորանի համարը նշելու, ասվում է վեցերորդ մեկնության մեջ: Այնուհետև յոթերորդ մեկնության մեջ շարունակվում է կարմիր գինեգույնի խորհուրդը (Մելքիսեդեկն ի դեմս Քրիստոսի), որի մասին ավելի վերևում խոսվել է չորրորդ մեկնության առթիվ: Շարունակությունը նորից սկսվում է նմանվել: Չորրորդ մեկնության մեջ առաջին խորանի կամ կանոնի համար վերստին առաջարկվում է «Գ Գ (թերևս 3-ական. Վ.Ղ.) գոյն մի մի կամարն» (վեցերորդ մեկնության մեջ ավելի անորոշ ձևով), որ միասնական երրորդության գաղափարն է արտահայտում և կամարների վրա «կարմիր սեղանն բոցախառն հրով և ի վերա [նմին] ամպն»: Այնուհետև գալիս է մի հարուստ սիմվոլիկա, որտեղ գույները ինչի՞ համար են և ո՞ր խորա-

* Որոշ ձեռագրեր տալիս են «երկնագույն» ձևը, որը ճիշտ չէ, եթե իրոք այդ սիմվոլիկայի ակունքը Փիլոն Եբրայեցու գրվածքն է: Վերջինիս մոտ բեհեզ, վուշ, երկնագույն հաջորդ են գալիս միասին («... Քանզի զերկիր առակէ բեհեզին. քանզի վուշ երկրաւոր է...») (Փիլոնի Եբրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս..., էջ 525):

նում, մնում է անորոշ և նման Ստեփանոս Սյունեցու մեկնությանը: Հինգերորդ խորանի առթիվ նշվում է, որ ստվերը պակասում է և կարմիրը պայծառանում, ծաղկում շուշան ծաղիկը:

Խորանների մի քանի մեկնություններ կապվում են Շնորհալու մեկնության հետ, որտեղ առաջին անգամ պայծառ գույները համարվում են գլխավոր վայելչություններից մեկը: Դիմելով Ավետարանների ցանկիչներին և հիմնադիրներին (այստեղ խորանների աղյուսակները և բնագիրը իրականացնողներին), Շնորհալին բացատրում է, որ հիշյալ գրվածքում խոսվում է հոգևոր վայելչությունների և «անապական գեղեցկությունների» մասին, որոնք արտահայտվում են հեշտալի դեղերով, գույնզգույն ծաղիկներով և պետպես հորինվածքներով: Հիմնական գույները նույնն են կարմիր, կանաչ, սև և կապույտ, և այս չորս գույներից բացի նաև ծիրանի: Այս մեկնության մեջ առանձին խորանների գունաշարը քննելիս հստակ չի նշվում, թե դրանք քանի գույնից են բաղկացած: Սակայն նշվում են այն գույները, որոնք հուզական և սիմվոլիկ լիցք են կրում: Շնորհալին այդ հիմնական գույներն օժտում է հուզական առարկայական բովանդակությամբ, այն, ինչ Գյոթեն համարում է գույների զգայա-բարոյական մշակում: Այսպես, առաջին խորանում գույնը համակ ծիրանի է[7] և նվիրված ամենակալ Աստծուն Սուրբ Երրորդությանը, և խորհրդանշում է «ամենակալ բազավորությունը» «անսպառ և անվախճան»:

Երկրորդ և երրորդ խորանները նկարված են կանաչով և սևով, իբրև գլխավոր գույներ, և խորհրդանշում են միջին և վերջին քահանայապետությունները, ընդ որում կանաչը նրանց անմահությունն է գույց տալիս, սևը Աստծո անհասությունը նրանց համար: Այստեղ ոսկին նշված է սիրամարգերի համար («ոսկեփետուրք և ոսկետունք»), որոնք այս դասերի մաքուր և անաղարտ բնությունն են ակնարկում: Չորրորդ խորանը կապվում է երկրային դրախտի, հետևապես չորս տարրերի հետ: Այստեղ իշխող գույներն են սևը և կապույտը, իբրև սգո գույներ, քանի որ Ադամը և նրա որդիները զրկվում են դրախտից (Գյոթեն ևս կապույտը[8] դիտում է իբրև սգո

[7] Ծիրանի ասելով մեր մեկնիչները (ինչպես Գյոթեն և Շոպենհաուերը գույների մասին իրենց ուսմունքներում) նկատի ունեն կատարյալ կարմիրը, որն իր արժանիքների համար արքայական է համարվել և սպեկտրում ավելի շատ հակված է դեպի կապույտը, քան դեպի նարնջագույնը (Gericke, Schöne..., S. 36, 48):

[8] Ըստ Գյոթեի, ինչպես դեղինը միշտ լույս է կրում, այնպես էլ, կարելի է ասել, որ կապույտը միշտ կրում է մութը (Gericke, Schöne..., S. 36, 48), նաև, որ «կապույտ ապակին առարկաները գույց է տալիս սգո լույսով» (նույն տեղում, էջ 36):

գույն):

Հինգ և վեցերորդ խորաններում ավելանում է կարմիրը, որ կապված է Աբրահամի անվան հետ: Իր հերթին Աբրահամի անունը կապվում է Մելքիսեդեկի անվան հետ, որն արդեն Պողոս առաքյալի կողմից համարվում է Քրիստոսի նախատիպար: «Եւ աստ սեաւնց գինեգոյն որակն նշանակէ զՄելքիսեդէկի քահանայութիւն ի դէմս Քրիստոսի»,- ասված է մեկնության մեջ: Որոշ ձեռագրեր գինեգույն բառի փոխարեն տալիս են գույնգույն կամ գույն և գույն: Մենք հակված ենք ավելի շուտ գինեգույն բառին, քանի որ այն ավելի մոտ է կարմիրին և առանձնապես ծիրանիին (պուրպուրին), մանավանդ որ Սյուներու և այլ մեկնություններում Մելքիսեդեկի անունը կապվում է գինեգույնի հետ: Այս խորանների ատրիբուտների հետ Շնորհալին հատուկ կանգ է առնում շուշան ծաղկի վրա, որին հատկացնում է երեք գույն («իսկ շուշան երիս որակս ունի») սպիտակ, դեղին և կարմիր: Սպիտակը նշում է նահապետների կյանքի մաքրությունը և պարզությունը, դեղինը ժուժկալությունը և կարմրությունը՝ վաստակը:

Յոթերորդ և ութերորդ խորաններն արտահայտում են մովսիսյան խորանի պայծառությունը: Սակայն սյուները կապույտով են ներկված «խառխառուտք»: Երկրորդ մեկնության մեջ (ԺԱ-ԺԲ դդ.) Մովսեսի խորանը երրորդն է, նույնպես կապույտ սյուներով «խարխարտիւնք»: Չորրորդ (Վանական Վարդապետի խմբագրած) մեկնության մեջ կապույտ սյուները պատկանում են չորրորդ խորանին և «հինգ հինգ մասամբ խազիազուտեալք»: Հինգերորդ մեկնության մեջ (հնագույն ձեռագիրը 1419 թ., գրված Գրիգոր Խլաթեցու ձեռքով) «խարխառուտք», վեցերորդ մեկնությունը տալիս է «խազիազեալք» բառը: Այս բոլոր բառերը համադրելով հանգում ենք այն եզրակացության, որ սյուները ներկված են ակոսավոր խազերով ու գույներով, այսինքն որևէ քարի (օրինակ, մարմարի) նմանակելով: Խազ ասելով պետք է հասկանանք ակոս, իսկ Թ-Ժ դարերի ձեռագրերի խորաններում սյուները հաճախ ակոսավոր են (կաննելյուրներով) նմանակելով անտիկ սյուներին: Տասնմեկերորդ մեկնության մեջ երկրորդ խորանի առթիվ նշված է. «Սիւնքն կապոյտք խառխառ ոստիւքն...»: Սա արդեն միանգամից փոխում է իմաստը: Ուրեմն, կապույտ սյուները ոչ թե նմանակում են քարի, այլ ներկված են խառը ոստերով կամ շյուղերով, որ ևս հնագույն շրջաններից հատուկ է խորանապատկերներին: Այստեղ կամարների տակ (հավանաբար ստորին կամարը) սևը թանձրանում է և կարմիրը նվազում: Մի մեծ խումբ ձեռագրեր կամարների տակ սևի թանձրացման մա-

սին ոչ մի խոսք չեն ասում:

Իններորդ խորանն ավելի «զարդարուն է երանգներով», քանի որ սևն ու կապույտը նվազում են, կարմիրը՝ պայծառանում, քանզի այդ ժամանակներում մարգարեները հռչակում են Աստծու Որդու գալուստը: Տասներորդ խորանը. «որ կայ հանդէպ իններորդին», «առաւել զարդարուն և շնորհաշուք և պայծառ է», «վարդագոյն ներկուածով կարմրութեամբ», որտեղ գրեթե չկան սևն ու կապուտակը, «զի հինն էանց խաւարն մեղաց և անգիտութեան, սգոյ և տխրութեան, և ամենայն ինչ նոր եղև արեամբն Քրիստոսի ներկեալ երկինք և երկիր, ամենայն մասամբք իւրեանց, և զարդիւք», որտեղ խաչը բարձրացվում է «ի գլուխն վերնոյ կամարին»:

Չորրորդ մեկնությունն ունի որոշ երանգներ, որոնք հարստացնում են զարդ դիտարկված գույնի տեսության համակարգը: Եթե առանձին խորանների բնութագրումը նման է Շնորհալու մեկնության մեջ եղած բնորոշումներին (դա վերաբերում է խորհրդաբանության ոլորտին), ապա չորս գույների կիրառումը տարբեր խորաններում հիշեցնում է Սյունեցու մեկնությունը: Առաջին երկու խորանները չորս գույներով են, թեև նշված է վեց անուն կապուտակ, ծիրանի, կարմիր, բեհեզ, վուշ, երկրագույն: Երկրագույնը այստեղ փոխարինում է սևին, կանաչը բացակայում է, «բեհեզ» և «վուշ» կոչվող գույները մեզ համար անորոշ են: Առաջին խորանում բացի ընդհանուր գույներից, առանձին նշվում են ծիրանի սյուները «զհաստատութիւն առաջին աթոռոյն արտաքոյ տարերց»: Շատ հարուստ է երկրորդ խորանի կամարների նկարագրությունը – ներքևի կամարը սև գույնով է նշվում (ըստ երևույթին թույլ սև). «Ջսոսկական զարդն ցուցանին զխորանին նրբագոյնն, վասն առաջին տեսողացն...»: Պետք է ենթատեքստից հասկանալ, որ սև գույնը Աստծուն առաջին տեսնողների զգացած երկյուղի արտահայտությունն է: Նրանից վեր կարմիր կամարն է, որպես պատարագի զոհերի խորհուրդ, իսկ «միջոցն կապուտակ», պետք է հասկանալ կարմիրի և սևի միջև, ինչպես Ստեփանոս Սյունեցու մոտ է: Այնուհետև նշվում է «ոսկեգոյն կամարն գինեգոյն», իբրև Մելքիսեդեկի խորհուրդ ի դեմս Քրիստոսի: Այստեղ կա բնագրի աղճատում, որ ուղղված և ճշտված է մի այլ ձեռագրում (ԺԷ դարի)- «Իսկ ոսկեգոյն կամարն զքահանայական ունի խորհուրդ ի միջի կացեալ: Իսկ կարմիր գինեգոյն բերէ զխորհուրդ Մելքիսեդէկին ի դէմս Քրիստոսի»: Այս ուղղումը կատարված է Սյունեցու մեկնության հիման վրա: Եվ փաստորեն ոսկու քահանայական (այսինքն հանդիսավոր) խորհուրդն անմիջապես կապվում է

գինեգույն կարմիրի կամ ծիրանիի (Մելքիսեդեկի խորհուրդ) հետ: Համարների հիմնականում կապույտ, ոսկի, կարմիր (գինեգույն) գունահարաբերությունը, որ կա Սյունեցու և ուրիշների մեկնությունների մեջ, ինչպես նշում է Վան Բիեման Հյուլցելի գույնի ուսումնքի առթիվ 1930 թ., սրբազան խորալային տրամադրություն է բերում (լուսավոր հանդես է գալիս ոսկին, միջին տոն՝ շողշողուն կարմիրը, իբրև խավար՝ մուգ կապույտը)[9]:

Ներսես Շնորհալուց հետո մյուս մեկնությունը, որտեղ որոշակի ու մանրագնին է արծարծվում գույների կարգը, Գրիգոր Տաթևացունն է: «Վասն ժ խորանացն և զանազան գունոցն» ենթագլխում նա նախ նշում է կիրառվող գույները, որոնք համապատասխանում են չորս տարրերին, և ոսկին. «Կարմիր, կանաչ, սեաւ, կապոյտ և ոսկին անապական հինգերորդ էութեան երկնից»: Մյուս մեկնություններում ոսկին հանդես է գալիս տարբեր կապակցություններում (ոսկեզգեստ, ոսկեձույլ, ոսկետտունք և այլն), բայց այստեղ է, որ այն հանդես է գալիս իր ուղղակի իմաստով իբրև հինգերորդ էության՝ երկնքի խորհուրդ, որ վերնյութական է և վերտարերային[10]: Ըստ եկեղեցու հայրերի (ինչպես գույց են տալիս մի շարք գիտնականներ ու բյուզանդագետներ Դվորժակ, Շյոնե, Վեսսել, Ավերինցև և այլք), ոսկին պետք է հասկանալ իբրև աստվածային լույս կամ արփիափայլություն[11]: Հաջորդ նախադասության մեջ անհասկանալի է «դարձեալ Դ աստառէ ծաղկի» արտահայտությունը: Բայց եթե առաջնորդվենք բնագրի տրամաբանությամբ, ապա կհասնենք մի

[9] Gericke, Schöne..., S. 93:

[10] Ի տարբերություն երկրի «երկինք է առաւել պարզ, գի ոչ է ի յորից տարերց, այլ մի պարզագոյն տարր, այսինքն հինգերորդ էութիւն»,-գրում է Յովհան Որոտնեցին (տես Հ. Հ. Քյոսեյան. Յովհաննես Մայրագոմեցին և հայ միջնադարյան խորհրդաճշաքի աստվածաբանական մի քանի հարցեր - «Էջմիածին», Յունուար, 1986, էջ 53-54):

[11] Գյոթեն լույսին ամենամոտիկ գույնը համարում է դեղինը: Իսկ ոսկու առթիվ խոսում է իբրև մի նոր ու վսեմ ըմբռնման մասին, որպես ավելի ամուր դեղին: Այդ առումով նա ավելի հարուստ ընկալում է հայտնաբերում, քան պարզապես ոսկու կապույտը աստվածային լույսի հետ (Gericke, Schöne..., S. 35): Միջնադարում ոսկու արժեքի և իմաստի մասին հիմնական մեկնաբանությունները հավաքված են Կ. Վեսսելի «Ոսկե ֆոն» («Goldgrund») հոդվածում (տես «Reallexikon zur byzantinischen Kunst». B. II. 1971, Stuttgart, S. 880-894):

Ըստ Վ. Բիչկովի, դեղինը Դիոնիսիոս Արիսպագացու մոտ ընկալվել է իբրև «ոսկեկերպ», իսկ ոսկին իբրև «լուսակերպ» (Бычков. Византийская эстетика, с. 106): Միջնադարյան մատենագրության մեջ ոսկու իմաստների մասին հետաքրքիր ուսումնասիրություն է գրել Ս. Ավերինցը – С. С. Аверинцев. Золото в системе ранневизантийской культуры ("Византия, южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа". Искусство и культура. Сб. статей в честь В. Н. Лазарева. М., 1973, с. 43-52):

ըմբռնման, որ լրիվ նոր է մինչև այժմ հանդիպած մեկնությունների մեջ: Նախադասությունը բերենք լրիվ. «Դարձեալ Դ աստառէ ծաղկի և Բ շուք, և Բ բաց, մի ծիրանի և մի ոսկի, որ լինի ժ ըստ ժ խորանացն»: Տաթևացին չորս սիմվոլիկ գույներն իրենց երանգներով ուզում է հասցնել խորանների սրբազան թվին, այսինքն տասի: Աստառ բառն այստեղ հավանաբար երանգի կամ գույնի իմաստ ունի, քանի որ այն բացատրվում է շուք և բաց տերմիններով: Նշանակում է նախադասությունը կարելի է թարգմանել այսպես. «Չորս գունամակերեսին ավելանում է երկու ստվերային և երկու լուսավոր մակերես, նաև մի ծիրանի և մի ոսկի, որ ստացվում է տասը՝ ըստ տասը խորանների թվի»: Ուրեմն, խոսքը վերաբերում է նույն գույնի մուգ և բաց երանգների հակադրությանը, որ նորություն էր խորանների մեկնություններում և նույնպես հիմնված գործող մանրաանկարչության վրա, քանի որ նկարիչները հիմնական վառ գույները (կանաչ, կարմիր, կապույտ) հատկապես Կիլիկիայում և Գլաձորում չէին թողնում առանց մուգ և բաց երանգների, ընդ որում մուգից դեպի բաց գնում էին աստիճանաբար:

Առաջին խորանում, ինչպես Շնորհալու մոտ, գերիշխող ծիրանի գույնը բազավորական է: Այն բառացի համընկնում է պուրպուր գույնին Գյոթեի տված բացատրությանը նրա «Գույների ուսմունքում» այսինքն «կարելի է ծիրանին համարել արքայական բնույթի»[12]: Թագավորական է, նշում է Տաթևացին, որովհետև «ցուցանէ զամենակալ թագաւորութիւն Աստուծոյ» և «բոլորովին, գի անվախճան է»: Երկրորդ և երրորդ խորանները կանաչ են, ցույց տալով հրեշտակների անվախճան կյանքը: Եվ կանաչի հետ խոսվում է նաև սիրամարգի գլխի ոսկի փետուրի և պոչի մասին, իբրև առավոտյան և երեկոյան ճանաչման սիմվոլների, նաև անապական բնության մասին: Սև ոտքերը նշանակում են կրկնակի տրտմություն մեղավոր մարդկանց (Ադամի սերունդների) և «անկելոց», այսինքն հրեշտակների դասի: Չորրորդ խորանի (Ադամի դրախտ) սյուները չորսն են, իբրև չորս տարրերը, գույները՝ սև և կապույտ, թեպետ որոշակի չի ասվում, թե դրանք կամարների, թե՞ սյուների գույներն են: Սևը ցույց է տալիս Ադամի մաշկյա հագուստը, կապույտը՝ մարդու անկումից հետո դեռևս աստվածային նշույլ կրելու առկայությունը:

Հինգերորդ և վեցերորդ խորանների առթիվ կարմիր գույնը դիտվում է իբրև Նոյի ու Աբրահամի մատուցած պատարագի գոհ, իբրև խորհրդանիշ «արեանն Որդոյն Աստուծոյ»: Շուշանի համար երեք

[12] Sb u Gericke, Schöne..., S. 45.

գույն է տրված, ինչպես Շնորհալու մոտ սպիտակ, դեղին և կարմիր: Յոթ և ութերորդ խորանների առթիվ նշվում է կարմիրի նվագման և կապույտի ու սևի ավելացման մասին, քանի որ դեռ «ստուերական էր աւրէնքն և արիւն անասնոցն սակաւ ինչ սրբութիւն մարմնոյ»: Իններորդ խորանում նվագում են սևն ու կապույտը, և ավելանում է կարմիրը, քանի որ մոտենում է Քրիստոսի գալուստը (աքաղաղը մարգարեների խորհուրդն է, նռենենիները՝ նրանց խոսքը): Տասներորդ խորանը (եկեղեցին իր պայծառությամբ) համատարած կարմիր է, իսկ թռչունների կարմիր բերաններն ու ոտքերը ցույց են տալիս Քրիստոսի մարդեղությունը: Այստեղ մուգ գույնի ուժեղացման հետ տրտմության և պայծառ գույների հետ ուրախության և հույսի հույզերի մեկնաբանումը հիշեցնում է Շնորհալու մեկնությունը:

Գրիգոր Տաթևացին գույների տեսությունը տարածում է նաև Ավետարանների ցանկերի չորս տեսակ գրերի վրա: Կարմիրով գրված տասը գլխագիրների տակ պետք է հասկանալ տասը կանոնները, որոնք խորաններում հաճախ գրվում են կարմիրով: Իսկ կանաչ գիրը թեպետ գործածվում է, բայց այստեղ դժվար է որսալ նրա իմաստը: Կապույտը, իբրև կիրակի և այլ տոների նշում, որոնք գտնվում են կիրակիների միջև, ևս գործածական է: Սևը հանդես է գալիս իբրև տնահամարների և համաձայնության տախտակների «ճապաղ ցանկերի» կամ «ցրվացանկերի» գիրի գույն (ավետարանական բնագրերի ստորին լուսանցքում): Ծիրանին (հաճախ կարմիրն ու ծիրանին շփոթված են), իրոք, հանդես է գալիս գլխագիր (գլխատառ) և գլխի առաջին տող (փոխառաջ), ուստի նշանակում է՝ Աստվածաշունչ գրքի գլխի և ամեն ինչի սկիզբն է Աստված: Ոսկի տառերը և տողերը ավետարանական բնագրում նշանակում են Տիրոջ «անսուտ և անսուրական» խոսքերը, որոնցով լուսավորվում են հավատացյալների միտքն ու հոգին: Տաթևացին գունավոր գրերի խորհրդաբանական հատվածը մտցնում է այս մեկնության մեջ, որովհետև այն ավելի խորն է մշակված իր իսկ գրած Գեորգ Սկևռացու Գրչության արվեստի մեկնության մեջ:

Որ գույների տեսությունը խորանների մեկնություններում ունեցել է կարևոր նշանակություն, երևում է նաև Ստեփանոս Սյունեցու մեկնության երկրորդ խմբագրության վերնագրից. «Տիեզերալուր և աշխարհալոյս վարդապետի և հոգենըւագ երգաւղի, տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի Կլայեցւոյ արարեալ պատճառ ժ խորանաց սրբոյ Աւետարանին և վասն երանեկ ըռանկ գունոցն, ծաղկանց և հաւուցն և ծառոցն ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»: Ուրեմն, խորհուրդ

կրող ատրիբուտների շարքում առաջինը տրվում է գույների անունը: Եվ այս վերնագիրը մեզ համար անհայտ աղբյուրից դրել է Գրիգոր Խլաթեցին: Նրա իսկ գրած հիշատակարանը սկսվում է վառքով և չորս թվի մեկնությամբ, որտեղ Ավետարանները համարում է «շաղկապեալ սրբոց աւետարանչացն ըստ բազմերանգ գունոց ի մի ոստայնանկելով հանճար»: «Վասն ականց» (Մատենադարան N 6649, ԺԵ դար) խորհրդապաշտական երկում ակն օժտված է չորս հատկությամբ. ա) գույն, բ) պայծառություն, գ) պարզություն, դ) ներգործություն և ազդումն: Այդ բոլոր հատկանիշները, որ տրված են թանկարժեք քարին, փաստորեն խորանների մեկնություններում հանդես են գալիս իբրև գույնի հատկանիշներ: Իսկ դա ստիպում է վերանայել ընդունված այն տեսակետը, թե քրիստոնեական միջնադարում գույնը բացառապես կապված է եղել խորհրդանիշի ու կանոնի հետ[13]: Մինչև այժմ անհամեմատ քիչ է ուշադրություն դարձվել միջնադարում գույնի գեղագիտական և հոգեբանական կողմի վրա[14], թեկուզ խորհրդաբանության մակարդակով, որ բացահայտորեն ներկայացնում են մեր մեկնիչները: Ըստ նրանց, կարմիրը իր երանգներով (ծիրանի, վարդագույն) գիտակցվել է իբրև առավելագույն ներգործություն ունեցող արժեքով գույն, որը այդ իմաստով անփոխարինելի է, և նրա ուժեղացման ու թուլացման, և, ընդհակառակը, կապույտի ու սևի թուլացման ու ուժեղացման հետ են կապվում բոլոր անցումները մեծագույն ցնծությունից մինչև խոր սրբազան տրտմություն և նորից թևակոխում դեպի ցնծագին գունաշխարհ:

Վերջերս լույս տեսան Ա. Արևշատյանի «Հայ միջնադարյան «ձայնից» մեկնություններ» վերնագրով երաժշտության տեսության հայ միջնադարյան բնագրեր ուսումնասիրությամբ հանդերձ: Այդ բնագրերը կարծես «խորանների մեկնությունների» երաժշտական

---

[13] Տես Gericke, Schöne..., S. 16-17: Նաև «Farbensymbolik» հոդվածը («Reallexikon zur byzantinischen Kunst», B. II, 1971, Stuttgart, S. 524-533):

[14] Այդ իմաստով բացառիկ փորձ պետք է համարել Ն. Քոթանջյանի ուսումնասիրությունները (Н. Г. Котанджян. Цвет в раннесредневековой живописи Армении. Ереван, 1978; Н. Г. Котанджян. Цвет в начальных миниатюрах Эчмиадзинского Евангелия ("Древнерусское искусство". Рукописная книга. Сб. третий. М., 1963, с. 281-299):
Կիլիկյան մանրանկարներում գույների պիգմենտների և խառնուրդների մասին հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարված քիմիական տեսակետից փորձանմուշների միջոցով: Տես D. E. Cabelli, M. V. Orna, Th. F. Mathews. Analaysis of Medieval Pigments from Cilician Armenia.- ACS Advances in Chemistry Series. No. 205. Archeological Chemistry. 1984, p. 243-254.

գուգահեռներն են, ինչպես նկատել է երաժշտագետը[15]: Ընդ որում, դրանցից երկուսը գրել են մեր մեկնությունների հեղինակները (Վանական Վարդապետ, ս. Գրիգոր Տաթևացի):

Գեղագիտական որոշ հարցադրումներ կամ մոտ են, կամ նույնանում են: Դրանցից է 4 և 10 թվերի խորհրդաբանությունը կապված չորս տարրերի և 10-ի կատարելության հետ, գուգորդվելով ձայների կամ գույների թվին. Մովսեսի խորանի գույներին ու տասնաբանյա պատվիրաններին: Թովմա Մեծոփեցին ուղղակի գրում է չորս ձայների և բաց ու մուգ գույների բազմազանության ու անկրկնելիության մասին[16]: Ինչպես յուրաքանչյուր գույն կամ գունահամադրություն առաջացնում է որոշակի զգացում և տրամադրություն, նույնը վերաբերում է նաև յուրաքանչյուր ձայնի, ինչպես գույց են տալիս մեկնիչները (Անանիա Նարեկացի), ս. Դավիթ Անհաղթը, նաև արաբ մտածողները ըստ Ա. Արևշատյանի դիտարկումների[17]: Եվ ինչպես ս. Ներսես Շնորհալին խոսում է պատկերներում գույնի, հածի, ձայնի և այլ զգայությունների հարուցման մասին, այդպես էլ արաբ փիլիսոփա Ալ Քինդին (Ը դար) «փորձում էր ընդհանրություն հաստատել մեղեդիների, գույների և բուրմունքների գեղագիտական ընկալման մեջ... որ գոյություն ունի որոշակի համապատասխանություն առանձին գույների ու մեղեդիների միջև, նրանց առաջացրած զգացումների տեսակետից: Նույնը նկատելի է, պնդում էր նա, բուրմունքների դեպքում, որոնք յուրօրինակ անձայն երաժշտության տեսակ են ներկայացնում»[18]: Այսինքն էսթետիկական նման խնդիրները հուզում էին նաև իսլամի մտածողներին:

---

[15] Ա. Արևշատյան, Հայ միջնադարյան «Ձայնից» մեկնություններ, «Կոմիտաս», Երևան 2003, էջ 62-63:
[16] Նույն տեղում, էջ 72, 134-135:
[17] Նույն տեղում, էջ 78-79:
[18] Նույն տեղում, էջ 84:

ՊԱՏԿԵՐԱՍՏՈՒՎԱԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեկնություններում խորանների և կաճոնների քանակը համապատասխանում է (ծեռագիր Ավետարաններում նրանց թիվը մեծ մասամբ տարբերվում է, եթե չհաշվենք խորանածև պատկերազարդված եվսեբիոսի թղթի թերթերը): Այդ թիվը տասն է խորհրդավոր մի թիվ («Իսկ խորհրդով տեսեալ զտասն վասն զի թիւ է սրբագոյն և նուեր Աստուծոյ»): Իսկ թե ինչո՞ւմ է կայանում տասի խորհրդավոր կամ աստվածային թիվ լինելը, մանրամասն կխոսվի թվերին նվիրված բաժնում: Տասը խորաններն օժտված են առանձին-առանձին խորհուրդներով: Մեր կարծիքով, հարմար կլիներ քննել ինչպես առանձին-առանձին խորանների, այնպես էլ նրանց բովանդակած պատկերամոտիվների արտահայտած խորհուրդները: Դա թույլ կտա մի տեղում միավորել այն բոլոր մոտիվները, որոնք վերաբերում են տվյալ խորանին և որոնք նշում են տարբեր մեկնիչները:

Բայց նախ հարկ է պարզել <u>խորան</u> հասկացության խորհրդանշական ստուգաբանական բացատրությունը, որ տալիս են մեր մեկնությունները: Բարեբախտաբար, այդ գործը զգալի չափով կատարել է պրոֆ. Ռ. Թոմսոնը[1]: Նախ եկեղեցու համեմատությունը երկնքի հետ Արիստակես Լաստիվերցու մոտ («...եկեղեցիք, որ ի նոսա (վանքերում-Վ. Ղ.) որ գերկնից բերեն գնմանութիւն վասն պայծառ շինուածոցն, և վասն գեղեցկաշուք զարդարանացն...»)[2], ապա իրև Աստծո տուն համեմատելով երկնակամարի հետ, որ գուգորդվում է առաջին խորանի խորհուրդին («Գրեալ ևս է տեսակ (ծև-Վ. Ղ.) մեծութեան վերնումն կամարին»)[3], իսկ կամարն էլ, որ հունարենից է փոխառված, իր հերթին խորանի իմաստով է գործածվում[4] (ըստ Թոմսոնի, <u>խորան</u> բառը Ս. Գրքում գործածվում է մի քանի հարյուր անգամ):

Ստեփանոս Սյունեցու մոտ <u>խորան</u> բառը մի դեպքում գործածվում է իբրև կաճոն (համաբարբառի աղյուսակ), ինչպես «Արդ առա-

---

[1] Տես R. W. Thomson. Architectural Symbolizm in Classical Armenian Literature (Extract from the Journal of Theological Studies. New Series. Vol. XXX. Part I. 1979. Oxford. p. 102-114).

[2] «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ» աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի. Երևան 1963, էջ 55:

[3] «Սիրոյն Յովն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանքի վանականի Մատենագրութիւնք» ի Վենետիկ 1840, էջ 198 (Բան ՃԲ, ժ):

[4] Տես Թոմսոն, նույն տեղում, էջ 105:

ջին խորանն...», այլ դեպքերում իբրև կամար բառի հոմանիշ, որը իր գույներով խորհրդանշում է «զերկնային մարմնոյն մետալիսն»: Խորան բառը կամարի իմաստով է գործածվում պուն բառի հետ («արիւնաներկեալ կարմրաւ սեաւցն և խորանացն»): Շնորհալին կամար և խորան բառերը տարբեր նշանակությամբ է գործածում: Իսկ Գրիգոր Տաթևացին, հավանաբար ելնելով ԺԱ-ԺԴ դարերի խորանների պատկերման պրակտիկայից (խորանների գլխազարդերը վերածվում են ուղղանկյունածև գորգադաշտի, երբեմն ներառնելով նաև կամարի պատկերը), տիեզերքի և երկնքի խորհուրդ է նրանց վերագրում: «Իսկ (խորանի-Վ. Դ.) ձևն կամար և չորք անկիւնի զերկնից և զկողմանց աշխարհիս ունի զնմանութիւն»[5]:

Ինչ վերաբերում է թռչունների և կենդանիների պատկերներին, ապա ինչպես արևմտյան «Բեստիարիումներում», այնպես էլ «Խորանների մեկնություններում» կենդանիները նմանեցվում են կրոնական և բարոյագիտական կերպարների ու հասկացությունների[6], երբեմն, ինչպես ասում է Գրիգոր Տաթևացին, «զանազան կենդանիքս այս զգանազան բարս նշանակեն մարդկան» (իսկ մարդկանց բարքերը տիպականացված են Սուրբ Գրքում): Այդ «Բեստիարիումների» համար աղբյուր են հանդիսացել «ֆիզիոլոգոսի» կամ «Բարոյախաւսի» հունական ծեռագրերը, որը որպես տրակտատ կենդանիների մասին Ե-Զ դարերում թարգմանվել է լատիներեն, ասորերեն, հայերեն, եթովպերեն[7]: «Բարոյախաւսը» կենդանիների մասին անտիկ երկերի մեկնաբանություն է[8]: Ինչպես ցույց է տալիս «Խորանների մեկնությունների» համեմատությունը Կ. Մուրատովայի «Բեստիարիումների» մասին հետազոտության և Ն. Մառի հրապարակած «Բարոյախաւսի» հայերեն թարգմանության հետ[9],

---

[5] Յովհան Որոտնեցին, որն ուսուցիչն էր Գրիգոր Տաթևացու, խոսում է երկրաչափական ձևերի կատարելության աստիճանի մասին, ամենակատարյալը «բոլորակը» նմանեցնելով երկնքին (Տաթևացու մոտ կամարը, որ բոլորակի հատվածն է). «Եւ գիտելի է, զի ամենայն երկինն ի հարկէ պարտի ունել զձև բոլորակի. Մասնջին. զի այն, որ է առաւել պարզ մարմին, պարտ է ունել զառաւել պարզագոյն ձև: Իսկ երկինք է առաւել պարզ... Իսկ ի մէջ ամենայն ձևոց առաւել պարզ է բոլորակ ձև, զի եռանգիւնին երից գծից բաղկանայ և քառանգիւնին ի քառից... Իսկ բոլորակ ձևն ի միոյ գծոյ բաղկանայ...» (տես Ղ. Քոսեյան. Մայրագոմեցին և հայ միջնադարյան խորհրդանշանի աստվածաբանական մի քանի հարցեր- «Էջմիածին», 1986, Յունուար, էջ 53-54, ծան. 24):

[6] Муратова К. Средневековый бестиарий. Москва. Изд. "Искусство", 1984, с. 5.

[7] Նույն տեղում, էջ 13:

[8] Նույն տեղում, էջ 11:

[9] "Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии". Книга VI. Физиолог. Армяно-грузинский извод. Грузинский и армянский тексты ис-

նրանց միավորում է միայն խորհրդաբանական և այլաբանական ուղղվածությունը, հիմնված Սուրբ Գրքի և եկեղեցու հայրերի ուսմունքի վրա:

Մենք յուրաքանչյուր խորանի խորհրդաբանական քննարկումը կսկսենք երրորդ մեկնությունից (Շնորհալու), քանի որ այն ավելի լրիվ է ներկայացնում յուրաքանչյուր խորանի խորհուրդը: Այնուհետև կդիտարկենք նաև մյուս մեկնությունները: Ուրեմն, առաջին խորանը խորհրդանշում է Աստվածությունը, որը բնակվում է «ի լոյսն անմատչելի»: Այստեղ Աստվածության տակ հասկացվում է Սուրբ Երրորդությունը, որ շրջում է միայնակ (շրջել բառը միայն զբոսնել չի նշանակում, այլ ավելի հարուստ իմաստ է բովանդակում): Այս խորանը փակված է վարագույրով, որ նշանակում է, թե Աստվածության տեսքը կարող էին միայն վայելել վերին երեք դասերը, ըստ Դիոնիսիոս Արիսպագացու, աթոռները, սերովբեները և քերովբեները: Նույն խորհրդանշական իմաստով է բացատրում վարագույրի դերը ս. Հովհան Օձնեցին (կաթ. 717-728), որի ժամանակ (711-713թթ.) արդեն թարգմանված էր Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Երկնային քահանայապետությունը»-ը[10]: Ըստ Ստեփանոս Սյունեցու մեկնության, առաջին խորանի բովանդակած չորս գույներն ունեն «զառաջին խորանին զչորեքնիւթեան խորհուրդն»: Հետաքրքիրն այն է, որ ծիրանի սյուները նշանակում են աստվածային («էական») աթոռի կամ գահի հաստատությունը, չորս տարրերից դուրս: Կամարների վրա պատկերված սիրամարգ հավքերը խոսում էին եկեղեցուց դուրս գտնվող հին օրենքի (մովսիսական) հետ, որով առաջնորդվում էին մարգարեները:

Երկրորդ մեկնության մեջ սիրամարգն իր պայծառ փետուրներով ծառայում է իբրև խորհուրդ «Յիսուսի ծաղկեալ արդարոց» և «մարգարէիցն» դասերի: Չորրորդ մեկնությունը խորացնում է և ընդարձակում խորանների տասը աստվածային թվի սահմանները: Այստեղ առաջին խորանի առթիվ ոչ մի նոր պատկերաձոտիվ չի ավելանում: Հինգերորդ մեկնությունը ևս նոր բան չի ասում: Որոշ լրացումներ կան յոթերորդ (Տաթևացու) մեկնության մեջ: Առաջին տար-

---

слѣдовал, издал и перевел Н. Марр. Санкт-Петербургъ.

[10] Ըստ Հովհան Օձնեցու «վարագուրին աւքրպետութիւն (եկեղեցիում-Վ. Պ.) զառաջին երկնից ցուցանէ որոշումն, որ միայնակ երրորդութիւն ասի բնակիլ յերկինս երկնից. և այն ևս աւքրպետ որ ընդ մէջ մեր և աննմարմին էութեանց կայ» («Տեառն Յովհաննու Իմաստասէրի Աւծնեցւոյ Մատենագրութիւնք թարգմանեալ ի լատին բարբառ» երկասիրութեամբ տն. Ղ. Սկրտչի վարդապետի Ագերեան. ի Վենետիկ, 1834, էջ 302):

բերությունն այն է, որ Տաթևացին նախ ուշադրություն է հրավիրում խորանի արտաքին ձևի վրա, այն ևս օժտելով խորհուրդով (սիմվոլիկայով) - «Իսկ ձևն կամար և չորք անկիւնի զերկնից և զկողմանց աշխարհիս ունի զնմանութիւն»: Հայկական մանրանկարչության ալբոմները թերթած մարդը կնկատի, որ ԺԱ դարի կեսերից մուտք է գործում քառանկյուն (ուղղանկյունաձև) գլխազարդով խորանը: Սիրված ձև է դառնում այն գլխազարդը, որը միավորում է կամարն ու քառանկյունին: Ահա այդ երկու երկրաչափական ձևերի միավորումը տարածված էր հենց Գրիգոր Տաթևացու ժամանակ: Կամարը նման է երկնքին (երկնակամարին), իսկ քառանկյունին աշխարհի չորս կողմերն է ցույց տալիս: Առաջին խորանը «բոլորակ» ձև ունի, քանի որ բոլորակը, ինչ շրջանը, անվերջ է («անվախճան»), իսկ առաջին խորանը հենց նվիրված է անվերջական Աստվածությանը: Շրջանը, իբրև կատարելագույն ձև, իբրև անվախճանի խորհուրդ, հայտնի էր արդեն պյութագորյան տեսությունից: Այստեղ ծիրանի սյուների կողքին նորություն է «բոլոր փոկքն» արտահայտությունը, որը մեզ համար այնքան էլ պարզ չէ:

Ութերորդ և իններորդ մեկնություններում առաջին խորանը կազմված է համակ ծիրանի նկարված սյուներից և շրջաններից (բոլորակք), որտեղ կանաչը ցույց է տալիս հրեշտակների անմահությունը, սիրամարգի սև ոտքերը սադայելյանների անկումը (այդ մասին չկա նախորդ մեկնություններում): Սիրամարգն ինքնին նշանակում է «զառաւաւտեան ճանաչումն հրեշտակաց» ընդ որում, առավոտը ևս խորհուրդ է:

Ըստ Շնորհալու, երկրորդ և երրորդ խորանները խորհրդանշում են միջին և վերջին քահանայապետությունները: Այս քահանայապետությունները աստվածայինի մասին իմանում են միջնորդաբար, այսինքն «երեք են կամարքն, քանզի անձնաւորութիւն Երրորդութեան գիտելի էր նոցա, ուսեալք ի սերովբէիցն յերեքսրբեանն, զոր և մարգարէիցն ուսուցանէին»: Պետք է հասկանալ, որ միջին և վերջին քահանայապետությունների հրեշտակները սերովբեներից ստացած գիտությունը ուսուցանում էին մարգարեներին, ինչպես ուսուցանում է Դիոնիսիոս Արիսպագացին: Այս խորաններում պատկերված են արմավենի ծառեր և սիրամարգ հավքեր: Ծառերը ցույց են տալիս նրանց բարձրությունը «բնութեամբ և տեղեաւ և փառաւք», իսկ արմավի պտուղը «զամենաքաղցր աւրհնաբանութիւն նոցա», իսկ սիրամարգերը «ոսկեփետուրք և ոսկետտունք» նրանց անարատ և մաքուր բնությունն են ակնարկում:

«Բեստիարիումում» սիրամարգը մի կողմից օժտված է դրական հատկություններով (սիրամարգի ճիչը համեմատվում է քարոզչի պերճախոսության հետ, սիրամարգը խորհրդանշում է հեզություն, շափյուղայի գույնի կուրծքն ու պոչը համեմատվում են հրեշտակների հետ և այլն), մյուս կողմից բացասական (սատանայի ձայնը, գողի բայլվածքը, օձի գլուխ)[11]: Նշված հատկություններից ոչ մեկը չկա «Խորանների մեկնություններում» (միայն Շնորհալու մոտ սիրամարգի ոսկե փետուրները և պոչը ցույց են տալիս հրեշտակների անարատ և մաքուր բնությունը):

Սյունեցու մեկնության մեջ, չնայած խրթնաբանությանը, զգացվում է, որ շեշտը դրված է գունային խորհրդաբանության վրա: Կամարների վրա պատկերված է բոցախառն հրով սեղան, վրան ամպ, որը իբրև քողով ծածկում էր հին ժամանակներում Քրիստոսի խորհուրդը: Պատկերված աքաղաղները ներկայացվում են իրենց հատկանիշներով («ի մէջ մարեստանեաց <u>(այլ ձեռագրերում</u> մայրեացն) ճոխք և համարձակք, հրամանատուք և ահարկուք»), որոնք էլ հիմնավորում են նրանց գլխավոր խորհուրդը՝ ուղղված դեպի «տնաւրէնութիւնն և ի խաչն»: Այսինքն նրանց առաքելության մասին է խոսքը, որ Շնորհալու մոտ հանդես է գալիս այլ խորանում:

Երկրորդ մեկնության մեջ առաջին խորանից անմիջապես հետո գալիս է երրորդը: Բայց կարելի է մտածել, որ ասվածը վերաբերում է նաև երկրորդ խորանին: Այսուհանդերձ, այն կապվում է մարգարեների հետ, պայծառանում է իբրև մովսիսյան խորան, բայց չգիտես ինչու այստեղ կամարի վրա հայտնվում է ծկնաքաղը (ծուկ բռնող հավքեր), «որ ի ջուրս հոգևոր առնեն որս և զՄկրտութեան կրել խորհուրդս, զՅոգւոյ նախագոհութիւն առ աւրինաւքն»: Նա կարմիր ոտքերով և բերանով նայում է դեպի խորանի մեջ պատկերված սեղանը: Սյուները այստեղ կապույտ են, հինգ-հինգ մասերով զարդարված՝ արտահայտելով մովսիսյան օրենքի տասը պատգամների խորհուրդը: Առաջին երեք խորանները հատկանշում են երեք հաճաբարբառ Ավետարանները: Այս խորհրդին մենք դեռ հանդիպելու ենք Շնորհալու մոտ:

Չորրորդ մեկնությունը մեզ նորից մտցնում է գունային խորհրդաբանության տարերքի մեջ: Երրորդ խորանի մասին խոսք չկա, բայց պետք է ենթադրենք, որ «միասնական Երրորդության» գաղափարի տակ առաջին երեք խորաններն էին հասկացվում, իսկ բոցախառն հրով ամպը կարմիր սեղանի վրա, «ճոխ» աքաղաղները «ի

[11] Муратова. Средневековый бестиарий. с. 156.

մէջ մարեաց» նույնպես «ահարկուք և հաւարծակ և հրաժանատուք», հիշեցնում են Այուեցու մեկնությունը: Ի դեպ, երկրորդ և երրորդ խորանների բաժնում շատ մեկնիչներ (երրորդ մեկնություն, հինգերորդ մեկնություն) հանկարծ անդրադառնում են առաջին խորանին («Եւ է առաջին խորանին կամարք երեք, որ յայտնէ...»): Տաթևացու մեկնության մեջ երկրորդ և երրորդ խորանների բովանդակած երկրորդ և երրորդ քահանայապետությունների մասին գրված է. «Երկրորդն խորան տերութեանց, զաւրութեանց, իշխանութեանց ի մի քահանայապետութիւն: Երրորդ խորան պետութեանց, հրեշտակապետաց և հրեշտակաց ի վերջի քահանայապետութիւն: Եւ սոքա մի քան զմի բարձր են տեղեաւ, որպէս երկինք քան զերկիրս: Եւ բարձր փառաւք, որպէս արեգակն քան զլուսին և զաստեղս, և նոյն գերագոյն էութեամբ, որպէս ուսուցանէ մեծն Դիոնէսիոս»: Մեկնություններում փաստորեն առաջին անգամ վկայակոչվում է Դիոնիսիոս Արիսպագացին, որը զանազան առումներով ներգործել է խորանների մեկնությունները կազմողների վրա: Խորանները Տաթևացին օժտում է կանայք գույնով, իբրև հրեշտակների անվախճան կյանքը, հետևելով Շնորհալու մեկնությանը: Գեղեցիկ է սիրամարգի խորհրդի բացատրությունը, որը բավական խոր աստվածաբանական իմաստ ունի: Նրա ոսկեփետուր գլուխը «առաւաւտեան ճաճաչումը», իսկ պոչը «երեկոյան ճաճաչումն» է ցույց տալիս: Ընդ որում խորհուրդները մեկնաբանման կարիք ունեն: Ոսկի փետուրը նշանակում է նրանց (այսինքն միջին և վերջին քահանայապետությունների դասերի, որոնք ավելի մոտ էին մարդկանց) «մաքուր և անապական» բնությունը, իսկ սիրամարգի սև ոտքերը ցույց են տալիս նրանց «կրկնակի տրտմությունը» մեղավոր մարդկանց և «անկելոց դասուց» (հրեշտակների) համար: Այսինքն այդ դասերի հրեշտակները տխուր են Ադամի և նրա որդիների գործած մեղքի համար, ինչպես նաև Աստծուց մերժված հրեշտակների համար: Թեպետ կարելի է դա հասկանալ իբրև տրտմություն, որ այդ դասերը անմիջապես չեն վայելում աստվածային լույսը, այլ ավելի բարձր դասերի միջնորդությամբ: Տաթևացին իմաստավորում է նույնիսկ թռչունների շարժումը: Եվ այստեղ սիրամարգի կտուցը սեղանին («ծնաւտ սիրամարգաց ի սեղանն») նշանակում է, որ հրեշտակների միջին և վերջին դասերը մտավոր (իմա հոգևոր) սնունդ են ստանում Աստծո սեղանից («ցուցանէ զճաշակ իմաստից նոցա ի սեղանոյն Աստուածոյ»): Նրբերանգ է մտցվում նաև արմավենու սիմվոլի մեջ: Այն ոչ միայն ցույց է տալիս հրեշտակների դասերի բարձրութ-

յունը գիտությամբ և փառքով, այլև այն, որ վերին դասերը լուսավորում են ստորիններին (նոր պլատոնական աստիճանակարգ): Տաթևացին, ըստ իս, նկատի ունի նաև արմավենու կախված ճյուղերը:

Ուշադրավոր մեկնությունը, որը վերաշարադրանքն է Տաթևացու մեկնության, որոշ ինքնահատուկ լրացումներ ու ճշտումներ է մտցնում, որոնք այնքան էլ հստակ չեն Տաթևացու բնագրում: Հատուկ չեշտվում են սև գույնով նկարված սիրամարգի երկու ոտքերը, դրանք համեմատելով «կրկին» տրտմության հետ, որոնցից մեկը վերաբերում է «մարդկան մեղաւորին» («մարդկան մեղաւորաց» Տաթևացու մոտ), մյուսը «ստորանկեալ դասին» (դա Տաթևացու «անկելոց դասուցն» արտահայտության մեկնումն է): Հետաքրքիր է, որ «անկելոց դասուց», այսինքն «հրեշտակների դասերի» տակ մեր բանաստեղծը հասկացել է «ստորանկեալ դաս», այսինքն հրեշտակների մի ամբողջ դաս, որ ցած է նետվել: «Ժողովեցաւ ի միասին Չարատեսակ դասք խաւարին», «զդասօքն անդնդային»,- գրում է Առաքել Սյունեցին (1355-1425) «Աղամգրքում» նկատի ունենալով սատանաների դասը:

Ութերորդ և իններորդ մեկնությունները երկրորդ խորանը բացատրում են առանձին, իսկ երրորդը մեկնում չորրորդ խորանի հետ: Ավելի համառոտ կերպով սրանք կրկնում են Տաթևացուն: Սակայն Պողոս Բարունապետը (ութերորդ մեկնություն) ավելացնում է մի մոտիվ, որը մինչև այստեղ չի հանդիպել «զլուխ սեանց գխորհուրդ չորեքկերպեան կենդանեաց»: Թերևս այս սիմվոլը ավելացվել է ելնելով մանրանկարչական փորձից:

Չորրորդ խորանը, ըստ Շնորհալու, խորհուրդն է դրախտի: Դա երկրային (Հին Կտակարան) դրախտն է, քանի որ խորանը կազմված է չորս սյուներից, իսկ չորսը խորհրդանշում է չորս տարրերը («զգալի տարերքս»): Երկրորդ և երրորդ խորանների կամարների միջև բոցավառ սեղան է պատկերված, որ նշանակում է անմարմինների հոգևոր սնունդը («զիմանալի կերակուր անմարմնոցն») և Աստծուն մատուցվող պատարագը: Մյուս խորաններում սեղանն ավելի մթնած է պատկերվում, իսկ կամարների տակ մուգ և աղոտ խաչը ցույց է տալիս Քրիստոսի խորհուրդը, «որ գայր ծածկապէս ի ժամանակսն առաջինս ի վայր իջեալ յԱստուծոյ ի հրեշտակս և ի նոցանէ յԱդամ և ի ծնունդ նոցա, խորհուրդ հանճարոյն»:

Ավելի բարդ ու հարուստ է խորհուրդներով չորրորդ խորանը Ստեփանոս Սյունեցու մոտ: Այն սկսվում է նրանով, որ ներկայացնում է եկեղեցու դեմքը իր չորս գույներով և զանազան կամարնե-

րով, որոնց մեջ խաչ է նկարված: Խաչին նայում են աղավնակերպ հավքեր («իբր ոչ եթէ ստոյգ աղաւնիք, այլ նմանութեամբ»), որովհետև ովքեր Սուրբ Հոգուց ստացան (ներշնչվեցին), դարձան նրա օթևանը: Իսկ աղավնին, ինչպես գիտենք, Սուրբ Հոգու խորհրդանիշն է տերունական նկարներում: Այնուհետև մեկնությունն այնպես է ընթանում, որ կարծես այն լինի ոչ թե դրախտին, այլ Սովսեսին նվիրված խորանը: Սևը նրբանում է, քանի որ Քրիստոսի արյունով մարդկության մաքրագործումը անասունների զոհաբերումը դարձնում է ավելորդ: Սեղանի վրայի մութը պակասում է, բոցը պայծառանում (դա Քրիստոսից եկող բոցի խորհրդանիշն է): Այստեղ ևս արմավենիներ են բարձրանում, ներկայացնելով երկրից աճող ճշմարտությունը, որը դիտվում է որպես արդարության հոմանիշ: Կարմրակտուց և կարմրապոչ հավքերը (տեսակը չի նշվում) նման էին առաջին խորանի սպասավորներին. գուցե Սովսեսի խորանը նկատի ունի, քանի որ դրանք մեկուսի էին համարվում նոր խորհրդից, թեև «ծայնիւ և բերանով զնոյնս բերէին գիսորհուրդ», այսինքն նույն նպատակին էին ծառայում (մարդու փրկության):

Առաջին մեկնության երկրորդ խմբագրության մեջ այս խորանին նվիրված հատվածում վկայակոչվում է Ամբակում մարգարեն: Առաջին խմբագրության մեջ նախադասությունը հետևյալն է. «Իսկ եղջիւրք կամարացն անդրէն ի վերայ խոյակացն գոյգ առ միմեանս կարմիր և կապուտ խարսխեալ հինգ հինգ մասամբք մերձ ընդ մերձ գհինգ դատողական և գհինգ տախտակաց աւրինացն նշանակէ»: Երկրորդ խմբագրություն. «Իսկ եղջիւրք կամարացն անդրէն ի վերայ խոյակացն գոյգ առ միմեանս կարմիր և կապուտ խարսխեալ հինգ հինգ մասամբք խազխազոտեալք մերձ ընդ մերձ գհինգ դատողական և գհինգ բանս աւրինացն տախտակացն նշանակէ. Բ միայն լինելով, զոր Ամբակումն ցուցանէ»: Ստացվում է, որ հինգական մասերով դատողական (դատաստանի) և օրենքների տախտակները միայն երկու պետք է լինեն, ինչպես վկայում է Ամբակում մարգարեն (այլ մեկնություններում կտեսնենք, որ խոսքը վերաբերում է դատողական և հրաժարական օրենքներին): Հիմա տեսնենք, թե ի՞նչ է վկայում Ամբակումը: «... Տէր, հայեցայ ի գործս քո եւ զարհուրեցայ, ի մէջ երկուց գազանաց ծանիցիս...» (Ամբակում 9, 2): «Աստուած ի Թեմանայ եկեսցէ և Սուրբն ի հովանաւոր և անտառախիտ լեռնէ...» (9, 3), «ծառագայթք նորա իբրև գլոյս եղիցին, և եղջեւրք ի ձեռին նորա. եւ հաստատեաց զսէր սաստիկ զօրութեան իւրոյ» (9, 4-5): Ի՞նչ է վկայում այս տողերով Ամբակումը. ա) Երկրորդ

օրինաց, գլ. ԼԹ, որտեղ ևս նշվում է Աստծո գալուստը և Սովսեի կողմից Տիրոջ օրենքների ընդունման մասին. ուրեմն, «Բ միայն լինելով» կարելի է հասկանալ երկրորդ Օրինաց գիրքը. բ) Հետաքրքիր է Աստծո ճառագայթների հետ նաև նրա ձեռքի եղջյուրների գոյությունը, որ ևս Ամբակումի մոտ է, իսկ մեկնության մեջ կապված է օրենքների հետ[12]: Ի դեպ, բացառություն չեն խորանասյուների խոյակների եզրերից հառնող եղջերաձև հնգաբլթակ երկգույն արմավաճյուղերը ժ դարի ձեռագրերում: Ընդ որում «եղջերք» նշանակում է զորություն, ինչպես հայտնի է դառնում նախադատության շարունակության մեջ և ընդունված է աստվածաշնչյան բառարաններում[13]

Երկրորդ մեկնության մեջ երրորդ և չորրորդ խորանները նկարագրվում են միմյանց հետ: Խորհուրդների նկարագրությունն սկսվում է գույներից (սևի նվազում, կարմիրի ուժեղացում, որ գույց է տալիս հեթանոսների փրկությունը Քրիստոսի արյունով): Կամարների վրայի կաթավները խորհրդանշում են «պոռնիկ» Մուրիամին ու Ռախաբին:

Չորրորդ մեկնության մեջ չորրորդ խորանը «յայտնէ զդէմն եկեղեցոյ», կամարների մեջ ունենալով խաչ: Երկու աղավնիները (« ոչ ստոյգ աղաւնիք, այլ նմանութեամբ») նայում են խաչին: Աղավնիների ողջ պատմությունը նույնությամբ վերցված է Սյունեցու մեկնությունից: Այստեղ չորրորդ խորանի մեկնությունն ամենաբնորոշն է: Այնուհետև գալիս է սեղանի մեկնությունը, որի վրա պայծառանում է Քրիստոսի արձակած հոգևոր «իմացական հուրը»: Խոյակներից բարձրանում են կամարների եղջյուրները կարմիր և կապույտ գույներով հինգ-հինգ մասերով, որոնց նշանակությունը մի քիչ

---

[12] Ամբակումի մարգարեության օուսերեն թարգմանության մեջ փաստորեն չկան առաջին մեկնության մեջ նշված խորհրդանիշները (երկու գազանների միջև Տիրոջ հայտնվելը, Աստծո հետ սրբի գալուստը «ի հովանաւոր եւ անտառախիտ լեռնէ...», ճառագայթներից բացի նաև եղջյուրների մատնանշումը): Ես հետաքրքրության համար բաց արեցի Septuagint-ի օրինակը անգլերեն թարգմանության հետ միասին և վերը բերված Ամբակումի հատվածները, որոնք անգլերեն թարգմանության մեջ հետևյալ տեսքն ունեն. "... I considered thy works amazed: thou shalt be known between the two living creatures" (Amb. III, 2); "God shall come from Thaeman, and the Holy One from the dark shady mont Pharan..." (III, 3); "... And his brightness shall be as light; three were horns in his hands, and he caused a mighty love of his strenght" (III, 4) ("The Septuagint Version of the Old Testament, with an English Translation; and with Various Readings and Critical Notes". Zonderman Publishing House, Grand Rapids, Michigan 1970).

[13] "Encyclopedic Dictionary of the Bible" New York, Toronto, London. 1963, p. 1028-1029 (Horn).

դժվար է պարզաբանել («Հինգ հինգ մասամբ խազխազոտեալք մերձընդմերձ հինգ դատողականն, գհինգ աւրինակս (այլ օրինակում աւրինացս) տախտակաց նշանակէ. Բ միայն լինելով, զոր Ամբակում ցուցանէ»): Այնուհետև, ինչպես Սյունեցու մոտ, խոսվում է կարմրակտուց և կարմրապոչ երկու հավքերի մասին:

Չորրորդ խորանը իբրև Աղամի դրախտ է հանդես գալիս հինգերորդ մեկնության մեջ և Տաթևացու մոտ («Չորրորդ խորանն դրախտն Աղամայ»): Տաթևացու մոտ ավելանում է երկու նոր խորհուրդ - սև գույնը, իբրև Աղամի հագուստ («զմաշկեական Աղամայ») և Աստծո խորհուրդը, որ ծածկվեց նրանից, և կապույտը, իբրև աստվածային նշույլ, որ մնաց մարդու հետ:

Պողոս Բաբունապետի և իններորդ մեկնություններում երրորդ և չորրորդ խորանները, որոնք դրախտ են նշանակում, իբրև նորություն, ներկայացվում են «մայմունք, որք ըմպռնեալ կան զմոմքն, նշանակեն զմարտիրոսքն վասն սիրոյն Քրիստոսի այրեցան հրով»:

Ըստ Ներսես Շնորհալու, հինգերորդ խորանը նշանակում է Նոյի տապանը, վեցերորդը «խորանն Աբրահամու»[14]: Ըստ երևույթին, «խորանն Աբրահամու» արտահայտությունը համապատասխանում է Աբրահամի հյուրընկալմանը: Ստեփանոս Սյունեցու մոտ չորրորդ խորանը ներկայացնում է «զդէմս եկեղեցւոյ»: Այստեղ ավելի պարզ է դա բացատրվում հինգերորդ և վեցերորդ մեկնությունների առթիվ: Կարմիրն ուժեղանում է, որովհետև Նոյի «տապանաւն և խորանաւն Աբրահամու պայծառացաւ արեանն Քրիստոսի խորհուրդն և եկեղեցւոյ առաքինութիւնն, որ է հաւատն» (հավատի շնորհիվ էր, որ Աբրահամը զոհաբերում էր իր որդուն): Եվ եկեղեցին խորհրդանշում էր «Սաբեկայ տնկովն և խոյիւն», այսինքն Սաբեկա ծառի վրա Իսահակի փոխարեն զոհաբերվել էր խոյը: Եկեղեցու հետ էր կապվում Մելքիսեդեկի քահանայությունը, որը հանդես էր գալիս իբրև Քրիստոսի քահանայության խորհուրդ: Այս խորաններում պատկերվում են ձիթենի ծառեր և շուշան ծաղիկներ, որոնք բավական բարդ խորհրդաբանական լիցք են կրում: Առաջին հերթին դրանք խորհրդանշում են Հին Կտակարանի նահապետների (Նոյ, Աբրահամ, Ի-

[14] «Դամաքատակի այս սրբարանի խորհուրդ և ընդ խորանին Աբրահամու, յորում տաղաւարեաց Աստուած երկու հրեշտակօքն. վասն զի ի սմա բնակէ խորհրդական երրորդութիւն, որպես ասաց մարգարէին. «Ի սմա բնակեցայց, զի հաճեցայ ընդ սա» (Սաղմոս 134, 14),- գրում է Հովհան Օձնեցին եկեղեցուն նվիրված ծառում («Տեառն Յովհաննու Ւձնեցւոյ Մատենագրութիւնք թարգմանեալ ի լատին բարբառ», երկասիրութեամբ տն. Հ. Սկրտչի վարդապետի Ւզգերեան. Վենետիկ, 1834, էջ 294):

սահակ և այլք) «զբազմաժամանակեայ կեանս», որպես իրաւտ, քանի որ նրանց օրենքները գրված չէին, նրանք պահպանում էին իրենց առաքինությունը, «որպէս ծիթենի զվարսագեղ վայելչութիւն իւր», իսկ ծիթապտղի տտպահամությունը խորհրդանշում էր նրանց առաքինության դժվարություններն ու մեծ կյանքը. և ինչպես ծիթենու պտղից ստացվում է «նիւթ լուսոյ», այնպես էլ Նոյի, Աբրահամի, Իսահակի, Յակորի և Յովսեփի առաքինության լույսով երևում էր Աստծո կամքը: Շուշան ծաղիկը ներկայացվում է երեք գույներով, որոնք գուտ այլաբանական գործառնություն ունեն- սպիտակ, որ նշանակում է նահապետների «մաքրությունը և պարզությունը», դեղին, որ ցույց է տալիս նրանց ժուժկալությունը, կարմիր, որ ցույց է տալիս նրանց վաստակը, որ հառնելու է Յարության ժամանակ: Բայց շուշանի խորհուրդները չեն վերաբերում նահապետներով: Նշվում են երեք տեսակի շուշաններ, որոնցից մեկը բուսնում է ծովի վրա ու բարձրանում, ինչպես նահապետները, որոնք հավատով և գործերով «վերացան» աշխարհից: Երկրորդը աճում է անապատներում և բարձր տեղերում, ինչպես հեթանոսները, որոնք «բնական գիտութեամբ հաճոյացան Աստուծոյ, որպէս Կոռնելիոս և այլք բազումք», և վերջապես շուշանի երրորդ տեսակը ծաղկում է արևի բոցով, երբ այդ հրի մեջ այլ ծաղիկներ չորանում են: Դրանք «անապատականների» դասերն են, որոնք նվիրված էին Քրիստոսին և այրվում էին նրա ծարավից:

Ստեփանոս Սյունեցու մոտ խոսքը վերաբերում է հինգերորդ խորանին (վեցերորդը նշվում է յոթերորդի հետ մի երկու տողով): Այս խորանում ստվերը պակասում է, կարմիրը պայծառանում, շուշան ծաղիկը ծաղկում: Բայց դեռևս «բողն ի վերայ կայ», այսինքն դեռ Քրիստոսի խորհուրդը չի հասել, դեռ գուշակները մարգարեանում են «Քրիստոսի արեամբն փրկութիւն հեթանոսաց»: Այս պատճառով էլ այս խորանում կա երեք խորհուրդ մարգարեական, թագավորական և քահանայական: Ահա թե ինչու պատկերված նոներին երեք ճյուղով է դուրս գալիս մի փնջի մեջ, Հին Կտակարանով ակնարկելով Նորը, դառն կեղևով (նոան), այսինքն դառն կյանքով, ընդգրկելով քաղցրությունը նոան պտղի (Քրիստոսի գալստյան): Իսկ այս և մյուս (այսինքն երևի վեցերորդ) կանոնում (խորանում) խոսվում է «եղջյուրների» մասին, որոնք Սովսեսի և Աիարոնի խորհուրդն ունեն: Այդ եղջյուրները հավանաբար այն երկգույն տերևներն են, հինգական բլթակներով, որոնք դուրս են գալիս խորանների եզրային սյուների խոյակներից դեպի դուրս, անմիջապես կամարի ու հեծա-

նի (քիվի) հետ միացման հատվածներում: Այստեղ խոսվում է մի քանի տեսակ թռչունների մասին՝ կաքավների, որոնք Մարիամի և Ռախաբի խորհուրդն են, ծկնաքաղերի, որոնք ջրի մեջ որս էին անում, ըստ մարգարեների՝ Սուրբ Հոգուց առած գուշակության, և նապաստակների ավետարանիչների ոտքերին (այստեղ պետք է հասկանալ, որ մարգարեների գուշակություններն արդեն որպես իրականություն շարադրված են ավետարանիչների մոտ), և աքաղաղների, որոնք զարդարված էին «ոսկեզգեստ փետրաւքն», որովհետև Սուրբ Հոգուն արժանի մարդիկ նախ իրենց աննճն էին մաքրում (կատարելագործում): Շնորհալու մեկնությունից գիտենք, որ աքաղաղները խորհրդանշում էին մարգարեներին:

Երկրորդ մեկնության մեջ հինգերորդ և վեցերորդ խորաններում գույներն ավելի էին շողշողում, երկուական կամարներով, որոնք երկու հավաբարբառ ավետարանիչների են վատնանշում (իրոք, ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու, հինգ և վեցերորդ կանոններում երկու ավետարանիչներն են վատնանշված, որոնք համաձայնում են միմյանց հետ): Այստեղ վարդագույն սյուները ցույց են տալիս, որ մոտալուտ է փրկությունը: Թռչնային տեսակներից ընդգրկված են աքաղաղները («որպէս աքաղաղքն գուշակեն զառաւաւտն, նոյնպէս և մարգարէքն առ ի Երուսաղէմ, առաքեալք ի հեթանոս...»[15]): Որպես ծառեր նշված են արմավենիները և ձիթենիները: Ընդ որում, եթե արմավենիները, ինչպես և այլ մեկնություններում, համարվում են երկրից դեպի վերին կարգերը (դասերը) բուսած ճշմարտության սիմվոլ, «կանաչացեալ վարդապետութեամբ», ապա ձիթենիները հանդես են գալիս իբրև հավիտյան արդարների պայծառություն, «արտաքոյ խորանին պտղաւետեալ գծեթ լուսոյն» (Շնորհալու մոտ ձիթենին նահապետների խորհրդանիշն էր):

Երբ անդրադառնում ենք չորրորդ մեկնությանը, ապա բացի ստվերի պակասումից և կարմիրի պայծառությունից, հանդիպում ենք ծաղկող շուշանին, որ խորհրդանշում է խաչի մերձեցումը և Հարության օրը «յայտնեալ Քրիստոս իւր արեամբն, ի փրկութիւն հեթանոսաց»: Բայց դեռևս մնացած քողը (ստվերը) նշանակում է, որ դա մարգարեական խորանն է, թեև չի հասկացվում, թե մարգարեական, թագավորական և քահանայական խորհուրդ նշանակող երեք քիվն ինչի՞ն է վերաբերում (գուցե սյուներին կամ կամարներին):

[15] Այստեղ ավելացված է «առաքեալք ի հեթանոս» արտահայտությունը, ընդ որում պետք է հասկանալ, որ առաքյալները ոչ թե գուշակում էին, այլ ուղղակի գործում էին հեթանոսների մեջ, ինչպես նշվում է այլ մեկնություններում:

Նամանավանդ որ նռենիները բարձրանում են չորս ճյուղերով մի փունջ կազմած (եթե երեքը վերաբերեր նռենիներին, ապա այն երեք ճյուղ կազմած կլիներ, ինչպես նկատում ենք Ստեփանոս Սյունեցու մեկնության մեջ նույն խորանի առնչությամբ): Թերևս մեկնիչը կամ գրիչը ինչ-որ բան շփոթել է (Գ և Դ տառերը, որոնցից առաջինը երեք է նշանակում, երկրորդը՝ չորս): Եվ այսպես շարունակվում է մնացածը, ինչպես Սյունեցու մոտ:

Հինգերորդ մեկնությունը առանձին-առանձին է բացատրում հինգերորդ և վեցերորդ խորանները, կրկնելով և համառոտելով Շնորհալուն: Նոյի տապանը նշանակող հինգերորդ խորանի առթիվ մեկնվում է կարմիր գույնը, իսկ Աբրահամի խորանը նշանակող վեցերորդ խորանի առթիվ նշվում են սեղանը, խոյը, ծառը և Իսահակը, որոնք բոլորը միասին Քրիստոսի խորհուրդն են: Սյուներն արյան գույնի են: Մնացածը վերաբերում է ծիթենուն և չուշան ծաղկին:

Տաթևացին և Պողոս Ռաբունապետը ևս համառոտում են Շնորհալուն: Իսկ իններորդ մեկնությունը վեցերորդ խորանի համար իբրև թռչուն նախատեսում է կաքավը «ի խորհուրդ պոռնիկ կանանցն Թամար, Ռահաբ, Հռութ, Բերսաբէ»:

Շնորհալու մեկնության մեջ յոթերորդ և ութերորդ խորանները համարվում են «Մովսեսի սրբութեան սրբոց և արտաքին խորանն»: Այստեղ է ահա խոսվում հինգ-հինգ մասերով զարդարված, կապույտ «խառխառոտք» (թերևս ակոսավոր) սյուների մասին: Այնուհետև բացի գունային խորհրդաբանությունից մնացածը փոքր-ինչ անորոշ է գրված: Սակայն յոթերորդ խորանի առթիվ նշվում է, որ այն համեմատելի է Աղամի դրախտի հետ: Այստեղ ուղղակի ասվում է, որ նկարվում են կարմրակտուց աղավնիներ, որոնք նշանակում են Սուրբ Հոգուց շնորհ ստացած մովսիսյան խորանի ճարտարապետներին Բեսելիելին և Եղիաբին, նաև Մովսեսին, Հեսուին և յոթանասուն ծերերին: «Բարոյախաւսում» և «Բեստիարիումում» աղավնին կապվում է Սուրբ Հոգու հետ: Ութերորդ խորանում պատկերված են կաքավներ, իբրև «նշանակ պոռնիկ և աւտարազգի կանանցն Ռահաբու և Թամարայ և Հռութայ», և ինչպես կաքավը սովորություն ունի գողանալ ուրիշի ձուն և թուխս նստել, այնպես էլ այս կանայք խառնվեցին Աբրահամի ցեղի հետ և «եղեն նախամարք Քրիստոսի»[16] Այստեղ փորձ է արվում իմաստավորել նաև աղավնի-

[16] «Բարոյախաւսի» հայերեն թարգմանության մեջ կաքավի մասին ասվում է, որ նա գողանալով ուրիշի ձվերը, տանում է իր բունը, թուխս նստում և ճտեր հանում: Բայց «Բարոյախաւսում» կաքավի կերպարը զուգորդվում է աւտարացի հետ, որը նույն ձևով գողանում է մարդկանց գարնը ("Тексты и разыскания". Книга VI.

ների կեցվածքները, որոնց սիմվոլները որոշել էր մեկնիչը յոթերորդ խորանի առթիվ: Աղավնիներից ոմանք նայում են սեղանին, ինչպես Մովսեսը և մովսիսյանները, Հեսուն և Դավիթը, որոնք նայում էին սեղանին և որոնց հետ «իբրև բարեկամի խաւսեցաւ Աստուած»: Աղավնիներից ոմանք էլ ետ են նայում, որով զարմանք և հիացմունք են արտահայտում: Եվ կտուցները կարմիր են, «զի խաւսեցաւ զխորհուրդ մարդեղութեան Քրիստոսի»: Այստեղ էլ իբրև Մովսեսի և Ահարոնի սիմվոլներ հանդես են գալիս «երկու եղջիւրք սեղանւոյն»: Ըստ երևույթին նկատի ունի խորանի, իբրև սեղանի պատկերը, որտեղ սյուների և կամարների միացման տեղից անկյունածև և եղջերածև դուրս են գալիս հնգաբլթակ ականքատերևներ:

Սյուներու մոտ վեցերորդ և յոթերորդ, երկրորդ մեկնության մեջ հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ խորանների առթիվ շատ համառոտ է գրված. սևը նվազել է, կարմիրը ուժեղացել, քահանայությունը թուլացել և մտել կամարների տակ (ըստ երևույթին, սևը կամարների տակի գույնն է, իսկ նվազած քահանայությունը Հին Կտակարանի քահանայությունը, որն իր դերը ավարտում է Քրիստոսի գալստյամբ):

Երկրորդ մեկնության մեջ յոթերորդ և ութերորդ խորանները հանդես են գալիս միասին: Այստեղ էլ սևը պակասում է, կարմիրը պայծառանում, քանի որ խաչի մոտենալու հետ Հին Օրենքը ստվերական է դառնում, իսկ շուշանը ծաղկում է, և սեղանը «ի մէջ խորանաց անմթեր», այսինքն՝ ոչ մթագնած: Սեղանի մոտ նկարված է երկու շուշան: Խորանների տակ սյուները կարմիր են «առ տաճարն հրեական և յաւրինաւոր սրբութիւնս», որ նորոգում են հրեա մարգարեները, քահանաների դասերը: Կամարի վրա պատկերված են աքաղաղներ: Այստեղ նշվում է նաև վերին կամարի սևության, ինչպես և քահանայական խորհուրդ ունեցող ոսկեգույն կամարի մասին: Աղավնիները նույն խորհուրդն են կրում, ինչ Սյուներու մոտ, բացի դրանից, խոսվում է երկու «կարմրակտուց և կարմրատտունք» հավքերի մասին «խարխարոտեալք մերձ ընդ մերձ» (հավաքաբար՝ քջջող), որոնց նայում են աղավնիները:

Հինգերորդ մեկնությունը հետևում է Շնորհալուն: Յոթերորդ և ութերորդ խորանների սյուները համարելով «խարխաոուտք և գոյնն կապոյտ», ըստ մեկնիչի, «ցուցանէ զհինգ աւրէնքն յանծնառական և զհինգն հրաժարական» (հինգ ընդունելի և հինգ մերժելի): Այստեղ

Физиолог..., с. 100): Նույնը ասվում է նաև «Բեստիարիումի» մեջ (Муратова. Средневековый бестиарий. с. 171):

որոշ չափով իմաստավորվում է Շնորհալու և Այուենցու մոտ պատգամների հինգ-հինգ մասերի բաժանումը (սյուների և եղջյուրների) – հանճնառական և հրաժարական պատգամներ: Եվ հաջորդ սրբագրումն այն է, որ երկու եղջյուրը խորանին է և ոչ թե սեղանին: Ուրեմն Շնորհալու մոտ թերևս սեղանն բառի տակ պետք է հասկանալ խորան:

Գրիգոր Տաթևացին յոթերորդ խորանը համարում է «Մովսեսի սուրբն սրբոց», ութերորդը «արտաքին քաւութիւն ժողովրդեանն»: Այս վերջին իմաստը Շնորհալու մոտ հատուկ չի նշվում: Յոթերորդ խորանի հավքերը աղավնիներ են, որոնք խորհրդանշում են Բեսելիելին, Եղիաբին, Մովսեսին և այլն, ինչպես Շնորհալու մոտ: Ութերորդ խորանում պատկերվող չորս կաքավները խորհրդանշում են չորս պոռնիկ կանանց (Թամարին, Ռախաբին, Հռութին և Բերսաբեին): Այստեղ գրված է. «Ի սմա սեղանն եղջերաւոր նշանակ Մովսէսի և Ահարոնի», ինչպես Շնորհալու մոտ է (այստեղ էլ թերևս սեղանի տակ պետք է հասկանալ խորան):

Ըստ Շնորհալու, իններորդ խորանը նշանակում է Սողոմոնի տաճարը: Այն ցույց է տալիս, որ մերձեցել է Էմմանուելի (Քրիստոսի) գալուստը, և մարգարեների դասերը (պատկերված աղավնիները) ցույց են տալիս, որ մոտ է արդարությունը, իսկ մակաբայեցի վկաները գուշակում են Քրիստոսի մահը: Նռենիի ծառերը նշանակում են մարգարեների խոսքերը, որոնք, ինչպես կեղևով, առակներով էին ծածկում հեթանոսներին ուղղված քաղցր լուրը Փրկչի գալստյան մասին: Արմավենի ծառը կապված է Դավթի սաղմոսի խոսքի հետ: Այդ խորանը խորհրդանշական է, քանի որ բաղկացած է երեք անգամ երեքից, որ նշանակում է համաբարբառ ավետարանիչներին՝ Մատթեոսին, Մարկոսին, Ղուկասին, որոնք, միմյանց հետ համաձայնելով, գրեցին Քրիստոսի մարդեղության մասին, նրա երկրային ազգատոհմը ցույց տալով ըստ տեղի և ժամանակի: Ընդհանրապես այս խորանի առթիվ Շնորհալին, որևէ պատկերամոտիվ, իրրև խորհրդանիշ, ցույց չի տալիս:

Տասներորդ խորանը, ըստ Շնորհալու, խորհրդանշում է «ամենակատար և լի ճշմարտութեամբ սուրբ և կաթողիկէ եկեղեցի, որ յինքն բովանդակեալ ունի զամենեցուն խորհուրդն»: Այն պատկերվում է «Յանդէպ իններորդին», բովանդակելով բոլոր խորանների խորհուրդը, իբրև եկեղեցի, որ «ճշմարտութեամբ» ուղեց հին ստվերական օրենքը: Իսկ նրանց միջև Հովհաննեսն էր «արուսեակ արեգականն արդարութեան, կատարումն մարգարէիցն և սկիզբն

առաքելոցն»: Այս երկու սիմվոլի միացումը (մարգարեների ավարտ և առաքյալների սկիզբ) բերում է նրան, որ աքաղաղների (մարգարեների) դիմաց նկարվում են «հաւք ծկնաքաղք»[17], որոնք խորհրդանշում են առաքյալներին և Քրիստոսի հրամանով «ի մահունաւէ ի կեանս» որսացին Ավետարանի հավատացյալներին: Ըստ ծկնաքաղների կեցվածքի բնութագրվում է նաև առաքյալների վարքը: Այսպես, եթե ծկնաքաղներից ոմանք դարձել են դեպի աքաղաղները, նշանակում է, որ նրանք մարգարեների մեկնիչներն են: Իսկ եթե նրանք միմյանց են նայում, նշանակում է, որ նրանք նույն կրոնն էին քարոզում, և եթե ոմանք հակված էին դեպի սեղանը, նշանակում է առաջին աղբյուրից էին առնում իրենց քարոզները: Սրտիմ հավքերը (վայրի բաղեր) խորհրդանշում են ավետարանիչներին: Այնուհետև սկսվում է մի ավելի անորսալի խորհրդաբանություն, որ ցույց է տալիս, թե մեկնիչը ձգտում է ամեն մի պատկերամոտիվ վերածել խորհուրդի և այդ խորհուրդների (սիմվոլների) միջև ստեղծել բարդ շարժուն հարաբերություններ: Եվ այդ բարդացման հետ բնագիրն ավելի բանաստեղծական լիցք է ստանում: Օրինակ.

«Իսկ սրտիմքն մերձ կացեալք զաւետարանիչսն նշանակեն ի կատարմանն, որք միջամուխս և ծովամուխք եղեն խորոցն Աստուծոյ, արբին ի յորդառատ պարգևաց Հոգւոյն Սրբոյ և, նովին թևաւք թռուցեալք, առ ամենեքումք ի նոյն կենստատու ջրոյն առեալ գանեցին զգաւդն բժշկութեան ի գամաքուտ և ի հիւանդացեալ ոգիս մարդկան, ի յառողջութիւն և յոռոգումն անմահութեան»: Բացի այն, որ սրտիմներն ավետարանիչների խորհուրդն են կրում, այստեղ խոսվում է ավետարանիչների գործունեության մասին: Իսկ խորհրդաբանության երբացման մասին գաղափար կազմելու համար ասենք, որ սրտիմների կարմիր ոտքերը «զմարգարէիցն ստուգեն», այսինքն մարգարեների այն խոսքն են հաստատում, որ գեղեցիկ են ավետարանիչների ոտքերը (Եսայի ԾԲ, 7): Սրտիմների կարմիր կտուցները ևս խորհուրդ են կրում: Նույնիսկ ծկնաքաղների ոլորված և միմյանց ագուցված պարանոցները և սրտիմների միմյանց

[17] Հավքերի ի՞նչ տեսակներ նկատի ուներ Ներսես Շնորհալին ծկնաքաղ հաւք ասելով: «Նոր հայկազյան բառարանը» ծկնաքաղ մեկնաբանում է իբրև կաքաւ, լիւղ, նաև իբրև ծկնկուղ («Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի». Հատոր երկրորդ. Վենետիկ, 1837, էջ 159): Կարելի է ընդլայնել ծկնաքաղ հավքերի տեսակների ցանկը, ելնելով խորանների պրակտիկայից – հավալուսն, կռունկ, արագիլ, ֆլամինգո և այլն: «Բնաստիարիումում» այդ թռչունները չեն նմանեցվում առաքյալներին: Բարսեղ Կեսարացին գրում է, «կիկնոս, այսինքն փոր կամ ծկնաքաղ», որ երկար պարանոցով է (Բարսեղ Կեսարացի. Յաղագս վեցաւրեայ արարչութեան. Աշխատասիրութեամբ Կիմ Սուրադեանի. Երևան, 1984, էջ 280-281):

պարգած գլուխներն են խորհրդանշում Հին և Նոր Կտակարանների միաբանությունը: Այստեղ եկեղեցու հաղթանակը խորհրդանշվում է նաև վերին կամարի վրա խաչի պատկերով և պայծառ գույներով:

Առաջին մեկնության մեջ ութ, ինը և տասներորդ խորանների մասին շատ ընդհանուր է գրված, որ մի տող է կազմում. «... համազոյգ միմեանց և համազարդեալք Հնովս և Նորովս, ի խաչն և խաչելեալն, յառաքեալսն և ի մարգարէս առ Նորս կատարեալ»: Ըե ինչ է նշանակում այս ամենը, մենք տեսանք Շնորհալու մոտ:

Երկրորդ մեկնությունը իններորդ խորանի մասին ոչինչ չի խոսում, բայց առաջին մեկնության համեմատությամբ փորձում է ճշտել տասներորդ խորանի սիմվոլիկայի սահմանները: Գուցե իններորդը տասներորդի հետ պետք է մեկնաբանվեր և չի օրինակվել գրչի անփութության պատճառով: Այդ կասկածը բխում է այն տողերից, որոնք բացի «ծաղկած խաչի» խորհրդից ընդունում են Հին և Նոր Կտակարանների հարության գուշակ քահանաներին, իսկ ավելի նոր ժամանակներում առաքյալներին և մարգարեներին: Այուները կարմիր են և վարդագույն: Բայց ծառերը նոճենիներ են, որովհետև այն պտղի քաղցրությունը ծածկում էր կերևի դառնությամբ, ինչպես Հին Օրենքով, որ իր պտուղը գտավ Ավետարաններում, որոնց հետևում է կաթողիկե եկեղեցին: Նոճենիների այս խորհրդաբանությունը կրկնված է Շնորհալու մոտ իններորդ խորանի առթիվ:

Չորրորդ մեկնությունը ոչինչ չի ասում իններորդ և տասներորդ խորանների մասին: Իսկ հինգերորդը, համառոտելով Շնորհալուն, տասներորդ խորանի գագաթի խաչի բացատրությանն ավելացնում է վերին Երուսաղեմի սիմվոլը, իբրև «կայան արդարոց», Քրիստոսի «միւսանգամ գալուստը»: Իսկ խաչի ու խորանի պայծառությունը ցույց է տալիս արդարների պայծառ փառքը և աշխարհի նորոգում, «որ պայծառանայ ի նմանութիւն դրախտին»:

Գրիգոր Տաթևացու մոտ ևս իններորդ և տասներորդ խորանները նույնն են, ինչ Շնորհալու մոտ: Ըստ Տաթևացու, իններորդ խորանում նկարված արմավենին, «ներքուստ ի վեր ծգտեալ», նմանեցված է Մարիամ Աստվածածնին, որ, երկրային ծնունդ ունենալով, ծնեց Քրիստոսին իբրև «քաղցր պտուղ» (համեմատությունը արմավապտղի հետ): Այստեղ ճշտվում է նաև Հովհաննես Մկրտչի տեղը (« եւ մին աքաղաղն հայի ի ժ խորանն, Յովաննէս Մկրտիչն կատարումն մարգարէիցն և սկիզբն առաքելոցն»): Այնուհետև ոչինչ չի ավելանում Շնորհալու մեկնությանը:

Յոթերորդ (Պողոս Բաբունապետի) մեկնության մեջ իններորդ

խորանի մեկնությունը ոչ մի նորություն չի բովանդակում: Սակայն տասներորդ խորանի առթիվ նշվում են թռչուններ, զանազան վիճակներում, և ամեն մի վիճակ ենթադրում է որոշակի խորհուրդ: Այստեղ նշվում է, որ նկարվում են «բազում հաւք զանազան կերպիւք» և որպես օրինակ բերվում են մրտիմները «նման աւետարանչացն»: Այնուհետև նշվում է, որ նրանցից ոմանք «կտուցն յետոյ գինքեանս քորեն», քանի որ Քրիստոսի աշակերտներից ոմանք ետ կանգնեցին: Ոմանք ոտքերն են քորում, «զի երկրօրս խորհեցան», ինչպես Յուդան: Իսկ նրանք, որ գլուխները սեղանի տակ են մտցրել, նման են Կոռնելիոսին և Ղուկիանոսիին, որոնք իրենց պարանոցը դրեցին Ավետարանների «լծի տակ»: Իսկ ծառերի շուրջը սև ագռավանման թռչունները երեսներն ուղղել են խորանից դուրս «նման Եսօա ազգին և կամ Բաղամ սուտ մարգարէ[ին]»: Իսկ այլ հավքեր գլուխները վեր են պարգել, ինչպես նրանք, «որ քողեալ երկրօրս (երկրավորը- Վ. Պ.), զերկնօրն (երկնայինի մասին –Վ. Պ.) խորհեցան»:

Այս ամբողջ հատվածը վերաշարադրանքն է Տաթևացու մեկնության «Վասն զանազան հաւուց» ենթագլխի մի մասի, որտեղ չեն նշված խորանների համարները:

Մյուս մեկնություններն առանձնապես չեն հարստացնում տասներորդ խորանի խորհրդաբանությունը:

Ը և Ժ մեկնություններում հանդիպում են նաև այլ կենդանիների և թռչունների անուններ – կապիկների, որ ծեռքերին մոմ են պահում և նշանակում են նահատակներին, որոնց այրվեցին հրով հանուն Քրիստոսի սիրո, երկու արծիվների, ջրային թռչունների առանց անունները նշելու: Խորաններում պատկերվում են նաև փյունիկներ, բվեճներ, ոչխար, նապաստակ, ուղտ, վայրի խոզեր, կոկորդիլոսներ, գազանորսության տեսարաններ, հովազներ, ընձառյուծներ և այլն, որոնց մասին խոսվում է «Բեստիարիումի» մեջ: Բայց քանի որ ինչպես «Բեստիարիումի», այնպես էլ «Բարոյախաւսի» մեջ թռչունների և կենդանիների մեկնությունը տարբեր է «Խորանների մեկնություններում» առկա խորհրդաբանությունից, ապա յուրաքանչյուր մոտիվի մեկնաբանության ժամանակ հարկավոր է խիստ զգույշ լինել: Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ արարչութիւնը» ընթերցելիս (հայերէն թարգմանութիւնը Ե դարի) մենք շատ զուգահեռներ ենք նկատել «Բարոյախաւսի» թարգմանութեան հետ (օրինակ, ծիծառի, ագռավի բարքի նկարագրությունը), բայց «Խորանների մեկնություններում» ուղղակի փոխառումներ չենք հայտնաբերել:

Երբ խորաններում պատկերված խորհուրդների այս անտառը ուզում ենք դիտել մի գաղափարի լույսի տակ, պարզվում է, որ դա եկեղեցու և Քրիստոսի գաղափարն է, ընդ որում տարբեր խորանների բնութագրերը («Դրախտ», «Մովսեսի խորան», «Աբրահամի տուն», «Սողոմոնի տաճար» և այլն) հանդես են գալիս, ինչպես որոշակի ցույց է տալիս Հովհան Օձնեցին իր «Յաղագս եկեղեցւոյ» ճառի մեջ, իբրև եկեղեցու հիպոստասներ (անձնավորումներ):

ԹՎԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկնություններում թվային խորհրդաբանությունը հիմնականում ունի այլաբանական նշանակություն, ինչպես կենդանիներինը և բույսերինը, կապված ավետարանական և հին կտակարանային իրակությունների հետ:

Օրինակ, 4 թվի սիմվոլիկան: Ստեփանոս Սյունեցու մոտ այդ թվով հիմնավորվում է գույների քանակը, քանի որ այն համապատասխանում է անտիկ բնափիլիսոփայության մեջ ընդունված չորս տարրերի թվին: Երկրորդ և չորրորդ մեկնություններում այդ թիվը եռաստիճան խորհուրդ է ստանում բացի չորս տարրերից նշանակելով նաև մարդու մարմնի բաղկացուցիչ չորս մասերը, որոնք էլ իրենց հերթին, խորհրդանշում են Հորը, Որդուն, Սուրբ Հոգուն և այնուհետև միավորական Աստվածությունը: Շնորհալու մեկնության մեջ բացի չորս գույնից, չորս են նաև ծառերը, միայն թե այստեղ հանդես է գալիս նաև լրացուցիչ հինգերորդ գույնը (ծիրանի) և հինգերորդ ծառը (արմավենի): Քանի որ այստեղ չորրորդ խորանը խորհրդանշում է երկրային դրախտը, որը բովանդակում էր չորս տարրերը, ապա այս խորանում նկարված չորս սյուները ևս խորհրդանշում են չորս տարրերը: Գրիգոր Տաթևացու մեկնության մեջ չորսը նախ քննվում է մյուս թվերի հետ ըստ համաձայնության կանոնների (կխոսվի առանձին), ապա իբրև գույների թիվ, ըստ չորս տարրերի, որոնց ավելանում է հինգերորդ երկնային էությունը: Այնուհետև չորսը հանդես է գալիս իբրև չորս գույների լրացում – չորս աստառ (գունամակերես), որ բաղկացած է երկու լուսավոր և երկու ստվերոտ մասերից, մի ծիրանի և մի ոսկի, որ ստացվում է տասը, այսինքն խորանների թիվը: Վերջապես, չորսը հանդես է գալիս իբրև խորանի կազմած քառանկյան խորհուրդ, որի անկյունները խորհրդանշում են աշխարհի չորս կողմերը: Չորս է նաև կաքավների թիվը ութերորդ խորանում:

Չորսը Տաթևացին համարում է նաև գրերի համար նախատեսված գլխավոր գույների խորհուրդ, որոնք են կարմիրը, կանաչը, կապույտը, սևը: Դրան ավելանում է նաև ոսկե գիրը («Իսկ ոսկին նշանակէ զանսուտ և զանապական բանքն Տեառն ի սմա, որպէս ասաց երկինք և երկիր անցցեն և բանք իմ ոչ անցցեն»): Վերջապես կա հիշատակարաններին երբեմն կցվող մի նախադրություն, որ սկսվում է «Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդութեան ընդ Հաւր և Որդոյ և

Հոգոյն Սրբոյ» (Մատենադարան N 3714, Ավետարան, 1419 թ., գրիչ Գրիգոր Խլաթեցի) և տալիս է չորս թվի ամենատարբեր խորհուրդներ ընդգրկված ինչպես խորանների մեկնություններում, այնպես էլ Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունների նախադրություններում: Դա մի փառավոր գովք է Ավետարանների, որոնք չորսն են և չորսն էլ բազում պատճառներով, ինչպես ասված է Գրիգոր Խլաթեցու հիշատակարանի նախաբանում. նախ, որովհետև աստվածաշնչյան կենդանիները չորեքկերպյան են (եզեկիել մարգարեի տեսիլքը) մարդ, առյուծ, եզ, արծիվ: Աշխարհը բաղկացած է չորս նյութից հող, ջուր, օդ և հուր, «թշնամիք անհաշտելիք», այլ ծեռագրերում (Կիլիկիա) «հակառակք անհաշտելիք և սիրելիք անքակտելիք» (անտիկ բնափիլիսոփայության չորս տարրերը), Աստվածության չորս անունները (Երրորդություն, Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի), սեղանի չորս անկյունները, հոգու չորս առաքինությունները (խոհեմություն, արիություն, ողջախոհություն, արդարություն), աշխարհի չորս կողմերը, չորս Ավետարանները: Ինչպես տեսնում ենք, չորսը մեծ բովանդակություն ունի իր այլաբանական երանգներով: Ընդ որում, այս բոլոր խորհուրդները գործում են միացած ինչ-որ աստվածաբանական կապով[1]:

Նույնքան հարուստ է իր խորհրդաբանությամբ տասը թիվը: Կանոնների թիվն ընտրվել է 10, որովհետև այն «թիւ է սրբագոյն և նուեր Աստուծոյ»[2]: Տասն են մովսիսյան օրենքները, տասն են «զգայարանք մարմնոյ»[3] և «զաւրութիւնք հոգւոյ», տասն են Արիս-

---

[1] Շրջա թվի հետ կապված այդ «Փառքը» նույնությամբ մեզ հանդիպում է Կիլիկիայում: «Փառքը» լինում է նաև ընդարձակ, երբ չորսի խորհուրդը ավարտվելուց հետո խոսվում է չորս ավետարանիչների մասին: Արդեն Կիլիկիայում «Փառքի» այդ երկու տիպին էլ հանդիպում ենք առանց ավետարանիչների մասին մեկնաբանությունների 1299 թ. Դրազարկի մի ծեռագրում (տես «Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար. Կազմեց Ս. Ա. Մաթևոսյան. Երևան, 1984, էջ 213) և ավետարանիչների մասին ծանոթագրությամբ 1290 թ. Դրազարկի մի այլ ծեռագրում (Մատենադարան N 1290, գրիչ Ծորոս. Նույն տեղում, էջ 655-656) և Սիսի 1291 թ. մի ծեռագրում (Բոստոնի Համրային գրադարան, հայկ. ծեռ. 3) (տես "A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States". By Avedis K. Sanjian. Berkeley. Los Angeles. London. 1976, p. 353-354):

Չորսի մի քանի խորհրդանիշներ չորս տարրերը, տարվա չորս եղանակները, աշխարհի չորս կողմերը (ըստ Ա. Լոսևի, տարածական չորս պատկերները) նորպլատոնական ոգով դիտարկում էր Փիլոն Ալեքսանդրացին (տես А. Ф. Лосев. История античной эстетики. Поздний эллинизм. М., 1980, с. 95).

[2] Փիլոն Ալեքսանդրացին տասի մասին ասում է. «...Քանզի սա է ամենակատար լիագոյն և վերագոյն թիւ առաձինն իւր իսկ աստուածային խորհրդով» («Փիլոնի Եբրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս...», Վենետիկ, 1826, էջ 330):

[3] «Իսկ հինգերեակն զգայութեանց յատի է» (նույն տեղում):

տոտելի ստորոգությունները (կատեգորիաները) և Տիրոջ աղոթքի խոսքերը. Նիկիայի հավատո հանգանակը, հետևաբար, տասն են նաև խորանները: Տասի խորհրդաբանությունն ավելի է ընդլայնում չորրորդ մեկնությունը: Այսպես տաս են համարվել մոլորակների թիվը[4] (յոթ մոլորակ և մեկ անմոլար, այսինքն Արեգակը, մեկ Լուսինը, և մեկ Աստծո խոսքը, որ վարում է նրանց բոլորին, այդ ամենը միասին ստացվում է տասը), տարվա ամիսների թիվը (տասը, ինչպես Հռոմում էր ընդունված), նշանակելով որ երկու ամիսները «զուգաւորութիւնք են գարնան և աշնան»:

Գրիգոր Տաթևացին ավելի է հարստացնում տասը թվի խորհրդաբանությունը: Այսպես, տասը բաղկացած է չորսից կամ չորս թվերի գումարից, այսինքն 1+2+3+4=10: Այդ պատճառով էլ տասը կանոնները բաղկացած են չորս թվային համակցություններից: Այսինքն կանոնները կամ համաձայնության տախտակները կազմված են հետևյալ կերպ. չորս գումարելիներից նախակարգ է համարվում 4-ը, ապա 3-ը, ապա 2-ը և վերջում մեկը: Ինչպես գիտենք, Դ դարի վերջում Եվսեբիոս Կեսարացին (մահ. 339 կամ 340 թ.) գլխագրել է բոլոր Ավետարանները և կազմել այդ գլուխների համարների այսպես կոչված համաձայնության տախտակներ (աղյուսակներ), որոնցից օգտվելու կարգը բացատրել է ոմն եգիպտացի Կարպիանոսին ուղղված թղթում: Ըստ այդմ, նա նախ համաձայնեցնում է չորս այունակում այն գլխահամարները, որոնք համապատասխանում են չորս Ավետարաններում («առաջին խորանն, յորս Դ-ն միաբանին Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս»), ապա նրանք, որոնք համապատասխանում են երեք Ավետարաններում երեք համակցություններով («Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս», «Մաթէոս, Ղուկաս, Յովհաննէս», «Մաթէոս, Մարկոս, Յովհաննէս»), ապա այն գլխահամարները, որոնք համապատասխանում են երկու Ավետարաններում հինգ համակցություններով («Մաթէոս, Ղուկաս», «Մաթէոս, Մարկոս», «Մաթէոս Յովհաննէս», «Ղուկաս, Մարկոս», «Ղուկաս, Յովհաննէս»), վերջապես նա հաշվում է այն գլուխները, որոնք զուգահեռ չունեն մյուս Ավետարաններում («առանձնական խաւսին»)[5]: Մենք դասավորեցինք գլխահամարներն այնպես, ինչպես ներկա-

[4] «Բայց այսչափ այժմ ասելի է, զի և յաշխարհի տասն ամենայն է, և ի մարդ. յաշխարհիս եօթներեակք (մոլորակք- լատիներեն թարգմանության մեջ իրավացիորեն ավելացնում է Մ. Ավգերյանը), և ութերորդ աննմոլարիւ գունդն (Արեգակը – Վ. Դ.), և որ ընդ լուսնաւս մի տեսակ փոփոխելի են ըստ ինքեանց - Աստուծոյ բանն վարիչ և մատակարարն բոլորեցունց» («Փիլոն Եբրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս...», էջ 331): Ինչպես տեսնում ենք, Փիլոնի միջոցով նոր-պյութագորական ազդեցությունը ուղղակի է մեր մեկնիչների վրա:

[5] Տե՛ս C. Nordenfalk. Die spätantiken Kanontafeln. Textband und Tafelband. Göteborg, 1938, S. 46–47.

յացնում է Գրիգոր Տաթևացին: Այսպիսով ստացվում է տասը աղյուսակ (4+3+2+1):

Ինչպես ցույց է տալիս Կ. Նորդենֆալկը, տասը պահպանելու նպատակով Եվսեբիոսը բաց է թողել «Մարկոս-Ղուկաս-Յովհաննէս» և «Մարկոս-Յովհաննէս»[8]համակցությունները, քանի որ այդ դեպքում կստացվեր 12: Եվսեբիոսը, ինչպես երևում է Կոստանդին Մեծի հիսնամյա կառավարության հոբելյանին նվիրված ճառից, մեծ ակնածանք ուներ խորհրդավոր տասը թվի հանդեպ. «Չորս թիվը, գրում է նա, տալիս է տասը թիվը: Քանի որ մեկի, և երկուսի, և երեքի, և չորսի գումարը տասն է... Վերստին տասը թիվը, որ բովանդակում է բոլոր թվերի ավարտը և սահման դառնում նրանց վրա իրեններով, լիակատար և կատարյալ մի թիվ է, որն ընդգրկում է թվերի բոլոր տեսակները և չափերը, համամասները, համաձայնությունը և դաշնությունները»[7]: Տասի կատարելությունն ընդունում էին դեռևս պյութագորյանները (ընդ որում նրանք էին տասը համարում երկնային մարմինների թիվը, ինչպես նաև մի շարքում էին դնում տասը սկզբունքները, որոնք կազմում էին հինգ գոյց հակադրություններ, որոնք հետագայում Արիստոտելի մոտ վերածվում են տասը կատեգորիաների կամ ստորոգությունների)[8]: Երրորդ մեկնության մեջ նշված են արարածների տասը մասերը[9]: Տաթևացին խոսում է քառանկյան մասին, որն ունի չորս կողմեր, որոնք ցույց են տալիս աշխարհի չորս կողմերը: Քառանկյան չորս կողմերի ու նրանց ներդաշնակության մասին խոսում է նաև սուրբ Օգոստինոսը: 1, 2, 3, 4 թվերի գումարի մասին (10) կա նաև վերջինիս մոտ[10]: Այդ հարաբերությունը, ինչպես տեսանք, տառացի բերում է Գրիգոր Տաթևացին:

Հետաքրքիր խորհրդաբանություն է նաև տասի տրոհումը հինգ

---

[8] Նույն տեղում, էջ 47-48:

[7] C. Nordenfalk. The Beginning of Book Decoration.-Beiträge für Georg Swarzenski zum 11 Januar 1951. Chicago, p. 16 (թարգմանված է Նորդենֆալկի բերած քաղվածքից):

[8] Տես "Антология мировой философии в четырех томах". Т. I, часть I. М., Изд. "Мысль", 1969, с. 283; Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том I. М., Изд. "Мысль", 1976, с. 76 ("Метафизика", I, 5).

[9] Ըստ եգնիկի, մարդուն իբրև ժառանգություն Աստծու արարած մասերը հետևյալներն են. «այլ նախ զերկինս և զերկիր, զջուրս և զիուր և զօդ և զբոյսս և զտունկս, զգազանս և զանասունս և զթռչունս» («Եգնիկայ վարդապետի Կողբացւոյ եղծ աղանդոց» Վիֆլիզ 1914, էջ 162):

[10] Սուրբ Օգոստինոսի մոտ թվային խորհուրդների մասին տես Ք. Գյոբերտ, Գ. Կուն. История эстетики. М., Изд. Иностранной литературы, 1960, с. 149-153.

Ծվում է մեր մեկնիչները այդ գործողությունը (1+2+3+4) փոխառել են Փիլոն Ալեքսանդրացուց և Եվսեբիոս Կեսարացուց (Լոսև, նույն տեղում, էջ 95. նաև Nordenfalk. The Beginning..., p. 16):

հինգ մասերի: Սյունեցու մեկնության մեջ չորրորդ խորանում հինգական կարմիր և կապույտ մասերի են բաժանված «եղջիւրք կամարաց անդրէն ի վերոյ խոյակաց», նշանակելով հինգ դատողական և հինգ Օրենքների տախտակները: Տեղում նշեցինք, որ Թ և ժ դարերի ձեռագիր խորանները, իրոք, հանդես են գալիս իբրև արմավատերևներ եզրային սյուների և կամարների հանդիպման տեղում: Երկրորդ մեկնության մեջ, հավանաբար հինգերորդ և վեցերորդ խորանների համար, ասվում է, որ այդ եղջյուրները «առ վերին սեղան» (այսինքն կամարների կրնկամասերից կամ ուղղանկյուն գլխազարդերի ակրոտերիոններից դուրս եկող) խորհրդանշում են Մովսեսին և Ահարոնին: Երրորդ մեկնության մեջ (յոթերորդ և ութերորդ խորան) սյուներն են հինգ-հինգ մասի բաժանված: Հինգերորդ մեկնության մեջ սյուները ցույց են տալիս «զհինգ աւրէնս յաճճառական և զհինգն հրաժարական»:

Սրանով չի վերջանում թվային խորհրդաբանությունը խորաններում: Իններորդ խորանը երրորդ մեկնության մեջ համարվում է «խորհրդական» (սիմվոլիկ) նշանակելով երեք անգամ երեք, այսինքն համաբարբառ (սինոպտիկ) ավետարանիչներին Մատթեոսին, Մարկոսին, Ղուկասին: Էլ ավելի բարդ թվային համակարգ կա Գրիգոր Տաթևացու մոտ, որը կատարում է թվային այլաբանական գործողություններ 4 և 10 սրբազան թվերի հետ, ստանալով 24 «գլխավոր արարածոց», 24 մարգարեների, եբրայական այբուբենի 24 գրերի, Քրիստոսի երկրային կյանքի 33 տարիների, դժոխքում 33 ժամ քարոզության թվերը և այլն: Երեք և չորս թվերի բազմապատկումով նա ստանում է առաքյալների թիվը, երեքը երեքով բազմապատկելով հրեշտակների ինը դասերի:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ թվային խորհրդաբանությունը նույնքան էական տեղ է գրավում խորանների մեկնություններում, որքան գույների և թռչունների ու բույսերի: Ընդ որում, շատ դեպքերում ելակետային են համարվում թվերի նոր պյութագորական ակունքները:

ԽՈՐԱՆԱԶԱՐԴԵՐՆ ԸՍՏ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Առաջին խորան

Գ, Ե, Է, ԺԲ – Աստվածության (Երրորդության) խորան, որն ապրում է լույսի մեջ (Ե մեկնություն), չորս տարրերից դուրս:

Գույները. Ա, Բ, Դ, Զ - Չորս գույնը նշանակում է առաջին (մովսեսյան) խորանի չորս նյութերի խորհուրդը:

Զ - Երեք գույն չորս նյութերի խորհուրդը (երեքի փոխարեն պետք է լիներ չորս. գրչի թյուրընթերցում):

Դ - Կապուտակ, ծիրանի, կարմիր, բեհեզ, վուշ, երկրագույն (այլընթերցում՝ երկնագույն) - այս ամենը իբրև չորս գույն:

ԺԳ - Կապուտակ, ծիրանի, կարմիր և սպիտակ:

Գ, Ե, Է, Ժ, ԺԲ - Ծիրանի, իբրև արքայական գույն (առնենակալ թագավորության խորհուրդ):

Բ, Դ, ԺԱ - Կարմիր գինեգույն Մելքիսեդեկի, իբրև Քրիստոսի խորհուրդ:

Գ - Ընդհանրապես խորանների համար՝ չորս գույն – կարմիր, կանաչ, սև, կապույտ, մի առանձին գույն՝ ծիրանի:

Է, ԺԲ - Ընդհանրապես խորանների համար՝ կարմիր, կանաչ, սև, կապույտ և ոսկի (չորս նյութ և «անապական էութիւն երկնից»):

Բ, Զ - Չորս գույներ (սև և կարմիր, կանաչ և կապուտակ) խորհրդանշում են մարդու մարմնի բաղադրիչ մասերը՝ «յարիւն և ի խող, յոսկերս և ի ծածկոյթ մարմնոյն» (Բ մեկնություն) կամ «յարիւն և ի մաղաս, յոսկերս և ի ծածկոյթ մարմնոյ», որոնք նշանակում են նաև Հոր, Որդու, Հոգու և նրանց միավորության խորհուրդները:

Ը, Թ – Այուները՝ ծիրանի, կանաչը՝ հրեշտակների անմահ բնությունը, սևը՝ սաղայելյանների անկումը:

ԺԳ - Չորս գույն՝ կապուտակ, ծիրանի, կարմիր և սպիտակ, առաջին (Մովսեսի) խորանի չորս գույնը – չորս տարրերին համապատասխան:

Այուները, կամարները. Ա, Բ, Դ, Զ, Թ, ԺԱ - Այուները ծիրանի – հաստատություն էական (աստվածային) աթոռի, չորս տարրերից դուրս:

Գ, Ե - Հածակ ծիրանի կամարներ և երեք այուներ (ծիրանի գույնը՝ ամենակալ թագավորություն):

ԺԳ - Ծիրանի այուներ՝ հաստատություն առաջին լույսի՝ Աստծո

(եական) աթոռի, դուրս չորս տարրերից:

Է, Ը, Թ – Խորանի ծնը՝ ծիրանի սյուներ և բոլորածև:

Բ - Ստորին կամարների միջև սևը հաստանում է, կարմիրը՝ նվաղում (Հին Օրենքը ստվերն էր Նորի, որը նշանավորվում է Քրիստոսի արյամբ):

Ե - Երեք կամարներ:

Ժ, ԺԲ - Երեք սյուն և բոլորածև կամար, փոկեր (պարաններ):

ԺԱ - Սև կամարը ցույց է տալիս Աստվածության խորքը, կարմիր գինեգույնը մատնանշում է Մելքիսեդեկին, որը Քրիստոսի խորհուրդն է:

Վարագույրը. Գ, Ե, է, Ժ, ԺԲ - Խորանը ծածկված է վարագույրով:

Բույսերը. Ը, Ի - Արմավենիներ իբրև գիտության բարձրացում. զանազան գույները հրեշտակների գեղեցկություն: Կանաչը անմահության գույն, սևը սաղայելյանների անկում:

Թռչունները. Ա, Բ, Դ, Զ, ԺԳ - Սիրամարգ հավքերը կամարների վրա՝ Հին Օրենքի (Կտակարանի) մարգարեական և ընտրողական (՞) խորհուրդ:

Ը, Թ, ԺԱ - Սիրամարգ ոսկեփետուր հրեշտակների անարատ բնության և նահապետների խորհուրդ:

Երկրորդ խորան

Գ, Ե, է - Անմարմինների (երկնայինների) միջին և վերջին քահանայապետություններ:

Ա, ԺԳ – Համապատիվ առաջին խորանին:

Ը – Հրեշտակների փառքն ու անմահությունը:

Բ – Համեմատվում է մովսեսյան խորանի հետ:

Ժ – Հրեշտակների խորան:

ԺԲ – Անմարմին հրեշտակների խորան:

Զ – Քաց է թողել երկրորդ խորանի անունը, բայց նկարագրությունները համընկնում են Ա և Բ մեկնություններին:

Գույները. Բ, Դ - Նույն գույները, ինչ առաջին խորանում (Բ մեկնության մեջ սխալմամբ գրված է Գ խորան):

Ա, Դ, ԺԳ - Կարմիր գինեգույնն Մելքիսեդեկի խորանն ի դեմս Քրիստոսի:

Գ, Ե, է – Կանաչ և սև (կանաչը երկրորդ և երրորդ քահանայապետությունների անվախճան կյանքը, սևը Աստծու անհասությունը նրանց համար, որ համեմատելի է Դիոնիսիոս Արիսպագացու ուսմունքի հետ, ըստ որի ծածկված էր աստվածային խորհուրդը):

է, ԺԲ – Կանաչ հրեշտակների անվախճան կյանքը:

ժ – Կանաչ հրեշտակների մշտատև և անմահ բնությունը, սև գույնը սակավ:

ԺԱ – Չորս գույն՝ սև, կարմիր, կանաչ և կապուտակ՝ մարդու մարմնի չորս բաղադրիչները՝ մարմին և ոսկորներ, արյուն և ջիղ:

Կամարները. Ա, ԺԳ – Կամարի տակի սև գույնը «իսկական» (աստվածային) գոյություն:

Ա, Դ, ԺԳ – Կամարի վրայի կարմիր գույնը՝ պատարագի գոհեր:

Ա, Դ, ԺԳ – Միջին կապույտ կամարը (Դ-ում «երփներփին») - «վասն մարմնաւոր գնացիւք գիտգնորն կարգելով»: Ոսկեգույն կամարը՝ քահանայական խորհուրդ: Վերին սևը, որ ծածկում է բոլոր կամարները, խորհուրդն է աստվածային տնօրենության:

Ա – Կամարների վերևում՝ «վերնահարկ սև գույն», աստվածային տնօրենության խորհուրդ:

Գ, Ե, Ը, ԺԲ – Երեք կամարներ, որոնք ցույց են տալիս, որ Սուրբ Երրորդության մասին երկրորդ քահանայապետությունը գիտեր սերովբեներից և սովորեցնում էր մարգարեներին:

Բ – Սյուները՝ կապույտ, հինգ-հինգ մասով զարդարված, իբրև Օրենքի տասը պատգամների խորհուրդներ:

ժ – Երեք կամարներ:

Սյուները. Ը, Ճ – Սյուների գլուխները՝ չորեքկերպյան կենդանիներ:

ԺԱ – Սյուները՝ կապույտ «խառխառ ոստիւք», հինգ մասով զարդարված. սևը հարստանում է, կարմիրը՝ նվազում:

Սեղան. Գ – Սեղան կամարների միջև՝ բոցավառ:

Ծառերը. Գ, Ե, է, Ճ, ժ, ԺԲ – Արմավենիներ:

Թռչունները. Բ – Հավքերը՝ կամարների վրա՝ ծկնաքաղեր, որոնք ջրերի մեջ որս են անում և կրում են Սկրտության խորհուրդը:

Գ, Ճ, ԺԲ – Սիրամարգեր՝ ոսկեփետուր և ոսկետուն (հրեշտակների դասերի անարատ բնությունը):

ժ – Սիրամարգեր և ոսկեգույն և կարմրակտուց թռչուններ ծառերի վրա:

է, ԺԲ – Սիրամարգի ոսկե փետուրները՝ առավոտյան և ոսկե տտուկը՝ երեկոյան ճանաչում, սև ոտքերը՝ կրկնակի տրտմություն ընկած հրեշտակների և մեղավորների:

է, Ը, Ճ, ԺԲ – Սիրամարգերի ծնոտը սեղանն է ցույց տալիս և Աստծու սեղանից իմաստների ճաշակումը:

Երրորդ խորան

է – Խորան պետությանց, հրեշտակապետների և հրեշտակների (վերին քահանայապետության): Մնացածը նույնն է, ինչ երկրորդ խորանը:

Բ, Դ, ԺԱ – Առաջին երեք խորաններ՝ երեք համաբարբառ Ավետարաններ:

Գ, Ե, Ժ, ԺԲ – Նույնը, ինչ երկրորդ խորանը:

Ը, Ի – Ադամի դրախտ:

ԺԱ – Հեսու Նավեա և դատավորների խորհուրդ, որոնք Իսրայելին բաշխեցին ավետյաց կաթի և մեղրի երկիրը, իսկ համաբարբառ ավետարանիչները՝ Տիրոջ ծննդյան տեղի և Սկրտության խորհուրդները:

Չ, ԺԳ – Աստվածահայտնության խորհուրդ, որը պիտի գա մարմնացած:

Գույները. Ա, Դ, Չ, ԺԳ – Նույն չորս գույներն այստեղ իբրև Աստվածահայտնության խորհուրդ: Առաջին երեք կանոնները՝ իբրև մի աստվածության (Երրորդության) խորհուրդ:

Ը, Թ – Չորս գույն՝ չորս տարերք: Սև գույնը՝ Ադամի մորթե զգեստը (մաշկյակ): Կապույտը՝ մարդու անկումը փառքից:

Բ, ԺԱ – Նույն չորս գույները՝ սևը նվազում է, կարմիրը հարստանում (Քրիստոսի արյունը՝ հեթանոսների փրկություն):

Այուները. Ը – Չորս այուները՝ չորս զգալի տարրեր:

Սեղան. Ա, Դ, Չ, ԺԳ – Կամարների վրա սեղան բոցախառն հրով և սեղանի վրա ամպ («նսեմ»-մութ), որ ծածկում էր Քրիստոսի խորհուրդը:

Հավքեր և կենդանիները. Ա, Դ, Չ, ԺԳ – Աքաղաղներ (ճոխ և հրամանատու), որոնք նայում են խաչին:

Բ, ԺԱ – Կաքավներ՝ խորհրդանշող մեկը Մարիամին, մյուսը Ռախաբին (ԺԱ մեկնության մեջ՝ Թամարին և Ռախաբին):

Ը, Թ – Մոմ բռնած «մայմունք», իբրև նահատակներ Քրիստոսի սիրով:

Չորրորդ խորան

Ա, Դ, Զ, ԺԳ – Եկեղեցու դեմքը չորս գույնով, համաբարբառ պատմությամբ:

Բ – Նույնը, ինչ երկրորդ խորանը:

Գ, Ե, է, ժ, ԺԲ – Դրախտ (Ադամի):

Ը, Ⱚ – Նույնը, ինչ երրորդ խորանը:

ԺԱ – Խորանը ցույց է տալիս մարգարեների ժամանակը:

Գույները. Ա, Դ, Զ, ԺԳ - Չորս գույներ:

Գ, Ե, է, ժ, ԺԲ – Գույները կապույտ և սև (հիմնականում սյուների), քանի որ անհայտացավ Ադամի և նրա որդիների համար դրախտի պայծառությունը, «գոր և մաշկեա պատմուճանն առակէր»:

ԺԱ – Հարստանում է կարմիրը (մարգարեները հայտնում են փրկության մասին):

Կամարները. Ա, Դ, ԺԳ – Ձանազան կամարներ խաչի պատկերով:

Զ – Չորս կամարներ:

ժ – Կամարների տակ մթին (ընդաղոտ) խաչ:

Ե – Կամարները մութ գույնի («մթատեսակ»), թույլ գույնով խաչ խորհուրդ տնօրենության Քրիստոսի:

Սյուները. Գ, Ե, է, ԺԲ – Չորս գույներ իբրև չորս զգալի տարրերը:

Սեղան. Ա, Դ, Զ, ԺԳ – Սեղանի վրայի մութը նոսրացած է, պայծառանալով իմացականապես:

Գ – Սեղան երկրորդ և երրորդ խորանների (կամարների) միջև:

Ե – Բոցավառ սեղան կամարների միջև (անմահների կերակուր և բանական պատարագ):

Խաչ. Գ – Կամարների տակ ընդաղոտ խաչ:

Դ, Զ – Կամարների մեջ խաչ:

Եղջյուրները. Ա, Դ, Զ, ԺԳ – Կողմնային խոյակների վրա կամարների ստորոտից ելնում են եղջյուրներ՝ կարմիր և կապույտ հինգական մասերով (հինգ դատողական և հինգ Օրինաց տախտակներ):

Ըույսեր. Ա, Դ, Զ, ԺԳ – Արմավենի ծառեր (արդարության և ճշմարտության խորհուրդ):

Թռչունները. Ա, Դ, Զ, ԺԳ – Երկու հավք աղավնու նմանությամբ (ոչ թե Սուրբ Հոգու, այլ նրանց խորհուրդ, ովքեր ընդունակ էին Սուրբ Հոգու ընկալման): Երկու հավք կարմիր կտուցով և կարմիր պոչով (հեռու լինելով նոր խորհուրդից, ձայնով այդ խորհուրդն էին ազդարարում):

ԺԱ – Աքաղաղներ (գիշերն ազդարարում են առավոտյան մասին):

Հինգերորդ խորան

Ա, Դ, Զ, ԺԹ – Նույն խորհուրդը (սիմվոլը), ինչ չորրորդ խորանը (այսինքն եկեղեցին): Բայց միաժամանակ սերտ է կապը Հին Կտակարանի հետ, նշանակելով մարգարեական, թագավորական և քահանայական խորհուրդները:

Գ, Ե, Է, Ը, Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ – Նոյի տապանի խորհուրդ: Վեցերորդ խորանը՝ Աբրահամի խորանի խորհուրդ:

Գույներ. Ա, Դ, Զ, ԺԹ – Ստվերը պակասում է, կարմիրը պայծառանում: Եղած ստվերը (քողը) նշանակում է մարգարեական խորհուրդ:

Բ, ԺԱ – Առավել շողշողուն գույներ:

Ե – Կարմիր գույն՝ իբրև Քրիստոսի եկեղեցին և անապական մարմինն ու արյունը և քրիստոնեական հավատը:

Է, Ը, Թ, ԺԲ – Կարմիր գույնը՝ Աստծու Որդու արյուն, որ Նոյը և Աբրահամը իրենց պատարագում խորհրդանշեցին:

Գ, Ժ – Կարմիրի ավելացում:

Կամարները. Բ, ԺԱ - Երկու կամար (խորան), իբրև երկու համաբարբառ ավետարանիչներ (ԺԱ - Մատթեոսը և Ղուկասը, որոնք ցույց են տալիս Քրիստոսի նախահայր թագավորներին):

Սյուները. Բ, ԺԱ - Վարդագույն սյուներ, իբրև իր ժամանակին փրկության խորհուրդ:

Գ - Գինեգույն սյուներ, իբրև Մելքիսեդեկի քահանայությունը՝ ի դեմս Քրիստոսի:

Ժ - Գույնզգույն սյուներ:

Սեղան. Բ, ԺԱ - Կամարների (խորանների) միջև՝ մթով և ամպով ծածկված:

Գ - Սեղանը՝ խաչով կամարների վերևում (վեցերո՞րդ խորան):

Է, Ը, ԺԲ - Խաչը (Սաբեկա ծառը, իբրև խաչ, որ տեսավ Աբրահամը):

Եղջյուրները. Ա, Բ, Դ, Զ, ԺԹ - Վերին սեղանի (աղյուսակի վերևի) եղջյուրներ՝ իբրև Մովսեսի և Ահարոնի խորհուրդ և նրբագույն կամար, որովհետև Քրիստոսի արյան շնորհիվ դուրս եկանք Հին Օրենքից:

Բույսեր. Ա, Դ, Զ, ԺԹ - Շուշանը (նշան, որ պիտի լինի շուշան) ծաղկում է, քանի որ ծաղկում է խաչը (շուշանը՝ խաչի խորհուրդ): Նաև նռներիներ, մի փնջից ելնելով (Դ մեկնության մեջ չորս, Զ մեկնության մեջ թիվը չի նշված) ճյուղերի են բաժանվում («երեք (չորք)

ստեղունք ի միում փնջի ելեալ»):

Բ - Արմավենիներ քաղցր պտղով: Սեղանի (հավանաբար աղյուսակի) աջից ու ձախից ձիթենիներ, քանի որ ձեթի լույսը գուշակում է հավիտյան արդարների արդարությունը:

Գ, է, Ը, ԺԲ - Ձիթենիներ (նահապետների երկար կյանքը) և շուշան (երեք գույնով սպիտակ, դեղին և կարմիր) ամեն մեկն իր խորհրդով:

Բ, Ճ – Ձիթենի, իբրև հավիտյան արդարների պայծառություն:

Ժ – Ձիթենի, որի վրա կան ագռավներ՝ երեսները ետ դարձրած խորանից, նաև երեք գույնով շուշան:

ԺԱ - Ձիթենիներ աջից և ձախից, իբրև հրեա և հեթանոս ժողովուրդներ:

ԺԲ - Ձիթենի (նահապետների կյանքը) և երեք գույնով շուշան:

Թռչունները. Ա, Դ, Զ, ԺԳ - Կաքավներ (իբրև պոռնիկ Մարիամը և Ռախաբը): Ձկնաբաղեր, իբրև մարգարեներ, Սուրբ Հոգուց ներշնչված, որոնք տեսնում են ավետարանիչների խոսքերը: Աքաղաղներ, ոսկեզգեստ փետուրներով զարդարված:

Ժ - Ագռավ ձիթենու վրա, երեսը դարձրած խորանից:

Բ - Աքաղաղներ, իբրև մարգարեների և առաքյալների խորհուրդ:

Ճ – Չորս կաքավներ, իբրև խորհուրդ պոռնիկ կանանց (Թամար, Ռախաբ, Հռութ, Բերսաբե):

Վեցերորդ խորան

Ա, Դ, Զ, ԺԳ - Վեցերորդ և յոթերորդ խորաններում սևը նվաղում է, կարմիրը հաստանում կամ հարստանում, հին քահանայությունը պակասում:

Գ, է, Ը, Ճ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ - Աբրահամի խորան (նույնը ինչ հինգերորդ խորանը):

Բ - Նույնը, ինչ հինգերորդ խորանը:

Ե - Աբրահամի խորան: Չի պնդվում, բայց հասկացվում է, որ կա սեղանի, խոյի, ծառի և Իսահակի պատկերը կամ սիմվոլը, իբրև Քրիստոսի խորհուրդ (Աբրահամի գոհաբերությունը):

Այուները. Ե - Արյան գույնի:

Խաչ: է, Ը – Խաչը սեղանի վրա հայտնվեց, որ թաքուն էր հինգերորդ խորանում:

Բույսեր. Ե - Ձիթենիներ և շուշան (ինչպես Գ մեկնության մեջ՝ Ե խորանի համար):

Յոթերորդ խորան

Ա, Դ, Զ, ԺԳ - Ինչպես վեցերորդը. «սեաւն նուագեալ և կարմիրն հաստացեալ, քահանայութիւնն ընդ կամարաւ եմուտ»:

Բ - Յոթ և ութերորդ խորաններում սևը պակասում է, կարմիրը ավելանում, քանի որ խաչի մերձեցումով ստվերանում (մթնում) էր Օրենքը (նկատի ունի Հին Կտակարանը):

Գ, Ե, է, Ը, Թ, ԺԲ - Մովսեսի խորանը (նաև ութերորդ խորանը):

ԺԱ - Մովսեսի խորան, և մատնանշվում են մակաբայեցի վկաները, որոնք գուշակեցին Քրիստոսի մահը:

Գույները. Ա, Դ, ժ, ԺԱ - Սևը նվազում է, կարմիրը հարստանում:

Ե - Կարմիրը նվազ է:

է, Ը, Թ, ԺԲ - Կարմիրը նվազ, կապույտը և սևը առավել, քանի որ ստվերական էր Օրենքը (Հին Կտակարանը), այսինքն սիմվոլիկ, և անասունների գոհաբերումը (արյունը) մարմնին սակավ սրբություն էր տալիս:

Կամարները. Բ - Կամարը ոսկեգույն, իբրև քահանայական խորհուրդ, վերևի սևը ամպի պես թաքցնում էր Քրիստոսի խորհուրդը:

Գ - Սևը կամարների տակ ուժեղանում է, և կարմիրը նվազում, քանի որ ճշմարտության (Քրիստոսի) մասին կային գուշակություններ, իսկ անասունների գոհաբերումը քիչ էր մաքրագործում ժողովրդին:

Սյուները. Բ - Կարմիր կամարների տակ:

Ե, ժ – Սյուները կապույտ:

Սեղան. ԺԲ - Եղջերային սեղան (Մովսես և Ահարոն):

Եղջյուրները. ժ - Խորանին երկու եղջյուր:

Բույսեր. Բ, ԺԱ - Երկու հատ շուշան անմթեր սեղանի մոտ (ԺԱ մեկնության մեջ Մադաթյանների առաքինությունը):

Թ – Շուշան ծաղիկ երեք գույնով սպիտակ, դեղին և կարմիր:

Թռչունները. Բ - Կամարի վրա աքաղաղներ: Քջջող աղավնիներ (աղավնու նմանություն) կարմրապոչ և կարմիր կտուցներով:

Գ, Ե, է, Ը, ժ, ԺԲ - Աղավնիներ կարմրակտուց, որոնք խորհրդանշում են Սուրբ Հոգին ընկալած Բեսելիելին, Եղիաբին, Մովսեսին և յոթանասուն ծերերին:

Ը – Չորս կաքավներ, իբրև Ճամարը, Ռախաբը, Հոուբը և Բերսաբեե:

Թ – Չկնորս հավքեր (առաքյալներ) և մրտիմներ (ավետարանիչ-

ներ):

Ութերորդ խորան

Ա, Դ, Զ, ԺԳ - Ութերորդ, իններորդ և տասներորդ խորանները համազույգ են միմյանց և «համազարդեալք Հնովս և Նորովս, ի խաչն և խաչելեալն, յարաքեալսն և ի մարգարէս առ Նորս կատարեալ» (Դ և Զ մեկնություններում նշվածը վերաբերում է միայն ութերորդ խորանին):

Բ, Ե, Ը, Թ, ԺԱ - Նույնը, ինչ յոթերորդ խորանը:

Գ, Ժ – Մովսեսի խորան:

է, ԺԲ - Արտաքին (Մովսեսի խորանից դուրս գավիթում) քավության ժողովրդի:

Ժ – կարմիրը քիչ, կապույտը և սևը շատ:

Եղջյուրները. Գ, Ե, է, Ժ, ԺԲ - Սեղանի (հավանաբար ցանկի աղյուսակի) վրա եղջյուրներ իբրև Մովսեսը և Ահարոնը:

Թռչունները. Գ, Ե, է, Ը, ԺԲ - Կաքավներ (է մեկնության մեջ չորս), իբրև խորհուրդ պոռնիկ և օտարազգի կանանց Ռահաբի, Թամարի և Հռութի (Ե, է և ԺԲ մեկնություններում նաև Բերսաբեի):

Գ, Ե - Նաև աղավնիներ (Մովսեսը և նրա ընկերները, Հեսուն և Դավիթը), կարմրակտուց, որովհետև հայտնեցին Քրիստոսի մարդեղության խորհուրդը:

Ժ - Աղավնիներ և չորս կաքավներ, որոնք նայում են կամարներին:

Իններորդ խորան

Ա, ԺԳ - Ինչ ութերորդ խորանը:

Բ - Չունի:

Գ, Ե, է, Ժ – Սողոմոնյան տաճար: Նաև սիմվոլիկ (խորհրդական) խորան, որ նշանակում է երեք անգամ երեք (երեք համաբարբառ ավետարանիչներ՝ Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս):

ԺԱ - Քրիստոսի եկեղեցի:

Գույները. Գ, Ե, է, Ժ, ԺԲ - Հարուստ է երանգներով, քանի որ սևն ու կապույտը նվազում են, կարմիրը պայծառանում (Գ, Ե, է, ԺԲ մեկնություններում Քրիստոսի գալուստը մերձենում է):

Ը, Թ – Նվազում է սևը, կապույտն ու կարմիրը աճում են:

ԺԱ - Կամարածև և կարմիր խորան: Վերնահարկ սև գույն կամա-

րի:

Սեղան. Գ, Ե, Է, Ժ - Անմթեր (անամպ) (Ե մեկնություն բափուր) սեղանը, որ ցույց է տալիս մակաբայերի վկաների ժամանակը:

Եղջյուրները. ԺԱ - Երկու եղջյուր սեղանի վրա (աղյուսակի):

Բուսեր. Գ, Ե, Է, Ը, Ժ – Նռենիներ, իբրև մարգարեների խոսքը: Նաև արմավենի, իբրև Դավթի սաղմոսի խոսքը «Եթէ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, արդարութիւն յերկնից երևեցաւ»:

ԺԱ - Արմավենիներ, հավատքի տունկ:

Թռչունները. Գ, Ե, Է, Ը, ԺԲ - Աքաղաղները նշանակում են, որ մոտ է առավոտն արդարության (Ե մեկնություն խոսեցին «վասն Քրիստոսի»):

Է - Աքաղաղներից մեկը նայում է դեպի տասներորդ խորանը:

Ը – Հավքեր, որոնք պարանոցներով միմյանց են փարվել, իբրև Հին և Նոր Կտակարանների միասնություն: Նաև ծկնաքաղեր:

Թ - Այլ հավքեր պարանոցներն իջեցրած («զանկեալ»), բերանները և ոտքերը կարմիր, Հին և Նոր Կտակարանների միաբանություն:

Ժ - Աքաղաղներ, որպես մարգարեներ, և երկու արծիվ:

ԺԱ - Կարմրատ և կարմրակտուց աղավնիներ (ավետարանիչներ):

Տասներորդ խորան

Ա, ԺԳ - Նույնը, ինչ ութերորդ և իններորդ խորանները:

Բ - Ծաղկող խաչի խորհուրդ և Հարության գուշակություն:

Գ, Ե, Է, Ը, Թ, Ժ - Սմենակատար, սուրբ և կաթողիկե եկեղեցի, որը բովանդակում է բոլոր խորհուրդները, նաև երկնային խորան (վերնայինը):

ԺԱ - Նշանակում է հանդերձյալ աշխարհը և Քրիստոսի երկրորդ գալուստը:

ԺԲ - Նոր Սիոն:

ԺԳ - Նաև Նոր Սիոնի խորհուրդ:

Գույները. Բ - Կամարների սյուները կարմրագույն, համակ պայծառ վարդագույն, որպես Հարության խորհուրդ:

Գ - Վարդագույն, առանց սևի և կապուտակի:

Ե - Կարմիրը ավելի շատ, կապույտը ավելի նվազ, քան մյուս խորաններում:

Է, Թ, ԺԲ - Պայծառ կարմիր:

Թ – Կանաչ, կարմիր և այլ գույներ:

ԺՄ - Ծաղկած, ինքնափայլ, ամենից շատ գարդերով:

Սյուները. Բ - Սյուները կարմիր և համակ վարդագույն, որպես Հարության խորհուրդ:

Ժ – Չորս սյուն:

Խաչ. ԺԱ, ԺԲ - Կամարի վերևում խաչ:

Սեղան. Է, Ժ, ԺԲ - Սեղան, վրան խաչ:

Բույսեր. Բ, Թ – Նռենիներ:

Ժ - Երկու արմավենի և վրան ոսկե թռչուններ (արմավենիները արդարության խորհուրդ):

ԺԱ - Նռենիներ և արմավենիներ:

Թռչունները. Գ, Ե, Է, Ժ, ԺԲ - Աքաղաղների դիմաց ծկնաքաղ հավքեր (ծկնորս առաքյալների խորհուրդը): Որոշ ծկնաքաղեր (իբրև մարգարեների թարգմաններ) դարձած են դեպի աքաղաղները, ոմանք էլ սեղանին են հակված (սկզբնաղբյուրի սիմվոլ): Մրտիմները նշանակում են ավետարանիչներին: Ձկնաքաղերից ոմանք պարանոցները ոլորել են միմյանց հետ, որ նշանակում է Հին և Նոր Կտակարանների միասնություն (նույնն են նշանակում նաև մրտիմների միմյանց պարզած պարանոցները):

ԺԲ - Ոսկե թռչուններ ծառերի չուրջը: Սև ագռավ՝ երեսը ետ, իբրև Եսավի ազգը կամ Բաղամ սուտ մարգարեն:

Ը – Մրտիմներ (ավետարանիչներ), ոմանք՝ ետևը քորող (ետ կեցած աշակերտներ), ոմանք՝ ոտքերը (ինչպես Հուդան, որ երկրայինին վերադարձավ): Սև ագռավ, իբրև Եսավի ազգը կամ Բաղամ սուտ մարգարեն: Թռչուններ բազմատեսակ դիրքերով, այդ դիրքերից յուրաքանչյուրը մի բան է նշանակում:

Թ - Աքաղաղներ առավոտյան լույսի ծագում (մարգարեներ):

Ժ – Ձկնաքաղեր, երկու «մայմուն» խորանի երկու կողմում, մրտիմներ, կարմիր կտուցներով և ոտքերով, ոսկե թռչուններ արմավենու վրա:

ԲՆԱԳՐԵՐ

ԲՆԱԳԻՐ Ա
ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՍԻՒՆԵՑՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑՆ

Զառաւել[1] *հրաշից արժանի առաքելի գնացականութիւն բանից*[2]*, գնդեցկազարդեալ*[3] *պիտանացուածս գառ*[4] *ի չորից աւետարանչացն մեզ*[5] *պիտուութիւն*[6] *արտայայտելով վանմանական բայիւ*[7]*, տաճանցուն կանոնացն*[8] *նկարագնելով*[9] *խորանայարկ*[10] *գունակ գունակ գեղոցն*[11] *երփներփին*[12] *երանգմունք*[13]*, որոց*[14] *հիզան*[15] *գերկնային մարմնոյն*[16] *մեռալփան*[17] *բացատրելով պարտականապէս*[18]*, այնպէս*[19] *համագոյ բանիւք*[20] *մի առ մի չաղաչարեալ*[21] *զերիմերակացիցն*[22] *հոլովմն արտահայտեալ*[23]*, որ վասն*[24] *Քրիստոսի*[25] *ն*[26] *վկայութիւնն բանք:*

Ուստի եւ խորանացն գեղոցն[27] *նկարագրութիւնք*[28]*, սկսեալ յա-*

---

[1] ELPQT Առաւել HKMNOPU Առաւելապէս
[2] KU *տիւք* բանից
[3] DLQ գեղեցկազարդ HIMOP գեղազարդեալ KNU գերազարդեալ *տիւ.* զեղեցկազարդեալ
[4] R զի առ *տիւ.* գառ
[5] KU մեզ ի
[6] A վսաճաբական բայիւք KNU վսեճ GL բոցիւ *տիւ.* բայիւ KMNOPSU բանիւ փխ բայիւ
[7] T *տիւք* կաճոնացն
[8] EHIKMNOPRTU նկարակերւո *տիւ.* նկարակերպ
[9] GLQ խորանացարկ
[10] EIMP գեղոցն *տիւ.* դեղոցն
[11] G երփներանգ *տիւ.* երփներփին
[12] G տուանք *տիւ.* երանգմունք QIR երանկ(գ) տուանք *տիւ.* երանգմունք
[13] S CDFKQ որոյ G որոց երկնայինն
[14] S ծրի ցան *տիւ.* հիզան
[15] EHIMOPT մարմնոցն KN անմարմնոցն *տիւ.* մարմնոյն
[16] BDFGIMORS մեռաւոփան
[17] G O *տիւ* պարտականապէս *չտա.տիւ*
[18] NU արագէս *տիւ.* այնպէս
[19] EHIKMNPT *տիւ.* բանիւք է բանիւ
[20] O *տիւ.* շաղաշարեալ
[21] LQ գրնթերակացուցն *տիւ.* գրնթերակայիցն GS գրնթերակացիցն
[22] EHIKMNPTU արտահայտեալ *տիւ.* արտահայտեալ HO արտահացեալ *տիւ.* արտահայտեալ
[23] BDEGO վասն *տիւ.* որ վասն
[24] FLQRS Յիսուսի *տիւ.* Քրիստոսի
[25] aFGLQRS *չունի* ն
[26] MO և դեղոցն
[27] I նկարագրութիւնք

ոսկեամբ[29] *գանուածք մինչեւ ցառանգատրդն, արբեալ անդրկեալ կարմրաւք*[29II] *անանցն եւ խորտնացն*[30]*, որ*[31] *ի մարմնաւորութիւնն եւ ի խաչն*[32] *մեզ պիտանացին:*

Արդ[1] *առաջին խորանն, չորք պնդովք նկարեալ, ունի պատաջին խորանին*[33] *գշտիսն քանիսիեան*[34] *խորհուրդն*[III]*: Միւնքն ծիրանիք*[35] *գհաստատութիւնն էակաւն սիմոտոյն*[36] *արտաքոյ*[37] *տարեալ: Հաւքն ի վերայ կամարացն*[38] *սիրամարգք*[39] *գՀին աւրինացն գմարգարէական եւ գբնաւորողական*[40] *արտաքոյ նկնդեցւոյ մարմնաւոր պահուճիւք*[41] *չխաւսելով*[42] *ի նոր նկնդեցիս*[43]*:*

Ապա երկրորդ խորանն Համապատիս նմին[44]*, չորիք*[45] *պնդաւք գարդարեալ, գի*[46] *ի ներքս*[47] *ունելով գանաւանդեան*[48]*, գիսկական գոյութիւնն*[49] *ցուցանէ*[50]*, եւ երրորդոյն վասն առաջին տեսաւցացն, յորոյ վերայ գկարմիրն*[IV] *կամարաձեւեալ վասն արեան գարհեցն պատարագաց*[5] *ի խնդիր Աստուծոյ ելաւցացն*[51]*: Իսկ միջոցն*[52]

---

[29] EHIKMNOPTU *յիւր յատացնմէ յուսիւք մինչեւ* կարմրաւք
[29] LQ կամարաւք *յիւր.* կարծրաւք
[30] FLQR խոյակացն *յիւր.* խորանացն
[31] aFGKLMNOPQRT որք
[32] BCDE և խաչն
[33] B խորանի
[34] KN գշտիցքնիւթեայ(ն)
[35] O Արդ առաջին խորանն Դ դնդօքն կապուտակ, ծիրանի, կարմիր և սպիտակ Զառաջին խորանին բերէ գնմանութիւն ի տիպ չորս տարերացս. Եւ միւնքն ծիրանիք...
[36] O առաջին լուսոյն նախան աթոռոյ R աթոռոցն
[37] R այսպարոց
[38] O եւ հաւքն սիրամարգ ի վերայ կամարին HIKMNPU եւ հաւքն
[39] O *յիւր* սիրամարգք HIKMNP սիրամարգ
[40] O *յիւր* գնաւրգարեական և գբնաւորողական
[41] O պահուճանօք
[42] HIKMNTU խաւսելով *յիւր.* չխաւսելով P *յիւր* չխաւսելով
[43] O ի նոր խորհուրդս նկնդեցւոյ *յիւր.* ի նոր եկնդեցիս
[44] F նորին *յիւր.* նմին
[45] RNU չորս դիմօք *յիւր.* չորիք դեղաւք R չորք
[46] LNOQ *յիւր* գի
[47] AEFGHIPRT ներքս *յիւր.* ի ներքս O ի ներքոյ *յիւր.* ի ներքս
[48] F *յիւր* գաեաւտեղեան
[49] B գոյութեան KU գօթութիւն *յիւր.* գոյութիւնն
[50] KLMNU ցուցանելով LQR *յիւր* և O ցուցանէ և գառակայականն գգարդս խորանին և նըւթագոյն
[51] B ելովացն *յիւր.* ելողացն IPT եղելոցն *յիւր.* ելողացն
[52] GKLNRU Իսկ ի միջոցն

կապուտակ նկարէն երփներով[51] *վասն*[52] *մարմնոյդ պնդացիւք զհոպնեղէնն կարգելով*[53]: *Իսկ ոսկեգոյն կամարն*[54] *պարհանդակաձեւն ունի զխորհուրդ ի միջի*[55] *կացեալ: Իսկ կարմիրն պինդգոյն*[56] *վասն*[57] *գլխիկքանդիկի*[58] *բնիկով զխորհուրդս*[59] *ի գէմս*[60] *Քրիստոսի*[61]*V: Իսկ վերնայարկ*[62] *անուն յայնատարած*[63] *տարածեալ*[64] *զհանրութիւնն*[65]*, իբրեւ*[66] *ամպով*[67] *ծածկեալ, ունի*[68] *զխորհուրդն աստուածային անուրջնութիւնն*[69] *նկեալ*[70]:

Իսկ երրորդն[71] *նմանապէս զնգաւթն ի խորհուրդ աստուածայայտնութիւնն*[VI] *նկեալ, սկիզբն*[72] *առնու առաջին*[73] *կանանիւ*[74] *երկք մի ըստ մի*[75] *միաձայնական հնաստուածութիւնն*[76] *արտայայտելով*[77VII]*, յորոյ*[78] *վերայ կամարացն*[79]

---

[51] O երփներփն առանձնական դիւրքն վասն *տիպ.* երփնեալ վասն
[52] O նկարագրելով *տիպ.* կարգելով
[53] R *ունի միտյն* կամարն
[54] DF ի միջոցի *տիպ.* ի միջի
[55] CS վասնզի *տիպ.* վասն
[56] R զՄելքեսեդեկի KTU զՄելքեսեդեկին S զՄելքիսեդեի HIMPO (զ)Մելքիսեդեկին
[57] HIS զխորհուրդ(ն)
[58] K *տիպ* ի ղէմս
[59] KU *տիպ* Քրիստոսի
[60] C Իսկ վերնայարկսն յայնատարած
[61] KPS յայնատարածեալ *տիպ.* յայնատարած տարածեալ
[62] O *տիպ* տարածեալ
[63] C հանրաւք O կարմրովն *տիպ.* զհանրաւքն
[64] CFO իբր ամպ(ը)ւաք
[65] IGLQR ամպ(ը)ւաք T ամպովք KU զամպաւք N զամպով
[66] KNU ունին
[67] O աստուածայայտ տնօրէնութիւն Քրիստոսի *տիպ.* աստուածային տնաւրէնութեանն նկեալ
[68] CDHIKMNOPSU *տիպ* նկեալ
[69] O Իսկ երրորդ խորանն
[70] N զսկիզբն *տիպ.* սկիզբն առնու
[71] ENIKMNPTU առաջինայ *տիպ.* առաջին
[72] O նկեալ մարմնով սկիզբն առնու առաջինայ խորանն *տիպ.* նկեալ սկիզբն առնու առաջին կանանիւ
[73] aCFGLQ մի միք *տիպ.* մի ըստ մի S միմի *տիպ.* մի ըստ մի R երեքս դիմիք *տիպ.* երեք մի ըստ մի GLQ մի ըստ մի կամարացն *տիպ.* մի ըստ մի
[74] GLR աստուածայայտնութեանն(ն) *տիպ.* աստուածութեանն
[75] HIKMNU գմիասնական աստուածութեան արտայայտելով զխորհուրդ LQ կեալ (Q նկեալ) տա յայտնելով *տիպ.* արտայայտելով S աստուածայայտն
[76] CEHIKMNOTU յորոց
[77] MP գմիասնական աստուածութիւն արտայայտելով զխորհուրդ յորոց վերայ կամարացն *տիպ.* միասնական աստուածութեանն արտայայտելով, յորոյ վերայ կամարացն Q գ գոյնն մի ըստ մի կամարն գմիասնական երկրորդութեան արտայայտելով, յորոց վերայ կամարացն *տիպ.* երեք մի ըստ մի միասնական

սեղանն[90] քոցախառն հրով և ի վերայ[91] նորա ամպն[92], վասն զի ծածկեալ էր խրխնջ[93] պատրուակաւ[94] զխորհուրդն Քրիստոսի[95]: Իսկ հասեալ[96] վասն զի[97] աքաղաղքն[97] նայելով ի խորանին[98] առաքելքնեանն[99] և ի խաչն[99], եւ որպէս[91] աքաղաղք[92] ի մէջ մարգարտանեաց[93] հոխք եւ համարձակք[94], հրամանատուք[95] եւ ահաբկուք[96]VIII:

Իսկ ապա չորրորդն[97] յայտնէ գղէմա եկեղեցւոյ[98] չորք պետքն[99], համարտրքատ պատմուճեամբ, մխակարգ բանիւք, պանապան[100] կամարաւքն[101] ունելով ի մէջ կամարացն գխաչն[IX]: Եւ[102] երկու աղաւնակերպ հասքն ի[103] նմա նայելով[104], իբր[105] ոչ[106] ևիչ ատոյգ ազատնիք, այլ նմանութեամբ, վասն զի որք ասին զՀոգին

առտուածութեանն արտայայտելով. յորոյ վերայ կամարացն
[90] KNU յիւ սեղանն
[91] C ի վերոյն R ի վերացն սեւածն F ի վեր այն ψխ. ի վերայ M ի վերայեոք առնպն
[92] ABCDFGLQS ի վերայ(ն) սեւածն ψխ. ի վերայ նորա ամպ(ք)ն
[93] ABCDFGQRS սեւածն իբրև L սեւածն իբր
[94] C զպատրուակաւ
[95] KU յիւ Քրիստոսի
[96] O յիւ վասն զի
[97] C աքաղաղն R աքաղալքն
[98] GLQ ի խորին ψխ. ի խորանին
[99] IKMP տճառութենութիւն(ն) Քրիստոսի և ի խաչն HIMNU տճառութենութիւն Քրիստոսի F ի խորանն տճառութենութիւն
[100] CS խաչն ψխ. ի խաչն
[101] GLQ Որպէս ψխ. եւ որպէս O աքաղաղք ի խորանն հայելով ի տճառութենութիւն և ի խաչն Քրիստոսի. որպէս և ψխ. աքաղաղքն նայելով ի խորանին տճառութենութիւնն եւ ի խաչն, եւ որպէս
[102] C աքաղալքն M աքաղաղցն
[103] HIKMNOPU մանրբնացն ψխ. մարեստանեաց
[104] O ահարկուք ψխ. համարձակք
[105] O և հրամանատուք են ψխ. հրամանատուք B յիւ հրամանատուք
[106] B յիւ ահարկուք O համարձակք ψխ. ահարկուք
[97] O զՊ խորանն HIKNPTU չորսն ψխ. չորրորդն
[98] R եկեղեցոց
[99] S տեղաւք ψխ. դեղաւք
[100] O և զանազան
[101] B կամարաւքն O համարիւքն և կամարաւքն
[102] O Իսկ ψխ. եւ
[103] O յիւ ի
[104] HIKMNPTU հայելով ψխ. նայելով
[105] CKNSU իբրև
[106] O հայելով ի նմա ի մէջ կամարացն. իբր ոչ ψխ ի նմա նայելով իբր ոչ

Սուրբ[X]*, եղեն աւքեանք*[107] *Հոգւոյն Սրբոյ*[108]*: Իսկ արտաքին անուն երրագոյն*[109] *վասն զի նախ*[110] *առուր էր անցաւորի*[111] *Հինն աւրինացն*[112] *առ ի չիննլոյ մարդոյ[ի]ն կարմիր արեամբն Քրիստոսի*[113]*: Նոյնպէս եւ գանգանն*[114] *գմբաւն*[115] *անաւարացեալ*[116] *եւ գրոցն*[117] *պայծառացուցեալ համագականապէս, զոր Քրիստոս արկանէ: Իսկ եղջիւրք կամարացն անդրէն*[118] *ի վիրայ խոյականացն*[119] *զոյգ առ միմեանս կարմիր եւ կապոյտ խորհրդեալ հինգ հինգ մասամբք*[120] *մերձ ընդ մերձ զհինգ գաւազականն եւ զհինգ տախտակացն*[121] *աւրինացն*[122] *նշանակէ*[XI]*: Իսկ արմաւենիքն*[123] *ի առաջուստ*[124] *ի վեր*[125] *բուսեալ*[126] *վասն զի*[127] *յերկրէ*[128] *ասի*[129] *ճշմար-*

---

[107] CFGLQRS ընդունակ(ք) *այլ.* աւքեանք

[108] I *այլ* եղեն աւքեանք Հոգւոյն Սրբոյ HIKMNPRU վասնզի որք առին զՀոգին Սուրբ, ոչ են ստոյգ Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ *այլ.* վերանգի որք առին զՀոգին Սուրբ. եղեն աւքեանք Հոգւոյն Սրբոյ O վասնզի որք զՀոգին Սուրբ, ոչ եղեն Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակ Հոգւոյ Սրբոյ

[109] FG սեաւ երրագոյնն KNU երրագոյն t S բացագոյն *այլ.* երրագոյն

[110] B *այլ* նախ IP նախ() *այլ.* նախ

[111] O նախ խաւարեցաւ Հին Օրէնքն որ էր ստուեր *այլ.* նախ ստուեր էր անցաւորի

[112] O *այլ* Հին աւրինացն

[113] HIKMNPTU Քրիստոսի ի խաչին *այլ.* Քրիստոսի O Քրիստոսի որ ի խաչին *այլ.* Քրիստոսի

[114] G նոյնպէս գսեղանն

[115] GLQR գմբարն *այլ.* գմբաւն

[116] CS գմբարն անաւարացուցեալ F գմբարաւն *այլ.* գմբաւն HIMOP գմբին խաւարն հրացուցեալ անուր *այլ.* գմբաւն անաւարացեալ KNU գմբին խաւարն հնացուցեալ այն աւուր (N անաւուր) *այլ.* գմբաւն անաւարացեալ

[117] F և գրոցոյն

[118] MP անդէն *այլ.* անդրէն

[119] HKM հոյականացն *այլ.* խոյականացն L խոյականանացն

[120] HIKMNOPU հինգ հինգ մասամբ(ք) խաչխաչաձեւ(ք) *այլ.* հինգ հինգ մասամբք

[121] S տախտակ

[122] D *այլ* աւրինացն

[123] C արմաւենաւքն LQ ամենեքեան *այլ.* արմաւենիքն HIKMNOPU դասողական և գհինգ բան(ս) Աւրինաց տախտակացն նշանակէ. Բ միայն լինելով, զոր Ամբակումն ցուցանէ: Իսկ արմաւենիքն *այլ.* դասողական եւ գհինգ տախտակաց աւրինացն նշանակէ: Իսկ արմաւենիքն

[124] B առորուստ *այլ.* ի առորուստ

[125] KU *այլ* ի վեր MP վեր *այլ.* ի վեր

[126] KNU ի առորուստ բուսեալ *այլ.* ի առորուստ ի վեր բուսեալ HIO վերաբուսեալ *այլ.* ի վեր բուսեալ

[127] D վասն *այլ.* վասն զի

[128] O եթէ *այլ.* յերկրէ

[129] A ասի

առքիւն[130] *բուսաւ. մերձենալով առ վերին կարգան կանուչացեալ արգաւորութեամբն, որպէս եւ*[131] *պրնակ*[XII] *է: Իսկ երկու*[132] *հասքն կարմրանկաւցք եւ. կարմրատատունք*[133] *որպէս առաջին խորանին ապատաւորքն, որ քէպէտ*[134] *եւ*[135] *մարմնով միկուսի էին*[136] *ի*[137] *նոր խորհրդոյս*[138]*, այլ ձայնիւ եւ բնրանով*[139] *պնոյնս բնրէին*[140] *պխորհուրդ:*

Իսկ հինգերորդ[141] *խորանն պնոյնս բնրէ պխորհուրդ. առաւքն*[142] *պակասի, եւ կարմիրն պաչծատանայ, եւ չուշանն ծագկի, քանզի*[143] *խաչն մերձենայ, եւ պուշակք յարուբեանն*[144] *հասին, յայտնեալ*[145] *վերնատան արեամբն*[146] *փրկութիւն*[147] *հնիմանոսաց: Այլ պեռնա քաւգն ի վերայ կայ, պի*[148] *պմարգարէականն պեռ*[149] *նշանակէ*[150] *պխորհուրդ. վասն այսորիկ*[151] *երեք միայն*[152]*, իբրեւ պմարգարէականն եւ պքահանայականն: Իսկ նոնեներքն երեք*[153] *առեղուածք ի միում*[154] *պնջիւ ելեալ*[155]*, աւրինակ բնրելով*

---

[130] O ճշտութիւն *ինխ.* ճշմարտութիւն
[131] N որպէս որ K *յիշ.* և
[132] M *յիշ.* երկու
[133] P *յիշ.* և կարմրատատունք CS կարմրատատունք *ինխ.* կարմրատատունք
[134] N որ քեպէտ որ
[135] KP *յիշ.* և
[136] P են նոր *ինխ.* էին ի նոր
[137] HIKMNOU *յիշ.* ի
[138] R խորհրդոյս
[139] HIKMNOP բանիւ *ինխ.* բնրանով
[140] FGLR բնրեն CS բերէ
[141] HIKNP հինգ *ինխ.* հինգերորդ
[142] HI *յիշ.* ստուերն KMNOP զի ստուերն
[143] HIKMNOPU վասնզի *ինխ.* քանզի
[144] C արուբեանն *ինխ.* յարուբեանն
[145] LR յայտնել
[146] HIKMNPU և Քրիստոս յայտնեցաւ իւր արեամբն O և Քրիստոս յայտնեալ իւր արեամբն
[147] FHIKMNOPU ի փրկութիւն
[148] HIKMNOPU որ *ինխ.* զի
[149] CS դեռևս AEHIKMNOP *յիշ.* դեռ
[150] HIKMNPU ցուցանէ *ինխ.* նշանակէ
[151] HIKMNOPU վասն որոյ
[152] C երեք երեք միայն
[153] HIKMNOPU չորս *ինխ.* երեք
[154] S մի *ինխ.* միում C ի մի ընծնի եղեալ *ինխ.* ի միում փընջի ելեալ
[155] KLMNP եղեալ(ք) ի միում փընջի HIOU ելեալ ի միում փընջի G եղեալ

զՀնոմն առ.[156] Նորս[157], խորանաւն եւ Կտակարանաւն[158], զսուն[159] կնդեւոմն զքաղցրութիւնն պտղոյն ի ներքս ամանելով[160]: Իսկ նեղչիւքըն մերձ առ վնրին անցանն[161] զՄովսէսի եւ զՀարտմնի բերեն զիսրհուրդս, որպէս ի միւս[162] կանոնին գտանեմք: Եւ կաքսաւն առ պռոնիկն[163] Մարիամ եւ առ Րահաբն,[164] իսկ ձկնաքաղն[165] ձայնիւ որսորդութեամբ ի ջուրսն՝ Հոգւոյն առնալ տեսութեամբ[166] մարգարէիցն յոտս[167] աւետարանչացն նայելով[168]XIII: Իսկ աքաղաղքն[169] ոսկեզգեստ[XIV] փետրաւքն[170] զարդարելով[171], զոմն զի Հոգւոյն արժանաւորքն նախ գանձինս խրճանց մաքրեն[172]: Իսկ վնցերորդն եւ եւթներորդն՝ անաւն[173] նուագնալ[174] եւ կարմիրն Հաստատնալ[175], քահանայութիւնն նուագնալ[176] ընդ կամարաւ նմուտ[XV]:[177] Իսկ ութերորդն եւ իններորդն եւ տասն-

---

[156] HIKMNOPU աւրինակէ զՀինն առ ψխ. աւրինակ բերելով զՀնովն առ CS զՀնովն ի

[157] S Նորա ψխ. Նորս

[158] L ψխ խորանաւն և Կտակարանաւն M ψխ Կտակարանաւն

[159] HIKMNOPU և զսուն

[160] CS ի ներքսամանելով HIKMNOPU և զգնդեցկութիւն ի ներքս

[161] HIOP սեղան(ն) խորանին MN խորան(ն) սեղանին EK խորանն ψխ. սեղանն U սեղանն սեղանին ψխ. խորանն

[162] EHIKMNOPU ի միւսում

[163] C առ պռոնիկսն

[164] HIKMNOPU առ պռոնիկ (ք)սն հայինն առ Մարիամ և Րահաբ P առ պռոնիկսն Մարիամ և Րահաբ

[165] CS ձկնաքաղն

[166] HIKMNOPU ձայնիւ որսորդութեամբ ի ջուրսն զաւաստութիւն Հոգւոյն Սրբոյ և զաւաքաստեսութիւն (P զաւաստ տեսութիւն) ψխ. ձայնիւ որսորդութեամբ ի ջուրսն Հոգւոյն առեալ տեսութեամբ

[167] HIKMNOPU շնորհաց ի յոտս

[168] CS ասելով ψխ. նայելով

[169] C աքաղաղն ոսկեզգեստք S ոսկեզգեստք HIKMNOP ոսկեզգոյն ψխ. ոսկեզգեստ L աքաղաղքն R աքալալաքն

[170] HIMOU փետրովն KN փետուրովն

[171] A զարդարելով FHIKMNOPU զարդարեալ(ք)

[172] CIS մաքրէին

[173] HIP է խորանն EKMOU ութերորդ խորան(ք)ն N Ջ և է երորդ խորանքն սեաւքն

[174] CEFGLRQ նուագեալ ψխ. նուագնալ G ψխ նուագնալ

[175] CFGLQR հաստացեալ ψխ. հաստացնալ

[176] CGLQR ψխ նուագեալ

[177] HIKMNOPU կարմիրն հաստացեալ զիին քահանայութիւն ցուցանէ, որ (և) նուագեալ ընդ կամարաւ (KN կարմրաւ) նմուտ. ψխ կարմիրն հաստացեալ, քահանայութիւնն նուագեալ ընդ կամարաւ նմուտ:

բորգն[179] *համագոյ միմեանց*[179a] XVI *եւ համագործեալք*[180] *Հնոմ եւ Նորոմ, ի խաչն եւ ի խաչելեալն*[181], *յառաքեալսն եւ ի մարգարէս առ Նորս*[182] *կատարեալ*[183]XVII.

---

[179] HIP Ութ և իճն և տասն խորանն KMNU Իսկ Ը և Ջ և Ժ խորանքն համագոյ(ք) C *չիք* և տասներորդն

[179a] O մի միմեանց

[180] HIKMNPU միագործեալք

[181] EK ի խաչեալն

[182] R Նորա *չիք* Նորս

[183] C *չիք* առ Նորս կատարեալ L *չիք* կատարեալ HIKMNPU կատարեալ ի փառս (ամենայնսուրբ երրորդութեան EO և ի մարգարէս առ նորս կատարեալ ի փառս Ամենասուրբ երրորդութեան, որ է աւրհնեալ յաւիտեան (յաւիտեանս յաւիտենից) ամեն

ԲՆԱԳԻՐ Բ
ՍԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ

ԵՒս առաջին խորանն չորից գնդովն նկարեալ կամարն, որ ուղի գչորից գնդիցն խորհուրդն:[XVIII] *Միւնքն ծիրանիք գհատատուփիւն էական աթոռոյն տարերց տարերայնոյ*[XIX]*: Հաւքն ի վերայ կամարին՝ սիրամարգ. գՀին աւրինաց նա գմարգարէականն եւ գբնտորոգականն բնութիւն գխորհուրդն: Իսկ արտաքին անուն — գոյան գի նախ վերացաւ ի Հին աւրինացն առ ի չինել մաքրութիւն արեամբն Քրիստոսի: Իսկ կարմիր գինէգոյնն - աւրինակ բնութիւն գմիջբիանգէկ ի գէմս Քրիստոսի*[XX]*: Իսկ չորից գնդով նկարե[ա]լ գկամարն, անուամբն եւ կարմրովն, կանաչովն եւ կապուտակովն, որպէս մարգկա[յ]ին մարմինն չարաչարի, յարիւն եւ ի խոց, յոսկերան եւ ի ծանկոյթ մարմնոյն, որպէս քարոզմանի — Հայրական, որդիական, Հոգիական խորհուրդ եւ գարձեալ՝ միաւորական*[XXI]*:*

Հաւքն ի վերա[յ] կամարին սիրամարգ, որպէս եւ գրեալ է, որպէս սիրամարգ ոսկեզգեստ փետրովք գարդարեալք պայծառ, որ Յիսուսի ծագկեալ արդարոյ եւ մարդարէիցն գասք: Իսկ ներքոյ կամարացն անուն Հաստատեալ եւ կարմիրն նուագի, գի Հին աւրէնքն ստուերականաւքն նուագէր կարմրութիւնամբ արեամբն որ թաչեցաւ, իսկ երկրորդ[XXII] *խորանն, նմանապէս գնդովք գարդարեալ, որ առաջիկայ Աւրինաւքն առ մարգարէսն աւետարանէր. եւ խորանն մոմավէտեան պայծառանայր, Հաւքն ի վերայ կամարին ձկնաքաղք, յոր ի ջուրս ձայնիւ արտորդութիւնամբ, որ ի ջուրս գՀոգեւորսն առնեն որս եւ գմկրտութիւնան կրել գխորհուրդս, գՀոգւոյն նախագոհացութիւնն առ Աւրինաւքն՝ կարմրութիւնն ասէր եւ բնութեանցն, գգուխն գարձուցեալ ի վերայ անձանց նա[յ]ելով ի վերս անգամանցն, որ ի խորանին:*

Միւնքն կապոյտ խարիսխաբերատիւնք, եւ են մատամբք գարդարեալ, խորհուրդք Աւրինացն տուան պատգամացն[XXIII]*: Երկք խորանքն երիս Աւետարանեան Համարարքատք միմեանց*[XXIV]*: Իսկ երկրորդն

եւ չորրորդն նմանապէս զիջողք պարզութեամբ առաւելով. ամկատ մի անուն նուագի, եւ կարմիրն Հարստանայ, յայտնեալ արեամբն Քրիստոսի զիջողութիւն հնձանատաց: Եւ գոտւ յմէնտրանան պատգն հաւքն ի վերայ կամարացն կաքաւքն. մինն՝ պատնիկն Մարիամ եւ միւսն՝ Յոհաննէս. եւ յերկիւղ ի հնձանատաց քարգմանի հարանացնալ: Իսկ հինգերորդն եւ վեցերորդն՝ առաւելեալ փայլմամբն զիջողց, եւ կամարացն եւ նկարագրութեամբ երկու երկու խորանաւքն՝ զերկու աւետարանիչն համարատրատ միմեանց[XXV]. սիւնքն վարդապոյնք առ մերձ հնձեալ զիրկութիւն, որ յայտնէր յիւրում ժամանակի:

Զի որպէս աքաղաղն ի մէջ մարմնացն հրամանատուք եւ ահարկուք, առաքելական շնորհիւն զանազանել, եւ որպէս աքաղաղն զուշակին զառաւաւտն, նոյնպէս եւ մարգարէքն՝ զգայուտ Քրիստոսի. մարգարէքն՝ առ ի Երուսաղէմ, առաքեալքն՝ ի հնձանատ: Մատք արմատնիքն, որ ի առոյտս եւ ի վերայ բուսանելք, զանազան գի հնձարտութիւնն յերկրէ ատոմ բուսաւ առ վերին կարգս կանաչացնալ զարդարանութեամբ, եւ ծայրք զերկնից արձակնալ քաղցրութեամբ պտղոյն: Իսկ եղջիւրքն առ վերին անգանն՝ զմոմակ եւ զհատորմիկ բնութեան խորհուրդ, իսկ նրբագոյն կամարն, զանազան գի նախ վերացաք ի հին աւրինացն առ ի լինել մարդութիւնն կարմիր արեամբն Քրիստոսի:

Անգանն ի մէջ խորանացն մխիթարք եւ ամրաւք ծանկնալ զանազան խորհրդոյն, որ ծանկնալն յաւիտենից եւ յաղագս: Քիմնիքն, որ յաջմէ եւ յահեկէ կացնալ անգանոյն, արտաքոյ խորանին պատաւեանալ զձէթ լուսոյն, որ յաւիտենից արդարոցն պայծառութիւնն: Իսկ եւքինէրորդն եւ ութերորդն՝ անաւ, որ պակասի, եւ կարմիրն պայծառանալ, զանազան գի առ մերձենալ խաչին աւետարանացն Աւրքնքն, եւ շուշանն ծաղիկ[XXVI] եւ անգանն ի մէջ խորանացն անմթին. երկու շուշանքն մերձ կացնալ անգանոյն: Միւնքն կարմիր ի ներքոյ խորանացն՝ առ տանջանն Հրէական եւ յաւելուածոյ արդութիւնան, որ նորոգի ի Հրէական մարդարէս քահանայական պատիւք: Հաւք ի վերայ կամարին՝ աքաղաղք:

Իսկ ոսկէգոյն կամարն պրահանայական ունի պխորհուրդ.

վասն պի քահանայութիւնն կամարաս եմուտ: Իսկ վիրնայարկ անուն իրիս ամր ծածկեալ ունի պիտրհուրզ անաւրէնութիւնն վիշխասուի, իսկ երկու հաւքն կարմրակատուց եւ կարմրատուն, խարխարտոտեալ մերժ ընդ մերժ, եւ երկու ազաւնիքն ի նա հայիլով՝ ոչ առոյգ ազաւնիք, այլ լոկ նմանութիւն, վասն պի որք առին զՀոգին Սուրբ, ոչ եթէ նորա էին տուրք, այլ՝ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ:

Իսկ առանձորդն ի խորհուրդ նկնալ իրաչին ծագկեալ եւ գուշակ յայտութիւնս Հասեալ քահանայութիւնս՝ Հնոյմ եւ Նորոյմ, առաքելոյք եւ մարգարէք առ Նորա եւ ճշմարտութիւն: Միւնքն կամարացն կարմրագոյնք, համակ պայծառ վարդագոյն, ի խորհուրդ նկնալ յարութիւնս: Մատքն՝ նոնննիք, վասն պի գքաղցրութիւնն պտղոյն գառնութեամբ կենդանոյն ծածկէր Աւրինաւքն, որ յԱստուածայնան գաւս պատուն, որ գկնի կաթողիկէ նկնդեցի՝ երփնեալին գառնովք գարդարեալ, ծածկեալ սգեստիւք խորհրդականաւք, կամարացն կրկնակք առ Միովն, կաթողիկէ նկնդեցի:

Արդ, ի միւնս համարոյն ընդ գրով արկանել սակաւ ինչ կրանքագոյն, քան գառաքեալսն, ի ձեռն ուսուցմանէքն եւ աստուածատէր արանց, գորոյ գանուանան կարգեցէք Ամովնի, Եւանգի, Կարպիանոսի, Եւթագէ յԱղեքսանդրացւոց քաղաքին,[XXVII] *որք ոչինչ կրանք քան գառաքեալսն, լցին միճակս, յայգագս չարարուեստ ապանգոյն Արտ[եմոնի]*[XXVIII] ...

ԲՆԱԳԻՐ Գ
ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ՍԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ

Մատեանք[1] *առաւածագիծք*[2] *եւ հոգեբուխ վարդապետութիւնք իմաստից*[3] *պատչուելի Երրորդութիւնն*[4] *միշտ էր քաւրագին եւ յաւիտենական բարի*[5] *եւ բոլորից*[6] *գոյութիւնացս յոչէից*[7] *արարչագործ եւ խնամատար*[8] *կալ մնալ ի բարին, եւ քէ*[9] *անձնիշխան կամաւք*[10] *խոտորին ի բարւոյն բանականքս, ցուցանեն պնդոյն Աբրահիչն*[11] *յիւրակատ բարեացն*[12] *ողորմած եւ մարդասէր, որք ոգեառոյն կամին վերատին յիշեցմամբ*[13] *բարւոյն*[14]*, որպէս եւ յայս*[15] *է առաւաձել*[16] *գհաւատս*[17] *Բանին*[18]*, որ զի քէպէտ*[19] *բնութիւնս*[20] *մեր*[21] *անխորհրդութեամբ ի յանաւրէնութիւն*[22] *անասնոցն գիմանաց*[23]*, ի մահ եւ յապականութիւն, ապկայն Բարերարն զպատիւ բարեաւհամուքեան*[24] *առրա եւ զպատճառն կենդանութեան ոչ քագոյց ի*

---

[1] N Առեանք տիս. Մատեանք
[2] DTUW աստուաձագիծք տիս. աստուաձագիծք
[3] C յիւր իմաստից
[4] A Երրորդութեան DMSUWf Սուրբ Երրորդութիւն e է ջնջված
[5] DIKOQSTVbefg յաւիտենականաբար տիս. յաւիտենական բարի X յաւիտենաբար տիս. և յաւիտենական բարի
[6] b բոլորից Z բոլոր
[7] CMPYb և եթէ տիս. և թէ
[8] CDEGIKLMNOPQRSTVXYZbdefg ախորժակաւք տիս. կամաւք UW ախորժակաւնօք տիս. կամաւք
[9] aAB արարչին
[10] MR բարւոյն
[11] ILMRZe յիշմամբ PY իշմամբ
[12] P յիւր բարւոյն A բանիւ տիս. բարւոյն
[13] PYe այս է զ արտատ տիս. յայս է KLNOQSXf յիւր է
[14] L Հաւատաւար տիս. գհատատ
[15] CDEGIKLMNOPQRSTUVWXYbf բանիս
[16] DINOQTUVWXde թէպէտ և L թէպէտ որ
[17] AKNS բնութեանս f որ բնութեանս մեր
[18] C յիւր մեր
[19] D ի յանարգութեան Y յանարգութիւն բանցանս տիս. անարգութիւնն յանասնոցն Z և անասնոց անարգութիւն e յանգոյութիւն տիս. յանարգութիւն
[20] CDEGIKLMNOPQRSTUWXYbdefg դիմնալ
[21] A բարետոհմութիւն X բարետոհմութենէ

ամանէ, պատկեր առելով գմարդ Ա֊ստուծոյ եւ պղպատեան[1] բնակութիւնն նոմա[22] եւ գծառն կենաց[3] առիթ[23] անմահութեան նորա[24], անկեալ ի ձեռաց Ա֊ստուծոյ. զի չիշատակս այս[25] ի մարդ ունելով[1] խնդրեացէ[26] զակզբնատիպն երկիր[27] եւ զկենաց կերպակուրն եւ զմարդն[28] մոլորիչ[29] եւ զարծցի[30] ի փառս[31] իւր անփականս: Իսկ նա[32], զայլ ոմն[33] բանական, չիջեալ[34] ի փառաց, ունելով առաքինոյ կորստեան[35] կամակորութեամբն[36] իւրոյ[37], որ բիւր[38] ճանապարհս[39] մոլորութեան բանայր[40] առաջի նորա[41], միենչեւ զբաց[42] գնա քշնամի փրկութեան անձին իւրոյ[43] եւ հակառակ առաջին քարւոյն[44] բազմապատկելով[45] գչարն, զոր ոչ գիւրին է քարուկն եւ ոչ անգէտ ոք է[46] չիմաստնոց[47] լառզացն, այլ սակայն չիշատակն[48] քարի սերմանելոյն ի բուն[49] բարւոյն, ոչ աճեցուին ցամաքեցաւ չարմատոյն[50], եւ ոչ չիջաւ կայծակն շնոր֊

---

[1] b սմա *ψխ.* նմա A դրախտ բնակութիւն նմա
[2] AB *չխ* առիթ
[3] O նոցա *ψխ.* նորա PY *չխ* նորա
[4] ENdf գիշատակս գայս b գայս g չիշատակս գայս յայս է
[5] KLSfg խնդրեացես N խնդրեացէք
[6] N *չխ* երբէք
[7] aABZ գհայրն *ψխ.* գվայրն
[8] A վայելչութիւն
[9] DGIKLNOQSTUVWXdefg և զի դարձցի
[10] e ի տուն *ψխ.* ի փառս
[11] CDILMNO *չխ* նա
[12] Ze գայլ ոմն *ψխ.* գայլ ոմն
[13] B շրջել (I շրջեալ) *ψխ.* շիջնալ
[14] N կորուստոն
[15] CDFGHIKLMNOPQRSTUVWXYdefg կամակորութեան
[16] aABZ իւրով E իւր
[17] OX բիւր *ψխ.* բիւր
[18] aABIKNOQSTUWZdef ճանապարհ
[19] Z բանա
[20] M *չխ* նորա
[21] C զնա թշնամի արար DEKLMNOPQRSTUWXYdefg *չխ* արար
[22] NV իւր աճեցելով *ψխ.* իւրոյ ITe իւրոյ առնելով
[23] C բարոյն արար DU բարւոյ գտեալ
[24] U գտեալ բազմապատկելով
[25] b անգետ է ոք C անգետք է *ψխ.* անգետ ոք է M և անգետ ոք է
[26] C չիմաստուն
[27] TVd յղատակն *ψխ.* չիշատակն
[28] C *չխ* բուն
[29] aABEZ բարմատոց(ն)

հացն[51] *Աստուծոյ ի բնութիենէս*[52]*, քան զարուց զարուց*[53] *յազնուական սրեալսն*[54] *յորդիսն Ադամայ, մինչեւ բացաւ անգունդք պիտիանացն*[55] *Աստուծոյ*[56]*, եւ ՀՀաս ժամանակն յայտնութեան խորհրդոյն*[57]*, որ ծածկեալն էր*[58] *յաւիտենից և յազգաց*[XXIX]*: Եւ ի-դեւ ՁատագովՁ բնութիանա*[59] *Աստղատուցն, զբնութիւնա*[60] *առեալ խառնմամբ անշփոթելի*[61] *եւ անմիկնելի միածին Որդին, անձամբ*[62] *եւ բնութիամբ*[63] *ի չափ*[64] *հկեալ ի փրկութիւն մեզ*[XXX]*, որ է*[65] *լրումն կամացն Հաւր եւ Հոգւոյն Սրբոյ, որ զծարաւ կարաւտութիանա*[66] *մերոյ*[67] *հլից զերազանց*[68] *բնութիամբ, անգրնաւոիպն մեր, պատկերն*[69] *Հաւր, ոչ միայն պինդն յայտնելով մեզ, որում փափագիաքն, այլեւ*[70] *Հաղորդս*[71] *գործելով ինքեան զիշուառ եւ զամաչեցեալ*[72] *բնութիանա*[73] *մեր իւր անգուգականն*[74] *աստուածա-*

---

[51] CFH զաւրութեան շնորհաց
[52] E բանականութենէս *փխ.* բնութենէս
[53] LS զարուց *փխ.* զարուց զարուց
[54] E *յիւր* որնարսն
[55] PTVd գթութեան
[56] DEGIKLMNOPQRSTUVWXYbdefg Տեառն *փխ.* Աստուծոյ
[57] b խորհրդոյն յայտնութեան MPR *յիւր* յայտնութեան GIKLMNP խորհրդոյ Տեառն CLSf խորհրդոցն
[58] CU ծածկեալ(ն) է
[59] aABCEQTUVWXYZde բնութեանս բնութեան(ս)
[60] KN *յիւր* բնութեան b զբնութիւնս մեր
[61] CFQ ստեղծագոն առեալ զբնութիւնս մեր խառնմամբ և անշփոթ DEGLMOPQR SUWXYbdfg անշփոթ(ե)ալ *փխ.* անշփոթելի և անմնկնելի ITVZe անշփոթելեալ *փխ.* անշփոթելի և անմնկնելի
[62] CDEGIKLMNOPQRSTUVWXbdfg *յիւր* անձամբ
[63] O բնութեան
[64] C *յիւր* ի չափ DEIKLMNOPQRSTUVWXYbdefg չափ *փխ.* ի չափ
[65] C որ և *փխ.* որ
[66] Y հոգոյն կարօտութեանս
[67] C մեր Z միոյ *փխ.* մերոյ
[68] CI իւր զերազանցութեամբ *փխ.* զերազանց բնութեամբ DEGKLMNOPQRST ÛWXYbdefg զերազանցութեամբ *փխ.* զերազանց բնութեամբ
[69] DGIKLNOQSTVXdefg *յիւր* պատկերն Հաւր, ոչ միայն
[70] aABEPRUWYZb այլ *փխ.* այլեւ
[71] DGIKLMNOQSTVXdefg *յիւր սոցք*
[72] Y զամաչեալ
[73] aBEMPRUWYb բնութիանս
[74] TV գործելով ինքեան զիշուառ եւ զամաչեցեալ բնութեանս մեր իւր անգուգական *յոսկի* DGIKLNOQSTXdefg *յիւր* գործելով... իւր C *ոսկի միայն* գործել զմեզ ինքեան իւր անգուգականս V ագնուական *փխ.* անգուգական

յին[75] փառացն, մարմին եւ անդամս կազմելով առաւափելի[76] առաւուածականն[77] գլխոյն[78], միանգամայն ցուցանելով[79] գաճամահականն[80] կերակուրն[81] բաղձալի[82], զոր[83] փայլան կենաց պարգեւքնաց մեզ, որ է պատմութիւնն[84] փրկուէս[85] փառացն Աստուծոյ, զոր ուներ յինքեանս պարտաւորեցոյց[86], գիրքս այս ասեմաց, որ կոչ առաջի մեզ[87] ի[88] տեսութիւնն[89]: Գրեցաւ խամանալի[XCXI] ի միջոցին կառուցեալ[90] ունելով գծառն կենաց: Վանգի[91] ի տանէ Տեառն[92] բղխէ[93] գիւրն[94] գայն, որ[95] խաղայ ի կեանսն յաւիտենական: Այս[96] որ[97] ցանկալս է[98] ոչ պակուցիչ[99] Հրով եւ արուիրէական արով բացեալնաւ, այլ Հնչասալի եւ ծագկերանդ նկարուք եւ պանուճապարգ գունաւք խորանաց կերպագրութիւնամբ, այլեւ անկոց ամանց առեղծագործութիւնաց[100] եւ ձագուց ձեւացելոց[101] եւ յաւիտենաւոք

---

[75] aABTZ յիւ աստուածայինն
[76] C յիւ սաւսափելի aBMPRY սարսափելի ւիհ. սաւսափելի
[77] CDEGIKMNOP աստուածային
[78] C գլխոյն սաւսափելի
[79] P յիւ ցուցանելով
[80] Y յիւ ցուցանելով գաճամահական aBZ գաճամահագործ ւիհ. գաճամահական A գաճամահական գործ
[81] IMNO յիւ կերակուրն
[82] C բաղձանաց KL յիւ բաղձալի
[83] CF զոր և
[84] a փրկութիւն ւիհ. պատմութիւն
[85] DUW փրկութեան ւիհ. փրկաւետ L յիւ փրկաւետ
[86] EGKLNSfg պարտաւորեցնել (յ)ինքեան
[87] YZ մեր ւիհ. մեզ
[88] A յիւ ի
[89] DIKLNOQSTUVWXdef ի քննութիւն ւիհ. ի տեսութիւն g քննութիւն ւիհ. ի տեսութիւն aBCZ տեսութիւն ւիհ. ի տեսութիւն
[90] AB ուննելով կառուցեալ GKLNSfg կացուցեալ ւիհ. կառուցեալ
[91] C վասնզի ւիհ. քանզի
[92] R յիւ Տեառն
[93] aABCb ընպ(բ)ղխէ ւիհ. բղխէ Zb ընբղխէ ւիհ. բղխէ
[94] C գբուրն կենաց
[95] Q որո
[96] X Զայն ւիհ. Այս
[97] a որ ւիհ. ոչ
[98] b ցանկացեալս է ւիհ. ցանկեալս է LSf ցանկալիս է ւիհ. ցանկեալս է U յանգեալս է
[99] aAB պահուցեալ Z պահուցանող
[100] aABZ ստեղծագործութեամբ
[101] DILMNOPQRSTUVWXYdefg ձևացեալ

սեզանոց[102], *եւ սեանց*[103], *եւ ծաղկանց, որք*[104] *ունին յինքեանս խորհուրդս*[105] *խորին, եւ իմաստս անչափս, եւ հանճարս ծաւծաւկս, որովք*[106] *ոչ է պարտ զանց առնել վարդապետի: Քանզի ամենայն իրք, որ յաշխարհի է*[a] *յերկուս*[107] *հատանի*[108]*. ի կարեւորն*[109] *եւ ի վայելմանն: Կարեւորքն*[110] *հարկաւորք են*[111]*, որպէս լոյս եւ աւդ եւ*[112] *երկիր, եւ ի*[113] *նմանէ՛ հաց եւ աղբիւրք ջուրց*[114] *եւ հանդիպիմ*[115]*, առանց որոց*[116] *ոչ է հնար կեալ*[117]*, քանզի*[118] *վայելչութիւնք*[119] *հնչուածքն*[120] *են եւ*[121] *փափկացուցիչքն, որպէս գինի եւ միրգ*[122]*, եւ համեմք, եւ խորտկարարութիւնք, եւ անուշահոտութիւնք*[123]*, եւ պայծառագունութիւնք*[124]*, եւ ականջաց*[125] *հնչուածութիւնք*[126]*, որք*[127] *զպայծութիանցն*[128] *են հնչուածք*[129]*, վայելչութիւնք*[130] *եւ*

---

[102] Y յօրինուած սեղանոյ PRS սեղանոյ
[103] aABZ սեանց *այլ.* և սեանց
[104] b որ
[105] AB *այլ* խորհուրդս
[106] aAB զորովք b որով P զոր MR զորով Y զորս
[107] PRT յերկս *այլ.* յերկուս
[108] DGIKLMNOPQSTUVWXefg բաժանի *այլ.* հատանի
[109] C ի կարևորն L ի կարևորք
[110] CPYb Կարևոր(ն)
[111] ILQTV հարկաւորք *այլ.* հարկաւորք են
[112] ILSf աւդ *այլ.* աւդ և
[113] aAB ի *այլ.* եւ ի
[114] C ջուր *այլ.* աղբիւրք ջուրց
[115] ADEIKLMNOPQRSTUVWXYZbdef *այլ* և հանդերձ
[116] DIKNOQTUVWXdeg նորա *այլ.* որոց LS սոցա *այլ.* որոց
[117] S *այլ* կեալ CFG կեալ մարդու
[118] LS *այլ* իսկ
[119] ADIKMNOPRSTUWXYb վայելչութիւն
[120] AB հեշտալիքն և MP *այլ* հեշտալիքն են
[121] Ie *այլ* եւ
[122] CEFG միրգք RY միրգ *այլ.* և միրգ T *այլ.* և միրգ և համեմք
[123] MPRUW *այլ* և անուշահոտութիւնք
[124] aIT *այլ* և պայծառագունութիւնք DKLNOQXdefg պայծառագունութիւնք *այլ.* եւ պայծառագունութիւնք
[125] ITVd ականջալրութիւնք *այլ.* ականջաց
[126] ITVde *այլ* հեշտալրութիւնք a հեշտալրութիւնք և պայծառագունութիւնք. որք E հեշտալրութիւնք և որք
[127] BCFGKLMOQUZ որ *այլ.* որք
[128] ab զգայութեան A սգայութեան b սգաութեանց իցեն *այլ.* զգայութեանց են
[129] aABQZ *այլ* հեշտալիք C հեշտացուցիչք CFGHS հեշտալիք և
[130] R *այլ* վայելչութիւնք

Հանգիստք[131]: *Այլ եւ*[132] *որք ոչ ինչ կարեւորք. մնծապէս առ-
պատա գործեն կատարիլոցն*[133] *յորժամ*[133] *այս երեւիցի*[134] *գունդս եւ
Համով, եւ Հոտով, եւ յոտն*[135], *եւ Հանգստեամբս ամրառնամք*[136] *ի
Հոգևորն եւ յիմանալի վարիչ ուխտիւնս*[137] *յաւետեան*[138] *Աստուծոյ,
զոր ակն ոչ տեսաւ, եւ ունկն ոչ լուաւ, եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ ան-
կաւ, զոր*[139] *պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց*[XXXII], *որ-
պէս*[140] *աչքանչելի գործիւք*[141] *խորանին եւ տաճարին*[142] *պատեա-
կերք Աստուած գիտացիլ: Եւ*[143] *զընչաւէրսն*[144] *երկրաւոր գան-
ձիւքս*[145] *կաշառէր*[146], *տայր*[147] *իմանալ այսու*[148] *զերկնաւորսն*[149],
զոր[150] *եւ Հրամայեաց երիտասարդին*[151] *ընչեղի*[152] *փոխել զմարմ-
նաւորն ի զՀոգևորն. Ե՛րթ, ասէ, վաճառեա՛ զոր*[153] *ինչ ունիս
ասա եւ*[154] *յերկինս զիր քեզ*[155] *գանձ*[XXXIII]: *Զայս*[156] *նայեցեալք*[157]

---

[131] S հանգիստ
[132] *չիք* եւ
[133] S յորժամ յայս երևի
[134] A երևի *փխ.* երեւելի
[135] C և լուսոյս *փխ.* եւ լրովն E և լուսով
[136] GKN ամբառնամ I Sf ամբառնամ
[137] KLNOQVXd վայելչութիւն
[138] DGIKLNOQSTVXde յաւիտենին FHMPRUWX յաւետան *փխ.* յաւետիսն g յաւիտեան *փխ.* յաւետիսն
[139] O *չիք* զոր
[140] LX *չիք* որպէս
[141] DGIKNOQSTUVWXdefg գործոյ CMPRYb գործոց
[142] CDEGH տաճարին որով
[143] C Նոյնպէս և *փխ.* եւ DGIKLNOQSTVXdfg *չիք* եւ
[144] MPRUWY գրնչասէրն
[145] C ընչաւք *փխ.* գանձիւքս
[146] aABCEIZb կաշառեալ
[147] aABCEZb տայ PY տալ
[148] T ի *փխ.* այսու W իմանալի *փխ.* իմանալ այսու CDGIKLMNOPQRSUVXYdef *չիք* այսու
[149] C զերկրաւորն *փխ.* զերկնաւորն
[150] MPRUWY զոր *փխ.* զոր եւ
[151] C ընչեղ երիտասարդին
[152] b ընչեղին Y ընչեղէն
[153] Td *չիք* զոր V զինչ *փխ.* զոր ինչ
[154] C զինչ քո զոր ունիս աստ LSf *չիք* եւ
[155] W *չիք* քեզ
[156] CU Արդ յայս GIKLNOQSTVXdefg *չիք* Յայս D Յայս գանձ
[157] aABCEMRYZb նայեցեալ

ցանկիչք եւ հիմնադիրք Աւետարանիս[158], *հնչական դիզաւք*[159] *եւ գունագոյն ծաղկաւք նկարեալք*[160], *պէսպէս յատրիճուածաւք, երկնատորաց*[161] *եւ*[162] *երկրատորաց*[163] *կանխամաղնութեամբք*[164] *եւ առատբիւնութեանց*[165] *տպատուութեամբք*[166]. *Եւ որ ինչ հոգեւոր վայելչութիւնք*[167] *են եւ անապական գեղեցկութիւնք*՝ *յառաջիկայ*[168] *բնարանութիւնս*[169]XXXIV, *եւ զայն եւս առ աջոյս մեզ*[170] *իմանալ:*

Իսկ ժ խորանացն պատճառն նախ[171] *այն է, որ գրեալն է*[172] *ևիբ*[173] *Կարպիանոս ոմն Միջերկրեայ*[174] *եպիսկոպոս խնդրեաց յԵմեսենայ յեկեղեցական իմաստասիրէ, ևիբ*[175] *Ղուկիա*[176] *մեզ առնիալ ի սկիզբն*[177] *Աւետարանին*[178] *զհամաձայնութիւն աւետարանչացն*[179], *քէ ո՞ւր միարանին չորքն կամ ո՞ւր*[180] *երեքն*

---

[158] E ցանկիչք Աւետարանիս և հիմնադիրք

[159] b գեղաւք *yhm.* դեղաւք

[160] CDEIKMNOPQRTUVWXYZbdefg նկարեհալ

[161] G երկնատոր

[162] aAB ծաղկաւք նկարեալք զիաորիուրդս տնաւրէնութեան յիմնարկութեան Տեառն ի հեռաստանէ ժամանակաւք և դարաւք. նկարեալ պէսպէս յատրիճուածաւք (A յատրիճուածով). երկնատորաց և M *yhm* եւ

[163] DGIKLNQVXdg երկրատոր M *yhm* երկրատորաց

[164] M ծաղնակցութեամբ *yhm.* կանխաճայնութեամբ TVd կանխաճայնութիւնք

[165] C *yhm* առաքինութեանց

[166] A տպատուութեամբ GKLNQSVfg տպատուութիւնք MPRUWb տպատուութեամբ(ք) *yhm.* տպատուութեամբք

[167] KLS վայելչութեամբք

[168] Y առաջի կա

[169] E բնաբանութեանս N բնութիւնս *yhm.* բնաբանութիւնս

[170] V *yhm* տոքաւք C *yhm* ձեզ e և ըստ այսոքիւք *yhm.* եւս տայ տոքաւք g *yhm* տայ

[171] AFGiL նահ *yhm.* նախ

[172] b *yhm* որ գրեալն է

[173] aBCEZ pt *yhm.* եթէ

[174] Y Մեջ յերկրեայ Z Միջօրեա *yhm.* Միջերկրեայ e Մեջերկրեացն

[175] DFGHiLOQSTVXdefg եգիպտոսի *yhm.* եպիսկոպոս b եգիպտոսի սրբ. եպիսկոպոս KNUW յեգիպտոսի *yhm.* եպիսկոպոս CPR յեգիպտոս *yhm.* եպիսկոպոս EMY եգիպտոս *yhm.* եպիսկոպոս

[176] OX և pt E pt

[177] N դրոշմեաց

[178] b սկիզբն *yhm.* ի սկիզբն CEG գսկիզբն *yhm.* ի սկիզբն

[179] DIKLMNOPQRSTUVWXYdefg *yhm* ի սկիզբն Աւետարանին

[180] ADEIMOPQRTUVWXYdefg Աւետարանացն *yhm.* աւետարանչացն

[181] DKLNOPRSWXYfg և կամ ո՞ւր E և ո՞ւր *yhm.* կամ ո՞ւր Z *yhm* կամ

եւ յորո՞ւմ տեղւոջ երկուքն եւ ո՞ւր յատուկ խաւսին[182] *առանձնացեալքս*[183]*, եւ գՀամարս*[184] *տանջն ցանկնացէս*[185]*, զի մի՛ գողասցին*[186] *ի հերետիտացն*[187] *եւ զի զիւրաւ կացցուք ի վերայ*[188] *իւրաքանչիւրոցն*[189] *առանց մոլորութեանն*[190]*: Իսկ ընտրեալ զիանդիրն*[191] *կարպիանոսի ելից՝ ի ժ կանոնս գրելով*[192] *գհաւատսն զիաւքիւնս այսոցիկ*[193]*, որպէս*[194] *ընթաց*[195] *երանելի զՔուղիան առաքելոցն*[196] *եւ գԳարծան*[197] *կաքողիկէութեան հանդերձ, ընդդէմ աբիանոսացն*[198] XXXV *եւ այլոց հերձուածողացն*[199]*: Իսկ խորհրդով տեսեալ գտաւն՝ գիան զի քիւ*[200] *է սրբագոյն*[201] *եւ նուէր Աստուծոյ*[202]*, եւ ըստ տաճարականաց սրինացն*[203] *եւ ըստ սրահի*[204] *խորանին եւ ըստ տապր*[205] *մատանց Ագաթածոց*[206]*, եւ որք*[207] *ի մեզ*[208]

---

[182] MRUW խաւսիցին DIKLMOQSTVXdeg *յիւ* խաւսին PY խօսեցին

[183] aAB գիաձածայնութիւն Աստուածացն, քէ ո՞ր (ա ո՞ւր) միանան ի չորքն, ո՞ւր գնան կամ յորում տեղւոջ բնակին և ո՞ւր յատուկս խաւսին առանձնացեալքս b առանձնացեալք

[184] C համար

[185] U ցանկնացեն

[186] BR մի գողասցի C դողասցին *ւիւ.* գողասցին

[187] PQ հերետիկոսացն Y հերիտիկոսացն

[188] CDEIKLMNOPQRSTVWXdeg *յիւ* ի վերայ

[189] Zb իւրաքանչիւրոցն վերա *ւիւ.* ի վերայ իւրաքանչիւրոցն

[190] A մոլորութիւն CGIMNOPQRSTVWXdefg մոլորութեանց

[191] Cbf գիանդիրոն

[192] aABZ դրոշմելով *ւիւ.* գրելով

[193] MPRUWY այնոցիկ

[194] A որ *ւիւ.* որպես Qe որպես և

[195] aAB եւբաղի *ւիւ.* եւբաղ երանելի

[196] BEGIKMNOPQRSTVXYbdefg առաքելոյ(ն)

[197] A գԳործքն

[198] DEGIKLNOQSTUVWXdefg սարիանոսաց(ն) *ւիւ.* արիանոսացն Z արիանոսացն *ւիւ.* արիանոսացն MPRY ընդդիմաբանողացն *ւիւ.* ընդդէմ արիանոսացն

[199] aAEZ հերձուածոց M *յիւ* հերձուածողացն

[200] aABZ քիւ *ւիւ.* վասն զի քիւ է DEGIKNOQSTVXdfg զի քիւ է CMPRUWYb որ է քիւ

[201] LMPRUWY սրբագան

[202] f սոցա *ւիւ.* Աստուծոյ

[203] B *յիւ* և ըստ տաճարաբանեան սրինացն ABMNPQ *յիւ* և ըստ e և ըստ P. ժ.-ն (երկոտասան) սրինացս b յաւրինացն

[204] ABMNPQ *յիւ* սրահի խորանին a սրահիցն Z տասն սրահի

[205] Se *յիւ* տապը

[206] a աքաթածս

[207] aABZ և որ

[208] G մեզ *ւիւ.* ի մեզ

ևն պպայաբանք[209] *մարմնոյ եւ պաւբութիւնք հոգւոյ*[210]: *Եւ այլ եւս ևիկ կամի*[211] *ոք՝ ածէ պատիւ տաննկինն ի առորդութիւնս եւ ի բանս*[212] *ազատիցն*[213] *Ճնաոն, եւ ի Նիկիականն հաւատոն եւ յայլսն*[214], *եւ մանաւանդ*[215] *որ Հրաշալին է*[216] *խմացուած*[217]: *Քանզի խորհուրդ Աւետարանիս*[218], *որ ծածկեալ*[219] *էր անսկզբնաբար յԱստուած քնդ ինը նկատեալ խորան հանապարհորդեալ յայտնեցաւ ի*[220] *տաններորդին*[221] *երեւելապէս, կատարեալ ի չրման ժամոնակաց: Եւ է այսպէս*[222]. *առաջին խորան*[223], *ուր*[224] *ինքն Աստուածութիւն ասի քնակեալ*[225] *ի չոյան անմատչելի: Եւ երկրորդ եւ երրորդ խորան,*[226] *ուր միջին եւ վերջին քահանայութիւնք*[227] *անմարմնոցն ասի, չորրորդ*՝ *պրափոն, հինգերորդ*՝[228] *տապանն Նոյի*[229], *վեցերորդ*՝[230] *խորանն Աբրահամու, Ասւք եւ ուխերորդ*՝

---

[209] aAEOQ սգաւ(յ)արանք b զգաութիւնք *ψխ.* զգայարանք
[210] TVd *յիւ* հոգւոյ
[211] MPRUWY Այլ pt *ψխ.* եւ այլ եւս tpt aABDGILNOQSTXZdefg pt *ψխ.* tpt Y Այլ pt և *ψխ.* եւ այլ եւս tpt R Այլ pt կամի *ψխ.* եւ այլ եւս tpt կամի E կամեսցի
[212] MPRUWY ի տաան (d) բանս
[213] Q *յիւ* աղաւթիցն
[214] HGMPRUWY յայլս(ն) ամենայն
[215] aABEMPRUWYZb և որ մանաւանդ
[216] AB *յիւ* է
[217] CDFGHNQ իմացուածոց
[218] CEFIKMOPQRU Աւետարանին
[219] DOQXb ծածկեալ էր *ψխ.* ծածկեալ էր
[220] b յաստուածային նկատեն *ψխ.* յաստուած ընդ ինը նկատեալ QS յաստուածայինն նկարեալ TVXdef աստուածային նկարեալ խորան CDEFGHIKLMNOPRUVWY *ունի ψխայն* անսկզբնաբար յաստուածայինն յայտնեցաւ QSTVXg յաստուածայինն յայտնեցաւ f *ունի ψխայն* անսկզբնաբար յաստուածային նկարեալ խորանն յաստուածայինն յայտնեցաւ h
[221] b ժ-երորդի
[222] aABZ եւ այսպէս
[223] A *յիւ* խորան
[224] D որ ինքն
[225] b աստուածութիւն է քնակել MPRUWY բազմեալ *ψխ.* քնակեալ
[226] H եւ երկրորդ խորան և երրորդ խորան
[227] b քահանայապետութիւն CF քահանայապետութիւնք ասի անձարմնոց aQRSTVW XYdefg քահանայութիւն E քահանայապետութիւնք Z քահանայապետութեան
[228] OX հինգ զտապանն
[229] CE Նոյեան
[230] OX վեց

Մոմախառն[231] *արբուքիանո արբոց*[232] *եւ արտաքին խորանաց, իննեւ-*
տոտոց[233] *առոգամոնեան տանձարն*[234]*, տասներորդ*[235] *ամենամատաղ եւ*
յի[236] *ճշմարտութեամբ սուրբ*[237] *եւ կամիսդիկէ*[238] *ակնդնցի, որ*[239]
յինքն[240] *բոմանդակնակ ունի*[241] *գամենեցուածոց*[242] *պիտոյհուրջն*[243]
XXXVI: *Եւ խորանաք ասին*[244]*, քանզի*[245] *խորհրդականք են*[246] *ամենե-*
քեան եւ խորհուրդն ոչ է ամենեցուածոց[247] *յայտնի, այլ սակաւուց.*
եւ[248] *բոմանդակն*[249] *Աստուծոյ միայն: Այդ, են ի*[250] *խորանս յայ-*
ատոմիկ[251] *չորք երանգ գուներ՝ կապմիր եւ կանաչ, սեաւ եւ կա-*
պոյտ,[252] *եւ մի*[253] *առանձինն ծիրանի՝ գաւտ ի չորից*[254] XXXVII: *Եւ*
են ի տասս[255] *ծառք չորք՝ արմատեամբ*[256]*, ձիթենի*[257]*, շուշան*[258]*, նռնե-*
նի[259] *եւ այլ կրկին արմատեամբ, եւ ունի*[260] *յինքեանս հաւս հինգ*[261]*,*

---

[231] aEGOKNVWX t (եօթն) և C ութն Մովսէսին MPRUWYb եօթ(ներորդն) և աթներորդն Մովսիսին S եօթներորդն և ութն Մովսէսին g եւթն և ութն Մովսիսին
[232] O *յին* արբոց
[233] GKNSg ինն
[234] CDEGHIKLMNOPQRSTUVXYbdef խորանն *յին.* տանձարն
[235] GKNSfg տասն(ն)
[236] S qի *յին.* յի
[237] BDGHIKLNOQSTVXefg սուրբ *յին.* սուրբ և
[238] CQ կաթողիկէ և առաքելական
[239] C որ և
[240] aABD յինքեան
[241] e *յին* ունի
[242] aAB զամենեցուն խորհուրդն
[243] N *յին* զխորհուրդն
[244] DGHIKNOQSVXdefg ասի
[245] R և քանզի
[246] E *յին* են
[247] AB ոչ է յայտնի ամենեցուն CF ոչ ամենեցուցց է
[248] A *յին* և
[249] e *յին* և բոմանդակն
[250] INPS *յին* ի
[251] GIKg յայտոքիկ Ne այտոքիկ Y Այդեն խորանքս այտոսիկ d ի խորանքս
[252] IMPRTUVWYde կարմիր կանաչ սեաւ (և) կապոյտ
[253] CFGRTUVde և միւսն *յին.* եւ մի
[254] b չորից
[255] H ի ճոսա N սոսա *յին.* ի սոսա
[256] E արմատեամբ
[257] E *յին* ձիթենի C և ձիթենի
[258] BEO *յին* շուշան
[259] CQRS և ճոճենի SF ճոճենի *յին.* ճոճենի
[260] BEO *յին* ճոճենի եւ այլ կրկին արմատեամբ G յինքեանս ունի Zb ունին g ունի և
[261] B *յին* հինգ

սիրամարգ կրկին, ագաւնի, կաքաւ, աքաղաղ[262]*, ձկնագաղ*[263]*. լինին եւ*[264] *մրամասնք վնգկրտրգ հաւ*[265] *ուրնք ուրնք*[266] *յԱետապանս երեսի*[267]*: Արգ, առաջին*[268] *խորանն*[269] *մինղէն համակ ծիրանի, սեամբք*[270] *յատրինեալ*[271] *երիւք, որ նշանակէ պհատատատութիւն էական սրեռոյն Աստուծոյ արտաքոյ չորից տարերացս. խորան անճառելի, ուր ինքն մխայնակ*[272] *չրջի Սուրբ Երրորդութիւն պատնէնայն արարածս*[273] *արտաքոյ*[274] *քովնալ: Ըստ որում*[275]*, գոյնն ծիրանի պատճնակալ քաղաւորութիւն*[276] *ցուցանէ*[277] *անապատ*[278] *եւ անմահեան*[279]*: ԵՒյս խորան պարփակնալ, ասի, առաջին վարագուրսն: Բայց տակայն երեք*[280] *դասքն սրեռոցն եւ սերովբէից եւ քերովբէից*[281] *անընդմիջապար, ասին*[282]*, վայելնալ*[283] *ըստ կարի իւրեանց*[284] *ի տեսլենէ փառաց նորա*[285]*: Իսկ երկրորդ եւ երրորդ*[286]

---

[262] A յիւ աքաղաղ
[263] C գիաւս ձկնագարդս
[264] CEGN և ψիւ. լինին և MOPQRUWXY լինի և
[265] C յիւ վեցերորդ հաւ
[266] S ուրեք ψիւ. ուրեք ուրեք
[267] aABZ յիւ երևի LMRUW երևալ Te երևին PY երևալ ուրեք ուրեք յԱետապանս
[268] L յիւ Արդ առաջին
[269] L յիւ խորանն միեղէն համակ ծիրանի Z յիւ խորան
[270] A սեամբ ψիւ. սեամբք F սեամբ MPRUWY յիւ սեամբք
[271] A յատրինեալք KLNSfg երեք սեամբ յօրինեալ (S իսկ գ սեամբ...)
[272] F որ ինքն միայն ψիւ. միայնակ Z միայն aAB խորանն անճառելի, ուր միշտ միայն շրջի Սուրբ Երրորդութիւն (A երրորդութեան)
[273] KLNSg յիւ արարածս
[274] DHIKLNSTVXdefg արտաքս
[275] aABFZ ըստ որում(ն) և
[276] A թագաւորութեան
[277] DHIKLNOQSTVXdf ցշանակէ ψիւ. ցուցանէ
[278] aABFZ յիւ անապատ
[279] aAB զանվախճան
[280] X_Դ ψիւ. երեք
[281] bBE և քերոբէից և սերոբէից C քերոբէից. սերոբէից MPRUWY սրեռոց. սերովբէից և քերովբէից
[282] CGHIKLMNOPQRSTUWXYbdefg յիւ ասին
[283] TV անմիջապար վայելեալ EMPRUWY վայելեն Q կեալ ψիւ. վայելեալ C յիւ վայելեալ
[284] C ըստ իւրեանցն կարի վայելեն
[285] B փառացն որ Աստուծոյ ψիւ. փառաց նորա
[286] MPRUW իսկ երկրորդ խորանն և երրորդ

խորանն[287] *կանաչով եւ սեաւով է նկարեալ*[288]*, յայտնին գլխին*[289] *եւ գլխոյին*[290] *քահանայապետութեանցն*[291]XXXVIII*: Կանաչն գմշտակայ եւ գանմահ*[292] *բնութիւն նոցա նշանակէ, եւ սեաւն*[293] *գանհաւատութիւն. Աստուծոյ, որ ծանկեալ*[294] *էր ի նոցանէ*[295]XXXIX*. զի ի ձեռն նկեղեցւոյ յայտնեցաւ*[296] *մարգարէութեամբն Իրդւոյ, բազմապատիկ*[297] *իմաստութիւն*[298] *Աստուծոյ*[299] XL*: Եւ զի երեք են կամարքն, քանզի*[300] *անձնաւորութիւն*[301] *Երրորդութեանն գիտելի*[302] *լը նոցա, ուսեալք ի սերովբէիցն յերեքպատիկն*[303]*, որ եւ մարգարէիցն*[304] *ուսուցանէին*[305]*: Եւ են ի խորանս յայսոսիկ*[306] *ծառք արմաւենիք եւ հաւք*[307] *սիրամարգք*[308]*. ծառք ղրարձրութիւնս նոցա ցուցանէ*[309] *բնութեամբ եւ տեղեաւ*[310] *եւ փառաւք, եւ պտուղն գամենաքաղցր*[311] *աւրհնաբանութիւն*[312]

---

[287] MPRUWY *yh* խորանն

[288] DHIKLNOQSTVXdefg զարդարեալ *yhe* նկարեալ F ներկեալ *yhe* նկարեալ

[289] LS գմիջոցին *yhe* գմիջին

[290] T *yh* և գվերջին

[291] N *yh* քահանայապետութեանցն C քահանայապետութիւն aABZb քահանայապետութեանց խորանն (a խորանս)

[292] aABMRUW անմահութիւն *yhe* գանմահ բնութիւն

[293] AMRUWY գանհաւատութեան

[294] DEGHIKLMNOPQRSTUVWXYde ծածկեալ(ն) է AZ ծածկէր

[295] MPRUWY յայտնեաց

[296] DGHIKLNOQSTVXZeg մարդեղութիւն F մարդեղութեամբ որոյ յայտնեացի

[297] Eb բազմապատկեալ

[298] DOQX իմաստութեամբ *yhe* իմաստութիւն Աստուծոյ Eb *yh* իմաստութիւն Աստուծոյ F *yh* իմաստութիւն Աստուծոյ: եւ

[299] aABGHKLMNPRVWYZdef *yh* Աստուծոյ

[300] E գի *yhe* քանզի

[301] U անձնութիւն *yhe* անձնաւորութիւն երրորդութեան V անձնաւոր

[302] Z գիտելի է

[303] C յերեքպարբեանն անմահութենէ զոր և

[304] B մարգարէին

[305] MPRUWY *yh* զոր և մարգարէիցն ուսուցանէին

[306] CDEFGHLOQ յայսոցիկ Ne այսոցիկ

[307] F հաւ C հաւ սիրամարգ

[308] EGHIKNOQTVXZe սիրամարգ a *yh* հաւք

[309] FV նշանակէ և *yhe* ցուցանէ O ցուցանեն

[310] C բնութեամբ տեղեաւ

[311] GIOQTVXe զամենաքաղցրահամ D զամենաքաղցրութիւն LSF զամենաքաղցրահամութիւն FHKNdg զամենաքաղցրահամաբանութիւն

[312] A աւրհնաբանութեան CU աւրհնութիւն HLMNg *yh* աւրհնաբանութիւն DFSdf *yh* աւրհնաբանութիւն նոցա IQVXe աստուածաբանութիւն *yhe* աւրհնաբանութիւն R բնութեան *yhe* աւրհնաբանութիւն O աստուածաբանութեամբ *yhe* աւրհնաբանութիւն նոցա T աստուածութիւն *yhe* աւրհնաբանութիւն

նոցա[113], եւ[114] սիրամարգքն[115] ոսկնփեսուրք[116] եւ ոսկնատուռնք գմաքուր եւ գձոյլ[117] եւ գանարատ[118] բնութիւն[119] նոցա ակնարկէ[120]: Եւ խորանն[121] չորքորք[122] գգրախտան տպաւորէ. քանզի[123] ի չորից[124] անանց կայ գգալի[125] տարերքս, առակելով[126], որ[127] ի չորից է խառնուած: Եւ է գոյնն կապոյտ[128] եւ սեաւ: Քանզի[129] անչարատացաւ Աղամայ եւ որդւոց նորա[130] պայծառութիւնն գրախտին, զոր եւ մաշկնայ[131] պատմուճանն առակէր[132]. գիմահար[133] եղեալ փառացն Աստուծոյ եւ գրախտին, յորս[134] վայելէր գառաջինն: Է եւ[135] տեսակ սեղանոյ ի մէջ[136] խորանիցն կամարացն[137] չերկրորդ եւ երրորդ խորանին, զոգամատ ցուցանել, առ ի նչանակել գիմանալի կերակուր անմարմնոցն եւ գրանական[138] պատարագն, զոր մատուցանեն[139] Աստուծոյ: Եւ ի յայլ[140] խորանքս, սիմառեսակ[141] իմն ձեւով. եւ խաչ ընդարձակ երե-

---

[113] aABEGHIKLMPQRTVWXYZe յիւր նոցա
[114] CK իսկ ոչխ. եւ KS և ի
[115] ABCDFHIMOPQRSTUVXYde սիրամարգ(ն) L ի սիրամարգն
[116] FMPRWY ոսկնփեսուր
[117] GKNSVLg գձոյլ ոչխ. և գձոյլ
[118] GNSfg գանարատ ոչխ. և գանարատ
[119] A բնութեան
[120] MPRUWY նշանակէ ոչխ. ակնարկէ
[121] CQ Իսկ խորանն M եւ ի խորանն
[122] N չորք
[123] C վասն զի ոչխ. քանզի
[124] F չորից ոչխ. ի չորից
[125] E ի գգալի
[126] L առարկելով ոչխ. առակելով
[127] B յիւր որ
[128] ILe կապուտակ
[129] C Վասն զի ոչխ. Քանզի
[130] aABFZ իւրոց ոչխ. նորա
[131] aAB մաշկեղէն F մաշկեան
[132] D առակէ
[133] b ընդդիմահար
[134] E յորոյ Z զորս
[135] PY եւ է CQ է դարձեալ եւ Y եւ է ոչխ. է եւ
[136] ITVde ի միջի
[137] aABMPRUWY խորանացն ոչխ. կամարացն
[138] aAB գբանաւոր ոչխ. գբանական Q յիւր գբանական
[139] LS մատուցին GNf մատուցան
[140] CDEGHIKLMNOPQRSTUVWXYbefg եւ (յ)այլ
[141] e նմանութակք

տեալ ի ներքոյ կամարացն, որ ցուցանէ[342] *պիտրհուրդն Քրիստոսի*[343]*, որ գայր*[344] *ծածկապէս ի ժամանակն առաքինոս ի գայր*[345] *իջեալ*[346] *յԱստուածոյ ի հրեշտակս եւ ի նոցանէ յԱդամ*[347] *եւ ի ծնունդս նոցա, խորհուրդ հանճարոյն:*

Ի[348] *հինգերորդ եւ ի վեցերորդ*[349] *խորանան*[350] *յատեալս գոյնն*[351] *կարմիր, քանզի*[352] *տապանաւն*[353] *եւ խորանաւն Աբրահամու պայծառացաւ*[354] *արեանն*[355] *Քրիստոսի խորհուրդն*[356] *եւ եկեղեցւոյ առաքինութիւն, որ է հաւատն: Եւ ել անդաննէ խաչիւն հանգերձ ի վեր*[357] *ի վեցերորդ*[358] *աստիճանս*[359] *կամարացն, քանզի*[360] *Մարեկայ անկովն եւ խոչիւն ծանուցաւ Աբրահամու*[361]*, զոր*[362] *որում առացն*[363] *Աբրահամ*[363] *նոքա զՏէր*[364] *եւ ուրախ եղեւ*[XII.1]*: Եւ առ սեամն պինեգոյն*[365] *որակն*[366] *նշանակէ զմիջբնակչին*

---

[342] CEMPRUWYb ցուցանէր
[343] C Քրիստոսին
[344] GKLNSfg կայր *կամ* գայր
[345] MPRUWb առաքինս(ն) վայր Y յառաքինս վայր
[346] A *կամ* իջեալ
[347] CQ ի նոցանէ առ ի մարդիկ, այսինքն առ Ադամ
[348] BDLNS եւ ի
[349] LNS *կամ* և ի վեցերորդ
[350] S խորանն
[351] DZ յատելագոյն(ն) *կամ* յատելու գոյնն KN եւ ի հինգ խորանն յատելաւ g Ի հինգ խորանն յատելաւ
[352] b եւ ե խորանն յատելու գոյնն կարմիր: Քանզի C Իսկ հինգերորդ խորանին յատելու գոյնն կարմիր: Քանզի EHIMOPQRSTUVWXYdef եւ ի հինգերորդ խորանն յատելագոյն(ն) կարմիր: Քանզի F Իսկ ի հինգ և ի վեց խորանն E եւ ի հինգերորդ խորանն առաւելագոյն կարմիր
[353] B տապանականաւն C խորանաւն Աբրահամու և տապանաւն V խորանաւն և տապանաւն Աբրահամու W տապանաւն Նոյի
[354] C պայծառ IM պայծառացաւ
[355] MPRUWY խորհուրդ արեանն
[356] MPRUWY *կամ* խորհուրդն
[357] ITVde *կամ* ի վեր X ի վերին 2-երորդ
[358] KLNf վեցերորդ *կամ* ի վեցերորդ
[359] a աշտիճան AZ աստիճան MPRUWY խորանս *կամ* աստիճանս
[360] C Վասն զի *կամ* Քանզի
[361] EQ Աբրահամ
[362] E ու ըստ
[363] D ետես Աբրահամ
[364] CDEFHIKLMNOPQRSTUVWXYZ befg *կամ* զՏէր
[365] a գոյնգոյն *կամ* գինեգոյն MPRUWY գոյն և գոյն *կամ* գինեգոյն F գոյնն է գոյն *կամ* գինեգոյն
[366] b որակքն

քահանայութիւնն[167] ի գէմս Քրիստոսի:[XLII] Եւ ես[168] ի խորանս[169] յայսոսիկ[170] ծառք ձիթենիք[171] եւ չուշան ծաղիկ. որ ցուցանէ ձիթենին զբազմամարմանակեալ[172] վիճակս նահապետացն[173] [XLIII] ի խրատս[174] ազգատոհմին[175] իւրեանց[176]. զի անդիր աւրէնք[177] էին նոցա[XLIV], զի[178] անքառամ պահեցին[179] նոքա[180] գծագրիկս[181] առաքինութեան[182], որպէս ձիթենի[183] զմարտագեղ վայելչութիւնն[184] իւր,[185] այլ[186] տոպատառնակ[187] համովն՝ զքրիստոպոյն[188] առաքինութիւնն[189] նոցա[190] առանձին եւ[191] զիսուրբ վարսն, յորմէ իմաստ հանճարոյ[192] գոյանայ, որպէս ի պտղոյ ձիթենւոյ՝ նիւթ լուսոյ, որով երեւին հանոյքն Աստուծոյ, այսինքն՝ առաքինութեան լուսովն, որպէս[193] Նոյին[194], Աբրահամու[195], Իսահակու, Յակոբու[196] եւ[197] Յով-

---

[167] CU քահանայապետութիւն
[168] MPRUWY եւ ւիմ. եւ ես
[169] T խորանքս ւիմ. ի խորանս
[170] aAB յայս ւիմ. յայսոսիկ Z այս ւիմ. յայսոսիկ e այսոքիկ g յայսոքիկ
[171] F ծառք ձիթենիք գեղեցիկ g ւիմ ձիթենիք յոտից
[172] Z զբազմաժամանակեանս ւիմ. զբազմաժամանակեալ կեանս
[173] KN նահատակացն ւիմ. նահապետացն S հայրապետացն ւիմ. նահապետացն
[174] MPRU և զխրատ ւիմ. ի խրատ b և ի խրատ
[175] g յոտից ձիթենին զբազմաժամանակեալ կեանս նահապետացն ի խրատ ազգատոհմին
[176] MPRUY Աստուծոյ ւիմ. իւրեանց
[177] PY աւր ւիմ. աւրէնք
[178] EMPRUWY և զի C վասն զի ւիմ. զի
[179] DGHIKLNOQSTVXbd և անքառամ պահէին EFMPRUWYZef պահէին
[180] MPRU ւիմ նոքա g յոտից իւրեանց. զի անցիր աւրէնք էին նոցա. զի անքառամ պահեցին նոքա
[181] BDEGHIKLMNOPQRSTUVWXYbdf գծագիրկ
[182] L առաքինութիւն g ւիմ գծագիրկս առաքինութեան Cb առաքինութեան իւրեանց
[183] A որպէս ձիթենի: Զի ձիթենի վարսագեղ
[184] B գեղեցկութիւն ւիմ. վայելչութիւն
[185] A վայելչութեան իւր. այլատեսակ համովն
[186] b այլև ւիմ. այլ MPRUWY զի ւիմ. այլ
[187] C իսկ տոպատեսակ
[188] C զքրիստոյն
[189] aABFZ քաղաքավարութիւն ւիմ. առաքինութիւն PY ւիմ առաքինութիւն
[190] aÅBFMPRUYZb առակէր նոցա (aAY գնոցա) G ւիմ նոցա
[191] F ւիմ և
[192] B իմաստ և հանճար
[193] T ւիմ առաքինութեան լուսովն. որպէս
[194] aAB Նոյ FZe Նոյի
[195] K Աբրահամու X և Աբրահամայ
[196] DHIKLNOQSTVXdefg և Յակոբայ
[197] MPRUWY ւիմ և

անփաս։[398] Իսկ[399] չուշանն երիս որակս[400] ունի՝ սպիտակութիւն, դեղնութիւն[401] եւ կարմրութիւն։ Սպիտակն[402] գմաքրութիւն[403] եւ պայծրղութիւն նշանակէ, եւ դեղնութիւն[404] գժուժկալութիւն նոցա[405, 406] եւ[407] կարմրութիւն[408] գերկս[409] վատառակոցն[410], որ ի Յարութիւնն[411] կանգնէ[412]։ Է ազգ[413] չուշանի[414], որ ի ծովու բուսանել[415] վերանայ քան զջուրն, որպէս նահապետքն[416] ի ծովու աշխարհիս[417] վերացան հաւատովք եւ գործովք։ Եւ է[418] որ յանապատի եւ յոտսին[419] ծագկէ[420] անձրեւով, որպէս հնիքանոք բնականն[421] գիտութիւնամբն միոյն Հաճոյացան Աստուծոյ, որպէս[422] Կոռնելիոս եւ այլք[423] բազումք[XLV]։ Եւ է գարձնալ[424], որ բոցով արեգականն ծագկէ, յորժամ այլքն քառամին, որպէս գառաք անապատաւորացն ջնջմունքեամբ[425] բոցոյ[426] սիրոյն Քրիստոսի գանա-

---

[398] aAB Աբրա(հ)ամ. Սահակ. Յակոբ. Յովսէփ (A Յուսէփ) E և Աբրահամու. և Ի-սահակու. և Յակոբու. և Յովսեփու F Աբրահամու. Սահակա. Յակոբա և Յովսեփա Z Աբրահամու. Սահակա. Յակոբա. Յուսէփա

[399] DHIKLNOQSTVXf եւ *տիս.* Իսկ

[400] fg որակ

[401] aABEZ և դեղնութիւն F *յիշ* դեղնութիւն DGIKLNOQSTVXdefg *յիշ* դեղնութիւն քառից

[402] U եւ սպիտակն

[403] P *յիշ* գնաքրութիւն

[404] DGIKLNOQSTVXdefg *սկսմամ է և դեղնութիւն յոտսից*

[405] C *յիշ* նոցա LS նոցա յայտնի

[406] H *արր.* ունի. սպիտակութիւն զպայծրղութիւն և մաքրութիւն նոցա նշանակէ և դեղնութիւն զժուժկալութիւն նոցա

[407] C *յիշ* և

[408] G *յիշ* և կարմրութիւն

[409] DGHIKLNOQSTVXdefg (q)երկար *տիս.* զերկս

[410] Z վատառակոց նշանակէ

[411] MRW յարիութեան *տիս.* ի յարութեան C ի յարիութենէ U յարութեամբն

[412] H կանգնէր C կանգնէ. Դարձեալ

[413] C է այլ ազգ

[414] DGHIKLNOQSTVXdfg է չուշանագգ e է և չուշան այլ ազգ

[415] CMPRUWY բուսանի և *տիս.* բուսեալ

[416] S հայրապետքն *տիս.* նահապետքն

[417] CDEGIKLMOPQRSUVXbdefg աշխարհիս T աշխարհէ WY յաշխարհիս

[418] MPRUWY է և *տիս.* եւ է որ B *յիշ* եւ F եւ էր որ

[419] CES յոստին տեղւոջ

[420] BMPRWb և ծաղկէ(ի)

[421] U բանական *տիս.* բնական

[422] aAF որպէս և

[423] aC այլ

[424] F *յիշ* և դարձեալ e *յիշ* դարձեալ GUZ և դարձեալ X և է *տիս.* և է դարձեալ

[425] b *արր.* որ ջերմութեամբ LS ջերմութեան

[426] C *յիշ* բոցոյ DFGHIKLNOQSTVXdefg բոցով

պանա[427] *երևեցուցին*[428] *Հանգէսա*[429], *ուստի*[430] *մեք քաջշամիմք յուլութեամբ*[431] *եւ Հեզգութեամբ*[432]:

Իսկ[433] *եւքն եւ ուքերորդ խորանն աւրինակէ*[434] *գմովսխանան*[435] *խորանացն գպայծառութիւն, քսան որում եւ*[436] *սիւնքն կապոյտք, խառխառոտք*[437], *հինգ մասամբք*[438] *գարգաթեայք*[439], *գևւբէնս նկարագրելով*[440], *որ յերկուս հնգեակս բաժանի*[441], *նեցուկ եղեալ ժողովրդեանն, գի մի դիւրագլորք լինիցին*[442] *ի սխալանս*[443] *պատուիրացանցութեանն*[444]: *Եւ*[445] *գի*[*] *ասա ի*[446] *ներքոյ կամարացն սեաւն*[447] *Հարստանայ*[448] *եւ կարմիրն*[449] *նուագէ*[450] *քանզի*[451] *առուերկանք էին*[452] *եւ գուշակք*[453] *հշմարտութիւնանա. եւ նուագ*[454] *կարմիրն*[455],

---

[427] f զանազանս էր YZ զանազան
[428] aCZ երեւեցուցանեն A երևեցուցանէին
[429] KYZf հանդէս
[430] C ուստի և
[431] MPRUWY թուլութեամբ տիպ. յուլութեամբ
[432] C ծուլութեամբ տիպ. հեղգութեամբ
[433] a տիպ. Իսկ b Իսկ է-րդ խորանն, որ աւրինակէր C Իսկ ուրերորդ խորանն, որ աւրինակէր HIKLNOQSTVXdeg Իսկ վեցերորդ խորանն, որ տիպ. Իսկ եւք եւ ուրերորդ խորանն f Իսկ վեցերորդ տիպ. Իսկ եւք և ուրերորդ EMPRUW Իսկ երևեալ եւքներորդ խորանն, որ տիպ. Իսկ եւքն և ուրերորդ խորանն
[434] Y որ յօրինակ է
[435] CEGKQT գՄովսէսի
[436] DGIKLNOQSTVXf քսան որում տիպ. քսան որում եւ
[437] V խառխառոտոք
[438] FGHKLMNPRSYbg մասամբ
[439] FHKLNOSXfg գարդարեալ
[440] B նկարելով տիպ. նկարագրելով
[441] MPRUW բաժանեալ և
[442] DMOPQRTUVWXbde լիցին Y լիցին և տիպ. լինիցին ի
[443] X ի սխալանաց
[444] AZ պատուիրազանցութիւն V պատուիրազանցութեան e պատուիրանազանցութեանց
[445] F տիպ եւ
[446] DGIKLNOQSTVXdfg տիպ աստ ի ներքոյ կամարացն սեաւն հարստանայ
[447] MPRUWY կապոյտն տիպ. սեաւն
[448] F յաստանայ տիպ. հարստանայ
[449] A տիպ կարմիրն NQSTdfg տիպ և X և զի կարմիրն
[450] CFLPSUW նուագէ(ի)
[451] C վասն զի տիպ. քանզի FL տիպ քանզի
[452] C են տիպ. էին
[453] ABDFHIKNOQSTVdeg գուշակ
[454] DEGHIKOQSVXdfg նուագ
[455] b և կարմիրն տիպ. և նուագ կարմիրն MPY և կարմրին նուագութիւն RUW և կարմրին նուագութիւն (*կամ* նուագութիւն)

քանզի[456] սակաւ ինչ կարէին[457] մարդուքիւնն[458] առնել[459] ժողովրդեան[460] անասնոց[461] գմասուցմունքն[462]: Ակն. յեւքնեղոյզ[463] խորանն, որ միաւորէ որպէս[464] առաջինն[465] ի փառս Աստուածութեան եւ[466] որպէս պրպտուն, որ գԱդամ միայն ունէր[467] սակաւ ինչ[468] ժամանակս: Եւ[469] պարձանալ հնդոյ ջուրցն[470] գառոյց գմարդկութիւնս յայսկոյս, գնոյ ունելով ակիզբն: Իսկ այլք գոյգ գոյգ ին[471] որպէս հրեշտակացն, որպէս նոցին[472] եւ Աբրահամուն[473] եւ որպէս մովսիսեանքն[474], արբուքեան արբոց, յորում Մովսէսն[475] եւ[476] սակաւք[477] ոմանք էին արժանաւորք յաւրինակ[478] փրկչին մերոյ Յիսուսի: Եւ արտաքին խորանն, որ հաստրակաց էր[479] մուտն[480], գնոցին իսկ վարուցն ունէր[481] գաւրինակ, որք պաշտէին նոսաւ գՏէր մինչ[482] ի ժամանակս շինուածոյ[483] տաճարին՝ ի Մովսիսէ[484] սկսեալ, որպէս ի[485] յեւքնե-

---

[456] C վասն զի ylн. բանզի DEFGHKLMNOPQRSTUVWXYbefg զի ylн. բանզի
[457] El ծաքրութիւն կարէին
[458] El yhp ծաքրութիւն
[459] B առնել ծաքրութիւն
[460] aABF yhp ժողովրդեան
[461] b անասնոց ծառուցմունքն
[462] DHIKLNOQSTVXYdefg արիւնքն ylн. գմասուցմունքն
[463] g եւքն
[464] CDGQ որպես և
[465] Z յառաջինն
[466] TVd yhp և
[467] Z ունել
[468] DEGHIKLMNOPQRSTUVWXYbdefg yhp ինչ C սակաւ սակաւ ylн. սակաւ ինչ
[469] V yhp եւ
[470] QTVX ջուրն C ջրիեղեղ ջուրն
[471] E yhp են
[472] DHIQTVXd նոցին որպես Աբրահամուն
[473] KLNOSefg որպես Աբրահամուն որպես
[474] aZ Մովսիսիքն
[475] MPRUWYb որով և Մովսես DGHIKLNOQSTVXdefg որում և Մովսես E և Մովսես aA Մովսեսն ծառայեր
[476] KMPRUW yhp եւ
[477] N սակաւ Y սակաւոք
[478] Z յօրինակս
[479] MPRUWYe է ylн. էր
[480] P մուրն ylн. մուտն
[481] A ունէր ունէր CEMPRUWYb ունէին DGHIKLNOQSTVXfg ունի
[482] CDEGHIKLMNOPQRSTUVWXYbdfg մինչև ի
[483] MPRUWY շինելոյ ylн. շինուածոյ
[484] ITVde Մովսնսնէ(ի) ylн. Մովսիսէ
[485] CGQRT և ylн. ի ABEFKMPRW yhp ի

բոլոր խորանին[486] *հաւքն ազաւնիք են*[487]*, կարմրակատուցք*[488]*, որք*[489] *հովանագլխեն*[490] *Հոգւոյն Սրբոյ շնորհս*[491]*, որ ելից զԲանկիկէ ճարտարապետ խորանին եւ զՆզիւաք*[XLVI]*, եւ զՄոսէս*[492] *եւ ի նմանէ*[493] *զՅեսու եւ զԵփթանասուն ազեւորան:*[494]

Իսկ ուխքորոյ խորանն[495] *կաքաւք են՝ նշանակ*[496] *պատնիկ եւ աւետարանիցն կանանցն՝ Յահաբու եւ Քամարայ եւ Հռութայ,*[497] [XLVII] *զի*[498] *խառնասէրք*[499] *է կաքաւն: Եւ պարձակ բարք*[500] *է կաքաւսն զայլոյ*[501] *զողանալ զմուտ եւ ելք առնել, որպէս եւ նոքա*[502] *հնարիմացութիւնեամբ զողացան*[503] *ի տանէն Աբրահամու եւ ի*[504] *զաւակէն*[505] *զպատուհն աւրհնութիւնան եւ նոքեն նախամայրք*[506] *Քրիստոսի: Եւ զի յաղաւնեացն*[507] *ոմանք*[508] *ի անդրանն հայիեն*[509]*, Մով-*

---

[486] b խորանն տիպ. խորանիին

[487] ABDGHILNOQSTVXdefg էին տիպ. են

[488] b և կարմրակտոյցք PRWY կարմրակտուց

[489] DGHIKLNOQSTVxd որ

[490] CDQ հովանագրէին EGMPUWYb ընդհովանագրեն

[491] CDQ գշնորհս Հոգւոյն Սրբոյ N գՀոգոյն շնորհս Z տիպ գշնորհս MPRUWY աշակերտս տիպ. շնորհս

[492] DEGHIKLMNOPQRSTUVWXbdefg տիպ և Մովսէս

[493] EMPRUWY և ի ճմա GLNSf և ճմանէ

[494] DEGHIKLMNOPQRSTUWXbdefg զՅեսու Մովսիսիս և զՅ(զեւբանաւսուն) սլևորան MPRUWY զեսու Մովսիսիս (սաւ) և զեբր(ս)ն

[495] F Իսկ յուք խորանեան

[496] a նշանակք պատնիկք A սրբ. կաքաւք էին նշանակ B կաքաւեանքն նշանակ O տիպ են

[497] E և Հռութա և Քամարա KIV և Քամար և Հռութա և Բեբսաբէ տիպ. Ռահաբու եւ Քամարայ եւ Հռութայ S և Քամար MPUWY Քամարա, Ռահաբու և Հռութայ Y Հռութայ և Բեբսաբէ (և Բեբսաբէ յետադրութ)

[498] C վասն զի տիպ. զի

[499] A խառնասէրք

[500] D բարք տիպ. բարք է

[501] aAB տիպ զայլոյ U զայլոց DHIOQSTVXde զայլոյ ձու գողանալ F զայլոյ ձուս գողանալ Gg որ զայլոյ ձու գողանալ KLNf կաքաւուն, որ զայլոյ ձու գողանալ STVX յայլո(ց) ձու գողանալ

[502] aĄBEIMPTUVWYZbde որպէս նոցա b որպէս նոքա

[503] CEHIKLNOPQSTUVWXYbdf գողացան հնարիմացութեամբ D տիպ հնարիմացութեամբ Mg տիպ գողացան

[504] C տիպ եւ ի

[505] aZ զաւակէ C տիպ զաւակէն F զաւակէն նոքա

[506] NU նախամայր

[507] U աղաւնեայ

[508] e ոմանց

[509] aZ հանին տիպ. հայիեն Bb հայէին

ակս[510] *եւ. նմանք իւր*[511]*, որոց իւր բարեկամի*[512] *խաւսեցաւ. Ասաւսած, եւ Յետու*[513] *եւ Դաւիթ, որք*[514] *հայեցան ի խորհուրդն*[515]*, եւ զի կէաք յետս Հայրն*[516]*, զպարմացումն նչանակեն*[517]*. զի կայրն ի հիացմանն, իսկ*[518] *կարմրակատուցք*[519]*, զի*[520] *խաւսեցան զխորհուրդ*[521] *մարդեղութիանն Քրիստոսի*[522]*: Որպէս*[523] *Մովսէս ասէ*[524] *մարգարէ յարուսցէ ձեզ Տէր Ասաւսած ձեր*[*] *յեղբարց ձերոց*[525] *իբրեւ զիս*[XLVIII]*, եւ աստ*[526] *երկու*[527] *երկիւրք*[528] *են սեղանւոյն*[529*] *զՄովսէսի եւ զԱհարոնի*[530]*, ասեն, որք գաւրութիւնք էին ժողովրդեանն եւ*[531] *խնթիկիչք*[532] *հակառակորդաց*[533] *նոցին*[534]*:*

---

[509] C այս է Մովսես

[511] CQRSTUVWXYbdefg նորա *փխ.* իւր aABVZ նորին *փխ.* իւր

[512] a որ իբր բարեկամի A որ իբրև բարեկամ մի b ըստ բարեկամ մի T որոք BT *չիք* իբր բարեկամի F բարեկամ

[513] F Յեսուէ

[514] MPUWY որոց իբր բարեկամ խոսեցաւ առ նոսա Աստուած և Յեսու և Դաւիթ, որ aEFY որ

[515] Z ի խորանն *փխ.* ի խորհուրդն MPY *ուղի միայն* հայեցան ի խորհուրդն C ի խորհուրդ մարդեղութեան Քրիստոսի Eb ի խորհուրդ(ն) մարդեղութեան DGHIKLNOQSTVXdefg ի խորհուրդ մարդեղութեան բանին UW *ուղի միայն* հայեցան ի խորհուրդ մարդեղութեան Քրիստոսի

[516] Z նային *փխ.* հայիճ b հայէին

[517] DEGHIKLNOQSTVXdef նչանակէ

[518] F *չիք* իսկ

[519] GHKNg կարմրակտուց

[520] C վասն զի *փխ.* զի

[521] MPUV *չիք* զի կայինն ի հիացմանն, իսկ կարմրակտուցք. զի խաւսեցան զխորհուրդ

[522] DEGHIKLNOQSTVXdefg *չիք* Քրիստոսի

[523] DGHIKLNOQSTVXdefg Որպէս և CMPUWY *սկսմամբ է* Որպէս Մովսես *յառաջին*

[524] C ասէր

[525] ESVX *չիք* ձերոց իբրև զիս T *չիք* իբրև զիս

[526] aABDb և զի աստ

[527] FZ մարդեղութեան Քրիստոսի: Որպէս Մովսես մարգարէն յԱրաբածոց. զի (Z և) աստ երկու *փխ.* մարդեղութեան Քրիստոսի: Որպէս Մովսես ասէ մարգարէ յարուսցէ ձեզ Տէր Աստուած ձեր յեղբարց ձերոց իբրեւ զիս, եւ աստ երկու

[528] C եղբիւր

[529] b սեղանոյս

[530] aCEFMPUWYZb զՄովսիսէ և զԱհարոնէ B զՄովիսէ ասեն և զԱհարոնէ A զՄովսիսէ զԱհարոնէ

[531] MPUWY *չիք* և

[532] CDGHIKLMNOPQSTUVWXdg խնթկիչ Zb խնթիչք

[533] MPUW հակառակորդացն *փխ.* հակառակորդաց նոցին

[534] CDEFHIKNOSTVXbdefg նոցա(յ)

Իսկ[535] *ինն*[536] *երորդ*[537] *խորանն*[538] *պատճառն նշանակէ, զոր որում առաւել*[539] *պարզապուն*[540] *է*[541] *երանգաւք, քանզի*[542] *սեաւն եւ կապուտակն*[543] *նուագեաց*[544] *եւ կարմիրն պայծառացաւ, զի*[545] *միբժ ևկն գոլոտան լմմանուէլի. եւ զոր*[546] *մարգարէիցն*[547] *բարձրացուցանեն*[548] *պատուածարանութիւն Իրգոյն Աստուծոյ, զոր որում հաւքն*[549] *աքաղաղ*[550] *գնոյնն նշանակեն*[551]*, որ*[552] *միբժ յառաւաւտն արդարութիւնեան*[553]*, ժայնէին գերեւոյն անճառելի*[554] *յուսոյն, ոտնհար լինելով*[555] *ի վիրայ մահու*[556]*, ասելով Մ՚ւբ է, մա՛հ, յաղթութիւնն*[557] *քո*[XLIX]*: Ուստի քաջայերեալ բազմաց, արհամարհեցին*[558] *զանցաւորս*[559] *եւ պատկեցան*[560] *առաքինի մահուամբ,*[561] *որպէս*[562] *մակարայեցի վկայքն արիականք՝ զԲրիատո-*

---

[535] DHOQX *յԻսկ* Իսկ
[536] H Ի- ինն երորդ E ութերորդ *փխ.* ինն երորդ
[537] e խորանին
[538] A առաւել առաւել CU առաւել t
[539] DGHIKLMNOPQRSTUVWXYdefg *յԱրդարուն* զարդարուն
[540] C *յԱրդ* t
[541] F *յԱրդ* քանզի
[542] CF կապոյտն
[543] DKNeg նուագեաց L նուագեցան E նուագեցաւ
[544] C վասն զի *փխ.* զի
[545] MPRUWY որոյիք *փխ.* դասք
[546] F և մարգարէքն *փխ.* և դասք մարգարէից
[547] aABFZ բարձրացուցանէին U բարձրացուցին b պայծառացուցանեն *փխ.* բարձրացուցանեն
[548] N հաւքն, որ MPRW և հաւքն
[549] DGHIKLNOQSTVXdef աքաղաղ(ն)
[550] F նշանակէին GLNfg նշանակէ
[551] aCDEGHIKLMNOPQRSTVWXZdef որք F *յԱրդ* որ
[552] I մերծեցան
[553] B *այլ.* առաւօտն արեգական F *յԱրդ* արդարութեան Z յառաւօտուն յարդարութեան
[554] F անճառ
[555] F ֆինել
[556] F թշնամոյն *փխ.* մահու
[557] D յաղթութեան
[558] b զանցաւորս արհամարհեցին H անարգեցին *փխ.* արհամարհեցին
[559] AGL յանցաւորս *փխ.* զանցաւորս
[560] P պակասեցան *փխ.* պսակեցան
[561] GL *յԱրդ* եւ պսակեցան առաքինի մահուամբ a մահուամբ առաքինութեան *փխ.* առաքինի մահուամբ
[562] F իբր *փխ.* որպէս

սին[363] պուշակելով գմահ[364], վասն որոյ անզանն անմքեր[365] եւ քաֆուր գնոցա[366] ժամանակն ցուցանէ, որ[367] արգելան յԱնտիքրայ[368] ըստ Աբրինացն հանել պատարագս[369] ի անզանն: Էն եւ[370] ասա ծաղք նոանիքք, որք[371] գրանս մարգարէիցն նշանակեն[372], որք[373] որպէս կեղեւաւք ծածկէին[374] առակաւք[375] գքաղցրութիւնն[376] աւետիսն[377] հնձանոտաց՝ ջամբելով հրէից գպատուիքիւն[378] ապստանալեացն, որ էհաս նոցա փչատնակ[379] խոչորութիւն[380] վշտաց եւ գնրութիւնց[381] եւ եկեղեցւոյ հնձանոտաց[382] չտեմարանեցաւ[383] խմանալի պաղծոյն բարութիւն[384]: Եւ գի է ասա[385] արմատնի առորուսա ի[386] վեր բուսանալ, որ գԴաւիթայն բացայայտ մեզ՝ եթէ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, արդարութիւն յերկնից նրնեցաւ:

Եւ[387] այսպէս իննեորդ խորանս խորհրդական[388], որ է երիցս ե-

---

[363] b գՔրիստոսի T գՅիսուսի փխ. գՔրիստոսի

[364] GHKLNSfg չունի որպես մակաբայեցի վկայքն արիականք գՔրիստոսին գուշակելով գնահ

[365] Ae մքեր փխ. անմքեր

[366] GHKLNSfg չիր վասն որոյ սեղանն անմքեր եւ թաֆուր CHKMNOPQRSTUV WXYbdefg գնոցայն

[367] C որով

[368] C արգել գնուսա Անտիոքոս b յԱնտիոք

[369] b պատարագ CDEHIKLNOQSTVXbd (q)պատարագ MPRUWY հանելոյ պատարագ

[370] MPRUWY չիր և

[371] aBEFN գբանս որ

[372] C նշանակէր

[373] Z որ

[374] b ծաղկէին փխ. ծածկէին

[375] Y չիր ծածկէին առակօք

[376] CQSZ գքաղցրութիւն

[377] C աւետարանին փխ. աւետիսն

[378] F դատնութեան

[379] DGHIKLNOQSTVXefg փշատեսիլ

[380] F խոչորութեանց

[381] DGHIKLNOQSTVXdefg նեղութեան(g) փխ. գերութեանց

[382] DGHIKLNOQSTVXefg չիր հեթանոսաց

[383] MPRUWY չտեմարանելով]

[384] b արր. պտուղ բարութեան A բարութեան

[385] b եւ գի աստ է

[386] MPRUWYd ի ստորուստ

[387] A չիր եւ N եւ է

[388] PY երրորդ խորհրդական փխ. ինեերորդ խորանս խորհրդականս AFMTUW խորանն խորհրդական

բեք[589] *Նշանակէ*[590] *մեզ պերիս*[591] *աւետարանիչս Համաքարրաս*[592] *զՄաթիկոս*[593], *զՄարկոս*[594], *զՂուկաս*[595], *որք, Համաձայնեալք*[596] *միմեանց, գրեցին զմարգեղութիւնն*[597] *Տեառն*[598], *տեղի եւ ժամանակ եւ քան մարմնոյ ազգատոհմն ցուցանելով, զի*[599] *առաջին աստիճան*[600] *այս լիցի ի վերելից հաւատացելոց, եւ*[601] *տրաւք իմանալ*[602] *գանճառն*[603] *եւ գանժամանակն, որոյ*[604] *ազգատոհմն*[605] *նոքա*[606] *ո*[607] *պատմեցէ*[608], [LI] *որպէս*[609] *ի ձեռն*[610] *Յեսուայ եւ երկրին*[611] *աւետեաց*[612] *գգալոյ*[613] *կաթին եւ մեղու. ազգիւրաց*[614], *զՅեսուա Ի֊րիսատաս եւ*[615] *զվերին գաւառն տայր*[616] *նկատել*[617] *անկատար ազգին:*[LII]

---

[589] C երից երեք որ aAB երիցս երրորդն X գ երիցս
[590] b որ նշանակէ
[591] DFGIKLNOQXfg գերեք
[592] C համաբարբառս միմեանց F համաբարբառք
[593] Z և զՄաթեոս
[594] BCFUW զՄարկոս և
[595] Z և զՂուկաս
[596] DGHIOQTVXd որ համաձայնեալ f որ համաձայնեալք FQ համաձայնեալ KLNSg որ համաձայն եղեալ(ք)
[597] CFMPRUW զ մարդեղութեան
[598] MPRUWY Քրիստոսի փխ. Տեառն
[599] g յիւր ցուցանելով զի
[600] CPY աստիճանացս փխ. աստիճան այս
[601] aABFZ յիւր և
[602] g յիւր առաջին աստիճան այս լիցի ի վերելից հաւատացելոց եւ տրաւք իմանալ
[603] CQR գհանճարս անճառն
[604] DHIOQTVXd որոյ և
[605] aABFZ գորո զազգատոհմն MPRUWY որոյ (զ)անժամանակ ազգատոհմն
[606] MPRTUW յիւր նորա
[607] F յիւր ո՛ g յիւր զանճառն եւ զանժամանակն, որոյ ազգատոհմն
[608] A պատուեցէ փխ. պատմեցէ F պատմէ OX յիւր պատմեցէ
[609] C զի որպէս G որպէս և
[610] FX յիւր ի ձեռն
[611] ÇD յերկիրն փխ. և երկրին EGHLMOPQRSTUWXbd (յ)երկրին փխ. և երկրին IKVe յերկրի փխ. և երկրին fg երկրի փխ. և երկրին
[612] aABF յիւր աւետեաց
[613] CDEGHIKLNOPQRSTUVWXYZdfg յիւր զգալոյ
[614] X յաղբերց
[615] a յիւր եւ
[616] g յիւր տայր
[617] C նկարել փխ. նկատել DGHKLNOQSXf նկատել տայր FITVde նշանակել տայր փխ. տայր նկատել

Իսկ տասնեքորգ[619] *խորանն, որ կայ Հանդէպ ինձեքորգին*[620]*, գՀատատուխիւն եւ գկատարելուխիւն արդոյ ևկեղեցւոյ*[620] *Հաւատարանէ*[621]*, որ ևյից գխնդրուխիւն Աւրինացն ճշմարտուխիւնամբ*[622] *ատուերականացն*[623]*, որոյ*[624] *միջոցն*[625] *Յովանէս*[626] *էր՝ արուեսակ արեգականն արդարուխեան, կատարումն մարգարէիցն եւ ակիզբն առաքելոցն: Վասն որոյ Հանդէպ աքսղաղացն կան Հաւքն ձկնաքաղք*[627]*, որք*[628] *գառաքելոցն ձկնորսացն*[629] *բացայայտանն*[630] *մեզ*[631] *գխորհուրդ*[632]*, որք եղեն*[633] *որսորդք*[634] *մարդկան Հրամանաւ Տեառն՝ ի մահուանէ ի կեանս*[635] *որսալով*[636] *գՀաւատացեալս*[637] *Աւետարանին, եւ*[638] *գի ոմանք ի նոցանէ չաքաղացան*[639] *գարժեալ*[640] *են*[641]*, քանզի մարգարէիցն իսկ*[642] *էին Քարգմանն*[643] *առաքելոցն, եւ կէսք*[644] *առ միմեանս, գի միոյ*[645] *կրաւնից էին*[646]

---

[619] IKMNOPRUVWX տասն
[620] BEMPRUWY ՚ի (ինձեքորդ) խորանին
[620] T եկեղեցւոյս
[621] DGHKNSg հաստատաբանէ փխ. հաւաստատաբանէ T հաստատատաբանէ փխ. հաւաստատաբանէ
[622] NWZbefg ճշմարտութեամբս
[623] aBFZ զատուերականն A զատերականն C ;իմ; ստուերականացն
[624] G Այն որոց HIKLNOQSTVXdefg որոց
[625] aABFZ ;իմ; միջոցն
[626] aABZ Յովանես t միջոցն F Յովանես t միջնորդ
[627] AFPY ձկնաքարդ
[628] aABEFGHKLNPRSTUVWYfg որ
[629] C ;իմ; ձկնորսաց F *ակնարոտ t* ձկնորսաց *յատկ*
[630] E բացայայտ
[631] CDEGHIKLMNOPQRSTUVWXfg ;իմ; մեզ
[632] HLOT գխորհուրդ Sb գխորհուրդս f խորհուրդս
[633] CK են փխ. եղեն
[634] CDFHOQTVXdg որսորդ MPRUWYb որսորդս
[635] F որ ի կեանս փխ որք եղեն որսորդք մարդկան հրամանաւն Տեառն ի մահուանէ ի կեանս
[636] F որսացին
[637] EF գմարդիկ գհաւատացեալս
[638] F ;իմ; և
[639] KN յաքաղաղակս Z ի յաքաղաղսն ի նոցանէ
[640] Z դարձեալք
[641] F ;իմ; են
[642] C ;իմ; իսկ էին F ;իմ; իսկ MPRUWY էին իսկ
[643] aAF քարգմանք Z քաղքմանք
[644] MPUWY կէսքն ի փխ. կէսք առ
[645] aAB մի F գմիոյ փխ. գի միոյ
[646] CDEFGHIKNOQSTVXdeg կրաւնից են

քարոզք, եւ ամանք ի սեղանն, զի[647] *առաքին ազբիւրէն առնուն, զոր*[648] *քարոզեն: Իսկ մրամուանքն մեզմ կացեալք*[649] *զաւետարանիչան նշանակեն ի կատարմանն*[650]*, որք*[651] *միջամուխք*[652] *եւ ծովամուխք*[653] *եզեն խորոցն*[654] *Ասաուծոյ, արբին*[655] *ի յորդառատ*[656] *պարգեւացն*[657] *Հոգւոյն*[658] *Սրբոյ եւ, նովին քեւաւք քոուցեալք*[659] *առ*[660] *ամենեքուքն, ի նոյն կենսատու ջրոյն առեալ ցանեցին զգաւազն բժշկութեան ի*[661] *ցամաքուտ և ի*[662] *հիւանդացեալ ազիս*[663] *մարդկան՝ ի*[664] *յաղողջութիւն*[665] *եւ յոյսոգուքն*[666] *անմահութեան: Եւ*[667] *կարմիր ոսիւքն զմարդարէիցն*[668] *ատուգն*[669]*, եթէ*[670] *գնդեցիկ են*[671] *ազք աւետարանչացն,* [LIII] *եւ բերանաւքն*[672] *զհրաշագուներն խորհուրդ, որով*[673] *արբեցան*[674] *եւ աւետարանեցին գնոյն աւրինակն*[675] *ի մաքրութիւն շրթանց*[676] *քրիստոնէից: Իսկ զի ամանց*[677]

---

[647] C վասն զի· փխ. զի
[648] F գայս փխ. զոր
[649] FMPRUVWY կացեալ
[650] C ի կատարածի փխ. ի կատարմանն
[651] a որ
[652] C միջամուխ
[653] CIR չիք եւ ծովամուխք
[654] TVX ի խորոցն
[655] LMPRUWY և արբին
[656] F յորդառատ փխ. ի յորդառատ
[657] ITV վտակաց պարգևաց LMPRTUWYde վտակաց(ն) փխ. պարգեւաց
[658] AF Աստուծոյ փխ. Հոգւոյն
[659] CEGHIKLMNOPQRSTUVWXYZdfg քոուցեալ
[660] bd չիք առ
[661] X չիք ի
[662] GHRg չիք ի
[663] ELMPRUWY հոգիս Bb յոգիս
[664] LSf առ ի
[665] DFIKMNOPQRTUVWXd յառողջութիւն փխ. ի յառողջութիւն
[666] aA ի յոյսոգումն T յոյսոգութիւն
[667] BCSV Իսկ փխ. եւ
[668] aABFZ զմարգարէին
[669] CQ ատուցեն ասելով
[670] aÅBZb թէ
[671] B գնդեցիկք են AF չիք են
[672] C բերանաւն
[673] FLSf որովք
[674] MPRUWY արբեցան փխ. սրբեցան
[675] E *որոյ աւրինակն խորհուրդ*
[676] b շրթանց հաւատացելոց քրիստոնէից MPRUWY աճմանց փխ. շրթանց
[677] e Իսկ ոմանց a ոմանք ձկնաբաղաց

ձկնաբուծաց պարանոցքն[679] *ոյորեալք*[679] *են*[680] *ընդ*[681] *միմեանս*[682]*, եւ մրամանցն առ միմեանս պարզեալք*[683]*, պՀին և պՆոր կառակապատացն գմիաբանութիւն*[684] *և գմերձակայութիւնն*[685] *ցուցանեն*[686]*: Եւ քանզի*[687] *առաւել պարզարուն եւ չնորհաչուք*[688] *եւ պայծառ է տատնեղորդ*[689] *խորանս*[690]*, վարդագոյն*[691] *ներկուածով*[692] *կարմրութիւնամբ*[693]*, սպառնալ սեւուն*[694] *եւ կապուտակին*[695]*, զի*[696] *հինն էանց խաւարն մեզաց*[697] *եւ անգիտութիւնն*[698]*, ազոյ եւ*[699] *տխրութիւնն*[700]*, եւ ամենայն իրիչ նոր եղեւ արեւամբն Քրիստոսի ներկեալ երկինք*[702] *եւ երկիր, ամենայն*[703] *մասամբք իւրեանց եւ պարզիւք*[704]*, քան որում*[705] *մեկնեալ տեղանն խաչին*[706] *եւ նկաց*[707] *ի*[708] *գլուխն*[709]

---

[679] ADF պարանոցն
[679] aABFZ‡ ոյորեալ
[680] CDEHIKLMNOPQSTUVWXYbdefg *չհյ.* են
[681] X ի *փխ.* ընդ
[682] Z առ միմեանս
[683] MPRUWY կազմեալք *փխ.* պարզեալք F պարզեալ
[684] MPRUWY գմիաւորութիւն *փխ.* գմիաբանութիւն
[685] AF *չհյ.* եւ գմերձակայութիւն
[686] F ցուցանէ ը ցուցանեն և գմերձակայութիւն
[687] F քանզի *փխ.* եւ քանզի
[688] aZ չնորհօք է և պայծառ AB չնորհաւք *փխ.* չնորհաչուք F *չհյ.* եւ չնորհաչուք եւ պայծառ
[689] R տատն
[690] DGHKLMNOPQRSUVWXYdfg խորանն
[691] PY *չհյ.* վարդագոյն F վարդագոյն և կարմիր ներկուա
[692] C ներկուածովք
[693] KLNSF կարմրութեան F *չհյ.* կարմրութեանբ
[694] C *չհյ.* սեւուն և DEGHIKLMNOPQRSTUVWXYdefg *չհյ.* սեւուն
[695] F կապուտին
[696] C վասն զի *փխ.* զի
[697] C *չհյ.* մեղաց
[698] F *չհյ.* անգիտութեան սգոյ եւ C անգիտութիւն
[699] C *չհյ.* սգոյ եւ
[700] CDFMP *չհյ.* տխրութեան
[701] aABFZ նորոգեալ *փխ.* ներկեալ
[702] O և երկինք
[703] Z և ամենայն
[704] F *չհյ.* և զարդիւք
[705] MPRUWY *չհյ.* երկինք եւ երկիր, ամենայն մասամբք իւրեանց եւ զարդիւք
[706] CDEGHIKLMNOPQRSTUVWXYbdefg *չհյ.* մեկնեալ տեղանն խաչին
[707] Cb եկն և նկաց *փխ.* եւ նկաց EIX մեկն և նկաց խաչն *փխ.* եւ նկաց DGHLO QSTVdefg եկն և նկաց խաչն *փխ.* եւ նկաց MPRUWY եկն նկաց *փխ.* եւ նկաց
[708] BR *չհյ.* ի
[709] U *չհյ.* ի գլուխ KN եկն և նկաց խաչն ի գլուխ *փխ.* եւ նկաց ի գլուխն

վերնոյ[709] կամարին,[711] զի կատարեցաւ խորհուրդն Աստուծոյ եւ կալաւ[712] քարոզութիւնն խաչին[713] զծագս տիեզերաց[714], եւ աստուածապարանցաւ[715] խաչեալն[716] ընդ ամենայն[717] երկիր[718] ի փառս Հաւր եւ Հոգւոյն Սրբոյ:[719]

Եւ սյս տաճարորդ[720] խորանս ունի զարձեալ զխորհուրդ վերնատոյն խորանին[721], որ յայտնեցաւ[722] է ի լրման յաւիտենից, ի կատարման[723] զգայական աշխարհիս եւ ի[724] սկսանել անտեսակ եւ անձեռ երկնային[725] աւետեացն, յորում ամենայն ինչ գկատարեալն առցէ, եւ Նորն Երուսաղէմ իջանէ յերկնից, ի զարդ անճառելի զարդարեալ եւ պաճուճեալ, բան Յայտնութիւնն արքոյն Յովհաննու[LIV]: Եւ[726] սկիզբք[727] ամենայն յարտփոխեալ[728] միանան եւ միաւորին ի[729] նա եւ պճնազարդ գեղեցկութիւնովք հարսնանան[730], Քրիստոսի ընդունելով[731] զնա յաւուրս փառաց ի կատար աւարտման[732]: Եւ կնոյն անգամք գմարմինն[733] Քրիստո-

---

[709] E վերնում
[711] F ընկն ընկաց սեղանն խաչիւն եւ ել ի գլուխ կամարին
[712] R կալով
[713] F յխչ եւ կալաւ քարոզութիւն խաչին
[714] F յխչ զծագս տիեզերաց
[715] A աստուածպարանել
[716] F խաչեցեալն
[717] R յխչ ամենայն
[718] C ընդ ոլորտս տիեզերաց փխ. ընդ ամենայն երկիր
[719] F ի փառս Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեան անեղ LPT ի փառս Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ
[720] IKNOPQRUWY տաճն(ը)
[721] b կառնարին փխ. խորանին
[722] DGHIKNOQSTVXef յայտնեցաւ
[723] GIKLNSUf ի կատարումն Cb և ի կատարման
[724] MPRUWY յխչ ի
[725] aABZ երկրին փխ. երկնային
[726] MPRUWY յխչ եւ
[727] Y եկեղեցի
[728] PY արտափոխեալք
[729] T յխչ ի
[730] aABC հարտանան փխ. հարսնանան DEHIMOPQRTUVWXYZe հարսնանայ
[731] DGHIKLMNOPQRSUVWXYdefg ընդունել
[732] aABZb յխչ ի կատար աւարտմանն MPRUWY ի կատարման(ն) փխ. ի կատար աւարտմանն
[733] ACDEGHKLMNOPQRSTUVWXdefg յխչ և լնուն անդամքն զնարմինն

սի[734]. յորժամ տապկ ի ձեռս պիտգաւորութիւնն[735] Աստուծոյ եւ Հաւր, յորժամ խոփանեսցէ զամենայն իշխանութիւնս եւ զպետութիւնս[736] զիւաց եւ ի նոցանէ զաւրացեալ աշխարհակալացս,[737] որք զիրեն[738] ի ներքոյ ատից նորա, ի խոփանելն[739] մահու.[740] յետին քշնամոյն[741]. LV զի ամենայն ինչ[742] հնազանդի[743] նմա՝ կամաւորն եւ ակամայն, վիրինն եւ ներքինն, արջն եւ ձախն, պժոխքն եւ արքայութիւնն, եւ ի նմանէ առնուն զհատուցումն[744] ըստ արժանոյն[745] յապրեալ պատասխրէն անմահաբար եւ անեզր յաւիտեանից: Եւ ապա յանձատիցն[746] ընկալցի իմացուած առ ի լինել Աստուած[747] ամենայն յամենայնի, եւ յաղագս այսորիկ ի[748] տասնեբորգ[749] խորանին բացափայլ[750] երեւի խաչն պատուականագոյն, քանզի յաւուրն[751] վերջին ակն ունիմք հաւատացեալքս ընդ սմա զի երկնից փայլատակիւք յաւուր տեսանել[752] գառնութիւն փրկութեանն մերոյ եւ զարեգակն[753] նկնդեցւոյ, գնշանն աստուածային[754], եկեալ ի[755] պարծանս[756] քրիստոնէից եւ ի տագնապ[757] անհաւատից[758]

---

[734] DGHIKLMNOPQRSTUVWXYdefg յիւր Քրիստոսի aZ տերունի եկեալ ի յափ հասակի, (Z ի) կատարմանն Քրիստոսի փխ. Քրիստոսի b տերունի եկեալ ի յափ հասակի ի կատար աւարտմանն փխ. Քրիստոսի

[735] B բագաւորութիւն ի ձեռս

[736] MPRUY յիւր և պետութիւնս

[737] MPRUY յիւր և ի նոցանէ զաւրացեալ աշխարհակալացս

[738] A դիպիգին C և դիգին

[739] a ի խոսիանեալն

[740] b մահուն e մահուան

[741] DEGHIKLMNOPQRSTUVWXYdefg բշնամին

[742] R յիւր ինչ

[743] DEGHIKLMNOPQRSUWXfg հնազանդին

[744] aABZ յիւր գիաւորութիւն

[745] MPRUWY ըստ արժանեացն

[746] aDEGHMOQRSTUVWXZdf անճատիցն

[747] Z յիւր Աստուած

[748] ILNOQSTUXf յիւր ի

[749] GHIKMNOPQRSUVWXdfg (ի) տասն փխ. ի տասներորդ

[750] PXY բացափայլէր և ի փխ. բացափայլ երևի INTVde բոցափայլ

[751] BC յաւրն

[752] a տեսանեալ LS տեսանելով

[753] LMPRUWY գպսակն փխ. գարեգակն

[754] aABZ աստուածեան

[755] e յիւր ի

[756] e պարծանօք

[757] C ի տագնապ փխ. եւ ի տագնապ

[758] V յիւր ի տագնապ անհաւատից

եւ ի սպառ կործանումն պիտոյ առնելոյն եւ անսպառ տանջանաւք:

Ակտորիկ սրբազան ուսումնասիրաց Հարց եւ եղբարց մերոց[759] *սակաւ*[760] *ինչ պատճառ հանճարոյ եւ հիմն սկզբան բանակիս*[761] *առնեսցաք, զի գիտասցուք*[762]*. եթէ*[763] *ոչ վայրապարո*[764] *եւ առանց խորհրդոյ*[765] *են նկարեալ գծագրութեանս քանդուածս գոյնագոյն եւ բանգոց*[766] *խորհրդական խորանացս տաւանց Հարքն առաջինք*[767]*, այլ հոգեշարժ*[768] *իմաստիւք*[769] *տեսանել պատրաստեալ յաւրինեցին զայս եւ հնգին*[770] *կրկին աչօք բանական*[771] *սրտանց առաջի երեւելի*[772] *Հայեցուածովս*[773] *ընդ տեսանելի նիւթս առաջնորդեալք յիմանալի գեղեցկութիւնն վայելչութեան*[774]*, որպէս եւ*[775] *առն*[776] *Պաւղոս, եթէ անեղութիւնքն Աստուծոյ*[777] *երեւելի*[778] *արարածովքս իմացեալ տեսանին,* LVI *յորս*[779] *մտաւորաց եւ ծածկատեսից*[780] *յիցուք եւ մեք խորհրդական*[781] *խորանաւքս այսու չուտաւորեալք, ի*

---

[759] aAB և ուսումնասէր հարց մերոց և եղբարց Z ուսումնասէր հարցդ մերոց և եղբարցդ E և ուսումնասիրաց C մերոց եղբարց

[760] MPUWY սակս փխ. սակաւ

[761] b բանականիս փխ. բանակիս

[762] a զի մի գիտասցուք

[763] b թէ CF և իմասցուք եթէ aABEZb թէ

[764] L և վայրապար

[765] A խորհրդեան փխ. խորհրդոյ են

[766] A երանգոյ

[767] fg առաջին

[768] a հոգեշահ փխ. հոգեշարժ DGHIKLMNOPQRSTUVWYdefg հոգեվարժ փխ. հոգեշարժ

[769] C իմացիւք փխ. իմաստիւք

[770] aA եղին փխ. հնգին

[771] CFG բանականացս, զի փխ. բանական արանց առաջի DEGHIKLMNOPQRSTUVWXbdefg բանականացս(u) առաջի

[772] S երևի փխ. երևելի

[773] be հայեցուածովքս

[774] CEFZ չխ. վայելչութեան S վայելչութիւն

[775] b չխ. եւ

[776] TUEg աստ

[777] b Նորա փխ. Աստուծոյ

[778] MPRUWY երևելեօքս փխ. երևելի արարածովքս

[779] ABZ յուրոց

[780] b ծաղկատեսից փխ. ծածկատեսից Q չխ. եւ ծածկատեսից

[781] b չխ. խորհրդական CDEGHIKLMNOQRSTUVWXYdf չխ. եւ մեք խորհրդական g չխ. եւ մեք Z խորհրդականք

բազմատեսակ առաքինութիւնեանց[782] *մարգացս*[783] *Հաւատքիւրով*[784] *ծաղիկս ի յաւբինուած Հիւսմանդ*[785] *պատկի*[786] *անուտպակաս փառացն ի խորանի արդոյ տանջարիս շրջիլով զգուշութիւնամբ անարգս*[787] *եւ. անփոյթ գնացից. աւետարանական պատրաստութիւնամբ. ի պատուանդանի առաւ նախապրութիւնան*[788] *Աւետարանիս*[789] *աւգտեալք*[790] *եւ.*[791] *սրբեալք*[792]*, որպէս խորհրդական*[793] *ժողովուրդն*[794] *առ յիւրամբն Միենա յուսացմամբ և շրջագանութիւնամբ*[795] *գարգարեալք*[796] *երեսմանն Աստուծոյ արժանաւորք*[797] *լինէին.*[LVII] *մանաւանդ թէ*[798] *առաւել խնգրէ մերձակայ լեառնս*[799] *այս*[800] *աստուածաբնակ*[801] *պարկեշտութիւն*[802]*, զի այն*[803] *երեքասքեայ*[804] *միայն պահանջէր*[805] *առաք լինել յաւբինուած ամուսնացս եւ. ի հանդերձս*[806] *երեւելիս*[807] *եւ. զմարմին*[808] *սրբեալ*[809]*: Իսկ Աւետարանիս աշակերտելոցն*[810] *հրամայէ Տէրն՝ միաւորամուճան եւ.*

---

[782] b յառաքինութեանց C առաքինութեն
[783] aAB ի մարգաց PY մըրգաց փխ. մարգաց
[784] b հաւաքեալ
[785] DGHIKMNOQSTVXdefg և ի հիւսման
[786] e յիւր պակի
[787] BELb անախտ փխ. անաղտ
[788] C նախադրութիւն GKNSf նախադրութեամբ N նախադրութիւնք
[789] aABZ Աւետարանիցq N Աւետարանաւն S Աւետարան V Աւետարանս
[790] C յիւր աւգտեալք և
[791] MPRUWY յիւր եւ
[792] MPRUWY յիւր սրբեալք
[793] A ի իսրայէլական
[794] EFG ժողովուրդան
[795] DEGIKMOPQRTUVWXYdefg շրջագանութեամբք
[796] aBZ յարդարեալք փխ. զարդարեալք A ի յարդարեալք փխ. զարդարեալք
[797] aABZ արժանաւորեալք
[798] Z նբէ
[799] Y լեռան
[800] I յիւր այս
[801] DHIKLNOPQXYbd աստուածարանակ
[802] A պարկեշտութեամբ փխ. պարկեշտութիւն
[803] T զի սուրբ լինել զի այն փխ. զի այն
[804] B գ. օր փխ. երեքաւրեայ
[805] Z պահանջէ
[806] CDEGHIKLMNOPQRSTUVWXYbdefg զհանդերձս փխ. ի հանդերձն Z և զհանդերձ
[807] C յոյնի սուրբ լինել յաւրինաւոր ամուսնաց եւ ի հանդերձս երեւելիս և
[808] GKLNSTUfg զնարմինս
[809] MPUWY սրբէ aZ սրբել
[810] EFGIKLMNOPQRSTUVWXYbdefg աշակերտաց(ն)

մի[811] *պղինձ ի գաւտի*[812] *եւ անմախաղաղ*[813] *եւ անկաւշիկս լինել եւ ո՛չ շնալ աշուրք, եւ ո՛չ մաւրսս եւ չիմարք ասել*[814] *եղբաւրն*[815]*, պարտաւորք*[816] *լինել*[817] *գնհՀնի եւ պատասխանի եւ չկալ*[818] *Հակառակ չարին մնալ*[819]*, այլ ապաշխոյին գծնաւնան*[820] *աջոյ*[821] *մատուցանել գմախն*[822] *եւ գննչբին Հանգչբուն տալ Հանդոյին*[823] *եւ գվճբինն*[824]*, եւ վարդոյին պահակ*[825] *մղոն մի երիսայ դնի*[826] *եւ երկուս, եւ ի ճանապարՀի*[827] *կննցաղոյս չտալ ոզջոյն անցաւորից վայելչիցս*[828]*, եւ քէ սիրալեցաք*[829] *տալ ասէչն գՀաշիւն նախքան գատնան մեծի աւուրն, եւ եւքնանանեկին*[830] *եւքն քնդուլ, որ մնգն*[831] *մնգանչեն,* [LVIII] *եւ որ*[832] *այսպիսիք են խրատականն*[833] *բանք*[834] *եւ յորդորականք*[835]*, չցնալք ի բանակնալ*[836] *Հաւատարանիս*[837]*, որք*

---

[811] Pb մի պատմուճան և մի
[812] aABZ անպղնձագաւտի ψիս. մի պղինձ ի գաւտի Eb պղնձագաւտի IKLSVdf գօտիս
[813] Z անմախաղ
[814] b յիմար և մաւրոս ասելով IKLSTVe մորոսս և յիմարս fg մօրոս և յիմարս ABZ ասելով
[815] aA զեղբաւր
[816] MP և պատրաստ ψիս. պարտաւոր UWY և պարտաւոր
[817] aAB լինելով
[818] GRSUWYfg ոչ կալ
[819] DGHIKLMNOPQRSUVWYdefg ընդդիմակին մեզ և ψիս. չարին մեզ, այլ b ընդդիմակին ψիս. չարին E ընդդիմակին ψիս. չարին մեզ
[820] N և զծնօտն
[821] DGHIKMNOQSTVXdefg չիչ աջոյ
[822] GHIKMNPRSVWYdefg գմխան ψիս. գմախն DEOQXb և գմխան ψիս. գմախն
[823] aBPRUWY հանաւդիւ(ն) տալ A հանաւդ տալ
[824] b գվնրինն ψիս. և գվերինն
[825] aABEZ տարապահակ ψիս. պահակ
[826] EMPRUWYb և գկնի OX գկնի ψիս. գկնի եւ
[827] ABE և ճանապարհ aDE և ճանապարհի CFGKSWfg և ի ճանապարհ
[828] aABZb անցաւորացս վայելից P անցաւոր b անցաւորաց Gg յանցաւորիցս f անցաւորիցս ITVde անցաւորիս
[829] GH(սրբ)IKLNOQSTVXdef եթէ աղաչեցաք ինչ ψիս. թէ սիրալեցաք RUWY եթէ MPRUWb սիրալեցաք (զ)ինչ
[830] MPRUWY և եւթանասունեւքն
[831] X մեղն ψիս. մեզն aBZ որք
[832] aB և որ այլ ψիս. և որ L որ և ψիս. և որ
[833] GKNSfg խրատականք ψիս. խրատական բանք և յորդորականք
[834] L բան
[835] DHILOQTVXde չիչ և յորդորականք
[836] AOTX ի բանակեալ ψիս. ի բանակետղ Gl չիչ ի բանակետղ
[837] aAB աւետեաց Աւետարանիս Z աւետեաց ψիս. Աւետարանիս

նն[838] *աւետաւք*[839] *յուսալնացք*[840] *մերձենցելոց*[841] *յերկնատրեծ*[842] *եւ յաստուածային յերկինս տնօրէնեան եւ յանչուքեանն*[843]*, որք*[844] *եւ մեզ յաջողեցին ի*[845] *ստորին*[846] *նախագրութեանն*[847] *Աւետարանիս*[848]*, զի մոմախառար մատուք ի մէգն*[849] *անձանոթ բազմաց, ի խորս գրոց*[850] *Աւետարանիս*[851]*, ընդ մեզ տանելով*[852] *գտախտակս*[853] *սրտից մերոց, զի յազատիս հարց եւ եղբարց մերոց*[854] *գրեսցէ Տէր ազգատութեամբ*[855] *գպատրութիւն*[856] *Աւետարանիս, որ*[857] *առաջի կայ մեզ*[858]*, զոր նչանակեաց տասանց խորանացս*[859] *տպատորութիւնք*[860] *փոխանակ տասանց*[861] *պատգամացն*[862]*, որ*[863] *յառաջագիտէ*[864] *պնակիտան*[865] *ի վայելս սրտից ձերոց*[866] *եւ բարեկէր վարուց*[867]*,*

---

[838] TV յիւր են
[839] B յիւր են աւճառք
[840] ABCDEFR յուացեալ ե լուալեաց T յուացեալք H լուանալեացք
[841] V մերձենցելոյն
[842] PYե յերկնաբարձ
[843] aABEGHKNOQSXZIg տնտութիւն և լսելութիւն C յիւր յերկինս տնտութեան եւ լսելութեան
[844] LPSY որ
[845] T յիւր ի
[846] aABZե ի ստորուտ և ի նախադրութիւն A ի ստորուտի փիւ. ի ստորին CE ստորև փիւ. ստորին T խուտորին փիւ. ստորին
[847] CEIMPTUVWYd նախադրութիւն
[848] C յիւր Աւետարանիս
[849] E յիւր զի մոմախառար մտցուք ի մեզն PY ի մէջ փիւ. ի մեզն
[850] GKNSIg յիւր գրոց
[851] E չիք անծանոթ բազմաց, ի խորս գրոց Աւետարանիս
[852] CEGHIKMNPRSTUVWYbdIg տանել E յիւր անծանոթ բազմաց, ի խորս Աւետարանիս
[853] GHKLNSIg գտախտակ
[854] aABZ հարցդ մերոց և եղբարց
[855] aABZ մեկնութեամբ Աւետարանին փիւ. ազդողութեամբ Աւետարանիս
[856] b գաւրութեամբ
[857] e յիւր որ
[858] L յիւր մեզ
[859] CDEGHIKLOQTVXbdg ժ (տասն) խորանս այս փիւ. տասանց խորանացս MPRSUWY մեզ տասն խորանս այս փիւ. տասանց խորանացս Nef մեզ խորանս այս փիւ. տասանց խորանացս
[860] ABZ տպատորութիւն BDIKNPQRSTUWXYbdefg տպատորութեամբ CEFGHLMOV տպատորութիւնս
[861] AGKLMPRWg տասն փիւ. տասանց
[862] aAB խորանացն փիւ. պատգամացն
[863] X յիւր որ
[864] DGHIKLMNOPQRSTUVWXYdeg (յ)առաջագիտէ
[865] C տախտակս փիւ. պնակիտան
[866] BGKLNQSIg մերոց փիւ. ձերոց
[867] aABE բարուց փիւ. վարուց

իբրեւ զնուէրս ինչ ընծայից բանիզէն պատարագաց[868] առնուլ[869] տկար[870] բազկաւք մերովք[871] ի սակաւատար սկուտեղս մերոց մատաց եւ ի փառաբիմաց խառսիցս[872] ձեզ՝ ի հոտ անուշից եւ մեզ ի փրկութիւն[873] եւ յաղաւաւթիւն պարտուց, որում[874] արժանաւորս արասցէ զձեզ եւ զմեզ[875] Հոգին Սուրբ[876] առաքնորդական եւ ամենակեցոյց[877] ձերովք եւ մերովք երախտաւորութ, կենդանեաւք[878] եւ մեռելոյւք[879] մասին[880] արդարոցն արժանաւորեալք[881] ի փառս[882] եւ ի գովութիւն[883] անուան[884] իւրոյ[885], որ է[886] աւրհնեալ[887] ընդ Հաւր եւ ընդ[888] Որդւոյ[889] յերիս[890] անձինս եւ ի մի[891] պաւրութիւն[892] եւ Աստուածութիւն[893] գովեալ[894] եւ[895] գոհաւրանալ յաւի-

---

[868] DFGHIKNSfg պատոգամաց ψխ. պատարագաց

[869] A *յիշ* առնուլ

[870] DGKNOQSTVXef *յիշ* տկար

[871] aABE իւրովք ψխ. մերովք

[872] b և փանաքիմաց խառսից CDEFKMOPQRSTUVWXd և փանաքիմաց

[873] ABEFQ ի փրկութեան

[874] GKLMSUVfg յորում

[875] GHIKLMNOQRSTUVWXefg զնեզ և զնեզ

[876] aABb *յիշ* Սուրբ

[877] B առաջնորդական ամենակենցոյց C *յիշ* սուրբ առաջնորդական և ամենակենցոյց

[878] A արասցէ կենդանաւք T և կենդանեօք

[879] Z *յիշ* և մեռելաւք

[880] E ի մասին Q *յիշ* մասին *բառից մինչ*– ի գովութիւն

[881] H արժանաւորեալ

[882] C *յիշ* ի փառս

[883] A և ի գովեար B և ի գովեստ MP *յիշ* եւ ի գովութիւն *բառից մինչ*– ընդ Հաւր Y *յիշ* աւրհնան իւրոց *բառից մինչ*– ընդ Որդւոյ

[884] aABZ ամենասուրբ աւրհնան DEGHIKLNOQRSTUVWXbefg աստուածութեան ψխ. աւրհնան UX *յիշ* աւրհնան *բառից մինչ*– ընդ Որդւոյ

[885] RW *յիշ* իւրոյ *բառից մինչ*– ընդ Որդւոյ

[886] Gg *յիշ* որ է *բառնչից մինչ*– ընդ Որդւոյ

[887] Z օրհնեալ և փառաւորեալ AB աւրհնեալ և փառաւորեալ

[888] b ընդ Հաւր և Հոգւո ψխ. ընդ Հաւր և ընդ LSF *յիշ* ընդ Հաւր և ընդ

[889] b *յիշ* Որդւոյ

[890] Ե յերինսին ψխ. յերիս DEFGHKLMNOPQRUWX յերեք

[891] Z և մի

[892] DFLNOQTVb (ի) մի էութիւն ψխ. ի մի գաւրութիւն EGHIKd էութիւն ψխ. գաւրութիւն

[893] QX էութեան և աստուածութեան d աստուածութեան

[894] MPRUWY *յիշ* Որդւոյ յերիս աննձինս եւ ի մի գաւրութիւն եւ GLSfg *յիշ* եւ ընդ Որդւոյ *բառնչից մինչ*– Աստուածութիւն C արժանաւորեալք *բառից հնգու* վասն որո ստացաւ մնկնութիւն ժ խորանացն, զոր կարգեալ են առաջին հարքն

[895] DFGHIKLNQSTVeg *յիշ* եւ

անանց[970] *յաւիտենից*[971]*, ամէն*[972]։

---

[970] g այժմ և միշտ. յաւիտեանս MPRUWY այժմ և յաւիտեան փիւ. յաւիտեանս յաւիտենից

[971] AE *չիւ* յաւիտենից

[972] DFXb այժմ և միշտ և յաւիտեան փիւ. յաւիտեանս յաւիտենից ամեն N *ունի միայն* ամեն EGHKLQSTe այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամեն L *չիւ* ամեն IVd այժմ և միշտ փիւ. յաւիտեանս յաւիտենից. ամեն O *ունի միայն* գոհաբանեալ այժ(մ) և յաւիտեանս յաւիտենից f *ունի միայն* գոհաբանեալ այժմ և միշտ յաւիտեանս յաւիտենից

ԲՆԱԳԻՐ Դ
ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ՎԱՍՆ ԽՈՐԱՆԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ

Յաստուածդատորդ արարածս[1] *հատածք են Բ. դի կէաք ի տոցանէ*[2] *կարևորք են և կէաք վայելչութիւնք միայն են: Կարևորքն*[3] *հարկաւորք*[4] *են*[5]*, առանց որո[յ]* չէ հնար կենալ, *որպէս տարերքս*[6]*, և հաց, և ջուր և անդնդոց: Իսկ վայելչութիւնք են, որ ի զարդ և ի գեղեցկութիւն և յատուկ հանդիստ տուեալ են յամենատես արարչացն Աստուծոյ, որպէս գինի և միրգ և ծաղիկ*[7] *և համեմք և ամենայն գոյն ազնիւ և քաղցրահաւասութիւն հաւուց և հոտ անուշ, որ ի վայելս*[8] *գործոյ են հանդերձեան ազգաս, այլև մեծաշահ ասպնջական է ի տոտոյ:*[LIX] *Ոչ*[9] *կարևորս քաւնգեալան, յորժամ տարաւք ամբարձուք*[10] *յիմանալի խոստացեալ գուարճութիւնան*[11]*, զոր ակն ոչ հաես և ունկն ոչ լուաւ և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ*[12]*,*[LX] *որպէս պատրաստակէր Աստուած զտակաւին տգոյն իարայէլի*[13] *գեղեցկակազմն խորանաւն*[14] *և զարդաշուք և հռչակելի տանարտաւն և տակուով և մարգարտով և ակամբ պատուականաւք*[15]*, զամենայն փարթամս և զգեղեցկատես, զոր հրամանաց երկնաւորդին գնութիւնքն վաճառել և յերկինս*[16] *գտանել:*[LXI] *Զայս*

---

[1] B արարածս
[2] B նոցանէ
[3] B յիւր կարևորքն
[4] B հարկաւորքն
[5] B յիւր են
[6] B տարերք
[7] B ծաղիկք
[8] B վայելքս
[9] B Ոչ
[10] B համբարձուք
[11] A զվարժութիւնս յիւր գուարճութիւնս
[12] B յիւր մարդոյ ոչ անկաւ
[13] B տղայոյն գերուսաղէմ
[14] A խոյճարաւն
[15] B պատուական ակամբք
[16] B և ի յերկինս

նայեցեալ, յաւրինիչք Աւետարանիս գեղեցկեցանգ է[17] որպարք նկարեցին[18] գոկիպրն և գնախադրութիւնն արդոյ Աւետարանիս, զի իցէ սայ նախադրութիւնն փառազարդ և աստուածպատշաճ մատուր[19] գանձուցն, որ ի բանս Աւետարանացն գանձեալ են՝ յուրախութիւնն և ի հանգիստ ոգւոյ[20] զգայարանաց, տնտանելի գուշակմամ[21] նկարիւ[22] խոհեալք յորդորմամբ առաքելոց իմաստութեամբ, խնդրելացուք, զի[23] զոր ինչ ոչ[24] երևի աչացք.[LXII] Եւ քանզի իմաստունք էին և հոգեշարժք կարգք[25] Աւետարանիս, հանճարով գրոշմեցին ի խորան[26] խորհըրդաւորք գիտել.[LXIII] թէ ի են արարածք, է մոլորակն[27] և Ա[28] անճոյարան, որ չինի Ը, և մի յաւելոյ[29] ի խնարէ, որ է Թ[30] և Ա՝ Աստուծոյ Բանն, որ վարէ գնոսայ: Եւ յայտ է իմաստնոցն[31] գարձեալ ի տարբերութիւնք, որ գամենայն ինչ պարունակին ի մեզ[32], ի են ի գգայութիւն, ի հոգոյ[33].[LXIV] ի են ամբարք ի տարին, իսկ Ի գուգաւորութիւնք[34] են գարնան և աշնան, ի բան Աւրինացն և ի փեղկ խորանին վկայութիւն[35] և ի նորա ի բան ազաւթից Փրկչին և ի բան հաւատոյքն՝ բան Նիկիական ատհմանին, և գարձեալ՝ Ի երկինքն, որ[36] երկրորդ վարագուրաւն ծածկին և երկրորդ՝ ի ներքս հաստատութիւնդ[37], և չորրորդ՝ Դ դրախտան, հինգերորդ՝ տապանն, Ջ խորանն Աբրահամու,

---

[17] A չիչ ե
[18] B նկարագրեցին փխ. նկարեցին
[19] B աւետաւոր փխ. մտաւոր
[20] B Հոգոյ փխ. ոգւոյ
[21] B գործուխ փխ. գուշովս
[22] B նկարուն
[23] B չիչ զի
[24] B զայն ինչ որ ոչ փխ. զոր ինչ ոչ
[25] B նկարիչք փխ. կարգք
[26] B խորանաս
[27] B մոլորակք
[28] B Ա փխ. մի
[29] A յուսիցաւ
[30] B չիչ որ է Ը
[31] B եւ ըստ իմաստնոցն փխ. եւ յայտ է իմաստնոցն
[32] B և ի մեզ
[33] A է B սգաւութիւնք A է
[34] B գուգաւորութիւն
[35] B վկաութեան
[36] B երկրորդ երկինքն, որք
[37] B ի նեղոյ հաստատութիւնք ի հաստատ նկեղեցի

լ՝ պրեանն Մովսիսի, ուխտերորդ[1] տաճարն Սողոմոնի, ք[39] Քրիստոսի հաստատ եկեղեցի,[39] ժ՝ մարդկարին բնութիւնս ի հանգերձեալսումն, չորեսում ի բառնալ մեղացն պգենու. Տէր բնութիւնս, ուրախ եղեալ[40] ըստ[41] մարգարէին չարարածս իւր:

Արդ, խորանն առաջին[42] չորք[43] պեղաւքն[44a] կապուտակ[45], ծիրանի, կարմիր[46], բեհեզ, վուշ, երկրագոյն[47] LXV նկարեալ կամարն պատաջին խորանին[48] բնիկ պնեմանութիւնս, սիւնքն ծիրանիք[a] պհատատութիւնս առաջին[49] սքիռտոյն արտաքոյ տարերցս[50]: Հաւքն ի վերա[յ] կամարին սիրամարգն[51] – պՀին աւրինացն և պմարգարէականն պրնտրեցեալքան[52] խորհուրդս[53] արտաքոյ եկեղեցոյ մարմնաւոր պաճուճանաւք[54], խաւսելով ի նոր խորհուրդ եկեղեցոյ. ապա[55] ի[56] խորանն համապատիս նմին, Դ պեղաւք[57] գործարեալ ի ներքոյ ունելով պանտղեղն, որ պատկական գործն ցուցանին[58] պխորանին պնորոգոյնն, վասն առաջին[59] տնտոպացն, չորս[յ][60] վերայ պկարմիր կամարս ձգեալ[61] վասն անտանական ա-

---

[39] B չինչ և չորրորդ Դ դրախտն, հինգերորդ տապանն, Զ խորանն Աբրահամու, է գրեանն Մովսիսի, ութերորդ տաճարն Սողոմոնի, Ը

[39] B չինչ Քրիստոսի հաստատ եկեղեցի

[40] B լինել փխ. եղեալ

[41] B չինչ ըստ

[42] BDEF Առաջին խորանն փխ. Արդ խորանն առաջին

[43] E չորս

[44] F տեղօք փխ. դեղաւք

[45] F Կապուտ, սպիտակ փխ. կապուտակ

[46] F չինչ կարմիր

[47] DE երկնագոյն փխ. երկրագոյն F կրագոյն փխ. երկրագոյն

[48] F խորանն

[49] CD չինչ առաջին

[50] F գրեցոյս փխ. տարերցս

[51] C սիրամարգքն DEF սիրամարքն

[52] D գընորոգեալքան

[53] D+խորհուրդն

[54] D պաճուճուք EF պաճուճիւք

[55] E Արդ փխ. ապա

[56] CD Դ փխ. Բ E չորս

[57] F տեղօք փխ. դեղաւք

[58] CDEF ցուցանեն

[59] A առնին փխ. առաջին CEF առակին փխ. առաջին

[60] CDEF չորոց

[61] CDF ձևեալ փխ. ձգեալ

թեանցն գոհիցդ պատարագացն ի խնդիր Աստուծոյ եղեալ[62]: Իսկ միջոցն[a] կապուտակն[b] արեան նրփնեղփն առանձնակ[63] գրաւքն, վասն մարմնաւոր գնացիցն գհոգեորն նկարագրելով: Իսկ ասկեղոյն կամարն գրաճանապարհանն ունի խորհուրդ ի միջի կացեալ: Իսկ կարմիրն[64] գինեգոյն բնիկ գխորհուրդ Քրիստոսիդէկին ի գէմս հրեշտաոսի: Իսկ վերնական սեամն[65] յայնատարած կարմրովն[66], իբրև ամպոյ[67] ծածկեալ, ունի գխորհուրդ[68] առաւելածայայն[69] առաւրէնութեանն[70] հրեշտաոսի: Իսկ Դ խորանն[LXVI] նմանապէս գնգաւքն խորհուրդ Աստուծոյ յայտնութեանն[71] նկեալ մարմնով, սկիզբն առնու: Առաջին խորանն Գ Գ[72] գոյն, մի մի կամարն գմիաւանդական ներքոյսութիւնն արտայայտելով, յորոյ կամարացն վերայ կարմիր սեղանն բոցախառն հրովն և ի վերա[յ] նմա[73] ամպն, վասն գի ծածկեալ էր իբր պատրուակաւ[74] խորհուրդն հրեշտաոսի: Իսկ հասքն ագռաղաղք ի մէջ մարեացն[75] հայելով ի խորանն, և առաւրէնութիւնն և ի խաչն, որպէս ագռաղաղք[76] ճոխք[77] ի մէջ մարեացն[78], աշխարհաւք և համարձակք և հրամանատուք, իսկ Դ[79] խորանն յայտնէ գգէմս նկնդեցոյ. Դ գնգաւք[80] համարտարբաւ պատմութեամբ միակարգ[81] բանիւք և գառնապան համարիւք[82]

---

[62] CDEF եղելոցն փխ. եղեալ
[63] E առանձին
[64] A յիսկ գրահանապետականն ունի խորհուրդ ի միջի կացեալ: Իսկ կարմիր
[65] CDEF վերնապարկ սեամ
[66] E կամարովն փխ. կարմրով
[67] CDEF ամպապ
[68] DEF գխորհուրդն
[69] E Աստուծոյ յայտնութեան
[70] A տնապրէնութիւն
[71] DF աստուածայայտնութեան
[72] E երեք փխ. Գ Գ
[73] C նմին փխ. նմա
[74] DEF պատրուակով
[75] CEF մարեացն փխ. մարեացն
[76] D այգաղաղդն
[77] E յիսկ ճոխք
[78] E մարեացն փխ. մարեացն
[79] C Գ փխ. Դ D եւ Դ խորանն E Իսկ երեք խորանն
[80] E երեք դեղապ
[81] CD մի կարգ փխ. միակարգ
[82] E համապապ

ունելով[83] *ի մէջ կամարացն գիտաչն: Իսկ Բ աղաւնիքն Համ[յ]ելով ի նայ*[84] *ի մէջ կամարացն, իբր*[85] *ոչ ըստոյգ*[86] *աղաւնիք, այլ նմանութիւն, վասն զի որք*[87] *առին*[88] *զՀոգին Սուրբ*[89]*, ոչ քէ նոքա էին Հոգի Սուրբ,*[90] *այլ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ: Իսկ արտաքին սեաւն*[91] *երկայնդոյն, վասն զի նա խաւարեցաւ. Հին աւրէնքն առ ի յիւնելո[յ]*[92] *մաքրութիւնն*[93] *կարմիր արեամբ խաչին. նոյնպէս և անգամն. զմիին*[94] *խաւարն հրայցուցանել և զոյնն պայծառացուցանել իմացական*[95] *հուր, զոր Քրիստոս արկանէ: Իսկ նզիկքն*[96] *կամարացն ի վերա[յ] խո[յ]ակացն, զոյգ առ միմեանս կարմիրն և կապոյտն*[97]*, հինգ հինգ մասամբ խառնատոնակք*[98] *մերձ ընդ մերձ*[99]*, հինգ պատուականն զհինգ աւրինակս*[100] *տարտարական նշանակէ, Բ միացն յիւնելով, զոր*[101] *ևմարակուժ ցուցանէ:*[LXVII] *Իսկ արմատներքն առին ի*[102] *վեր բուսանել*[103]*, վասն զի չներկել առի*[104] *ճշմարտութիւնն բուսաւ, մնջեննալով առ վերին կարգս*[105]*, կանա-*

---

[83] F «ի տնաւրէնութիւն»-ից սինչև «ունելով» հատվածի փխ. ի տնաւրէնութիւն և ի խաչին, որպես աքաղաղն դրախտի մէջ ի մայրեացն, ահարկու հանարձակ ի հրամանի կացաք: Իսկ Գ դնեցօք նկարեալ խորանն բերէ[լ] գխորհուրդ խաչին և եկեղեցոյ միակարգ բանիւք և գանազան հանարիւք ունելով

[84] CDE ի նա F նայի փխ. ի նայ

[85] E իբրև

[86] F չիչ ոչ ստոյգ

[87] F Օրինակ բեր փխ. Վասն զի որք

[88] F չիչ առին

[89] F չիչ Սուրբ

[90] A ունեն նոքա Հոգի Սուրբ փխ. ոչ քէ նոքա էին Հոգի Սուրբ

[91] DEF սեև

[92] A չինելոյ փխ. լինելո

[93] E չիչ մաքրութիւն

[94] E գնթութիւն փխ. գմին

[95] CDE իմացաճայնապես փխ. իմացական F իմացեալ ճայնապես փխ. իմացական

[96] D նոցին E նզիւրք F ի մէջ իւրք փխ. նզիկքն

[97] DEF կարմիր և կապոյտ

[98] AB խաղխաղոտնալք փխ. խառխառոտնալք F խառխառոտ

[99] F մերձ առ մերձ

[100] F Աւրինացս փխ. աւրինակս DE աւրինակ

[101] F չիչ զոր

[102] CDE ի ստորև

[103] F բուն տեղոյ փխ. բուսնալ

[104] D առաջ

[105] F կարգն

չացնալ[106] արդարութիւնամբ, որպէս գրեալ է, իսկ Ի հաւքն կարմրատակուցք և կարմրատունք, որպէս առաջին խորանին ապատասուրքն, որ քէպէտ[107] մարմնով մեկուսի էին նոր[108] խորհրդոյս, այլ ձայնիւք և բանիւք գնոյն կրկին խորհուրդ, իսկ ե[109] խորանն գնոյն բերէ խորհուրդ[110]. ստուերն պակասի և կարմիրն պայծառանայ և շուշանն ծաղկի, վասն զի իսաչն մերձենայ և գոմոզք յարութիանն Հասին, յայտնեալ Քրիստոս ի՛ր արեամբն ի փրկութիւն Հնչմանոսաց, այլ գնոսա քողն ի վերայ կայ, զի մարգարէական[111] գնո նչանակէ խորանն, վասն այնորիկ Գ միայն՝ իբրև մարգարէական և քահանայական և քաղաւորական: Իսկ նռնիքն չորք[112] ատեղունք ելեալ[113] ի միում փնջի՝ աւրինակ բերելոյ[114] Հին աւրինացն[115] գնորս, իսկ կարմրատքն[116] և գառն կնդաւքն գքաղցրութիւն և գկարմրութիւն պտղոյն ի ներքս առնելով[117], իսկ ձղջիրքն[118] մերձ առ վերին սեղանն՝ գմոմախթ[119] և գԱհարոնի[120] բերեն գխորհուրդ, որպէս ի նմին կանոնի գտանեմք, և կաքաւքն առ պռոնիկն Մարիամ և Մահար[121], իսկ ձկնաքարշն, ձայնիւ որտորոգութիամբ ի ջուրսն[122], գՀոգոյն Սրբոյ գառաքատ(նա)ւութիւն մարգարէիւքն[123], յոտս աւետարանչացն նա(յ)ելոյ[124]: Իսկ աքաղաղն[125] ոսկեզօծ փետրովն[126] գարթնարնալ, վասն

[106] F վերանցեալ փխ. կանչացեալ
[107] E որպէս փխ. որ թէպէտ
[108] CDE ի նոր F յիւր ի նոր
[109] A Ո փխ. Ե
[110] DEF խորհուրդս
[111] CDEF գնարգարտական
[112] CDEF նոնենիքն Ո
[113] CE եղեալք
[114] F օրինակելով փխ. աւրինակ բերելով
[115] D խորանացս փխ. աւրինացն CEF խորանացն փխ. աւրինացն
[116] A կաքաւքն փխ. կարմրաւքն
[117] D առանելով փխ. առնելով
[118] DEF եղջիւրքն
[119] D զՄոմփիսէ
[120] D զԱհարոնէ EF զԱհարովնի
[121] DEF Ռահաք
[122] E ի ջուրն
[123] D մարգարէաւքն F մարգարէականօքն
[124] DEF նայելով
[125] DEF ալգաղաղն
[126] CDEF փետրաւքն

պի Հոգոյն Սրբոյ ընդունողք[127] *նախ գանձինս մաքրեցին և ապա ընդունէին զՀոգին Աստուծոյ*[128]: *Իսկ հինգերորդ և Ջ և եւթերորդ*[129] *անձն նուագելով և կարմիրն հարուածեալ*[130] *քահանայութիւն ընդ կամարաւ եմուտ: Իսկ ութն համազոյգ միմեանց և համակ զարդարեալք Հնոյն և Նորոյս, խաչն և չարչարեալքն*[131]*, առաքեալքն*[132] *առ նորս և կատարեալքս*[133] *Յիսուսիս Քրիստոսիս. Տեսեալ մերով, Ամեն Աղեքսանդրացի*[LXVIII] *զսո ի չորից ասեաց բովանդակեալ*[134] *չարաչարեաց ի կանոնս ժ – առաջին յոր չորեքեանն՝ Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս*[135]...

---

[127] CDEF արժանաւորքն փխ. ընդունողքն EF ընդունեցան
[128] C Սուրբ Աստուծոյ F չխր Աստուծոյ
[129] Ć Ջ և Ե փխ. հինգերորդ և Ջ և եւթերորդ DE Իսկ վեցերորդ և յեւթներորդն փխ. Իսկ հինգերորդ և Ջ և եւթերորդ
[130] E հաստացեալ փխ. հարստացեալ
[131] CDEF չարչարեալն
[132] CDEF առաքեալքն և ծարգարէքն
[133] DE կատարեալս F կատարեալ
[134] C բաւանդակեալ շարագրեաց DEF բաւանդակեալ
[135] CDEF Յովհաննես: Փառք Սուրբ երրորդութեան (CDF յաւիտեանս) ամեն

ԲՆԱԳԻՐ Ե[LXIX]
ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑԻ (ԾԵՐԵՆՑ)
ՅԱՅԼՍԷ ԱՍԱՑԵԱԼ ԲԱՆ ՎԱՍՆ ԽՈՐԱՆԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՍ

Գրախտ իմանալի սուրբ եկեղեցի՝ փոխանակ պրախտին Ադամայ, և փոխանակ ծառոյն կենաց՝ Սուրբ Խաչն ի մէջ եկեղեցւոյս Քրիստոսի: Եւ փոխանակ[1] չորս գետոցն՝ չորս[2] պուխս Աւետարանն[3]: Եւ փոխանակ բազմազան պտղոցն[4] և գոյնզգոյն ծաղկանց պրախտին՝ զանազան բանք և գիտութիւնք առաւաւծայինն Գրոց ի սուրբ եկեղեցիս: Եւ այս որ[5] ցանկալիս է ոչ պակուցիչ հրով և արմբէական[6] արով բոցեղինեաւ, այլ Հնչուտի[7] և ծաղկերանկ նկարիւք և պանուճագարդ գունովք, այլև տնկոց ծառոց և հաւուց ձևացոց և սեռանց[8] և[9] խորանաց և սեղանոց յաւրինուածոց,[10] որք ունին չինքեանս խորհուրդս խորին և իմաստս անչափս և հանճարս ծաւռուկս, զորովք ոչ է պարտ զանց առնել վայրապարս: Քանզի ամենայն ինչ, որ յաշխարհիս է, չերկուս բաժանի՝ ի հարկաւորն և ի մայելչականն. որպէս չորս տարերքս կարևորք են, այսինքն՝ հարկաւորք, չորոց հաց և ադրիւրք ջուրց, առանց որոց ոչ է հնար կենալ մարդկան[11]: Իսկ մայելչականքն հնչուտիւք և փափկացուցիչք են, որպէս միրգ և գինի և համեմանալ կերակուրք, այլ և անուշահոտութիւնք վառն բոլոնկաց և պաշտաւոգուեաս-

---

[1] E «ծառոյն կենաց Սուրբ Խաչն ի մէջ եկեղեցւոյս Քրիստոսի: Եւ փոխանակ» հատվածի փխ. ծառոյն կենաց ի մէջ դրախտին Ադամայ Խաչն կենարար ի մէջ եկեղեցւոյս Քրիստոսի և ի նմանութիւն

[2] C սուրբ փխ. չորս

[3] BDE Աւետարանիս

[4] E չորս գետոցն առենայ չորս գլուխ Աւետարանն Քրիստոսի, որ բղխէ ի տանէ Տեառն և խաղայ ի կեանսն յաւիտենականսն: Եւ փոխանակ բազմազան պտղոցն

[5] B այսօր փխ. այս որ

[6] ACG սրոբէափակ

[7] E բոցեղինեաւ ի նմանութիւն դրախտին, Սուրբ Աւետարանս այլ հեչտալի

[8] E պաճուճազարդ գունովք խորանաց կերպագրութեամբ, այլև տնկոց ծառոց և հաւուց ձևացելոց և սեռանց

[9] F սեռանց փխ. սեռանց և

[10] E յօրինուածոց և զանազան ծաղկաց փխ. խորանաց և սեղանոց յաւրինուածոց

[11] E ումեք փխ. մարդկան

ւորութիւնք[12] *վասն աչաց, և քաղցր ձայնք*[13] *վասն ականջաց, որք պղպջութիանց են հնչմանիք*[14] *վայելչութիւն*[15] *և հանգիստ: Այլ և*[16] *որք ոչ քնքուին կարևորք, մեծապէս սպառս պղծեն կատարելոցն, յորժամ այս երեքիւքն գունդս և համակս, հոտովս և չքովս հանգստեամբ*[17] *ամբառնամք ի հոգևորն և յիմանալին*[17] *վայելչութիւն, զոր*[18] *ակն*[19] *ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց, որպէս և աքանչելի գործոց խորանին և տաճարին գաւառաբարեկէր Աստուած զազգն Իսրայէլի*[20]*: Զընչասէրքն*[21] *գանձուք կաշառէր և այնու տայր իմանալ գերկնաւորն, որպէս և հրամայեաց ընչից երիտասարդին փոխել գմարմնաւորն ի հոգևորն.*[22] *Ե՛րթ, ասէ, վաճառեա՛ զինչս քո և դի՛ր յերկինս և ապա լիցիս կատարեալ: Վասն որոյ նայեցեալք ցանկիչք և հիմնադիրք*[23] *Աւետարանին հնչմանի գեղեալ և գունագոյն ծաղկաւք*[24] *նկարեցին*[25] *պէսպէս յատկինաւածոք, երկնաւորաց և երկրաւոր*[26] *կանխաժամայնութիանբ*[27] *և առաքինութիանց տպաւորութիանբ*[28]*, և որ ինչ հոգևոր վայելչութիւնք են և անապական գեղեցկութիւնք յատուկ բնաւրանութիւնս, և պարն ևս տայ մեզ իմանալ:*

Իսկ ի խորանաց պատճառ նախ այն է, որ գրեալն է, քէ[29] *կար-*

---

[12] ADEF պայծառ գունաւորութիւնք
[13] CF քաղցրաձայնք
[14] AF վայելչութիւնք
[15] B Այլ
[16] D լրութիւն և հանգստեամբ
[17] C փոխելի փիւռ. իմանալի G վայելելի փիւռ. իմանալի
[18] F չիւր զոր
[19] CG այլքն փիւռ. ակն
[20] E զիսրայէլ փիւռ. զազգն Իսրայէլի
[21] EF Ընչասէրն CDG եւ զընչասէրսն
[22] D չիւր փոխել մարմնաւորն ի հոգևորն
[23] D աւետարանիչք փիւռ. հիմնադիրք
[24] E չիւր և գունագոյն ծաղկաւք
[25] E նկարեալ
[26] CDEG երկրաւորաց
[27] DEFG կանխաձայնութեամբ
[28] D սպասաւորութեամբք փիւռ. տպաւորութեամբք
[29] E եթէ փիւռ. թէ

պիտոս ոմն[30] Միջերկրեայ[31] եպիսկոպոսի[32] խնդրեաց յնեւանեայ ննգեցականն[33] իմաստասիրէ, եթէ զրոչմեսս մեզ անախտ պհամաժայնութիւնն Աստուածանայն, թէ ո՞ւր միտրանին չորան, կամ ո՞ւր երեքն և կամ յորո՞ւմ տեղւոջ երկուան, և ո՞ւր յատուկ առանձնացեալք, և պհամարս տանցն ցանկնացեա[34], պի մի զոզապային ի հերետիոտացն[35], և պի զիւրաս կացցուք իւրաքանչիւրացն ի վերայ[36] առանց մոլորութեան: Իսկ Սուրբն[37] Եւսեբի պինդիրան[38] կարպիանոսի եղից ի ժ կանոնս՝ զրելով պհատատի[39] պիտուքիւնս այսոցիկ, որպէս ընդայ[40] երանելի գիտուքիս[41] առաքելոյն Պօղոսի և զԳոթեն[42] կաթողիկիւքն հանգերձ՝ ընդդէմ արիանատացն[43] և այլոց հերձուածողացն: Իսկ խորհրդով տեսանել զտան, պի քիւ է արտագոյն և նրէլը Աստուծոյ, և ըստ տանանարանեան աւրինացն[44] և ըստ փեղկից[45] խորանին և ըստ ժ մատանց արարածոց, և որք[46] ի մեզ են զգայարանք[47] մարմնոյ և զաւրութիւնք Հոգւոյ: Եւ այլ ևս ահէ պատիւ տանեցին, եթէ կամի ոք, ի Մատրզութիւնն Աբրահամայ և ի բանս ազատիցն Տեառն[48] և ի հաւատոն Նիկիական և յայլ տեղիս, և մանաւանդ որ Հրաշալին է իմացուած: Զանպի խորհուրդ Աստուածայինս, որ ծածկեալն էր անսկզբնաւոր, յատուածային նկարեալ խորանն ճանապարհորդեալ, յատուածային յայտնեցաւ ի տաճարորդին երեւելագէս, կատարեալ ի

---

[30] BF յիւր ոմն
[31] G Մէջերկրէ
[32] BCDEFG եգիպտոսի փխ. եպիսկոպոսի
[33] BCDF յեկեղեցական
[34] D ցանկացեալս փխ. ցանկեցեալս
[35] BCDEFG ի հերետիկոսացն
[36] CG վասն փխ. ի վերայ ADEF վերայ փխ. ի վերայ
[37] E յիւր Սուրբն
[38] D գիսնդիրս F գիսնդիրն
[39] BF գիաւասոս ի փխ. գիաւաստի
[40] CDG եթող փխ. եւթաղ F եւթաղի
[41] C գթուխթն
[42] B գործս CDG Պաւղոսի առաքելոյն և զգործսն
[43] CEG սաբիանոսացն փխ. արիանոսացն
[44] F Աւետարանացն փխ. աւրինացն
[45] E ըստ սրահի փխ. ըստ փեղկից
[46] C և որ
[47] CG սգայարանք
[48] D յիւր և ի բանս աղաւթից Տեառն

լրման ժամանակաց: Եւ է այսպէս. առաջին խորանն, ուր[49] *ինքն Աստուածութիւնն ասի բնակեալ ի լոյս անմատոյց: Եւ երկրորդ և երրորդ խորանն, ուր միջին և վերջին քահանայութիւնք անմատոյցն ասին*[50]*, չորրորդ*[*] *պարսիսն Ագամայ, հինգերորդ*[51] *ատպանն Նոյի, վեցերորդ*[*] *խորանն Աբրահամու, եւսէ՛ն և ուխ՛ մոռչէին, սրբութիւնան սրբոցն և սրբատրին խորանն, իններորդ*[52] *ատճառն Մատզամոնի*[53]*, տասներորդ*[54] *ամենակատարն և չի ճշմարտութիւնամբ սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի*[55]*, որ*[56] *բոմանդակնալ ունի չինքն*[57] *պամենեցունց*[58] *խորհուրդն: Եւ խորանք*[59] *ասին, քանզի խորհրդականք են ամենեքեան, և խորհուրդն ոչ է ամենեցուն*[60] *յայտնի,*[61] *այլ*[*] *առաքեալց, և բոմանդակն*[62]*՝ Աստուծոյ միայն: Ապա, են ի խորանքս յայտոցիկ*[63] *չորս երանկ գունոց*[*] *կարմիր և կանաչ, սեաւ և կապոյտ և մեւս այլ առանձինն*[64] *գոյս ի չորիցն: Եւ են ի տասս ծառք չորս*[*] *արմատեանի, ձիթենի, շուշան և նռնենի և այլ կրկին արմատեանի, և ունին*[65] *չինքեանս հաւս*[66] *հինգ*[*] *սիրամարգ կրկին, աղաւնի, կաքաւ*[67]*, աքաղաղ և ձկնաքաղ, չինի և*[68] *մրամունք*[*] *վեցերորդ հաւ*[*] *ուրեք ուրեք և ոչ յամենն Աստուածանա*[69]*: Ապա, առաջին*[70] *խորանն միեղէն համակ ծիրանի*[*] *անամբք*

---

[49] F որ տիս. ուր
[50] E ասի
[51] G հինգ
[52] B իննն
[53] C Սողոմոնի F Սօղօմոնի
[54] B տասն
[55] CDG սուրբ եկեղեցի
[56] E որ չինքն
[57] BCD չինքեան E չիս չինքն
[58] CDG զամենեցուն
[59] F չիս եւ խորանք յատուկ
[60] F չիս տիեզ– ոչ է ամենեցուն
[61] CDG ամենեցուն ոչ է յայտնի
[62] G բաւանդակն
[63] AF յայտոսիկ E այտոքիկ
[64] B չիս առանձինն
[65] BD ունի
[66] C հաւքս
[67] CDG և կաքաւ
[68] CDEF չինին և
[69] E յԱստուածանա երևի
[70] CD յառաջին

յոբինեալ[71] երիւք, որ[72] ցուցանէ[73] զհաստատութիւն էական աթոռոյն Աստուծոյ՝ արտաքոյ ջրոյից տարերացս. խորանն անճառելի, ուր ինքն միայն[74] շրջի[75] ամենատուրք[76] երկրպագութիւն, զամենեսեան[77] արարածս արտաքս թողեալ: Ըստ որում, գոյնն ծիրանի զամենակալ թագաւորութիւն[78] նշանակէ[79]: Այս խորանս պարփակեալ ասի առաքին վարագուրսն: Բայց ամենայն երիք դասքն՝ աթոռոցն, և սերովբէիցն[80], և քերովբէիցն[81] անընդմիջապէս վայելեալ ըստ կարի իւրեանց[82] ի տեսլենէ փառացն Ներսա: Իսկ երկրորդ և երրորդ խորանն կանաչով և սևով է զարդարեալ՝ ցուցանեն զմիջին և զվերջին քահանայապետութիւնացն[83]. կանաչն զմշտակայ և զանմահ բնութիւն նոցա յայտնէ[84], և սևաւն՝ զանհասութիւն Աստուծոյ, որ ծածուկ[85] է ի նոցանէ,[86] զի ի ձևոն եկեղեցւոյ յայտնացաւ[87] բազմապատիկ իմաստութիւն մարդեղութեանն Որդոյն[88] Աստուծոյ[89]: LXX. Եւ է առաքին խորանին կամարք երեք, որ յայտնէ[90], թէ անդիակ էին ամենատուրք[91] երկրպագութեանն, ուսեալք[92] ի սերովբէիցն[93] արբանեացութեանց[94]: Եւ են[95] ի խորանս յայս ծառք

---

[71] CG յաւրինեալք
[72] CG չիւր որ F և փիս. որ
[73] E նշանակէ փիս. ցուցանէ
[74] E միայնակ
[75] C շրջին
[76] B սուրբ
[77] C և զամենեսեան
[78] D թագաւորութիւն Աստուծոյ
[79] E նշանակէ անտեսո և անխախտան
[80] G չիւր և սերովբէից
[81] CD չիւր և քերովբէից
[82] F ի բաց փիս. իւրեանց
[83] CDG քահանայապետութիւնանն
[84] E նշանակէ փիս. յայտնէ
[85] E ծածկեալն է փիս. ծածուկ է
[86] CG չիւր յայտնէ միևչ – Աստուծոյ
[87] E յայտնեցաւ
[88] D բանին փիս. որդւոյն
[89] E չիւր Աստուծոյ
[90] E նշանակէ փիս. յայտնէ
[91] E չիւր ամենատուրք
[92] B ուսեալ
[93] CD ի սրբոց փիս. ի սերովբէից
[94] E սրբասացութեանց
[95] E եւ է

աբեղաւնիք և հաւք սիրամարգք, ծառքն պարծրուքիւն նշանակէ և քաղցր պտուղն՝ պքաղցր բարբառ[96] նոցա, և սիրամարգին պայծառ փետուրն՝ գմաքրուքիւն նոցա: Եւ խորանն չորրորդ պրաւեան նշանակէ, որ ի վերայ չորից սեանց կայ[97] և ի չորից[98] տարերաց ցուցանէ զնա և ի գունով կապոյտ[99] և սեաւ, որ[100] ցուցանէ[101] քէ ծածկեցաւ յԱդամայ և յորդոց նորա՝ մինչ կենդանիք են: Եւ է անգան ի մէջ կամարացդ բոցագոյն ցուցեալ[102], որ յայտնէ[103] զկերակուր անմարմնոցն և զրանական պատարագ նոցա[104]: Ալա յերեք[105] կամարն է: Եւ ի չորս կամարն է մխնատեանակ և խաչ նըւազ գունով ի ներքոյ, որ նշանակէ[106] զխորհուրդ անարէնութեան Քրիստոսի:

Եւ հինգ խորանն ցուցանէ[107] պատպանն Նոյի. և կարմիր գնդն յոյով նշանակէ՝ գսուրբ եկեղեցիս Քրիստոսի և գանապատեան մարմինն և արիւնն Քրիստոսի[108], որ միշտ պատարագի[109], և գհաւատս քրիստոնէից:

Եւ վեց խորանն նշանակէ զխորանն Աբրահամու՝ գանգանն, գխոյն, գծառն[110] և գխաւահակ: Եւ այս ամենայն ի խորհուրդ Քրիստոսի, զոր նոքա Աբրահամ և ուրախ եղեւ: Ի և գոյն սեանցն արիւն, և նոքա ի խորանի[111] աստ ծառք ձիթենիք և ծաղիկ շուշան: Եւ[112] ձիթենին նշանակէ[113] գաւուրս նահապետացն[114], որ շատ ապ-

---

[96] BF բաղցրաբարբառ փխ. բաղցր բարբառ
[97] E նշանակէ ի չորից սեանց կայ
[98] CG չորից փխ. ի չորից
[99] CG կապուտակ E գոյնն կապոյտ
[100] F չխ. գնա և է գունովն կապոյտ և սեաւ, որ
[101] E նշանակէ փխ. ցուցանէ
[102] CDG ցուցանէ փխ. ցուցեալ որ յայտնէ
[103] E նշանակէ փխ. յայտնէ
[104] E չխ. նոցա
[105] CDG ի յերեք փխ. յերեք կամարն է
[106] E ցուցանէ փխ. նշանակէ F նշանակն է
[107] E նշանակէ փխ. ցուցանէ
[108] E չխ. Քրիստոսի
[109] G պատարագի միշտ
[110] CDG և գծառն
[111] E ի խորանիս փխ. ի խորանի աստ
[112] E Զի փխ. Եւ
[113] E նշանակէր
[114] E գնահապետացդ աւուրսն

բէին վասն ուսուցանելոյ որդոց իւրեանց[115] գրնական[116] աւրէնս, որ գիր չկայր, և որպէս ձիթենին բազում ժամանակս անբաւական կայ և պտուղն վտիտ է ձիթենւոյն, ցուցանէ գնոցա տառապանքն և ձէթին[117] գլոյս առաքինութեանն[117] նոցա: Եւ շուշան ծագիկն երեք գոյն ունի՝ սպիտակ, կարմիր ու դեղին[118]: Ցուցանէ գնոցա գերազանութիւն գժուժկալութիւն, և կարմրութիւն՝ գմարտիրոսական չարչարանքն, և սպիտակն՝ գմաքուր սրբութիւն[119]: Եւ է շուշան[120] ոստին, որ յարեգակնէն վառի, և այն ցուցանէ գվարս անապատաւորաց և գճգնութիւն սրբոց նահատակաց:

Եւ[121] եւթ և ւթ խորանն Մովսէսի են՝ սիւնքն խորխոտաք և գոյնն կապոյտ, ցուցանէ գհինգ[122] արէնան յանճնառական և գհինգն՝ հրաժարական, ագնեական ժողովրդեանն, որ ոչ անցանէին[123]: Եւ կարմիրն նըւազ է, քանզի ստեղական էր և գուշակ նորոյս խորհրդոյ[124] սուրբ[125] եկեղեցոյ: Եւ արիւն սրինացն անասնոց[126] էր և ոչ Քրիստոսին[127], վասն այսորիկ նւազէր կարմիրն: Եւ են ի խորանին յայս[128] հասք[129] ապաւնիք կարմրակաւոցք, որ նշանակեն[130] գՀոգին Մուրբ, որ ելից գՄովսէս և գԻեսեմիէլ[131] և գԵղիաբ[132], գՁեսու և գԱհարոն[133] և գյեսեմիանաստուն ազնուն[134]: Իսկ ւթ խորանին են հասքն[135] կաքաւք, որ ցուցանեն գպատնիկ

---

[115] E *յիւր* իւրեանց
[116] C գրաճեական *փխ.* գբնական
[117] F առաքինութիւն
[118] CDG և դեղին
[119] F կուսութիւն *փխ.* սրբութիւն
[120] CG եւ շուշան
[121] C Իսկ *փխ.* Եւ
[122] B գիինգ գիինգ
[123] CD յանցանէին
[124] CG խորհրդոյս
[125] E *յիւր* նորոյս խորհրդոյ սուրբ
[126] CG անասնոց է
[127] G Քրիստոսի
[128] CDG յայսմիկ *փխ.* յայս E *յիւր* յայս
[129] E *յիւր* հաւքն
[130] E նշանակէ
[131] CDG գԲեսելիէլ *փխ.* և գԲեսելիէլ
[132] E *յիւր* և գեղիաբ
[133] D և գՅեսու, գԱհարոն և
[134] CG ծերան *փխ.* ազնուն
[135] CDEG *յիւր* հաւքն

կանայքն՝ զՔամար, զԽահար[136], զՀուրի և զԻնբատաբէ, որ ելին յաջակցեալք[137] և զոգացան[138] զանբաւն Խարաչդի, քանզի և[139] կարաւն զոգանայ զմուս աչլոց[140] և իւրն քիմէ: Եւ առաւ[141] անգան կայ ի վերայ խորանին, և ազատնիքն ամանք ի անգանն Հայքին և ամանք յետս՝ ի անգանն[142] Հայքին[143] Մոաբ և Ամհարոն, Ցետս, Մանուէլ[144]. Դաւիթ և այլք, որ[145] մարգարէացան զմարգանայն[146] Քրիստոսի: Եւ որք յետս[147] Հայքին՝ նորա են, որք անգիտացան զՀայրական[148] ծնունդ բանին Աստուծոյ: Եւ զի կարմրակատուցք էին՝ նշանակէ զայնոսիկ, որ[149] խոտեցան զգայն Քրիստոսի: Եւ երկու եղջեւք կայ խորանին[150], որ նշանակէ զՄոմսէս և զԱհարոն, որ եղջեւրք էին ժողովրդեանն:

Եւ ինն խորանին, որ է տաճարն Սաղամոնի, անասն և կապոյտն նրբագործ[151] և կարմիրն պայծառանայ՝ զմերժ գայն Քրիստոսի նշանակէր, զոր մարգարէքն խոտեցան: Եւ հատք խորանիս արտաքոյ են, որ առաւատին խոսին[152] և զարթուցանեն զմարգիկք՝ նշանակեն զմարգարէսն, որք[153] խոտեցան[154] զասան Քրիստոսի: Եւ անգանն, որ ի վերայ խորանիս է՝ մէջն քառասուր է՝ ցուցանէ զմահապարտեցիսն, որ արգելան յԱստուծոյ հանել պատարագ ի անգան Աստուծոյ: Եւ են աստ ծառք նռնիներք՝ կեղեւով

---

[136] CDE և զՈահար
[137] C յայլ ազգաց
[138] F գոդացայ
[139] CDEFG որպես և փիւ. քանզի և
[140] EF զայլոց ճուս
[141] E յիւր աստ
[142] A յիւր հայիին և ոմանք յետս ի սեղանն
[143] AE հայէին
[144] E յիւր Սանուել
[145] CEF որք
[146] GD զմարգարէանալն փիւ. զմարդանալն E զմարդեղութիւն փիւ. զմարդանալն
[147] CDG եւ այլք որ յետս
[148] E յիւր գհայրական
[149] CE որք
[150] F կա ի խորանին
[151] G նուաղեաց փիւ. նուազեաց
[152] E ծայնեն փիւ. խաւսին
[153] CG զմարգարէքն որ
[154] E ծայնեցին փիւ. խաւսեցան

ծածկեալ, բանք[153] *մարգարէացն, որ վասն Քրիստոսի: Են և*[154] *սուտ ծառք արմատնիք՝ ի ստորուստ ի վեր տնկեալ: Եւ ինձնէրօրգ խորանս նշանակէ զերկիր աւետարանիչքն՝ զՄատթէոս, զՄարկոս և զՂուկաս, որ համարձրտաբար խոսին զմարդկայնութիւնն Քրիստոսի՝ տնօղաս, ժամանակաւ*[157] *և մարմնոյ ազգաւ*[158]*:*

Իսկ սուտն խորանն նշանակէ զնորս ուսնգնցի, որ ելից զքնարութիւնն սուրբգրեան Օրինացն, յորում[159] *սէրն*[160] *քարոզեցաւ ի մարգարէից և յառաքելոցս: Եւ խորանս հանդէպ է ինձն խորանին: Եւ կան ի սմա հաւք ձկնատուղք՝ հանդէպ աքաղաղացն, որ օրինակ են առաքելոցն ձկնորսաց: Եւ*[161] *կէաք ի նոցանէ յարքայական հարսին*[162]*, զի սմանք*[163] *յառաքելոցն զմարգարէսն քարոզեցին: Եւ կէաքն ասէ միմեանս հարսին*[164]*, զի զմի*[165] *հաւատոյ*[166] *քարոզեցին*[167]*: Եւ սմանք ի սնգգանն հարսին*[168] *աքաղաղքն և ձկնաքաղքն, որ ցուցանէ*[169]*, քէ ի մի Հոգւոյ սուին և խոսեցան: Են սուտ և հաւք մարմնաւք, որ գաւետարանիչսն նշանակեն, որք ի ծով իջին և զմարգիկք յերկինս հանին և գհոտանս*[170] *Հոգւոյն Սրբոյ*[171] *յորգառուտ արբրին և արբուցին հաւատացելոց: Եւ ոտքն կարմիր զբանս նոցա և զմարգարէիցն յայտնէ*[172]*, որպես զի գնգնցիկ*[173] *են ոտք աւետարանչացն Համբաւուն*[174] *խոսգոյութեանն: Եւ սմանք ի ձկնա-*

---

[153] CDG ցուցանէ զբանք
[154] EF եւ են
[157] E և ժամանակաւ
[158] C ազգաւ մարմնոյ
[159] B յորմէ
[160] F աստուածայանացն յորմէ սէրն
[161] E ... օրինակ է առաքելոցն ձկնորսաց, որք որսացին զնարդիկ հրամանաւ Տեառն ի կեանս յաւիտենից: եւ
[162] E հայէին
[163] E կէաք փխ. սմանք
[164] EF հայէին
[165] ACDG չիր զի ոմանք բառէրից միմեանց – զի զմի
[166] C հաւատոյ
[167] E քարոզէին
[168] E.F հայէին
[169] F նշանակէ փխ. ցուցանէ
[170] B ի հոտանս փխ. զհոտանս
[171] E չիր Սրբոյ
[172] E նշանակէ փխ. յայտնէ
[173] F գեղեցիկք
[174] C հաւբաւ ունի

քաղացն գվգերն չետս ևն ոյոբևալ, և մրամանցն[175] *առ միմեանս*[176] *պարգևալ – գՀին և գՆոր Կտակարանացն գմիաբանութիւնս ցուցանէ*[177]*: Եւ խորանս այս պայծառ է, քան գայլսն, և կարմիրն*[178] *չատ և կապոյտն*[179] *նըւազ. ցուցանէ պատեղն անցեալ գմաքրութիւնն ոգեկիզացն*[180] *և կարմիրն՝ գնորս արեամբն Քրիստոսի:*[181] *Եւ խաչ*[182] *ի գլուխ խորանին նշանակէ գխաչն Քրիստոսի, որ քաղցեաւ ի ծագս սիրելոցդ. և գարմանալ նշանակէ գվգերին Երուսաղէմ գկայանսն սրգպրոցն, և խաչն՝ գմիաւանգամ գալստեան Քրիստոսի: Եւ պայծառութիւն*[183] *խաչին և խորանին ցուցանէ գպայծառ փառս արդարոցն և գնորոգումն*[184] *երկրի, որ պայծառանայ ի նամանաւթիւնն գրադիսի:*

Արդ, ի պատճառս ուսումնասիրաց գրոցին գայսոսիկ առնլք Հարքն, որ չասեն անգէտքն[185]*, թէ վայրապար է նկարած խորանքս և սիւներս*[186]*, ծառերս և հաւերս:*[187] *Թէպէտ ասելոցն է գրեալս*[188]*, բայց գպակասաւս ճանաչելոք գիմանալին և ապա փոքրիշատէ գիտենալ կարելոք, գի*[189] *մարմնոյ աչօքս*[190] *նախ տեսանել և ապա ի հոգոյն ակն ագգալ: Արդ, այս է պատճառ ժ խորհրդացս:*

Կարգիանաս Եգիպտացին խնդրեաց չնեանքեայ պատմագրէ[191]

---

[175] B մրտմեանս F գմրտմուես
[176] BF չիք առ միմեանս
[177] F նշանակէ տիս. ցուցանէ
[178] DF կարմիրն տիս. և կարմիրն
[179] BF կապոյտն տիս. և կապոյտն
[180] E ոդեակիզացն մաքրութիւն
[181] CDG չիք և կարմիրն յատկութիւ տիւնն Քրիստոսի
[182] C չիք եւ խաչ
[183] E արդարոց և խաչն գերկրորդ գալուստն Քրիստոսի. որ խաչիւ գայ և փայլէ յարևելից մինչև ի մուտս արևու. և պայծառութիւն
[184] CG արդարոցն, և խաչն գմիւսանգամ գալուստն Քրիստոսի: եւ պայծառութիւն խաչին և խորանին ցուցանէ գպայծառ փառս արդարոցն և գնորոգումն տիս. ոնի միւսոյն արդարոցն և գնորոգումն
[185] E չիք անգէտքն
[186] E չիք և սիւներս
[187] E հաւերս և ծառերս
[188] E գրածս տիս. գրեալս
[189] E և տիս. գի
[190] B աչառքն
[191] C պատմագրէն

և չնկեղեցւոյ վարդապետէ[192] գցանկ Աւետարանին վասն հերձուածոցն հերձուածողաց, որ ոչ յաւելցուին և կամ պակասցընէին[193] ի բանից Սուրբ[194] Աւետարանին[195] և ապականէին[196] զՍուրբ Գրիս[197]: Զոր տեսեալ Ամանի Ազգքառնդրացւոյ, այլ սմբացոյց և պարգեալ զժողովեալ ցանկն և տուեալ[198] զցըրուացեալսն[199] վասն տարբերութեանցն[200], և արարեալ զտասն խորանան և զհամարտըրտուս ի մէջ խորանացն: Եւ է առաջին խորան[201] գիրն Ա՝ կարմիր[202] և երկրորդին՝ Բն և վերջին խորանին[203] ժ[204] և այս ժ գրուի համաձայնի[205] և գասն Աւետարանս: Եւ Քէ[206] տեսանես[207] ի ցրուացեալսն և կարմիր՝ այն բանին չորս Աւետարանն վկայեն: Եւ Քէ Բ կամ Գ կամ Դ՝ նա երեքն համարտըրտուսն, և Քէ Ե կամ Զ կամ Է կամ Ը կամ Թ՝ նա երկուսեան համաձայնին, և Քէ՝ ժ, նա առանձինն է, որ այն բանն[208] յայլ ոքն չկենայ[209], և Քրիստոսի[210] փո՛ռք յաւիտեանս ամէն:

---

[192] C վարդապետէն
[193] CD պակասեցուցանէին E պակասեցնէին
[194] E յիւր Սուրբ
[195] CG Աւետարանին
[196] G յիւր և ապականէին
[197] CDG և նա [զ]ինդիրս նորա կատարեաց ւյիւ. և ապականէին զՍուրբ Գրիս BEF Գիրս
[198] CG յիւր և զայսոր զցըրուացանկն վասն սաբիանոսացն
[199] E վասն հերձուածողաց սաբիանոսաց
[200] CD խորանին
[201] CDEG կարմիր այբն ւյիւ. Ա կարմիր
[202] E խորանի գիրն ւյիւ. խորանին
[203] CDG և այսպէս կարգաւ երթայ մինչև ի ժեն ւյիւ. և վերջին խորանին ժ
[204] E համաբարբառի ւյիւ. համաձայնի
[205] CD եւ եթէ
[206] E տեսանիցես
[207] CDG ներքո ցանկին կարմիր այբ, նա այն բանին չորս աւետարանիչքն վկայեն: Եւ եթէ բեն և գիմ և զէդայն, նա երեքն համաբարբառեն: եւ քէ ե. Զ. է. Ը. Ց. նա երկուքն համաբարբառեն. և քէ ժ(տասն) տեսանես, նա առանձինն է
[208] CFG չկայ ւյիւ. չկենայ
[209] CG յիւր Քրիստոսի F Քրիստոսի ձարդասիրէն
[210] A «կարապիանոս եգիպտացին.... յաւտիեանս ամէն» չունի

ԲՆԱԳԻՐ Զ
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ՍՐԲՈՅ

Առաջին խորանն՝ Գ դիզաւք[LXXI] *նկարեալ խորան և կամար, ունի պչորիքնիւճեան խորհուրդ աչխարհի: Միւնքն ծիրանիք զհաստատութիւն ամրունական աճեռայն արտաքոյ տարերց արտայայտէ: Հաւքն ի վերայ կամարացն՝ սիրամարգք, զՀին աւրինացն զմարգարէական և զընտրողականն բնրնելով խորհուրդ: Իսկ արտաքին սեաւն՝ վասն զի նախ վերացաւ ի Հին աւրինացն՝ լինել մաքրութիւն արեամբն Քրիստոսի, իսկ կարմիրք զինեգործն՝ աւրինակ բնրնելով զՄկըքիսեդէկ ի դէմս Քրիստոսի: Իսկ չորք դիզաւք նկարեալ զկամարան՝ սեռով և կարմրովն, կանաչովն և կապուտակաւն, որպէս մարդկային մարմինս շարադրի՝ յարիւն և ի մաղաս, յոսկերս, և ի ծածկոյթ մարմնոյ, որպէս քարզմանի, հայրական, որդիական, հոգիական խորհուրդ և դարձեալ միաւորական:*[LXXII]
*Հաւքն ի վերայ կամարացն՝ սիրամարգ, որպէս և գրեալ է, զոր աւրինակ ոսկեդէս վեհորովն զարդարեալ պայծառ, որ Քիսուսիւ զարդարեցան Համապատիւ նմին, չորս դիզաւքն զարդարեալ, ի ներքս ունելով զանապիղն, զի սոսկական զգիարդն ցուցանէ և նրբագոյն վասն առաջին տեառդացն, յորոյ վերայ և զկարմիրն կամարամձևեալ վասն արեանց զոհիցն պատարագացն, ի խնդիր Աստուծոյ եղոցացն: Իսկ ի մէջոցն կապուտակն՝ արեամբն երփնեալ առանձնական դրիւք, զի մարմնական գնացիւք զհոգևորն նկարագրելով: Իսկ ոսկեգոյն կամարն զքահանայականն ունի խորհուրդ ի մէջ կացեալ: Իսկ վերնայարկ սեաւն՝ յայնատարածձևալ զհաւատոքն՝ իբրև ամպաւք ծածկեալ, ունի զիսորհուրդ աստուածայայտ անաւրէնութեան: Իսկ երեք՝ նմանապէս դիզք, ունի զխորհուրդ աստուածայայտնութեան՝ նկեալ: Սկիզբն առնու առաջին կանոնն, երկուքն, երեքն՝ մի մի զմիասնականութիւն Երորդութեան արտայայտնելով, յորոյ վերայ կամարացն սեղանն քացախատան հրով և ի վերայ նմանէ, վասն զի ծածկէր նմանէ իբրև պատրուակաւ զխորհուրդն Քրիստոսի: Իսկ հաւքն՝ վասն զի ա-

քաղաքք նայիլով ի խորանն, ի տնաւրէնութիւն և ի խաչն, և համարձակ հրամանատարք և աշարհուք՝ որպէս աքալալք ի մէջ մարմնոյ ճոխք, գիմարդապետաց և գիմաստնոց, որ են գլուխք և անուագք: Իսկ չորքն յայտնէ գղէմա նկնգեցուոյ՝ չորիւք խորանաւք, համատարբատ պատմութիւամբք, միանգարդ բանիւք և գանագան համատուք, ունելով ի մէջ կամարացն գիսուչն, երկու ագաւնակերպ հաւքն ի նա հայելով, իբրև ոչ առոյգ ագաւնիք, այլ նմանութիւամբ, գասան գի որք առ այլ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ: Իսկ արտաքին անաւն՝ նրբագոյն, գասան գի նախ աւարտեցաւ Հին աւրինացն՝ առ ի լինել գիմաքրութիւնն կարմիր արեամբն Քրիստոսի: Մոյնպէս և անգանն. գիքարն անաւարացեալ և գրոցն պայծառացուցեալ իմացականապէս, գոր Քրիստոս արկանէր և գրոյբքնէն կամէր: Իսկ եղջեւրք կամարացն անդէն ի վերայ խոյակացն, գոյգ առ միմեանս, կարմիր և կապոյտ, հինգ հինգ մատամբ առ միմեանս խազխազեալ[LXXIII] մերձ ընդ մերձ՝ գհինգ գաւտղական և գհինգ աւրինակ քան տախտակացն նչանակէ, երկու միայն չիններով. Ամագակաւմ ցուցանէ: Իսկ արմատնիք, ի առրուստ և ի վեր բուսեալք՝ և գի յերկրէ ատի ճչմարտութիւնն բուսաւ, միրձնանալով առ վերին կարգն, կանագչացեալ արդարութիւամբ, որպէս և գրեալ է: Իսկ երկու հաւքն՝ կարմրակատուցք և կարմրատունք, որպէս առաջին խորանին ապաստաւորքն, որ թէպէտ մարմնով միմեանս են ի նոր խորհրդոյս, այլ ձայնիւք և բերանաւք գնոյն կրէին խորհուրդն: Իսկ հինգ խորանն՝ գնոյն բերեալ խորհուրդ, առաքեալն պահպան և կարմիրն պայծառանայ, և նչանն ծաղկի, գասան գի խաչն միրձցաւ, և գուշակք Ճարտութեան Հասին, յայտնեալ Քրիստոսի արեամբն փրկութիւն հնխանուագաց: Եւ այլք ևս, որ քողն ի վերայ կայ, գի մարգարէականն նչանակէ գհնոյս խորանն: Վասն այսորիկ երեք միայն՝ իբրև մարգարէական և քահանայական և թագաւորական: Իսկ նոններն, գիրջի ստեղնակք՝ աւրինակ բերելով Հնոյ [և]Նորա՝ խորանաւն և կտակարանաւքն, գասն կնդանգն գքաղցրութիւնն ի ներքս ամայելով պատգոյն: Իսկ եղջեւրք, միրձ առ վերին խորանն, գի ոսկեան և գնձհատոնէ բերեն խորհուրդ, որպէս ի նմին կանոնի գասանեմք, և կաքաւքն՝ առ

պատճին Մարիամ, և առ Յոհաննէս, իսկ ձկնաքաղքն՝ ձայնիւ որոտոյ[ն]քեամբ ի ջուրս, զՀոգւոյն յառաքառնութիւնն՝ մարգարէիւքն յառաջագոյն նշանիւք: Իսկ աթոռակքն, ոսկի փետրովն զարդարեալք՝ զառն զի Հոգւոյն արժանանալոցքն նախ պատճինա մարգեան: Իսկ վճռեցորդ և եռքնեցորդ՝ անուն նուագիալ և կարմիրն հարատացեալ, քահանայութիւնն ընդ կամարու եմուտ առաւածային չնորհացն: Իսկ ուխ, համագոյական միմեանց և համակք զարդարեալ Հոգւովն և ներսովա՝ խաչն և խաչ եղեալն, առաքեալքն և մարգարէքն, առ Տէրա և կառուցեալա: Իսկ պիրն և քիւ համարոյն և վկայութիւնք չորից աւետարանչացն, և համաձայնութիւնն՝ պանեգրականն և պանչափելի խորութիւնն առաւածային իմաստութեանն նշանակէ և պլիրտպրնայն մեր ի նոյն պատկերի նախատիպին, զառ չորից առաքինութիւնաց, համագոյս և վկայեալս ի միմեանց, անքիրի գոլով բարեկարգութիւնա և ի կամս Աստուծոյ, որում փառք յաւիտեանս, ամէն:

ԲՆԱԳԻՐ Է

ԴՐԻԳՈՐ ՏԱՐԵՒԱՑԻ

Ի ցանգն[1] Ահեւատրանին տեսուքիւն և վասն[2] ի խորանացն, զոր[3] արտաքոյ է[4] մնալ ևս անբնաւոյ ի խնդրոյ Դաւրպիանոսի եպիսկոպոսի, զոր եդրայր կոչէ

Գիտասցէ է, զի եղբայրութիւնան եղանակն բազում է: Նախ՝ զի եմք ի սկզբնական պատճառէ, այսինքն՝ յԱստուծոյ: Երկրորդ՝ ի միոյ նիւթական պատճառէ, այսինքն՝ ի հողոյն և յԱդամայ: Երրորդ՝ ի նոյնատիպ պատկերէ, այսինքն՝ ի պատկերէ Աստուծոյ եղեալք: Այս առ քննհանուր մարդկութիւնս: Դարձեալ հոգևոր եղբարք եմք. նախ՝ սրբութիւնամբ առապանին, երկրորդ՝ կոչմամբ որդեգրութիւնան, երրորդ՝ ըստ ժառանգութիւնան, չորրորդ՝ ըստ կրաւնից Հաւատոյն, հինգերորդ՝ ըստ Հոգւոյն պարգևաց, վեցերորդ՝ ըստ մարմնոյ և արեանն ճաշակմանն, եւթներորդ՝ ըստ միաբարն սիրոյ և այլ նմանատիպ նշանագրութիւնանց: Այսքան առ այս:[5]

Հարց[6] *[ուսմն]. Վասն է՞ր ի կանոն*[7] *առհասարակ: Պատասխանմի*[8]*.* *Տասն քիւն*[9] *կատարեալ*[10] *է և բազում խորհուրդս*[11] *ունի, զոր*[12] *առանձինք յառաջիկայդ: Այլ տես*[13]*, որպէս ի քիւն*[14] *ի չորից բազկանայ, յորժամ ասես Ա*[15] *և Բ և Գ*[16] *և Դ*[17] *չինի ի: Եւ այսպէս*

---

[1] C Ցցանկն
[2] AQ տեսութեան վասն
[3] T յիւր գոր
[4] IP յիւրէ
[5] *Այս ամբողջ պարբերության փոխարեն* BH եւ տես գեղբայրութենէ (H գեղբայրութիւն) հնդանակն ի լուծմանս պարապմանց ի համարին CDEFKMN եւ տես եղբայրութեան եղանակն ի լուծմունս (KM ի լուծմանս) պարապմանց համարին (DEK ի համարն) G Տես գեղբայրութեան եղանակն ի լուծմունս պարապմանց համարն I եւ տես գեղբայրութիւն յեղանակն ի լուծմանս պարապմանց համարն LRTU եւ տես գեղբայրութեան եղանակն ի լուծմունս պարապմանց ի համարին OPQS եւ տես գեղբայրութեան յեղանակն ի լուծմանս պարապմանց համարին
[6] Q յիւր Հարց
[7] EHKRSU կանոնս
[8] N յիւր Պատասխանմի
[9] A կատարեալ թիւ
[10] AQ խորհուրդ
[11] C յիւր ունի զոր
[12] A տես զի
[13] AK յիւր թիւն
[14] BFHIKLORSTU մի յիւր Ա

ի չորից պլխատոլն ξ[17] *գժ կանոնան: Առաջինն՝ որ Գ-ն համաձայնին*[18]*, երկրորդն՝ որ Գ-ն,*[19] *երրորդն*[20] *որ երկուքն միաբանին*[21]*, չորրորդն՝ որ*[22] *առանձինն թաւսին: Եւ որպէս*[23] *պատուական ξ*[24] *բոլորն, քան զմանն*[25]*, և հատարակն՝ քան առանձինն, այսպէս՝ պչորից միաբանութիւնն նախակարգ ξ և ապա գայլոն: Եւ որպէս առհմանն*[26] *ի անուէ և ի տարրերութիւնանց բազկանայ, այսպէս և*[27] *գկանոնս*[28] *առհմանեաց: Նախ ի չորից և ապա յերից և ապա յերկուցն*[29] *և ի մինն աւարտեաց*[30]*: Եւ ξ այսպէս*[31] *հաւասարին: Առաջինն խորանն*[32]*, յորս*[33] *Գ-ն միաբանին՝ Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս: Երկրորդն՝ միաբանին Գ-ն՝ Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս*[34]*: Երրորդն՝ միաբանին՝ Գ-ն*[35] *Մաթէոս, Ղուկաս, Յովհաննէս*[36]*: Զորրորդն՝ միաբանին Գ-ն՝ Մաթէոս, Մարկոս, Յովհաննէս: Հինգերորդ խորանն*[37] *միաբանին երկուքն՝ Մաթէոս, Ղուկաս: Վեցերորդն*[38] *միաբանին*[39] *Մաթէոս,*

---

[17] CG Գ *տիս.* և Գ
[18] DG Դ *տիս.* և Դ
[19] K *տիս* է
[20] T համաձայն
[21] CDGNQ երկրորդն, որ երեքն (Գ) է MO որ երեքն է
[22] K երրորդ երկուքն
[23] B համաձայնին *տիս.* միաբանին
[24] K *տիս* որ I երրորդն *տիս.* չորրորդն
[25] L *տիս* Եւ որպէս
[26] S *տիս* է
[27] H զնաւնսորն *տիս.* զնաւն LR զնաւնաւորն *տիս.* զնաւն
[28] K եւ սահմանի *տիս.* եւ որպէս սահմանն
[29] C այսպէս *տիս.* այսպէս և
[30] HL զկանոն
[31] B երկուցն և ապա և ի մինն C երկիցն K երկուցն
[32] C *տիս* և ի մինն H և ի մինն և ի մինն աւարտեաց I և ի նմին *տիս.* և ի մինն N և մինն *տիս.* և ի մինն
[33] LO եւ այսպէս
[34] T *տիս* խորանն
[35] T *տիս* յորս
[36] AKQ և Ղուկաս
[37] B *տիս* Գ–ն N երկուքն *տիս.* Գ-ն
[38] AKQ և Յովհաննէս N *տիս* Յովհաննէս
[39] R Հինգ խորանն T *տիս* խորանն
[40] ER վեցն
[41] BST միաբանին P O միաբան P

Մարկոս, եւ[40] Մատթէոս միաբանին Ի[42] Մատթէոս, Յովհաննէս, ուՔՔերորդ[41] խորանն միաբանին Ի[42] Ղուկաս, Մարկոս, ինններորդն միաբանին Ի[42] Ղուկաս, Յովհաննէս: Տասներորդ[44] խորանն առանձնակի խաւսին: Երկոս ղէմք է խրատոդ[45]: Մինն գժ կանոնգ ուսուցանէ, որ ի խորանոդ, և[46] միւսն՝ պպրուհալ ցանգան[47], LXXV որ յԱնտապտանն[48]:

Ցանցն[49] իւր տեղւոջ[50]

Ջլուսանցն[51] ասէ, քայց աստ գկարմիր պիր[52] կանոնացն և[53] որ ի ճակատն՝ պպրուհալ ցանգն է իմանալ[54]: Դարձեալ յանցն[55] իւրան այս է[56], գի ի[57] համաձայնան, զոր[58] գտանեմք ի Մատթէոս, գնոյն իմանամք, և նա անցուցանէ[59] ի Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս[60]: Նոյնպէս[61] Մարկոս գիւրն յայտնէ և անցուցանէ[62] ի Ղուկաս, Յովհաննէս, Մատթէոս[63]: Այսպէս՝ Ղուկաս գիւրն յայտնէ[64] և

---

[40] AKQ *չիւ* միաբանին Բ EL յոքն միաբանին Բ R եւթն միաբանին
[41] R ուր AKQ ութերորդն *ւխ.* ութերորդ խորանն միաբանին Բ EHL ուր խորանն միաբանին Բ
[42] P *չիւ* միաբանին Բ
[43] ORSTU *չիւ* Բ AEQ *չիւ* միաբանին Բ HLR իննն միաբանին HLOPRSTU *չիւ* Բ
[44] BEILRSU Տասն խորանն
[45] H խորանոդ *ւխ.* խրատոդ
[46] L *չիւ* և
[47] LP ցանկն
[48] L յԱնտապտանոդ
[49] B Ցանցն
[50] AEIKLMN իւրան տեղոյ
[51] MNTU Ջլուսանցան Q Ջլուսացս
[52] H *չիւ* գիր
[53] BCK *չիւ* և
[54] FL ցանկն իմանալ
[55] IS յանցան
[56] R յանց իւրան զոր ինչ այս է BIS *չիւ* այս է
[57] HIS *չիւ* ի
[58] L հանճաձայնան է զոր ինչ BCDEFGHIMOPS զոր ինչ
[59] AQ ցուցանէ *ւխ.* անցուցանէ
[60] E և Յովհաննէս
[61] P Նոյնպէս և
[62] A *չիւ* և անցուցանէ
[63] BT ի Մաթէոս
[64] DFP *չիւ* յայտնէ

անցուցանէ[65] ի[66] Յովհաննէս, Մաթէոս[67], Մարկոս: Նմանապէս[68] Յովհաննէս պիւրն ցուցանէ և անցուցանէ[69] ի[70] Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս: Նոյնպէս և ցանգ[71] գիրաւորաց[72] աւետարանացն կոչի[73]: LXXVI Վասն է՞ր այսպէս.[74] Նախ[75] գչորից միաբանութիւն կարգէ և ապա գերիցն և ապա գերկուսն[76] և ապա գմիոյն[77], որպէս յայտ[78] է քննիչըդողացն[79]: Հարց[80] [ուսմն]. Զի՞նչ[81] աւգուտ է ցանգն[82]: LXXVII Պատասխան[ի]. Որեք իրաց[83] միոն[84], զի դիւրաւ. գացուք՝ գոր և[85] կամեացուք[86]. երկրորդ՝ զի մի պակասեսցի կամ յատելցի բան[87]. երրորդ՝ զի ծանիցուք, թէ ո՞ր ևն համաձայնք կամ առանձինք[88] Աւետարանիս[89]: Որպէս[90] նախ աշխատեալ էր Ամոն Ազեքսանդրացի և գչորից համարտրբտուան դրուանկեալ[91] և ի մի եդեալ: Եւ ո՞ւր երիք կամ[92] երկուքն կամ առանձինքն ո՛չ գատ-

---

[65] H ցուցանէ տիս. անցուցանէ
[66] BCDEFGHQ չիք ի
[67] S ի Մաթէոս
[68] AH Նմանապէս և CR Նոյնպէս և տիս. Նմանապէս
[69] AEHS անցուցանէ OQ չիք և անցուցանէ
[70] B չիք ի
[71] K Նոյնպէս ցանգ
[72] EL զգիրաւոր HKR գիրաւոր
[73] BHIKS որ կոչի CDFLMNOPTU ոչ կոչի
[74] C Հարց. Վասն է՞ր այսպէս
[75] OT չիք նախ
[76] L և երկուցն
[77] C միոյն տիս. գմիոյն F չիք և ապա միոյն
[78] BE յայտ տիս. բայտ է
[79] F չիք որպէս բայտ է ընքերցողաց
[80] P չիք Հարց
[81] K Որպէս ի՞նչ տիս. Զի՞նչ
[82] EK չիք ցանգն
[83] L Վասն երեք իրաց
[84] CGM նախ տիս. միոն
[85] O գոր ինչ և
[86] K չիք գոր և կամեացուք
[87] L բանիցն
[88] A առանձինն
[89] AH չիք Աւետարանիս P առանձինն Աւետարանիս
[90] AI Զի տիս. Որպէս S Զի որպէս
[91] KQ դրուատեալ տիս. դրուակեալ
[92] B և կամ տիս. կամ

նէին, վասն որոյ[93] մնան եւսիրի, քան նոյն կարգի, ամենեցուն[94] արար պիղատոս:

Վասն ժ խորանացն և զանազան գունոցն

Գիտելի է, զի քսան ճառոյ[95] չորից տարբերացեալ է Ք որակ գունոցն՝ կարմիր, կանաչ, սեաւ[96], կապոյտ[97], և ականին անազատական՝ հինգերորդ էութեանն[98] երկնից: LXXVIII Դարձեալ՝ Ք աստուած[99] ծագկի և Բ շուք, և Բ քաց[100], մի ծիրանի և մի ոսկի, որ լինի ժ քսան ժ խորանացն: Եւ խորհուրդ տասինն[101] բազում է, որպէս ասէ, զի աւուրք է և նուիրեալ[102] Աստուծոյ և ժ մասանց արարածոց և ժ պատուիրանաց[103] մարգոյս և զայլն ամենայն գոցեաս ի գիրս Հարցմանց[104] ի[105] համարն[106] այլ առձեռն պատրաստ: LXXIX Ժ է ամէն խորանացդ: Եւ խորան կոչի[107], զի խոր ունի խորհուրդ ամբարեալ յինքեան[108]: Իսկ ձեռն կամար[109] և չորք անկիւնի՝ պիրկնից[110] և պկոզմանց աշխարհիս[111] ունի գնամանութիւն: Առաջին խորանն՝ անմատոյց, ուր[112] միայնակ քահանի Աստուծ երթայրդութիւն, ուր և Գ[113] դասքն՝ սքեռք, և քերովբէք, և սերովբէք.[114] կան չուրջ գԱստուածով և անընդմիջաբար[115] գայիցեն յաստուածային տեսութիւն:

---

[93] B վասն այն պիս. վասն որոյ
[94] H ամենեցունց L արար ամենեցուն
[95] BIS թուոց
[96] C և սեւ և կապոյտ
[97] BDEFGIMNRSTU և կապոյտ
[98] B տուբեանս C և տուբեան
[99] B աստ ծառ L պիս. աստուած
[100] B բոց պիս. բաց
[101] Q ժ խորանին պիս. տասինն
[102] B նուիրեալ պիս. և նուիրեալ
[103] BIOT զգայութեան
[104] Q հարցմանն
[105] BEGP յիւր ի
[106] L հարցմանց համարոյ
[107] AEGHIK խորանն ունի
[108] P յինքն
[109] BCDFIOPST կարմիր պիս. կամար
[110] I որպես երկնից
[111] AQ աշխարհի
[112] DFGHM որ պիս. ուր
[113] BOST դասքն երեք պիս. Գ դասքն I յիւր Գ K ուր երեք դասքն
[114] E և սերովբէք և քերովբէք
[115] D ընդմիջաբար պիս. անընդմիջաբար

Երկրորդ խորան՝ տերութիանց[116], պատուիանց, իշխանութիանց[117] ի մի[118] քահանայապետութիւն: Երրորդ[119] խորան՝ պետութիանց, հրեշտակապետաց և[120] հրեշտակաց՝ ի[121] միջի քահանայապետութիւն: Եւ սորա[122] մի քան գոմի[123] բարձր են տեղեաւ, որպէս երկիրք քան գերկիրս[124]: Եւ բարձր՝ փառաւք, որպէս արեգակն քան պլուսին և պատեղս, և նոյն[125] գերապոյն[126] էութեամբ, որպէս[127] ուսուցանէ մեծն Դիոնէսիոս:[LXXX] Զորրորդ խորանն է[128] գրախտն եդեմայ[129]: Հինգերորդ[130] խորան՝ տապանն[131] Նոյի: Վեցերորդ՝ խորանն Աբրահամու[132]: Եւքներորդ՝ խորանն Մովսէսի՝ առաքն արդց: Ութերորդ խորանն՝ արտաքին քահանայութիւն ժողովրդեանն[133]: Իններորդ[134] խորան՝ տաճարն Սողոմոնի: Տասներորդ[135] խորան՝ մերս եկեղեցի լիակատար, որ պամենեցուն խորհուրդ յինքեան[136] պարունակեալ ունի:

Տեսութիւն[137]. Արդ,[138] առաջին խորանն[139] ծիրանի[140] գոյն՝ քա-

---

[116] BIST տերութիանց(ն)
[117] G և իշխանութեանց
[118] GM ի միջին *փխ.* ի մի N և մի *փխ.* ի մի
[119] A *փխ* երրորդ *տատից*
[120] EH *փխ* և
[121] K *փխ* ի
[122] A սկսվում է եւ սորա *տառերով*
[123] B քանզի *փխ.* քան զմի
[124] CDFGIMOPSTU գերկիր
[125] EK և նոյնպես *փխ.* և նոյն
[126] K գերագոյն է
[127] T *փխ* որպես
[128] A խորան *փխ.* խորանն է
[129] AI եդեմատան
[130] EHKLR Հինգերորդ *փխ.* Հինգերորդ խորան P Հինգ
[131] BCDFGIMNOPQS *փխ* տապանն
[132] EK Աբրահամու *փխ.* խորանն Աբրահամու
[133] F ժողովրդոց
[134] BCEHKOPRSTU Իններորդ *փխ.* Իններորդ խորան L Իննն տաճարն
[135] BCDEFHIKOQRSTU Տասներորդ *փխ.* Տասներորդ խորան L ժ *փխ.* Տասներորդ խորան
[136] R յինքն
[137] L *Տեսութեան*
[138] P Արդ արդ
[139] EHKLRU խորանին
[140] PQ ծիրանագոյն(ն)

գաւօրականն է, որ ցուցանէ[141] գամենակալ թագաւորութիւն Աստուծոյ: Եւ բոլորակն, որ անվախճան է: [illegible] Եւ գ[142] սիւնն[143] պնըդորդութիւնան[144] ունի պիտոյհուրդ: Այս առաջին[145] խորանն է համակ ծիրանի, սիւնքն[146] և բոլոր[147] փոկքն[148]: Երկրորդ և երրորդ խորանն կանաչ՝ գհրեչտակաց գանվախճան կեանքն ցուցանէ[149]: Եւ սիրամարգն[150] ի գլուխն[151] ոսկի[152] փետուր՝ առաւտուտան ճանաչումն, և ի տունան[153] երկոցի: Եւ փետուրն ոսկի գմարդոյ և գանապական բնութիւնա[154] նոցա[155] նշանակէ[156], իսկ[157] երկու[158] ոտն[159] անուա՝ պի կրկին տրամութիւնն[160] ունին[161], այսինքն՝ մարդկան ժեղաւորաց[162] և անկելոց գատուցն[163]: Իսկ ծնուտ սիրամարգացն ի սեղանն՝ ցուցանէ[164] գճաշակ իմաստից նոցա ի սեղանոյն Աստուծոյ: Արմատներն, պի բարձրացեալ են պիտուքնամբ և փառաւք[165]: Եւ որ ի մայր ին կրկնեալ՝ պի և[166] գվնջիլնան յուսատուքն: Ջորդորդ[167] իս-

---

141 *յիս.* ցուցանէ
142 P գ *յիս.* Գ F *յիս.* Եւ Գ *յառնիմ*
143 D սիւնք G սիւնքն N *յիս* սիւնն *յառիմ*
144 D *յիս* երրորդութեան *յառիմ*
145 R յառաջին
146 QU սիւքն *յիս.* սիւնքն
147 GM *յիս* բոլոր
148 D *սկսեալ է* և բոլոր փոկքն *յառնիմ* FN *սկսեալ է* սիւնքն և բոլոր փոկքն *յառնիմ*
149 L նշանակէ *յիս.* ցուցանէ
150 AQ սիրամարգքն F *յիս* փետուրն ոսկի գմարդոյ և գանապական բնութիւնս նոցա նշանակէ. իսկ
151 GM որ ի գլուխն K գլուխն *յիս.* ի գլուխն
152 ST ոսկէ BO ոսկեփնտուր
153 E տրտունս *յիս.* ի տտունս Q և տտունան
154 DHILRST բնութիւն
155 Q *յիս* նոցա
156 BCDEGHIKLMOPRST *յիս* նշանակէ
157 F *յիս* փետուրն ոսկի գմարդոյ և գանապական բնութիւնս նոցա նշանակէ. իսկ
158 F *յիս* երկու
159 P ոտան
160 F տրտմութիւնք
161 E ունի
162 IS մեղաւորաց *յիս.* մեղաւորաց
163 BCEGKPRSTU դատուն *յիս.* դատուցն
164 F գայն է *յիս.* ցուցանէ
165 L գիտութիւն և փառք
166 L *յիս* և
167 K երրորդ *յիս.* Ջորդորդ

բանն[169] *պրտիան Ագամայ: Զորս սիւնքն*[169a] *զի ի չորից*[170] *տարբերց է: Սիաս գոյնն*՝ *գմաշկնակն*[171] *Ագամայ և*[172] *պիտրհուրդն*[173] *Աստուծոյ, որ*[174] *ծածկեցաւ ի նմանէ: Կապոյտն*՝ *որ քէպէտ անկաք*[175] *ի փառացն, սակայն*[176] *նշոյլք*[177] *աստուածայինն էր առ մեզ: Հինգերորդ*[178] *և վեցերորդ*[179] *խորանն, որ է տապանն*[180] *Նոյի և խորանն Աբրահամու, կարմիր գոյնն*՝ *արեանն Որդոյն Աստուծոյ, որ Նոյ և Աբրահամ պատարագ մատուցին: Զի*[181] *մինչև ցայս ի մէջ*[182] *խորանացն ծածուկ էր և ի վեցերորդ*[183] *խորանն ի վերայ*[184] *անգանոյն յայտնեցաւ: Զի Աբրահամ ի ծառն Մաւրեկայ նոմա պիտոյն Հրեշտակաւն: Ի սմա ծառըն ձիթենիք*՝ *պերկաթ կենան նահապետացն, պիտիա*[185] *վարս*[186] *և պղուսաւոր*[187] *առաքինութիւն*[188] *նշանակէ: Նոյնպէս և*[189] *շուշանն*՝ *Գ գոյն — սպիտակն*[190] *գպարգուքիւն մտաց Նոցա*[191] *և գնդինն*՝ *գհամբերութիւն վարուցն*[192]*, և կարմիրն*՝ *գարիւթիւն վաստակոցն*[193]*: Եւ ինեղերորդ և ութերորդ*[194]

[169a] Q *յիւ* խորանն
[169] B սիւքն *ւիւ.* սիւնքն
[170] G զի չորից
[171] C գմաշկ *ւիւ.* գմաշկնակն
[172] DEFKLMRU և կամ PQ կամ *ւիւ.* և
[173] G կամ խորհուրդն
[174] L զի *ւիւ.* որ
[175] F անքանակ *ւիւ.* անկաք
[176] K *յիւ* սակայն
[177] L նշոյլքն *ւիւ.* նշոյլքն աստուածային
[178] EK Հինգ և
[179] KR վեց
[180] Q տապան[ա]կն
[181] CDEFGHKLMPR *յիւ* Զի
[182] IS ի վերա *ւիւ.* ի մէջ
[183] CDEFKLPQRS և ի վեց M վեց *ւիւ.* ի վեցերորդ
[184] BF ի վեր *ւիւ.* ի վերայ
[185] GM և խիտա
[186] Ơ վարուց
[187] BIOS և գլոուն *ւիւ.* և գլուսաւոր
[188] BIOT առաքինութեան CDFGKL առաքինութիւնս R առաքինութիւնն
[189] C Նոյն Աստուծոյ և *ւիւ.* Նոյնպէս և
[190] EK սակայն *ւիւ.* սպիտակն
[191] L մտացն նոցա նշանակէ
[192] K վարուց նորա
[193] G վաստակոց նոցա
[194] DEHKRU ութն և ութ(ն) Q ութն

խորանն Մովսիսի. կարմիրն նուագ[195], գոգոյնն և սեւն առաւել[196], զի առաւելական[197] էր Աւրէնքն, և որքն անասնոցն՝ առնուր ինչ որբութիւն[198] մարմնոյ: Զեմքնեղորգ[199] խորանն[200] Հաւք ազաւնիք, որ[201] Հոգովն Աստուծոյ իմաստանայցան, որպէս Բնաւլիէլ, Եղիաբ[202], Մովսէս, Ահրքն, Ծնաւ և այլքն[203]: Ուեմնեղորգ[204] խորանն[205]՝ Դ կաքաւք[206] ի խորհուրդ Դ պատնիկ կանանցն, որ էր Քամաբ[207], Թախատ, Հոսէի[208] և Բնեսարէլ: Ի սմա անդամն եղջերաւոր՝ նչանակ[209] Մովսէսի և Ահարոնի, որ պաշտութիւնք էին ժողովրդեան և խնկիկիչ[210] քշնամանաց: Խնձեղորգ[211] խորանն՝ տաճարն Սողոմոնի, նուագեալ սեաւ գոյնն և կապոյտն և առաւելեալ կարմիրն, զի մերձ է[212] գալուստն Քրիստոսի[213]: Ի սմա են Հաւք աքաղաղ[214] նչանակ մարգարէիցն, որք[215] կանուխ խաւսեցան գծագրեմն առաւաւտուն[216] լուսոյ: Ի սմա անդամն դատարկ[217] է[218] և ծառք նոնիներիք՝ քանք մարգարէից[219], որ քաոսիւ[220] ծածկեալ

---

[195] ANQ նուագի
[196] AGHN առաւելու
[197] D առաւել զիւռ. առաւելական
[198] BCEFGIOPRST արբութիւն էր D զի էր Աւրէնքն և արիւն անասնոցն սակաւ ինչ արբութիւն
[199] A եւ զիւռ. Զեւրքներորդ F Յեւրքներորդ DEGHR (3)եւրք L եւ եւրք K Յուր զիւռ. Յեւրքներորդ Q եւրքներորդ U Զեւրքն
[200] A խորանին
[201] BDEKMOPQRSU որք
[202] BCDEFGHILMOPQRSTU զիւր եղիաբ
[203] IS և այլն
[204] BGO եւ ուրերորդ DF եւ ուր EM եւ յուրերորդ ST եւ ուրերորդ HQU Ուր KR Յուր L եւ յուր
[205] I զիւր խորան
[206] Q կաքաւաւք
[207] BCDGILMPRSTU ի Ջամար
[208] K Ոսիսաբ և Ոոսէ
[209] Q նշանակի
[210] F խնկնիչք K խնքին
[211] DEFGHIKLMQRSTU Ի ԳՆ խորանն
[212] GM մերձ էր H մերձ ի գալուստն
[213] L Տեառն զիւռ. Քրիստոսի
[214] G հաւքն աքաղաղք
[215] BOS որ L ոյք
[216] P առաւաւտեան
[217] M դատարկ և
[218] FG զիւռ է
[219] AQ մարգարէական բանք
[220] AQ բաոիւք

էր[221] քաղցր բանք նոցա: Եւ արժանանին ներքուստ[222] ի վեր ձգանել[223] կոչան Մարիամ ի[224] յերկրէ բուսանել՝ քնքնալով մեզ քաղցր պտուղ[225] պՀիւրատուս: Եւ մին ազգապաշն հայի ի ժ խորանն, Յովհաննէս Մկրտիչն՝ կատարումն մարգարէիցն և սկիզբն[226] առաքելոցն: Տասներորդ[227] խորան է աւուրք եկեղեցի[228] ամենեքեան գարգարեալ[229] պայծառ կաթմբիւ: Եւ խաչն ի վերայ[230] անգանոյն: Ի սմա հաւքն՝ ձկնորք, որք են առաքեալքն, և[231] մրտմունքն՝ աւետարանիչքն, որք միջամուխ եղեն առատաձկին խորոցն: Գարանոցն ի միմեանս[232] որոնալ[233] պՀին և պՆոր Կտակարանացն միաբանութիւնն: Կարմիր բնութիւն և ոսկի, որք գմարգենոյ[234] պատմեն և պեղեցկացեալ[235] են[236] ոսկի՝ սրբութեամբ[237]:

Վասն պանագան հաւուց

Դարձեալ բազում հաւքն պանագան կերպիւ: Ոմանց կատուն յետս[238] պինդեանս[239] քորին, ապրինքն՝ պի ոմանք աչակերտացն[240] յետս չոգան, ասէին[241] իբրեւ է բանդ[242], ո՞ կարէ լանլ գմա: Կամ որպէս պՀանդիսանայն, նոյնպէս պանագետքն բարբառեցան: Իսկ ո-

---

[221] F ծաձկեալ է
[222] CDEFGOPRST ի ներքուստ
[223] M ձգեալ *այլ.* ձգտեալ
[224] B *այլ* ի
[225] T պտուղ քաղցր
[226] A *այլ* սկիզբն
[227] KQ տասն խորանն է L ժ խորանն աւուրք
[228] EK եկեղեցիս
[229] AKN *այլ* զարդարեալ
[230] E ի վեր
[231] HR *այլ* և
[232] AIQS ի միմեանց
[233] G ոլորեալք P ոլոր ոլոր *այլ.* ոլորեալ
[234] HR բանին *այլ.* Քրիստոսի
[235] K գեղեցկացեալն *այլ.* գեղեցկացեալ են
[236] S *այլ* են
[237] B սրբութեամբք
[238] CDFIOPS յետ L յետոյ *այլ.* յետս
[239] C գինքեանք D գինքեան
[240] DGHKLMPRST յաշակերտացն
[241] G յոգան ծարմնոյ խնամ տանելով. ասէին
[242] P բանդ արտ

մանք գոտան քոլնն, պի երկրաւորա խորհեցին[243], *որպէս Յուդա և յեւբիանանցին յոյովք: Իսկ ոմանք*[244], *պլուխն ի վեր պարզեալ*[245] *միայն, նոքա*[246] *են, որ*[247] *քողեալ են*[248] *գերկրաւորս, գերկնաւորն ևեթ*[249] *խորհին*[250], *ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Աստուծոյ: Իսկ ոմանք*[251] *յերկու կողմանէ՝ պլուխն ի ներքոյ*[252] *անզգեստ*[253] *անցուցեալ և բարձեալ*[254], *նշանակէ պ՚Ադամիտաս և պ՚Ոսոնեիտաս կամ պՀրէայս և պՀեթիանոս, որք*[255] *խոնարհեցուցին գպարտեցս իւրեանց ի ներքոյ լծին Աստուածանին: Իսկ կայ փոքրիկ հաւ մի*[256] *համակ ոսկի, կարմրակաւց, չուրջ ծառուքն*[257], *որ ի ճ խորանիս*[258], *նշանակէ գՀրեշտակս անապականս բնութեամբ, որ*[259] *եղեն ազատարարք*[260] *և աւետարերք մարդեղութեան և անապրեցութեան բանին*[261]: *Իսկ սեաւ*[262] *ագռաւն, պարծուցեալ գերծան*[263] *խորանէն յետս, նշանակէ գնաւաւ*[264] *ազգն*[265], *որ ոչ կալան հաղորդութիւն ընդ խորայէլեան*[266] *ազգին, որ*[267] *եղեն նախատարք Քրիստոսի կամ գԲագաամ մոգ*[268] *ուստ մարգարէ: Ունի և տասներորդ խո-*

---

[243] GM ևնք խորհեցան I խոնարհեցան տիս. խորհեցին
[244] DFGIS ոմանց
[245] BI պարզ տիս. պարզեալ
[246] L նոքա որ
[247] P որք
[248] BDFGILMPRTU քողեալ տիս. քողեալ են C քողեալ տիս գերկնաւորն
[249] H յիս ևնք
[250] E խորհիմն
[251] BIST ոմանց
[252] BCI ի ներքս
[253] CDFP յիս անզգեստն
[254] L դարձեալ տիս. բարձեալ
[255] DEILMORSTU որ
[256] BCDEFGKLMOPRSTU յիս մի
[257] BCGMPS գծառոքն
[258] AKNQ խորանան GM խորանն H խորանք R խորանին
[259] GM որք
[260] CDEHKRU ագռաւաւոր
[261] ANQR բանին Աստուծոյ
[262] K յիս սեաւ
[263] K գերիսա տիս. գերեսս
[264] K եսուա տիս. եսաւա
[265] C յազգն
[266] AKNQ Իսրայէղի HR իսրայէղեան
[267] G որք
[268] AK յիս մոգ

բանն[269] *պիտոիհուրդ վէրինն ելուսադչմի, որ, պայծառացեալ փառաւք, իջանէ յերկիր*[270]*, և*[271] *խաչն*[272] *առաջի լուսափայլեալ: Այլ և ի դէպ սիւնք խորանացն*[273] *ի սիպ մարգարէիցն և առաքելոցն այլ և ի նբիցսանցն.*[L3XXXII] *և պարճանչ խարիսխ*[274] *ժողովուրդքն*[273]*, սիւնք*[275] *իշխանքն, խոյակք*[276] *քահանայքն առաջ ի յերկրի*[274]*: Իսկ ի յերկինս*[275] *խարիսխ*[274] *լ-աւորք, և սիւնք*[276] *կ-աւորքն և խոյակք*[276] *ճ-աւորքն:*[L3XXXIII] *Իսկ գումբնին*[277] *առաջ գամարոյ ունին*[278] *գաւրինակ և յանկղեցիս, որք*[279] *մի քան զմի առաւել և նուազ են*[280] *պիտուքնամբ և մարգուքնամբ: Իսկ ի յերկինս*[281] *նոյնպէս պանապան փառաւորին: Իսկ փոկք*[282] *խորանին*[283] *ի վերուստ և ի ներքուստ խառնեն*[284] *ի մէջն, նշանակեն*[285] *զվերին և զստորին*[286] *անկղեցի, որ*[287] *մխաւորին*[288] *յարուքնամբն ի մի*[289] *միարանուքիւն*[290] *փառացն Քրիստոսի*[291]*:*

Դարճեալ վասն գունոցն և ծաղկանց[292]

---

269 C խորան
270 K երկիր
271 K յիր և
272 F վերինն ելուսադչմի, որ պայծառացեալ փառաւք, իջանէ յերկիր, և խաչն ψիս. առնի միայն և խաչն
273 BOST ժողովուրդն C ժողովրդեան U ժողովքն ψիս. ժողովուրդքն
274 BILPRSU ի յերկիր CDF ի երկիր K ի երկրի
275 AK յերկինս ψիս. ի յերկինս
276 GM սիւնք ψիս. և սիւնք
277 IS առնլելնին LO առնքնին T կումքնին ψիս. գումքնին
278 EK ունի
279 AIKNQ որ
280 L յիր են
281 BCK յերկինս ψիս. ի յերկինս
282 ALP փոքր ψիս. փոկք BIOST փոկ
283 AEFG խորանինն
284 BGDFGILMOPRSTU խառնեալ են
285 A նշանակէ
286 PU գաւորինս
287 BEHIKLORSTU որք
288 F միաւորի O միաբանին ψիս. միաւորին
289 BHIMOSTU յիր մի F և ի մի
290 ANQ փառաբանութիւն ψիս. միաբանութիւն G միաւորութիւն
291 ANQ Աստուծոյ ψիս. Քրիստոսի M Յիսուսի
292 H գունոց ծաղկանցն

*Իսկ Դ երանգ գունոցն ցուցանէ[293] գԴ ապտ ցանգ գրոց Աւետարանացն: Կապմիրն՝ գԺ գլխատրան[294], կանաչն[295] գվաան է՞ր գլխատրան[296], կապոյտն՝ գկիրակէիցն և գայլ պատկեր[297] աւետից, որ չինանցն[298] ընթերնուածք, իսկ սեաւն՝ գտանցն և գճապաղ ցանգն, իսկ ծիրանին[299] գատ ի[300] չորիցն՝ գլխագիրն[301] և փոխատուչն[302], որ նշանակէ գգուխն և գսկիզբն ամենեցուն Աւետեաց[303]: Իսկ ոսկին նշանակէ գանուտ և գանապական բանքն Տեառն ի սմա[304], որպէս ասաց[305] Երկինք և երկիր անցցեն[306] և բանք իմ ոչ[307] անցցեն:ՈՐՕՕՎ Այլ և յուսափայլէ[308] գհոգին և գմխա հաւատացելոց բանք Աւետարանին, որպէս ասաց՝ Որ հաւատայ յիս[309] ի խաւարի[310] մի՛ մնասցէ:ՈՐՕՕՎ Իսկ գժուարին[311] և մանուածոյ[312] չուանին՝ գգժուարին և գառանկատար իմաստս ի սմա[313]: Իսկ չուք ծայրիցն և գուռանուցն[314] նշանակէ գայժմու գիտութիւնս՝ ընդարատ և խրթին[315] ընդ հայելի աւրինակաւ[316]: Իսկ բացն և գարտացն՝ գհանդէր-

---

[293] AH նշանակէ և գունցաճէ
[294] O ի գլխաւորան
[295] L և կանաչց
[296] BC գլխաւորս *փխ.* գլխաւորն DEFHIKORSTU գլխաւորան է գլխաւոր են *փխ.* գլխաւորն
[297] K գպատկեր *փխ.* գայլ պատկեր
[298] BDMP չինացն *փխ.* չինանցն
[299] I *չիմ* իսկ սեաւն գտանցն և գճապաղ ցանգն
[300] BC *չիմ* ի
[301] G գլխադիրն
[302] BIOT առաջին *փխ.* առաջն S առաջնին
[303] BCDEFHMPRTU գԱստուած
[304] BCDFGHIOPRST որ ի սմա
[305] IS ասացաք T *չիմ* որպէս ասաց
[306] E երկիր և երկինք անցանեն DKMP անցանեն
[307] OT մի՛ *փխ.* ոչ
[308] HR յուսափայլեալ է
[309] T *չիմ* չիս
[310] BCDFIOPST ի խաւար
[311] L դժուարացն *փխ.* դժուարին
[312] H մանածոյ K մանուած
[313] FGM որ ի սմա
[314] AHLNQ *չիմ* և T գուռանցնուն
[315] K ծաղկիցն կար գուռանցոյն նշանակէ գայժմոյ գիտութիւնս ընդարատս իբր BCDGHOT իբր
[316] K աւրինակի

ձեռն[317], *որ գէմ*[318] *յանդիման է և յայտնի*[319]: *Իսկ Համայնիցն*[320] *ի միասին՝ ի գուարճութիւնն*[321] *տեսանելոց*[322], *զի բազում*[323] *են խաւսք*[324] *և բանք և գործք Տնաոն՝ գումարեալս*[325] *ի սմա՝ յուրախութիւն և ի գուարճութիւն*[326] *մտաց. Հաւատով հայեցողացն ի սա*[327], *զի ամենայն ինչ*[328] *յԱստուածն*[329] *է տպաւորեալ*[330] *ի խոր բանք*[331] *սոսա:*

Դարձեալ վասն[332] **խորանացն և**[333] **պանապան կենդանեաց և տնկոց**

Հարց[ումն]. *Զի՞նչ է՝ սկիզբ*[334] *Աստուածն պանապան խորանք*[335] *և կենդանիք և ծաղիկք նկարեալ է*[336]: *Պատասխանի*[337]. *Բազում է խորհուրդն. և ասեմ*[338] *Զ մտաւք: Նախ՝ զի Աստուածն*[339] *զբախտ է հոգեւոր, ձեռամբն Քրիստոսի*[340] *անկեալ ի մէջ եկեղեցւոյ: Եւ որպէս անց հրեշէն*[341] *սուրն և բոցն պահէր զճանա-*

---

[317] BEFGHIKMPRSTU գիտացեր՛ծելոյն CDL գիտացեր՛ծելոցն
[318] A *յիւր* որ ոչՀ
[319] K անդիման է յայտնի
[320] BCEFGHIKLMOPRS համայնցն
[321] F և գուարճութիւն
[322] IOST տեսանելեացս F ի տեսանելեաց
[323] CDFGMPU բազմանան *այլն.* բազում են E բազմազան *այլն.* բազում են B բազում բանք և խաւսք և գործք HKLR զի բազմազան բանք և խաւսք և գործք IOST զի բազում անբան (OT անբանք) և անխաւսք և գործք
[324] U բանք և խոսք
[325] I գումարեալ
[326] I և գուարճութիւն
[327] IS ի սմա *այլն.* ի սա
[328] BF ինչ որ AGHIOPU որ ինչ
[329] S յաւիտենին *այլն.* յԱստուածն
[330] BI տպաւորեալ է
[331] BFG ի խորանքս O ի խոյան
[332] K *յիւր* վասն
[333] Ի է *այլն.* և
[334] DGORT ի սկիզբն
[335] K խորանաւքն կենդանի
[336] BIST ծաղիկք որ նկարեալ է O որ նկարեալ են K ծաղիկ
[337] GIS *յիւր* Պատասխանի
[338] BIOST ասեմք
[339] D զԱստուածն *այլն.* զի Աստուածն
[340] AHKNQ Աստուծոյ *այլն.* Քրիստոսի
[341] IS բոցեղէն *այլն.* հրեղէն

*պարկեն վասն երկիւղի մտոգացն[342], ասաւ հեշտասեալ[343] գունով է պարզաբեալ. զի զիւրապէս[344] մտացն[345] ի սա[346], որք և կամեցին: Երկրորդ՝ խորանքն[347] հանգստեան[348] է ցոյցք և ծառքն՝ կնրակրոյ և ծաղիկք[349] հատոց[350], բնչունքն՝ ճայնի և գոյն[351] աչաց: ՃՀՀՀՎՐ Եւ այսպէս, անանուն պատա[352] պիմանալի հեշտութիւն և պատճառութիւն Աւետարանիս[353], գիտաւ ածեմք, զի երեխեսւթ անհնոյթն իմանի[354]: Երրորդ՝ որպէս հաստատութիւնդ, որ արուարքին գաւիթ է և սրահ[355] երկնից, այնպէս գարգարեալ է լուսատուաք[356], զի իմացուք, թէ առաւել գերազանց է[357] և պայծառ[358] վերին կողմն բնակութեան[359], որպէս գահոյք արքայից[360] քան գատարքին սրահն[361]: Այսպէս[362] և ի գեղեցկութենէ[363] արուարքին խորանացս գգերազանցութիւն Աւետարանիս[364] իմացի[365]: Չորրորդ՝ խորանքն[366] ասաւ[367] գկնքպարանք[368] բոլոր[369] աշխարհս[370]

---

[342] F ճառաց տես. ճառոյց
[343] K հրաշատեսիլ տես. հեշտատեսիլ
[344] AEHKNO դիւրաւ ճոգէ
[345] O ճոգէ
[346] F զի հեշտատեսիլ զի դիւրապէս ճոգեն ի սա
[347] ANQ խորանն
[348] FL հանգստեան են
[349] BCDEFGHKOST ծաղիկն տես. և ծաղիկք
[350] BCDEFGKOPRTO հոտոց
[351] K գոյն տես. և գոյն
[352] K գնուսա
[353] P տիւր Աւետարանիս
[354] P իմանին
[355] DFGKLMRTU գաւիթ և սրահ է BCFHP սրահ է IOS գաւիթ և սրահ
[356] BOS լուսաւորեղինեաւք տես. լուսաւորաւք
[357] PR տիւր է
[358] GHMR պայծառ է K գերազանց և պայծառ
[359] P բանակութեան
[360] AI արքային
[361] BCDILORSU սրահին
[362] K Այսպէս ի
[363] BC ի գեղեցկութեան
[364] AHLMOPRTU Աւետարանին
[365] ADKNPQ իմասցիս
[366] P խորանքս BCFIKMORST խորանքս այս
[367] DHU այս տես. աստ
[368] BCFK գկնքպարան DGIMORSTU կնքպարանս
[369] K տիւր բոլոր
[370] OPTU աշխարհի

ունին[371] *երկնի և երկրի, ծովու*[372] *և ցուցից*,[373] *և կենդանեաց*[374], *պոյն*[375] *ցուցանէ, քէ*[376] *Աւետարանս փրկութիւն է մարդկան և նորոգութիւն աշխարհի, զի որպէս ընդ մարդոյն պատատպարտեցան գլուխ գոլով և քաղաւոր, ընդ մարդոյն ապատեցան և փրկեցան: Հինգքերծդ՝ որպէս չորք*[377] *կենդանիքն*[378] *նշանակեն զ՚Ի աւետարանիչսն՝ մարդ, առեւծ, եզն, արծիւ*[379], *նոյնպէս ձկնաքաղք են առաքեալքն*[380], *աքաղաղ՝ մարգարէքն, կաքաւ*[381] *պատնէիկ կանայք զպատարագիալք*[382], *ագռաւիքն՝ որք*[383] *առին զՀոգին Սուրբ, որպէս Բեռելիէլ, Մոաէս և Հ ծերքն, ագռաւն՝ զնաաւ*[384] *և զԲաղամ*[385] *մոգ*[386], *սիրամարգքն*[387] *զհրնչտակաց*[388] *լուսաւոր և անարատ*[389] *բնութիւն նշանակէ, և այլքն նմանապէս*[390] *ցուցաւ*[391]: *Վեցերծդ՝ զանազան կենդանիքս այս զգանազան բարս նշանակեն մարդկան*[392]: *Եւ որպէս ասքս*[393] *արժանի*[394] *եղեն պրոշմիլ յԱւետարանն սուրբ, այսպէս և յամենայն ազգաց, որք հնազանդին Աւետարանին Քրիստոսի, արժանի են*[395] *նմա: Որ-*

---

[371] KP ունի
[372] BCDFGMOSTU *յիւ* ծովու ER և ծովու
[373] L *յիւ* ծովու և ցուցց
[374] F կենդանեաց *սիխ.* և կենդանեաց O և տնկոց *սիխ.* և կենդանեաց
[375] K զայս
[376] P *յիւ* pt
[377] K չորս
[378] F չորքոտանիքն *սիխ.* չորք կենդանիք
[379] B և արծիւն CEFHOPT արծուին GM արծուի IRSU և արծուին
[380] H առաքեալն
[381] G կաքաւք
[382] BCEFHIKLOPRSTU կանայքն զգաստացեալ
[383] S որ
[384] K զեսու *սիխ.* զԵսաւ
[385] BM բազում մոգ *սիխ.* զԲաղամ մոգ
[386] T *յիւ* որպէս Բեսելիէլ, Մովսէս և Հ ծերքն, ագռաւն զԵսաւ և զԲաղամ մոգ
[387] BCGHLOPRSU սիրամարգն K սիրամարքն T սիրամարգ
[388] E զհրեշտակս G զհրեշտակաց
[389] G անապական *սիխ.* անարատ M զանապական *սիխ.* անարատ
[390] BCDEFGIKLMRSU որպէս ցուցաւ O նոյնպէս որպէս *սիխ.* նմանապէս
[391] T *յիւ* և այլքն նմանապէս ցուցաւ
[392] AINQT մարդկան նշանակեն
[393] A *յիւ* ասքս H ասքս որ
[394] K արժանացան
[395] F արժանի եղեն *սիխ.* արժանի են

պէս[396] կատիկք են հնդկացիք և բարբարոսք. և առեւծ[397] պատառողքն, անասուն՝ անմխոքն, աւազապորիկքն՝ հզորտքն[398], ջրաձոյց[399] սիրտասէրքն[400], աւծ՝ խորագէսքն, կաքաւ[401] ննջապատրքն[402] և այլքն, որոց ամենեցուն[403] փրկութիւն եղեւ[404] Աւետարանաւն, LXXXVII որպէս ասէ Եսայի[405]. Եղեւ և առեւծ ի միասին հաբարակեցին: LXXXVIII

Դարձեալ տեսութիւն ի խորանացն՝ ցանգոյն[406] և գլխոյն[407], որ ի նոսա

Իսկ ի գլխաւորացոյն ցանգն[408] որոյ նշանիւ ասացաւ[409] ի վերոյ: Իսկ առաջնակս այս ո՛չ յամենն գլխի[410] լիապէս գտանի, այլ այլք յայլս և ոմանք յոմանս, այսինքն՝ զի ուր այս գլխաւորք[411] գտանին ի Մաթիկա. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է և ժ: Ընթնեակ և տասնեակ: Զի է են պատարանք մարդոյս: Ես ընթնեակ[412] կենաց վայելոյ[413] և ընթնեակ չնորհաց բնդունակ է: Ես ժ գտատնարանաւն աւրինացն[414], որ վասն մարդոյս: Իսկ ի Մարկոս[415] Զ գտանի, Ա, Բ, Դ[416], Զ[417], Ը, ժ: Հինգն նշանակէ գհինգ պատչաքիւնս[418] առեւծուն և Զ-ն՝ գկնդպանութիւն[419] նորին: Իսկ Ղու-

---

[396] AMNQ Եոյնպէս *տիս.* Որպէս
[397] IT առիւծ *տիս.* և առեւծ R և առեւծք
[398] E հպարտոն K հպարտացեալքն
[399] ANQ ջրեղէն անասունքն *տիս.* ջրասնոյց CEFHLPR ջրասնոյցք K *տիս* ջրասնոյց
[400] GM ախտասքերքն *տիս.* ախտասէրքն
[401] HLPS և կաքաւ
[402] DILU ննջգատուր(ն)
[403] F *տիս* ամենեցուն
[404] IOS եղեն
[405] K Եսայի ասէ
[406] IT ցանկոցն
[407] GLORT գլխոցն
[408] ANQ ցանգքն
[409] H ասաց
[410] L գլուխ
[411] H գլուխք *տիս.* գլխաւորք
[412] BCEHKLORT է-ընկի I եւ ընթնեկի
[413] S և ընթնեկի կենացավայելող U և ընթնեակ ի կենաց F վայելելով
[414] AEGIKNQ օրէնքն
[415] CDFK Իսկ Մարկոս
[416] AENQS Գ *տիս.* Դ
[417] F Դ *տիս.* Զ LP Գ, Դ, Զ
[418] BCIS գգայարանք OT գգայարանքս FP գգարարանացն GKMRU գգայարանս
[419] IS գնենգութիւն *տիս.* գկենդանութիւն

կաս է[420] ունի. Ա, Բ, Գ, Ե, Ը, Ք,[421] ժ:[422] Հինգն պե[423] պպայտարանացն և է, զի պատարագելի[424] է նգն: Իսկ Յովհաննէս ունի Ջ Ա, Գ[425], Դ[426], է[427], Ք, ժ: Յուցանէ զայն, որպէս Մարկոս: Իսկ առաջին Դ-ն և Գ-երբեակն ցուցանէ[428] պատաքեալան, զի Գ. Դ են նոքա: Ցած առաջին Դ-ն՝ զԴ Աւետարանն[429] և Գ երբեակն՝ զՔ գաս[430] հրեշտակացն, զի աւետարանելն մեզ ի հրեշտակաց և յառաքելոցն ատուածարանն նոքա: Իսկ զկնի ժ-երբեակն[431] ցուցանէ պատանարանեան Աւբինացն[432] է յանձնառական և է հրաժարական[433]: Իսկ տանեակն ի գլուխ ամենայնին՝ նչանակէ գամենակատար բնութիւն Աստուծոյ զեր ի վերոյ[434] ամենեցուն, զոր առաքեալք և մարգարէք աւետարանեցին մեզ: Եւ[435] Դ բաժին է գլխատոր ցանգս այս[436]. Ա[437] յոթս չորան[438], Բ[439] յոթս երկնն, Գ[440] յոթս[441] երկուն, Դ[442] յոթս[443] առանձինն: Եւ այս ցուցանէ զԴ Աւետարանն, որ զնոր աւրէնս՝ որ յառաքելոցն[444] և

---

[420] K է փխ. Ե
[421] BDEFG Ը, Ø փխ. Ø
[422] P յիւ Ա Բ Գ Ե Ը Ø ժ Ի Գ Դ Ե
[423] P Հինգերորդ
[424] BEIMOST պատարագելի է և սուրբ է CDGLPRU պատարագելի և սուրբ է H զի պատարագելի է, սուրբ է եգն K պատարագելի է եգն՝ սուրբ է
[425] AL Բ փխ. Գ IKNQ Բ, Գ
[426] L յիւ Դ
[427] OT Ե փխ. է
[428] L ցուցանեն
[429] G աւետարանիչս փխ. Աւետարանոն O աւետարանիչ փխ. Աւետարանոն L Աւետարանն
[430] LPT դաս
[431] BGHMOU Ե երրեակն CDFPST է երրեակն ER Ե երկեակն փխ. ժ երրեակն K է երկեակն փխ. ժ երրեակն
[432] AINQ Օրենքն
[433] L և հրաժարական
[434] F գեր ի գերոյ փխ. գեր ի վերո
[435] BEHIKLORSTU եւ զի
[436] Ը ցանկուածս DP ցանկացս փխ. ցանգս այս
[437] BCDOSTU յիւ Ա Ի փխ. Ա
[438] BCFOPSTU ի յոթս չորան D յոթս չորան
[439] BCDFIOSTU յիւ Բ
[440] BCDFOTU յիւ Գ Ի Ի փխ. Գ
[441] BCDFPSTU ի յոթս
[442] BCDFUOSTU յիւ Դ
[443] BCDFOPS ի յոթս
[444] H աւաքելոցն

պՀին աւրէնս՝ որ ի[445] մարդարէիցն, ի միասին ունին[446] գումարեալ[447] առ ի իւրատ մեզ: Իսկ այն[448], որ Դ֊ն յառաջ է՝ ի սիպ Աստուածոյ[449] և առաքելոցն և մարգարէիցն[449] և աւրինացն պիտի, այսինքն՝ զի առէ առաքեալ. Յառաջ քան զլինելն աշխարհի ընտրեաց զմեզ[LXXXIX]: Եւ քէ[450] գոյս եղ[451] Աստուած նկեղեցոջ[452], այս են[453]. նախ՝ պատարեալս, երկրորդ՝ զմարգարէս, երրորդ[454] զվարդապետս: Դարձեալ չրջէ զկարգն, զի[455] Դ֊ն միւռձ է առ մեզ, եւ[456] երրեակն՝ զկնի նորա և որ[457] ի կարգին է[458], միակն[459] ցուցանէ զընակեան աւրէնքն[460], որ առաւ նախնեացն. և[461] երկեակն՝ զբանական[462] աւրէնս[463], որ երկրորդեցաւ զկնի առաջնոյն, երրեակն՝ զգրաւորն[464], որ երրորդեցաւ զկնի երկրորդին, չորրորդն[465], յորս Դ֊ն[466], զնորս[467] և զԱւետարանս, որ չորրորդեցաւ[468] զկնի երրորդին: Եւ զի Գ երրեակն, որ է ի՛, նշանակ գրաւորականին անկատար և անկատարիցն առնել: Իսկ նորս Դ֊ն, որ ծնանի զի՛ կատարեալ և կատարելոցն տուեալ[469]: Դարձեալ առաջին Դ֊ն նշա-

---

[445] H յի՛ ի
[446] BCDEHIKMORS ունի
[447] O գուշակ տիս. գումարեալ
[448] I յի՛ այն
[449] BDEFGHLMOPRS և որ մարգարէիցն
[450] H եւ եթէ L յի՛ թէ
[451] AHLNQ եւտ տիս. եղ
[452] T յեկեղեցւոջ
[453] BCDEFHIKMOPRSTU յի՛ այս են
[454] EHKL յի՛ երրորդ զվարդապետս
[455] L զոր տիս. զի
[456] P յի՛ եւ
[457] BDEGO զկնի նորա և երկեակն զկնի նորա և որ U զկնի նորա և երկեակն նորա և որ HLMP եւ երրեակն զկնի նորա և երկեակն յետ նորա և որ K և երկեակ յետ նորա և որ P զկնի նորայ, երկեակն զկնի նորա և որ
[458] BCEHIRSTU յի՛ է
[459] GHKMR զի միակն
[460] DFGMP օրէնս
[461] G յի և
[462] BIO զբնական տիս. զբանական DEFGHKMPRU զբանականն տիս. զբանական աւրէնս
[463] BCST յի՛ աւրէնս DEFGHKMPRU զբանականն տիս. զբանական աւրէնս
[464] ANQ զգրաւորականն I զգրաւորն որ երկրորդեցաւ K զգրաւորն զի
[465] I չորան
[466] L յի՛ Դ֊ն
[467] K և նորս
[468] P դրոշմեցաւ տիս. չորրորդեցաւ
[469] BCEIKOST յի՛ Իսկ նորս Դ֊ն, որ ծնանի զժ կատարեալ և կատարելոցն տուեալ

նակէ[470] գՄաթէոս Հանդերձ երիւքն, երրնակն[471] գՄարկոս Հանդերձ երկոքուանքն, երկնակն[472] գՂուկաս՝ հանդերձ միւսովն, մեայնակն[473] գՅովհաննէս առանձինն և ոչ ոք գկնի նորա:

Եւ այլ ևս տեսուքիւնք. Զի Դ և Բ չինի ԺԳ, և վերջին միակ ժ ի վերայ՝ ԺԴ և ժ ևս, որ են յոլս երկուքն, չինի ԻԴ նչանակ[474] ԻԴ գլխաւոր աթաթածոց և ԻԴ մարգարէիցն, և ԻԴ այլուրենից երրայեցոցն[475] և այլն[XC]: Դարձեալ Դ և Բ և ժ[476], յոլս երկուքն[477], և վերջին ժ՝ չինի ԼԳ, ցուցանէ[478] գԼԳ ամք[479] կենաբարին, որ[480] ի վերայ երկրի և[481] ԼԳ ժամ[482] քարոզութիւնն ի գծոխս: Իսկ Ը ի Մաթէոս և Զ ի Մարկոս[483] և Է[484] Ղուկաս[485] և Զ Յովհաննէս[486] լինի[487] ԻԷ, ցուցանէ գԻԷ խորանս ցանգի խորանացն[488], որ ասէ յոլս չորան և Գ-ն և այլն գկնի:

Վասն վիրնակիւթիցն[489]. Իսկ ի սկիզբն ամենայն գրոց[490] վերոյ քան գվիրնագիրն[491] Գ Գ կնտ միատեսակ և հաւասարք[492] միմեանց չինին[493] պրոշմեալք[494]: Եւ այս[495] վասն երից. նախ՝

---

[470] B նշանակ փխ. նշանակէ
[471] F երկնակն փխ. երրեակն
[472] F երրեակն փխ. երկեակն
[473] AENPQ միանկն
[474] DP նշանակէ
[475] ANO յունաց փխ. երրայեցոցն
[476] CDEILPRU Դ, Ք և ժ
[477] BCFIMPRSTU երկուն
[478] B չիւք ԼԳ ցուցանէ DFGP որ չինի փխ. ցուցանէ
[479] ACN չիւք ամք ABHIKNOQST ամ
[480] F չիւք որ
[481] B եւ
[482] KS չիւք եւ զԼԳ ժամք TU եւ զԼԳ ժամ
[483] CDEFGHKLMPRU Մարկոս փխ. ի Մարկոս
[484] GIMU Ե փխ. Է
[485] BCIOS ի Ղուկաս
[486] T ի Յոհաննէս
[487] S որ լինի
[488] LRTU ցանկի խորանացս
[489] H վերնակնտին
[490] L գոից փխ. գրոց
[491] BI վերագիրն փխ. գվերնագիրն
[492] LO հաւասար
[493] ELRU լինի
[494] BCDEFGHKLMOPRSTU դրոշմեալ
[495] A այս է

ցուցանէ զԸրրորդութիւնն Սուրբ զեր ի վերոյ անցեալ քան զբնաւս, հաւատարք և մի բնութիւն[496]*: Երկրորդ՝ զի Գ ունի՝ սկիզբն*[497]*, մէջ*[498] *և վախճան. և Սուրբ Երրորդութիւն սկիզբն ամենից*[499] *և մէջ և վախճան բոլորիս: Երրորդ՝ նշանակէ զԸրրորդութիւնն*[500] *և*[501] *վերնագիրն՝ պատաքեալսն և զմարգարէսն, զի*[502] *ի*[503] *Սուրբ Երրորդութենէն Հոգւոյ*[504] *ամենայն իմաստութիւն և գիտութիւն*[505] *առ նոսա. և սկիզբն գրոց՝ գիտաւորեալ*[506] *քանս նոցա առ մեզ, զոր ընկալան*[507] *յերից միութենէն*[508]*: Այսքան վասն խորանացն և*[509] *ի ցանգ*[510] *Աւետարանին:*

---

[496] B միաբանութիւն *տիս.* մի բնութիւն
[497] K ի սկիզբն
[498] BCDFHIKLOPRTU և ճէջ
[499] BC ամենի U ամենայնիւ
[500] E երրորդութիւն Սուրբ
[501] I *յիս* և
[502] K գկնի *տիս.* զի
[503] H *յիս* ի
[504] BCDEFGKLMOPRSTU հնդոյ
[505] DFP *յիս* և գիտութիւն
[506] L գիտացեալ քանս
[507] K ընկալեալն
[508] F միտրութենէ
[509] C *յիս* և
[510] O և ցանկին P և ցանկն և Աւետարանին T և ցանկի

ԲՆԱԳԻՐ Ը
ՊԱՏՂԱՍ ՔԱՋ ԵՒ ԱՐԻ ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏՆ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ, ՈՐ ՆԱ ԱՏԿՆԵԱՑ ՁՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՍԱԲԱՐԲԱՌԱՑԱ Ի ՅԱՒԵՏԱՐԱՆԷՆ

Առաջին խորանն՝ համակ ծիրանի սիւնք և բոլորակք: Կանաչն գՀրեշտակաց անմահ[ու]թիւն ցուցանէ, և սիրամարգ[ք]ն՝ զառաւաւտեան ճառագուման Հր[ե]շտակաց և ... անաւ՝ զանկուման առաքելանացն[XCII]*: Ապառաժներքն՝ զի բարձրացեալ են գիտութեամբ և այլ գունքն զանազան՝ զգեղեցկութիւն Հրեշտակաց և անմահատեացս...*

Իսկ երկրորդ խորանս Հրեշտակաց փառքն և զանմահութիւն նշանակ[է], իսկ ծնօտ սիրամարգացն զանդանն ցուցանէ և զճառագուկ իմաստից [նոցա] ի անդանդն Աստուծոյ և [այլ] գոյնք՝ զմայել[չ]ութիւնք անմահատեաց խորանաց, զլուսե անանց՝ պիտոյիցդ չորեքկերպ[ի]ան կենդանեաց:

Երբորդ և չորրորդ խորանքս նշանակեն զդրախտ Ադամա, սիւնքն՝ զի ի չորից առաքեցան. անաւ գոյն՝ զմաչկեանկն Ադամա և կամ խորհուրդն Աստուծոյ, զի ծածկեցաւ ի նմանէ: Կապուտն՝ քէպէտ անգոյ ի փառացն, սակայն [բ]ոլոր աստուածայինն ընդ մնգ էր: Եւ այլ գոյնքն՝ զմայելչութիւն զդրախտին Ադամա, և մայմունքն, որ բմպրոնեալ կան զմոմքն, նշանակեն զմարմրուքն՝ զոմն սիրոյն Քրիստոսի այրեցան Հրով. քէ զամեն կարգաւ գրեմ նա քեզ[ի], չեն բոլոմանդակէր:

Հինգ և վեց խորանն, որ է տապան Նոյի և խորանն Աբրահամու, կարմիր գոյն արեան Որդոյն Աստուծոյ՝ որ Նոյ և Աբրահամ պատարագ մատուցին. մինչև ցայս խաչն ծածուկ էր և վեց[ոն] ի վերայ անդանդն յայտնեցո, զի Աբրահամ ի ծառն Մաքկա նոնա գխաչն Քրիստոսի: Ի սմա ծառք ձիթենիք՝ գերկար կնանա նախապատցն, գխոտ գայս և գլուսաւոր առաքինութիւն..., նոյնպէս և ծաղիկն չուշան, որ է Գ գոյն՝ սպիտակ, գեղին և կարմիր. սպիտակն գպարզ[գ]ութիւն մատացն նշանակէ և գեղին՝ գհամբերու-

քիւն վարուց և կարմիրն՝ պարիսքիւն վամառակաց]:

Ոսքն և ուքն խորան՝ Մոմախոն, կարմիրք՝ նուագ, անաւն և կապուտն՝ առաւել, զի առաւերակաս է Աբրէնք և արիւն անասնոց առկաս ինչ արբուքիւնք մարմնոյ. ի սմա հաւք աղօնիք [Հո]գոմն Աստուծոյ իմաստանացան, որպէս Ներսիխէ, Մոմախս և ծերքն. և չորս կաքաւն ի խորհուրդն [պող]նիկ կանացն էր՝ ի քամաք, Ռախաք, Հոսիք և Ներսարէ:

Ինն խորանն՝ տանձարն Մոզոմոնի, նուագնոյ անաւ գոյն, կապուտն և կարմիրն առաւել, [զ]ի մերձ է պարսատան Քրիստոսի: Ի սմա հաւք աքաղաղ հայի տասն խորանն՝ նշանակ մարգարէի: [Մ]ատք նոնննիք՝ բանք նոցա, որ բառիս ծածկեալ էր բանք նոցա, և հաւքն, որ պատրանս միմեանց [ոչո]ընալ՝ Հին և Նոր Կտակարանաց բերեն վկայութիւն, և ձկնաքաղք՝ նման առաքելոց:

Տասն խորանն՝ ևկեղեցի ամենևիմբ սուրբ, պարզարեալ. Եւ բազում հաւք պանդատն կերպիւք, զի մըրտմունք նման աւետարանչացն. ոմանք կատուն յետոյ գինքեանս քորեն, զի ոմանք աշակերտացն յետս դարձան. իսկ ոմանք գոտս քորեն, զի գերկրորդս խորհեցան՝ որպէս Յուդա: Իսկ որ գգլուխ ներքոյ սեղանոյն անցուցեալ, նման Կուռնելիոսի և Ղուկիանոսի, որ անցուցին գպարանոցս ի ներքոյ յԱծոյ Օնատրանին: Իսկ այլ հաւ, որ շուրջ գծառոմբ նման, իսկ անաւ ագռաւք գարձուցեալ գերեսս խորանին՝ նման նոսա ագռին և կամ Բաղամ առաւ մարգարէ[ին]: Զգլուխս ի վեր պարզեալ՝ նոքա են, որ քողեալ գերկրորս, գերկնաւորն խորհեցան:

ԲՆԱԳԻՐ Թ
ԱՅՍ Է ՍՈՒՐԲ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ԽՈՐԱՆԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆ

Առաջին խորանն՝ համակ ծիրան սխնդն և քոլոթակք և սիրամարք/պ/քն, որ նշանակեն գառատուտան ճանաչումն հրեշտակաց, կանանչն և այլ գունն՝ գանձագրչան կնանքն նոցա, և տարբն անաւ՝ գանկումն տգիտութենէ, և ծնօտքն՝ ի անգանայ Աստուծոյ գճաշակումն:

Եւ երկրորդ խորանն՝ ոսկիփնթիւռ սիրամարգացն՝ գմաքուր և գանապական քնութիւնս ցուցանէ: Եւ արմաւենիքն, գի բարձրացեալ են գխոստիմամբ, և գլուխ անանց՝ գխորհուրդ չորնկկնքոպեան աճուռնն ունի գորինակ:

Երրորդ և չորրորդ խորանքն նշանակեն գդրախտան Ադամայ. չորան՝ գի չորից տարերց է, անաւ գոյնն գմաշկնականն Ադամայ նշանակէ և խորհուրդն Աստուծոյ, գի ծանկեցաւ ի նմանէ. կապուտն՝ քէպէտ անկաք ի փառացն, սակայն նշոյլք աստուածային լինդ մնգ էր. և մայմունքն, որք ըմբռնելք կան գմանք, նշանակեն գմարտիրոսքն, որք վասն սիրոյն Քրիստոսի այրեցան հրով: Են և այլ ազգի ազգի գոյն/ք, որք նշանակեն գմայելչութիւնն գդրախտին Ադամայ:

Հինգ և վեց խորանն, որ է տապանն Նոյի և խորանն Աբրահամու, և կապմիքն՝ ի գոյն արեան Որդոյն Աստուծոյ, որ և Նոյ և Աբրահամ պատարագ մատուցին. մինչև ցայս ծածուկ էր Քրիստոսի: Եւ վեց խորանն ի վերս անգանոյն յայտնեցաւ, և չորս կաքաւքն՝ ի խորհուրդ պոռնիկ կանանցն — ի Թամար, Ռահաբ, Հոութ, Բեթսաբէ: Ի սմա ծառ ձիթենիք և այլ ազգի ազգի գոյն՝ խիտորհուրդ առքն անգանոյն:

Եօթն և ուխ խորանն՝ Մովսէսի, կապմիր՝ նուագն, անաւ և կապուտն՝ առաւել, գի ատենարկան էր Օրէնքն և արիւն անասնոց սակաւ ինչ արդեաքիւն էր մարմնոյ: Ի սմայ հաւք ձգնորք, որք են առաքեալք. և մրտմունք՝ աւետարանիչք, որք միջաբուխք եղեն աստուածային խորանացն, և ծագիկն՝ շուշան, որ է երեք

գոյն՝ սպիտակ, դեղին և կարմիր և այլ սպղպ սպղպ գոյն՝ զարդ խորանին Մոսէսի:

Ինն խորան՝ տասնգան Մոգոմոնի, նուագեալ անաւ գոյնն, կապուտն և կարմիրն՝ առաւել և այլ սպղպ սպղպ գոյն, զի մերձ է ի գալուստան Քրիստոսի: Ենն և այլ հաւք, որք պարտանացն գանգիտալ, զՀին և զնոր կտակարանացն քերէ զմիարանութիւնն, քանդանքն և տաքն կարմիր, զի զմարդեղութիւնն Քրիստոսի պատմեն:

Տասն խորանն՝ ակնեղեն Քրիստոսի, ամենևին պարզարեալ: Կանանչ և կարմիր և այլ գունս ի սմայ: Հաւք արագագքն՝ նշանակ մարգարէից, որք կանխաւ խոսեցան զծագումն առաւտեան լուսոյն, և ծառք նոնենիք՝ քանք մարգարէից, որք բանիւ ծածկեալ էր քանք նոցա: Զորք Աւետարանք ի բազում պատճառէ. չորքկերպական կենդանիք՝ մարդ, առիւծ, ցուլ, արծիւ, չորք նիւթք աշխարհիս՝ հող, ջուր, հուր, օդ՝ հանգստակք, անհաչտելիք և սիրելիք, անքակտելիք, չորք չորք գերազուսան, Երկրորդութեանն՝ Հայր, Որդի, Հոգի, չորք գետք, բղխեալ ի դրախտէն՝ Փեսոմն, Գեհոմն, Տիգրիս, Եւփրատես. չորս անկիւնա նա և նշիւրք տեղատոյն, չորք գէմք խաչին և այլ բազում պատճառս, յորս պարզափարթի չորքեանն աւետարանիչքս, զի քէպէս և բազում բանք ի սուսս, որ երևին ներհակք միմեանց, այլ քոջք, ճշմարիտք և յոյժ միաբանք միմեանց:

ԲՆԱԳԻՐ Ժ
ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑ

Առաջին խորան երիք սիւնով, և բոլորակքն և փոկքն միեղէն համակ ծիրանեզոյն յօրինեսցէ, որ գամէնակայ և պանապատ և գանմազգան քաղաւորութիւնն Ատուծոյ ցուցանէ:

Երկրորդ և երրորդ խորանքն՝ հրեշտակաց, առաւել կանաչօք նկարեսցէ և սեաւ գոյնն առկաս: Կանաչն գմշտակայ և գանմահ բնութիւնն նոցա նշանակէ, և սեաւն՝ գանհասութիւնն Ատուծոյ, որ ծածկեալ է ի նոցանէ: Եւ սիրամարգք միով խորանին և երկայն արմաւենիք պտղովք, և քոչունք ի ծառան համակ տակիւ և կարմրակատուցք՝ պատչպչա գաւա նոցուն նշանակէ. և երիք կամարօք խորանն՝ գանն գի պնդութիւնն երգին գիտելով գանձնաւորութիւնն Ատուծոյ:

Չորրորդ խորանն՝ գղրախտն Ադամայ՝ ի չորից տեառնց, ի կապուտայ և ի սեաւ գունոյ՝ ընդ խորանին միմեանսանակ իմն գունով: Եւ բաչ ընդարձակ ի ներքս կամարացն երեսեալ:

Հինգ և վեցերորդ խորանքս՝ նոյին և Աբրահամու, յաւելագոյն կարմիր. և սիւնքն՝ գոյնզգոյն: Եւ ծառք ձիթենիք և շուշան ծաղիկ երիք գոյն՝ սպիտակ, կարմիր և դեղին, և ագռաւ մի ի վերայ ձիթենւոյն՝ գիրեան յետս գարձուցանել ի խորանէն:

Եօթներորդ՝ Մովսէսի. կարմիրն տակաւ, կապոյտն և սեաւն՝ առաւել, սիւնքն կապոյտ, երկու եղջիւրք խորանին և ապառնիք կարմրակատուցք հանդէպ խորանին:

Ութներորդ՝ Մովսիսին ևս. կարմիրն տակաւ, կապոյտ և սեաւն շատ, երկու եղջիւրք խորանին և ապառնիք, յորոց ոմանք ի սեզպեան հային, և չորք կաքաւք նոյնպէս ընդ խորանն հային:

Իններորդ՝ Մատաննի. կարմիրն շատ, կապոյտն և սեաւն տակաւ: Սեղանն գաւառակ և ագռաւագք մարգարէք: Մին ագռաւագն ի խորանն նային: Ծառք նռնենիք ի վերն: Եւ արմաւենիք ի վարէն առ ի վեր բուսանելք, և երկու արծիւք:

Տասներորդ՝ եկեղեցի պայծառ, գարդարուն և կարմրով, խաչն

ի վերայ անդանոյն: Հաւք ձկնաքաղք, յորոց ոմանք պապրանոցան որոնայ ընդ մխմխանա, և ոմանք գնոյ ի յաքսապտան Հայքն և ոմանք ի անդանն Հայքն և ոմանք գոլեսիան ի ներքս անդանոյն անցուցանել, որպէս քէ կու քառնան գիտրանն: Եւ ոմանք ի մխմխանա Հայքն, և ոմանք՝ գլուխ ի վեր, և ոմանք գանձինս քերեն կտցովք, և ոմանք չեռս գարձուցանել գկտուցան՝ գրամական քերեն, և ոմանք՝ գոտան: Երկու արմատնի և ի վերայ ոտիւն՝ Համակ քառչունք, բաս այնմ արդարք որպէս գարմատնիս: Ծորանն՝ չորք անամբք. և ի մայմատն մերձ խորանին՝ չեկու կողմունքն: Եւ մրտմատնք ջրայինք և քերանք և ոտունքն կարմիր, որք և գմխմխանայքք պատուանալք գպապրանոցաք:

ԲՆԱԳԻՐ ԺԱ
ՎԱՍՆ ԽՈՐԱՆԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ

*Յաստուածդպրի արարածքս հատուածք են Բ, զի կէսք ի նոցանէ հարկաւորք են եւ կէսք վայելչութիւնք միայն են: Հարկաւորքն, առանց որ ոչ է հնար կեալ, որպէս տարեքք, եւ հաց, եւ ջուր, եւ անդեմք: Իսկ վայելչութիւնք են, որ ի զարդ եւ գեղեցկութիւն եւ յառաւել հանդիստ տուեալ են յամենատուտ արարածոյն Աստուծոյ, որպէս գինի եւ միրգ եւ ծաղիկք եւ համեմք եւ ամենայն գոյն ագնիւ եւ քաղցրախառնութիւն հատց եւ հոտ անոյշ, որ ի վա՛յելս ագայութեանց են հանգստեան ազգաւ: Այլ եւ մեծաշահ աւգուտ է ի տառայ՝ ոչ կարեւորս քեռնցնալս, յորժամ տգրաւք ամբարձցուք յիմանալի խոստացեալ պատրաստութիւնս, զոր ակն ոչ նտես, եւ ունկն ոչ լուաւ եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, որպէս գաստիարակէր Աստուած գառաւելեալն տգոյն գիտութիւն գեղեցկակազմ խորանաւն եւ գարդաչուք եւ հաչակելի տեսլեամբ եւ ոսկով եւ մարգարտով եւ պատուական ակամբք գամենայն փարթամս եւ զգանձամբս, զոր հրամա՛յնաց երիտասարդին գնուիրեցնան վաճառել եւ յերկինս գանձել: Ձայս նա՛յնպէսք յաւրինիչք Աւետարանիս, գեղեցկերանկ որակաւք նկարագրեցին զակիզբն եւ գնախադրութիւնս Մրտոյ Աւետարանիս, զի իցէ առ նախադրութիւնն փառագարդ եւ առատաձեռնագործ աւետաւոր գանձուցն, որ ի բանս Աւետարանացն գանձեալ են եւ հանգիստ հոգոյ ագայարանաց տեսանելի գունովս նկարուն խորհրդովք յորդորմամբ, առակաւոր իմաստիւքս խնդրելացուք գայն, ինչ որ ոչ երեւի աչաց. եւ քանզի իմաստունք էին եւ հոգելաչարժք նկարիչք Աւետարանիս, հանճարով գրոչմեցին ժ խորանս խորհրդաւորս, գիտելով թէ ժ են արարածք, է մոլորակք, Ա անեմոլար, որ լինի Լ, եւ Ա յաւելեալ ի խոնարհ եւ Ա Աստուծոյ բանն, որ վարէ գնոսայ: Եւ քանզի իմաստունքն՝ ժ առաքինութիւնք, որ գամենայն ինչ պատրաստեն. եւ ի մեզ ժ են՝ Ե գգայութիւնք՝ Ե հոգոյ, ժ են ամիսք ի տարին, իսկ Բ գուգաւորութիւն են գար-

նան եւ աչեան: Ա՛ բան Աբրհատն եւ Ա՛ փեղկ խորանին վկայութիւնն եւ ի Նորս՝ Ա՛ բան ազաւիթին Փրկչին, եւ տասն բան՝ Հաւատամքն բան նիկիականն սահմանին. եւ դարձեալ Բ–որդ եբկինք, որք Բ–րդ վարագուրսն ծածկին եւ Գ–րդ՝ ի ներքս հատատուածիւնք: Գ՝ դրսեան, Ե՝ տասնանկն, Զ՝ խորանն Աբրահամու, Է՝ խորանն Մուսէի, Ը՝ տանարն Սղոմոնի, Թ՝ Քրիստոսի հատատատ եկեղեցի, Ա՛ մարդկային բնութիւնս ի հանդերձելոյն, յորժամ ի բառնալ մեզաց սգնու. Էջր պրնութիւնս ուրախ եղեալ յարարածս՝ քան մարդարէին:

Արդ, առաջին խորանն ունի սիւնս ծիրանեաս, որ է նշանակ հատատատութեան էական սիմոնոյն Աստուծոյ արտաքոյ տարբերացս: Իսկ կամարն սու սիմատնակ՝ պանհատական խորս Աստուածութեան, իսկ կարմիր պիճեզոյնն՝ սրբինակ պՄիքիսեդէկ ի զէմս Քրիստոսի: Հատքն սիրամարդ եւ յոսկեփետուր՝ պանարատ բնութիւնս Հրեշտակաց, դարձեալ՝ նահապետացն ցոյցք, որ խորհրդոյն:

Բ խորանն չորք զեղատք նկարեալ՝ սու, կարմիր, կանաչ եւ կապուտակ, որ ն[կարէ] մարդկային մարմնին, որ չորիւք չարատրի եւ բաժանի բանիւ ի մարմնին եւ յոսկերս, յարիւնս եւ ի ջիղս՝ ի խորհուրդ Հրրորդութեանն եւ Որդոյ անատրէնութեանն: Եւ է այս խորանս սրբինակ մովիսականին պաշտաուե[նան]. եւ սիւնքն կապոյտք, բառխառն ոսոիւք՝ Հինգ մատամբ զարդարե[ա]լ ի խորհուրդ Աբրհատացն, որ յերկու Հնկնակս բաժանի: Իսկ ի ներքս կամարացն սուն հարատանս եւ կարմիրն նուագի, պի Հին Ա[բրհ]ատացն [նուագ]էր եւ փոքր ինչ կ[արէր] սրբուն [ան]բանիցն յայտնել մարդութեանն:

Իսկ Գ խորանն, նմանատակս զեղոյք զարդարեալ, ցուցանէ մեզ զկերպ աւետարանիչքն Համարարատաւ՝ զՄարկոս, զՄարկոս եւ զՂուկաս, որ հատատար զմարդկութեանն Տնառն խոստացան. եւ նկատէ զառուրս Յետուայ՝ որդու Նաւեա եւ զդատատորացն, որ զերկիրն աւետացս կամքին եւ մեզու բխիլ բաշխեցին որդոյն Խարակէի, որպէս այս Գ աւետարանիչքս ցուցին հատատացելոց զանդի ծնընդեան եւ մկրտութեանն Որդոյն Աստուծոյ եւ ջամբե-

յին գնացին Աբրինացն, զոր Քրխատոս ելից զքաջսքիւն քաղցր ընտ և անգրագետ վարդապետութեամբն: Ետս որում, հաւատ այս խորանի կաքաւք ի վերայ կամարացն, որք են նշանակք պատնիկ կանացն՝ Ռահարու և Քամարա, որք, մարգրեալք, նախամարդք փրկչին անուանեցան յաւետարանչացն, որ քարոզմանի՝ հարսնացեալ եկեղեցի հնիմանոտաց:

Իսկ Ի խորանն ցուցանէ գժամանակս մարգարէիցն, ետս որում հարսնառնու կարմիրն, զի յայտնէին մարգարէքն զփրկութիւնն, որ լինելոցն էր աշխատիւն Քրխատոսի. և հաւքն ագռաւացն յաղագս աւրինակի նոցա, քանզի որպէս նոքա ձայնեն ի գիշերի ագռնիով գգարուստ արնգակեան, այսպէս և մարգարէքն յանգիտութեան ժամանակի գուշակէին գերևումն իմանալի արնգակեանն արդարութեան:

Հինգերորդն և վեցերորդն՝ առաւել փարչէ գնդն. երկու կամարաւքն յաւրինակ աւրինակի գերկուս աւետարանիչս համարտարեալս՝ զՄատթէոս և զՂուկաս և առակի գժամանակս քարոզութեացն, յորոց գարմինն երևեցաւ Քրխատոս ըստ Մատթէ և Ղուկա պատմելոյն: Միւնք կամարացն վարդապետք, որք տպաւորին առաքինիքն ի քարոզութեացն՝ գմեռ եկեալ փրկութիւնն: Անգամն ի մէջ խորանացն մեռեալ և ամպաւք ծածկեալ վասն խորհրդոյն, որ ծածկեալ էր յաւետեանց և յարգացն: Զիմինիքն յաջմէ և յահեկէ անգանոյն կացեալ գերկու ժողովուրդսն նշանակէ, որ ի հրէից և ի հնիմանոտաց, զորս որդիս պարարտութեան անուանեալց հրեչտակն առ Զաքարիա մարգարէիս[XCII], և զի ձէից նեռեմ է լուսոյ ի խորհուրդ այնր լուսոյ, որ յաւետեանից արդարքն պայծառանանան:

Երեքերորդն և ութերորդն. անձն պակասի և կարմիրն բազմանայ, զի ի միջնեալ խորհուրդ խաչին առաւելանայր Աբրէնք: Այս խորան ձևակերպէ, որ առ մակարայեցւսքն էին ժամանակ, յորում յոյժ պատկեցան առաքինի մահուամբ ի վերս առաւետատուր Աբրինացն՝ գՔրխատոսին գուշակելով մահ: Ետս որում, անգամն ի մէջ կամարացն անմեռիք, զի արդեալ ժամանակս ինչ ի յԱնգիտութս ետս Աբրինացն հանել պատարագ ի անգանն: Եւ ի

շուշանքն մերձ կացնել անգանոյն՝ գառամբնութիւն արդարոցն Քրիստոսի ցուցանէ. գՅուզտա եւ զերզարոցն իւրեանց։[XCIII] Հասք ի վերս կամարացն ձկնաքարք՝ քանզի մերձենալու ժամանակ ձկնորսաց առաքելոցն, որ որսացին զմարդիկ ի պիջակենցաղ վարուց Բանին ուսկանաւս ի կեանսն յաւիտենական ցամաքուս վարիւք։

Իսկ ի խորանն երրորդին է կամարածն կարմիր, որ է ցոյցք պայառնան Տեառն մերոյ ժամանակին, որ ինձնական երանութեամբն նուրբ շաւիղս յաւքինաց նորոյ քաղանայութեանս, զորս ընդ կամարով ինկեցոյ հմուտ՝ կացուցանել արեան և մարմնոյ իւրոյ ապառաւորս։ Ըստ որում, ծառքն արժանիւք բառորուսս ի վեր բուսան[ա]լք, պի ճշմարտութիւնն յերկրէ բուսաւ առ վերին կարգս հրեշտակաց՝ ծայրարձակե[ա]լ կանաչագեղ ապաւթիւք եւ քաղցր պտղովք հիւց պտուղ հաւատոց, որովք յերկինս եղանեն հաւատացե[ա]լք։ Եւ երկու հղիւք անգանոյն գՄոսէսէ եւ գԱհարոնէ յայտնէ, որք առաքեալքն զիւրեանց ամպով ծածկեալ է տակաւին անաւրէնութիւնն Հրէաստան, իսկ հաւքն ապաւնիք կարմրակատուցք եւ կամբրատուներք խառնատառատարք մերձ ընդ մերձ աւետարանիչքն առքք, որոց բնութքն Բանին կենաց եւ ոտք աւետաւորք գինգկացան խորհրդով արեամբն Քրիստոսի, զոր պատմէին ընդալնալք գՄարդ Հոգին ի Վերնատանն եւ պէտպէս շնորհաւք գարդարեցին գեկեղեցի։ Եւ պի ոչ տիւք (առոյգ– Վ. Ղ.) ապաւնի, այլ կերպարան միոյն, պի որք ընդալան գՀոգին Մարդ, ոչ էին Հոգի, այլ՝ մարդիկ ընդունակ Հոգոյն։

Իսկ առանձրոյգ խորանն գհանդերձեալ աշխարհն եւ գմիւսանգամ գարուստն նշանակէ, ըստ որում, ծագկեալ է այս խորանն եւ ինքնափայլ, քան զայլսն ամենայն, պի ծագկեալ եւ գարդաչաւ է յարութիւնն Հաւատացելոց, յորում արդարքն, որպէս գարմանանայ, ծագկեցին, զոր եւս նշանակեն ծառքն նոնենիք, քանզի պտուղ արդարոցն, որ արդ գաւն եւ գաւթիւք վարիւք ծածկե[ա]լ, յայնժամ յայտնի քաղցրութեամբ պտղոյն անմահութեանն։

Եւ գայս ամենայն հաւատալ մեզ խաչն, որ ծածկարար յառաջի խորանին առ ակաւ ակաւ յայտնէր եւ բարձրանայր։ Եւ այժմ է

կանգնեալ ի վերա բարձրութեան կամարին, զի գայոց է նայ ընդ ամպս երկնից ահաւոր փառաւք փայլակնաթորթորք ճառագայթիւք՝ ի պարծանս հաւատացելոց եւ յամաւթ անհաւատիցն: Եւ որ գինի կամիցի ինկեցի երփներին զարդիւք եւ ծաղկեալ փառաւք առատաձատանակ ճոխութեամբ ընդունի զրնակիչն իւր եւ զահաւոր գրեթին գՔրիստոս եւ անմատոյց լուսով պատկեալ կա եւ մնայ յաւիտեան, որ եւ անեղականն ողորմութեամբ եւ անապատմելի սիրով իւրով Քրիստոս մարդ արարեալ ինքեան ստեղծին:

Արդ, գոյգն ինչ կրտսերագոյն քան զառաքեալսն գտան արքն այնոքիկ, որք խնամ տարան եւ պատանասիրեալ ընկեցին գԱնատրանս եւ զառաքեալն, այլ եւ գԳործս առաքելոցն՝ ի ձեռն ուսումնասէր եւ առաքինասէր քարոզ իւրեանց, առ որոց այսոքիկ՝ Ամոն, Եմեսիբէ, Կարպիանոս, Եւքտոս Ալեքսանդրացի[XCIV] յաղագս չարաչուչատ ազանդոյն Արտեմոնի[XCV], որ ջանայր քակտեցանել զյոյս հաւատոյ եւ ծածկեալ գնչմարիտ գիտութիւնն ի մարդկանէ՝ որպէս ասեմք յառ վայր մի: Այլ յայտնեցաւ ի ձեռն սրանցս այսոցիկ հոգեւորաց, որ քաջում աշխատութեամբ կնիք նոցա քան քուանդան համարս ի վերա առաւաձա[յ]ին սահմանադրական հրամանացն գմարգարէական գիտութիւնն, զպրութիւն եւ զանաճառս գրոց մատեանցին, զի կացցէ եւ մնացէ եւ պահեցի գանձ անկորստանելի ի հոգեզգեստ քրիստոնէից աւանդ հաւատոյս անեղական: Արդ, Կարպիանոս նախնկոպոս գրեաց առ Եւսեբէ զնաս խնդրոյ, եւ նա գրեաց պատասխանի, քէ Ամոնի Ալեքսանդրացի հոգացեալ: Բայց զչորս Աւետարանն նա սորա գհամարտարտաս, Մաթէոս յերից անդ քարոզեց եւ չատ կարգի երիցն ապակարգեցաւ: Ապա ինքն՝ Եւսեբէ, բաս իւրում խոհեմութեան զամենայն նոցոյն ի կարգի իւրեանց առանձինն խորան կարկեաց, զոր չորքն միաբան խառնեցան. եւ առանձինն՝ յոյս երկուքն. եւ որիչ, յոյս երեքն. եւ այլ զարձեալ՝ յոյս առանձինն իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ խառնեցան ասելի, քան զրնկերս իւրեանց՝ զբանիս քաղց համարոյ առընթեր անցեալ, զիւրաքանչիւրսն արարեալ կամեցողացն անաչխատ միաձայնութեամբ ամենայնիւ ի փառս Աստուծոյ:

ԲՆԱԳԻՐ ԺԲ
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՉԻԳ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ
ՈՏԱՆԱՒՈՐ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑ

Ազգիս Հայոց քրիստոնեին
կրկին քառակ՛ւ նրկհարիւրին,
եւ քառասուն եւրկու (1623) ամին
պրնցաւ պզանձա առաւաժային,
Աւետարան խորհրդով լին,
պլուխք չորրորդ, զոր կարգեցին
առքր առաքեալքն անեղ Բանին՝
քան Առքր Հոգւոյն քաղցր հրամանին:
Նախ Մատթէոս՝ նրգ հոգելին,
առաւ՝ Մարկոս պատուար բնաին,
յետոյ Ղուկասըն յարուքիւն
Հուսկ Յովհաննէս հնագանդ հոգին:
Քառակերպեան առքր աքոռին
նոքա հանդոյն ամենեքին,
մարդ և առեւծ, ցուլ՛ւ արծուին
հանգիստ կամաց Տեառն արարչին:
Մարդն քառակ Մատթէոսին,
առեւծն արի տիպ Մարկոսին,
Ղուկաս հնրկոզ նրման նգին,
Յովհան արագող յանկ արծուին:
Դարձեալ չորրորդ գնան նգէմին,
որ ի պրախտէն անհատ բղխին,
Փիւռն, Գնհոն ընդ Տիգրիսին
և Եփրատէսըն սատկապին:
Վնհոտս նման Մատթէոսին,
Ջնհոն բազատատ առքր Մարկոսին.
Դիկեաթ քոմբատըն Ղուկասին
և Եփրատէսն Յովհաննիսին:

Այլ և չորրորդ կողմ աշխարհի
ընդ չորս ստղոյ նզովանակին,
քանզի նխեքեցաւ, որ յաշխարհի,
ի պէտ ոտից սրինակին:
Թարձեալ չորրորդ վարք մարմնոյին՝
արիւքիւն ընդ խոհէմին,
արգասրութիւն ընդ ողջախոհին,
ապա պատկան ամենեքեան:
Իսկ քառանկիւն քեռ սուրբ խաչին
յար և նման ամենեքեան,
քանզի խաչեալ Աստուածորդին
անմեղնեալն կացեալ ի սմին:
Թարձեալ խորհուրդ կայ ատ խորին,
զոր ցուցանէ մեծին Եւանգելին.
համաբարբառ զոյգ խորանին,
գնդեցկապէս կարգեալ ի սմին[XCVI]:
Ցառաջ խորանն առաւաւծայրն,
նզովականաց անմատչելին,
նրանկ և զոյնն ծիրանին
ամենատկալ քաղաւորին:
Եւ բոլոր փոկք անմաղճանին
ամենատպար մեծ արքային,
և երեք սիւնն երրեակ անձինն
մի ակրութիեան առաւաւծային:
Ընկղոյզ խորանն և երրորդին
համակ կանաչ ամենեքեան՝
զգհրեշտակաց կենաւրս անմահսն,
զոր ցուցանէ անմաղճանին:
Գլուխ և արտաւն սիրամարգին
տանձիենատուր զոյնզգուշին,
զանապականն բնութիւն նոցին
և հանապաւսմն առաւաւտին:
Իսկ գունով սեաւ երկաւ տարին,

զի տրամուքիւն ունին կրկին.
մինչև մարդկան ձեռաւորին
և մինն ի առաքանկեալ գասին:
Այլև ծնաւն ի անզանին
իմաստասիրեան աւուրք հաշտկին.
որպէս քնարեալքն աստուածային
անզանոյ Տեառն միշտ հարտկին:
Դարձեալ աւուրք արմատներին
ըզբարձրացեալ փառքն նոցին
և որ կրկնեալ են ի առաքին
և գմեռքինա յոտատորին:
Զորրորդ խորանն՝ գրաթոռ նզէմին,
չորս սիւնքն տիպ չորս առաքելին,
անատ գոյն՝ մաչկեամբ նախնի մարդին
և կամ խորհուրդն ծածկեալ խորին:
Հինգ խորանն է առաքան նոցին
և վեցերորդն՝ Աբրահամին.
կարմիրն՝ արեան Քննատարին,
գոր պատարագ նոցունց ցուցին:
Մինչև ցայս վայր խաչն էր ծածուկ
մէջ խորանացն ամենեքեան.
այս յայտնեցաւ Աբրահամին
ի Մարմկայ գեղեամն խոյին:
Այլև ի սմաչ ծառք ձիթենիին
նահապետացն յերկար ամին
և գլուսաւոր վարս նոցին
առաք առանկեալ նշանակին:
Նոյնպէս երրորդ գոյն շուշանին,
սպիտակն՝ ըզպարզ միտքս նոցին,
գհամբերութիւնն վարուց՝ գեղին
և կարմրութիւնն՝ քաջ և արին:
Ելեմն է խորանն Մովսէսին,
գոր առաւր արքոց առնայնէին.

ուքըն՝ խոթանըն արտաքին
միշտ քամուքիւն հրէից ազգին:
Կարմիրըն նուազ քան Աբրինին,
կապոյտն և սեաւն՝ յիւ՛ր տանքիւրնին.
այլև արիւն անատնայրին
առաջ մաքրուքիւնս մարմնոյ նոցին:
Իակ ազատնիքն յիւ՛ր խոթանին
տիպ իմաստնոցն Իսրայէլին,
Մովսէս, Յեսու և ծերքն հին,
Բնաւիրէլ ընդ Եզրային[XCVII]*:*
Եւ չորս կաքաւքն յուր խոթանին՝
պատնիկ կանոցն աւրինադին,
որ է Քրամար ընդ Խախտային,
Հրուտ և մայրն Մորմոնին:
Ի ամայ անդանն նորընդրային,
տիպ Մովսէսի՛ւ Ահարոնին.
առքայ խնիքիկիչք չար քաղնամոյն
և պատրուքիւնք Իսրայէլին:
Ինքն խոթան Մորմոնին,
տաճար փառաց Հին Աբրինին,
նուազ կապոյտն քնդ սեաւ պոշնին,
պայծառացեալ երփնըն կարմրին,
քանզի պայուտատ կենարարին
ինդձեալ առ պուրըս սեաւնին,
վասն այնորիկ պոշն կարմրըրին
յանձնառութիւն պրոշմէին:
Հաւքն ազատազ ի տամայ պրին,
որ տեսանողք նշանակին,
որք կանխատես՝ մեզ պատմեցին
պծատումն լուսոյ առաւտուին:
Մինչ ազատազն, որ է յետին,
Նկատող մտաւք տաս խոթանին.
տա՛ Ամէհանէս մեծ ամբոխին

և ձեռնադրող Աստուած Բանին:
Իսկ տասն խորանն գնդացկապին
Համաքաոտակ նոր Սիոնին.
պայծառ կարմիրն ամենևքին,
խաչն ի վերայ տուրբ անգանին:
Ի ամայ ձկնորս հաւքն առաձգին
առաքելոցըն բազպատին,
և մրատրմուռք միջամուխին՝
քարոզք խորոցն աստուածայնին:
Շնչտնալք ի մի պարտնոցին՝
ըզՀին ի Նոր Կտակարանին:
Կարմիր բերան և ոտք նոցին՝
զմարդեղութիւն պատմեն Բանին:
Խարճալ քաղում հաւքն առաձգին,
զոր ցուցանէ աստ ի չարին.
ամանք կոցով գլխատյս քորեն,
սիպ չիտա չոգնալ աշակերտին:
Ամանք ի վայր գոտալն քորեն,
որք գնդկրատորս ևեմի խորհին.
ամանք զգլուխն ի վեր պարզեն,
զի գնդկրատորս արհամարհեն:
Ակլև ամանք երկու կողմին
ը[գ]ուրք անգանեն բարձնալ յուսին՝
Նշան հրէից հեթանոսին
կամ Մահմետիլեայ Ղուռնկիանին:
Որք ըզլուժ նոր պատուիրանին
ի յուսս բարձնալ չիտա վերնատանին,
չարչարանաւք խրիմանց մարմնին,
միշտ ընդ նմին քաղաքացին:
Ակլև վտրիկ ոսկի հաւին
շուրջ գնատոմք ի խորանին.
սիպ հրեշտակացն, որ անմարմին,
առնատրնքք մարդկան ազգին:

Իսկ անաւ ագռաւն գերեան ի չեռ
Նշանակէ գազգն Նաւսին[XCVIII],
որ ոչ կալան հազարդուքիւն
քնոջ Յակոբայ Իսրայէլին:
Կամ քգիաղամ առաւ տեսողին,
որ էր որդի Նայքէմրին,
քէպէտ աւրհնէր փոխան նզովին,
ոչինչ աւգտէր Իսրայէլին:
Ելնէ և ծ խորանն խորին
խորհուրդ վներին մեծ Սիոնին,
որ գարդարեալ փառաւք կըրկին
նախ իջանէ յերկիր առորին:
Գաան և չորս սիւնք խորանին
տիպ երիցանց աշակնտորին,
խարիսխ ժողովք սիւնք իշխանին,
խոհակքն առւրք քահանային:
Դարձեալ յերկինս տիպ խաչվախին,
երեանաւորքն որք վատառակին,
սիւնքն վաթիառն, խոհակքն հարիւ՛ր,
գլամբիճայարկք ամպոյ նմանին:
Որպէս յերկրի ևկեղեցին
իմաստութեամբ և առւրք արտին,
առաքելուն և նոտագին,
նոյնպէս յերկինս զանազանին:
Իսկ և վտակքրըն խորանին
վերուստ ի վայր մեջքն խառնին.
Նշան վերին և ըստորին
ևկեղեցոյ, որք միասցին:
Այս մեկնութիւնս ծ խորանին
Համառօտագնից առւրք քարոզին,
չորրորդ գլխոց Համակարգին,
ըստ Ըւսանելոս մեծ պատմագրին:
Որ ոգորմի Տէրն ամենի

Հոգով տղին առացողի,
խօջայ Մաֆթար Ջուղայեցոյն,
որ է որդի Ղալանդարին:
Ես առաւել Եպիփանին,
որ ամուսին է Մաֆթարին,
առ յիշատակ անջնջելի
բարի գաւակ հոգով նոցին:
Յորժամ որ գայ Տէրն երկնային
անճառ փառաւք իւր հայրենին,
նառի յաթոռ գառաւատանին,
առնել դիւան մարդկան ազգին:
Յայնժամ աչօքն քաղցրագին
նայի սիրով յանձն տացին
և բարեաւոմն աստուածային
կոչէ ի միւր ընդ հաստատութին:
Յառնէ ի գառն աջակողմին,
լսել տացէ գմայնն երանին,
եթէ ինձ որ աւրհնալք Հաւր իմ
ժառանգիցէք զանճառ բարին:
Ընդ արգարոց տուրք երամին
կամարարացն իմ Հրամանին
միանիցէք զարքայութիւն
միշտ անապատ յաւիտեանին:
Այլև ծնաւղքն Մաֆթարին
ընդ Ղալանդարն ահեղ միբին,
ծագկեալ որդիք և գաւառք նոցին
կենան անմոռն և ոչ առանին:
Յառաջ Ղազարն անդրանկածին
և յետ նորա Աղաւային,
իսկ Աւետիկ կրտսեր որդին
առքողք մնան [Հ]ատրիկ չարին:
Ասացէն ամօք յոյժ յերկարին
միմեանց զորդիս որպէս տեսանին,

խաղաղական կենաց վարին,
Հոգով, մարմնով միով աւրն յետին:
Եւ յետ ատեանց մարմնականին
ընդ Հոգևորս ընդառնացին
միով յուսոյ առապատին
ընդ աւրէր կուսանան արժանացին:
Իսկ ես նուաստ անձն եղկելի,
Ձիք Սահփանոս մեզաց պարի,
անուն ունիմ քահանայի,
բայց գործով եմ յոյժ ապտակի:
Որպէս ատտաքն ատտայեն,
որ որս անէ նա ժողկի,
տալեալ ի յոյզ իւր կերակրի,
բայց պիծակաց նայ պատառի:
Այսպէս և ես նոյն աւրինի
կամիմ որսալ ինձ յապկի,
բայց քշնամին, որ ի գազանի,
պիս պատառէ անբաժնի:
Արդ, Տէր Աստուած ամենայնի,
Յիսուս Քրիստոս որդի Դաւթի,
մի մատնէր պիս չար տանջողի
յաւուրն ահեղ անեղնկի:

ԲՆԱԳԻՐ ԺԹ
ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԷՍԻ ԿԼԱՅԵՑԻՈՑ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԼՈՑՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՐԱՐԵԱԼ ՊԱՏՃԱՌ Ժ ԽՈՐԱՆԱՑ ՍՈՒՐԲ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ՝ ՎԱՍՆ ԳՈՒՆՈՑՆ ԵՐԱՆԳՈՑ ԵՒ ՋԱՆԱՉԱՆ ՀԱՒՈՒՑՆ ԵՒ ՍԵՂԱՆՈՅՆ ԵՒ ԽԱՉԻՑՆ

Առաջին խորանն, չորս պեղատքն՝ կապուտակ, ծիրանի, կարմիր և ապխտակ, պատաջին խորանին բնիկ գնամանութիւնն՝ ի տիպ չորս տարերացս: Եւ սիւնքն ծիրանիք պճասատատութիւնն առաջին յուսոյ՝ էանգան սքեռտոյն արտաքոյ տարերցս: Եւ Հաւքն սիրամարգ ի վերայ կամարին՝ գՀին աւրինացն՝ արտաքոյ նկնդնցւոյ մարմնաւոր պահեստանաւք, չիատանելով ի նոր խորհուրդս նկնդնցւոյ: Ապա երկրորդ խորանն Համապատիւ նմին, չորս պեղօք գարդարեալ՝ ի ներքոյ ունելով զանեւագնդն, գիմակական գոյութիւնն ցուցանէ և գոտկականն, գզարդան խորանին և նրբագոյն վանս առաջին տեսողացն: Ընդոյ վերայ գկարմիրն կամարաձեւեալ վանս արեան գոհիցն պատարագացն ի խնդիր Աստուծոյ նչոդացն: Իսկ միջոցն կապուտակ նկարէն երփն երփն առանձնակի գրաւքն վանս մարմնաւոր գնացից գՀոգեղէն նկարագրելով: Իսկ ոսկեգոյն կամարն գքահանայականն ունի գխորհուրդ ի միջի կացեալ: Իսկ կարմիրն գինէգոյն վանս գմիչքիսանգէլին բնելով գխորհուրդ ի գՀմա Վերխաւսի: Իսկ վերնայարկ սեամն չայնատարած կարմրով իրրեւ ամպաւք ծածկեալ ունի գխորհուրդ աստուածայայտ անապրնութեանն Վերխաւսի:

Իսկ երրորդ խորանն նմանապէս գեղատքն ի խորհուրդ աստուածայայտնութեանն նկնդնոյ մարմնով, սկիզբն առնու առաջիկայ խորանն, Գ. Գ. գոյնն, մի՛ քան մի կամարն, գմիսանական ներքոգութեանն արտայայտելով, յորոց վերայ կամարացն անգամն քացախաւոն Հրոյն և ի վերայ նորա ամպն, վանս գի ծածկեալ էր իրրեւ պատրուակաւ խորհուրդն Վերխաւսի: Իսկ Հաւքն աքաղաղք ի խորանն Հայելով, ի անապրնութիւնն և ի խաչն Վերխաւսի, որ-

*պէս և աքսորեալք ի մէջ մայրենեացն ճոխք և ահարկուք և հրամանատուք են համարձակք: Իսկ չորրորդ խորանն յայտնէ զդէմս եկեղեցւոյ Ի դիզօքն, համաբարբառ պատմութեամբ, միակարգ բանիւք և գանազան համարիւքն և կամարուքն, ունելով ի մէջ կամարացն պիտոյն: Իսկ Ի ազատանկերպ հասքն հայելով ի նմա ի մէջ կամարացն, իբր ոչ միմ առօդ ազատնիք, այլ նմանութիւն, վասն զի որք առին զՀոգին Սուրբ, ոչ նման Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակ Հոգւոյն Սրբոյ: Իսկ արտաքին տեսակն նրբագոյն է՝ վասն զի նա խաւարչացաւ Հին աւրէնքն, որ էր առուանր առ ի լինելոյ մաքրութիւնն կարմիր արեամբն Քրիստոսի, որ ի խաչին: Նոյնպէս և անզգայն գմիին խաւարն Հրաշուցեալ անապ և գրոցն պայծառացուցեալ իմացականապէս, զոր Քրիստոս արկանէ: Իսկ եղջիւր կամարացն անգէն ի վերայ Հոյակացն (խոյակացն — Վ.Դ.) զոյգ առ միմեանս, կարմիր և կապոյտ խարխնալ, և ե մասամբ խապխապատանալք միրգընգմիրգ, գՀինգ պատգամանն և գՀինգ բանս Աւրինաց առխատակացն նշանակէ, Ի միայն յինելով, զոր Ամբակում ցուցանէ: Իսկ արմատներին, ի առորուստ վերարտանալ, վասն զի յերկրէ ատոք ճշտութիւն քառատ, մերձենալով առ ի վերին կարգան կանաչացեալ արգարութեամբ՝ որպէս և գրեալ է: Իսկ երկու հասքն, կարմրակատուցք և կարմրատատունք, որպէս առաջին խորանին ապատատուրքն, որ քէպէտ և մարմնով մեկուսի էին նոր խորհրդոյս, այլ ճայնիւ և բանիւ գնոյն բերէին գխորհուրդս:

Իսկ ե խորանն գնոյն բերէ գխորհուրդ, գի առուերն պակասի և կարմիրն պայծառանայ և չուչանն ծաղկի, վասն զի խաչն մերձացաւ և գուշակք Յարութեան Տեառն: Եւ Քրիստոս յայտնեալ իւր արեամբն և փրկութիւնն հնձանատաց: Այլ գնահս քոգն ի վերայ կայ, որ գմարգարէականն նշանակէ գխորհուրդ: Վասն որոյ Ի միայն, իբրև մարգկան, և քահանայական: Իսկ նռնենիքն, որ առեղունք նրեալ ի միում փնջի, աւրինակէ գՀինն առ Նորս խորանաւն և Գատկապատանեաւն, և գառն կեղեւովն գթացցութիւնն պաղոյն և գպեղեցկութիւնն ի ներքս ամանելով: Իսկ եղջիւրքն մերձ առ վերին անգան խորանին՝ գմատեան և գհատոնի բերեն գխորհուրդ, որպէս ի միւսում կանոնին պատմեմք:

Եւ կարաւքն առ պռանիկան հայիւն՝ առ Մարիամ և Մարթա: Իսկ ձկնարկուքն ձայնիւս որսորդութեամբ ի ջուրսն գՀոգւոյն Սրբոյ գառատութիւնն և գառաքառնութիւնն մարգարէիցն չնորհաց՝ ի յառս աւետարանչացն նայիլով: Իսկ պարսպովքն ամենայն փնտրովն գարգարիալ, զոմն զի Հոգւոյն արժանաւորքն նահ գանձինս իւրեանց մարթեն: Իսկ վեցերորդ և Ը երորդ խորանն, սեաւն նւագեալ և կարմիրն հատատցեալ՝ գՀին քահանայութիւնն ցուցանէ, որ նըւագեալ ընդ կամարաւ եմուտ: Իսկ Ը երորդն և իններորդն և տասներորդն համագոյդ միմեանց և համագարդեալք Հնոմն և Նորոմ, ի խաչն և ի խաչեալն, յառաքեալսն և ի մարգարէսն առ նոր կառարեալ ի փառս ամենատուրք Երրորդութեան, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[i] Ներկայիս մատենագ բառակապակցության փոխարեն այլ ձեռագրեր տալիս են գերկնային մատենագ: Դա թերևս խմբագրական ուղղում է, քանի որ երկնային նշանակությունները ավելի տրամաբանական է թվում (դրանք կլինեն ոլորտներ, հրեշտակներ, դասեր և այլն):

[ii] Սի շարք ձեռագրեր յունեն «յառաջնմէ կանոնէն մինչեւ ցտասներորդն, արիւնաներկ կարմրաւոք»: Յատուկենտ ձեռագրեր էլ «կարմրաւոք» բառի փոխարեն տալիս են «կամարաւոք» հաջորդ «խորանացոյ» բառը փոխարինելով «խոյակացոյ» բառով. Այսպիսով ստացվում է «սկսեալ յառաջնմէ կանոնէն մինչեւ ցտասներորդն, արիւնաներկեալ կամարաւոքն սեանցն և խոյակացոյ» («... սկսած առաջին կանոնից մինչև տասներորդը, սյուների և խոյակների արյունաներկված կամարներով»):

[iii] Առաջին խորանը, յորս «ոեղով» նկարված, ունի առաջին (Մովսեսի կառուցած) խորանի քառանյութ խորհուրդը: Ստեփանոս Սյունեցին գույների և անտիկ փիլիսոփայության մեջ ընդունված յորս տարրերի խորհրդաշնչական հարաբերակցության համակարգը փոխառել է անտիկ ոսկյալ փիլիսոփա Փիլոն Եբրայեցու կամ Նիքոմաքոսյանց (մ. թ. ա. Ա դարի վերջին քառորդ - մ. թ. Ա դարի կես) «Ելից» գրքի մեկնության Մովսեսի խորանին վերաբերող մասից: բացի «Խորանների մեկնությունից», Սյունեցին այն օգտագործել է նաև վանական (Քրիստոսի և նոր կտակարանների քահանայական կամ քահանայապետական ուղղվածությամբ գլխաւոց կամ լաճքաւոց) մեկնության մեջ:

Հավանաբար, առաջին խորան ասելով Սյունեցին, իրոք, նկատի ունի Մովսեսի խորանը, որ նա կանգնեցրել է Սինայում: Ըստ որում, այն վուշից կամ բեհեզից պատրաստված տաղավար էր, որտեղ քահանան (հրեաների առաջին քահանան Ահարոնն էր) հաղորդակցվում էր Աստծու հետ:

Սուրբ Գրքում այդ խորանին տրված հիմնական գույներին Փիլոն Եբրայեցին և Ստեփանոս Սյունեցին տալիս են հետևյալ խորհրդաշնչական բացատրությունը: Ըստ Փիլոնի, կապուտակը (կապույտը, երկնագույնը) կապվում է օդի հետ (ըստ Սյունեցու՝ երկնքի), ծիրանին ծովի հետ (Սյունեցու կարծիքով, այն ծովածին է, ինչպես Վահագնի առասպելական երգում - «Երկնէր և ծովն ծիրանի»). Սյունեցին դրան ավելացնում է նաև երկնային թագավորի Քրիստոսի խորհուրդը, քանի որ թագավորի նշանը ծիրանին էր պատկերը: Կարմիրը, ըստ Փիլոնի, հուրն է (ըստ Սյունեցու՝ հավատը և Քրիստոսի արյունը), բեհեզը կամ վուշը, ըստ Փիլոնի, երկրային տարրն է կամ հողը, Սյունեցին ավելացնում է կույսից «անճառապես» Քրիստոսի երկրածին մարմին ստանալու գաղափարը: Երկրայինը հավանաբար պետք է կապվի սև գույնի հետ: Սակայն որոշ մեկնություններում բեհեզը հասկացվում է սպիտակ: Այսպիսով, ըստ Սյունեցու վանական մեկնության, «Քրիստոսի ոսկեճաճանչ աստվածությունը միացել է մեր (մարդու – Վ. Գ.) քառանյութ բնությանը»:

Իսկ ոսկին խորանների պատկերներում միշտ ուղեկցում է վերոհիշյալ յորս գույներին (ծիրանի, կարմիր, կապույտ, սև), որոնք խորհրդանշում են յորս տարրերը (ջուրը, հուրը, օդը կամ երկինքը, հողը կամ երկիրը):

Այս ամենի մասին տես «Ժամանակարգութեան մեկնութիւն ընդարձակ և համառօտ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ նորին պատճառ հիմնարկութեան ներեցելոյ». ի լոյս ընծայեց Սահակ վարդապետ Ամատունի. Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 65: Նաև «Փիլոնի Եբրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս, որ են մեկնութիւն Ծննդոց, և Ելից. Ճառք ի Սաբբատս. ի Յովնան, և Յերիս մանկունս կամ ի հրեշտակս». Աշխատասիրութեամբ Յ. Սկրտչի աբեղայական վարդապետի Միսիթարեանց Ազգերեանց. Վենետիկ, 1826, էջ 525-526:

[iv] Ըստ Ստեփանոս Սյունեցու, կարմիրը հանդես է գալիս իբրև Քրիստոսի արյան խորհուրդ (նկատի ունի Հին Կտակարանի գոհաբերությունները):

[v] Սաղմոս ՃԺ, 4 եբր. Չ, 18-20, է, 1-9. Մելքիսեդեկը իբրև ոչ ոմանցի Ահարոնի ազգից, այլ իբրև այլազգի քահանայապետ, խորհրդանշում է Քրիստոսի հավիտենական

քահանայապետությունը: Նայմիեղ և գիմնեցուն բառերը շատ լավ զուգակցվում են Քրիստոսի արյան և Հաղորդության գինու հետ: Մելքիսեդեկի անունը մատնանշում է նաև, որ Քրիստոնեություն ընդունեց ոչ թե հրեական սինագոգը, այլ հեթանոս եկեղեցին (ժողովարանը):

[97] «Խորհուրդ աստուածայայտնութեանն» արտահայտությունը վերաբերում է մարգարեներին, քանի որ նրանք գուշակեցին Քրիստոսի Հայտնությունը: Հաջորդ տողերում խոսվում է «բոցափառն հրով» պատարագի սեղանի և նրա վրայի ամպի մասին, որով, ինչպես քողով, ծածկված էր Քրիստոսի խորհուրդը, այսինքն խալը: Ինչպես հետևում է խորանների մեկնություններից, ամպը վերաբերում է Հին Կտակարանին (Հին Օրենքին), երբ դեռ չէր հայտնվել Քրիստոսը, իսկ Քրիստոսի խորհուրդը խալն է, որի վրա եղավ խաչական պատարագը (զոհաբերությունը):

[98] Որոշ ձեռագրեր տալիս են «զմիասնական աստուածութեան արտայայտելով զխորհուրդ» կապակցությունը, որն ավելի է հստակում նախադասության իմաստը:

[99] Համմ. Առակ Լ, 31 («Եւ աքաղաղ, որ յոգի ի մէջ մայրեաց սիգալով...»):

[100] Եկեղեցու կերպարը ևս իմաստավորված է չորս գույնով, քանի որ չորսն են նաև Ավետարանները (համաբարբառ պատմություն - պատեղ վերաբերում է չորս Ավետարաններին, թեև համաքարոզչաց հաճախ կոչվում են առաջին երեք Ավետարանները, որոնք հիմնականում խոսում են Քրիստոսի մարդեղության մասին): Վերջապես, գանազան կամարների միջև երևացող խալը ևս քառաթև է: Այստեղ չորս թվի խորհրդաբանությունը լիովին համապատասխանում է չորրորդ (թվով չորս) խորանին:

[101] Աղավնիները ճշգրիտ աղավնու տեսքով չեն պատկերվում, այլ նրա նմանությամբ: Պատկերագրությունից հայտնի է, որ տերունական նկարներում (օրինակ, «Մկրտություն», «Հոգեգալուստ» և այլն) աղավնու պատկերը խորհրդանշում է Սուրբ Հոգուն, իսկ այստեղ աղավնու նմանությամբ հավքերը Սուրբ Հոգուց ներշնչվածներին (որոնք եղան Սուրբ Հոգու օթևան): Իրոք, մի խումբ ձեռագրեր տալիս են հետևյալ ձևը «...Որք առին Հոգի Սուրբ, ոչ են ստոյգ Հոգի Սուրբ, այլ ընդունակք Հոգւոյն Սրբոյ»:

[102] Երկրորդ խմբագրության ձեռագրերը միտքն ավելի են հստակում. «Իսկ եղջիւրք կամարացն անդրէն ի վերայ խոյակացն զոյգ առ զիմեանս կարմիր և կապոյտ խաչախեալ հինգ հինգ մատամբք խազիազոտեալք մերձ ընդ մերձ զհինգ պատուականս և զհինգ բանս Աւրհնաց տախտակացն նշանակէ, Բ միայն լինելով, զոր Ամբակումն ցուցանէ» («Իսկ կամարների եղջյուրները, որ ելնում են խոյակների վրա, իրար հետ կարմիր և կապույտ զուգավորված, կողք-կողքի հինգական մատներով ակոսված, նշանակում են պատաստանի հինգ և Օրենքի հինգ տախտակները, միայն երկու լինելով, ինչպես ցույց է տալիս Ամբակումը») (Ամբակում Գ, 4-5):

Ինչպես երևում է այլ մեկնություններից, կամարների տակից դուրս ելնող երկու եղջյուրները (ակրոտերիոններ) խորհրդանշում են Մովսեսին և Ահարոնին, որոնք հրեա ժողովրդին տվեցին Օրենքի տախտակները:

[103] Սաղմոս ՃԻ (Ճե), 12:

[104] Եսայի ԾԲ, 7: Յոռվմ ժ, 15:

[105] Այստեղ աքաղաղները խորհրդանշում են մարգարեներին, իսկ ձկնաքաղ հավքերը (ձկնկուլներ, հավալուսներ, արտիներ և այլն), ինչպես երևում է մյուս մեկնություններից, նշանակում են առաքյալներին և ավետարանիչներին, որոնք «որսում» էին մարդկանց հոգիները ավետարանական քարոզչությամբ:

[106] Մի խումբ ձեռագրեր (երկրորդ խմբագրություն) տալիս են «...Եւ կարմիրն հաստատեալ զհին քահանայութիւն ցուցանէ, որ և նուազեալ ընդ կամարաւ ենուստ» («...և կարմիրը հաստատելով, ցույց է տալիս հին քահանայությունը, որը նվազելով կամարների տակով մտավ»): Այստեղ կարմիրի հաստատումը խորաններում ավելի ուղղակի է կապվում հին քահանայության հետ, որը նվազում է նոր քահանայության մուտենալու ժամանակի հետ:

[107] Վեցից տասներորդ խորանների մասին այստեղ շատ հպանցիկ է խոսում, միևչդեռ Ներսես Շնորհալու և նրան հետևող մեկնությունները նրանց հատուկ ուշադրություն են դարձնում:

[108] Սրա բնագրից զատ, Մատենադարանի N 7862 ձեռագիրը (1380 թ.), որտեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք Ստեփաննոս Սյունեցու իբրև սույն մեկնության հեղինակի,

անվանը. հրամցնում է նաև մի փոքրիկ հատված խորաններից մի ուրիշ մեկնությունից, որտեղ բացատրվում են <u>աշտանակների</u> և <u>խաղողի</u> որթի խորհրդանիշները.

«Այլու ստ իսկ աշտանակքն քարոզութեան առաքելոցն, որ ոչ թագատեաւ կեին, այլ իբրև ի վերա աշտանակի լուսաւորելով հաւատս.

եւ որթն խաղողոց ճշմարիտ որթն Քրիստոս ըստ Տեառն Բանի. եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն» (Յովի. ժե, 1):

[xcvii] Տես ծան. I:

[xcviii] Տես ծան. I:

[xcix] Տես ծան. V:

[c] Քննարկվում են խորանների չորս հիմնական գույները սև, կարմիր, կանաչ և կապույտ, ըստ որում, կանաչն այստեղ գրավում է ծիրանիի տեղը, և չորս գույներն առաջին անգամ համեմատվում են մարդու մարմնի չորս բաղադրիչ մասերի հետ. Ստացվում է, որ չորս գույներն ունեն եռաստիճան խորհուրդ. ա) խորհրդանշում են չորս տարրերը. բ) խորհրդանշում են մարդու մարմնի չորս բաղադրիչ մասերը՝ արյունը, ծուծը, ոսկորները և մարմնի ծածկույթը. գ) խորհրդանշում են Հայր Աստծուն, Որդուն, Սուրբ Հոգուն և նրանց «միավորական խորհուրդը» (Երրորդությունը). Հետաքրքիրն այն է, որ մարդու մարմնի այդ բաղադրիչները տարբերվում են Նեմեսիոս Եմեսացու շնորհիվ միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ դասական դարձած մարմնի չորս հյութերից. «Նմանեցուցանեն երկրի զսեւ մաղձ, ըրոյ զմաղաս, օդոյ զարիւնն և հրոյ դիւարտեաշ մաղձ.» (տես «Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացւոյ յաղագս բնութեան մարդոյ» Վենետիկ, 1889, էջ 58):

[ci] Դավանաբար լիրիպակ է. Պետք է լինի «երկրորդ խորանն», ինտո խոսվում է նաև երրորդ և չորրորդ խորանների մասին. Ճիվում է. բացթողում կա: Չի երևում, թե որտեղից է սկսվում երկրորդ խորանին վերաբերող խոսքը. խորանների մեջ ժանոթ մեկնություններում առաջին անգամ այստեղ է առաքյալներին խորհրդանշող ձկնաքաղ հավքերի հետ հանդես գալիս Սկտության խորհուրդը. Հայտնի է, որ առաքյալներն ուղարկվում էին տարբեր երկրներ ու վայրեր Քրիստոսի ուսմունքը քարոզելու, ըստ որում, քրիստոնեության ընդունման առաջին պայմանը մկրտությունն էր:

[cii] Դժվար բացատրելի «խարիսարտուիք» բառը պարզաբանվածորեն հանդիպում ենք «նախշազարդված» ելնելով խորանների պատկերներից, որոնցում երբեմն այուները բաժանվում են ոսկրածև կամ այլ նախշազարդումներով հնգական մասերի: Այլ մեկնություններ այս տեղում տալիս են «խազխազեալ», «խառխառ ոստիւք». Սյուների հնգական մասերով զարդարված լինելը ակնարկում է, հավանաբար, Սովսեսի Օրենքի տասը պատգամները:

[ciii] Համաբարբառ Ավետարանները ընդունված է հանարել առաջին երեքը Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի:

[civ] «Երկու երեւ խորանաւքն» ասելով ենթադրի ենք եվսեբիական համաբարբառը կամ ցանկը, որտեղ հինգերորդ և վեցերորդ խորաններում (կամոններում) տրվում են երկու Ավետարանների համապատասխան գլուխների ցանկը (համաբարբառները):

[cv] «Ծաղիկ» բառի փոխարեն պետք է լինի «ժաղկի» գրչական սխալ է:

[cvi] Նշվում են այն հեղինակները, որոնք այս կամ այն ձևով առնչվում են համաբարբառներ կազմելու հետ. Ամովն (Ամոնիոս) Աղեքսանդրացին շուրջ 200 թ. կազմել է չորս Ավետարանների համաբարբառը, հիմք ընդունելով Մատթեոսի Ավետարանը. Եվսեբիոս Կեսարացին դ դարում կազմել է Ավետարանների համաբարբառ աղյուսակները, որոնց ձևավորման խորհրդաբանությունը արդի մեկնությունների նյութն է: Կարափիանոսը եգիպտոսի եպիսկոպոսն էր, եվսեբիոսն իր համաբարբառը կազմել է նրա խնդրանքով: Եվթաղն, ըստ հայ մատենագրական ավանդության, Գործք Առաքելոցի և Պողոսի Ընդհանրական թղթերի կազմողն է:

[cvii] Արտեմոնի (կամ Արտեմասի) անունը հիշատակվում է նաև ԺԳ-ԺԴ դարերի ժմ մեկնության մեջ («յաւարուեստ աղաղոյն Արտեմոնի, որ ըանայր թագուցանել զերկս հաւատոյ եւ ծածկել գճշմարիտ գիտութիւնն ի մարդկանէ որպէս աստեղք յանդոց առ վայր մի»): Արտեմոնը (մոտ 235-275 թթ.) Հռոմում եղել է հերետիկոսական աղանդի առաջնորդ. Մեր մեկնություններում այդ անունը խորհրդանշում է նրանց, որոնք

բարձրացնելով բնական գիտությունները (եվկլիդեսի երկրաչափությունը, Գաղիանոսի բժշկությունը, Արիստոտելի և Թեոփրաստեսի ուսմունքները), նգտում էին ուղղումներ կատարել Աստվածաշնչում (տես «Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ պատմութիւն եկեղեցւոյ...». Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1877, էջ 409-410). Ուստի Սմոն Աղեքսանդրացու, Եվսեբիոս Կեսարացու և ուրիշների ջանքերով Աստվածաշունչը ցանկագրվեց և համարակալվեց, որպեսզի յաղագաւղի: Ընդ որում, սույն հանձնաժողովի ցանկերը (խորանների, կանոնների) կազմել է Եվսեբիոս Կեսարացին:

[xxvi] Գ մնկնության սկիզբը ներբողումն է աստվածային գթության և կշտամբումը մարդկային կամակորության սկսելով Աղամից, որն ընկավ սատանայի (չարի) որոգայթը: Ընդ որում, աստվածային գութն անսահման է, քանի որ թեև մարդն ամեն ինչ անում էր ընդդեմ Աստծու, բայց Աստված միևնույն վերջ չկտրեց փրկության հույսը մարդուց, այլ իր Որդուն ուղարկեց նրա համար զոհվելու:

[xxvii] «Եւ եղև ըստ ագով բնութեան ստեղծուին, զբնութիւնս առեալ խառնմամբ անշփոթելի և անմեկնելի միածին Որդին, անմահ և բնութեամբ ի չափ եկեալ ի փրկութիւն մեզ...» արտահայտությունը արձագանգում է Պիոնիոսիոս Արիսպագացու «Յաղագս աստուածային անուանց» գրվածքի հետևյալ հատվածին. «Եւ բնութեամբ ի չափ եկն յաղագս մարդասիրութեան, ճշմարտապես եացաւ և այր եղև գերագոյնն Աստուած» (քաղվածքն ըստ նոր Հայկազյան բառարանի Բ հատորի. Վենետիկ, 1837, էջ 575). Դժբախտաբար բուն գրվածքում այդ հատվածը չգտանք: Ընորհալու մոտ, մեզ թվում է, հատկապես շեշտված է Քրիստոսի աստվածային բնությունը («զբնութիւն առեալ խառնմամբ անշփոթելի...»), այսինքն իբրև Աստված իջավ երկիր, բայց գործեց իբրև մարդ. Սինչդես Արիսպագացու մոտ «աստվածայինը» չի դիտված «անշփոթելի եութեան» հետ (երրորդության գաղափարը), այլ գուտ Քրիստոսի առնչությամբ: Հայկական աղբյուրները հաճախ շեշտում են երրորդության միասնական կամքը Քրիստոսի գործողություններում:

[xxviii] «Դրախտ իմանալի» նկատի ունի ոչ թե երկրային (Աղամի) դրախտը, այլ հոգևոր դրախտը՝ Նոր Սիոնը:

[xxix] Ա. Կորնթ. Բ, 9. Ստալինի և զգալականի այս երկին գործակցությունը այբի և մտքի տեսողության մարզում ցույց է տալիս Գրիգոր Տաթևացին «Ճի՞նչ է հանգիստ մտաց» հարցի պատասխանում. «Նախ ինչպես այբի տեսողությունը հանգչում է մարմնում,- գրում է նա,- այդպես էլ մտքի տեսողությունը անմարմնի մեջ է հանգչում. և մեկը նման է մյուսին: Երկրորդ ինչպես այբը դեպի վեր նայելով է ուրախանում, քանի որ վերջնթաց է լույսը, այդպես էլ միտքն է ուրախանում խորհելով վերջինիս մասին: Չորրորդ այբը հրճվում է գեղեցկությամբ, միտքը խոսքի գեղեցկությամբ: Հինգերորդ այբը դիմում է զանազան երևացող բաների, միտքը՝ զանազան իմաստների...» և այլն («Գիրք հարցմանց երից երանելւոյ սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն» ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի, 1729, էջ 104):

[xxx] Հմմտ. Սատթ. ժԹ, 21:

[xxxi] «Հոգևոր վայելչութիւնք և անապական գեղեցկութիւնք» բառերը վերաբերում են ավետարանական խոսքերի իմաստներին: Բնաբանութիւն բառն այստեղ մենք հասկանում ենք երկ տրամաբան, թեև այն հաճախ ունեցել է Ձեռնադրի և երբեմն Ձեռնադրի (Բարոյախոսի) իմաստ:

[xxxii] Արիստակեսյանների առաջնը հիմնել է Արիոս երեցը (256-336) Աղեքսանդրացի, ծնունդով Աֆրիկայի Կիրենայիկացից: Ըստ Սոկրատ եկեղեցական պատմագրի, Աղեքսանդրիայի Աղեքսանդր եպիսկոպոսը, դիմելով Աղեքսանդրիայի քահանաներին և եկեղեցական սպասավորներին, հաստատել է Հոր և Որդու գոյակցությունը, որի դեմ հանդես է եկել Արիոսը: Վերջինս չէր ընդունում, որ Աստված հավերժական է, ինչպես իր Որդին և որ Որդին Հոր մեջ է առանց ծնունդի: Նա պնդում էր, որ Որդին ոչ անծին է, ոչ էլ անծին էության մասը, այլ արարվել է Աստծու կամքով ժամանակներից առաջ: Արիոսի ելույթների հարուցած հուզումների պատճառով 325 թ. հրավիրված Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովը հատակ որոշում է ընդունել Արիոսի, նրա հանախոհ Պորփյուրի, Արիոսին հետևողների և այլ հերձվածողների դեմ և ամենից առաջ «Արիոսի հայհոյության պատճառով, որն ասում է, թե Որդին արարվում է Աստծու կողմից» (տես «Կանոնագիրք հայոց». Ս. աշխատասիրությամբ Կ. Յակոբյանի. Երևան, 1964, էջ 133):

Արիոսի և հերձվածող Սաբինոս Մակեդոնացու և նրանց հետևողների մասին շատ էջեր կան Սոկրատ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմության մեջ։ Սաբինոս Մակեդոնացու մասին նշվում է, որ «մակեդոնացիների աղանդի» առաջնորդը չէր ընդունում Նիկիայի հավատո հանգանակը և Նիկիայի ժողովի մասնակիցներին համարում էր «պաշտպանիտներ և տգետներ» («Սոկրատես Սքոլաստիկոսի պատմություն...», հատոր Ա, աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Մովսիսեանցի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 18-11, 26)։ Խորենացին ևս Արիոս հերետիկոսի մասին ունի մի գլուխ (Բ, 26)։ Հետաքրքիր է, որ մի շարք ձեռագրերում «արիանոսաց» բառը փոխարինված է «սաբիանոսաց»-ով։

[xxxvi] Առաջին անգամ պատեղ է տրվում առաջնին-առաջնին խորանների խորհուրդը։

[xxxvii] Այս մեկնության մեջ, ի տարբերություն մովսեսյան խորանին Փիլոն Եբրայեցու տված հինգական գույների (վուշ, ծիրանի, կապուտակ, կարմիր), հանդես են գալիս կարմիրը, կապույտը, սևը, կապույտը և առաջնին ծիրանին (կանաչը չկա Փիլոնի մոտ)։ Ընդ որում, ծիրանին արքայական գույն է (առաջին խորանի առթիվ, որը նկատված է «հանակ ծիրանի», նշվում է. «Ընդ որում գոյնն ծիրանի զամենակալ թագաւորութիւնն ցուցանէ անսպառ և անվախճան»)։

[xxxviii] Քահանայապետությունները նշվում են ըստ Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանցն» երկի։ Նշվում են առաջին քահանայապետության երեք դասերը (աթոռներ կամ գահեր, սերովբեներ և քերովբեներ), իսկ միջին և վերջին քահանայապետությունների դասերը չեն նշվում։

[xxxix] Ըստ Դիոնիսիոս Արիսպագացու, աստվածային իմաստությունը տվյալ դասին կամ քահանայապետությանը հասնում էր ոչ թե անմիջապես, այլ ավելի վեր գտնվող քահանայապետության կամ դասի միջոցով։

[xl] Հմմտ. Եփես. Գ, 10։

[xli] Հմմտ. Ծնունդք ԻԲ, 13-14։ Յոհ. Ը, 56։

[xlii] Հմմտ. Սաղմոս ճՁ (ճԺ), 4։ Ծնունդք ԺԴ, 18-19։ Գրիգոր Տաթևացին Մելքիսեդեկի քահանայապետության կարգը բացատրում է տասը կետով, որոնցից ուշագրավ են «Նախ քանի որ Մեղքի թագավոր է նշանակում։ Երկրորդ Սեղեկ նշանակում է արդարություն։ Քանի որ Քրիստոսը արդարություն տվեց մեր բնությանը, որ գերված էր սատանայից։ Երրորդ, քանի որ Սաղիմի թագավորն էր, այսինքն խաղաղության։ Եվ Քրիստոսը խաղաղություն բերեց երկնքին և երկրին։ ... Տասներորդ քանի որ նրան Աստված էր կոչել քահանայության։ Այսպես և Քրիստոսը իշխանություն ուներ Հորից» («Գիրք հարցմանց...», էջ 50)։

[xliii] Մինչև Մովսեսի կողմից դնտաղիների քահանայական դասի հաստատումը եղել է նահապետների շրջանը, որոնք կատարում էին ժողովրդին (Նոյ, Աբրահամ, Իսահակ, Հակոբ, Հովսեփ)։

[xliv] Օրենքները գրվում էին Մովսեսի ժամանակ։

[xlv] Հմմտ. Գործք Ժ։

[xlvi] Բեսելիելի և Եղիաբի, իբրև Հոգով օժտված Մովսեսի խորանի ճարտարապետների մասին տես ելք ԼԱ, 2։ ԼԱ, 6։ Լե, 30։ Լե, 34։ ԼԲ, 1 և այլն։

[xlvii] Այս երեք կանանց անունները նշված են Քրիստոսի ազգաբանության մեջ (Մատթ. Ա)։ Ընդ որում, նշվում է նաև Սողոմոնի մայրը, քայց անունը (Բերսաբե) չի տրվում։ Այն հիշատակվում է նաև այլ մեկնություններում։

[xlviii] Հմմտ. Բ Օրենք ԺԸ, 15։

[xlix] Ա Կորնթ. ժե, 55։ Ովսէէ ԺԳ, 14։

[l] Սաղմոս ՃԳ (ՃԵ), 12։

[li] Եսայի ՃԳ, 8։

[lii] Բ. Օրենք ԻՀ, 15-16։ ԺԱ, 9։ Յեսու Ե, 7։

[liii] Եսայի ՃԲ, 7։

[liv] Յայտն. ԻԱ, 2։

[lv] Ա Կորնթ. ժե, 24-26։

[lvi] Յոովէլ. Ա, 20։

[lvii] Եւք. ժԹ, 10-11։

[lviii] Հմմտ. Մատթ. ժ, 9-11։ Մարկոս Ձ, 8-9։ Ղուկաս Թ, 3։ Մատթ. ԺԸ, 22։

[LXII] Մենկուբյան սկիզբը գրված է Ներսես Շնորհալու ձեռագրությամբ, որոշ նուրբ տարբերություններով:

[LXIII] Գնմտ. Ա. Կորնթ. Բ, 9:

[LXIV] Գնմտ. Մատթ. ԺԵ, 21:

[LXV] Այստեղ խորանները համարվում են նախադրություն փառազարդ և աստվածապայծառ մտավոր գանձերի, «որ ի բանս Աետարանացն գանձեալ են յուրախութիւն և ի հանգիստ ոգւոյ զգալարանացն...»: Սույն մենկուբյան մեջ գույների թիվը միանգամից նշվում է ոչ թե չորս, այլ հինգ ու մի առանձին գույն ծիրանի, ինչպես Շնորհալու մենկուբյան մեջ: Երկրորդ աղյուսում նշվում է նկարների նշանակությունը ոգու զգալարանների ուրախության և հանգստի համար:

[LXVI] Տեսը թվի խորհրդաբանությունը հարուստ է այս մենկուբյան մեջ: Ուշագրավ է, որ նրանում չի մոռացված նաև Արեգակնային համակարգությունը: Վանական Վարդապետը իր «Հարցմունք և պատասխանիք» գրվածքում հաճախ է օգտվում Փիլոն Աղեքսանդրացուց: Այստեղ ևս նա դիմել է փիլոնյան նոր-պյութագորականությանը («Բայց այսչափ այժմ ասելի է, զի և յաշխարհի տասն ամենայն է, և ի մարդ. յաշխարհիս յեօթներեակք (մոլորակք - Վ. Դ.), և ութերորդ աննոլորից գոնդն, և որ ընդ լուսնաւս մի տեսակ փոփոխելի են ըստ ինքեանց: Ստուգոյ բանն վարիչ և մատակարարն բոլորեցունց...») (Փիլոն Եբրայեցւոյ մնացորդք ի հայս...», ի Վենետիկ, 1826, էջ 331):

[LXVII] Մի հին ձեռագիր (Մատենադարան N 5611, ԺԹ դար) տալիս է «Ժ են ե սգաւութիւնք ե հոգւո» ձևը, այսինքն հինգ զգայութիւնները և հինգ հոգու գործությունները, որոնց մասին, ինչպես ասում է Գրիգոր Տաթևացին, հանդիպում է նաև Փիլոն Աղեքսանդրացու «Հարցմանց գրքերում»: Եթե հինգ զգայություններն են տեսողությունը, լսողությունը, ճաշակելիքը, հոտոտելիքը, շոշափելիքը, ապա «Ե (5) հոգւոյն զգայութիւնք միտք, զգայութիւն, երևակայութիւն, տրամախոհութիւն, կարծիք» (տես Փ.Փ. Սնթապյան. Վարդան Արևելցի. Կյանքն ու գործունեությունը. Գիրք Բ. Երևան, 1989, էջ 144):

[LXVIII] Այս գունաշարում «բեհեզ, վուշ, երկրագույն» արծագանքում են Սովսեի խորանի գունային խորհրդանիշներին: Ըստ Փիլոն Աղեքսանդրացու, թե Ստեփանոս Սյունեցու մոտ խորանի կամ վակասի չորս գույները և նյութերը վերցված են ելք Ջ, 8 («Եւ գործէր ամենայն իմաստուն սրտիւ ընդ գործաւորսն զգործ խորանին տասնիւթեղկեան, ի բեհեզոյ մանելոյ եւ ի կապուտակէ եւ ի ծիրանւոյ, եւ ի կարմրոյ կրկնելոյ քերոբ գործ անկուածոց գործէին»):

Այստեղից սկսած Դ մենկությունը գրեթե լրիվ նման է Ա մենկությանը:

[LXIX] Ինչպես ցույց է տալիս Ա մենկությունը, այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե Դ (չորրորդ), այլ Գ (երրորդ) խորանին, քանի որ Դ խորանի մասին խոսվում է առանձին:

[LXX] Սմբակում մարգարեի անունը մեզ հանդիպում է նաև Ստեփանոս Սյունեցու մենկության երկրորդ խմբագրության մեջ, որը վերագրվում էր Ներսես Շնորհալուն: Ինչպես երևում է, այս տարբերակից է օգտվել սույն մենկության հեղինակը: Առաջին մենկության երկրորդ խմբագրության համապատասխան հատվածը ներկայացնում ենք այստեղ. «Իսկ եղիւրք կամարացն անդրէն ի վերայ խոյակացն զոյգ առ զիրենս կարմիր և կապոյտ խարսխեալք հինգ հինգ մասամբք խազիազուտեալք վերն ընդ վերն գիհիզ դատողական և գիհիզ բանս Աւրհնաց տախտակացն նշանակէ. Բ միայն լինելով, զոր Ամբակումն ցուցանէ»: «Խազիազուտեալք» մենք հասկանում ենք իբրև ուրվագծված, կերպարանված: Վաղ շրջանի (օրինակ, էջմիածնի Ավետարան, 989 թ.) խորանապատկերներում տեսնում ենք, որ երկուական երկգույն արմավատերևներ են դուրս գալիս կամարների և խոյակների հանդիպման կետից, որոնք երկուստեք ունեն հինգական բլթակներ: Դրանք մենկության մեջ համեմատվում են Սովսեի Օրինաց տասը տախտակների հետ, որոնք երկու մասի են բաժանվում: Ամբակում մարգարեն (Գ, 4-5) նշում է. «Ճառագայթք նորա իբրեւ զլոյս եղիցին, եւ եղջերք ի ձեռին նորա եւ հաստատեաց զսէր սաստիկ զօրութեան իւրոյ»: Երկրորդ Օրինաց գրքում (ԼԳ, 17) ևս հիշատակվում են սեղանի եղջյուրները:

[LXXI] Գ դարի եկեղեցական հեղինակ Սմոն Աղեքսանդրացին, ինչպես երևում է Կարպիանոսին ուղղված եվսեբիոսի թղթից, կազմել է Ավետարանների համաբարբառ (Monotessaron կամ Diatessaron), որտեղ չորս սյունակներից առաջինում դրել է Մատթեոսի Ավետարանի բնագիրը, ապա մյուս սյունակներում զուգահեռ համապատասխան

հատվածներ մյուս Ավետարաններից. Այդ համաբարբառը հիմք է ծառայել եվսեբիոսի համաբարբառի (կանոնների կամ համաձայնության տախտակների) ստեղծման համար:

[LXIII] Քանի որ ե բնագիրը բանաքաղություն է Գ բնագրից, ապա որոշ տեղեր հատկանշու համար կարելի է դիմել Գ բնագրի ծանոթագրություններին:

[LXIV] Եփես. Գ, 10:

[LXV] Սոաչին մեկնությունն է, որ առաչին խորանի համար երեք գույն է ցույց տալիս: Բայց, ըստ երևույթին, դա վրիպակ է, որովհետև մի քանի տող անց կտավարների համար նշվում է չորս գույն՝ սև և կարմիր, կանաչ և կապուտակ:

[LXVI] Չորս գույն, մարդու մարմնի չորս քաղաղրիչ մասեր, Հայր, Որդի, Հոգի և միավորական երկրորդության – իբրև եռաստիճան խորհրդաբանություն վերցված է Բ մեկնությունից:

[LXVII] Այստեղ մի քանի մեկնություններում հանդիպող «խարխարստիանք» անհասկանալի բառի փոխարեն գործածված է «խագխագեալ» հասկանալի ձևը:

[LXVIII] Գրիգոր Տաթևացին եվսեբիական կանոնների և խորանների համար ընտրված 10 թվի կատարելությունը բացատրում է դեռևս պյութագորյանների ժամանակ ընդունված գործողությամբ՝ 1+2+3+4=10:

[LXIX] «Գրուեալ ցանկ» կամ «գրուացանկ» այն ցանկերն են, որոնք դրվում են Ավետարանների բնագրերի էջերի ստորին լուսանցքներում ցույց տալով Ավետարաններից որևէ մեկի գլխահանարները և դրանց հանապատասխանող մյուս Ավետարանների գլխահանարներն ըստ եվսեբիոս Կեսարացու կազմած հանաբարբառի կանոնների: Դրանք հատկանշական են ասորական և մանավանդ հայկական ավետարանագրքերին: Իսկ բյուզանդական ձեռագիր Ավետարաններում հազվադեպ են:

[LXX] Ըստ Տաթևացու, ստացվում է, որ կանոններում նշված գլխահանարները հանապատասխանում են այսպես կոչված գլխավոր Ավետարաններին: Բայց երբ նա սկսում է խոսել «չորս ազգ ցանկոց» ասթիվ, ապա պարզվում է, որ «ցանկ» բառը չի վերաբերում միմիայն եվսեբիական աղյուսակներին: Միևնույն միևնույն Տաթևացին գրված մեզ հայտնի մեկնություններում մեկնիչները «ցանկ» կամ «ցանգ» ասելով հասկացել են եվսեբիական աղյուսակները, ինչպես և գրում է հայ գրչությանը և գրչության կենտրոններին խորագիտակ Ա. Մաթևոսյանը. «Մեր կարծիքով, գրում է նա Մողնու Ավետարանի առթիվ, «ցանկան» հենց հանաբարբառներն են իրենց խորաններով» (Ա. Մաթևոսյան. Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանցի. «Բանբեր մատենադարանի», 10, Երևան, 1971, էջ 397):

Մ. Տեր-Սովսեպյանը ձեռագրերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Մատթեոսն ունի 69 Աետարանք գլխաւորք. միևնույն եվսեբիական բաժանումները Մատթեոսի Ավետարանում կազմում են 355, որոնք իրենց գուգահեռներն ունեն գրվացանկում, այսինքն ստորին լուսանցքում տրված հանաձայնության տախտակներում ըստ եվսեբիական այն բաժանումների, որոնք կան նաև խորանների կանոններում:

Ա. Մաթևոսյանը ևս կարծում է, որ 355=ՅՕե վերաբերում է եվսեբիական գլուխներին, օգտվելով 1053 թ. ձեռագրից (Մատենադարան N3796, թ. 87 բ), ուր Մատթեոսի Ավետարանն ունի «գլուխս ՅՕե, վճկութիւնս ԼԲ, աւետարանս Կ և տունս ՍԳ» (Մաթևոսյան. նույն տեղում, էջ 396): Փաստորեն ստացվում են Տաթևացու նշած «չորս ազգ» այսինքն չորս տեսակ ցանկերը: Ուրեմն, լուսանցազարդերով և գարդատառերով բաժանվող «Աետարանք գլխաւորք»-ը տարբեր է եվսեբիական գլուխներից, և Գրիգոր Տաթևացին նկատի ունի նաև «Աետարանք գլխաւորքի» ցանկը:

[LXXI] Հետաքրքիր է Տաթևացու պատասխանը ցանկի նշանակության մասին. 1. որևէ Ավետարանում ուզած գլուխը կամ որվագը մյուս Ավետարաններում հեշտ գտնելը. 2. ցանկերի չնորհիվ Ավետարաններին ոչինչ չի կարելի ավելացնել կամ նրանցից պակասեցնել. 3. իմանալու համար թե ո՞ր գլուխներն են կրկնվում տարբեր Ավետարաններում, և որո՞նք են, որ առանձին են, այսինքն չեն կրկնվում:

[LXXII] Ոսկում Տաթևացու տված նշանակությունը եզակի է, քանի որ այն հանդես է գալիս ոչ որպես մետաֆոր (փոխաբերություն) կամ եկեղեցական հագուստի ու սպասքի խորհրդանշական գույն, այլ իբրև գեղանկարչության մեջ գործածվող ոսկու իմաստ:

[LXXIII] «Գլխաւոր արարածք»-ի համար Տաթևացին տարբեր թվեր է ասում. «Ինանք ԻԲ (քսաներկու) ասեն, ըստ նշանագրացն եբրայեցւոց և այլք ԻՀ (քսանչորս) ըստ ժամաց

աւուրցն» («Գիրք հարցմանց երիցս երանելոյ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյ» Կ. Պոլիս, 1729, էջ 226):

[LXXIII] Տաթևացին առաջին երեք խորանները համապատասխանեցնում է Դիոնիսիոս Արիսպագացու երկնային երեք քահանայապետություններին, որոշակի նշելով Դիոնիսիոսի անունը: Նա «Գիրք հարցմանցում» (էջ 134) ունի հատուկ գլուխ «Վասն դասուց հրեշտակաց», որտեղ մեկնում է Դիոնիսիոսի և Իրինեոսի երկերում հրեշտակների և երկինքների թվերի տարբերությունը: Իրինեոսը և եպիփան Կիպրացին յոթ երկինք են նշում, որովհետև առաջին երեք դասերը («Սթոռք. Քերոբէք. Սերոբէք») նրանց մոտ մեկ են դիտվում, այսինքն, ըստ Տաթևացու, «... Այլ առաջին դասքն անընդհիջաբար են յաստուածային իմացումն համապատիւք և համափառք» (Գիրք հարցմանց, էջ 134): Այսպես է և Շնորհալու մեկնության մեջ. «Բայց սակայն երեք դասքն աթոռոցն և սերովբէիցն և քերովբէիցն անընդհիջաբար, ասեն, վայելեալ ըստ կարի իւրեանց ի տեսլենէ փառաց Նորա», այսինքն Սուրբ երրորդութեան:

[LXXIV] «Բոլորակն» ասելով նկատի ունի շրջանը, որն, սկսած պյութագորյաններից, ամենակատարյալ մարմինն է համարվում իր անվերջության շնորհիվ:

[LXXV] Տե՛ս Յայտն. ժԱ, 16. ե, 8. Դ, 4:

[LXXVI] Տե՛ս Սերմնացանի առակը (Մատթ. ԺԳ, 23. Մարկոս Դ, 13-20):

[LXXVII] Գնմմտ. Սատթ. ԻԴ, 35. Ղուկ. ԻԱ, 33:

[LXXVIII] Գնմմտ. Յովի. ԺԲ, 46:

[LXXIX] Այս նախադասությունը բովանդակում է գեղագիտական մտքեր: Էսթետիկա (զգայաբանություն) բառի բուն իմաստով: Նոր գեղագիտության մեջ և դեղարվեստական գործունեության մարզում կարևոր տեղ է գրավում գեղարվեստական առարկայի կամ հասկացության ընկալումը հնարավոր լայնով բոլոր զգայարանային ուղիներով. Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ խորանները կոչված էին ոչ թե անմիջապես արտահայտելու, այլ հարուցելու, հիշեցնելու հանգստյան, հանդիսի, հոտային, լսողական և տեսողական զգայությունները կամարների ու պուների ձևերով, ծաղիկների ու թռչունների (կենդանիների) պատկերներով, որոնք մեզ պետք է հուզեին և հասցնեին այն անասելի ծայների, անճառ բույրերի և պայծառ գույների ընկալմանը, որ թաքնված է աստվածային փայլերում: «Գիրք հարցմանց»-ում Տաթևացին առաջադրում է համարում տեսողությունը և լսողությունը իբրև հեռվից ընկալող զգայություններ (էջ 235):

[LXXX] Այն, ինչ այստեղ գրում է Տաթևացին հնդիկների մասին, պատահական չի թվում. Չեռագիր Ավետարանների հիշատակարանների «Փառքի» մասերում նշված է, որ Յովհա առաքյալը Ավետարանը քարոզել է հնդիկներին, իսկ Բարթուղիմեոսը ամբողջ Արևելքում (տե՛ս "A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States", by Avedis K. Sanjian. University California Press. Berkeley, Los Angeles. London, 1976, p. 354):

Հնդիկներին Տաթևացու տված հատկանիշները «որպես կապիկք են հնդկացիք և բարբարոսք և առեալ պատառողք, անասուն անմիտք, աւդապարիկքն հպարտքն, ըրասնոյց ախտասէրքն, ասէ խորագէտքն, կաքաւ ենենգաւորքն և այլքն, որոց ամենեցուն փրկութիւն եղեւ Աւետարանաւն...», այս կամ այլ ձևով կարելի է գտնել բազմաթիվ հնդկական կրոնական և վիպական ժողովածուներում, հատկապես մեծ վեպ «Մահաբհարաթայում», որտեղ կապիկները օգնում են մարդկանց և աստվածներին հատուկ դների ռակշասների դեմ մղած մարտում, առյուծին հաղթելը համարվում էր ուժի արտահայտություն. Ճվիրյալները և բրահմանները իշխում էին հաճախ «երեք երկինքների» վրա, ձեռք բերած իշխանությունից հպարտանալու դեպքում պատժվում դառնացով օձ և այլն: Այս կարգի տեղեկությունները հավանաբար ինչ-ինչ աղբյուրներից հայտնի են եղել Տաթևացուն:

[LXXXI] Գնմմտ. Ես. Կե, 25:

[LXXXII] Գնմմտ. Գործք ժ, 41:

[XC] Ըստ Տաթևացու, «Գլխաւոր արարածքին» թիվը «ոմանք ԻԲ ասեն ըստ նշանագրացն եբրայեցւոց. և այլք ԻԴ ըստ ժամուց աւուրցն» («Գիրք հարցմանց ...», էջ 226): Սրտեղ եբրայերենի տառերի թիվը նշված է 24, 22-ի փոխարեն:

[XCI] Ըստ Տաթևացի նշանակում է տատանա, տատանալապետ, «գլուխ դիւաց»: Նոր Հայկազյանն այս բառը համարում է եբրայական ծագում ունեցող իբրև հակառակ Աստծու:

[XCII] Արտացոլում է Զաքարիա Ղ. 11-13 («... եւ ասեմ ցնա. Իսկ զի՞նչ են երկու ձիթենիքն որ կան ընդ աջմէ և ընդ ահեկէ աչտանակին. եւ հարցի կրկին եւ ասեմ ցնա. Զի՞նչ են երկու ոստք ձիթենեացն որ ի վնոս երկուց ծրագաբերաձացն ոսկեաց արկանելոյաց եւ ի վէր հանելոյաց զճաշակն ոսկիս. եւ ասէ ցիս. Ո՞չ գիտես զի՞նչ են այդքիկ. եւ ասեմ. Ոչ Տէր. եւ ասէ ցիս. Դոքա են որդիք պարարտութեան որ կան առաջի Տեառն ամենայն երկրի»). Արտեղ սեղանի (խորանի) աջից ու ձախից բուսած ձիթենիները խորհրդանշում են հրեաներին և հեթանոսներին:

[XCIII] Տե՛ս «Գիրք Ա Մակաբայեցւոց»:

[XCIV] Եւթաղ Սղեքսանդրացի. Տե՛ս ծան. 26:

[XCV] Արտեմոն. Տե՛ս ծան. 27:

[XCVI] Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տաթևացու Մատթեոսի Ավետարանի Մեկնություններում խորանների մեկնությանը նախորդում է յորս թվի մեկնությունը կապված յորս Ավետարանների, դրախտի յորս գետերի, յորս քառակերպերի և յորս թիվը բովանդակող այլ խորհուրդների հետ: Արտեղ ևս խորանների բուն մեկնությանը նախորդում է յորս թվի աստվածաբանական համառոտ մեկնությունը: Յորսի մեկնությունը ափաղոյական է եղել իբրև հիշատակարանների նախադրություն, որը կարելի է հասարել «Փառք», քանի որ դրանք սկսվում են «Փառք» բառով («Փա՛ռք ամենատուր երրորդութեան ընդ Հաւր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ», տես Մատենադարան N 3714, 1419 թ., Գրիգոր Խլաթեցի):

[XCVII] Տե՛ս նաև ԻԳ, ԼԱ և այլն:

[XCVIII] Ծնունդք Իե. Սաղաքիա Ա. 2-3. Հռոմ 8, 13. եբր. ժԲ, 16 և այլն. Հիմնական միտքն այն է, որ Հակոբն ստացել էր իր հոր Իսահակի օրհնությունը, իսկ եսավը ոչ եսավը իր ագռոխ կոպտաշտությամբ արեց, որի համար Աստված ատեց նրան:

ПРЕДИСЛОВИЕ К РУССКОМУ ПЕРЕВОДУ «ТОЛКОВАНИЙ ХОРАНОВ»

Есть целый жанр сочинений средневековой теории искусства, который до сих пор не стал предметом пристального изучения. Это - так называемые «Толкования хоранов», написанные с VIII по XVII вв. крупными деятелями Армянской Церкви. Эти толкования посвящены декору таблиц согласия рукописных четвероевангелий, которые называются хоранами в армянской письменности.

«Толкования хоранов» имеют исключительную ценность для выявления ряда важных вопросов теории и практики средневекового христианского искусства. Это достаточно ясно выделенные вопросы эстетического (обоснование своеобразного гедонизма и познание божественного наслаждения) и богословского (практическое предписание символических и аллегорических изображений и чисел) порядка.

Правда, наши Толкования в первую очередь посвящены оформлению евсевиевых таблиц канонов в четвероевангелиях (хоранов), однако их символика отчасти применима также к орнаментам титульных листов, декору церквей, хачкаров и малых форм средневекового искусства.

«Толкования хоранов» должны помочь в деле изучения иконографии восточно-христианского искусства и особенно его орнаментики. При изучении декора книжного искусства, средневековой архитектуры и скульптуры немало трудностей возникают из-за незнания его содержания. Эти сочинения и другие (еще не изученные) могут служить основой для выявления содержания и семантики (скорее эволюции семантики) орнаментов повествовательной части средневекового искусства.

Эстетическое осмысление изображений хоранов пронизывает «Толкования хоранов». Изобразительные мотивы прямо или символически воздействуют на органы чувств и вызывают удовольствие (своеобразный гедонизм!). Наслаждение красками, цветами, растениями, овощами птицами и т.д. тех, кому известны их символы, подготавливают к тому, чтобы проникнуться содержанием Евангелий. Чувственное (читай - эстетическое) наслаждение становится средством познания неизвестного, божественного, духовного, умозрительного.

Цвет у наших авторов является первым фактором эстетического воздействия. При этом, у них равным образом выделяется внимание и к символическому, и к психологическому воздействию цвета, степени его светоносности. В этом смысле наши авторы иногда предвосхищают идеи теории цвета у поздних авторов.

В конечном счете, эстетические рассуждения наших авторов (особенно Св.

Нерсеса Шнорали) служат символическому осмыслению изображений хоранов. Символикой пронизаны не только все хораны вместе, как предисловие к Евангелиям, но и каждый хоран отдельно. Наши авторы, по возможности, наделили символикой разнообразные мотивы изображений хоранов, так как они - эти мотивы (цвета, растения, формы хоранов, алтарь, птицы и т.д.) «содержат в себе и глубокие символы, и неизвестные смыслы, и скрытую мудрость». Иными словами, хораны символизируют духовный рай - горний Иерусалим (церковь и Евангелия), а крест находится в нем вместо Древа жизни. Они указывают также на прообразовательную роль Ветхого Завета по отношению к Новому. Пронизаны символикой и числа, которыми оперируют наши толкователи (особенно десять, четыре, реже- три, два).

Можно, вслед за Шнорали, считать, что такие Толкования канонов согласия имелись еще со времен Евсевия Кесарийского, составившего эти каноны и порядок чисел в каноних (таблицы) и в Письме, а также тип изображения темпиетто, что утверждают и современные ученые (Норденфальк, Бандманн, Вессель и др).

Главный вывод заключается в том, что перед нами - редкие трактаты теории средневекового искусства, где поднимаются художественные проблемы своего времени. А такие трактаты, всецело посвященные проблемам искусства и символики в искусстве, исключительны во всем христианском средневековье.

ПЕРВОЕ ТОЛКОВАНИЕ

ТОЛКОВАНИЕ ХОРАНОВ ЕПИСКОПА СЮНИЙСКОГО СТЕПАНОСА

Достойные наибольшего восхищения прекрасные повествования о грозной славе Слова [Всевышнего], завещанные нам возвышенным слогом четырьмя евангелистами, отражены в различных оттенках многоцветных красок десяти канонов, изображенных в виде хоранов, которые мы, следуя примеру толкования металла (материи - В.К.) небесных тел[1] объясняем поочередно в соответствии с заключенным в них смыслом слов, свидетельствующих о Христе.

Отсюда следует, какими красками нужно изображать хораны канонов с первого по десятый, с окрашенными красным цветом крови[2] колоннами и арками, которые говорят нам о Воплощении и Распятии.

Итак, изображенный четырьмя красками первый хоран имеет символ четырех веществ первой скинии[3]. Багряные колонны [означают] крепость божественного престола вне элементов. Птицы на арках - это павлины, означающие Ветхий Закон избранного [Богом народа] и пророков, вне церкви и телесным убранством не говорящий (в некоторых списках - говорящие) о новой церкви.

Следующий далее второй хоран, украшенный четырьмя красками, равнозначен первому: черный [цвет] внизу показывает на истинное бытие (на Христа - В.К.), он наитончайший - во имя первых лицезревших; красная[4] арка над ним - во имя крови жертвенной службы из-за ослушавшихся Бога. А средняя часть окрашена синим - во имя утверждения духовного в плотской жизни. А цвета золота срединная арка имеет символ священнический. А винно-красный цвет означает Мельхиседека[5], символизирующего Христа. Черный [цвет] верхней арки, широко протянувшейся над всем, как нависшая туча, имеет символ грядущего божественного Воплощения.

А третий [хоран] из тех же красок, символизирующий Богоявление[6], предшествует канону напротив; три арки его означают триединое Божество; над этими арками - алтарь с огненным пламенем, с облачным столпом над ним, ибо облачным столпом, как покрывалом, еще скрыт символ Христа. А птицы [над хораном] - это петухи, что смотрят на [означающий] Воплощение и Распятие хоран [напротив]; и так же, как петухи среди кур[7], они пышны и смелы, повелевающи и грозны.

Далее четвертый хоран раскрывает лик церкви посредством четырех красок, согласованным повествованием, упорядоченными словами, различными арками, с крестом посредине[8]. И две голубкообразные птицы смотрят на крест, не настоящие голуби, а похожие, ибо те, кто восприняли Святой Дух, стали обиталищем Святого Духа[9]. А наружный черный [цвет арки] тончайший, ибо преходящий Ветхий Закон, прежде всего, был тенью, благодаря очищающей красной крови Христа. Также и тьма над алтарем поредела, и воссиял духовный огонь, который распространяет Христос. А рога под арками над капителями красно-синими парами, из пяти частей [состоящие], рядом друг с другом, означают пять таблиц Суда и пять таблиц Закона[10]. А растущие снизу вверх пальмы [означают], что истина возникла из земли, сближаясь с верхними чинами, расцветшими справедливостью, как написано[11]. А две птицы, красноклювые и краснохвостые, подобны слугам первой скинии, которые плотью хотя и отличались от нового таинства, но голосом и ртом говорили о том же символе.

А пятый хоран имеет тот же символ: тень уменьшается, красный становится ярче, лилия расцветает, ибо крест приблизился и пришли благовестники Воскресения, сообщившие о спасении язычников кровью Христа. Тут есть еще покров наверху, поскольку хоран [этот] еще означает символ пророческий; поэтому [здесь] только три [арки] - как [символы] пророческий, царский и священнический; а гранатовые деревья - с тремя ветвями, выходящими из одного ствола, Ветхим Заветом и скинией Моисея, указывая на Новый, - содержат под горькой кожурой сладость плода. А рога рядом с верхним алтарем символизируют Моисея и Аарона, что и находим в следующем каноне. Куропатки - блудницы Мария и Раав, а птицы-рыболовы криком ловца в воде возвещают о дарованной Святым Духом способности пророков предсказывать [слова] евангелистов, глядя в ноги [символизирующих их птиц][12]. Петухи- в золотом оперении[13], ибо достойные Святого Духа сперва очищают себя. В шестом и седьмом [хоранах] черный [цвет] стал тоньше, красный - толще, [старое] священничество, угасая, ушло под арками[14]. Восьмой, девятый и десятый [хораны][15], согласные друг с другом и равноукрашенные [символами] Ветхого и Нового [Заветов], означают Крест и Распятие, апостолов и пророков, [слова которых] свершились в новые времена[16].

ВТОРОЕ ТОЛКОВАНИЕ

ТОЛКОВАНИЕ ХОРАНОВ ЕВАНГЕЛИЯ

Арка первого хорана изображена четырьмя красками. Данный хоран символизирует четыре элемента[17]. Пурпурные колонны в нем означают крепость божественного престола вне элементов[18]. Птицы над аркой - павлины; они символизируют Ветхий Закон Моисея и пророков. Арка снаружи окрашена черным цветом в знак того, что благодаря очищению кровью Христа прошло время Ветхого Завета. А винно-красный цвет [арки] указывает на Мельхиседека, как прообраза Христа[19]. При этом арка изображена четырьмя цветами - черным и красным, зеленым и синим, как будто повествуя о плоти человеческой, составленной из крови и слизи, из костей и покрова тела, которые толкуются как Отец, Сын, Святой Дух и вновь Триединство[20].

Над аркой - птицы павлины, как было указано: ведь павлины сияют своими одетыми золотом перьями, указывающими на чины праведников и пророков, процветших Иисусом. А под арками [второго хорана] черный становится толще, а красный - тоньше, ибо Ветхий Завет стал символом и тенью распятого Христа, истекшего красной кровью. А третий хоран, украшенный теми же цветами, [что и первый], свидетельствует о благовествовании о Новом Завете пророками, и [данный] хоран Моисея сияет, над аркой изображаются птицы-рыболовы: одни с криком ловца охотятся в воде, другие - за духовной пищей и имеют символ Крещения, исполняясь Святым Духом по [Новому] Завету[21]. Их ноги и клювы красного цвета, их головы повернуты друг к другу над алтарем в хоране.

Колонны синие, с каннелюрами[22], украшенные по пяти частям, имеют символ Закона десяти Заповедей. Три хорана означают три Евангелия, согласных друг с другом[23]. А третий и четвертый [хораны] также окрашены одними и теми же цветами. Некоторое убывание черного цвета и усиление красного знаменуют спасение язычников кровью Христа. А над арками изображены куропатки, нашедшие свой плод в Евангелиях: одна из них - блудница Мария, другая - Раав, ибо набожность у язычников означает быть невестой. А в пятом и шестом хоранах усиливается сверкание цветов, в них изображаются по две арки, символизирующие двух евангелистов синоптиков[24]. Колонны розовые означают, что уже близко время нашего спасения.

И как петухи среди самок повелевающи и грозны, наделенные

пророческим даром, и как петухи предвещают утро, так и пророки предвещают Явление Христа: пророки предвещают в Иерусалиме, апостолы - среди язычников. Пальмы поднимаются снизу вверх, ибо истина возникает с земли, устремляя свои листья к верхним чинам, где созревает учение, и с неба опуская свои сладкие плоды. А рога над верхним алтарем символизируют Моисея и Аарона, и арка на нем - наитончайшая, там как мы возвысились над Ветхим Заветом, чтобы быть очищенными красной кровью Христа.

В арках изображен алтарь, покрытый тьмой и облаком, означая таинство, скрытое от [прежних] времен и народов. Оливковые деревья[23], вырастающие слева и справа от алтаря, то есть вне хорана, указывают на изобилие дающего свет оливкового масла, что означает сияние вечных праведников. А в седьмом и восьмом хоранах черный убывает, а красный становится ярче, ибо с приближением креста Закон [Моисея] стал тенью: изображена между арками цветок лилии, и алтарь не покрыт тьмой. Две лилии находятся рядом с алтарем. Под арками колонны окрашены в красный цвет. Эти хораны символизируют иудейский храм и святыни Ветхого Завета, восстановленные еврейскими пророками, священническими чинами. А над арками изображены петухи.

Арка цвета золота имеет символ священничества, ибо священники входили через арку. А черный цвет в виде облака наверху скрывает таинство Воплощения Христа: тут рядом роются две птицы, с красными клювами и хвостами, изображены и два голубя, смотрящие на них, не то что действительно голуби, а похожие на них птицы, так как те, кто восприняли Святой Дух, сами не были Святым Духом, а были способны исполниться им.

А десятый хоран означает цветение креста, а также пророков и апостолов Ветхого и Нового Заветов, возвестивших об истине, о Воскресении, о тех, кто были удостоены [небесного] священничества по Ветхому и Новому Заветам. Здесь под арками — красные колонны, в ярко розовом сиянии, символизирующие таинство Воскресения. Рядом [с колоннами] — гранатовые деревья, так как в Ветхом Завете горькой кожурой был покрыт гранатовый плод, сладость которого была открыта в Евангелиях, а затем и в соборной церкви, блистающей своим разноцветием, покрытой таинством облачений, наделенной двойными арками по [образу] Сиона, соборной церкви.

А согласование нумерации канонов было написано учеными и набожными мужьями, пришедшими после апостолов, имена которых следующие по порядку - Аммоний [из Александрии], Евсевий

[из Кесарии], Евфалий из города Александрии[26], мужья, последующие по времени за апостолами, ставшие главами епархий, ратовавшие со злой сектой Арт[емона][27].....

ТРЕТЬЕ ТОЛКОВАНИЕ

СВ. НЕРСЕС ШНОРАЛИ

ТОЛКОВАНИЕ ХОРАНОВ ЕВАНГЕЛИЙ

Книги, написанные божественной рукой, а также мудрые проповеди, исходящие от Святого Духа, превозносят Святую Троицу Богом и вечным Благом, а также сотворяющим всех нас из ничего и опекающим нас, чтобы мы оставались во Благе. А если разумные существа своевольно отклоняются от Блага, то [вышеупомянутые книги и проповеди] напоминают о нашем Творце, милостивом и человеколюбивом, тех, кто жаждет оздоровления своей души памятью о божественном благе, как и здесь прослеживается вера в Слово. Несмотря на то, что наше естество неразумно снизошло [со своей высоты] до скотского состояния, подвергло себя смерти и унижению, наш Благодетель не скрыл от него, что оно благородного рождения, а также исток его жизненности, возвестив, что человек есть образ Бога, а рай есть обиталище его и древо жизни - причина его бессмертия, насажденное божественной рукой, чтобы обладавшие сим воспоминанием обратились к своему первообразу и духовной пище, краю благолепия и вновь обрели собственную честь.

Однако человек своим упрямством избрал себе предводителем другое разумное существо, лишенное своей прежней славы, которое открыло пред ним тьму дорог заблуждений, сделало его противником спасения своей собственной души и, вопреки прежнего блага, умножило неописуемое зло. Вышесказанное хорошо известно благоразумным слушателям. Ибо добрая память, скрытая в глубине стнола блага, никогда не иссякала совсем, не угас пыл божественных благодеяний в течение веков перед благородными отпрысками Адама вплоть до того времени, когда открылись недра божественного милосердия и пришла пора откровения таинства Богоявления, что было скрыто от народов[28]. И стал защитником наших душ Творец [мироздания], единородный Сын, который, получив единство несмешанное и непостижимое, самолично снизошел к нам во имя нашего спасения, что было исполнением воли Отца и Святого Духа[29]. Он - образ Отца, первообраз наш, утолил жажду нашей души

совершенством, не только явившись к нам своей личностью желанной, но и приобщив наши отверженные и устыженные души к своей бесподобной божественной славе, исполнив наши души сознанием, что все мы являемся плотью и членами ужасающей божественной главы, указав сразу на бессмертные плоды желанные, подаренные нам Древом жизни, что есть и история спасительная божественной славы, скрытая в сей книге обетованной, лежащей перед нами для обозрения. Священная книга эта — духовный рай[30], в ней растет Древо жизни, так как из божественных покоев исходит [живительная] струя и стремится к вечной жизни. А сии [таблицы], огражденные не разрушительным огнем и пламенным мечом серафимов, а приятными и имеющими оттенки всех цветов изображениями и цветами орнаментов, формообразованием хоранов, а также изображениями некоторых растений и приданием формы птиц, композицией трапез, колонн и цветов, содержат в себе и глубокие символы, и неизвестные мысли, и скрытую мудрость, которыми не следует пренебрегать напрасно, ибо все, что существует в мире, разделяется на два - на необходимое и на доставляющее удовольствие. Необходимыми являются вещи, без которых жить невозможно - свет, воздух, земля, а также хлеб насущный и питьевая вода и одеяния. А доставляющие удовольствие вещи приятны и утешительны, как вино, фрукты, пряности и деликатесы, а также благовония и яркие цвета и звуки, сладостные для слуха, которые доставляют наслаждение, приятные ощущения и покой. Таким образом, те вещи, которые кажутся не необходимыми, приносят величайшую пользу совершенным, когда посредством этих зримых цветов и разных вкусов и благовоний и звуков и покоя поднимаемся до духовного и интеллектуального наслаждения, завещанного Богом, о чем написано: не видел того глаз, не слышало ухо, и не приходило то на сердце человеку, что приготовил Бог любящим Его[31], как воспитывал Господь детей Израиля прекрасными украшениями скинии и храма. А корыстолюбивых Он подкупал земными сокровищами, чтобы они познали этим и небесные, поэтому Он велел богатому юноше обменять плотские блага на духовные, пойди, сказал, продай имение твое и будешь иметь сокровище на небесах[32].

Созерцающие это художники и писцы Евангелий, украшенных приятными красками и богатым соцветием, разнообразными композициями, проникновенными предвещаниями земных и небесных существ и всеми добродетелями, словом всем тем, что доставляет духовное наслаждение и наделено нетленной красотой, обо всех

этих вещах говорится в сем трактате, лежащем пред нами[33].

А поводом украшения всех десяти хоранов является упоминание о том, что некий епископ Карпиан из [Египта] Средиземноморского попросил церковного философа — Евсевия, чтобы он безошибочно составил согласование книг евангелистов, которые служили бы началом Евангелия, то есть где согласуются между собой четыре евангелиста или где три или где оба евангелиста и, наконец, в каких местах Евангелий они говорит порознь, а затем пронумеровать все фрагменты таким образом, чтобы они не были изъяты еретиками и чтобы они нашли свое постоянное место без путаницы. И Евсевий исполнил просьбу Карпиана, написав согласование десяти канонов с неоспоримой ученостью, как блаженный Евфалий, составивший содержание глав Деяний Апостолов и Соборных Посланий против Арианской и прочих ересей[34]. А число десять здесь рассматривается как таинственное число, ибо оно является числом святейшим и Божьим даром, как показывают десятизаповедный Закон и десять частей скинии и десять частей сотворенного, а также плотские чувства и духовные силы. А если захочешь увеличить славу десяти, здесь добавим также категории и молитвенное слово Господа, и Никейский символ веры и пр., тем паче что чудесное содержится [во многих изумительных вещах]. Ибо евангельское таинство, что было скрыто вначале, пронизывая все девять хоранов, ощутимо является в десятом, который символизирует конец времен. И вот как все это выглядит: первый хоран означает Божество, пребывающее в недоступном свете; второй и третий хораны символизируют средний и последний небесные чины, четвертый - рай, пятый - Ноев ковчег, шестой - жертвенник Авраама, седьмой и восьмой — Святая святых Моисеева и наружную скинию, девятый - храм Соломона, десятый - святую и вселенскую церковь, совершенную и полную истины, содержащую таинство всех [прежних][35]. И они называются хоранами, так как все они полны таинством, а таинство ведомо не всем, а немногим. Все таинство ведомо лишь Богу.

Итак: эти хораны украшены четырьмя оттенками цветов — красным и зеленым, черным и синим; помимо этих четырех фигурирует еще пурпурный цвет[36]. В хоранах четыре вида растений - пальма, оливковое дерево, лилия, гранат и снова пальма, также пять видов птиц - два [раза] павлин, голубь, куропатка, петух, птица- рыболов, иногда в Евангелиях изображаются и дикие утки.

Таким образом, первый хоран с тремя колоннами изображен всецело пурпурным цветом,что означает твердость божественного престола вне четырех элементов, хоран неописуемый, где одна Святая

Троица выше всего сотворенного. Ибо цвет пурпура указывает на всесильное царство, неисчерпаемое и бескрайное. Сей хоран, как говорится, покрыт завесой. Однако три высших чина Престолов, Серафимов и Херувимов, по мере своих сил, непосредственно наслаждаются явлением Ее славы. А второй и третий хораны изображены зеленым и черным, означая средние и последние чины[37]. Зеленый цвет показывает их вечную и бессмертную природу, а черный - непостижимость Бога скрытого от них[38]. Ибо через церковь, через Воплощение Сына соделается известной многоразличная премудрость Бога[39]. А три арки означают, что этим чинам было известно от святейших серафимов об ипостасях Святой Троицы, о которых они учили пророков. И в сих хоранах изображены пальмовые деревья и птицы павлины. Деревья показывают высоту этих чинов и по природе, и по месту, и по славе, а [пальмовый] плод — обращенную к Богу их сладчайшую хвалу. Павлины, украшенные золотыми перьями и хвостами, означают их чистую несмешанную и непорочную природу. Четвертый хоран изображает рай, так как имеющиеся здесь четыре колонны уподоблены четырем видимым элементам [рая]. Его цвет синий и черный, так как исчезло великолепие рая для Адама и его сыновей, как иносказательно рассказывается о кожаном хитоне, ибо они воспротивились Божественной славе и [были изгнаны из] рая, где Адам наслаждался [полученными] благами. В середине каждой арки второго и третьего хоранов - изображение алтаря, своей яркостью означающего духовную пищу бесплотных существ и разумную литургию, преподнесенную Богу. А в иных хоранах под арками является тусклое изображение креста, указывающее на таинство Христа, которое в былые времена появилось скрыто, опустившись от Бога к ангелам и от ангелов к Адаму и его роду.

В пятом и шестом хоранах возрастает красный цвет, ибо через [Ноев] ковчег и жертвенник Авраама проясняются таинство крови Христа и церковная добродетель, то есть вера. И алтарь поднят вместе с крестом на шестую ступень арок. Ибо [крест] был узнан Авраамом через древо Сабек и жертвенный овен, и, как говорится, Авраам увидел Бога и возрадовался[40]. В сих хоранах винный цвет колонн означает священничество Христа по чину Мельхиседека[41]. И в этих хоранах изображены оливковые деревья и лилия: оливковое дерево показывает долговечную жизнь патриархов[42], служивших примером для своего рода. Ибо при них Закон был неписанный[43], они сумели твердо сохранить цветы добродетели, как оливковое

дерево сохраняет свою кудрявую красу. Плоды маслин, своим терпким вкусом, могут быть уподоблены их суровой добродетели и жизни, в которых была скрыта мудрость предвкушения духовного совершенства. И подобно тому, как из маслины получается вещество светильника, так и в свете добродетели Ноя, Авраама, Исаака, Иакова и Иосифа открывается божественная благодать. А лилия бывает трех цветов: белого, желтого и красного. Белизна означает чистоту и ясность, желтый цвет - воздержанность патриархов, а красный цвет - их мучительный труд, который будет вознагражден при Воскресении из мертвых. Есть лилия морская, цветущая в море и возвышающаяся над водой, как патриархи возносились над морем земной жизни своей верой и своими деяниями. Есть вид лилии, цветущий под дождем в пустынных местах и на холмах, как язычники были угодны Богу лишь естественными науками, как Корнилий и многие другие[44]. Бывает также цветок лилии, цветущей под палящим солнцем [в то время как другие цветы увядают], как пустынники показывали чудеса, полные любви к Христу, а мы увядаем от лени и малодушия.

Седьмой и восьмой хораны означают яркость скинии Моисея. Их колонны украшены каннелюрами в синих тонах, по пяти частям, указывая на десятизаповедный Закон, составленный из двух пяти, чтобы быть опорой народу, чтобы не уклонился он от Заповедей. И здесь, под арками, усиливается черный цвет, и ослабевает красный, ибо в древности [Заповеди Закона] были символическими и предвещавшими истину, а потускнение красного означает, что жертвоприношения животных было недостаточно для очищения народа от грехов. К тому же седьмой хоран как будто соединяет первый, посвященный Богу, с хораном, означающим рай, где некоторое время пребывал Адам, а также всемирный потоп, после чего человечество начинается от Ноя. Другие хораны изображены парами, в том числе хораны, посвященные ангелам, также Ною и Аврааму, сподвижникам Моисея и Святой святых, где ступали лишь Моисей и немногие, достойные быть [символическим] образом нашего спасителя Христа. А паперть (наружная скиния?- В.К.), предназначенная для собрания народа, указала на житие вышеназванных, чтобы народ брал пример с них, которые до времен возведения храма в скинии поклонялись Богу, начиная от Моисея. В седьмом же хоране изображены голуби, с красными клювами, изображающие благодать Святого Духа, которой были исполнены зодчие скинии Веселиил и Аголиав[45], Моисей, а также Иисус Навин и семьдесят старейшин израилевых.

А на восьмом хоране изображены куропатки, означающие блудниц иноплеменных - Раав, Фамарь и Руфь[46], ибо похотлива куропатка. А также у куропаток привычка красть яйца у других птиц и присваивать их себе, как вышеназванные женщины своей хитростью сумели украть из дома Авраама плод благословения и стать прематерями Христа. Некоторые из голубей смотрят прямо на алтарь, как Моисей и его сподвижники, с которыми как с друзьями говорил Господь, а также Иисус Навин и Давид, совершавшие таинство, а другие смотрят назад, показывая удивление, так как они были в восхищении, а все они с красными клювами, так как говорили о Воплощении Христа. Как говорит Моисей, пророки из среды твоей и братьев твоих, как меня, воздвигнет тебе Господь Бог твой[47], и здесь алтарь наделен двумя рогами, означающими Моисея и Аарона, ставших опорой для народа и ужасом для врага.

И девятый хоран означает храм, украшенный более богатыми оттенками, так как здесь ослабевают черные и синие тона, а красный цвет становится ярче, так как уже близко Явление Эммануила. Чин пророков говорит о божественности Божьего Сына, при этом петухи, [изображенные] в хоране, также показывают, что близко утро праведности, оповещают о явлении неописуемого света, ставят ногу на смерть, говоря - Смерть, где твоя победа[48]? Поэтому многие из них, любимые народом, презирали преходящее и были обвенчаны добродетельной смертью, как мужественные мученики маккавейские, предсказавшие о кончине Христа; поэтому пустой алтарь показывает век героев маккавейцев, которым Антиохий запретил служить обедню на алтаре по Закону. Здесь изображены также гранатовые деревья, означающие слова пророков, которые как кожурой покрывали притчами сладостную весть к язычникам и горечь угроз евреям, которые были застигнуты величайшими бедствиями и рабством, колючими как терновник, в то время как в церкви язычников вложено семя духовного блага. Здесь есть и пальмовое дерево, поднимающееся снизу вверх и объявляющее Давидово слово - Истина возникнет из земли, и правда приникнет с небес[49].

Итак, девятый символический хоран, что производится от умножения три на три, означает трех евангелистов-синоптиков (Матфея, Марка, Луки), которые единогласно написали о Воплощении Христа, показывая место и время Его Рождества, а также Его родословную по плоти, ибо это и есть первая ступень восхождения для верующих и позволяет вникнуть в Его неописуемую и безвременную природу, но род Его кто же изъяснит[50]? Подобно тому, как Иисус

Навин предрек землю обетованную, где текут молоко и мед, так и Иисус дал несовершенному народу поглядеть на небесную сторону[51].

Хоран десятый, изображенный напротив девятого, свидетельствует о твердости и совершенстве святой церкви, дополнившей несовершенство Ветхого Завета истинным таинством, внутри которой стоял Иоанн, предутренняя звезда Солнца Правды, последний пророк и первый из апостолов. Вот почему напротив петухов стоят птицы-рыболовы, символизирующие рыбаков-апостолов, которые велением Бога ловили и спасали от верной гибели верующих в Евангелие. А некоторые из птиц-рыболовов смотрят на петухов, ибо апостолы были толкователями слов пророков, а иные смотрят друг на друга, ибо они превозгласили единое вероисповедание, остальные созерцают алтарь, ибо свою проповедь берут от первого источника. А стоящие близко друг к другу дикие утки означают евангелистов в действии, которые погрузились в божественные глуби, были опьянены обильными дарами Святого Духа и на Его крыльях прилетели ко всем и отобравшие живительную воду, подали целительную росу людям, [духовно] иссохшим и больным, чтобы их души стали здоровыми и исполнились надеждой на бессмертие. А красные ножки [птиц] означают слова пророков, что прекрасны ноги благовестника[52], а их уста говорят об огненном таинстве, чем были они очищены и превозглашали, чтобы уста христиан были очищены по их примеру. А то, что шеи у некоторых птиц-рыболовов сплетены и у диких уток распростерты друг к другу, указывают на согласие и близость Ветхого и Нового Заветов. Вот почему более нарядно, красиво и ярко выглядит десятый хоран с розоватым оттенком красного, почти без черного и синего, ибо остался в прошлом прежний мрак грехопадения, горя и печали, и возобновились, окрашенные кровью Христа, небо и земля, со всеми составными частями и орнаментами, а алтарь с крестом возвысился над головой верхней арки, ибо свершилось божественное таинство, и проповедь креста распространилась во все стороны света, и о распятом Христе говорилось как о Боге во всей вселенной во славу Отца и Святого Духа.

И сей десятый хоран символизирует также верхний хоран (здесь: свод небесный – В.К.), который появится к концу времен, когда будет позади плотский мир и начнется благовещение о безобразном и бесформенном небесном существовании, когда всему будет конец, и Новый Иерусалим спустится с небес в неописуемом убранстве по Откровению Святого Иоанна[53]. И все церкви, возобновленные, соединятся в нем и соберутся воедино, чтобы в конце времен принять

Христа в брачное ложе. Под конец света... Христос получит царство от Бога и Отца и упразднит всякое начальство и всякую власть нечистых и завоевателей, получивших могущество из рук нечистых, низложив их под ноги свои, истребится последний же враг — смерть[34]. И все покорится Ему - произвольное и непроизвольное, верх и низ, правое и левое, ад и царство небесное, и от него, от праведнейшего Судьи, бессмертного и бескрайного, получит воздаяние по достоинству. И будет воспринята мудрость появления Бога всех и всего, поэтому в десятом хоране выступает сияющий разукрашенный крест, ибо мы - верующие, в последний день надеемся воззреть под облаками в сияющем небесном свете, сосуде нашего спасения, солнце церкви, знак божественный, во славу христиан, на беду неверных и на неумолимую гибель нечистых, которые будут преданы на вечные муки.

Все это для любящих науку святых отцов и братьев наших в качестве введения толкований символов [иллюстрирования] таблиц канонов Евангелий, чтобы установить, что не напрасно и не бессмысленно изобразили первые отцы цветущие формы десяти символических хоранов в различных оттенках, а увидели духовное содержание всего вышесказанного, сочинили все это и преподнесли пред глазами одаренных разумом людей, чтобы и они в зримых образах были введены в умозрительное наслаждение прекрасным, как говорит и апостол Павел, невидимое Его через рассматривание творений видимо[35], чтобы и мы были пронизаны духовностью и мудростью, освещенные сими символическими хоранами, собирали в лугах разных добродетелей цветы, чтобы в венцах непреходящей славы, вступая под своды святого храма, бродя в нем осторожно, очищенные от грязи и пыли, будучи готовыми к чтению Евангелий, пользуясь [сим] вступлением в Евангелия и очищаясь, как народ израилевый под Синайской горой удостоился созерцанию Бога после омывания и очищения[36], особенно когда названная гора, обитаемая Богом, требовала большего целомудрия, то есть три дня не быть в сожительстве с законными супругами, явиться в лучших нарядах и освященной плотью. А Господь последователям Евангелий велел быть в одной одежде, не брать с собой ни меди в пояса свои, ни сумы на дорогу, ни обуви, и не прелюбодействовать, смотря [на женщину с вожделением], не сказать "безумный" и "морос" брату своему, чтобы не подлежать суду и геенне, не противиться злу, а кто ударит тебя в правую щеку, обратить к нему и другую, кто захочет взять у тебя рубашку, отдать ему и верхнюю одежду, идти с при-

нуждающим тебя не одно поприще, а два, и на земном пути не приветствовать преходящих красот сего мира, а при допущении грехов искупиться до великого дня Суда и прощать до семижды семидесяти раз согрешающим против нас[57].

Таковы поучительные и ободряющие слова, которые содержатся в Евангельских заповедях, служат средством омовения приближающимся к божественным высотам созерцания и слуха. Пусть и слова Введения в Евангелия помогут нам, чтобы и мы, по примеру Моисея, [который обозрел Бога], ступили через мглу в незнакомые глубины евангельских книг, неся с собой доски наших сердец, чтобы с помощью молитв отцов и братьев наших Господь начертал в них силу Евангелий, что лежат пред нами, со значениями изображений десяти хоранов вместо десяти Заповедей, которые содержатся в божественных начертаниях, чтобы и вы обрадовались в ваших сердцах и в вашей добродетельной жизни сими дарами приношений умственных заповедей, которые преподносим на наших слабых руках на маленьком подносе нашего ума и скромных благовонных бесед во имя нашего спасения и освобождения от долга, чтобы и нам и вам со всеми живыми и мертвыми живительный Святой Дух делал достойным доли праведных во славу и хвалу своего имени, прославленного с именами Отца и Сына в трех ипостасях и в одном естестве всемогущего Божества, восхваляемого и благого во веки веков, аминь!

ЧЕТВЕРТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

ВАНАКАН ВАРДАПЕТ

О ХОРАНАХ ЕВАНГЕЛИЯ[58]

Сотворенные Богом [вещи] разделяются на два [вида]. Одни необходимы, а другие созданы лишь для удовольствия. Необходимыми считаются те вещи, без которых жить невозможно, как, например, [четыре] элемента сущего, а также хлеб, вода и одеяния. А удовольствие доставляют те творения, которые щедро дарованы Богом для украшения, красоты и покоя: таковы вино, фрукты, цветы, пряности, каждый благородный колор, сладкозвучные трели птиц и благовония, которые не только успокаивают органы чувств и доставляют удовольствие, но и приносят величайшую пользу. Посредством этих творений, которые не кажутся нам необходимыми, мы можем подниматься до обещанного познания радости,

[до того], чего не видел глаз, не слышало ухо и что не приходило на сердце человеку[59].

Так воспитывал Господь детей Израиля прекрасными украшениями скинии и славного храма, золотом и перлами и драгоценными камнями. [Так] он привлекал к себе всех богатых и сребролюбцев, велел богатому юноше продать материальное благо и иметь сокровище на небесах[60].

Созерцая все это, устроители рукописей Евангелий пятью красками прекрасных оттенков украшали начальные листы Священного Евангелия, дабы [те] послужили предвестием славных и божественно светлых духовных сокровищ, собранных в словах Евангелий для радости и покоя душевных сил: они зримыми изображениями в красках, наделенными аллегорическими смыслами, показывают недоступное взору[61]. Ввиду того, что порядок Евангелий был составлен мудро и исполнен Святым Духом, искусно [составились] также десять символических хоранов[62], так как десять - это порядок сотворенного: имеются семь блуждающих планет и одна не блуждающая, а также луна, что ниже их, которые вместе с божественным Словом составляют [число] десять. Мудрецы также знают десять категорий, через которые проявляется все сущее, а также пять органов чувств и пять [способностей] души[63], составляющих десять. Десять месяцев бывает в году, а два являются переходными в весенний и осенний периоды. Число заповедей - тоже десять, десять - число частей скинии и молитвы Господа в Новом Завете, десять положений Никейского символа веры: первые два хорана, из которых второй покрыт занавесом, означают два неба, а третий означает твердь, четвертый - Рай, пятый - Ноев ковчег, шестой - дом Авраама, седьмой - книги Моисея, восьмой - храм Соломона, девятый - крепкую церковь Христа, десятый - человеческое естество в грядущем, когда Господь Бог обретет плоть и отпустит [наши] грехи и будет веселиться о делах своих, согласно пророку.

Таким образом, первый хоран окрашен четырьмя красками: синей, пурпурной, красной, из цвета виссона, льна, а также земляным (в иных рукописях - голубым)[64] цветом. Его арка изображена по подобию первой скинии, с колоннами пурпурного цвета, означающими прочность первого престола, вне элементов. Над аркой — птицы павлины, символизирующие закон Ветхого Завета и пророков, не относящийся [непосредственно] к церкви, а телесным убранством они указывают на новую тайну церкви. Второй хоран, украшенный четырьмя красками, с черным цветом внизу и равнознач-

ный первому, показывает тончайшие украшения скинии для первых лицезревших: наверху распростерта красная арка, символизирующая кровь животных на жертвенных богослужениях. Внутри арки входы синеватые с оттенками крови в знак утверждения духовного в телесной жизни. А золотого цвета арка посредине означает священничество. А [арка] красного цвета вина означает Мельхиседека, символизирующего собой Христа. А верхняя красная арка, покрытая черным, как облаком, символизирует Богоявление и Воплощение Христа.

А четвертый[65] хоран, украшенный теми же красками, указывает на начало Богоявления во плоти. Каждая арка предыдущего хорана тремя красками указывает на Троицу в триединстве, и алтарь красного цвета над [его] арками изображен в огне, а облако над алтарем означает окутанный тайной символ Христа. Птицы [здесь] - петухи среди кур, смотрящие на Богоявление и крест над хораном, так как петухи среди кур изящны, грозны, смелы и повелевающи. А четвертый хоран с крестом посреди арок показывает лик церкви четырьмя красками, выражающими согласование [Евангелий] с помощью нумерации их глав. Два голубя смотрят на крест среди арок; [но] они не настоящие голуби, а голубкообразные, ибо те, кто восприняли Святой Дух, не сами становились Святым Духом, а были обиталищем Его. А наружный черный цвет [арки этого хорана] тончайший, ибо Ветхий Завет стал тенью перед чистотой красной крови на кресте; то же самое можно сказать об алтаре. Тьма [над ним] рассеялась, и воспламенел огонь мудрости, распространенный Христом. А [два] рога при арок над капителями, украшенные двумя цветами - красным и синим, пятичастные, означают пять таблиц суда и пять таблиц заповедей; об этих рогах говорит Аввакум[66]. А снизу вверх растут пальмы, так как отсюда из земли возникла истина, сближаясь с верхними чинами, расцветшими справедливостью, как написано. А две птицы, красноклювые и красноногие, подобны слугам первой скинии, которые плотью хотя и были далеки от нового таинства, но голосом и ртом говорили об одном и том же символе. Пятый хоран имеет тот же символ: тень уменьшается, и красный становится ярче, лилия расцветает, ибо крест приблизился, и пришли восхваляющие Воскресение, сообщившие о спасении язычников кровью Христа. Тут есть еще покров наверху, поскольку хоран [этот] означает еще символ пророческий, поэтому [здесь] только три [символа] - как [знаки] пророческий, царский и священнический. А гранатовые деревья - с четырьмя ветвями, выходящими из одного ствола, Ветхим Заветом указывают на Новый. Горькая

кожура гранатового плода содержит в себе сладость и румянец плода, а рога рядом с алтарем символизируют Моисея и Аарона, что и находим в этом же каноне. А куропатки – блудницы Мария и Раав, [а] птицы-рыболовы криком ловца в воде возвещают о дарованной Святым Духом способности пророков предсказывать, смотря на ноги благовестника. Петухи - в золотом оперении, ибо достойные Святого Духа сперва очищали себя и потом приняли Его. В пятом, шестом и седьмом хоранах черный цвет стал тоньше, красный усилился, [символ] священничества ушло под арку. Восьмой же хоран в согласии [с остальными] равноукрашен [символами] Ветхого и Нового [Заветов], означая крест и мученичество, апостолов Нового Завета и сподвижников, исполнивших [слова] нашего Господа Иисуса Христа. Аммоний из Александрии[67] изложил содержание четырех Евангелий в десяти канонах - первый канон, где согласны четыре евангелиста: Матфей, Марк, Лука, Иоанн...

ПЯТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

СЛОВО О ХОРАНАХ ЕВАНГЕЛИЙ ДРУГОГО АВТОРА[68]

Духовный рай - святая церковь вместо Адамова рая, а в церкви Христа находится святой крест вместо Древа жизни. А вместо четырех рек рая - четыре Евангелия. Вместо разнообразных плодов и пестрых цветов рая - различные слова и знания божественных книг в святой церкви. А сии [таблицы], огражденные не разрушительным огнем и пламенным мечом серафимов, а приятными и имеющими все оттенки изображениями, украшенные цветами, а также деревьями и изображениями птиц, колонн, арок и алтарей, содержат в себе и глубокие тайны, неизвестные знания и скрытую мудрость, которыми не следует пренебрегать напрасно. Ибо все, что существует в мире, разделяется на два - на необходимое и на доставляющее удовольствие: необходимы, то есть нужны, свет и четыре вещества, отчего получается хлеб, питьевая вода, без которых жить невозможно. А доставляющие удовольствие вещи приятны и утешительны, как фрукты, вино, снедь с приправами, а также благовония для обоняния, яркие цвета для глаз, сладостные голоса для слуха, которые органам чувств доставляют удовольствие и покой. Таким образом, те вещи, которые не кажутся необходимыми, приносят величайшую пользу совершенным, когда посредством этих зримых цветов и вкусов, благовоний и звуков и покоя поднимаемся до духов-

ного и разумного наслаждения, [о чем написано]: не видел того глаз, не слышало ухо, и не приходило то на сердце человеку, что приготовил Бог любящим Его, как воспитывал Господь племя израильтян прекрасными украшениями скинии и храма. А корыстолюбивых Он подкупал, чтобы они познали этим и небесные сокровища, поэтому Он велел богатому юноше обменять плотские блага на духовные, пойди, сказал, продай имение твое и будешь иметь сокровище на небесах, а потом будешь совершенным. Знающие это художники и писцы Евангелий приятными красками и пестрыми цветами изобразили разные композиции, пронизанные предвещаниями небесных и земных и всеми добродетелями. В этом трактате говорится обо всем, что доставляет духовные наслаждения и наделено нетленной красотой.

А поводом сочинения десяти хоранов является то, что некий Карпиан из Египта попросил церковного философа Евсевия, чтобы он безошибочно составил согласование Евангелий, то есть [указал бы], где согласны четыре Евангелия или где три, или в каких местах - два Евангелия, и где они говорят порознь, а затем пронумеровал бы все фрагменты таким образом, чтобы они не были изъяты еретиками и чтобы мы узнали каждую [главу] без заблуждения. И св. Евсевий исполнил просьбу Карпиана и составил десять канонов с неоспоримой точностью, как блаженный Евфалий, составивший содержание глав Деяний апостолов и Соборных посланий апостола Павла против ариан и прочей ереси. А число десять есть число символическое, так как оно является числом святейшим и Божьим даром, как показывают десятизаповедный Закон и десять частей скинии и десять частей сотворенного, а также плотские чувства и духовные силы. А чтобы увеличить славу десяти, то здесь добавим также категории Аристотеля и молитвенное слово Господа, Никейский символ веры и пр., тем паче что чудесное познается [в этих вещах]. Ибо евангельское таинство, что в прошлом было скрыто от нас, ясно является нам в изображении последнего божественного хорана, символизирующего конец времен. Итак: первый хоран показывает, что Божество пребывает в недоступном свете. Второй и третий хораны символизируют средний и последний чины ангелов, четвертый - Адамов рай, пятый - Ноев ковчег, шестой – жертвенник Авраама, седьмой и восьмой - Святая святых Моисеева и наружную скинию, девятый - Соломонов храм, десятый - святую вселенскую церковь в совершенстве и полную истины, содержащую таинство всех [прежних хоранов]. И они называются хоранами, так как все они полны таинством, а таинство ведомо не всем, а немногим. Все таинство ведомо лишь Богу.

Итак: эти хораны украшены четырьмя цветами - красным и зеленым, черным и синим: помимо этих четырех есть еще один цвет. В хоранах

фигурируют четыре растения - пальма, оливковое дерево, лилия, гранатовое дерево и снова пальма, а также пять птиц - пары павлинов, голубей, куропаток, петухов и птиц-рыболовов. Иногда, но не везде, изображается шестая пернатая пара - дикая утка...

Таким образом, первый хоран с тремя колоннами изображен весь пурпурным цветом, что указывает на твердость божественного престола вне четырех этементов, хоран неописуемый, где одна пребывает Святая Троица выше всего сотворенного. Ибо цвет пурпура указывает на всесильное царство. Сей хоран, как говорится, покрыт завесой. Однако три чина - Престолов, Серафимов и Херувимов - по мере своих сил непосредственно наслаждаются явлением Ее славы. А второй и третий хораны украшены зеленым и черным, означая средние и последние чины: зеленый показывает их вечную и бессмертную природу, а черный – непостижимость Бога, скрытого от них. Ибо через церковь, через Воплощение Сына соделается известной многоразличная премудрость Бога[69]. Три арки первого хорана показывают, что этим чинам было известно от песнопений святейших Серафимов об ипостасях Святой Троицы. И в сих хоранах изображены пальмовые деревья и птицы павлины. Деревья показывают высоту [этих чинов], а сладкий [пальмовый] плод - их сладчайшее слово, а яркие перья павлинов - их чистоту. Четвертый хоран означает рай, он стоит на четырех колоннах, указывающих на четыре вещества рая, окрашенных синим и черным, означая, что еще при жизни Адама и его сыновей рай был скрыт от них. Среди трех арок изображен охваченный пламенем алтарь, что показывает духовную пищу бесплотных существ и их разумную литургию. А внутри четвертой арки неясно, под ней слабое изображение креста, который означает таинство Воплощения Христа.

Пятый хоран показывает Ноев ковчег. А обилие красного цвета означает святую церковь Христа и нетленную плоть и кровь Его, принесенную в жертву, и веру христиан.

Шестой хоран - это хоран Авраама с жертвенником, с овном, с древом и с Исааком, и все они означают таинство Христа, то есть Авраам увидел Бога и возрадовался. В этом хоране колонны окрашены цветом крови, в нем изображены оливковые деревья и цветок лилии. Оливковое дерево показывает жизнь патриархов, которые прожили долго, чтобы учить сыновей своих Закону неписанному, естественному; оливковое дерево не увядает долгое время, и плод его маленький и показывает их страдание, а оливковое масло - светящуюся их добродетель. А лилия наделена тремя цветами - белым, красным и желтым. Желтый цвет означает их терпение, красный - их мученичество, белизна - их чистоту и святость. Есть вид лилии на холмах, который горит на солнце; она показывает житие и труд

пустынников труд святых мучеников.

Седьмой и восьмой хоромы [посвящены] Моисею: колонны с бороздами синие, показывают пять законов утверждения и пять законов отрицания, чтобы были они опорой народу, чтобы не уклонился он от заповедей. И красный уменьшается, ибо эти заповеди были преобразовательными и предвещавшими новое таинство святой Церкви. А по Ветхому Закону, кровь жертвоприношений животных еще не есть кровь Христа, поэтому потускнел красный цвет. А в этих хоромах птицы голуби с красными клювами. Они означают Святой Дух, которым были исполнены Моисей, Веселиил и Аголиав, а также Иисус Навин, Аарон и семьдесят старцев. А в восьмом хоромине изображены куропатки, которые означают блудниц Фамарь, Раав, Руфь и Вирсавию, происходящих из иноплеменных и укравших плод [из дома] Израиля. Ибо и куропатки крадут яйца у других пернатых и считают их своими. Здесь алтарь над аркой, и некоторые голуби смотрят на алтарь, а другие [повернули головы] и смотрят также на алтарь: они символизируют Моисея, Аарона, Иисуса Навина, Самуила, Давида и других, которые пророчествовали о Воплощении Христа. А смотрящие назад птицы символизируют тех, которые не знали о рождении божественного Слова от Отца. И так как они были красноклювые, то предвещали Явление Христа. В хоромине есть два рога, означающие Моисея и Аарона, которые были «рогами» народа.

А в хоромине девятом, символизирующем храм Соломона, черный и синий ослабели, а красный стал ярче, означая близость Явления Христа, о котором говорили пророки. А над аркой - петухи, которые возвещают об утре и разбуждают людей. Они символизируют пророков, которые возвещали о Христе. А над хороном - пустой алтарь, показывающий Маккавеев, которым запретил Антиохий служить обедню на алтаре[70]. Здесь изображены также гранатовые деревья, означающие слова пророков о [Явлении] Христа. И здесь изображены также пальмы с листьями наверху. Девятый хорон означает также трех евангелистов - Матфея, Марка и Луку, которые согласованно повествовали о Воплощении Христа, показывая Его род, место и время Его Рождества.

Десятый хорон означает новую церковь, восполнившую несовершенство законов Ветхого Завета, в которой звучит проповедь пророков и апостолов о любви. И этот хорон - напротив девятого хорона. В нем изображены птицы-рыболовы напротив петухов, символизируя апостолов-рыболовов. Половина птиц смотрят на петухов, так как некоторые из апостолов были толкователями [слов] пророков. Другая половина смотрит друг на друга, так как проповедовали они одну и ту же веру. А некоторые из петухов и птиц-рыболовов смотрят на алтарь, показывающий, что проповедуя, они были исполнены единым Духом. Здесь изображены также

дикие утки, символизирующие евангелистов, которые спустились в море, вытащили оттуда людей и подняли ближе к небу, были опьянены изобилием потока Святого Духа и сами наполнили верующих. А их красные ножки указывают на их слова и пророков, что ножки благовестника красивые и приносят весть о мире. А то, что шеи у некоторых птиц-рыболовов сплетены и у диких уток простерты друг к другу, указывает на согласие Ветхого и Нового Заветов. И сей хоран - ярче других, в нем преобладает красный цвет, синий уменьшается, показывая, что уже в прошлом осталась чистота жертвоприношений Ветхого Завета, и красный цвет символизирует кровь Христа согласно Новому Завету. И крест, возвышенный над хораном, означает Распятие, ибо молва о нем распространилась во все стороны света. Сей хоран означает также Горний Иерусалим, обитель праведных, а крест - Второе Пришествие Христа. А яркость креста и хорана показывает великую славу праведных и возобновление земли, которая станет ярче, подобно раю.

Обо всем этом написали святые отцы для любящих науку мужей, чтобы не сказали малосведующие, что случайны изображения этих арок и колонн, деревьев и птиц. [Ибо] вышесказанное является образцом [того, как] мы постигаем познаваемое через зримые творения и затем имеем возможность черпать некоторое познание; сначала мы рассматриваем оком плоти и затем разумеем оком души. Этим и обусловлено составление десяти хоранов.

Карпиан из Египта обратился к историку и наставнику по истории церкви Евсевию с просьбой составить содержание Евангелий, чтобы еретики раскольники не прибавили и не исказили [ни одного слова] в Священных Евангелиях и не осквернили Священное Писание. Поэтому он пересмотрел и упростил общее содержание Евангелий, составленное Аммонием Александрийским, и сделал согласование по таблицам [в тексте Евангелий] из-за [последователей] Сабина, десять хоранов и таблицы согласия в хоранах. Итак, первое число первого хорана написано красным, второе число соответствует второму хорану и десятое число - последнему хорану. И этими десятью таблицами согласуются и говорят порознь Евангелия. И если на таблицах канонов под текстом Евангелий увидишь число один красного цвета, значит одно и то же утверждают четыре евангелиста, а если два или три или четыре, значит согласуются три Евангелия, а при числах пять, шесть, семь, восемь или девять, согласуются два Евангелия. Десятое число значит, что Евангелия говорят порознь, и данные главы таблицы не повторяются в остальных Евангелиях. И слава Христу, аминь!

ШЕСТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

ТОЛКОВАНИЕ ХОРАНОВ СВЯЩЕННОГО ЕВАНГЕЛИЯ

Первый хоран, арка и каноны которого изображены тремя красками[71], имеет символ четырех элементов мироздания: багряные колонны означают твердь Господского престола вне элементов. Птицы над арками - павлины: они означают пророческий и чудесный [характер] Ветхого Закона. А наружный черный цвет [арки] показывает, что кровью Христа потерял свою силу Закон Ветхого Завета, а красный винного цвета показывает священника Мельхиседека, символизирующего Христа. А арки, изображенные четырьмя красками - черным и красным, зеленым и голубым, показывают, что человеческая плоть составлена из крови и слизи, из костей и покрова тела, которые [в свою очередь] означают символ Отца, Сына и Святого Духа в триединстве[72]. А птицы над арками — павлины, о которых написано, что они украшены ярко золотыми перьями, как украшаются [святые] благодатью Иисуса. А украшение [хорана] четырьмя красками, с черным тонким цветом под аркой, означает страшный [лик Господа] для первых лицезревших, а над черным - аркообразный красный цвет, цвет крови [животных] жертвоприношений во имя спасения тех, которые не придерживались божественного [слова]. Голубым цветом окрашена середина арки, с отдельными входами цвета крови, показывающими духовное в плотской жизни. А золотого цвета арка имеет символ священничества. Черный цвет, покрывающий [остальные цвета] арки, как облаком веры, символизирует таинство Богоявления. Третий [хоран], окрашенный теми же красками, имеет символ Богоявления. Он, с первыми двумя канонами согласия, означает Троицу в триединстве, а над арками изображен алтарь с огнем, и над ними - облако, означающее покров над таинством Христа. Птицы - петухи, смотрящие на скинию, на таинство и Распятие, повелевающие и страшные, так как петухи посреди кур изящны и символизируют проповедников и ученых, которые являются главами и провидцами. А четвертый хоран означает лик церкви с четырьмя арками, со сводом священных книг, с единым словом и различным порядком глав. Посреди арок - изображение креста и двух голубкообразных птиц, смотрящих на крест. Они в действительности не голуби, а изображены по подобию голубей, ибо они указывают на тех, которые восприняли Святой Дух. А наружный черный цвет арки тончайший, так как с очи-

шением кровью Распятием Христа настал конец действия Ветхого Закона. И над алтарем исчезло облако, а огонь стал ярче, так как сам Христос принес нам духовный огонь и возбудил его. А [два] рога арок, как написано у Аввакума, изображенные красным и синим, зарисованные по пяти частям с двух сторон[71], означают пять заповедей суда и пять заповедей Законов. А пальмы, поднимающиеся снизу наверх, означают, что Истина возникает из земли и станет ближе к небесным сферам, цветущими праведностью, как и написано. А две птицы, с красными клювами и ножками, символизируют служителей скинии [Моисея], которые при жизни были далеки от Нового Таинства, но об этом Таинстве возвещали своими устами и своим же голосом. Пятый же хоран имеет тот же символ, тень уменьшается, и красный становится ярче, и сияет знамение [креста], так как приближается время Распятия, и пророки, возвещавшие о Воскресении, говорят о спасении язычников кровью Распятия. А арки, над которыми [изображено] облако, являются пророческими. Поэтому лишь три [арки] символизируют пророческое, царское и священническое. А гранатовые деревья, распустившие ветки, со сладкими плодами, покрытыми горькой кожурой, показывают, что скиния Ветхого Завета [является прототипом] церкви. А рога, изображенные на этом же каноне рядом с верхней аркой, символизируют Моисея и Аарона. Куропатки символизируют блудниц Марию и Раав, птицы-рыболовы криком ловца в воде означают дарованную Святым Духом пророкам способность предсказывать, глядя на ноги благовестника. Петухи - в золотом оперении, ибо достойные Святого Духа сперва очищали себя. В шестом и седьмом хоранах черный стал тоньше, красный - богаче, священничество ушло под арки божественной милостью.

А восьмой хоран всецело сообразно украшен [символами] Ветхого и Нового Заветов, означающих крест и Распятие, апостолов и пророков, слова которых совершились в Новом Завете. А текст, согласование и число нумераций четырех Евангелий и ссылки в них означают бездонную и неизмеримую глубину божественной мудрости. А вышеизложенное нами также служит первообразу, согласно чётырем добродетелям, согласно гармоничной совершенности нумерации канонов и по Божьей воле. Вечная слава Ему, аминь!

СЕДЬМОЕ ТОЛКОВАНИЕ

СВ. ГРИГОР ТАТЕВАЦИ

ОБЗОР СОДЕРЖАНИЯ ЕВАНГЕЛИЙ И ДЕСЯТИ ТАБЛИЦ СОГЛАСИЯ, СОЧИНЕННЫХ ВЕЛИКИМ ЕВСЕВИЕМ ПО ПРОСЬБЕ ЕПИСКОПА КАРПИАНА, КОТОРОГО ОН ИМЕНУЕТ БРАТОМ

Надо знать, что братом именуют по разным причинам. Во первых, мы происходили от Первопричины, то есть от Бога. Во вторых, мы происходили от одной и той же материальной основы, то есть от земли и от Адама. Третье: мы созданы по одному и тому же образу, то есть по образу Бога. Это относится ко всему человечеству. А также мы являемся духовными братьями: 1. святостью купели; 2. по званию усыновления; 3. по наследству; 4. по религиозной вере; 5. озаренностью от Святого Духа; 6. по плоти и по тому, что вкусили кровь Господа и, наконец: 7. мы являемся братьями благодаря соединяющей любви и других действий. Пока будем довольствоваться вышеизложенным.

Вопрос: Почему предустановлены десять канонов? Ответ: Число десять является совершенным[74] числом и содержит много символов, о которых будем говорить впоследствии. Пока знай, что число десять составлено из четырех [чисел], то есть 1, 2, 3 и 4 вместе составляют 10. Поэтому из суммы этих четырех чисел составлены десять канонов. Это означает, что во-первых согласуются четыре Евангелия, во-вторых - три, в-третьих - два Евангелия. А четыре показывает, что каждое Евангелие говорит порознь. А так как целое предпочтительнее части, а общее предпочтительнее частного, так и предпочтительнее согласие четырех, а потом трех и т.д. И по тому, что определение составляется на основе общности и различий, так и определяются каноны согласия. Сначала говорится о согласии четырех [Евангелий], затем - трех, двух и в конце об отдельных Евангелиях. И вот как определены [каноны]. В [таблице] первого хорана согласуются [главы] Евангелий от Матфея, Марка, Луки, Иоанна. В [таблице] второго хорана согласуются три евангелиста - Матфей, Марк, Лука; в [таблице] третьего хорана также согласуются три евангелиста - Матфей, Лука, Иоанн; в четвертом хоране согласны три евангелиста - Матфей, Марк, Иоанн. В [таблице] пятого хорана согласны два евангелиста - Матфей, Лука, в шестом – Матфей, Марк, в седьмом - Матфей, Иоанн, в восьмом - Лука, Марк, в девятом - Лука, Иоанн. В [таблице] десятого хорана находятся [главы], где каждый [евангелист] говорит порознь. Значит, таблицы согласия

можно находить в двух местах - в десяти таблицах канонов, находящихся в хоранах, и в нумерации глав, рассыпанных по текстам Евангелий.[75]

О месте канонов согласия на полях

О полях [в тексте] говорится: то, что содержат заглавия канонов, что наверху [таблиц согласия], написанные красной чернилой, можно найти по указанию на полях и рассеяны по всем Евангелиям. И смысл канонов на полях таков: то, что мы находим в Евангелии от Матфея, тут же находим ту же главу из других Евангелий, то есть у Марка, Луки, Иоанна. Таким же образом, в Евангелии от Марка указаны соответственные главы у Луки, Иоанна, Матфея. В Евангелии от Луки указаны нумера соответственных глав у Иоанна, Матфея и Марка. У Иоанна также указаны соответствующие главы в Евангелиях от Матфея, Марка и Луки. [В Евангелиях] отмечены также нумера главных евангелий.[76] Почему все это так? Во-первых, отмечено согласование четырех Евангелий, затем - трех, двух и в конце отмечены главы отдельных Евангелий, как стало известно из вышеизложенного.

Вопрос: Какая польза от составления глав и их согласования: **Ответ:** Все это сделано по трем причинам. Во-первых, чтобы легко найти нужное место.[77] Во-вторых, чтобы ничего не добавить и не изъять в тексте Евангелий. В третьих, чтобы было указано в каких местах согласуются или не согласуются Евангелия. Вначале над гармонией [Евангелий] работал Аммоний Александрийский и составил согласованное Евангелие из четырех Евангелий. Однако, в нем было невозможно найти согласование трех или двух [одинаковых глав Евангелий] или тех глав, которые стояли порознь. Поэтому великий Евсевий сам составил все согласования.

О десяти хоранах и различных цветах

Надо знать, что соответственно четырем элементам есть четыре вида цветов: красный, зеленый, черный, синий и золото нетленное, пятый цвет, означающий сущность неба.[78] Еще надо добавить, что к четырем цветовым поверхностям прибавляются две темные и две светлые, а также одна пурпурная и одна золотая, чтобы получить десять, по числу хоранов. А число десять имеет много символов, так как оно есть священное и божественное число и означает десять

частей существ и десять ощущений. Обо всем этом написано в "Книгах вопрошаний". Число хоранов - десять. И хоран означает, что он содержит в себе глубокий смысл. А его форма составлена из арки и прямоугольника, которые подобны небу и четырем сторонам вселенной. Первый хоран - неприступный, в нем обитает Св. Троица и три чина Престолов, Херувимов и Серафимов вокруг Божества, которые наслаждаются созерцанием Его. Второй хоран - хоран Господств, Сил и Властей в качестве единой иерархии. Третий хоран - хоран Начальств, Архангелов и Ангелов в качестве последней иерархии. И они выше стоят друг от друга, как небо выше стоит от земли. И они стоят выше, чем солнце или луна и звезды,[79] и у них высшее единое начало, как учит великий Дионисий. Четвертый - хоран эдемского рая. Пятый хоран означает Ноев ковчег, шестой - дом Авраама, седьмой - скинию Моисея и Святая святых. Восьмой хоран означает очищение народа от грехов, девятый - храм Соломона, десятый хоран означает нашу совершенную церковь, содержащую таинство всех [хоранов].

Обзор: Значит, первый хоран пурпурного цвета и называется царским, показывая на всемогущее царство Бога. И [хоран] кругообразный [наверху], потому что беспредельно [царство Бога].[80] А три колонны символизируют Троицу. Этот первый хоран всецело пурпурного цвета с колоннами и кругообразными поясами.

Второй и третий хораны - зеленого цвета и символизируют вечную жизнь ангелов. А золотые перья на голове павлина показывают разумение зари, а на его хвосте - разумение вечернего времени. Золотые перья означают также чистое и нетленное естество ангелов. А две ножки павлина черного цвета показывают двойную печаль, то есть печаль грешных человеков и падших ангельских чинов. А клювы павлинов над алтарем показывают, что они отведают мудрость на алтаре Божества. Пальмовое дерево показывает, что ангелы возвышались мудростью и находятся во славе и свой свет распространяют над теми, кто находится ниже. Четвертый хоран - Адамов рай. Четыре колонны означают четыре стихии. Черный цвет означает покров Адама и таинство Бога, что скрыто от него. Синий цвет означает, что нам была отказана слава, однако с нами осталась искра божественности. Пятый и шестой хораны символизируют Ноев ковчег и жертвенник Авраама. Красный - это цвет крови Сына Божьего, о которой возвещают жертвоприношения Ноя и Авраама. До сих пор было скрыто [таинство], и оно появилось над алтарем шестого хорана, ибо Авраам через древо жертвоприношения узнал о Распятии Христа. Здесь [изображены] оливковые деревья, означаю-

шие долгую жизнь патриархов, их суровое житие и светлую добродетель, а также лилия, имеющая три цвета - белый означает ясность их ума, желтый - их терпение, красный - их доблестный труд. Седьмой и восьмой хораны символизируют скинию Моисея: красный становится меньше, синий и черный больше, так как Ветхий Завет был символом [Нового], и кровь жертвоприношений не принесла полное очищение плоти. В седьмом хоране изображены голуби, символизирующие тех, которые стали мудрыми благодатью Святого Духа, то есть Веселиила, Аголиава, Моисея, старейшин, Иисуса Навина и других. В восьмом хоране изображены четыре куропатки - символы четырех блудниц - Фамари, Раав, Руфи и Вирсавии. Здесь - алтарь с рогами, символизирующими Моисея и Аарона, ставших опорой для народа и ужасом врага. Девятый хоран - хоран Соломона. Здесь ослабевают черный и синий цвета, красный становится ярче, ибо близко Явление Христа. Здесь изображены петухи, символизирующие пророков, которые возвещали утреннюю зарю. Здесь алтарь пустеет, и изображены гранатовые деревья, означающие слова пророков, скрывающие сладость своего слова. Изображено также пальмовое дерево, поднимающееся снизу вверх, означающее деву Марию, вырастающую из земли и принесшую нам сладостный плод по имени Христос. Один из петухов смотрит на десятый хоран и символизирует Иоанна Предтечу, последнего из пророков и первого из апостолов. Десятый хоран означает священную церковь и всецело украшен ярко красным цветом. Над алтарем возвышается крест. Здесь изображения птиц-рыболовов, означающих апостолов, и диких уток, символизирующих евангелистов, которые погрузились в божественные глуби. Их сплетенные шеи показывают единство Ветхого и Нового Заветов. Красные клювы и ножки, ставшие красивее и чище, повествуют о Воплощении Христа.

О разных птицах

[В хоранах] изображены разные птицы в различных позах. Некоторые из них повернулись головой и чешутся, что показывает тех учеников, которые отвернулись от слова Господа, говоря - Какие странные слова! Кто может это слушать,[81] или тех, которые говорили о грядущем или о прошлом? А некоторые птицы чешут ножки, так как Иуда и некоторые из семидесяти учеников помышляли о земном.[82] А некоторые из птиц подняли головы, так как некоторые из учеников оставили все земное и помышляли о небесном, где

Христос сидит одесную Отца.[83] Другие птицы, которые с двух сторон головы поставили под алтарь и подняли его, означают Лукиана и Корнелия или евреев и язычников, которые склонили свои головы под ярмом Евангелия. В десятом хоране есть также маленькая птичка, всецело золотого цвета, с красным клювом, вокруг нее деревья. Она означает вечно живущих ангелов, которые были свидетелями и благовестниками Воплощения Сына и божественного Слова. А черный ворон, повернувший голову назад от хорана, символизирует племя Исава, не принявшее причастие с израильтянами, ставшими праотцами Христа или мага Валаама, лжепророка.

Десятый хоран символизирует также Горний Иерусалим, который в великой славе и блеска спустится на землю с сияющим крестом перед ним. А двадцать четыре колонны в хоранах символизируют пророков и апостолов, а также двадцать четырех старцев,[84] а базы колонн означают народы. Колонны символизируют князей, капители - священников на земле. А на небе число баз - тридцать, число колонн - шестьдесят, число капителей - сто.[85] А все это здесь показывается в виде облака и церквей, обладающих большими или меньшими познаниями и чистотой. И на небесных сферах они соответственно заслуживают большего или меньшего. А разные бахромы в хоранах, спускающиеся сверху вниз, означают верхнюю церковь и низшую, которые единогласно присоединятся во время Воскресения Христа, во славу Его.

Опять о колорах и цветах

Значит, четыре оттенка цветов письма показывают четыре вида содержания [оглавлений] в Евангелиях. Красный означает десять главных канонов, зеленый - по какой причине они называются главными, синий показывает Праздники в воскресные и другие дни чтений, а черный цвет - нумерацию стихов и [евсевиевых] глав на нижнем поле. А пурпурного цвета нумерация показывает оглавления и красные строки. Это означает, что начало и глава всего есть Господь. А золото означает истинное и нетленное Слово Господа в Евангелиях, как и было сказано - Небо и земля прейдут, но слова мои не прейдут.[86] Слово Евангелий освещает также душу и разум верующих, как и сказано, всякий верующий в Меня не оставался во тьме.[87] А хитроумно и сложно сплетенные бахромы показывают труднодоступные слова Евангелий, часто высказанные в виде притч. А тени цветов и [всех остальных] орнаментов показывают наше нынешнее туманное познание, как бы сквозь зеркало. А цвета

светлого оттенка и то, что осталось не украшенным, показывают грядущее, открытое для нас и предсказанное. А все это вместе [в хоранах] служит для возбуждения радости в душе зрителя, так как все, что собрано в Евангелиях, изображено в хоранах, а неисчислимые слова и речи и дела Господа собраны в Евангелиях, чтобы радовать и возбуждать в душе верующих в Священные Книги ликование.

Опять о хоранах и различных животных и растениях

Вопрос: Что означают разные хораны с изображениями животных и цветов в начале Евангелий?

Ответ: Хораны наделены многими смыслами по шести признакам. Во-первых - Евангелие - это духовный рай, насажденный рукой Христа в церкви. И если дорога к этому раю защищается огненным мечом и пламенем, чтобы те, кто хочет войти в него, не испытал страх, то эти хораны украшены приятными цветами для тех, кто хочет легче воспринять мудрость слов Евангелий. Во-вторых - хораны созданы для успокоения души, деревья в них символизируют [духовную] пищу, цветы - благовония, птицы - пение, цвета — зрение.[18] И при лицезрении [хоранов] мы проникаемся мыслью о нежной и яркой мудрости [слов] Евангелий, так как невидимое познается через видимые вещи. В-третьих - [хораны] символизируют мир, являющийся папертью и предверием неба, украшенного светилами, чтобы мы узнали, что намного ярче и превосходнее устроены верхние сферы пребывания [души], как царский престольный зал по сравнению с преддверием его. Таким образом, превосходство Евангелий познается через красоту наружных хоранов. Четвертый - здесь хораны представляют образ вселенной - неба и земли, морей, растений и животных. То есть они показывают, что спасение человека и обновление мира - в Евангелиях, так как человек, будучи главой и царем [всего сущего], был осужден, но и с человеком мы освобождены и спасены. Пятый - как четыре животного - человек, лев, вол, орел, означают четырех евангелистов, так и птицы рыболовы означают апостолов, петухи - пророков, куропатки - блудниц, ставших на путь благоразумия. Голуби символизируют тех, которые воспринимали Святой Дух, как Веселиил, Моисей и семьдесят старцев. Ворон символизирует Исава и мага Валаама. Павлины означают светлую и непорочную природу ангелов и т.д. Шестой - эти разные животные означают разные нравы людей. И эти люди заслужили быть изображены в Священном Евангелии. Евангелии

Христа заслуживают и народы, покорные Ему. Как обезьяны символизируют индусов, так и варваров [символизируют] раздирающие львы, неразумные животные, гордые пернатые, порочные водяные животные, змии мудрые, куропатки коварные и те, которые были спасены верой в Евангелия,[89] как говорится у Исайи, вол и лев будут пастись вместе.[90]

Опять обзор десяти хоранов, таблиц и глав, содержащихся в таблицах

Как было сказано выше, святым Евсевием были составлены десять таблиц канонов. Десять канонов содержат не все главы Евангелий. Часть глав находится в некоторых канонах, часть - в других. В восьми главных канонах находятся главы из Евангелия от Матфея, то есть в I, II, III, IV, V, VI, VII и X канонах. Получаются семеро и десять, так как семь чувств у людей, семь наслаждений и семь благ. А десять означает десять заповедей Закона. Главы из Евангелия от Марка находим в шести канонах (I, II, IV, VI, VIII, X). Пять канонов означают пять органов чувств льва, а шесть означает бытие льва. Главы из Евангелия от Луки находим в семи канонах (I, II, III, V, VIII, IX, X). Пять означает пять органов чувств, семь означает, что вол является животным для жертвоприношения. Главы из Евангелия от Иоанна находим в шести канонах (I, III, IV, VII, IX, X). Символы те же, что и у Марка. Согласие четырех Евангелий в первом каноне и трех Евангелий во втором показывает число апостолов, так как оно получается от 3×4. Или согласие четырех Евангелий означает четыре Евангелия и три канона, где согласуются [три евангелиста], означают девять чинов ангелов, так как они передают нам божественное слово, которое [мы] получили от ангелов и апостолов, благовествовавших о них. А десять канонов означают десять заповедей - пять законов осудительных и пять утверждающих. Десятое число, как главное число, означает совершенное естество Бога, обитающего выше всех, о котором благовествовали нам апостолы и пророки. И каноны согласия отличаются по четырем признакам: первый - когда согласны четыре евангелиста, второй - когда согласны три, третий - когда согласны два евангелиста, четыре - когда они говорят порознь. И все эти каноны символизируют четыре Евангелия, составляющие часть Нового Завета, завещанного нам апостолами, и Ветхий Завет, завещанный нам пророками. И все они собраны вместе, чтобы научить нас. А то, что сначала согласуются [в каноне] четыре Евангелия, это означает Евангелия, апостолов, пророков и затем Законы, то есть, как

сказано у апостола, мы были избраны до созидания сего мира. А кому Бог подал церковь? Во-первых, апостолам, во-вторых — пророкам и в-третьих - святым отцам. Снова переверни порядок чисел, так как число четыре ближе нам [по канонам]. А число три следует за ним по порядку и означает, что единица показывает естественный закон, что было подано нашим предкам, а число два показывает Закон разума, который следует за единицей, три показывает письменное слово и следует за числом два, а число четыре, которое следует за третьим, показывает Новый [Завет] и Евангелия. Три тройки составляют девять, что показывает несовершенство письменного слова, которым одарены несовершенные. А число четыре, от которого возникает число десять, показывает совершенство и дар совершенных. Снова четыре означает Евангелие от Матфея вместе с тремя [Евангелиями], три означает Марка вместе с двумя [Евангелиями], два - Луку вместе с одним Евангелием, единица - Евангелие от Иоанна и за ним никто не следует.

Еще новый обзор: Сумма чисел четыре и девять составляет тринадцать, а сумма последнего с числом десять - двадцать четыре: последнее есть число главных существ и символизирует двадцать четырех пророков и двадцать четыре буквы еврейского алфавита и т.д.[91] Сумма чисел 4 и 9 и 10 с числом десять составляет тридцать три и показывает тридцать три года жизни Животворящего на земле. Тридцать три показывает тридцать три часа проповеди в аду. Значит, главы Евангелия от Матфея появляются в восьми канонах, Евангелия от Марка - в шести канонах, Евангелия от Луки - в семи, а от Иоанна - в шести канонах. Их сумма составляет двадцать семь, то есть двадцать семь таблиц в хоранах (согласие четырех, трех и остальных Евангелий).

О верхних точках разделения

Над заглавием всякого сочинения ставятся три точки одинаковые и равные. Три показывает Святую Троицу в Триединстве, единую и равную сущность всех его членов. Три показывает также начало, середину и конец, так как Святая Троица является началом, серединой и концом всех нас. Три означает Троицу, а заглавия - апостолов и пророков, так как они получили все свое познание и свою мудрость от Святой Троицы и в начале книг их слова говорят с нами, воспринятые от Триединства. Этим и заканчиваем наше слово о хоранах и канонах Евангелий.

ВОСЬМОЕ ТОЛКОВАНИЕ

ПОГОСА, ДОБЛЕСТНОГО И ПРЕВОСХОДНОГО УЧИТЕЛЯ, ИСТОЛКОВАВШЕГО СУЩНОСТЬ КАНОНОВ СОГЛАСИЯ В КНИГАХ ЕВАНГЕЛИЙ, УПОМЯНИТЕ ПЕРЕД ХРИСТОМ

Первый хоран всецело состоит из пурпурных колонн и круглых [арок]. Зеленый цвет показывает бессмертие ангелов, а павлины - утреннее разумение ангелов, а... черный - падение сатанелитов[32]. Пальмы [показывают], что [ангелы] возвысились своими познаниями, а разные цвета - красоту ангелов и [их] недоступность...

Второй хоран означает славу и бессмертие ангелов, клювы павлинов указывают на алтарь, [а также] на вкушение мудрости на божественном алтаре; другие цвета [означают] наслаждение недоступными [небесными] сферами, верхняя часть колонны - символ четырехликих животных.

Третий и четвертый хораны означают Адамов рай, колонны -четыре епископа, черный означает кожаный покров Адама или божественное таинство, что было скрыто от него. Синий означает, что, несмотря на то, что [мы] были лишены от прежней славы, но сонм божественный не покинул нас. Иные цвета указывают на красоту Адамова рая, а обезьяны, держащие свечи, обозначают мучеников, возгоревших огнем ради любви к Христу. Этот лист бумаги не может вместить все, что я могу изложить.

Пятый и шестой хораны означают Ноев ковчег и жертвенник Авраама, красный цвет - кровь Сына Божьего, [по примеру] которого преподнесли жертвоприношения Ной и Авраам. До сих пор крест был скрыт и он появился на шестом [хоране] над алтарем, так как Авраам увидел крест Христа в [ветках] дерева Сабек [жертвоприношения]. Здесь [изображены] оливковые деревья, означающие долгую жизнь праотцов, их суровое житие и светлую добродетель..., а также изображен цветок лилии трехцветный (белый, желтый и красный): белый означает ясность мысли, желтый-терпение в жизни и красный - доблесть...

Седьмой и восьмой хораны показывают скинию Моисея, красный - меньше, а синий - больше, так как [Ветхий] Закон - тень Нового, а жертвоприношение животных не совсем очищало плоть. Здесь [изображены] голуби, которые становились мудрыми, исполненными божественным Духом, как Веселиил, Моисей и старейшины. А четыре куропатки в хоране символизируют блудниц Фа-

мари, Раав, Руфи и Вирсавию.

Девятый хоран- храм Соломона, черный цвет стал меньше, а синий и красный - больше, так как приблизилось Явление Христа. Здесь [изображенные] птицы-петухи смотрят на десятый хоран и символизируют пророков. Гранатовые деревья означают их слово, ибо словами была покрыта их речь, а птицы, с обвитыми шеями, показывают согласие Ветхого и Нового Заветов, а птицы-рыболовы означают апостолов.

Десятый хоран означает всецело святую, украшенную церковь. И в нем множество птиц разнообразных: дикие утки уподобляемы евангелистам; некоторые из птиц чешут себя, повернув назад клювы, так как некоторые из учеников отступились. Некоторые из них чешут ножки, ибо помышляли о земном, как Иуда. А те птицы, которые головы всунули под алтарь, подобны Корнелию и Лукиану, склонивших свои головы под ярмом Евангелия. А другие птицы - вокруг деревьев [в хоране]. А черные вороны, которые головы отвернули от хорана, символизируют племя Исава или Валаама лжепророка. А те [птицы], которые подняли головы, символизируют тех [учеников], которые оставили все земное и помышляли о небесном.

ДЕВЯТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

ЗДЕСЬ КРОЕТСЯ ТАИНСТВО СВЯЩЕННОГО ЕВАНГЕЛИЯ

Первый хоран всецело состоит из пурпурных колонн и круглых [арок], и в нем - павлины, означающие утреннее разумение ангелов, а зеленый и другие цвета показывают их вечную жизнь, а черные ножки - падение сатанаилов, а клювы над божественным алтарем - их вкушение.

Второй хоран показывает, что павлины, с золотыми перьями, означают их чистую и нетленную природу. И пальмы означают, что они возвысились своим познанием, а капители колонн символизируют престол с четырьмя образами.

Третий и четвертый хораны означают Адамов рай, ибо рай состоит из четырех стихий, черный цвет означает покров Адама и божественное таинство, которое было скрыто от него. Синий цвет показывает, что хотя и были лишены славы, но с нами остался Божий свет. А обезьяны, со свечами в руках, означают мучеников, возгоревших во имя любви к Христу. Другие разнообразные цвета

означают красоту Адамова рая.

Пятый и шестой хораны означают Ноев ковчег и жертвенник Авраама, а красный цвет - цвет крови Сына Божьего; и Ной, и Авраам преподнесли жертвоприношения, и до сих пор был скрыт [символ] Христа. В шестом хоране [он] появился над алтарем, а четыре куропатки символизируют блудных жен - Фамари, Раав, Руфи и Вирсавию. Здесь изображены оливковые деревья, и разнообразные цвета показывают символ святого алтаря.

Седьмой и восьмой хораны - хораны Моисея, здесь меньше красного цвета и больше черного и синего, так как Старый Закон был тенью [Нового], и кровь жертвенных животных не совсем очищала плоть. Здесь — птицы-рыболовы, означающие пророков, и дикие утки, означающие евангелистов, которые погрузились в божественные глуби. А цветок лилии имеет трех цветов - белого, желтого и красного. Имеются и другие разнообразные цвета, украшающие хоран Моисея.

Девятый хоран - храм Соломона: черный цвет стал меньше, и синий и красный - больше, и здесь больше разнообразных цветов, так как близко Явление Христа. И другие птицы, опустившие головы, означают единогласие Ветхого и Нового Заветов, а красные клювы и ножки говорят о Воплощении Христа.

Десятый хоран - церковь Христа, вся в украшениях. Хоран всецело в зеленом и красном и в других цветах. Петухи означают пророков, которые заранее заговорили о рассвете Утренней Зари, а гранатовые деревья означают речь пророков, а также слова, которыми была покрыта их речь.

Имеются четыре Евангелия по разным причинам, которыми являются четыре образа животных (человека, льва, быка и орла), четыре вещества вселенной - земля, вода, огонь, воздух, противостоящих и непримиримых, однако любящих друг друга и неотлучных; четыре также высшие имена Бога: Троица, Отец, Сын, Святой Дух, имена рек, исходящих из рая - Фисон, Геон, Тигр, Евфрат, четыре угла и четыре рога алтаря, четыре стороны креста, а также четыре евангелиста, которые иногда говорят порознь, но всегда истинно, правдиво и согласно друг другу.

ДЕСЯТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

АНОНИМНОЕ ТОЛКОВАНИЕ ХОРАНОВ

Первый хоран, наделенный тремя колоннами и круглыми арками с бахромами, все в пурпуре, указывает на всемогущее, неисчерпаемое и вечное царство Бога.

Второй и третий хораны являются хоранами ангелов, где больше зеленых оттенков и меньше черного цвета. Зеленый означает их вечную и бессмертную природу, а черный - недоступность Бога, который скрыт от них. А павлины рядом с хораном и высокие пальмы с плодами и птицы на деревьях, все в золоте и с красными клювами, означают их разные чины, а три арки в хоране показывают, что они поют трисвятую песнь, так как знают о Божьей ипостаси.

Четвертый хоран означает Адамов рай и состоит из четырех колонн, синего и черного цветов под аркой сумрачного оттенка. А крест тускло показывается под арками.

Пятый и шестой хораны являются хоранами Ноя и Авраама, где усиливается красный, а колонны их разноцветные. Тут есть оливковые деревья и лилия в трех цветах (белый, красный и желтый), а также ворон на оливковом дереве, отвернувший голову от хорана.

Седьмой - это скиния Моисея. Красный [цвет] стал меньше, а черный - больше. Колонны синие, два рога над хораном и красноклювые голуби напротив хорана.

Восьмой - тоже скиния Моисея. Красный меньше, синий и черный - больше, два рога над хораном и голуби (некоторые из них смотрят на алтарь), четыре куропатки также смотрят на скинию.

Девятый - храм Соломона. Красный цвет стал больше, а черный - меньше. Алтарь пустеет, а петухи означают пророков. Один из петухов смотрит на хоран. Наверху - гранатовые деревья. Снизу поднимаются пальмы. Здесь - два орла.

Десятый хоран - лучезарная церковь, украшенная и красная. Крест над алтарем. [Здесь] - птицы-рыболовы: некоторые из них с обвитыми шеями, другие смотрят на петухов, а иные смотрят на алтарь; некоторые из них положили свои головы под алтарь, будто бы поднимают хоран. Иные птицы глядят друг на друга, а некоторые подняли головы. Иные чешутся клювами, а есть птицы, которые повернувшись чешут под хвостом или свои ножки. Здесь - две пальмы, на которых сидят птицы, всё в золоте, указывающие на праведников, как и пальмы. Хоран - с четырьмя колоннами, два обезьяна - рядом с хораном, с двух сторон, а также дикие утки, во-

дивные птицы, с красными клювами и лапами, с обнятыми друг с другом шеями.

ОДИННАДЦАТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

О ХОРАНАХ ЕВАНГЕЛИЯ

Сотворенные Богом существа разделяются на два [вида], так как первая их половина является необходимой, а вторая - доставляющей удовольствие. Необходимые те, без которых жить невозможно, как вещества, хлеб, вода, одеяния. А доставляющие удовольствие вещи, щедро дарованные Богом для украшения и красоты и большего покоя, как вино и фрукты, как цветы и пряности и благородный колор, сладкий говор птиц и благовония, ласкающие органы чувств, чтобы успокаивать их. А также большая польза от вещей, кажущихся не необходимыми, посредством которых поднимаемся до обещанного познания радости, которую не видел глаз, не слышало ухо и которая [не приходила] на сердце человеку; так воспитывал Господь детей Израиля, всех богатых и сребролюбцев, прекрасным строением скинии, нарядного и выдающегося храма, золотом и перлами и драгоценными камнями. Он велел юноше продать материальное благо и иметь сокровище на небесах. Созерцающие сюда составители Евангелий красками прекрасных оттенков изобразили начало и предверие священного Евангелия, чтобы оно стало предверием славных и божественно ярких сокровищ благовеста, собранных в Евангелиях, и доставляло покой органам души обозримыми изображениями, полными аллегорическими значениями, устремившись к тому, что недоступно оку. Ввиду того, что художники Евангелий были мудрыми и исполнены Святым Духом, они искусно изобразили десять таинственных хоранов, так как познали о десяти существ - о семи планетах и об одной не блуждающей звезде, что вместе составляют восемь, а также о душе внизу и о Божественном Слове, управляющем всеми. И мудрецы говорят, что есть десять категорий, содержащих все сущее, и чувства и способности души в нас тоже составляют десять, год также имеет десять месяцев, а остальные два месяца являются переходными в весенний и осенний периоды. Число заповедей также десять, десять - число частей скинии, десять также слова молитвы Спасителя и положения Никейского символа веры: и снова [два хорана] означают [первые] два неба, покрытых двумя завесами, третий хоран - чины, [находящиеся] ниже, четвертый - рай, пятый - ковчег, шестой – жертвенник Авраама, седьмой - скинию Моисея, восьмой - храм Соломона, девятый - твердую церковь Христа, десятый - человеческое

естество в грядущем, когда Господь отпустит грехи и будет радоваться за свои создания, согласно пророку.

Итак, первый хоран имеет пурпурные колонны, означающие твердь божественного престола вне веществ. А арка черного цвета, подобно мраку, показывает несказанную глубину божественности, а винно-красный цвет - Мельхиседека в лице Христа. Птицы - павлины с золотыми перьями и означают непорочное естество ангелов, а также символические свидетельства праотцев.

Второй хоран украшен четырьмя красками: черным, красным, зеленым и голубым, символизирующими человеческую плоть, составленную четырьмя веществами и, словом, разделяется на тело и на кости, на кровь и на нервы, символизирующие Троицу и Воплощение Сына. И сей хоран является образом яркости скинии Моисея, и его колонны - синего цвета, с бороздообразными побегами, [образующими] пять частей по образу заповедей, составленных из двух пяти. А внизу арок черный становится больше, а красный - меньше, так как Старый Закон был тенью [Нового], и кровь животных жертвоприношений еще не очищала [плоть].

А третий хоран изображен теми же красками и показывает нам трех евангелистов-синоптиков - Матфея, Марка и Луки, которые равным образом повествовали о человеческой природе Господа, а также времена Иисуса, сына Навина, и судей, которые подарили сыновьям израилевым землю обетованную молока и меда, [по примеру которых] сии три евангелиста показали верующим место Рождения и Крещения Сына Божьего и накормили молоком Закона, недостаток которого Христос устранил сладким игом и медоносным учением. В сем хоране над арками изображены птицы куропатки, означающие блудниц Раав и Фамарь, которые были названы очищенными праматерями Спасителя [устами] евангелистов и символизируют церковь язычников, ставшую невестой.

Четвертый хоран показывает времена пророков, поскольку обогащается красный цвет, ибо пророки предсказали о спасении кровью Христа, а птицы-петухи символизируют пророков, так как они ночью предвещают утреннюю зарю, как и пророки во времена неведения предрекали о явлении духовного Солнца Правды.

Пятый и шестой хораны сияют более яркими красками: изображение двух арок символизирует двух согласных евангелистов - Матфея и Луку и означает времена Царей, из рода которых был Христос по повествованию Матфея и Луки. Колонны под арками - розового цвета, означающие доблестных царей, предвещавших близость спасения. Алтарь среди арок, покрытый мраком и облаком, означает также таинство, скрытое долгое время от народов. Оливковые деревья справа и слева от алтаря означают

двух народов - евреев и язычников, которые были названы сыновьями изобилия пророком Захарией[93], ибо оливковое масло есть источник света в качестве символа, украшающего вечных праведников.

Седьмой и восьмой хораны: черный убывает и красный усиливается, так как стало ближе таинство Распятия, и [Старый] Закон стал тенью. Эти хораны показывают время [мучеников] маккавеев, когда многие доблестно были обвенчаны доблестной смертью во имя божественных Законов, предвосхитив смерть Христа. Поэтому алтарь посреди арок пуст, ибо некоторое время Антиохием было запрещено преподносить жертвоприношения на алтарь по Закону[94]. А две лилии рядом с алтарем показывают добродетель праведников Иуды Маккавея и его братьев. Птицы над арками рыболовы, ибо настало время апостолов-рыболовов, которые избавили людей от сырости [земной] жизни ради вечной жизни и жизни на суше.

Девятый хоран - наиточнайший, аркообразный красного цвета, указывает на время Явления Господа нашего, открывшего узкие тропы девяти благ нового священничества, которое было введено в церковь через арку и было поставлен служителем Его крови и плоти. При этом пальмовые деревья снизу поднимаются вверх, ибо истина возникла из земли к верховным ангелам с прекрасной зеленой листвой и сладким плодом наполняя древо веры, через которую верующие поднимаются к небу. И два рога над алтарем показывают Моисея и Аарона, которые начертали этот алтарь, полный таинства. А черный цвет наверху, как облако, скрывает еще Воплощение Христа; птицы-голуби, роющиеся с красными клювами и ножками, означают святых евангелистов, уста которых полны словом животворящим и ноги - благовестом, были прекрасны таинством крови Христа, о чем они повествовали, когда исполнились Святым Духом, на верхних покоях. И разными благами украсили церковь. И они были не подлинные голуби, а по их образу, так как исполненные Святым Духом, они сами не были им.

Десятый хоран показывает грядущий мир и Второе Пришествие, при том сей хоран сам расцветает и излучает больше, чем все остальные [хораны], ибо расцвело и украсилось воскрешение народов, то есть праведники будут цвести как пальма: гранатовые деревья также означают праведников, ибо плод праведников, ныне покрытый их горькой жизнью и крутым нравом, во время Воскресения появится сладостью плода бессмертия.

И о всем вышеизложенном нам говорит крест, который в первых хоранах появился не сразу. И ныне стоит крест на возвышенности арки, ибо в страшной славе своей появится Христос в облаках неба со сверкающими лучами во хвалу верующих и к стыду неверных. И

в конец соборная церковь, увенчанная красочными украшениями и расцветшая во славе и божественной роскоши, примет своего жителя и страшного повелителя Христа и окруженная в недоступном свете останется во веки веков, и Христос своею неописуемой любовью сделает ее своею частью.

Итак, более младшие, чем апостолы, любящие науку святые мужи Аммоний, Евсевий, Карпиан, Евфалий Александрийский[97] позаботились и весьма искусно и величайшим старанием составили содержания Евангелий, [Посланий] апостолов и Деяний против коварной секты Артемона[98], который пытался скрыть свет веры и спрятать истинную науку от людей, как звезды где-то покрываются тучами. Все это было сделано руками сих набожных мужей, которые величайшим трудом составили нумера божественных евангельских заповедей, выявили число ссылок из книг пророков, глав и стихов и проверив все это запечатлели, чтобы [Евангелия] оставались и сохранялись как неограбимые сокровища, как твердый залог веры против врага, разоряющего душу. Значит, епископ Карпиан послал Евсевию письмо по [вышесказанному] вопросу, а последний ответил, что об этом позаботится Аммоний Александрийский. Однако, последний из четырех Евангелий сделал согласованное Евангелие, где он к [Евангелию от] Матфея прибавил из [остальных] трех [Евангелий], а многое опустил. Тогда сам Евсевий, по своему благоразумию, показал порядок Евангелий. Он составил отдельный хоран (канон согласия - В.К.), где согласно говорили четыре [евангелиста], а затем - хораны, где согласуются два и три [евангелиста] и еще отдельный хоран, где каждый из евангелистов говорит отдельно, не повторяя другого, рядом составил нумерацию глав, облегчил труд тех, кто хочет уведомиться обо всем во славу Бога.

ДВЕНАДЦАТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

СТЕПАНОС ДЗИГ ДЖУГАЕЦИ

ТОЛКОВАНИЕ ХОРАНОВ В СТИХАХ

В году армянского летоисчисления,
когда к числу двести надо прибавить еще
четыре раза двести и еще семьдесят два (1072),
было написано сие божественное сокровище,

Четвероевангелие, полное таинства.
Оно составлено святыми апостолами
из божественных изречений,
по сладкому велению Святого Духа.
Сперва Матфеем, как духовной песнью,
затем Марком, как оградой Бога,
Лукой, в качестве Воскресения,
и в конце Иоанном, духом покорности.
Они подобны четырем образам святого Престола -
человеку, льву, быку и орлу
по воленью Бога-Творца.
Человек по образу Матфея,
Лев по доблестному типу Марка,
Лука пашет, как вол.
Иоанн взлетает подобно орлу.
Они подобны также четырем рекам Эдема,
беспрестанно протекающих из рая:
Это - Пишон, Гихон и Тигр, Евфрат великий,
Верот подобен Матфею,
Гихон - святому Марку,
Хидзекель - Луке, а Евфрат- Иоанну.
Четыре стороны мира,
четыре - времен года,
мироздание состоит из четырех веществ,
по подобию первых.
Четыре также человеческие доблести-
храбрость и благоразумие,
праведность и целомудрие,
они доступны всем.
Святой крест также состоит из четырех углов,
по подобию всех остальных,
так как распятый Божий Сын
непреречимо был над ним.
Здесь кроется также глубокий символ,
показанный великим Евсевием,
согласование глав в хоранах,
составленное им самим[97].
Сперва - хоран божественный,
недоступный сотворенным,
пурпурный цвет и его оттенки
показывают всемогущего Царя.

Все бахромы указывают
вечность великого всемогущего Царя,
а три колонны символизируют Троицу,
как единую божественную власть.
Во втором и третьем хоранах
преобладает зеленый цвет,
указывающий на бесплотную,
бесконечную жизнь ангелов.
Голова и хвост павлина
с перьями золотыми и разноцветными
показывают их нетленную природу
и познание зари,
а черный цвет двух ножек-
их двойную печаль,
печаль за человеков грешных,
печаль за падших ангелов.
И клювами на алтаре
вкушают они святую мудрость,
как избранники Бога
кормятся всегда на господском алтаре.
Также изображена пальма,
показывающая их возвышенную славу,
повторяющаяся внизу,
дающую свет и последним [чинам].
Четвертый хоран - эдем и рай,
четыре колонны символизируют четыре стихии,
черный цвет - одеяние первого человека
или же таинство, скрытое от него.
Пятый хоран - Ноев ковчег,
шестой - жертвенник Авраама,
красный цвет - символ крови Животворящего,
указанный жертвоприношениями [Ветхого Завета].
До сих пор крест был скрыт
среди хоранов и арок.
Он появился Аврааму
в виде жертвенного овна на дереве.
В данном хоране изображены оливковые деревья,
иносказанно показывающие долгую жизнь патриархов
и их светлую добродетель.
Здесь также [изображена] трехцветная лилия.

Белый [цвет] показывает ясность их разума,
желтый - терпеливость,
красный - их мужественность и добродетель.
Седьмой хоран - символ скинии Моисея,
названной Святой святых.
Восьмой хоран - наружная скиния,
место очищения от грехов народа иудейского.
Красный цвет меньше по Закону,
а синий и черный - больше и совершеннее,
[что означает] кровь [жертвенных] животных,
мало очищавшую их плоть.
А голуби, [изображенные] в седьмом хоране,
показывают мудрецов Израиля -
Моисея, Иисуса Навина и древних старцев,
а также Веселиила и Аголиава[28].
Четыре куропатки в восьмом хоране
символизируют блудниц Ветхого Завета,
Фамари и Раав, а также Руфи и матери Соломона.
Здесь изображен алтарь с рогами,
означающими Моисея и Аарона.
Они явились рогами против врага
и мощью Израиля.
Девятый- хоран Соломона,
храм славный Ветхого Закона.
Здесь синий и черный стали меньше,
красный цвет - обильнее,
так как явление Животворящего
на пороге как бы зримо,
поэтому красный цвет здесь усиливается.
Здесь изображаются петухи,
символизирующие ясновидящих пророков,
заранее повествовавших об Утренней Заре.
Изображенный последний петух
[глазами] ума смотрит на десятый хоран.
Он символизирует великого Иоанна,
сына, рожденного от бесплодной женщины
и крестившего божественное Слово.
А прекраснейший десятый хоран
изображен по подобию Нового Сиона.
Он весь в ярком красном цвете,
крест стоит на священном алтаре.

В названном хоране отдельно [изображены]
птицы-рыболовы,
символизирующие апостолов,
а также дикие утки, [и все они]
с проповедями, почерпнутыми из божественных глубин.
Обвитые друг с другом их шеи показывают
единство Ветхого и Нового Заветов.
Их красные рты и ножки
повествуют о Воплощении Слова.
Изображены также много птиц,
символизирующих зло.
Некоторые из них чешут свой зад,
Это- ученики, которые отвернулись [от Бога],
Некоторые чешут ножки:
это те, которые мыслят о земном.
Некоторые из птиц подняли головы:
это - те ученики, которые презирают земное.
А некоторые из птиц с двух сторон
несут алтарь на своих плечах:
они символизируют тех евреев и язычников,
или Корнелия с Лукианом,
которые после [Распятия] Христа
на своих плечах несли иго Новых Заповедей,
подвергая мученичеству свою плоть
и были всегда с Царем [небесным].
А также изображены маленькие птицы золотые
вокруг деревьев десятого хорана.
Они символизируют ангелов бестелесных,
благовестников рода человеческого.
А черный ворон, смотрящий назад,
означает род Исава[10],
не принявшего Причастие
с Яковом, по имени Израиль,
или означает Валаама лжепророка,
Веорова сына, благословение которого
не принесло пользы Израилю.
Десятый хоран символизирует
горний великий Сион,
который, украшенный двойной славой,
спустится на нижнюю землю:

двадцать четыре колонны в хоранах
означают двадцать четырех старцев,
а базы колонн означают народ,
колонны-князей,
капители - святых духовных лиц.
А также в небе являются образами баз
те, которые раз посеяли на доброй земле,
а получили плод в тридцать раз[191].
[А там] шестьдесят колонн, сто капителей,
в образе облака в виде купола.
И как на земле церкви
различаются по мудрости и по святости сердца,
так и [они] различаются на небе.
А сверху вниз спущенные бахромы
показывают верховные и нижние церкви,
которые будут соединяться.
Толкование десяти хоранов
[написано] согласно святым проповедям
и гармонии четырех [Евангелий],
по великому историку Евсевию,
чтоб Господь был милостив
к душе заказчика сей книги,
купца Сафара из Джуги,
сына Каландара,
а также к душе Ехдыхас,
супруги Сафара,
и пусть [сия книга] будет
неизгладимой памятью
и добрым чадом их душ,
когда появится Бог небесный
в неописуемой славе, полученной от Отца,
и воссядет на престоле Суда
и осудит род человеческий.
И пусть тогда он сладчайшим оком
взглянет на их души
и вместе с пастырем их воззовет на небеса,
восседать на правой стороне от Господа.
И пусть воззовет голосом желанным:
Придите, благословенные Отцом моим,
наследуйте несказанное добро,
насладитесь вечным царством

со святым сонмом праведников,
исполнивших мою волю.
И пусть живут родители Сафара
с нашим золотым Каландаром,
со своими расцветающими сыновьями и дочерью
без волнений и тревог.
Сначала назовем старшего сына - Лазаря,
затем - Агавала,
наконец и младшего сына - Аветиса,
пусть избежат они зла.
И пусть живут они долгой жизнью, тихо, мирно,
и увидят своих внуков
до последнего своего дня.
И после плотской жизни
пусть заслужат участи святых дев,
пусть войдут в ложе света
вместе с духовными лицами.
А я - покорная и низкая душа,
Дзиг Степанос, грешный,
заслужил имени священника,
но дела мои гадки:
и как паук в своей паутине
охотничает за комарами,
чтобы накормиться ими,
однако сам становится жертвой осы,
таким образом и я
охотничаю за добром,
однако враг мой скрыто
терзает меня неизлечимо.
И вот теперь, Господь Бог всего,
Иисус Христос, Давида сын,
не предай меня в руки злого мучителя
в день грозный, в день без ночи.

ТРИНАДЦАТОЕ ТОЛКОВАНИЕ

НАПИСАННОЕ ВСЕОСВЕЩАЮЩИМ УЧИТЕЛЕМ, КАТОЛИКОСОМ НЕРСЕСОМ ШНОРАЛИ КЛАЕЦИ СЛОВО О ДЕСЯТИ ХОРАНАХ СВЯТОГО ЕВАНГЕЛИЯ, О РАЗНЫХ ЦВЕТАХ И [ИЗОБРАЖЕННЫХ] В НИХ ПТИЦАХ, АЛТАРЯХ И КРЕСТАХ

Первый хоран состоит из четырех цветов - синего, пурпура, красного и белого. Первый хоран изображен по подобию четырех элементов. Пурпурные колонны показывают твердыню источника света - божественный престол вне элементов. И птицы павлины над аркой означают Ветхий Закон, который находится вне церкви телесными украшениями и не говорит с новыми таинствами ее. Затем [изображается] второй хоран с одинаковым достоинством с первым, с четырьмя цветами: внизу черный цвет показывает подлинное и страшное бытие [Бога], украшения [первой] скинии и тончайший хоран из-за первых лицезревших. Над черным идет красный аркообразно, означая жертвоприношения животных во имя Бога. В середине голубого цвета [арка], изображенная с отдельными входами, означающими духовное в плотском пути [человеческой жизни]. В середине стоит также арка золотого цвета, как символ священничества. А красный винного цвета показывает Мельхиседека, как символа Христа. А черный цвет наверху - в виде распространенной арки, которая, как облако, покрыл таинство божественного Явления Христа.

А третий хоран изображается теми же цветами, как символ Явления Бога во плоти. Начинается хоран с тремя цветами, с отдельными арками, выражает [идею] Троицы в триединстве: над арками алтарь с пламенеющим огнем под облаком, ибо таинство Христа было покрыто, как покрывалом. А птицы - петухи, смотрящие на арку, на Явление Христа и крест, так как петухи изящны и страшны и повелевающи и смелы среди кур. Четвертый хоран выявляет лик церкви четырьмя красками, согласными повествованиями [Евангелий], единым словом и разными нумерами [глав] и арками, среди которых [изображение] креста. А две голубкообразные птицы смотрят на крест внутри арок: это не настоящие голуби, а похожие, ибо те, кто восприняли Святой Дух, сами не были Святым Духом, а были исполнены им. Черный цвет снаружи — тончайший, так как Старый Закон стал тенью из-за чистоты красной крови Христа и Распятия. И над алтарем понемногу рассеялась мрачная тьма и воспламенел духовный огонь от Христа. А рога арок над капителями

изображены парами, в красном и синем, начертанные по пяти частям рядом друг с другом, означая пять законов Суда и остальных пять законов, вместе составляющих два, как показывает пророк Аввакум. А пальма росла снизу наверх, ибо истина возникла из земли и достигла до верхних чинов, зеленеющих праведностью, как было написано. Две птицы, с красными клювами и краснохвостые, как служители первой скинии, которые хотя и плотью были далеки от нового таинства, однако голосом и словом своим заявили о [новых] таинствах.

А пятый хоран имеет один и тот же символ, так как тень редеет, а красный цвет становится ярче, и цветок лилии расцветает, ибо приблизилось время Распятия и прибыли пророки Воскресения. И появился Христос со своей кровью спасший язычников. Но еще осталась темнота [в хоране], который означает символ пророков. Поэтому хоран состоит из трех [частей] - человеческой, царской и священнической. А гранатовые деревья, с ветвями из одного ствола, показывают Ветхий Завет в Новом через скинию, а также сладость и красоту внутри плода с кожой с горьким вкусом. А рога у верхнего алтаря в хоране символизируют Моисея и Аарона, что находим и в следующем каноне. Куропатки рассматриваются как блудницы Мария и Раав. А птицы-рыболовы в водах голосом ловца показывают обилие Святого Духа и дар пророков предсказывать, смотря в ноги благовестника. А петухи украшены золотыми перьями, ибо достойные Святого Духа сначала очищали себя.

А шестой и седьмой хораны, где черный цвет стал тоньше, а красный - богаче, указывают на слабеющее старое священничество, входящее под арки. Восьмой, девятый и десятый хораны одинаковы и равноукрашены [символами] Ветхого и Нового [Заветов], то есть крестом и Распятием, апостолами и пророками, [слова которых] воплотились в новые времена во славу всесвятой Троицы, благословенной во веки веков, аминь.

ПРИМЕЧАНИЯ К "ТОЛКОВАНИЯМ ХОРАНОВ"

I ТОЛКОВАНИЕ

1. Некоторые ранние списки имеют "цвет металла небесного тела". Логичнее "металла небесных тел" (может быть, такое словосочетание соответствует понятиям "сферы", "ангельские чины" и т.д.).

2. Ряд списков не имеет "канонов с первого по десятый, с окрашенными красным цветом крови". Отдельные рукописи имеют: "Отсюда следует - какими красками должны изображаться хораны канонов с первого по десятый, с окрашенными цветом крови арками на колоннах и на капителях, которые..."

3. Первый хоран, изображенный четырьмя "красками"(գներաւք), символизирует четыре элемента моисеевой скинии. Степанос Сюнеци символическую систему соотношения четырех веществ (стихий) перенял у Филона Александрийского (последняя четверть I в. до нашей эры - I пол. I в.). Филон дает символическое объяснение цветов скинии. Сюнеци - цветов церковного одеяния - эфода (наплечника).

Основные цвета материи скинии в Священном Писании у Филона толкуются следующим образом: голубой (синий) цвет связан с воздухом (у Сюнеци - с небом), пурпур - с морем (по Сюнеци, пурпур рождается в море, как в мифической песне Ваагна - "мучилось при родах и море пурпурное"), у Сюнеци добавляется также символ Христа - царя небесного, так как пурпур - царский признак. Красный цвет у Филона - символ огня (у Сюнеци - также веры и крови Христа), лен или виссон у Филона символизирует вещество земли (у Сюнеци - также символ "неизреченное" – приобретение земной плоти Христа от Девы). Понятие "земного", повидимому, связано с черным цветом. Таким образом, по толкованию цветов эфода у Сюнеци "синющее златом божественное естество Христа соединилось с нашим естеством, составленным из четырех веществ".

На самом деле, золото всегда присутствует рядом с вышеназванными четырьмя цветами (пурпур, красный, синий, черный), символизирующими четыре вещества (воду, огонь, воздух или небо, землю).

Приведенные выше сведения содержат следующие издания: "Расширенное и краткое толкование церковной службы, сочиненное епископом Степаносом Сюнеци, а также об установлении церкви". Составил архимандрит Саак Аматуни. Эчмиадзин, 1917, с. 65 (на арм. яз.); "Паралипоменон у армян... Филона Еврея: Толкование на книги Бытие и Исход, Речи о Самсоне, об Ионе и трех отроках или ангелах, перевод с греческого текста, сделанный нашими Святыми Переводчиками, переведенный на латинский язык отцом архимандритом, местоблюстителем Мхитаристом М. Агверяном". Венеция, 1826, с. 525-526 (на арм. и лат. яз.).

4. По Степаносу Сюнеци, красный цвет имеет символ крови Христа и жертвоприношений, упоминаемых в Ветхом Завете.

5. Ср. Пс. CIX, 4; Евр. VI, 18-20; VII, 1-2. Мельхиседек, как первосвященник чужой земли (не левит), символизирует вечное первосвященство Христа. Красный цвет и цвет вина ассоциируются с кровью Христа и вином Причастия. Имя Мельхиседека показывает также, что христианство было принято не еврейской синагогой, а языческой экклесией (слово եկեղեցի - церковь на арм. языке происходит от гр. слова экклесия).

6. "Символ Боговявления" относится к пророкам, так как они пред-

сказали Явление Христа. Затем говорится об алтаре с "огненным пламенем" и об облачном столпе над ним, которым, как покрывалом, был скрыт символ Христа, то есть изображение креста. Как следует из Толкований хоранов, облако показывает Ветхий Завет (Старый Закон), когда еще не явился Христос.

7. Ср. Притчи Соломона XXX, 31 (отрывок о петухе отсутствует в русском переводе Библии) - "И петух, гордо бродивший среди кур". По Нерсесу Шнорали, петухи - символы пророков.

8. Символ церкви в хоранах осмыслен четырьмя цветами, так как имеются четыре Евангелия (выражение "согласованное повествование" относится к четырем Евангелиям, хотя первые три из них называются синоптическими, так как говорят о Воплощении Христа). Крест посредине арок тоже с четырьмя сторонами. Здесь символика числа четыре соответствует четвертому хорану.

9. Голуби изображаются не точно, а по подобию голубя. В иконографии христианского искусства в сценах праздничного цикла (напр. "Крещение", "Пришествие Св. Духа") голубь символизирует Святой Дух, а в хоранах птицы, имеющие подобие голубей, означают тех, которые были вдохновлены Св. Духом. В самом деле, группа рукописей имеет отрывок: "Те, кто воспринимали Святой Дух, не сами были Святым Духом, а воспринимавшими Его".

10. Списки Второй редакции выражаются яснее: "А рога арок над капителями, изображенные попарно, очертанные по пяти частям, красным и синим, означают пять заповедей Суда и пять заповедей Закона, будучи всегда два, как показывает [пророк] Аввакум" (Авв. III, 4-5). В древнеармянском переводе часть стиха выглядит так: "...От руки лучи и рога в Его руке...". Стих полностью сохранен в "Септуагинте".

Как показывают и другие Толкования, два рога, выходящие из под арок, символизируют Моисея и Аарона. В изображениях хоранов ранних рукописей (например, знаменитого Эчмиадзинского Евангелия 989 г.) мы видим выступающие с двух сторон с места стыка арки и капителей двухцветные десятидольные пальмовые листья. В I и V Толкованиях они символизируют десять Заповедей закона Моисея.

11. Ср. Пс. LXXXIV, 12.

12. Ср. Ис. LII, 7; Рим. X, 15.

13. Здесь петухи означают пророков, а птицы - рыболовы (цапли, пеликаны, дикие утки и т.д.), как следует из других Толкований, символизируют апостолов и евангелистов, которые "охотились" за душами человеческими, проповедуя Евангелия.

14. Группа рукописей (вторая редакция) имеет: "И красный цвет, будучи насыщеннее, показывает старое священничество, которое ушло под арки". Здесь усиление красного цвета в хоранах прямо указывает на священничество Ветхого Завета, которое теряет свое значение с приближением новых времен.

15. Здесь мало говорится о последних хоранах (от шести по десять), в то время как Шнорали и другие толкователи о них говорят специально.

16. В рукописи № 7862 Матенадарана (1380 г.), где впервые встречается имя Степаноса Сюнеци, как автора I Толкования, приводится отрывок из другого Толкования хоранов, не дошедшего до нас. В нем объясняются символы подсвечников и виноградной лозы.

"Из другого места: подсвечники [показывают] проповедь апостолов, которые действовали не скрыто, а как на подсвечнике освещали народ.

А виноградная лоза - истинная лоза Христос по слову Господа. И слава Ему во веки веков, Аминь!" (Иоанн. XV, 1)

II ТОЛКОВАНИЕ

17. См. прим. 1.

18. См. прим. 1.

19. См. прим. 5.

20. Здесь перечислены четыре основных цвета. Они (черный, красный, зеленый и синий) впервые сопоставлены с четырьмя составными человеческой плоти. Таким образом получается трехступенчатая символика четырех цветов: они, во-первых, символизируют четыре элемента, во-вторых - четыре составных человеческой плоти - кровь, костный мозг, кости и покров тела; в-третьих - Бога Отца, Сына, Св. Духа и их таинство в триединстве (Троицу). Названные составные человеческой плоти отличаются от четырех жидкостей (влажностей) у Немесия Эмесского: "Уподобляю земле черную желчь, воде - флегму, воздуху - кровь и огне - рыжую желчь..." (см. "О человеческой природе философа Немесия Эмесского". Венеция, 1889, с.58, на арм. яз.).

21. Вероятно ошибка. Вместо "третьего хорана" должно быть "второй хоран", так как дальше речь идет о третьем и четвертом хоранах. Впервые здесь упоминается таинство Крещения рядом с апостолами в качестве птиц-рыболовов. Известно, что апостолы были посланы в разные страны, чтобы проповедовать учение Христа, а первым условием принятия христианства явилось Крещение.

22. Труднообъяснимое слово "хархарстюнк" мы переводили "канителюрами". Речь идет о колоннах, которые в изображениях хоранов были украшены ромбиками, имитируя мрамор разных цветов или прожилки мрамора и канителюры.

23. Евангелистами-синоптиками считались Матфей, Марк, Лука.

24. "По две арки" - имеются в виду евсевиевы каноны согласия. В пятом и шестом хоранах (канонах) находятся таблицы согласия глав двух Евангелий.

25. Ср. Зах. IV, 3; Откр. XI, 4.

26. Отмечены авторы, которые имели отношение к составлению канонов согласия: Аммоний Александрийский примерно в 200 г. составил согласование четырех Евангелий, основой которого стало Евангелие от Матфея. Евсевий Кесарийский в IV в. создал каноны согласия, художественное украшение которых является предметом рассматривания в Толкованиях хоранов. Карпиан был епископом Египта. Евсевий составил каноны по просьбе Карпиана. Евфалий, по армянской рукописной традиции, является составителем "Деяний апостолов" и "Соборных посланий".

27. Имя Артемона (Артемас) упоминается также в XI Толковании хоранов XIII-XIV вв. ("...коварная секта Артемона, который пытался скрыть свет веры и спрятать истинную науку от людей..."). Артемон (ок. 235-275 гг.) был вождем еретической секты в Риме. Это имя символизирует тех, которые прославили естественные науки (геометрию Эвклида, медицину Галена, учение Аристотеля и Теофраста), пытались сделать исправления в Библии (см. "Церковная история Евсевия Кесарийского..." Венеция, 1877, с. 409-410, на арм. яз). Поэтому стараниями таких авторов, как Евсевий

Кесарийский, Библия была разделена на главы, отрывки и каноны, с целью исключения ее искажения.

III ТОЛКОВАНИЕ

28. Начало III Толкования является восхвалением божественного милосердия и критикой человеческой непокорности начиная с Адама, который попал в сети сатаны (зла). Однако божественное милосердие не имеет границ, ибо несмотря на противоборство человека против своего Бога, последний не оставил его без надежды и пожертвовал своего Сына для спасения людей.

29. Армянские источники часто акцентируют единую волю св. Троицы в действиях Христа.

30. "Духовный рай" - имеется в виду Новый Сион.

31. I Кор. II, 9. О содействии умопостигаемого и чувственного в области видения глаза и ума говорит Св. Григор Татеваци в своем ответе на вопрос: "Что означает покой ума?" "1) Как вид'ение через глаз покоится во плоти, - пишет он, - так и вид'ение ума покоится в бесплотном: а первое похоже на второе. 2) Как глаз радуется, посмотрев на небо, так как свет стремится кверху, так и ум радуется размышлениями о нем... 3) Глаз радуется прекрасным, ум - красотой слова. 4) Глаз обращается к разным вещам, которые видны, а ум - к разным значениям"("Книга вопрошаний трижды блаженного св. отца нашего Григора Татеваци". Константинополь, 1729, с.104, на арм. яз.)

32. Ср. Мф. XIX, 21.

33. "Духовное наслаждение", "нетленные красоты" относятся к смыслу слова Евангелий. А слово "биэбанутюн", которое мы переводили "трактат", означает "физика", иногда и "физиолог".

34. Арианство основано пресв. Арием из Александрии (256-336), родом из Африканской Киринеи. Согласно церковному историку Сократу Схоласту, епископ Александрии Александр, обратившись к священникам и церковным служителям города, установил сосуществование Отца и Сына, против чего выступил Арий. Последний не признавал, что Бог вечен, как и Его Сын, а Сын в Отце безродный. Он утверждал, что Сын не безродный и не является частью безродной сущности, был сотворен по божественной воле до времен. Из-за волнений, вызванных выступлениями Ария, в 325 г. собирается Первый Никейский вселенский собор, который осуждает Ария, его единомышленника Порфирия и других сектантов и прежде всего "богохульство" Ария, который говорит, что Сын сотворен Отцом (см. "Армянская книга канонов" 1. Предисловие, научно-критический текст и примечания Вазгена Акопяна. Ереван, 1964, с. 133, на арм. яз.).

Много говорится об Арие, еретике Сабине Македонском и их последователях в "Церковной истории" Сократа. Сабин Македонянин - вождь "ереси македонцев", не признавал Никейский Символ веры и участников Никейского собора считал "простаками и невеждами" ("История Сократа Схоластика...". Т.1. Вагаршапат, 1897, с. 18-21, 26. на арм. яз.). У Св. Movсеса Хоренаци также имеется глава об Арие и арианцев. Интересно, что в ряде рукописей слово арианцы заменено словом последователи Сабина.

35. Впервые здесь каждый хоран наделяется отдельным символом.

36. Здесь, в отличие от основных цветов Моисеевой скинии у Филона Александрийского (виссон, пурпур, голубой, красный), имеем красный, зе-

леный, черный, синий и пурпур (зеленый отсутствует у Филона). Цвет пурпура здесь считается "царским".

37. Небесные иерархии здесь даны по учению Дионисия Ареопагита, при этом даются также три чина первой иерархии (Престолы, Серафимы и Херувимы), а чины второй и третьей иерархии не отмечаются.

38. По Дионисию Ареопагиту, божественная мудрость была доступна для данной иерархии или данного чина не непосредственно, а через вышестоящую иерархию или вышестоящий чин.

39. Ефес. III, 10.

40. Быт. XXII, 13-14; Иоан. VIII, 56.

41. Пс. CX, 4; Быт. XIV, 18-19. У Св. Григора Татеваци чин священничества Мельхиседека толкуется в десяти пунктах. Из них заслуживают внимания следующие: "Во-первых Мельхи означает царь. 2. Седек означает праведность, ибо Христос праведностью наделил наше естество, бывшее в плену у дьявола. 3. Ибо он был царем Салима, то есть Мира. И Христос принес мир небу и земле... 10. Ибо он был возведен в чин священничества самим Богом. Таким образом и Христос получил свою власть от Отца своего" ("Книга вопрошаний...", с. 50, на арм. яз.).

42. До установления Моисеем священнического чина Левитов управляли еврейским народом патриархи (Ной, Авраам, Исаак, Яков, Иосиф).

43. Законы Ветхого Завета были написаны во время Моисея.

44. Деян. XVII, 15.

45. О Веселиле и Аголиаве, как о зодчих моисеевой скинии, наделенных Св. Духом, см.: Исх. XXXI, 2, 6; XXXV, 30, 34; XXXVI, 1 и т.д.

46. Имена трех жен Ветхого Завета упоминаются в родословной Христа (Мф. I). Упоминается также мать Соломона без названия имени. Они фигурируют и в других Толкованиях.

47. Вт. XVIII, 15.

48. 1 Кор. XV, 55; Осии XIII, 14.

49. Пс. LXXXIV, 12.

50. Ис. LIII, 8.

51. Вт. XXVI, 15-16; XI, 9; Нав. V, 7.

52. Ис. CII, 7; Рим. X, 15. В древнеармянском переводе Библии слова благовестник Ветхого Завета и евангелист даны одним словом - аваграничъ.

53. Откр. XI, 6.

54. 1 Кор. XV, 24-26.

55. Рим. I, 20.

56. Исх. XIX, 10-11.

57. Мф. X, 9-11; Марк VI, 8-9; Лук. IX, 3; Мф. XVIII, 22.

IV ТОЛКОВАНИЕ

58. В начале Толкования автор подражает Св. Нерсесу Шнорали.

59. 1 Кор. II, 9.

60. Мф. XIX, 21.

61. Здесь хоранны считаются предверием разумных сокровищ, собранных в Евангелиях.

62. Ваназкин Вардапет в своем еще неопубликованном сочинении "Вопросы и ответы" часто обращается к Филону Александрийскому. И здесь он использовал неопифагорейство Филона ("Сейчас надлежит сказать столько - все в мире [составляет] десять, также и в человеке: в мире семь [планет], восьмая - неподвижная планета (солнце - В.К.), а остальные, подобные

луне, изменчивы сами по себе, а Божье Слово управляет и ведет всеми" (Филон Еврей, Паралипомены у армян..., с. 331).

63. Ранний список XIII века (Матенадаран № 5611) имеет: "Десять - число ощущений, из них пять - ощущения души...", о которых, как отмечает Св. Григор Татеваци, говорится в средневековых "Книгах вопрошаний". Если пятью ощущениями являются зрение, слух, вкус, обоняние, осязание, то "пятью ощущениями души считаются ум, ощущения, воображение, рассудок, мнение"(см. П.П. Антапян. Вардан Аревелци. Жизнь и деятельность. Книга II. Ереван, 1989, с.144, на арм. яз.).

64. Ряд цветов - виссон, лен, земляной цвет и т.д. перекликаются с цветовыми символами скинии Моисея у Филона Александрийского и Степаноса Сюнеци. С этого места почти повторяется текст "Толкования хоранов" Степаноса Сюнеци.

65. Как показывает Первое Толкование, здесь речь идет не о четвертом, а о третьем хоране, так как о четвертом хоране говорится дальше.

66. Имя пророка Аввакума имеет место и во второй редакции Толкования Сюнеци, приписываемой Нерсесу Шнорали. Как видно, автор данного Толкования использовал соответствующий отрывок второй редакции (см. Прим.10).

67. Автор III века Аммоний Александрийский, как отмечено в Послании Евсевия к Карпиану, составил согласование Евангелий из четырех столбцов, где в первом столбце поместил текст Евангелия от Матфея, в других столбцах - соответствующие отрывки из других Евангелий. Это согласование Евангелий послужило основой для составления Евсевия канонов согласия.

V ТОЛКОВАНИЕ

68. Так как большая часть V Толкования является компиляцией из III Толкования, то можно пользоваться примечаниями III Толкования хоранов.

69. Ефес. III, 10.

70. 1 Мак. I, 41-47...

VI ТОЛКОВАНИЕ

71. Это Толкование указывает на три цвета для первого хорана. Однако, по-видимому, это ошибка писца, так как чуть ниже для арок отмечаются четыре цвета - черный, красный, зеленый и голубой (синеватый).

72. Трехступенчатая символика: четыре цвета - четыре составных части человеческой плоти - Отец, Сын, Св. Дух в Триединстве, анонимный автор заимствовал из Второго Толкования.

73. Непонятное слово "харахаретюнк" здесь заменено более понятным словом "хахазеалк" - "зарисованные", "изборожденные".

VII ТОЛКОВАНИЕ

74. Св. Григор Татеваци совершенство числа 10, избранного для евсеевых канонов согласия, объясняет принятым еще пифагорейцами арифметическим действием 1+2+3+4=10.

75. "Црвацанк" - каноны на полях - это те же Евсевиевы каноны согласия на нижних полях рукописных четвероевангелий под текстом. Каноны согласия на полях присущи сирийской и, особенно, армянской рукописной традиции. Они редки в греческих четвероевангелиях.

76. По Св. Григору Татеваци, получается, что номера глав, указанные в хоранах, соответствуют так называемым главным евангелиям. Но когда в его тексте речь идет уже о "четырех видах оглавлений", то становится ясно, что понятие "цанген" - т.е. индексы, не относятся лишь к евсеевым таблицам. До сих пор толкователи хоранов под словом "цанген" подразумевали Евсевиевы таблицы. "По нашему мнению, - пишет А. Матевосян по поводу "Могнинского Евангелия" XI в., - под словом "цанкен" подразумевались таблицы согласия с хоранами" (А. Матевосян. Писец Иоаннес Сандхкаванеци - "Вестник Матенадарана", 10, Ереван, 1971, с. 397, на арм. яз.).

М. Тер-Мовсесян на основе ряда рукописей утверждает, что в Евангелии от Матфея имеются 69 главных евангелий, между тем евсевиевы разделения составляют 355, имеющие свои параллели в индексе на нижних полях текста Евангелий. Однако неясно - на каком основании автором евсевиевого разделения на главы Тер-Мовсесян считает Аммония (см. М. Тер-Мовсесян. История перевода Библии на армянский язык. С.-Петербург, 1902, с. 279).

И у А. Матевосяна получается, что число 355 относится к евсевиевому разделению на главы или отрывки Евангелий. Поэтому он ссылается на рукопись № 3796 Матенадарана 1053 г. (л. 87 об.), по которой Евангелие от Матфея имеет "355 глав, 32 ссылки [на Ветхий Завет], 60 [главных] евангелий и 2070 стихов" (Матевосян, там же, с. 396). Таким образом мы имеем четыре вида индексов или оглавлений Татеваци. Отсюда становится ясно, что "главные евангелия", наделенные маргиналиями и инициалами (иногда и маленькими заставками), отличны от евсевийского разделения таблиц согласия. И здесь Татеваци имеет в виду именно особое разделение на главы - "главные евангелия".

77. Заслуживает внимания рассуждение Св. Григора Татеваци о значении евсевиевых таблиц согласия: 1. Облегчение нахождения любой евангельской главы или отрывка в других Евангелиях. 2. Благодаря индексам невозможно что-нибудь добавить к Евангелиям или изъять от них. 3. Выяснение глав, которые повторяются в Евангелиях, и глав, которые не повторяются.

78. Уникально толкование значения золота в живописи у Татеваци. Золото здесь не является ни метафорой, ни символическим цветом церковной утвари и облачений, а осмысливается именно в миниатюре в качестве символического цвета.

79. Здесь три хорана означают три небесных иерархии у Дионисия Ареопагита, имя которого упоминается в тексте. В своей "Книге вопрошаний" (с. 134) под заглавием "Об ангельских чинах" Св. Гритор Татеваци пытается толковать различия ангелов и небесных сфер у Ареопагита с одной стороны, у Святых Иринея и Епифания Кипрского с другой. У последних отмечены семь неб, так как три первых чина (престолы, херувимы, серафимы) у них рассматриваются вместе, то есть "...первые чины, имеющие одинаковую честь и славу, [воспринимают] божественную мудрость непосредственно" ("Книга вопрошаний", с. 134, на арм. яз.). Так обстоит дело и у Св. Нерсеса Шнорали (Третье Толкование): "Однако три высших чина Престолов, Серафимов и Херувимов, по мере своих сил, непосредственно наслаждаются явлением Ее славы", то есть Св. Троицы.

80. "Круг" считался совершеннейшей фигурой еще со времен первых пифагорейцев.

81. Ср. Иоан. VI, 60-63.

82. Филип. III, 19; 2 Петр II, 1.
83. Ср. Пс. CIX, 1; Мф. XXII, 44; Ефес. I, 20; Колос. III, 1.
84. См. Откр. XI, 16; V, 8; IV, 4.
85. Мф. XIII, 23; Мар. IV, 13-20.
86. Мф. XXIV, 35; Лк. XI, 33.
87. Иоан. XII, 46.
88. Здесь скрыты зачатки эстетической мысли в буквальном смысле этой дисциплины (наука о чувствах). В новое время в эстетике и в художественной практике немалое значение имеет проблема восприятия художественной вещи или художественного понятия через все сенсорные каналы в пределах возможности. Целью изображения хоранов было непосредственное возбуждение памяти ощущений вкусовых, ароматных, слуховых, зрительных или успокаивающих посредством цветов и образов арок и колонн, цветов, растений и плодов, птиц и животных, которые взволновали бы нас и растолковали бы те неизречимые звуки, ароматы и цвета, которые таят в себе наслаждение Богом. В "Книге вопрошаний" Татеваци ставит на первое место зрение и слух, в качестве ощущений, воспринимающих издалека (с. 235, на арм. яз.).
89. Татеваци говорит об индусах не случайно. Иногда в прологах памятных записей четвероевангелий отмечается, что апостол Фома проповедовал Евангелие индусам, а апостол Варфоломей - на Востоке.

Признаки, которыми индусов наделяет Татеваци, можно найти в религиозных эпических книгах, особенно в эпосе "Махабхарата", где обезьяны помогают людям в войне против демонов-ракшасов, где победа над львом считается выражением силы, где сподвижники и брамины иногда владели "тремя небесами" и, возгордевшись своей властью, были наказаны и т.д. Вероятно подобные сведения были известны Татеваци из каких-то источников (по всей вероятности латинских или древнефранцузских, так как он использовал латинские богословные сочинения в своих сочинениях и в борьбе против унии с Римом и униатов, во главе которых стоял его любимый ученик Иоаннес Крнеци).

90. Ис. LXV, 25. В русской Библии: "Волк и ягненок будут пастись вместе, и лев, как вол, будет есть солому..."
91. Согласно Татеваци, числа "главных существ" "одни считают 22, по количеству еврейских букв, другие 24, по количеству часов в день" ("Книга вопрошаний", с. 226, на арм. яз.).

VIII ТОЛКОВАНИЕ

92. "Садаел" означает сатана, "глава дьяволов", по классическому словарю "Нор Айказян". Слово имеет еврейское происхождение.

XI ТОЛКОВАНИЕ

93. Аллюзия из кн. Захарии, IV, 11-13. Здесь оливковые деревья, которые поднимаются с двух сторон алтаря (имеется ввиду хоран), означают евреев и язычников.
94. См. Книга 1 Маккавейская.
95. О Евфалии Александрийском см. Прим. 26.
96. Артемон, см. Прим. 27.

XII ТОЛКОВАНИЕ

97. В толкованиях Евангелия от Матфея, написанных Нерсесом Шнорали и Григором Татеваци, Толкованиям хоранов предшествует разъяснение числа четыре (четыре Евангелия, четыре реки рая, четыре образы в видении пророка Езекиила и другие символы). И здесь есть разъяснение числа четыре. Толкование этого числа явилось традиционным в качестве пролога памятных записей, который начинается словом "Слава" ("Слава Святейшей Троице в лице Отца, Сына и Св. Духа", см. Матенадаран, рук. 3714, 1419 г., Григор Хлатеци).

98. См. Ис. XXIV, 31 и т.д.

99. Быт. XXV; Мал. I, 2; Рим. IX, 13; Евр. XII, 16 и т.д. Основная мысль заключается в том, что Яков получил благословение своего отца Исаака, а Исав не получил. Исав и его племя стали идолопоклонниками, поэтому Бог ненавидел его.

100. Мф. XIII, 23.

COMMENTARIES OF CANON-TABLES (Summary)

Armenian "Commentaries of Canon-tables" are unique writings of medieval Christianity. They appear as interpretative literary genre, presenting the art theory of the decoration of Eusebian canon-tables ("khorans" in Armenian). The author has put together the texts of thirteen such "Commentaries" and made their translations from old Armenian (Grabar) into Russian for the first time.

Among the authors of the texts are Stepanos Syunetsi (VIII century), St. Nerses Shnorhali (XII century), St. Grigor Tathevatsi (1346-1409) and others. The "Commentaries" deal with the aesthetic, symbolic and iconographic aspects of the canon-tables, their architectural decoration. In addition, they reveal various symbolic and psychological meanings of color, floral and animal motives, and special symbolism of numbers.

These texts can be regarded as authentic sources for the iconography of the medieval pictorial representations of plants, birds, animals, architectural and geometrical forms.

Canon-tables are at the roots of and the "entrance" for Armenian, Greek, Latin, Syriac and Georgian Gospel codices. The texts of the "Commentaries of Canon-tables" are unique examples of medieval art theory and criticism in the sense of Lionello Venturi's brilliant work on the history of art criticism (New York, 1936).

As V. Lazarev notes, Byzantine theology has no coherent account of art theory[1], though Armenian medieval literature has the texts dealing with the art of ornament. According to the "Commentary" by St. Nerses Shnorhali, everything in the world is divided into necessities and enjoyments. Necessities are the fundamentals of life, i.e. light, air, earth and all the goods stemming from them. Enjoyments are what give pleasure and softens the feelings ("enjoyments are delightful and mollifying"). It is possible to live without enjoyments but it would be a senseless, unwise and lifeless existence. Bright colors (as well as wine, fruits, spices, delicacies, incenses and pleasant sounds) are also mentioned among the enjoyments. These seemingly "unimportant" factors are "greatly useful for the perfect men"

[1] V. F. Lazarev. The History of Byzantine Painting. Moscow, 1986, p. 197, com. 31 (in Russian).

(i.e. believers) who can elevate to "spiritual and intellectual" enjoyments. According to Shnorhali, these enjoyments are promised by God and appear in "attractive colors, taste, fragrance, sounds and peace of mind", "which are not seen by the eye, not heard by the ear, not felt by the human heart, since God had prepared it for His beloved" (I Cor. 2,9).

This means that bright or attractive colors (along with above mentioned factors) help the perfect ones to ascend to "spiritual and intellectual" delights which God prepared for man. Color in the miniatures of canon-tables is mostly connected with psychological and physiological occurrences which belong purely to the realm of aesthetics, an issue highlighted by St. Nerses Shnorhali, Vanakan Vardapet, St. Grigor Tathevatsi and others. In modern times Goethe and Schopenhauer, Wassily Kandinsky and Johannes Itten have put forth the problem of color in its symbolic, psychological and moral aspects.

Almost in all "Commentaries" canon-table decoration is endowed with four colors: red, green, black and blue. Sometimes additional colors are mentioned: purple, flax, sky-blue which can basically be considered as hues. According to the VIII century "Commentary" (Syunetsi), the first canon-table is illuminated in four colors that signify "the symbol of the four elements of the first temple (of Moses)[2]". The second canon-table is also illuminated in four colors where the black is mentioned as "true existence", as a divine symbol; the red on black in the form of an arch symbolizes the blood of victims to save the apostates. If the inner part is black and the above is red, in between comes the blue, which symbolizes the spiritual (the divine) in corporeal life. The middle arch in gold is considered ecclesiastical; supposedly, the wine-red arch upon it shows Melchisedec symbolizing Christ. The uppermost black arch is the symbol of Advent. The names of colors are not given for the third canon-table. Upon the arches an altar "with fiery flame and a cloud over it" is depicted. In the fourth canon-table the darkness is depleted over the altar, upon the arches, and the flame becomes brighter; the horns jutting out the capitals, beneath the arches, are given in red and blue, the palm trees, arising from the lower part of the canon-table columns are green. Only the red is mentioned for birds as a

[2] Antique philosophers (Empedocles and Democritus) speak about the correlation of four principal colours and four elements admitting the following colours: white, black, red, and yellow. Cf. L. Gericke, K. Schüne. Das Phänomen Farbe. Zur Geschichte und Theorie ihrer Anwendung. Henschel-Verlag. Berlin, 1970, S. 5. Leonardo da Vinci also connects the colors with the four elements: white with light, yellow with earth, green with water, blue with air, red with fire and black with darkness (Ibid., S. 18, 20).

color for their beaks and tails (also feet in some manuscripts). Supposedly four colors were envisaged for the rest canon-tables, black and darkness lessening, decreasing, and the red becoming brighter, thicker and richer.

Another "Commentary" (XI—XII centuries) states that the first canon-table is painted in four colors. The wine-red signifies Melchisedec in the person of Christ; the arch in black, green and blue symbolizes the human body, comprising blood, marrow, bones and skin which in their turn are the symbols of the Father, the Son, the Holy Spirit united again. Apparently, it is in the second canon-table that the black thickens and the red decreases. As for the third and fourth canon-tables, it is noted that the black decreases and the red is enriched, as in the old times there appears the symbol of Christ's blood. The brightness of the colors that is also expressed in the pink of the columns intensifies in the fifth and sixth canon-tables. The pink is connected with synoptic Evangelists signifying Calvary. The black lessens and the red brightens again in the 7th and 8th canon-tables, as the Old Law (Moses) becomes obscure with the cross coming nearer. The arch is gold, as an ecclesiastical symbol. The tenth canon-table symbolizes the ornamental cross, therefore the arch columns are red and bright pink.

The 6th and 7th "Commentaries", being written in the XIII—XIV centuries, are much closer to each other. In the 6th "Commentary" the first canon-table is commanded to be in three colors and the 7th, in four, though the number of colors is more than four in the latter ("illuminate the arch in blue, purple, red, calico, flax and sky-blue"). Columns are in purple ("solidity of God's seat that is beyond the elements"). It is noteworthy that in the both "Commentaries" the first three canon-tables are not separated and immediately (after the comment of the first canon-table attributes) come after the fourth one. These may be considered passages from the first and second "Commentaries".

Thus, in both "Commentaries" the first canon-table columns are purple. Further, in the 6th "Commentary" it speaks about the "outward" black (elimination of the Old Law by the blood of Christ) and the wine-red (Melchisedec symbolizes Christ). Arches are commanded to be illuminated in four colors (black and red, green and blue), as the human body consists of "blood and mucus, bones and skin" which in their turn are the symbols of the Father, the Son, the Holy Spirit and again the Holy Trinity, as is seen in the second "Commentary".

It is noteworthy that the four substances of the human body are likened to the four elements by St. Gregory of Nysse: "The land is similar to black bile, the water is like mucus, the air is similar to blood and the fire is like yellow bile".

Several "Commentaries" of canon-tables are connected with the "Commentary" by St. Nerses Shnorhali. It is here that for the first time bright colors are considered to be one of the principal enjoyments. Addressing the scribes and those who carried out the tables, indexes and original canon-tables, the author explains that the treatise speaks of spiritual enjoyments and "immaculate beauty" expressed in delightful colors, colorful flowers and in a variety of compositions. Elementary colors are the same — red, green, black, and blue; besides these four there is also the purple. In this "Commentary", discussing the range of colors of particular canon-tables, the specific number of colors constituting them is not clear. However, as Shnorhali notes, the colors that have an emotional and symbolic charge are the elementary ones endowed by emotional objective content which Goethe called *"the emotional-moral influence of colors"*. Thus, the first all-purple canon-table is devoted to almighty God, the Holy Trinity, and symbolizes "the omnipotent kingdom", "inexhaustible and everlasting".[3] The second and the third canon-tables are mainly illuminated in green and black and signify the middle and the last sacred hierarchies; green shows their immortality and black — God's unattainability. Gold is mentioned for peacocks ("golden-feathered and golden-tailed") alluding to their pure and immaculate nature. The fourth canon-table is connected with earthly paradise, consequently with the four elements. Here blue and black dominate as colors of mourning; since for Adam and his sons the paradise was lost (Goethe also treated blue as color of mourning).[4] The place of the altar "appearing fiery" is unclear ("between the arches in the second and the third canon-table"). Syunetsi says that in the third canon-table the altar with fiery flame is depicted on the arches. The arch "appearing fiery" signifies the intelligible (or rational) food of "the incorporeal" and the "verbal holy-mass" served to God.

Red is added in the fifth and sixth canon-tables connected with the name of Abraham. In its turn, Abraham's name is linked with Melchisedec who

---

[3] In "Commentaries" purple *(tsirani)* stands for the pure perfect red which was considered to be royal for its qualities, it also tends more to blue than to orange in the spectrum. This idea was later shared by Goethe and Schopenhauer (Gericke, Schöne. S. 36).

[4] According to Goethe, just as yellow always bears light, blue always bears darkness (Gericke, Schöne. S. 35—36; also "the blue glass shows objects in the light of mourning", Ibid., S. 36.

according to the Apostle Paul is Christ's prototype. "Here the wine color of columns signifies Melchisedec's priesthood as Christ's symbol," says the "Commentary".

I'll treat the object-symbols which are significant in color. Lily has three colors: white, yellow and red. White signifies the pure and simple life of patriarchs; yellow is the symbol of their endurance, and red, in its turn, is the symbol of their merit.

The seventh and eighth canon-tables express the brightness of the Tabernacle of Moses. But the columns are illuminated in blue; they are "kharkharotk". In the previous "Commentary" (XI—XII cc.) the canon-table of Moses, along with the blue columns "kharkharstiunk", is the second one. In the fourth "Commentary" (Vanakan Vardapet) the blue columns belong to the fourth canon-table and are "striated in fives". "Kharkharotk" and "kharkharstiunk" of the first "Commentaries" become "khazkhazealk" in the sixth (XIII century). Comparing all this words, the conclusion is that the columns are illuminated in striations, as well as, in mixed colors which imitate a noble building material (e.g. marble) or cannelures.

The ninth canon-table signifies Solomon's temple. It is more "richly ornamented in hues" since the black and blue decrease, red brightens up and the prophets announced the coming of God's Son at those times. The tenth canon-table "which is on the opposite page" is the most "ornamented, sumptuous and bright", "illuminated in rose and red" where black and blue are almost missing, "since the darkness of old sins and ignorance, of mourning and sorrow passed; and everything became new, for the heaven and the earth, and all of their parts and ornaments are painted in Christ's blood" and the cross is raised "upon the upper arch". Thus, this canon-table serves as the symbol of the supreme canon-table where the sensual world ends and, according to the Revelation of St. John, the "new Jerusalem comes down out of heaven from God, made ready as a bride adorned for her husband" (Rev.,21,2).

The fourth "Commentary" (attributed to Vanakan Vardapet) enriches the doctrine of colors discussed above. The place of enjoyments is clearly defined as opposed to "necessities". "Of God's lavish gifts those that bring adornment, beauty and peace of mind are enjoyments such as wine, fruit, spices, all magnificent colors, sweet sounds of birds, pleasant smells that give the senses serenity and are very useful". This is the quintessence of St. Shnorhali's ideas which is very close to XX century aesthetic doctrines,

particularly to the ideas of Paul Valéry.[5] The epithet used for colors; "all magnificent" is noteworthy. Together with other enjoyments "all magnificent" colors aim at approaching the "promised spiritual delights". According to Apostle Paul these delights are not seen by the eye, not heard by the ear, not felt by the human heart, for Israelites were attracted by the Lord's "well proportioned altars, famous decorated temples, and gold, and pearls, and magnificent gems".[6] Then immediately follows: "Having seen this, scribes who copied the Gospels, illuminated the introduction of divine spiritual treasures of the Gospels in five beautiful colors for the delight and peace of soul and senses".

The characterization of particular canon-tables is similar to the definitions in St. Shnorhali's "Commentary" with some distinctions (this refers to object-symbols). The use of four colors in different canon-tables reminiscent of Syunetsi's "Commentary". The first two canon-tables are four colored, though six colors are mentioned: blue, purple, red, calico, flax, earthy, the latter replaces here the black. Green is missing here and the colors called calico and flax are not quite clear. Besides common colors in the first canon-table, purple columns are specially mentioned: "solidity of God's seat is beyond the elements". The description of arches in the second canon-table is full; the lower arch is in black. In our opinion the black signifies here the fear felt by the first beholders of God. The red arch above symbolizes offerings. The blue arch is between red and black ones. Then "the gold wine-red arch" is mentioned, which is the symbol of Melchisedec in the person of Christ. Relations of arch colors, mainly blue, gold and red (wine-red) are also in other "Commentaries", and, as van Biema puts it, these kind of relations bring forth a sacred choral mood (gold appears as a light tone, iridescent red as a middle tone, deep blue as a dark tone)[7]. Likewise the fourth canon-table is illuminated in four colors.

Another significant "Commentary" studying color system is that of St. Grigor Tathevatsi's. In the subsection "On Canon-Tables and Various Colors" he gives the number of colors used which correspond to the four elements; "Red, green, black, blue, and pure gold as the fifth substance of heaven". It is here that the gold is given its literal sense as the fifth

[5] P. Valery on Art. Moscow 1976, p. 113-114 (in Russian).

[6] Architects of the Old Testament, Bezalel and Oholiab, chosen by God's will, inspired by the Holy Spirit, were equal to other priests, and their creations participated at Israelites' spiritual liturgy. In the same way the relations of precious stones and pure colors are placed by miniaturists among the priests and monks (Ex. 30, 1-11).

[7] See Gericke, Schöne, S. 90.

substance — a symbol of heaven that is superb-material and superb-elemental. If we rest upon the theological foundations of ancient authors and medieval artistic practice, as a number of art scholars and medievalists have done, we, following Dionysius the Areopagite, must consider it as a symbol of divine light[8].

But as far as we know, St. Tathevatsi is the unique medieval thinker in that he links the meaning of gold with painting. If the four elementary colors in canon-table correspond to the four elements, then gold becomes the fifth one. Thus, St. Tathevatsi wants to bring the four symbolic colors with their hues to the number of canon-tables, i.e. ten. The four elementary colors correspond to the four elements to which four *astar* (lining) colors, then purple and gold are added and thus we get ten. The word *astar* has the meaning of contrast here, as explained by the terms *shuck* (dark) and *bats* (light)[9]. Therefore, the problem is that of the "dark and light" contrast which Johannes Itten has put in his series of seven contrasts; and the sentence from Tathevatsi is as follows; "Two dark hues and two light hues originate from four color surfaces *(astar)*, one purple and one gold which are ten according to the ten canon-tables". The form of canon-tables is explained here more accurately than anywhere else; "It has the form of arch and quadrangle similar to the heaven and the four parts of the world".

This attributes the canon-table and church the symbol of the universe and something greater. We can see it from the very first canon-table whose purple color is royal (here one has to recall Goethe's explanation of the purple[10]). As St. Tathevatsi put it, "Purple shows God's omnipotent kingdom". The second and third canon-tables are green: they show angels' everlasting life. Besides the green, the golden feather in the peacock's head

---

[8] Goethe considered the yellow most congenial to light; he spoke of gold as a new and lofty perception, as a more solid yellow. In this sense he gives more correct understanding and does not simply connect gold with divine light (Gericke, Schöne. S. 35). The basic medieval interpretations on the value and significance of gold are collected in K. Wessel's article "Gold-grund" (cf. "Reallexikon zur byzantinischen Kunst" Stuttgart, 1971, B. II, S. 900-904). S. Averintsev has written an absorbing study on the meanings of gold in literature: S. S. Averintsev. Gold in the System of early Byzantine Culture" ("Byzantium, the Southern Slaves and the Ancient Russia, the western Europe". Art and Culture. Moscow, 1973, pp. 43—52, (in Russian))

[9] Leonardo da Vinci speaks of light and shade, light and dark color contrasts (Gericke, Schöne. S. 20). He even says that every light color sounds more beautifully on its own shade. This was clear to the miniaturists and they did not leave any color without the contrast of dark and light, thus making gradual transitions.

[10] "Purple may be considered royal" (Gericke, Schöne, S. 45).

and its tail is considered as a symbol of immaculateness. Black feet signify the sorrow of guilty people (generations of Adam) and that of angels. The columns are four, as the four elements in the fourth canon-table (Adam's Paradise); black and blue, though it is not definitely said whether these are the colors of arches or columns. Black signifies Adam's leather clothes; blue signifies human's ability to bear the divine gleam after Adam's decline. For the fifth and sixth canon-tables the red is viewed as offerings by Noah and Abraham which symbolize the "blood of God's son". Three colors are provided for lily: white, yellow and red. For the seventh and eighth canon-tables, it is mentioned that red decreases and blue and black increase, as "the Old Law was still symbolic, and the animal's blood purifies the body only little". In the ninth canon-table (Solomon's temple) the black and blue decrease and red intensifies, thus symbolizing the coming of Christ. The tenth canon-table (the church in its luminosity) is entirely red and the bird's red beaks and feet show *Humanitas Christi*. St. Shnorhali's "Commentary" provides the interpretation of emotions connected with dark (sorrow) and light (joy and hope) colors.

A gem is endowed with four properties: color, brightness, simplicity and attractiveness, according to an enigmatic-symbolic treatise "On Precious Stones" (Matenadaran, Ms. 6649, XIV c.). These features of gems appear as those of the color in the "Commentaries of Canon-tables". And this finally dispels the widespread opinion that in the Christian Middle Ages color was exclusively connected with symbolism and canon[11]. Until now, in the studies on medieval art little attention was given to color from the aesthetical and psycho-physiological point of view which is presented (though, on a symbolic level) by Armenian commentators. It is noteworthy that the commentators perceived the red and its hues (purple, wine-red, rose) as a color having maximum influence. In this sense they are irreplaceable colors. When red is being intensified, at the same time, it intensifies the feeling of joy. On the contrary, when black, blue and green are being increased, the feeling of sadness is increased too, a phenomenon, proved by A. Hölzel and Carry van Bierna.[12]

Besides the aesthetic, color and symbolic aspects of the decoration of canon-tables, our "Commentaries" provide the symbolic interpretation of the numbers too. They also provide interpretation of the symbols of birds,

[11] Cf. Gericke, Schöne. S. 16-17.

[12] Carry van Bierna. Farben und Formen als lebendige Kräfte. Jena, 1930. S. 111 (Gericke, Schöne. S. 90).

animals and plants represented in the canon-tables' decoration. The symbolic interpretation of the numbers is connected with Holy Scripture.

Let's examine the number four. In the "Commentary" by Stepanos Syunetsi number four means the number of the colors of canon-tables' decoration, as it is in harmony with the number of the four elements of Greek natural philosophy. In the anonymous "Commentary" of the XI—XII centuries and in the "Commentary" which we attribute to Vanakan Vardapet the number four signifies also the Father, the Son, the Holy Spirit, as well as the indivisible Holy Trinity. Here the number four means also the four components of the human body, according to the treatise by Nemesius of Emessa. In the St. Nerses Shnorhali's "Commentary", besides the four main colors (red, green, black, and blue), we find also the fifth one — the purple. Four plants are represented in the canon-tables; olive, lily, pomegranate and palm. The fourth canon-table symbolizes the earthly Paradise. That is why the four columns represented in this canon-table signify the four elements.

St. Grigor Tathevatsi examines the number four with the other numbers. It was said above that the number four coincides with the number of elements. From XI century on, number four symbolized also the four angles of the tetragon of the upper ornamental part of the canon-tables. It signifies the four sides of the world. The four partridges are represented in the eighth canon-table.

St. Tathevatsi finds that there are four main colors for the letters of the Holy Scripture, i.e. red, green, blue and black. He adds also the gold letters as the symbols of the true and everlasting words of our Lord in the Gospels. The Prefaces (sometimes added to the colophons of the Armenian codices) begin with the words of glorification to Holy Trinity — the Father, the Son and the Holy Spirit. And there are a lot of different allegories on the number four which harmonize with the analogous theses of the "Commentaries". The four Gospels are glorified as the four rivers of earthly Paradise as the four biblical animals in the Vision of Ezekiel (man, lion, ox and eagle). The number four signifies also the four names of God (the Holy Trinity, the Father, the Son and the Holy Spirit), the four angles of the altar, the four virtues of the human soul, and the four sides of the world. These symbols are connected with each other theologically.[13]

[13] Russian scholar A. Losev shows that even Philo of Alexandria (the I century A. D.) had spoken about the symbols of the number four — the four elements, the four sides of the world, the four seasons of the year and so forth (see A. F. Losev. The History of Antique Aesthetics. The Late Hellenism. Moscow. 1980, p. 95, in Russian).

The number ten also has a lot of meanings — the number of the Eusebian canons. It is a sacred number and is a gift of God. Philo of Alexandria talks about the number ten: "[...] For this is the most perfect and the highest number, symbolizing the Divinity".[14] The Law of Moses is ten; the number of the senses and the mental forces is also ten. The number of the sermon words of our Lord and of the Nicean Symbol of Faith, as well as the number of the canon-tables is ten. The symbolism of the number ten is widened in the "Commentary" (attributed to Vanakan Vardapet) to the number of the planets (seven planets and the sun, the moon and the Divine Logos, which rules them)[15], to the number of the months, as it was accepted in Rome, etc.

According to St. Grigor Tathevatsi, the number ten is composed by the four numbers, i.e. 1+2+3+4=10. That is why the ten canons are composed from four number combinations, and the number four is preferred among the other addenda — three, two, and one. It is known that Eusebius of Cesarea (died in 339 or 340) divided the Gospels into chapters. He explains the rules of canons' use in his letter to Carpianus. According to St. Tathevatsi, Eusebius had harmonized the numbers of the chapters in the four columns, according to the four Gospels. In the first canon-table the chapters of four Gospels are harmonized. Then, the chapters of the three Gospels are harmonized in three combinations; the chapters of the two Gospels are agreed in five combinations, and, finally, he had brought the chapters which have no parallel. Thus, we receive ten canons (4+3+2+1).

As C. Nordenfalk shows, Eusebius restricted himself to ten, omitting two combinations. Apparently, the reason for this was his veneration for the mystic perfection of the number ten. In a passage of his "Orations in Praise of Constantine's XXX-years Jubilee as a Ruler", he says, "The number four produces the number ten. For the aggregate of one and two and three and four is ten ... Again the number ten, which contains the end of all numbers and terminates them in itself, may truly be called a full and perfect number, as comprehending every species and every measure of numbers, proportions, concord and harmonies"[16]. Even the Pythagoreans had admitted the perfections of the number ten.

---

[14] "The Paralipomenon by Philo the Hebrew in Armenian..." Venice, 1826, p. 330 (in Armenian and Latin).

[15] Ibid. p. 330-331.

[16] See C. Nordenfalk. The Beginning of Book Decoration — Beiträge für Swarzenski zum 11 Januar 1951. Chicago, p. 16. Also see C. Nordenfalk. Die spätantiken Kanontafeln. Textband und Tafelband. Göteborg, 1938. S. 46-48.

The number ten is divided into two fives. As it is declared in the "Commentary" by Stepanos Syunetsi, the leaves of acanthus or "horns" raise from capitals holding the arches. They are divided into two parts painted red and blue. These parts of the acanthus or "horns" signify the two five Laws of Decalogue. The other "Commentaries" declare that for the fifth and sixth canon-tables these "horns" symbolize Moses and Aaron.

According to Shnorhali, number nine is composed by three by three, which symbolizes the evangelists-synoptics Matthew, Mark and Luke. St. Tathevatsi in his "Commentary" gives a few complicated combinations of number.

Thus, we may conclude, that the symbolism of numbers, colors and pictorial motives, as well as the aesthetical evaluation of the canon-tables' decoration and colors, occupy an important place in the "Commentaries of Canon-tables".

Vigen Ghazaryan

ԱՂԲՈՒՍԱԿՆԵՐ ԵՎ ՑԱՆԿԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԵՆ ՐՆԱԳՐԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ*

Ձեռագրի համարը		Ներկայիս տեղը	Ձեռագրի էջերը	Ծավալը	Նիշը	Թուական-ները	Վայրը	Գրիչը	Ծանոթություն
1	45	Թադեոսի	326ա-ը	Ա	M	1642	Լիմ	Մարկոս Երզնկացի	
2	198	Անտոնյան	36ա-37բ 37բ-41ա	Ա	K C	1628	Բագէշ	Մանուկ քահանայ	
3	349	Առաքելոցյանց	453բ-462ա	ժ		1686	Կ. Պոլիս	Նահապետ Ոսկեհատիճի	Մարկոս Պատրի քահանի
4	1245	Ներսեսի Շնորհալոյ Մանրոցքի Մատենի	4ա-10ա	Գ	Ա	1613	Համիր	Յոհաննես Նիկոլ	
5	1247	Թադեոսի	2ա-3բ	Գ	Y	ԺԳ դ.			
6	1253	Ներսեսի Շնորհալոյ Մանրոցքի Մատենի	1ա-11ա	Գ	ա	1590	Մարաշ	Մարգիսյան եպիսկոպոս	
7	1254	Թադեոսի	1ա-5բ	Գ	V	1655-ից առաջ			
8	1258	Անտոնյան	5ա-9բ	Ե	G	ԺԸ դ.			
9	1259	Կիլիկյան Տարեցոյ Մանրոցքի Մատենի	2ա-8ա 21ա-27բ	Գ Է	L D	1563	Դրոլ (Ադիս)	Պօղոս Եռատ	
10	1264	Թադեոսի	14ա-19ա	Է	R	1416	Տարկ	Յոհաննէս Մուքէս	
11	1266	Կիլիկյան Տարեցոյ Մանրոցքի Մատենի	18բ-20բ	Է	S	ԺԵ դ.			
12	1278	Մանրոցքիր Անտոնյանոց	2ա-6ա	Գ	O	1625 1644	Խոտա-նուհէ գիւղ	Գաբրիէլ Խառնակ	
13	1279	Թադեոսի	5ա-9բ	Գ	X	1655-ից յետոյ	Սեբաստիա	Բոզոնկ	
14	1280	Թադեոսի	1ա-6ա	Գ	I	ԺԵ դ.			
15	1281	Թադեոսի	7ա-10ա	Գ	T	1671		Անտիպ	

* Ձեռագրերը հնության և արժեքի կարգով թվագրված են ամեն մի բնագրի վերաբերող ձեռագրագիտական բննության ընթացքում։ Այս ցանկերը կազմված են յուր նախադասությունների գոյցուսուցանությունների ամի կարգով, յուր այդմ՝ ենթատեքստված են ստորև հետազոտությունների և նոր բնագրերի հայտնաբերման հետևոր կատարվելիք ուսումնասիրությունների նպատակով։

16	1282	Աիքսէի Շնորհաւոր Մինչուրհի Մասքէի	4ա-10բ	Գ	M	1604	Ընտա անուտրա Լիսկիթի Մինչոյ	Բարձր փաթրոնիա	Մինչուրհ Մինչոյի
17	1288	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	7ա-11ա	Է	H	1613	Նոր Տետրա	Յոհաննէս աթեղա	
18	1289	Ժաղիանոս	10բ-13բ	Է	I	ՌԼ դ.	Ս. Գիթիդ (Երևան-գէմ)	Յոհաննէս Մինչոյի	
19	1295	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	21-31	Է	K	1410	Ընդհանուր անց գանք	Ագէլ	
20	1298	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	7բ-11ա	Է	L	ՌԿ դ.		Աստուածա ատաք	
21	1300	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի, Յոհաննէս	1ա-7բ 16բ-21ա	Գ Է	f M	1456		Մասքէտա	
22	1301	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	2ա-7բ 16բ-21ա	Գ Է	g N	1451	Սեամ	Գամիէլ աթեղա	
23	1303	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	10բ-13բ	Է	O	1417		Գիթիդր կրօնաւոր	
24	1305	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	8բ-11բ	Է	P	ՌԿ դ.		Յոհաննէս Գոգոնէ	
25	1306	Գիթիդրի Տաքնաւոյ Մինչուրհի Մասքէի	8բ-13բ	Է	Q	1419	Յոհաննէս արդոյ գանք (Մասքիրքանէք)	Մկրտիչ Կոմսոպոլտանեց	
26	1312	Նիքօէի Շնորհաւոր Մինչուրհի Մասքէի	3ա-12ա	Գ	P	1648	Նոր Տետրա	Մանուկ Տետրճեի	
27	1324	Ժաղիանոս	289բ-294ա	Գ	C	1281	Հաղրատ	Յոհաննէս, Բարսեղ, Սրբասիրտ	
28	2041	Ժաղիանոս	172բ-176ա	Գ	Z	1676-ից առաջ		Աստուածա կրկ. Էրեվան	
29	2042	Ժաղիանոս	301բ-304բ	Գ	D	ՌԻ դ.		Սիմեոն	
30	2111	Ժաղիանոս	237ա-217բ	Գ	O	1654-1675	Երասխի, Սմառիա, Ռեքիա, Կասոց Սբրկի Էրմիանէի, Շատք	Յոհաննէս Շատրճեի, Տէր Սարգիս	

31	2152	Ժողովածու	206բ-207բ	ժՊ	A	ժԴ դ. 1402-1408	Բազէյ	Մանիանոս փղջղտցին, Քրոնա փղջղտցու	
32	2273	Ժողովածու	171ա-176ա	Գ	A	1252	Խոզանակա ն ՓաՀք	Կրճկղ բանաստ	
33	2523	Ժողովածու	190ա-197բ	Գ	E	1425-ից առաջ		Գրիգորիս	
34	2610	Նիկոմաի Շնորհազոց Մինճոցքեն Մատքէ	3ա-10ա	Գ	D	1361	Խ-ի գրած	Յովհաննէս և Պետրոս կրօնաւորք	
35	2719	Նիկոմաի Շնորհազոց Մինճոցքեն Մատքէ	7բ-8ա	Գ	F	1681			
36	2743	Աստուածային Քարոզիչներ	3ա-7ա	Ա	A	1232		Տիրացու	Գրիգոր սրդի Կասպիկ
37	2829	Աստուածային	1ա-2ա	Ա	E	1333	Վասպուրա կան	Յովհաննէս	
38	2952	Աստուածային	1ա-9ա	Ø		ԺՊ-ԺԴ դդ.			
39	2981	Ժողովածու	120ա-123բ	Ա	Q	1736, 1739	Անկ	Եղեայ Կոստանդիկ, Պատրաստ գրիչ	
40	3602	Աստուածային	12ա-14բ 14բ-21բ	Ա b	P F	1655	Ներքք Մանվռանա Կոստաֆրա-կի եպիսկ (Պատճեն)	Տէր Յովքոր Օէէոպի, Տէր Յովքոր աստղեցկց	
41	3714	Աստուածային	1ա-2ա 2ա-4բ	Ա b	H A	1419	Ինքնագ փոքր Վասպուրա կան	Գրիգոր փարպեցի Հոգեպի	
42	4032	Նիկոմաի Շնորհազոց Մինճոցքեն Մատքէ	4ա-8ա	Գ	Q	1659	Հին Ջուղա կրտեսագ փոքր (Ներսեսեան)	Նորաւանի Հռոմկլայի	
43	4139	Տոնապատում	40ա-45բ	Գ	h	1267	Նարեկ	Յովհէփ, Տիրացու	
44	4290	Ժողովածու	71ա-78ա	Է	H	1871		Մկրտած Ըզմիկի	
45	4419	Ժողովածու	2ա-7ա	Գ	G	1449	Հիմնի փոքր	Մանվռանա արեգաց	
46	4618	Ժողովածու	57ա-65ա	Գ	U	1569 1693 1695 Նո	Վան, Ըրզրում		
47	4658	Աստուածային	5ա-բ	Ա	L	1629	Կաֆայ	Յարութիւն	
48	4853	Ճառընտիր	374ա-389ա	Գ	E	ժԵ դ.		Մեռան Էրէց	
49	5002	Գրիգորի Տարեգրոց Մինճոցքեն Մատքէի	7ա-11ա	Է	C	ժԷ դ.		Մանուկ Մարկոսեան-Ըռոշկոյ ցոյիր	
50	5060	Գրիգորի Տարեգրոց Մինճոցքեն Մատքէի	9բ-12բ	Է	T	ժԵ դ.			

51	5133	Գրչության Տա-ղանդյան Մեսրոպ-յան Մատենադ-արան	18ա-22բ	Է	U	1427	Երամոգլի	Քարտ արեցոյ, Վաղքան արեցոյ, Գրելոց Եղե-ց	
52	5155	Մեծոփենք Ավետարանոց	3ա-10բ	Գ	R	1669	Բաղշ	Քոռնոյ Տքե-ց, Վառվ-ք փոքրոգիս Յոսի-ծոյն	
53	5197	Ժողովածու	288բ-298բ	Գ	A	1274-1280	Գեղարդ (Մոսինյանս-գիրը գտատ)	Գրչեցոյ, Միքեռոմ	
54	5254	Ժողովածու	46բ-54բ	Գ	B	1280	Վեզիտոյ փոնք (Մոսինյանս-գիրը)	Ավտոս, Գնոցկ քահանայ	
55	5448	Ժողովածու	28ա-30ա	Ջ		ժԴ դ		Մարտիրոս քահանայ, Մարչիս	
56	5556	Ավետարան	2ա-7բ	Ե	S	1310	Երզնկայ	Ստրատիս քահանայ	
57	5591	Ժողովածու	12ա-17ա	Է	A	1427	Մեծոփս փոնք (Մոսքվայ-քր)	Քեռնիս փոք-րագրատ (Մի-ծոփեցի). Քեռնիս գրա-գիր. Յոհաննես	
58	5611	Ժողովածու	9ա-10ա	Գ	B	ժԴ դ		Քոռնոյ	
59	5634	Ավետարան	30բ-31բ 33ա-36ա	Ե Ջ	N D	1647		Յոհաննես	Յոհաննես Վարդան
60	5781	Ժողովածու	1ա-5ա 12բ-15բ	Գ Է	N F	1621, ժԷ դ		Գնգոմս քահանայ, Յոհաննես	
61	5794	Ավետարան	15բ-20ա	Ը		1599-1600	Ոսոնց գիտ (Ավետարան-կոսն)	Ստրատիս արեցոյ	
62	6106	Ժողովածու	220ա-233ա	Գ	a	1255	Ֆորսոնց-ցոս փոնք	Գրիգորիս	
63	6396	Յոհաննես Օսկոփեցոյ Մեկնութիւն յիգումկոնի	43ա-44բ	ժԸ	C	1741		Ստամոնա-ատր	
64	6649	Գրչության Տաթևացոյ Մեկնութիւն	1ա-4բ 15բ-20ա	Գ Է	K E	ժԵ դ		Եղիայ	
65	7443	Ճառընտիր	583ա-583բ	Գ	C	1352-1353, 1573	Քիմնոյ (Գևրեկ), Երզկ	Ստամ քահանայ, Միքիթեղ, Յոհաննես	
66	7639	Ավետարան	8ա-10բ	Ը	D	1332	Երզի Ֆոսիանոյ ձոգ	Գոգթոյ, Միքիթարիչ	
67	7645	Ավետարան	3ա-6բ	Ը	G	ժԳ դ	Փոքր Ջոգ	Ստամկ, Յոհաննես	

68	7737	Ավետարան	6-7	Ոչ	ա	ԺԴ դ.			
69	7772	Ավետարան	3ա-4ա 4ա-7ա	Ա Ե	I H	1443	Խրոց	Առաստաձ ասք	Ներք
70	7862	Ավետարան	2բ-5ա	Ա	F	1380	Հոգիք մե-ղաւոյն Տէրտէրոց գաւառ	Տաճառնեն	
71	8269	Ժողովածու	144ա-149բ	Գ	H	ԺԳ դ., ԺԵ դ.		Ծարոխ ազգանուն	
72	9240	Գրիգորի Տաթեւացու Մեկնութիւն Մատթէի	1ա-4ա 10ա-13ա	Գ Է	S G	1671	Շուտ	Մոգերաբեր	
73	9379	Ավետարան	1ա-4ա	ԺԱ	B	ԺԳ դ.			
74	9432	Ավետարան	17բ-20ա 1ա-3ա 16բ-20ա	Ա Գ ԺԳ	T F	1437	Խրոց	Առաստաձ ասք	Ներք
75	9857	Ժողովածու	269բ-271ա	Թ		1647, 1698	Որ. Օսեփ-փոսնեա Խաչատիկ Մելիքեան,	Ծարոխ, Տէր Փիլիպոս	
76	10169	Ավետարան	3բ-8ա	Ա	Ր	1328	Գաղջի քար	Ոգորմէ քահանայ	

Ընագրերի կազմության համար համեմատված այլ ձեռքեր

1. Լևոնեցցրաց, Սահակի և Պետրոսի ժողովածուների արձեռն ընդօրինակություն (նշ., Մատենադարան, ձեռագրահամարը 264) - Ավետարան, էջ 1ա-5բ, բնագիր ԺԲ, 1623 թ., Սպահան, հնդկական և գրիչ՝ Առաքելոս Քիշ Ջուղայեցի:
2. «Սահմանքին տարբ Ավետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, գրեալ ի սրբոյն Նեղոսէ Ճեզիադացւոյ վերջ ի հանգոյն 17. հիսնզերորդ գլխոյն և աւետի աւարտեալ յիսանկոյն Յովհաննու Երկնաբանի՝ որ և կոչի Ծործորեցի...», Կ. Պոլիս, 1825, էջ 5-12, բնագիր Գ, ճիշ V:
3. Գ. Վ. Սրապեանեանց. Քրդաց ազգայն Հայաստանեայն ճանապարհ. Առաջին աւարտին. Կ. Պոլիս, 1989, էջ 192-194, բնագիր Ա, ճիշ S:
4. Ջրիչի պատկերազարդ, Ավետարան, էջ 3ա-6բ, բնագիր Ա (տես Der Nersessian S. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington, 1963, p. 103-104), ճիշ R:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՉՀԱՅԱՏԱՐՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Ձեռագրի համարը		Բովանդակություն	Ձեռագրի էջերը	Նյութը	Ժամանակը	Վայրը	Գրիչը	Ծանոթություն
1	1245	Նիկոլի Ճեմիսդոյ Մեկնության Մատթէի	1ա-9ա	մագ.	ԺԲ դար	Հայքը	Յովհաննես կրեց	
2	1246	Ժողովածու	4ա-9ա	գ.	1621	Կ. Պոլիս	Յակոբ, Յովհաննէս	
3	1247	Ժողովածու	2ա-8բ	գ.	ԺԴ գ.			
4	1249	Ժողովածու	3ա-10ա	գ.	1655-ից ոչ ուշ			
5	1250	Նիկոլի Ճեմիսդոյ Մեկնության Մատթէի	7ա-14ա	գ.	ԺԷ դ. (1638-ից ոչ ուշ)			
6	1251	Նիկոլի Ճեմիսդոյ Մեկնության Մատթէի	2ա-7բ	գ.	1645	Եռակիլայ	Մահակ կրեց	
7	1252	Նիկոլի Ճեմիսդոյ Մեկնության Մատթէի	2ա-8ա	գ.	1635	Ջուղայում	Եփրեմ	
8	1255	Նիկոլի Ճեմիսդոյ Մեկնության Մատթէի	3ա-13ա	գ.	1644	Եռակիլայ	Տոքսոփեռ Թոխաթեցի	
9	1256	Ժողովածու	14ա-19ա	գ.	1633	Սբ. Աստվածածին	Յովսեփ Հիզանցի	
10	1258	Ժողովածու	5ա-9բ	ե.	ԺԴ դար			
11	1260	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի, Յովհաննու	7ա-9ա	է.	1642	Ամասիայում	Մեսրոպ Ջուղայեցի	
12	1263	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	14ա-19բ	է.	1646		Պապաք	
13	1265	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	12ա-16ա	է.	ԺԷ դ.			
14	1266	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	14բ-20բ	է.	ԺԵ դ.			
15	1837	Ժողովածու	102ա-102բ	ել.	1762	Էջմիածին		
16	1280	Նիկոլի Ճեմիսդոյ Մեկնության Մատթէի	1ա-6ա	գ.	ԺԵ դ.	Ծարխոռ գյուղում		
17	1286	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	8ա-13ա	է.	1724	Ամասիայ	Աբգիխեի գրիչ	
18	1287	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	8բ-19ա	է.	1720	Աբգնի	Պապաս-սուբ	
19	1290	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	14ա-17ա	է.	1752-1753	Խոզոռատ (Ալբիկ)	Յարութիւն	
20	1291	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	11բ-15ա	է.	1965	Ծաղկոտն	Գիրքոյում Թորնիկի	
21	1292	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի	13բ-18ա	է.	1745		Յովհաննէս Վանեցոյ	
22	1293	Գրիգորի Տաթևացոյ Մեկնության Մատթէի, Յովհաննու	13բ-18բ	է.	ԺԷ դ.			

23	1294	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	12ա-15ա	Է	1641-1642	Ընդհանուր փոքր		
24	1296	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	14ա-20ա	Է	1657	Հայերէն գիրք (Սիրատոմարս)	Գեղեցիկ տպագրուած	
25	1297	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	1-7ա 21բ-27բ	Գ Է	ՈՒԸ դ			
26	1299	Ժողովածու	6ա-8բ	Է	ՈԲ դ-1620	Հոմիլիք (Յովհէ.)	Հոյակապ տպագրուած (Բ գիրք)	
27	1302	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	13բ-18բ	Է	1627	Խոտաձեւագիր (Խոտգիրը)	Մատեանս հայկաբերան	
28	1304	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	13բ-18ա	Է	ՈԲ դ		Ընտրեալ բանաւոր	
29	1307	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	11ա-16ա	Է	ՈԸ դ			
30	1313	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	12բ-15բ	Է	ՈԸ դ	Խրմ	Սիմեոն	
31	1360	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	15ա-20ա	Է	1728			
32	1455	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	6ա-10ա	Է	ՈԸ դ		Կթեղոց	
33	3276	Ժողովածու	369բ-371ա	Է	ՈԸ դ			
34	3327	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	5ա-12ա	Է	ՈԸ դ		Կթեղոց վարդիքի տրքի	
35	3942	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	10բ-15ա	Է	ՈԲ դ	Տարեմ՞		
36	4007	Ժողովածու	8ա-14բ	Գ	1707	Տարեմի փոքրի ձեռագրէն		
37	4010	Կթեղոցի Տարեմուտ Կթեղ Մանկաբեռնոց	11բ-19ա	Է	1614	Ընտան		
38	4055	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	11բ-15ա	Է	1655			
39	4171	Ամառոտան	347ա-349բ	ՈՒ				
40	4412	Ժողովածու	15ա-21բ	Է	1613		Ընտրեալ բաղդատ	
41	5589	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	16ա-22ա	Է	1632	Լիտ. ընտ. առաջ կթեղի	Ցառիկ տրիք (գրքի պատմութ)	
42	5715	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	9ա-12բ	Է	ՈԸ դ			
43	5742	Ամբակում Հաղբատցոյ Մանկաբերեն Մատեն	1ա-5բ	Գ	ՈԸ դ	Լիտ. անուանուած		
44	5880	Կթեղոցի Տարեմուտ Մանկաբերեն Մատեն	3ա-7ա 14բ-17ա	Գ Է	ՈԸ դ		Մեծաւ տպագրուած, հոյակապագրութ. պատկերի	
45	6102	Կթեղոցի Տարեմուտ	15ա-21ա	Է	ՈԶ դ			

		Անկոսիի Մատենի						
46	6492	Նիգոսի Ճնոցեցոյց Անկոսիի Մատենի	Կց-Դա	Գ	ԺԸ դ			
47	6573	Ժողովածո	Ձբ-Ձբ	Գ	1715	Ա. Պոլիս	Յովսեփ Անկեցի	
48	6575	Նիգոսի Ճնոցեցոյց Անկոսիի Մատենի	Ձկա-Ձկա	Գ	ԺԲ դ			
49	7854	Ժողովածո	Կա-Ձբ	Գ	ԺԲ դ			
50	9470	Գրիգորի Տաթևացոյ Անկոսիի Մատենի	Ձա-ը	Է	ԺԸ դ		Կոստանդա	
51	9603	Գրիգորի Տաթևացոյ Անկոսիի Մատենի	ճբ-Ձբ	Է	1728	Մեգոսոփա	Յովսեփեի Երզնկացի	
52	10132	Գրիգորի Տաթևացոյ Անկոսիի Մատենի	Ձնա-Ձճա	Է	ԺԸ դ			

ՐՆԱԳՐԵՐԻ ԿԱՑՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԱՅԼ ՀԱՎԱՔԱԾՈՆԵՐԻՑ

Ձեռագրի համարը		Բովանդակությունը	Հատվածի էջեր	Քանի գիր	Ժամանակը	Վայրը	Գրիչ	Ծանոթ
1	Երևանի պճ 258	Նիգոսի Ճնոցեցոյ Անկոսիի Մատենի	5	Գ	1620	Սուքաս	Յովսեփ	
2	Երևանի պճ 275	Նիգոսի Ճնոցեցոյ Անկոսիի Մատենի	1	Գ	1779-1781	Ա. Պոլիս		
3	Երևանի պճ 283	Նիգոսի Ճնոցեցոյ Անկոսիի Մատենի	7	Գ	1485	Մսոց փանք	Քաղցու ցանկանայ	
4	Երևանի պճ 332	Նիգոսի Ճնոցեցոյ Անկոսիի Մատենի	1-12	Կ	Կոստղան 1278			
5	Երևանի պճ 416	Նիգոսի Ճնոցեցոյ Անկոսիի Մատենի	1ա	Կ				
6	Երևանի պճ 581	Նիգոսի Ճնոցեցոյ Անկոսիի Մատենի	Կ-12	Կ	1676		Պողոս	
7	Երևանի պճ 623	Ժողովածո	417-418	Է մի	1685-1691	Երուսաղէմ		
8	Երևանի պճ 670	Գրիգորի Տաթևացոյ Անկոսիի Մատենի	25բ	Է				

9	Էրզուռ-պեճ. 719	Աղբեռնի Շնորհավոր Անկումքիճ Մատրէի	Ես	Գ				
10	Էրզուռ-պեճ. 899	Գրիգորի Տարեցոյց Անկումքիճ Մատրէի	99ես	Է	1611	Ա. Պողիս		
11	Էրզուռ-պեճ. 967	Աղբեռնի Շնորհավոր Անկումքիճ Մատրէի	Ի	Գ	ԺԸ դ			
12	Էրզուռ-պեճ. 967	Աղբեռնի Շնորհավոր Անկումքիճ Մատրէի	Ի	Գ	ԺԸ դ			
13	Էրզուռ-պեճ. 989	Աղբեռնի Շնորհավոր Անկումքիճ Մատրէի	7ես	Գ	1710	Էրզուռ, Աճառքիս	Յաղագքիճ Եղէց	
14	Էրզուռ-պեճ. 1031	Անկումքիճք Մատրէի	3ես 595	Գ Է				
15	Էրզուռպեճ. 1224	Գրիգորի Տարեցոյց Անկումքիճ Մատրէի	3	Է	1655			
16	Էրզուռպեճ	Աղբեռնի Շնորհավոր Անկումքիճ Մատրէի	3	Գ	1596			
17	Լոնդն. Op. 2707	Աձառքան	p. 1 p. 2ես	Ը Ե	1541			
18	Մոկս-քիս. բիս 81	Ժողովոյն ՌՀԳ-ռաքեան սրբոյ Աձառքանի, որ լուռ Մատրէոյ	7-15	Գ	1354-55		Միմոն Կարճառք	
19	Մոկս-քիս. բիս 82	Ժողովոյն ՌՀԳ-ռաքեան սրբոյ Աձառքանի, որ լուռ Մատրէոյ	3-16	Գ	1670		Ձեռքովի Յովհաննէս Իսրայելցիս	
20	Կոտրի ա. բիս 47	Անկումքիճ Մատրէոյ, Մարկոյ, Կոկուռս		Գ				
21	Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Էջմիած-կատար. 50	Ժողովածոյ	211ես-217ես	Գ	ԺԵ-ԺՁ դդ		Նիկողոս արեցոյ Մեսրոպի	
22	Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Էջմիած-կատար. 119	Ժողովածոյ	231-235ես	Գ				

23	Նոր Նախ. Սան-տասիրի փանք. Ս. Աստված-ծոս Ա կ 477 (8) 7	Ավետման	Ip	ժԴ	1300	Տապև	Աբրամ Թա-փաճե Սի-մեոնց հավա-կություն	
24	Վիեննա 593	Հաստատող Գրի-գոր Տաթևացի նիվելն	8ա-10ա	Է	1414			
25	Վիեննա 894	Հաստատող Գրի-գոր Տաթևացի հիմնելն Մեծ-ոսրիկ Գրիգորի Տաթևացոյ	8բ-13ա	Է	1648		Սարգիս	
26	Մեծի Տաճճ Վեհիճոյ կարգե-կություն. 118	Ժողովածոյ	48բ-53ա	ժԴ	ժԸ դ			

ՆԿԱՐՆԵՐ

Նկ. 1. Եվսեբիոսի Ծղթի խորան, էջմիածնի Ավետարան, 989թ., Բղենո Նորավանք, ՄՄ. Մատենադարան 2374, թ. 1ա

Նկ. 2. Բ կաճոնի խորան, էջմիածնի Ավետարան, թ. 2բ

Նկ. 3. Գ կաճոնի խորան, էջմիածնի Ավետարան, թ. 3ա

Նկ. 4. Ա կաճոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 2բ

Նկ. 5. Գ կաճոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 3բ

Նկ. 6. Ե կաճոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 4բ

Նկ. 7. Ժ կաճոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 5բ

Նկ. 8. Եվսեբիոսի թուղթը, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 2բ

Նկ. 9. Եվսեբիոսի թղթի խորան, Մլքե թագուհու Ավետարան, 862թ., Վենետիկ, Միխիթարյանների մատենադարան 1444, թ. 2բ

Նկ. 10. Գ-Դ կաճոնների խորան, Մլքե թագուհու Ավետարան

Նկ. 11. Բ կաճոնի խորան, Մողնու Ավետարան, ԺԱ դար, ՄՄ. Մատենադարան 7736, թ. 5ա

Նկ. 12. Ե կաճոնի խորան, Մողնու Ավետարան, թ. 6բ

Նկ. 13. Զ-է կաճոնների խորան, Մողնու Ավետարան, թ. 8բ

Նկ. 14. Ժ կաճոնի խորան, Մողնու Ավետարան, թ. 10բ

Նկ. 15. Խորան, Տրապիզոնի Ավետարան, Ժ-ԺԱ դդ., Վենետիկ, Միխիթարյանների մատենադարան 1400, թ. 7բ

Նկ. 16. Դ-Ե կաճոնների խորան, Տրապիզոնի Ավետարան

Նկ. 17. Ժ կաճոնի խորան, Տրապիզոնի Ավետարան

Նկ. 18. Գ-Դ կաճոնների խորան, Ավետարան, ԺԱ-ԺԲ դդ., Երիզա (Երզնկա), ՄՄ. Մատենադարան 2877, թ. 9բ

Նկ. 19. Ժ կաճոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 2877, թ. 13բ

Նկ. 20. Ժ կաճոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 2877, թ. 14ա

Նկ. 21. Դ-Ե կաճոնների խորան, Ավետարան, ԺԲ դար, ՄՄ. Մատենադարան 3756, թ. 4-5

Նկ. 22. Ժ կաճոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 3756, թ. 15

Նկ. 23. Անվանաթերթ, Մշո ճառընտիր, 1202թ., երգնկա, Ավագ վանք, ծաղկող Ստեփանոս, ՄՄ, Մատենադարան 7729

Նկ. 24. Թ-ժ կանոնների խորան, Ավետարան, 1193թ., Կիլիկիա, Վենետիկ, Միսիթարյանների մատենադարան 1635, թ. 5բ

Նկ. 25. Դ կանոնի խորան, Ավետարան, ԺԳ դար, Դուբլին, Չեստեր Բիտտիի գրադարան 558, թ. 8

Նկ. 26. Դ-Ե կանոնների խորան Ջաքարիա մարգարեի կիսանդրիով, Ավետարան, 1262թ. Կիլիկիա, Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց մատենադարան 2660, թ. 6ա

Նկ. 27. Դ-Ե կանոնների խորան Երեմիա մարգարեի կիսանդրիով, 1262թ., Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, Բալթիմոր, Ուոլթերս պատկերասրահ 539, թ. 6ա

Նկ. 28. Ե-Զ կանոնների խորան Զաքարիա մարգարեի կիսանդրիով, Մալաքիայի Ավետարան, 1268թ., Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, ՄՄ, Մատենադարան 10 675, թ. 9բ

Նկ. 29. Է-Ը կանոնների խորան Մովսեսի կիսանդրիով, Մալաքիայի Ավետարան, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, թ. 10ա

Նկ. 30. Թ-ժ կանոնների խորան Հովնան մարգարեի կիսանդրիով, Մալաքիայի Ավետարան, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, թ. 11բ

Նկ. 31. ժ կանոնի խորան Հովհաննես Մկրտչի կիսանդրիով, Մալաքիայի Ավետարան, թ. 12ա

Նկ. 32. Խորանածն ընծայաթերթ, Ավետարան, 1260թ., Կիլիկիա, Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց մատենադարան 251, թ. 14ա

Նկ. 33. Զ-է կանոնների խորաններ, Արքունական Ավետարան, 1336թ., Կիլիկիա, ծաղկող Սարգիս Պիծակ, ՄՄ, Մատենադարան 5786, թ. 9բ-10ա

Նկ. 34. ժ կանոնի խորան, Արքունական Ավետարան, ծաղկող Սարգիս Պիծակ, թ. 11բ

Նկ. 35. ժ կանոնի խորան, Արքունական Ավետարան, թ. 12ա

Նկ. 36. Թ-ժ կանոնների խորան, Ավետարան, 1274թ., Կիլիկիա, Հռոմկլա, ծաղկող Կոստանդին, Նյու Յորք, Պիերպոնտ Մորգանի ժողովածու 740, թ. 4բ

Նկ. 37. Գ-Դ կանոնների խորան, Ավետարան, 1297թ. Վասպուրական, ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցի, ՄՄ, Մատենադարան 4867

Նկ. 38. Դ-Ե կանոնների խորան, Ավետարան, 1288թ., Վասպուրական, ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցի, ՄՄ, Մատենադարան 4851

Նկ. 39. Զ-է կանոնների խորան, Ավետարան, ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցի, ՄՄ, Մատենադարան 4851

Նկ. 40. ժ կանոնի խորան, Ավետարան, 1397թ., Վատպուրական, ծաղկող Ոստակես, ՄՄ. Մատենադարան 7629, թ. 14ա

Նկ. 41. Ա-Բ կանոնների խորաններ, Հաղբատի Ավետարան, 1211թ., Հաղբատ, ծաղկող Մարգարե, ՄՄ. Մատենադարան 5288

Նկ. 42. Ա կանոնի խորան, Սմբատ Գունդստաբլի Ավետարան, ԺԳ դար, Կիլիկիա, ՄՄ. Մատենադարան 7644, թ. 3բ

Նկ. 43. Ե-Զ կանոնների խորան, Սմբատ Գունդստաբլի Ավետարան, թ. 7բ

Նկ. 44. Եվսեբիոսի թուղթը, Ավետարան, ԺԳ դարի վերջ, Կիլիկիա, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 17բ - 18ա

Նկ. 45. Զ կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 5բ

Նկ. 46. է կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 6ա

Նկ. 47. ժ կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 9բ

Նկ. 48. ժ կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 10ա

Նկ. 49. ժ կանոնի խորաններ, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 9բ - 10ա

Նկ. 50. Եվսեբիոսի թղթի և Գ կանոնի խորաններ, Ավետարան, ԺԳ դարի վերջ, Կիլիկիա, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 278, թ. 4բ - 5ա

Նկ. 51. է-Ը-Թ կանոնների խորան, Ավետարան, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 278, թ. 9ա

Նկ. 52. ժ կանոնի խորաններ, Ավետարան, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 278, թ. 10բ - 11ա

Նկ. 53. Գ-Դ-Ե կանոնների խորան, Աստվածաչունչ, 1302թ. Գլաձոր, ծաղկող Թորոս Տարոնացի, ՄՄ. Մատենադարան 206, թ. 458ա

Նկ. 54. Գ-Դ կանոնների խորան, Ավետարան, 1323թ., Գլաձոր, ծաղկող Թորոս Տարոնացի, ՄՄ. Մատենադարան 6289, թ. 8ա

Նկ. 55. է-Ը կանոնների խորան, Ավետարան, 1337թ., Սուլթանիե, ծաղկող Ավագ, ՄՄ. Մատենադարան 212, թ. 10ա

Նկ. 56. Թ-ժ կանոնների խորաններ, Ավետարան, ծաղկող Ավագ, ՄՄ. Մատենադարան 212, թ. 11բ - 12ա

Անձնանունների և տեղանունների ցանկ

Աբել 131
Աբել գրիչ 142, 143
Աբեղյան Մ. 30, 32
Աբրահամ 57, 67, 98, 101, 107, 109, 121, 210, 212, 226, 227, 229, 235, 246, 247, 274, 279, 280, 283, 284, 301, 310, 312, 326, 328, 342, 349, 355, 368
Աբրահամ ածիպա Անկեցի 116, 118
Աբրահամ գրիչ 96
Ագաթանգեղոս 42
Աղամ 114, 155, 156, 209, 212, 222, 226, 229, 244, 245, 268, 278, 279, 283, 307, 310, 312, 321, 328, 342, 344, 346, 367
Աղամ վարդապետ 90
Ազարիա կաթողիկոս 125
Ազարյան Լ. 9, 64, 81
Աթանաս Ալեքսանդրացի 93, 172, 189
Աժդահակ 66
Ալեքսանոս աբեղա գրիչ 99
Ալիշան Ղ. 7, 11
Ալ Քինդի 216
Ակինյան Ն. 7, 27, 173, 184, 185
Ակն 87
Ահարոն 39, 41, 45, 47, 56, 62, 67, 73, 77, 177, 221, 230, 240, 246, 248, 249, 261, 264,285, 305, 313, 314, 319, 329, 351, 356, 362, 364, 365
Աղավալ 359
Աղեքսանդր, Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս 367
Աղեքսանդր Մակեդոնացի 162
Ալեքսանոս աբեղա 99
Աղթամար 65, 66
Անանանու երկիր Ստաթեի (Տաթևի) վանք 106
Անաոյան Հր. 17, 34
Անալյան Հ. 34
Անապիա 89, 161
Անաստուն Սահակ վրդ. 364
Անբակում ծարգարե 168, 170, 178, 180, 188, 224-226, 304, 319, 362, 365, 369
Անիղ *տե՛ս* Հածիք
Անիրանաշվիլի Ճ. 49
Անիր Ջաքե ստացող 100
Անիր Սեթ 128
Այրարատ 51, 95, 137
ԱՄՆ 7
Ամոնիոս (Ամոնն) Աղեքսանդրացի 15, 306, 317, 324, 352, 366, 367, 369
Անանիա Նարեկացի 216
Անանիա Շիրակացի 119
Անապատ Հ. 15, 32, 97, 98, 109
Անթապյան Փ. 16, 95, 172, 173, 369
Անթիլիաս 7, 185
Անի 53, 58, 71, 75, 77
Անտիոք [ոս] 287, 314, 350
Անտոն երեց 131
Անտոն քահանա 128
Առաքել Բաղիշեցի 89
Առաքել գրիչ 84
Առաքել Սյունեցի 89, 114, 223
Առաքել վարդապետ 95
Ասիա 162
Ասորեստան 66, 94
Ասորիք, Ասորաց աշխարհ 58, 158
Աստվածատուր աբեղա 130
Աստվածատուր Ջանշատացի 161
Աստվածատուր քահանա (գրիչ, ծաղկող) 91, 99, 178
Աստվածատուր Վանենցի ստացող 120
Աստրախան 155
Ավանց գյուղ 155
Ավգերյանց հ. Մ. 17, 201, 206, 210, 238, 364
Ավդէն Դարատաճենց 107
Ավետիս գրիչ 94, 113
Ավետիք բանասեր 110
Ավետիքյան հ. Գ. 17
Ավերինցև Ս. Ս. 212
Արգրում 89
Արիոս 367, 368
Արիստակես գրիչ 97, 98, 101, 105, 106, 108, 109, 117, 124, 125, 132, 141, 173
Արիստակես Լաստիվերտցի 217
Արիստակես վարդապետ 111, 112
Արիստոտել 114, 119, 193, 237, 239, 309, 367
Արշարունիք 54
Արտեմոն (Արտեմաս) 352, 366, 372
Արություն դպիր 139
Արցախ 152
Արուճ 42

Արևշատյան Ս. 199
Արևշատյան Ա. 215, 216
Աբեմենյան Իրան 66
Աֆրիկա 162, 367

Բաբերդ 165
Բագնայր 77, 177
Բալքիմոր 8, 59, 60
Բաղամ 64, 234, 251, 331, 336, 343, 358
Բաղդասար Պափր 143
Բաղեշ 87, 89, 108, 110, 133, 175
Բաճդաճ Ռ. 32-35, 79
Բարդենհեվեր Օ. 199
Բարդուղիմեոս առաքյալ 66, 101, 135, 371
Բարձր Հայք 58, 165, 166, 187
Բարսեղ Կեսարացի 93, 197, 207, 232, 234
Բարսեղ (ստացող և գրիչ) 96
Բարսեղ գրիչ 117, 174
Բեշքեն Օրբելյան 151
Բեռնարդոս 200
Բեսելիել 229, 231, 248, 284, 313, 329, 343, 356, 368
Բերկա 69
Բերսաբե 229, 247-249, 314, 329, 336, 343, 344, 368
Բզնունյաց աշխարհ 112
Բիչկով Վ. 35, 197
Բլեյք Ռ. 49
Բյուզանդիա 58
Բորիո 32, 34
Բոեցիոս 19
Բոնավենտուրա 19
Բոստոն 237
Բուչիաուզեններ Հ. և Հ. 8, 31, 40, 41, 74, 79

Գաբրիել հրեշտակապետ 114, 155, 156
Գադիրոն 158
Գալիանոս բժիշկ 111, 137, 367
Գանգես 122, 135
Գանձակ 58
Գարեգին Ա կաթողիկոս *տե՛ս* Հովսեփյան Գ
Գեհովն, Գիհովն 86, 94, 111, 121, 122, 135, 155, 345, 353
Գեորգ գրիչ 95
Գեորգ երեց 153
Գեորգ Ջորավար 88, 110
Գեորգ Սկևռացի 105, 141, 153, 214
Գեորգ քահանա 94
Գետիկ 93, 172
Գերիկե Լ. 204, 205, 209, 212, 213, 215
Գիլբերտ Կ. 239
Գլաճոր 75, 77, 78
Գյոթե Յոհ. Վ. 209, 212, 213
Գյոտեբորգ 8, 30
Գո ժո Այոյ 19
Գոթան Գ. 10, 12
Գոռելզիկմոնտ (Սիգիզմունդ) Օգոստոս 102
Գո Սի 19
Գրաբար Ա. 8, 194, 195
Գրիգոր Աստվածաբան Ազիազու (Նազիանզացի) 111, 120, 128, 137
Գրիգոր գրիչ 127
Գրիգոր Եվեսացի 119
Գրիգոր եպիսկոպոս (Խաղտյաց գավառի) 165
Գրիգորիս գրիչ 93, 98
Գրիգոր Լուսավորիչ 114, 125, 129, 148
Գրիգոր Խլաթեցի (Ծերենց) 16, 41, 48, 52, 55, 67, 68, 85, 87, 90, 99, 133, 166, 167, 178, 188, 191, 210, 237, 305, 372
Գրիգոր Ծաղկող որդի Գարփիճ 81
Գրիգոր կրոնավոր 149, 181
Գրիգոր Սակաւուն 141
Գրիգորյան Ս. վրդ. Գ. 24
Գրիգորյան Խ. 199
Գրիգորյան վրդ. Ս. 207
Գրիգոր Նարեկացի (Գնկող) 66, 137
Գրիգոր Նյուսացի 119, 208
Գրիգոր Սուքիասյան ծաղկող 83
Գրիգոր Վանեցի 102
Գրիգոր Վարդապետ *տե՛ս* Գրիգոր Խլաթեցի
Գրիգոր Տաթևացի 13, 16, 17, 24, 28, 34, 50, 56, 57, 59, 60, 64, 68, 69, 72, 73, 101-105, 111, 112, 122, 124-126, 135, 139-146, 148-153, 160, 180-182, 190, 191, 204, 212-214, 216, 218-220, 223, 226, 229, 231, 233, 234, 236-240, 367-372
Գևորգյան Ա. 11

Դանել քահանա 85
Դանիել աբեղա գրիչ 126, 148
Դանիելյան Ամ. վրդ. 185

Դավիթ 152
Դավիթ Անհաղթ 114, 119, 198, 199, 201, 202, 216
Դավիթ արքեպիսկոպոս 118
Դավիթ Կենաւո 35
Դավիթ մարգարե 65, 94, 98, 101, 105, 107, 109, 113, 114, 116, 119-121, 131, 189, 230, 231, 249, 285, 286, 314, 360
Դավիթ սարկավագ 152, 153
Դավիթ վարդապետ Բաղիշեցի 108-110
Դավիթ Քոբայրեցի 173
Դեմոկրիտոս 205
Դը ժերֆանիոն Գ. 8
Դիոգենես Լայերտացի 197
Դիոնիսիոս Արեոպագացի (Արիսպագացի) 16, 19, 20, 30, 35, 36, 78, 93, 176, 192, 193, 196, 199-202, 219, 220, 222, 242, 326, 368, 371
Դկլաթ *տե՛ս* Տիգրիս
Դրազարչկ 237
Դրամբյան Ի. Ռ. 9, 58, 66, 69
Դրամբյան Ռ. 8
Դուռնովո Լ. 8, 9, 12, 53

Եգիպտոս 56, 115, 135, 136
Եդեսիա 58
Եզդիխաս 359
Եզնկիել մարգարե 89, 111, 119, 135, 155, 237
Եզնիկ Կողբացի 239
Եթովպիա (Եթեոպիա) 122
Եղբայրիկ 76
Եղիա մարգարե 156
Եղիա գրիչ 101
Եղիա Կաֆայեցի գրիչ 90
Եղիա Մեղրեցի 34
Եղիաբ 229, 231, 248, 284, 313, 329, 356, 368
Եղիշե 99
Եպիփան Կիպրացի 122, 137
Եսայի մարգարե 60, 62, 72, 94, 172, 189, 232, 337, 365, 368
Եսայի Նչեցի 77, 78
Եսավ 61, 64, 182, 234, 251, 331, 336, 343, 358
Եվա 114, 155
Եվատ ճգնավոր 99
Եվիլատ 122
Եվթաղ Ալեքսանդրացի 237, 309, 352, 366, 372
Եվսեբիոս Կեսարացի 15, 28, 31-38, 40, 45, 51, 52, 58, 60, 73, 75, 81, 82, 84, 90, 92, 102-104, 112, 136, 139-142, 145, 146, 149, 151, 152, 154, 156, 160, 163, 181, 187, 217, 228, 238, 239, 272, 273, 309, 316, 321, 325, 354, 358, 366, 367, 369, 370
Երեմիա մարգարե 127
Երեմիա գրիչ 120
Երզնկա 82, 166
Երուսաղեմ 8, 32, 38, 58, 60, 62, 65, 89, 90, 94, 108, 109, 113, 117, 120, 122, 124, 125, 128, 132, 135, 142, 156, 174, 176, 177, 181, 182, 228, 233, 264, 292, 318, 332
Երևան 9, 37, 42, 64, 67, 74, 165, 167, 178
Եփրատես 86, 94, 121-123, 136, 345, 353
Եփրեմ (աշակերտ Արիստակես Գրչի) 97, 106
Եփրեմ Սասրի 111, 120, 122, 123, 134, 137
Եփրեմ վարդապետ 113

Ժանդեմիր գրիչ 104
Ժաքարե 76
Ժաքարիա Աղթամարցի 68
Ժաքարիա Ամանցի 155, 157, 182
Ժաքարիա գրիչ 68
Ժաքարիա կաթողիկոս 129-131
Ժաքարիա մարգարե 45, 350, 372
Ժաքարիա Սարկավագ 184
Ժաքարյան Լ. 9
Ժեյռուն 176
Ժմմառ 184

Էմմաուսել 59, 71, 72, 131, 177, 231
Էմպեդոկլես 205
Էպիկուր (Եպիկուրյան) 197, 198
Էջմիածին 7, 15, 33, 34, 36-40, 42, 44, 45, 49, 51, 54, 89, 105, 106, 155, 159
Էսատպալյան Պ. 15
Էվկլիդես 365

Ըաբոր լեռ 156
Ըադե 93
Ըադեոս առաքյալ 66, 152
Ըադեոս Բաղիշեցի կազմող 83
Ըադևոսյան Ես. 184

Ջաման 45, 175, 229, 244, 247-249, 284, 314, 329, 343, 344, 356
Ջանքի խաթուն (ստացող) 93
Ջելալ 84
Ջեռոռոպոլիս 89
Ջեմփրաստես 367
Ջեռիլոս քահանա (երեց) 19
Ջիֆլիս (Ջբիլիսի) 60, 158
Ջոխաթցի տեր Յոհաննես 84
Ջոնսոն Ռ. 11, 21, 35, 194, 217
Ջուլմա[ս] առաքյալ 66, 101, 135, 138, 371
Ջուլմա գրագիր 135
Ջուլմա Մեծոփեցի 135, 138, 143, 180, 181, 191, 216
Ջորգոմ (հայոց նահապետ) 83, 150
Ջորոս աբեղա գրիչ 153, 237
Ջորոս Ռոսլին 58, 60, 62-66, 69
Ջորոս Տարոնացի 30, 70, 77, 79
Ջուձա երեց գրիչ 108, 109
Ջուձա վարդապետ 160
Ջուձա քահանա գրիչ 128
Ջուձա քահանա ստացող 102

Իգնատիոս աբեղա 145
Իգնատիոս Դամբեցի 115
Իգնատիոս (մենկնիչ) 105, 106, 108, 110, 118, 137
Իզմայլովա Տ. 51, 52, 54
Իլով (Լվով) 102
Ինդոս 122, 135
Իոլաոնիա 8
Իսահակ 60, 226, 227, 229, 247, 280, 312, 368
Իսահակ գրիչ 105, 106
Իսկյուտար 124, 183
Իսմայիլ շահ 113
Իսրայել 23, 177, 244, 271, 308, 314, 349, 356
Իվանե 76
Իվանե Օրբելյան 154
Իրինեոս 371

Լազարև Վ. 9, 12, 13
Լանգեր Սյուզան Լ. 193
Լեհաստան 71
Լենինգրադ 162, 183-185
Լեռնարդո դա Վինչի 197
Լերուա Ժ. 45, 60
Լիբանան 7, 207
Լիմ 88, 110
Լոնդոն 28, 45, 195, 196
Լոռի 51
Լոսև Ա. 204, 237
Լվով 7, 71, 129
Լուծիս Լ. Հ. 41
Լուկեն 8, 35, 50, 194
Լևոն թագավոր 82

Խաղճ մենաստան 83, 165
Խաղտյաց գավառ (ձոր) 28, 82, 83, 165, 166, 187
Խաչատրյան Գ. 26
Խաչատուր արքեպիսկոպոս ստացող 152, 153
Խաչատուր վարդապետ 140, 163
Խաչատուր Ռաբունապետ 162
Խաչեն 95
Խաչիկյան Լ. 10, 11, 99, 138, 143, 149, 178, 181
Խիզան (Հիզան) 96, 97, 99, 101
Խիկար Իմաստուն (Իմաստասեր) 138
Խլաթ (Խղաթ) 28, 86, 99, 112, 133, 167
Խոնդիկ 100
Խոջա Գրիգոր Երևանցի 87
Խոջա Սաֆար Ջուղայեցի 359
Խոտանան 105
Խորանաշատ 93, 127, 177

Կաբելի Դ. ե. 215
Կալիֆոռնիա 30
Կաղզվան 54
Կայեն 131
Կանաղովկիա 7, 58, 75
Կապեոնատուս 101, 109-111, 114
Կարապետ աբեղա գրիչ 155, 157
Կարապետ Բաղիշեցի 139
Կարապետ արքեպիսկոպոս և պատրիարք Կ. Պոլսի 116
Կարապետ երեց 120
Կարապետ քահանա գրիչ 82
Կարին 89, 133, 171
Կարպիանոս 15, 28, 31, 32, 35, 60, 81, 102-104, 112, 133, 136, 139-141, 144-146,151, 152, 154, 238, 272, 273, 308, 316, 321, 352, 366, 369
Կարս 58, 123
Կաֆա 88, 176, 188
Կիլիկիա 25, 58, 60, 68, 173, 237
Կիկերոն 201
Կիրենաիկա 367
Կյուրեղ Ալեքսանդրացի 137
Կյուրեղ Երուսաղեմացի 130

Կոռնելիոս 56, 72, 99, 177, 227, 234, 281, 331, 343, 357
Կոստանդին ծաղկող 65
Կոստանդին կաթողիկոս 82, 99
Կոստանդին Մեծ 31, 32, 239
Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) 23, 30, 32, 91, 116, 124, 159, 176, 182, 183
Կորխմազյան Է. 58, 69, 165
Կորյուն 32
Կտուց 89, 167
Կրոչե Բ. 193, 197
Կուն Հ. 239

Հաբեթ 158
Հալեպ 184, 185
Հալվա խաթուն 86
Հակոբ առաքյալ 121, 156
Հակոբ ավագերեց 89
Հակոբ (Իսրայել) 61, 95, 149, 227, 280, 358, 368, 372
Հակոբ Կաթողիկոս 82
Հակոբ Մահտեսի ծաղկող 89
Հակոբ Չելեպի գրիչ 89
Հակոբ Ցուղայեցի կաթողիկոս 113, 118
Հակոբ Տյառնեղբայր 120
Հակոբյան Հր. 9, 41, 58, 67-69, 85, 99, 167, 178
Հակոբյան Վ. 10, 106, 108, 140, 184, 367
Հաղբատ (Հաղպատ) 75, 77, 96, 121, 123, 174
Համամշինու վարդապետ 100
Համիթ 124, 163, 183
Հայաստան (Հայք) 10, 23-25, 51, 54, 66, 115, 142
Հայկ Նահապետ 150
Հայրապետ կրոնավոր 93
Հայր Աստված 43, 59, 86, 88, 109, 114, 124, 138, 151, 155, 194, 236, 241, 268, 292, 293, 298, 359, 367, 368
Հառիճ 76
Հեթում Բ 75
Հեսան (Հեսան) 88, 89, 144
Հետու Նավյան 229, 230, 244, 249, 284, 285, 288, 313, 314, 329, 349, 356
Հերովդես 105
Հիզան տե՛ս Խիզան
Հին Ցուղա 184
Հիպոդիտոս 93
Հիսուս Քրիստոս 21, 27, 38, 39, 40, 42, 47, 52, 54, 55, 59-62, 64, 71-73, 84, 85, 87, 90, 94, 96, 97, 100, 101, 103, 107-110, 112-117, 119-122, 124, 125, 128, 130, 134, 137-139, 144, 146-148, 150, 151, 153, 155-157, 159, 167, 168, 171, 172, 175, 179, 189, 205, 206, 208, 210, 211, 214, 219, 221, 224-235, 240-242, 244, 246, 248, 249, 255, 257-260, 263-265, 279-281, 283-285, 288, 291, 292, 302, 304-307, 312, 314-319, 328-331, 334, 336, 342-345, 349, 350, 352, 357, 360-362, 364, 365, 367, 368
Հյուցել Ա. 212
Հնդկաց ծով 147
Հովակիմ Լազրիլ 161
Հովաննես աբեղա 140
Հովաննես գրիչ 149
Հովաննես Շոռոթեցի գրիչ 89
Հովբ երանելի 127, 141, 142
Հովհաննես Համասկացի 36, 200, 201
Հովհաննես Սանդակունի 115
Հովհաննես Ապետարանիչ 90, 94, 97, 105, 106, 112, 114, 116, 121, 123, 125, 127, 130, 134, 136, 138, 141, 142, 145-147, 156, 162, 177, 238, 239, 292, 306, 322-324, 338, 340, 353, 356, 371,
Հովհաննես գրիչ 83, 84, 89
Հովհաննես երեց գրիչ 123, 124
Հովհաննես Երզնկացի (Ծործորեցի) 23, 24, 26, 98, 104-109, 114, 116, 117, 132, 160, 173, 174, 176, 190
Հովհաննես ծաղկող 65, 84
Հովհաննես ծաղկող (Վասպուրական) 69
Հովհաննես Կարմիր 142, 143, 181, 191
Հովհաննես Կրոնավոր 96
Հովհաննես Չիլբ Ցուղայեցի 16
Հովհաննես Ղրուեցի 88
Հովհաննես Մկրտիչ 63, 69, 73, 122, 150, 231, 233, 289, 330
Հովհաննես Մոկացի գրիչ 140
Հովհաննես Պլուզ 26
Հովհաննես Սանդղկավանեցի 53, 370
Հովհաննես Սարկավագ 130, 137
Հովհաննես Տաճուտեր 86
Հովհաննես քահանա 81
Հովհաննիսյան Ա. 10, 140, 184

Հովհաննիսյան Հ. 13, 64
Հովհան Ոսկեբերան 56, 98, 101, 104, 107, 109-111, 114, 120, 122, 127, 132, 134, 137
Հովհան Որոտնեցի 101, 104, 112, 141, 144-146, 148, 149, 151-153, 181, 212, 218
Հովհան Օձնեցի 200, 219, 226, 235
Հովսեփ 155, 227, 281, 368
Հովսեփ գրիչ 121, 122
Հովսեփյան Գ. 7, 10, 65, 66, 75, 76, 190
Հորդանան 156
Հռոմ 34, 128
Հռոմկլա 58
Հռութ 175, 229, 247-249, 284, 314, 329, 343, 344, 356
Հուդա 45
Հուդա (Իսկարիովտացի) 57, 234, 251, 331, 343
Հուդա (Մակաբայեցի) 351
Հուճան գրիչ 150, 151
Հուստինիանոս 40
Հուտտեր Ի. 47

Ղազար գրիչ 105, 359
Ղազարյան Մ. 7
Ղազարյան Վ. 9, 23, 33, 37, 64, 152
Ղազարոս 99, 120, 122, 156
Ղալանդար 359
Ղամեք 131
Ղրիմ 28, 84, 128, 129, 158, 165, 188
Ղուկաս Ավետարանիչ 43, 48, 61, 94, 98, 105, 106, 108, 110, 118, 136, 137, 157, 162, 181, 231, 238-240, 246, 249, 288, 306, 315, 322-324, 337, 340, 349, 350, 353, 366, 368, 371
Ղուկաս Վանանդեցի 35, 36
Ղուկիանոս 56, 72, 234, 331, 343, 357

Ճանաչյան Մ. 8, 43

Մագուայր Հ. 200
Մաբեռս քահանա ստացող 84
Մաբևոսյան Ա. 10, 53, 174, 237, 370
Մաբևոսյան Վ. 75, 76
Մալաքիա 58, 60, 61, 97, 125
Մակլեր Ֆր. 7
Մահկանաբերդ 93-95, 172
Մաղաքիա Ճոխաքենցի ստացող 123, 125
Մաղաքիա մարգարե 372
Մամբրե Վերծանող 138
Մանծկերտ (Մանազկերտ) 114
Մանուել Կոմնենոս կայսր 30
Մանուկյան Ա. 9, 37
Մաո Ն. 70, 218
Մատթեոս Ավետարանիչ 23, 24, 27, 28, 43, 48, 61, 84, 87, 88, 90, 95-107, 110-119, 121, 123-125, 127, 131, 135, 139-146, 148, 149-153, 156, 157, 162, 163, 170, 174, 176, 179-183, 188-191, 231, 238, 246, 249, 288, 306, 315, 322-324, 337, 340, 349, 350, 352, 353, 366-370
Մատթեոս գրիչ 145
Մարգարե 76, 77
Մարգարիտ գրչուհի 111, 112, 126
Մարթա 156
Մարիամ Աստվածածին 87, 95, 115, 120, 128, 129, 131, 139, 148, 155, 160, 233, 330, 363
Մարիամ Մագդաղենացի 45, 138, 156, 225, 228, 247, 261, 264, 305, 320
Մարկոս Ավետարանիչ 94, 103, 122, 135, 136, 157, 162, 231, 238-240, 249, 288, 306, 315, 322-324, 337, 338, 340, 349, 353, 366, 368, 371
Մարկոս Պատկերահան 182
Մարկոս վարդապետ 163
Մարտիրոս գրիչ 125
Մարտիրոս Պրիմեցի 158
Մարտիրոս Սեբաստացի 138
Մարտիրոս քահանա գրիչ 134
Մարութա գրիչ 158
Մեդիա 66
Մեթոդիոս 196
Մեթյու Գ. 196
Մեթյուս Ճ. 30, 78, 79, 215
Մելքիսեդ գրիչ 128
Մելքիսեդեկ 21, 40, 55, 87, 96, 206, 208, 210-212, 226, 241, 242, 246, 257, 263, 279, 303, 318, 349, 361, 364, 365, 368
Մելքիսեդեկ գրիչ 82
Մելքիսեդ վարդապետ 153
Մելքիսեդ կաթողիկոս 162
Մեծ Հայք 23, 51, 58, 172, 173
Մեսիա 60
Մեսրոպ Խիզանցի 162
Մեսրոպ Մաշտոց 9, 32
Մեսրովպ վարդապետ 110
Միլլե Գ. 7
Միխայել Ասորի 102, 103

Միջերկրյական 158, 309
Միտանի 66
Միքայելյան Վ. 165
Մլքե թագուհի 33, 40, 42, 44, 45, 48, 54, 67
Մխիթարյան Ա. 8
Մկրտիչ Մուղտասի 100
Մկրտիչ Նահապետյանց գրիչ 149, 150
Մկրտիչ քահանա գրիչ 82
Մկրտում Սգուլեցի գրիչ 138
Մնացականյան Ա. Շ. 10, 74
Մնացականյան Ս. Խ. 10
Մոկաց երկիր, Մոկս 103, 167
Մոնց 32, 34
Մոսկվա 8-10, 35, 37, 51, 70
Մովսես 23, 37, 39, 41, 45, 47, 55, 56, 62, 63, 67, 73, 77, 89, 119, 123, 136, 148, 156, 160, 168, 170, 177, 205, 210, 216, 224, 225, 227, 229-231, 235, 240, 246, 248, 249, 261, 264, 275, 283-285, 302, 305, 310, 313, 314, 319, 326, 329, 336, 343, 346, 349, 351, 355, 356, 362, 364-366, 368, 369
Մովսես գրիչ 150, 151
Մովսես Խորենացի 32, 115, 116, 160
Մովսես Կաթողիկոս 105, 106
Մովսես վարդապետ 134
Մովսես Րաբունապետ Աճեցի 105
Մովսես Քերթող 129, 130, 131, 137
Մուշ 71, 181
Մուրադյան Կ. 207, 232
Մուրադ սարկավագ 87
Մուրատովա Կ. 70, 218, 221, 230

Յոհան գրիչ 96
Յոհաննես արքեպիսկոպոս Սեբաստացի 161
Յոհաննես Սկոտուս Էրիգուենա 199
Յովհան *տե՛ս* Հովհան
Յովհաննես *տե՛ս* Հովհաննես
Յուզբաշյան Կ. 11, 217
Յոչսկուտար *տե՛ս* Իսկյուտար

Նախիջևան 112
Նահապետ Ուրֆայեցի գրիչ 159
Նանա Ասորի 105, 106, 123, 134, 146, 147
Նատեր Ծաղկող 165
Նայբեռվր 368
Նիկիա 238
Նարկիս Բ. 8, 62, 64, 65
Նեղոս 54, 56, 135, 158
Նեմեսիոս Եմեսացի 207, 366
Ներսես Աղվանից կաթողիկոս 127
Ներսես Լամբրոնացի 90, 94, 151
Ներսես Շնորհալի (Կլայեցի) 13, 15, 18, 23-28, 30-33, 36, 38, 41, 43-45, 47-50, 52, 55, 58, 59, 63, 67, 69, 71, 72, 79, 81, 85, 87-90, 94-97, 100, 103, 105-109, 111, 113, 116-118, 120, 121, 123-125, 133, 163-165, 167, 168, 170, 172-174, 176-180, 183, 185-195, 199, 204, 209, 211-214, 216, 218-221, 223, 226, 228-233, 236, 237, 266, 361, 365, 369, 372
Ներսես Տարոնեն 160
Ներսես քահանա գրիչ 104
Նիկիա 367, 368
Նիկոդեմ[ոսյ] 156
Նինոս 66
Նյու Յորք 7, 65
Նոյ 158, 213, 226, 227, 229, 246, 274, 280, 283, 310, 312, 326, 328, 342, 344, 346, 355, 368
Նորդենֆալկ 8, 30, 31, 33, 35-38, 40, 45, 48, 51, 65, 79, 239
Նոր Երուսաղեմ *տե՛ս* Նոր Սիոն
Նոր Ջուղա 8, 107, 140, 175
Նոր Սիոն 57, 71, 115, 357, 358, 367
Նորտունկ Հոռոմկլացի 107
Նուշիրվան *տե՛ս* Անուշիրվան

Շահ Աբաս (Շահաբաս) 140, 162, 184
Շամիրամ 66
Շապիրո Մ. 200
Շերանիկ 76
Շմավոն գրիչ 93
Շմեոլինգ Ո. 48, 49, 56
Շյոնե Կ. 204, 205, 209, 212, 213, 215
Շոշ 118, 140, 162
Շուպենհաուեր Ա. 209
Շուռթ 89, 111, 140
Շուներ 66

Ոսկյան Հ. 167, 185
Որդի 43, 86, 88, 122, 147, 151, 194, 211, 212, 236, 237, 241, 246, 268, 298, 311, 328, 349, 367, 372

Չարենց Ե. 179
Չարուխ Սարկավագ գրիչ 100

Չեհիա Չեհիայի 20
Չինաստան 19, 58
Չուգասզյան Լ. 9

Պաղեստին 158
Պաղջսարա 84
Պարսից աշխարհ 158
Պետերբուրգ 11, 70, 162
Պետրոս առաքյալ 94, 120, 121, 130, 135, 156
Պետրոս կազմող 160
Պետրոսյան Է. 10, 12, 74
Պիտհոն Սկեպտիկ 198
Պլատոն 114
Պլոտինոս 195
Պուտարքոս 127
Պողարյան Ն. եպս. 174, 176
Պողոս առաքյալ 94, 98, 120, 130, 136, 137, 198, 210, 294, 309, 366
Պողոս Պպիր 90
Պողոս Նոտար 102
Պողոս Րաբունապետ 16, 55, 57, 64, 75, 121, 155, 156, 182, 223, 226, 233, 342

Ջեհոն, Ջահոն *տե՛ս* Գիհոն
Ջուղա 152

Ռաբուլա 45, 48, 60, 62
Ռահաք (Ռահաբ) 45, 170, 175, 177, 225, 228, 229, 244, 247-249, 261, 264, 284, 305, 320, 329, 343, 344, 350, 356, 363
Ռասել Ջ. 30
Ռուսաստան 24, 152

Սաբինոս Մակեդոնացի 368
Սադայել 371
Սահակ Պարթև 32, 160
Սահակյան Դ. 139
Սահակ Ջուղայեցի 107
Սահակ սարկավագ 139
Սահակ սուգող 76, 77
Սահակ քահանա 87, 88
Սամոսյուկ Կ. 19
Սանասար 66
Սաղմկավանք 54
Սանդուխտ կույս 66
Սանկտ Պետերբուրգ *տե՛ս* Պետերբուրգ
Սանջյան Ա. 30, 78, 237
Սարգիս աբեղա 100
Սարգիս գրիչ 134
Սարգիս Եղեսիացի 88
Սարգիս Խալենց 24, 195
Սարգիս Կունտ 137, 181
Սարգիսյան Ի. Բ. 43, 185
Սարգիս Պիծակ 63, 68
Սարգիս վարդապետ ստացող 93, 104
Սարգիս քահանա 98
Սարիբեկյան Մ. քահանա 24, 190
Սեբաստիա 23, 91, 107
Սեդրակյան Ա. 11
Սե Ծե 19
Սեծ 158
Սեննեքերիմ 66
Սիբիղա (Սիբիլլա) 67
Սիմավոն գրիչ 130
Սիմեոն 155
Սիմեոն Ապարանցի ստացող 89
Սիմեոն Արճիշեցի 41, 67
Սինա 94, 295, 364
Սկևռա 7, 71
Սմբատ Գունդստաբլ 72
Սմբատ Օրբելյան 151
Սյուրմելյան Ի. Խալաթուր 17
Սյուրմելյան Ս. արքեպ. 185, 186
Սոկրատ Սքոլաստիկոս 367, 368
Սողոմոն 65, 96, 135, 151, 160, 231, 302, 310, 314, 315, 326, 329, 343, 346, 348, 356, 368
Սոփոնիա 60
Սպահան (Ասպահան) 117, 118, 140, 162
Սպեր Գավառ 165
Սվիրիճ Ա. Ն. 8
Ստասով Վ. 7
Ստեփանյան Ա. 195
Ստեփանոս 95
Ստեփանոս առաջնորդ Վարագա Ս. Ուխտի 157, 182
Ստեփանոս Առնջեցի կաթողիկոս 102
Ստեփանոս Գոլ յԵրիցաց 105, 153
Ստեփանոս Ջիղ Ջուղայեցի 52, 55, 57, 59, 71, 162, 163, 183-185, 190, 353, 360
Ստեփանոս Նախավկա 89, 120, 121
Ստեփանոս Սյունեցի 13, 16, 19, 23-26, 29, 31, 35, 37-39, 42, 44, 45, 47-50, 55, 57, 62, 63, 67, 79, 81, 84-86, 88, 90, 122, 123, 129, 130, 137, 165, 166, 170, 177, 178, 180, 187-200, 204, 205, 207, 209-212, 214, 217, 219, 221-223, 225-227, 229-231, 236, 240, 255, 364, 365, 369

Ստեփաննոս վարդապետ գրիչ 160
Ստրժիգովսկի Յ. 7, 8, 30, 34, 65
Սրապիոն 100
Սրվանձտյանց Գ. 23, 24, 30, 90, 166
Սուլաե գյուղ (Խլաթ) 28
Սուրբ Հոգի 43, 59, 86, 88, 93, 96, 102-104, 109, 111, 114, 120, 122, 124, 131, 135, 136, 138, 140, 144, 151, 152, 156, 168, 171, 224, 228, 229, 232, 237, 241, 245, 247, 248, 258, 259, 261, 265, 268, 284, 290, 298, 304-306, 309, 313, 315, 319-321, 329, 336, 362, 363, 365, 372
Սու Շի 19
Սուրբ Երրորդություն 38, 43, 48, 52, 55, 78, 86, 87, 97, 124, 200, 209, 236, 237, 243, 244, 266, 276, 277, 303, 311, 318, 325, 326, 341, 349, 363, 371, 372
Սևան 126, 148

Վալերի Պ. 201, 202
Վահրամ 95
Վան 115, 116, 152, 175
Վանա լիճ 167
Վանական Վարդապետ 16, 31, 45, 50, 55, 63, 93, 98, 116, 127, 128, 170, 172, 177, 189, 191, 196, 204, 210, 216, 303, 369
Վանանդ 123
Վան Բիթմա Ա. 212
Վան Վեյ 19
Վաչիճգտոն 8, 23, 78
Վասպուրական 28, 58, 66, 69, 86, 155, 167, 181, 188
Վարագ 153, 157, 182
Վարդան գրիչ 82
Վարդան աբեղա 153
Վարդան Հաղպատեցի 26, 85, 86, 94, 95, 172, 173, 189, 190
Վարդան Մեծ (Արևելցի) 114, 115, 120, 173
Վարդանյան Հ. Ա. 15
Վեհոռտ *տե՛ս* Գեհոռն
Վենետիկ 8, 24, 42, 45, 58, 59, 70, 71, 185, 196, 369
Վեսսել Կ. 31, 33, 34, 79, 212
Վերգիլիոս 97
Վերին Սիոն *տե՛ս* Նոր Սիոն
Վիեննա 8, 15, 31, 38, 40, 41, 74, 75, 167
Վիլյար դե Յոննեկուր 19, 20
Վիտելլո 19, 20
Վրթանես Քերթող 12

Տաթև (Ստաթե) 151, 181, 182, 191
Տատարկևիչ Կ. 193, 197
Տատիանոս 15
Տարսոն 94
Տեր Առաքել 89
Տեր-Մովսիսյան Ս. 7, 92, 103, 108, 155, 368, 370
Տեր-Ներսեսյան Ս. 8, 12, 23-27, 29-31, 40, 49, 50, 55, 58-60, 65, 66, 69, 70, 73, 90
Տեր Սամուել 140, 142
Տեր-Վարդանյան Գ. 14, 142, 184
Տիգրիս 86, 94, 111, 121-123, 136, 158, 345, 353
Տիմոթեոս 192
Տիրացու գրիչ 81
Տիրացու գրիչ 121, 123
Տիրվիկ 124, 163, 183, 184
Տրապիզոն 70
Տրդատ Մեծ 129
Տփխիս *տե՛ս* Թիֆլիս

Ցիպնա Անապատ 167

Ուրարտու 66

Փարիզ 8, 24, 58, 73
Փիլիպպոս ստացող 88
Փիլիպպոս կաթողիկոս 88, 89
Փիլիպոս գրիչ 158
Փիլոն Եբրայեցի (Ալեքսանդրացի) 93, 128, 195, 196, 201, 205, 206, 208, 237-239, 364, 368, 369
Փիսոն 86, 111, 121-123, 135, 145, 353
Փոքր Հայք 58

Քաղկեդոն 45, 102
Քան 158
Քաջբերունիք 135, 141, 149, 181
Քենշուբահիրա *տե՛ս* Հնդկաց ծով
Քիծնակ 128
Քյոսեյան Հ. 212, 218
Քյուրդյան Հ. 8, 27, 28, 172
Քոթանջյան Ն. 9, 31, 42, 215
Քոբար 155
Քրիստոս *տե՛ս* Հիսուս Քրիստոս
Քրտուդյան 152

Օգոստինոս Երանելի 196, 198, 239
Օշին 22
Օրնա Ս. Վ. 215
Օրսֆորդ 12, 47

Ֆլորենսկի Պ. 20
Ֆլորենցիա 45
Ֆրիր 23
Ֆրենդ Ս. Մ. 33

Указатель имен

Аарон 376, 378, 384, 390, 393, 396, 411, 415, 420, 422
Аввакум 389, 396, 420, 426
Авгерян М. 418
Аветис 418
Авраам 381-384, 388, 392, 399, 405, 407-409, 414, 425
Агавал 418
Аголиав 383, 393, 400, 415, 425
Адам 379, 382, 383, 390, 391, 399, 405-408, 424
Акопян В. 424
Александр, епископ Александрии 424
Аммоний Александрийский 378, 390, 394, 398, 412, 423, 426
Анталян П. 426
Антиохий 384, 393
Ариий 424
Аристотель 391, 423
Артемон 379, 413, 423, 428

Бандманн Р. 374

Валаам 401, 402, 406, 416
Ванакан Вардапет 387, 425
Вардан Аревелци (Великий) 426
Варфоломей 428
Веселиил 383, 393, 400, 402, 405, 415, 425
Вессель К. 374
Вирсавия 393, 400, 406, 407

Гален 423
Геон, Гихон 407, 413
Григор Татеваци 397, 424, 426-429

Давид 384, 393, 418
Дионисий Ареопагит 399, 425, 427

Евсевий Кесарийский 379, 381, 391, 394, 398, 403, 412, 413, 417, 423, 426
Евфалий 376, 381, 391, 412, 423, 428
Евфрат 407, 413
Египет 391, 394
Ездыкас 417
Епифаний Кипрский 427

Захария 411, 423

Иаков 383, 416, 425, 429
Иерусалим 378, 385, 394, 401
Израиль 380, 388, 409, 415, 416
Иисус см. Христос
Иисус Навин 383-385, 393, 400, 410, 415
Иоанн 385, 390, 397, 398, 403, 404, 413, 425, 427
Иоанн Креститель 400, 415
Иоаннес Кринеци 428
Иона 421
Иосиф 383, 425
Ириней 427
Исаак 382, 425, 429
Исав 401, 402, 406, 416, 429
Исайя 403, 428
Иуда Искариотский 400, 406
Иуда Маккавей 411

Каландар 417, 418
Карпиан 381, 391, 394, 412, 423, 426
Киринеи 424
Корнилий 383, 401, 406, 416

Лазар, сын Сафара 418
Лука 384, 390, 393, 397, 398, 403, 404, 410, 413, 423
Лукиан 401, 406, 416

Мария Богоматерь 400
Мария блудница 367, 377, 396, 420
Марк 384, 390, 393, 397, 398, 403, 404, 410, 413, 423

Матевосян А. 427
Матфей 384, 390, 393, 397, 398, 403, 404, 410, 413, 423, 424, 426
Мельхиседек 375, 377, 378, 389, 395, 410, 419, 421, 425
Моисес Хоренаци 424
Моисей 376-378, 381, 383, 384, 387, 388, 390, 391, 393, 396, 399, 400, 402, 405, 407-411, 415, 420, 422, 424-426

Немесий Эмесский 423
Нерсес Шнорали 374, 379, 419, 422, 425-427, 429
Ной 381-383, 388, 391, 392, 405, 407, 408, 414, 425
Норденфалк К. 374
Нор Дзуга 417

Отец 377, 378, 385-387, 393, 395, 401, 407, 417, 423-425, 429

Павел 386, 391
Пишон 413
Погос Равуни 405
Порфирий 424

Раав 376, 377, 384, 390, 393, 400, 406, 407, 410, 415, 420
Рим 428
Руфь 384, 393, 400, 406, 407, 415

Саак Аматуни 421
Сабон Македонянин 394, 424
Садавел 428
Самсон 421
Самуил 393
Сафар купец 417, 418
Св. Дух 376-379, 383, 385, 387, 388-390, 393-397, 400, 402, 407, 411, 413, 419, 420, 422, 423, 429
Св. Троица 379, 381, 382, 389, 392, 399, 404, 407, 410, 414, 419, 420, 423, 424, 427, 429
Синай 386
Сион 378, 415, 416, 424
Сократ Схоласт 424
Соломон 381, 388, 391, 393, 399, 400, 404, 407, 409, 415, 422, 425
Степанос Дзиг Дзугаеци 412, 418
СтепаносСюнеци 375, 421, 422, 426
Сын 377, 379, 382, 384, 387, 392, 395, 399, 401, 407, 410, 413, 423, 424, 429

Теофраст 423
Тигр 407, 413

Фамарь 384, 393, 400, 406, 407, 410, 415
Филон Александрийский 421, 424-426
Фисон 407, 413
Фома 428

Христос 375-377, 382-386, 388-390, 392-396, 400-403, 405-407, 409-412, 416, 418-422, 424, 425

Эвклид 423
Эммануиль 384

Նկ. 1. Եվսեբիոսի Ծղրի խորան, Էջմիածնի Ավետարան, 989թ., Բղենո Նորավանք, ՄՄ. Մատենադարան 2374, թ. 1ա

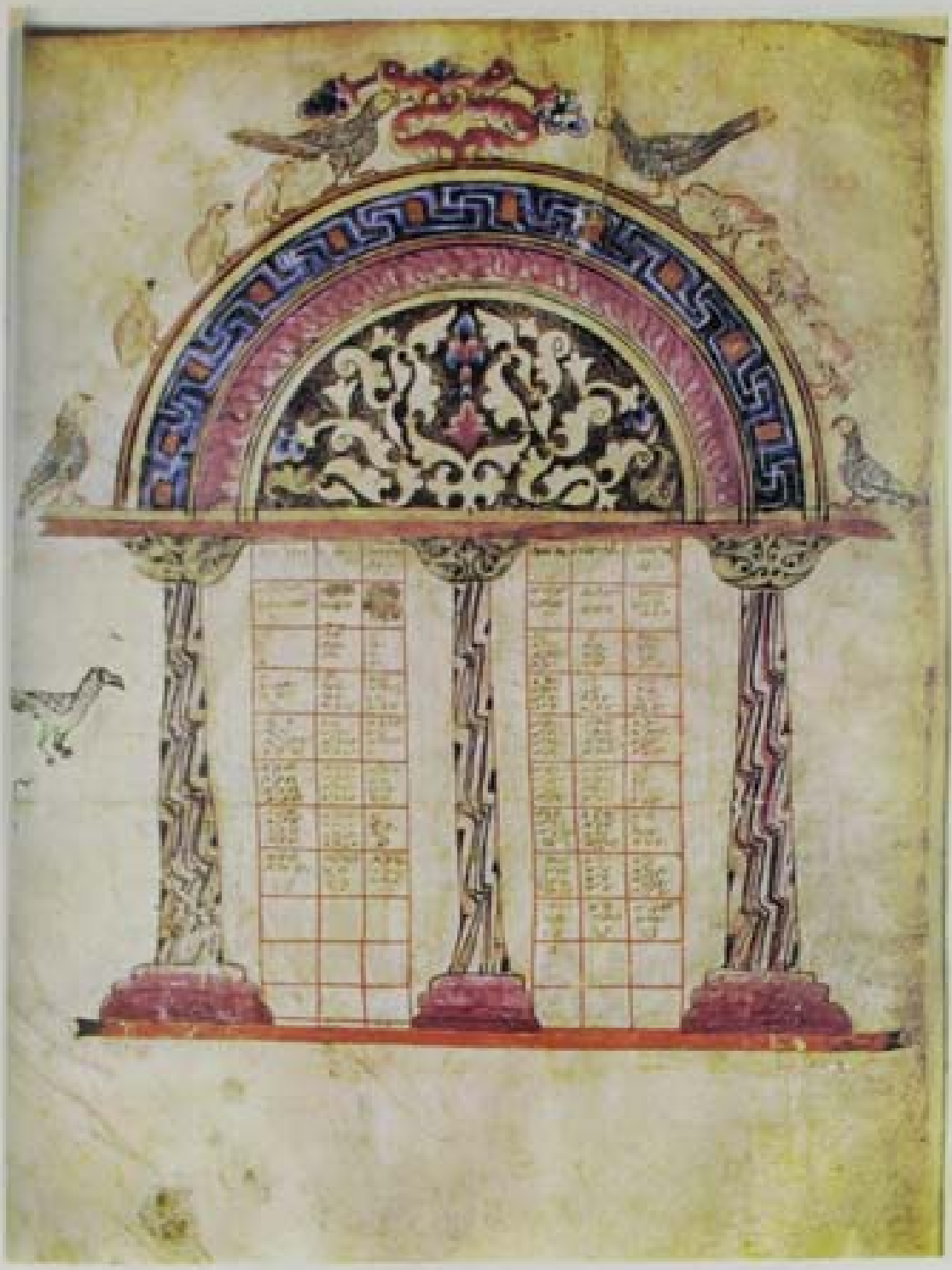
Նկ. 2. Բ կանոնի խորան, Էջմիածնի Ավետարան, թ. 2բ

Նկ. 3. Գ կանոնի խորան, Էջմիածնի Ավետարան, թ. 3ա

Նկ. 4. Ա կանոնի խորան, Ավետարան, ժ դար, Վիեննա, Միսիթարյանների մատենադարան 697, թ. 2բ

Նկ. 5. Գ կանոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 3բ

Նկ. 6. Ե կանոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Միսիթարյանների մատենադարան 697, p. 4բ

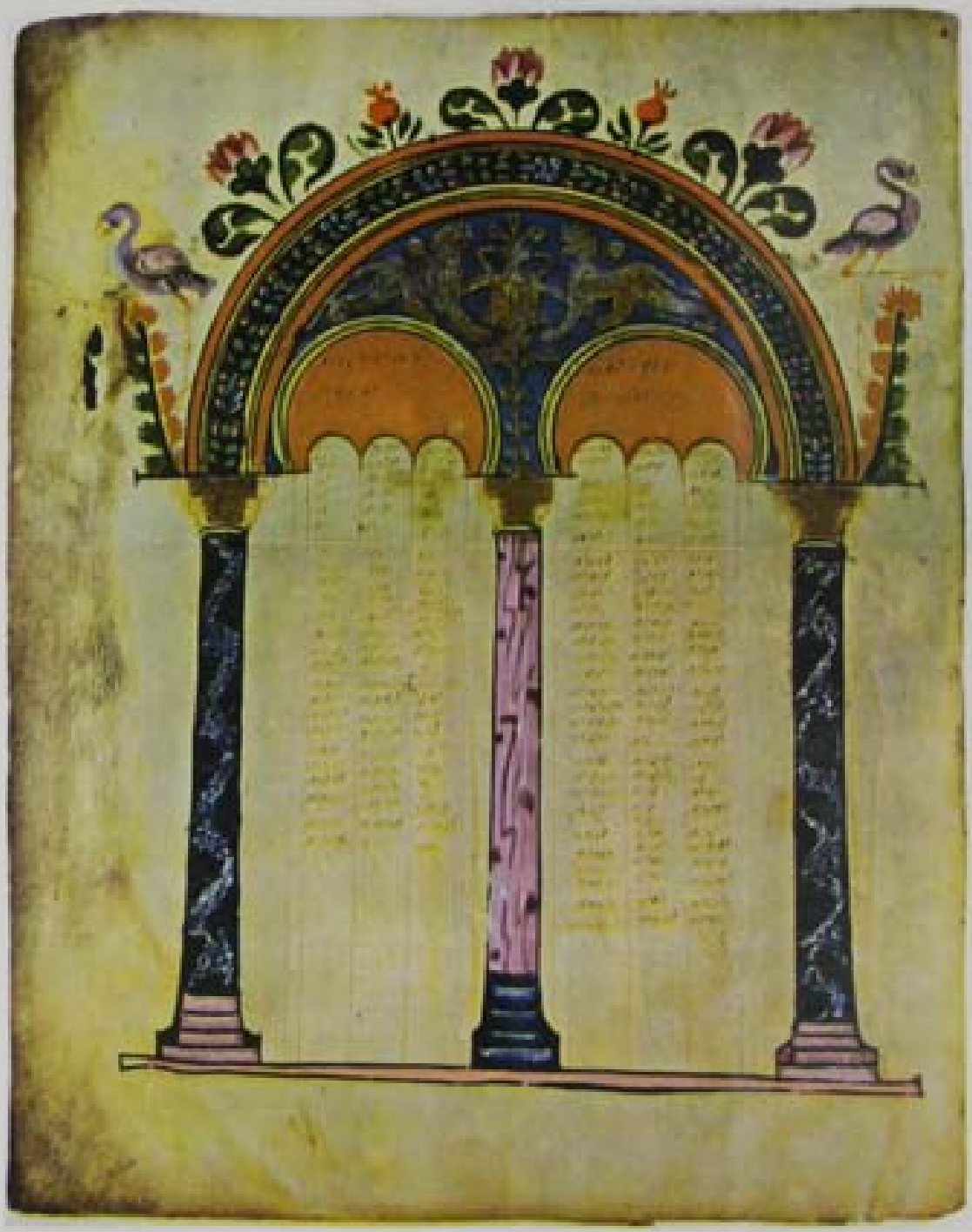
Նկ. 7. Ժ կաննոնի խորան, Ավետարան, Ժ դար, Վիեննա, Մխիթարյանների մատենադարան 697, թ. 5բ

Նկ. 8. Եվսեբիոսի թուղթը, Ավետարան, ժ դար, Վիեննա, Միսիթարյանների մատենադարան 697, թ. 2բ

Նկ. 9. Եվսեբիոսի թղթի խորան. Սլքե թագուհու Ավետարան, 862թ., Վենետիկ, Միսիթարյանների մատենադարան 1444, թ. 2բ

Նկ. 10. Գ-Դ կանոնների խորան. Մլքե թագուհու Ավետարան

Նկ. 11. Բ կանոնի խորան, Մողնու Ավետարան, ԺԱ դար, Մն. Մատենադարան 7736, թ. 5ա

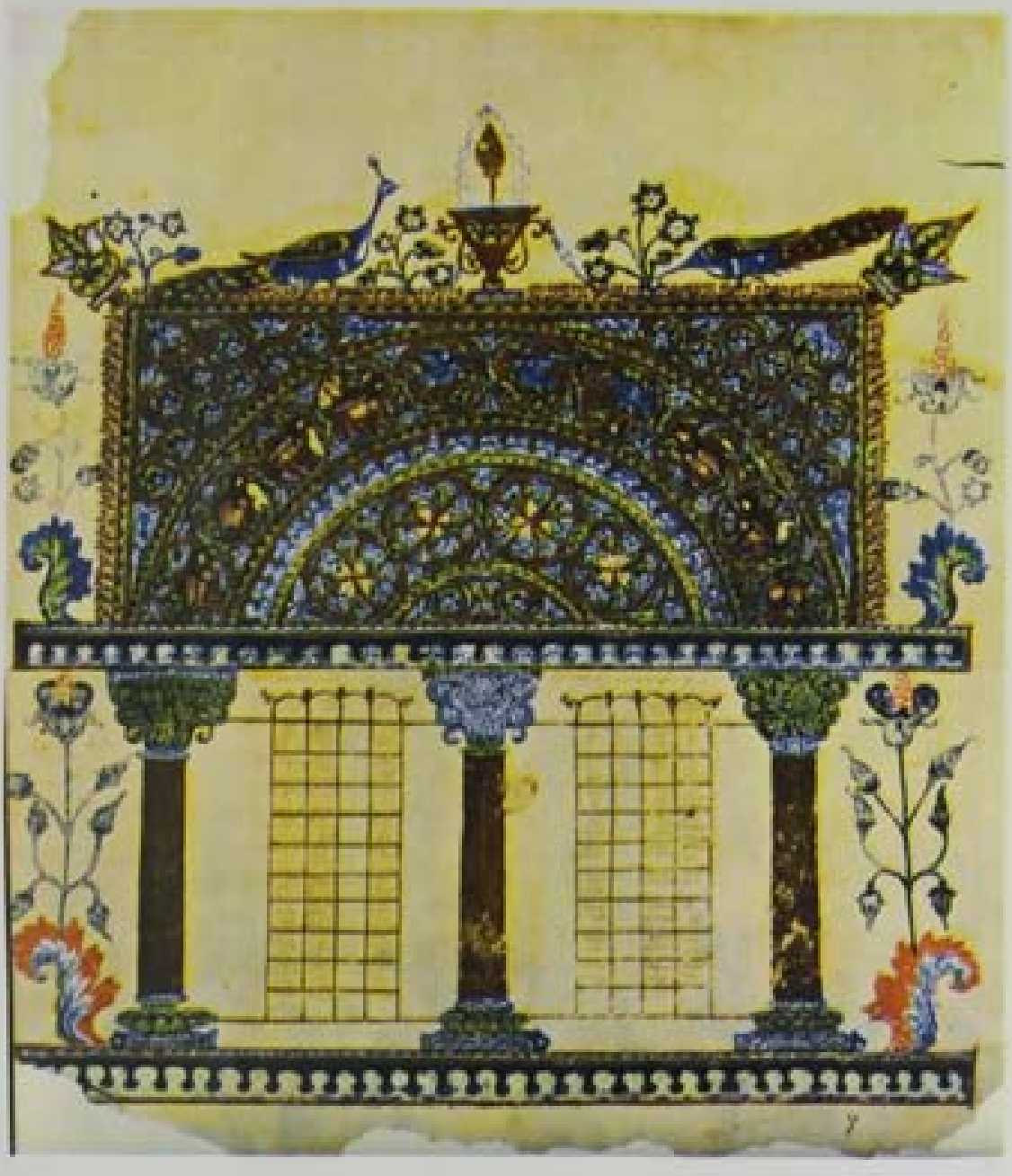
Նկ. 12. Ե կանոնի խորան, Մողնու Ավետարան, թ. 6բ

Նկ. 13. Չ-է կանոնների խորան, Մողնու Ավետարան, ֆ. 8բ

Նկ. 14. ժ կանոնի խորան, Մողնու Ավետարան, թ. 10բ

Նկ. 15. Խորան, Տրապիզոնի Ավետարան, ժ-ժԱ դդ., Վենետիկ, Մխիթարյանների մատենադարան 1400, թ. 7բ

Նկ. 16. Դ-ե կանոնների խորան, Տրապիզոնի Ավետարան

Նկ. 17. ժ կանոնի խորան, Տրապիզոնի Ավետարան

Նկ. 18. Գ-Դ կանոնների խորան, Ավետարան, ԺԱ-ԺԲ դդ., Երիզա (Երզնկա), ՄՄ. Մատենադարան 2877, թ. 9բ

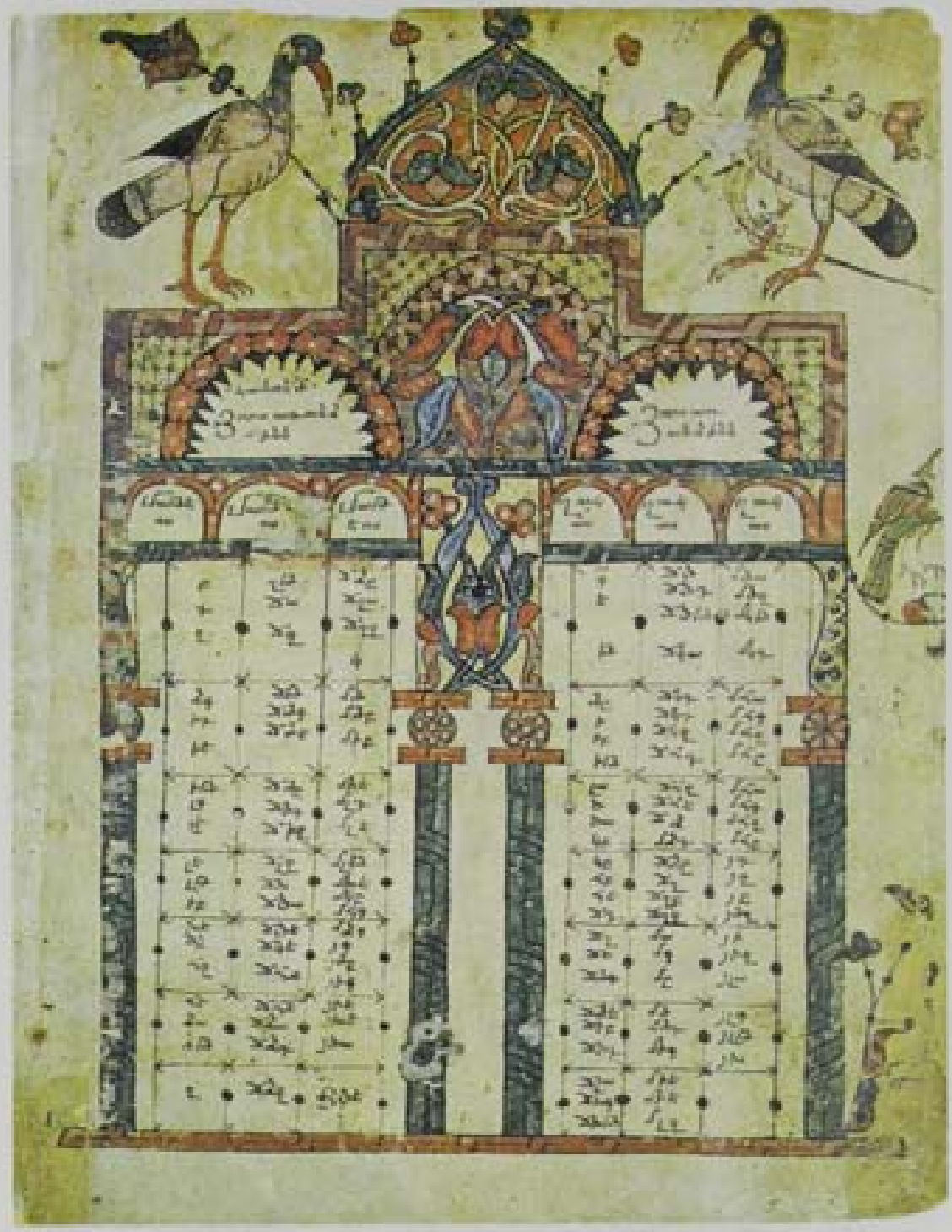
Նկ. 19. ժ կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 2877, թ. 13բ

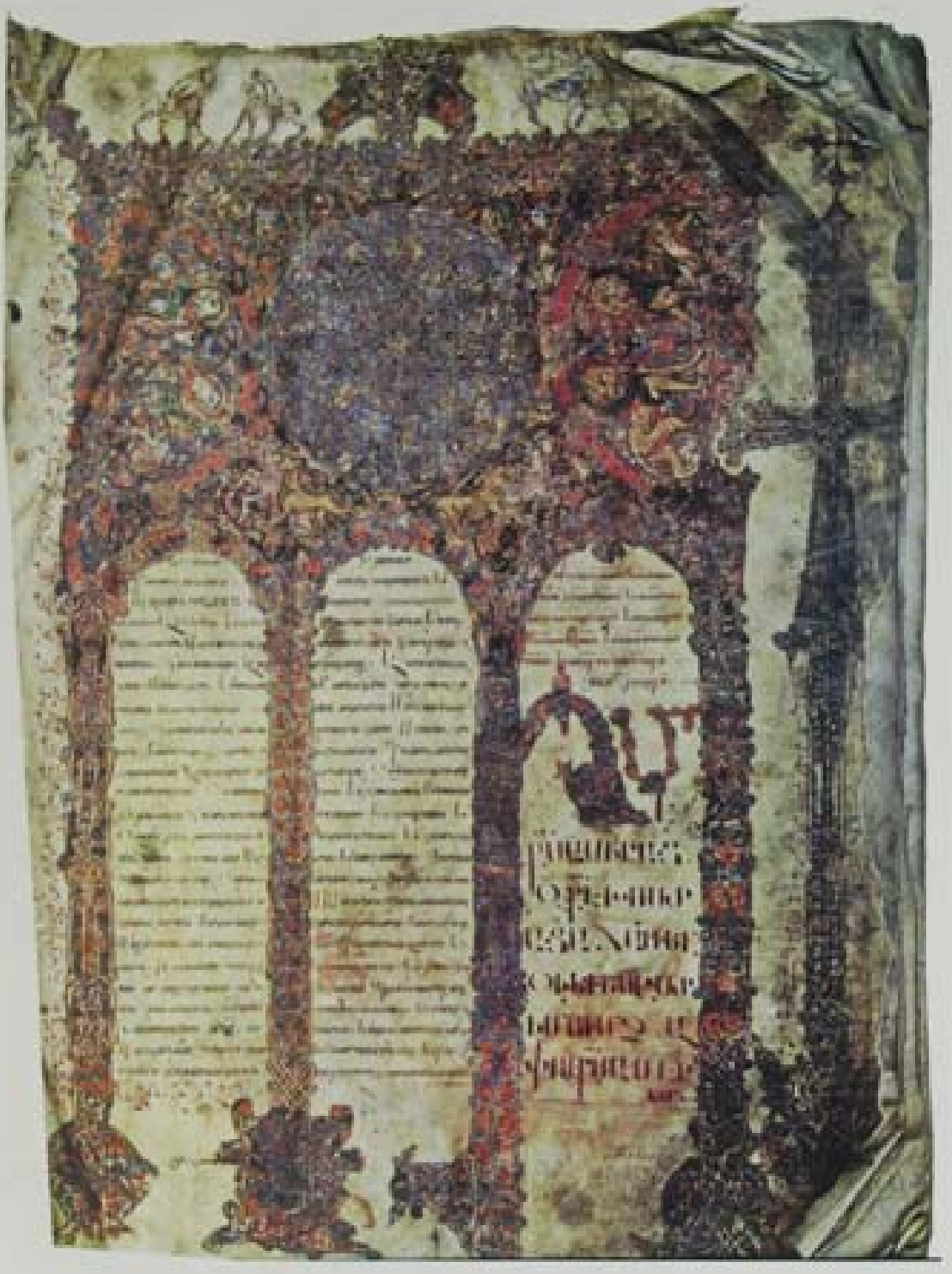
Նկ. 20. ժ կանոնի խորան, Սվետարան, ՄՄ. Մատենադարան 2877, թ. 14ա

Նկ. 21. Դ-ե կանոնների խորան, Ավետարան, ԺԲ դար, ՄՄ. Մատենադարան 3756, p. 4-5

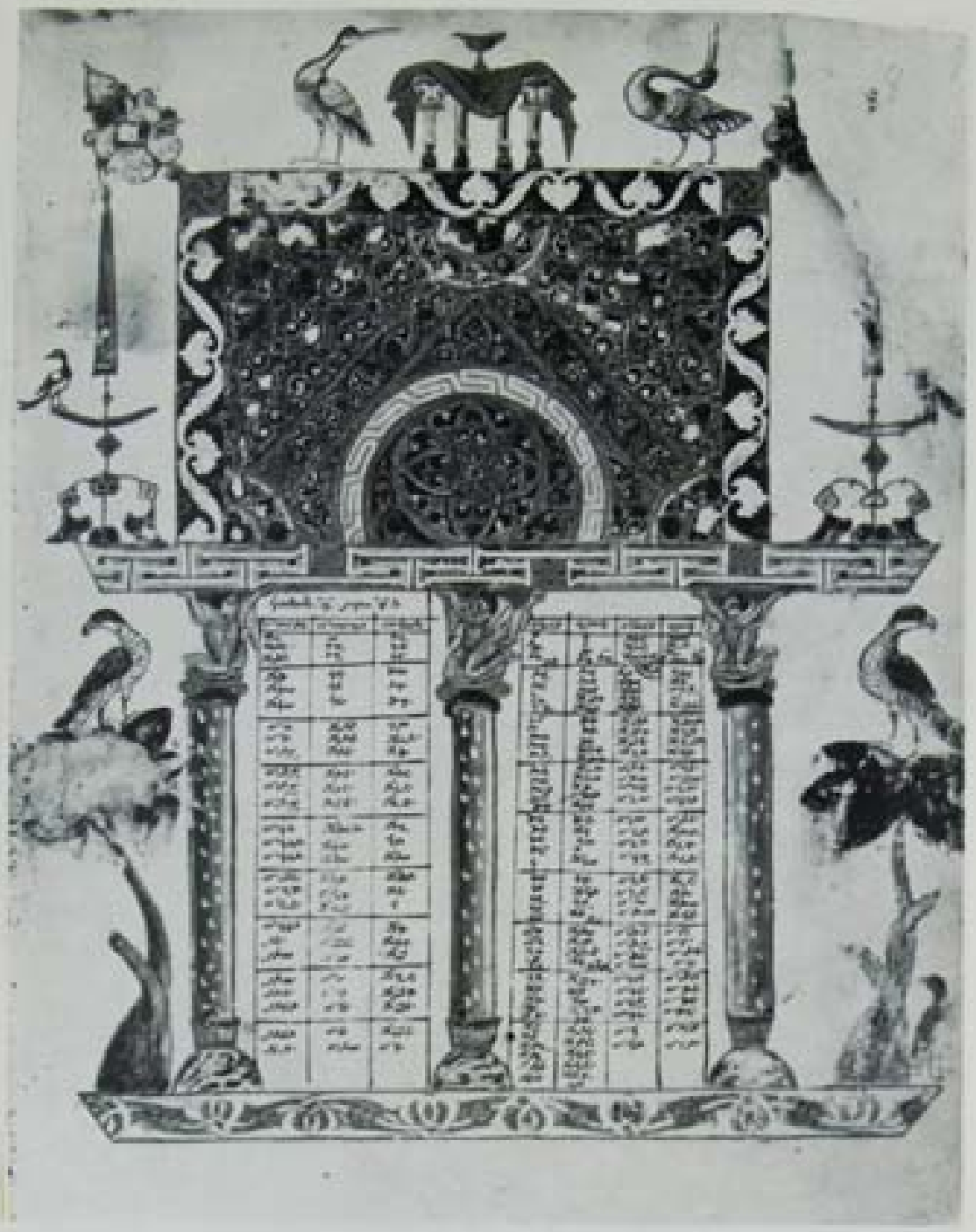
Նկ. 22. ժ կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 3756, թ. 15

Նկ. 23. Անվանաթերթ. Աշո ճառընտիր. 1202թ., երգնկա. Ավագ վանք. ծաղկող Ստեփանոս. ՄՄ. Մատենադարան 7729

Նկ. 24. Ø-ժ կանոնների խորան, Ավետարան, 1193թ., Կիլիկիա, Վենետիկ, Մխիթարյանների մատենադարան 1635, թ. 5բ

Նկ. 25. Դ կանոնի խորան, Ավետարան, ԺԳ դար, Դուբլին, Չեստեր Բիտտիի գրադարան 558, թ. 8

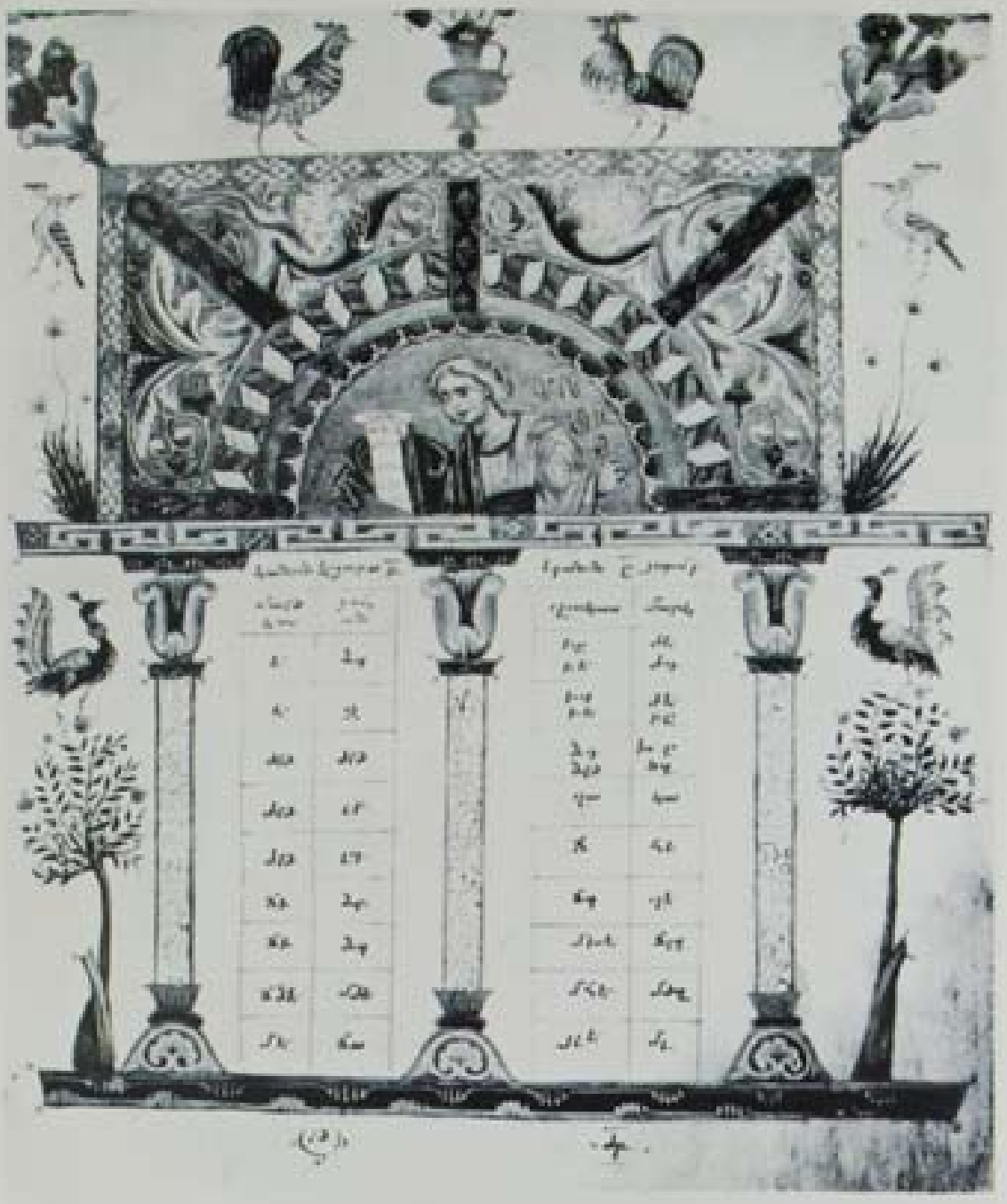
Նկ. 26. Դ-ե կանոնների խորան Զաքարիա մարգարեի կիսանդրիով. Ավետարան, 1262թ. Կիլիկիա, Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց մատենադարան 2660, թ. 6ա

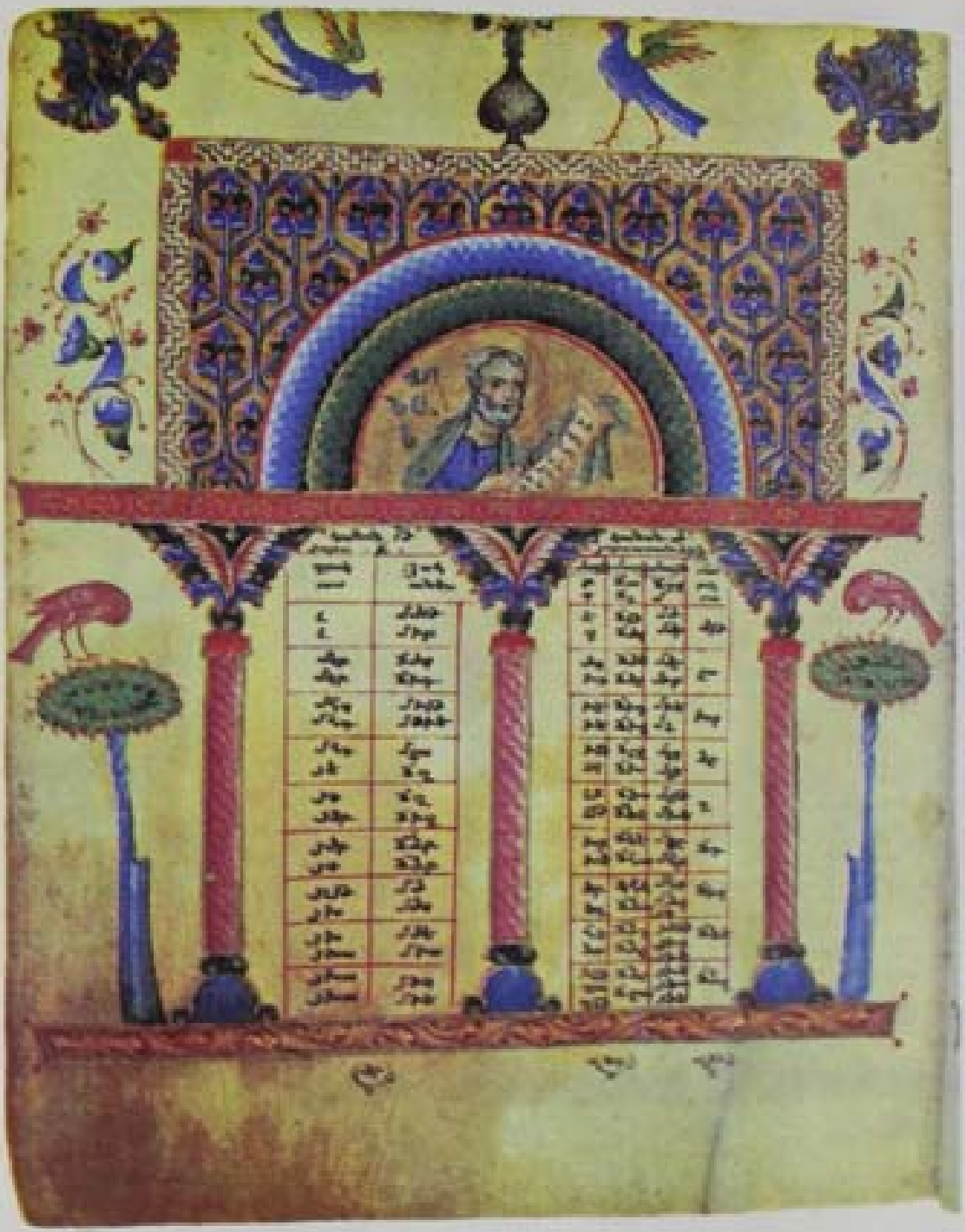
Նկ. 27. Դ-ե կանոնների խորան Երեմիա մարգարեի կիսանդրիով, 1262թ., Հռոմկլա, ծաղկող Ջորջս Ռոսլին, Բալթիմոր, Ուոլթերս պատկերասրահ 539, թ. 6ա

Նկ. 28. Ե-Չ կանոնների խորան Զաքարիա մարգարեի կիսանդրիով, Մալաքիայի Ավետարան, 1268թ., Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, ՄՄ. Մատենադարան 10 675, թ. 9բ

Նկ. 29. Է-Ը կանոնների խորան Մովսեսի կիսանդրիով, Մալաթիայի Ավե տարան, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, թ. 10ա

Նկ. 30. Ը-ժ կանոնների խորան Հովնան մարգարեի կիսանդրիով, Մալաթիայի Ավետարան, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, թ. 11բ

Նկ. 31. ժ կանոնի խորան Հովհաննես Մկրտչի կիսանդրիով. Մաշտոցի Ավետարան, թ. 12ա

Նկ. 32. Խորանաձև ընծայաթերթ, Ավետարան, 1260թ., Կիլիկիա, Հռոմկլա, ծաղկող Թորոս Ռոսլին, Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց մատենադարան 251, թ. 14ա

Նկ. 33. Ջ-է կանոնների խորաններ. Արքունական Ավետարան, 1336թ., Կիլիկիա, ծաղկող Սարգիս Պիծակ. ՄՄ. Մատենադարան 5786, թ. 9բ-10ա

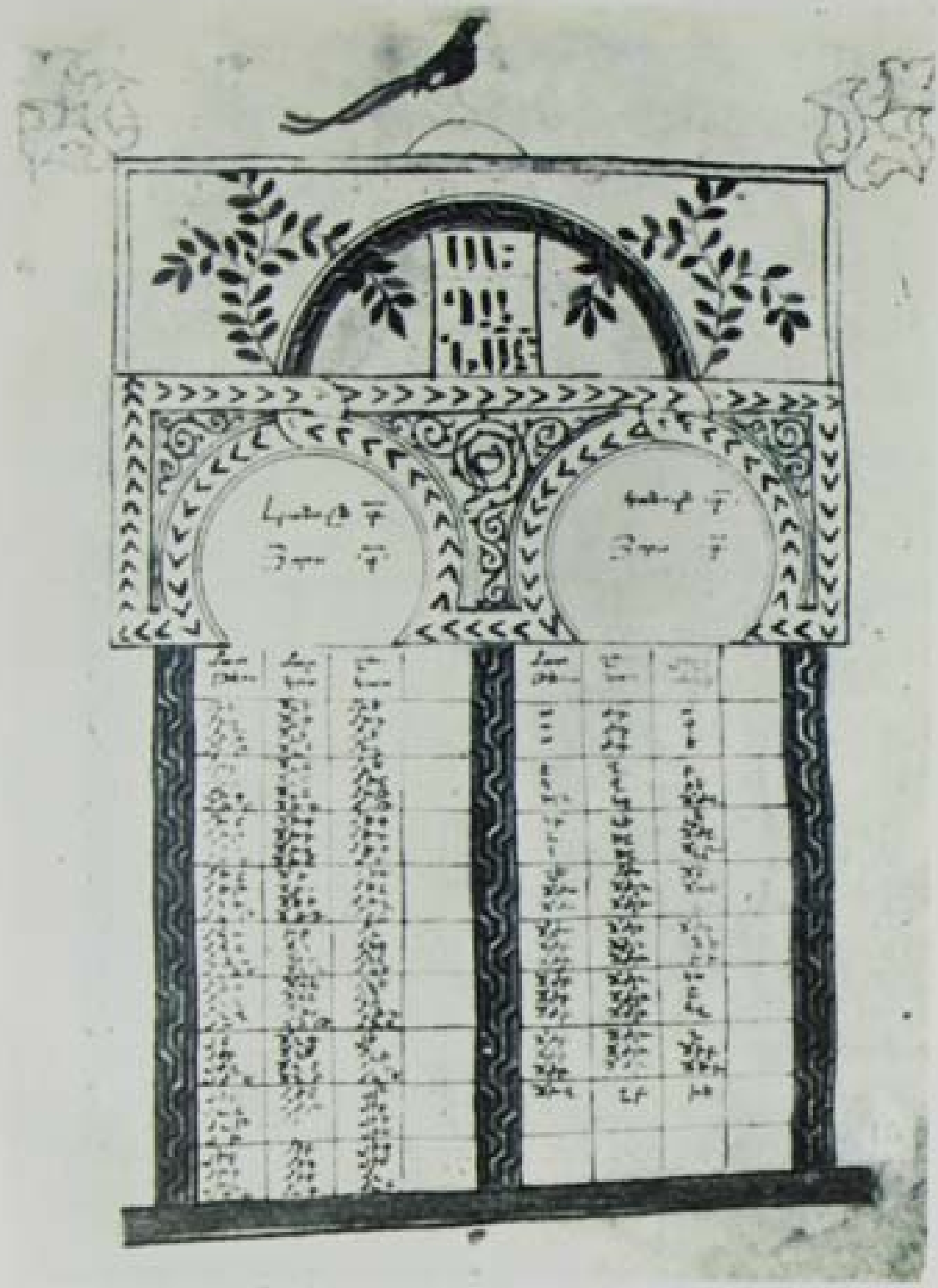
Նկ. 34. ժ կանոնի խորան, Արքունական Ավետարան, ծաղկող՝ Սարգիս Պիծակ, թ. 11բ

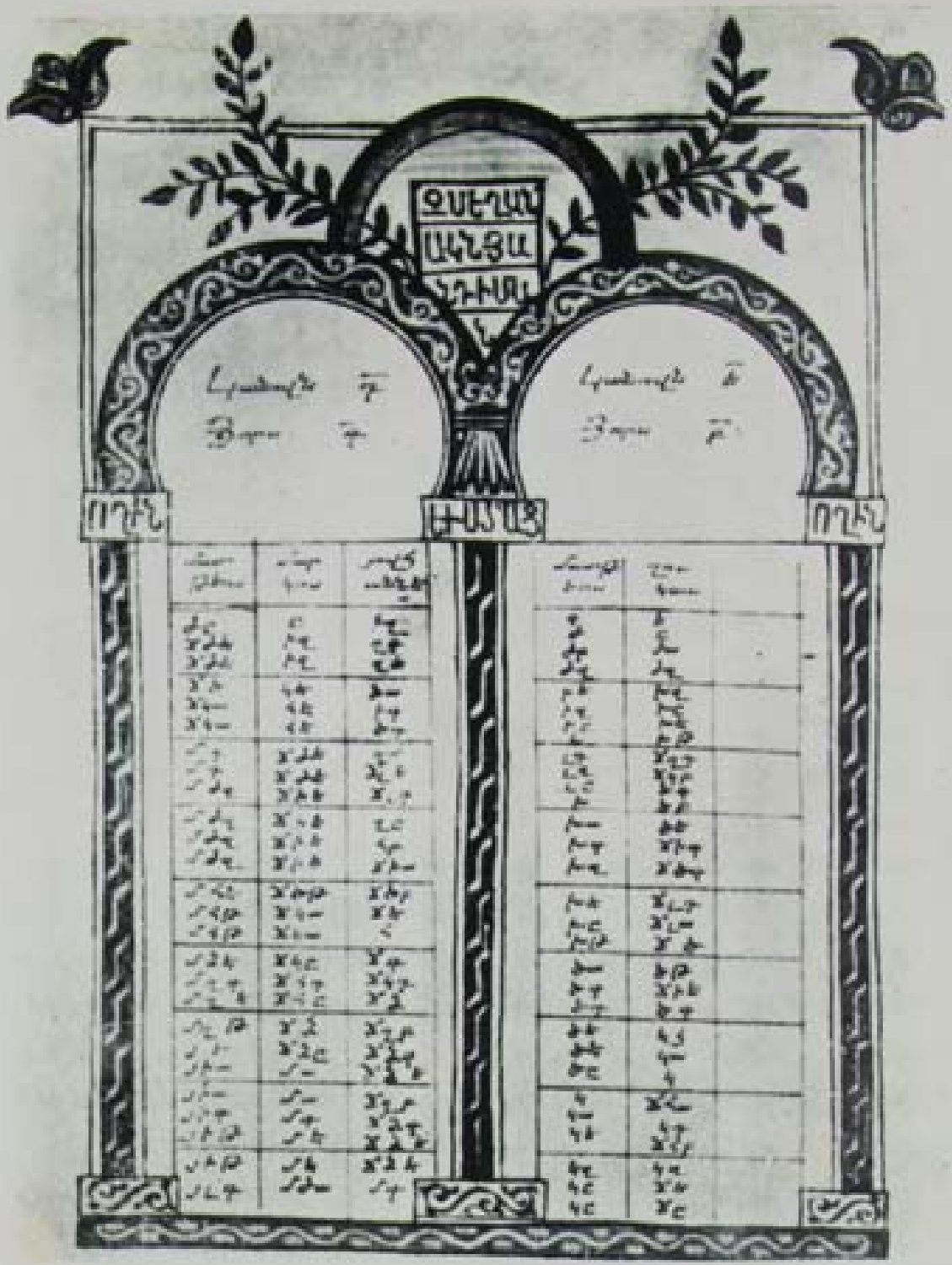
Նկ. 35. ժ կանոնի խորան, Արքունական Ավետարան, թ. 12ա

Նկ. 36. Թ-ժ կանոնների խորան, Ավետարան, 1274թ., Կիլիկիա, Հռոմկլա, ծաղկող Կոստանդին, Նյու Յորք, Պիերպոնտ Մորգանի գրադարան, 740, p. 4բ

Նկ. 37. Գ-Դ կանոնների խորան. Ավետարան, 1297թ. Վաստպուրական, ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցի. ՄՄ. Մատենադարան 4867

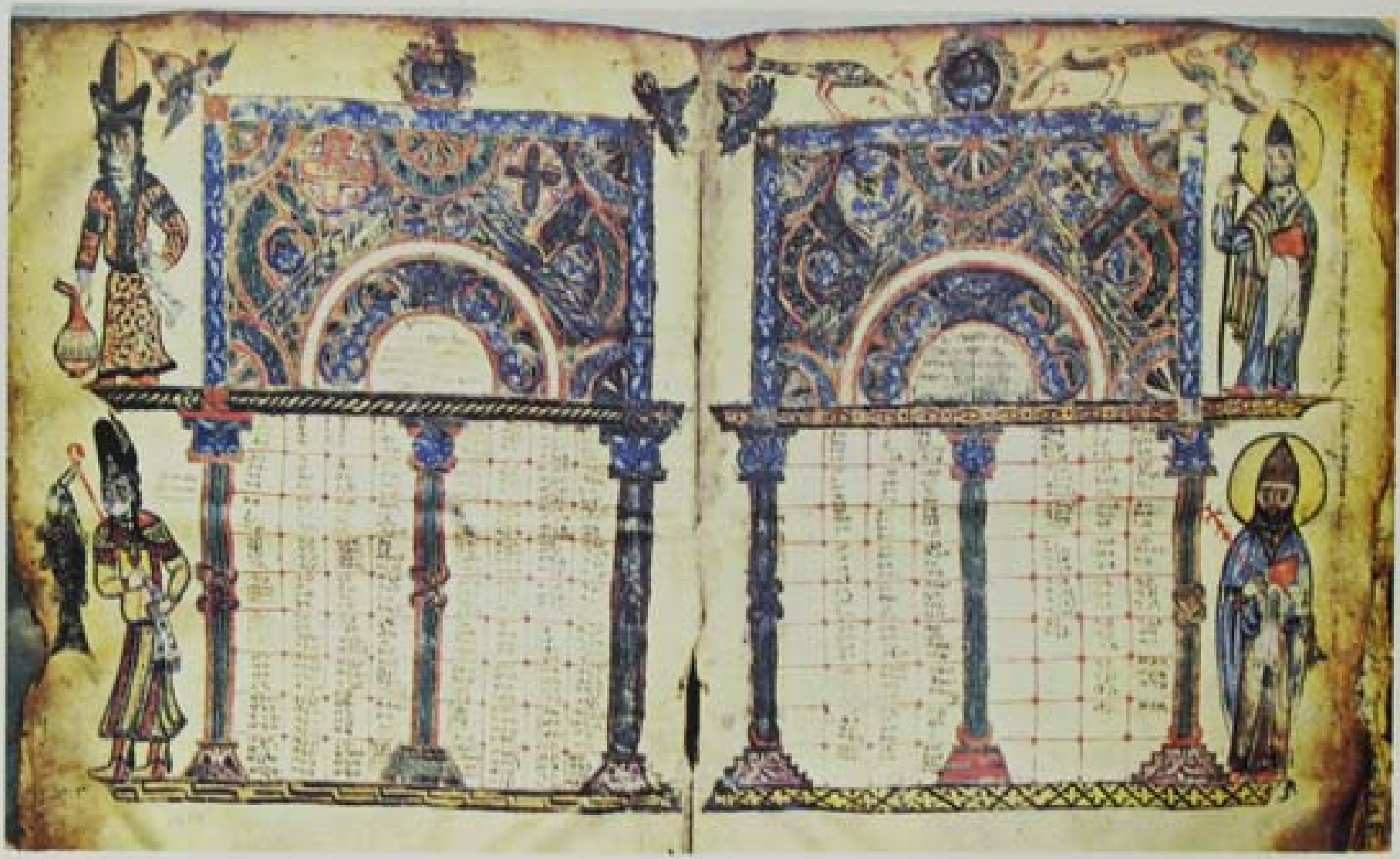
Նկ. 38. Դ-ե կանոնների խորան, Ավետարան, 1288թ., Վասպուրական, ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցի, ՄՄ. Մատենադարան 4851

Նկ. 39. Չ-է կանոնների խորան. Ավետարան. ծաղկող Սիմեոն Արծիշեցի. ՄՄ. Մատենադարան 4851

Նկ. 40. ժ կանոնի խորան, Ավետարան, 1397թ., Վասպուրական, ծաղկող Ոստակես, ՄՄ, Մատենադարան 7629, թ. 14ա

Նկ. 41. Ա-Բ կանոնների խորաններ, Հաղբատի Ավետարան, 1211թ., Հաղբատ, ծաղկող Մարգարե, ՄՄ. Մատենադարան 5288

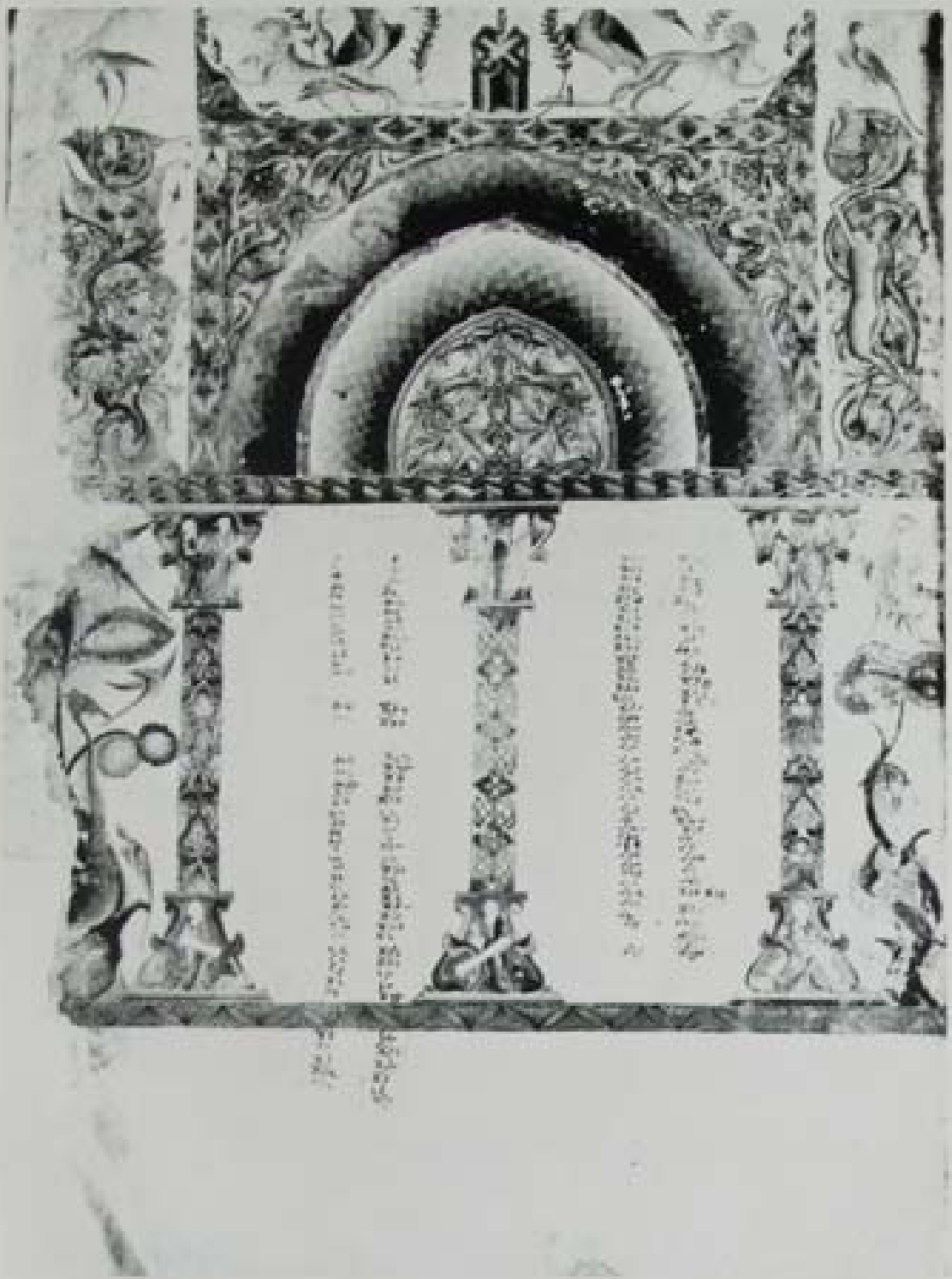
Նկ. 42. Ա կանոնի խորան. Սմբատ Գունդստաբլի Ավետարան. ԺԳ դար. Կիլիկիա. ՄՄ. Մատենադարան 7644, թ. 3բ

Նկ. 43. Ե-Զ կանոնների խորան. Սմբատ Գունդստաբլի Ավետարան, թ. 7բ

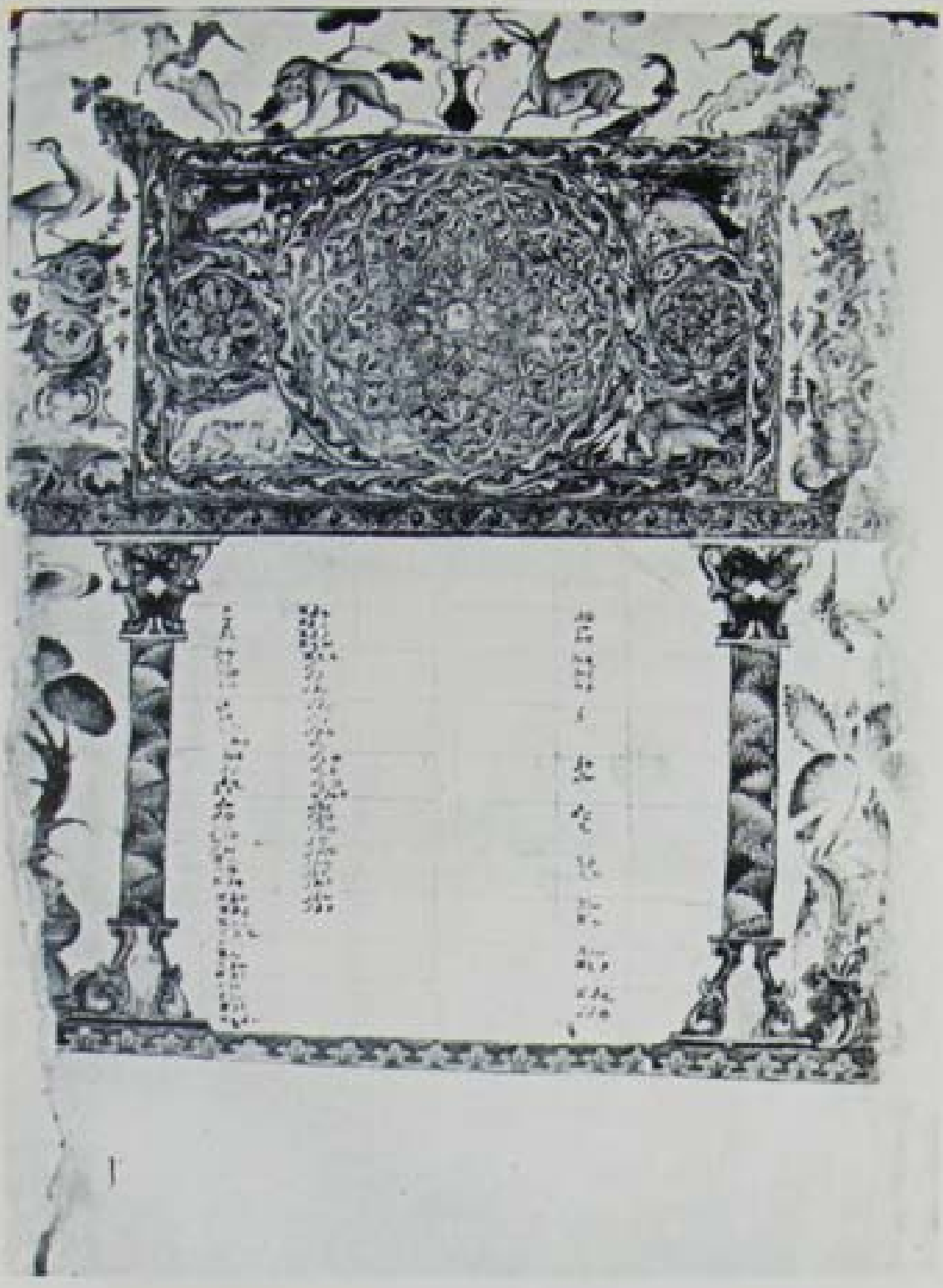
Նկ. 44. Եվսեբիոսի թուղթը. Ալեքսանդրիա, ԺԹ դարի վերջ. Կիլիկիա, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 17բ - 18ա

Նկ. 45. Ջ կանոնի խորան, Ավետարան, ՍՄ. Մատենադարան 9422, թ. 5բ

Նկ. 46. է կանոնի խորան, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 6ա

Նկ. 47. ժ կանոնի խորան. Ավետարան. ՍՄ. Մատենադարան 9422, թ. 9բ

Նկ. 48. ժ կանոնի խորան, Սվետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 10ա

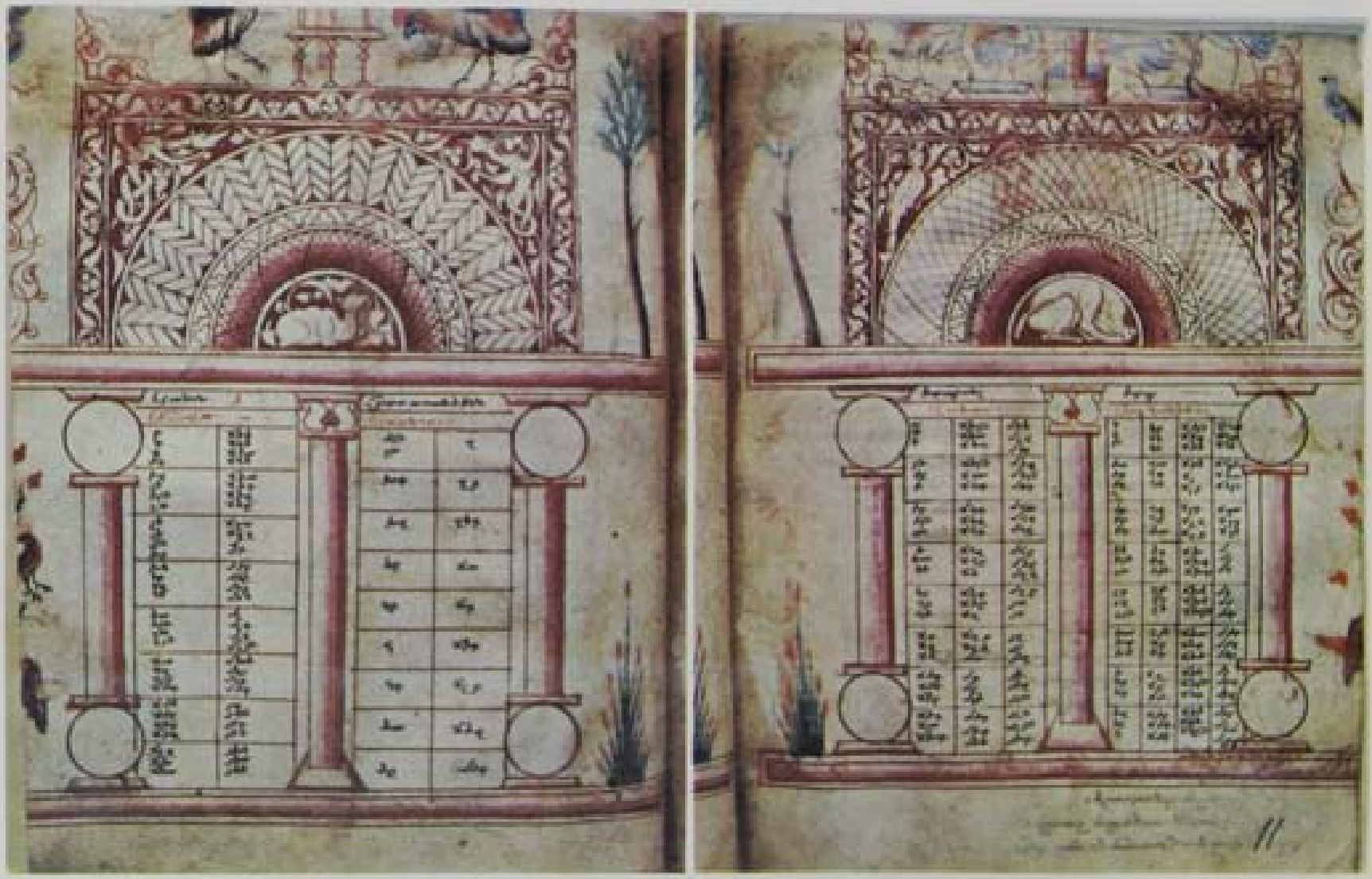

Նկ. 49. ժ կանոնի խորհածներ, Ավետարան, ՄՄ. Մատենադարան 9422, թ. 9բ - 10ա

Նկ. 50. Եվթերպեի մոտ 1 և 2 կանոնի խորացծեր. Ավետարան 1Ծ դարի վերջ, ծագումնաբանական, Միխիթարյանների մատենադարանի 278, ֆ. 4թ - 5ա

Նկ. 51. Է-Ը-Ի կանոնների խորան, Ավետարան, Վիեննա, Մխիթարյանների մատենադարան 278, թ. 9ա

Նկ. 52. ժ կանոնի խորանները. Ալեւտարան. Վիեննա. Միխիթարյանների մատենադարան 278, թ. 10բ - 11ա

Նկ. 53. Գ-Դ-ե կանոնների խորան, Աստվածաշունչ, 1302թ. Գլաձոր, ծաղկող Թորոս Տարոնացի, ՄՄ. Մատենադարան 206, թ. 458ա

Նկ. 54. Գ-Դ կանոնների խորան, Ավետարան, 1323թ., Գլաձոր, ծաղկող Թորոս Տարոնացի, ՄՄ. Մատենադարան 6289, թ. 8ա

Նկ. 55. Է-Ը կանոնների խորան, Ավետարան, 1337թ., Սուլթանիե, ծաղկող Ավագ. ՍՄ. Մատենադարան 212, թ. 10ա

Նկ. 56. Ը-ժ կանոնների խորաններ. Ավետարան, ծաղկող Ավագ. ՄՄ. Մատենադարան 212, թ. 11բ - 12ա

INDEX

Aaron 440
Abraham 433, 473
Adam 433, 437
Averintsev S. 436

Bezalel 435

Carpianus 439
Christ 431, 432, 434-437
Constantine the Great 439

Democritus 431
Dionysius the Areopagite 436

Empedocles 431
Eusebius of Caesarea 439
Ezekiel 438

Father 432, 438

Gericke L. 431, 433, 435-437
Goethe J. V. 431, 433, 436
Gregory of Nyssa 433
Grigor Tatheatsi 430, 431, 435, 436, 438-440

Holy Spirit432, 435, 438
Holy Trinity 432, 433, 438
Hölzel A. 437

Itten J. 436

John the Evangelist 434

Kandinski V. 431

Lazarev V. 430
Leonardo da Vinci 431
Losev A. 438
Luke the Evangelist 440

Mark the Evangelist 440
Matthew the Evangelist 440
Melchizedek 431-435
Moses 431, 432, 434, 439, 440

Nemesius of Emessa 438
Nerses Shnorhali 430, 431, 433-435, 437, 438, 440
New York 430
Noah 437
Nordenfalk C. 439

Oholiab 435

Paul 434, 435
Philo of Alexandria 438, 439

Schöne K. 431, 433, 435-437
Schopenhauer A. 431, 433
Solomon 434
Son 432, 434, 437, 438
Stepanos Syunetsi 430, 435, 438, 440

Valéry P. 435
Vanakan Vardapet 431, 434, 438, 439
Van Bienna C. 430
Venturi L. 430

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրություն. Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1973:
2. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1983:
3. Ազարյան Լ. Ռ., Սիլիկյան մանրանկարչություններ XII-XIII դդ., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1964:
4. Ալիշան հ. Ղ. Մ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց. հատոր Բ., Վենետիկ, 1921:
5. Ալիշան Ղ., Պատկերատոյց գիրք - «Բազմավէպ», 1896, ՃԿ, էջ 289-293, 348-352, 388-397, 446-450:
6. Ակինեան Ն., Մատենաշոտ Ձիր Ջուղայեցի. գրիչ, ճկագիչ և տաղասաց բահանայ - «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, փետրուար, թիւ 2, էջ 112-123:
7. Ակինեան Ն., Սկեւռայի Աւետարանը 1197 թուականէն Լուսի հայ արքեպիսկոպոսարանին մէջ, Վիեննա, 1930:
8. Ակինեան հ. Ն., Վարդան վրդ. Հաղբատացի - «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, թիւ 8, էջ 239-235:
9. Անառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան. Բ հատոր. Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1973, էջ 687:
10. Անառյան Հ. Ս., Հայ համաքարբառագիտ գրականությունը և հայ մատենագրության համաքարբառը, Էջմիածին, 1972:
11. Անառյան Հ. Ս., Հայկական Մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., հատ. Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1959, հատ. Բ, 1976:
12. Անթապյան Փ., «Ժ խորանաց» երկու ձեռագրությունների չափը - «Էջմիածին», Բ-Գ, 1987, էջ 84-86:
13. Անթապյան Փ. Փ., Վարդան Արևելցի (կյանքը ու գործունեությունը), գիրք Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987: Գիրք Բ, 1989:
14. Առաքել Բաղիշեցի, 15-րդ դ. Ուսումնասիրություններ, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Ա. Պապիկյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971:
15. Ալեքսյան Ա. Ն., Հայ մանրանկարչության Գլաձորի դպրոց, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971:
16. Արծրունակէս եպիսկոպոս (Սեդրակեան), Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերապաշտութիւնը, պատմական տեսութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1904:
17. «Բառգիրք հայոց», քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Մ. Ամալյանի, Երևան, 1975:
18. Բաբանեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցգրեայ արարչութեան, աշխատասիրութեամբ Կիմ Մուրադյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
19. Գաբեճին Ա. Կաթողիկոս: Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատոր Ա (ե դարից մինչև 1250 թ.), Վենետիկ, 1951:
20. «Գիրք հարցմանց Նիկոլ Նեանեալ արդոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տարևացոյն», Կոստանդնուպոլիս, 1722:
21. Գրիգորյան Մ. վրդ. Գ., Մատենաշոտ Միհենի, իր երկու նորայայտ ձեռագրերի հրատարակութեան առիթով, Պեյրութ-Լիբանան, 1958:
22. Գասիք Ակյաղց, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք, համահաւաք քննական բնագիրը և առաջաբանը Ս. Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1980:

23. «Եզնիկայ վարդապետի Կողբացւոյ Եղծ աղանդոց», Տփղիզ, 1914:
24. Էսպրեան Պ., Տատիանի համաբարբառը և հայերէն Ընտրաբանութիւնքս առաջին տպագրութիւնը, Վիեննա, 1937:
25. «Ժամանակագրութեան մեկնութիւն ընդարձակ և համառօտ Սահմանումն Սիմեոնայ Եպիսկոպոսի և նորին պատճառ հիմնութեանն ևկեղեցւոյ», ի յոյս բերեալ Սահակ վրդ. Ներսոեանի, Էջմիածին, 1917:
26. «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1950:
27. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մաս առաջին (1401-1450), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1955:
28. Թեմուրյոնս Տ., Հովհաննես Սանդղկտահանեցի, Երևան, «Մովսեսյան գյուղ», 1986:
29. Լևոնյան Գ., Քուրթոն Ինի Հայաստանում, պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություն, Հայպետհրատ, Երևան 1941:
30. Խաչատրյան Գ., Մանրանկարներ գաղտնագրագրատակներներ, ձեռագրեր տասը խորհուրդներու մասին, գրեց Յովհաննես Երզնկացի, ԺԴ դար, «Բանգակար», II տարի, թիւ 10-11, 1952, հոկտ.-նոյեմբ., Վ. Պօղոս, էջ 209-256:
30ա. Խաչիկյան Լ., Հայ արվեստի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներ,- Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում, զեկուցումների ժողովածու. հատոր IV, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 39-50:
31. «Ուսումնագիրք հայոց». Ի. աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964:
32. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևանի համալսարանի հրատ., 1981:
33. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1988:
34. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյանը, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1964:
35. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ» (1601-1620), կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1974:
36. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ» (1621-1640), հատոր Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1978:
37. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ» (1641-1660), հատ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյանը, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1984:
38. Հովհաննիսյան Հ., Քուրթոն միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1978:
39. Հովհաննիսյան Հ., Հայ հին պրառան և նրա պայմանականները, Երևան, 1990:
40. Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր II, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1983: Հատոր Բ, 1987:
41. Ղազարյան Վ. Հ., Մարգիս Պիծակ, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1980:
42. Ղազարյան Վ. Հ., Սյունեաց հին մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դ. վերջ – XIV դարի սկիզբ), ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1984:
43. Ղևոնդ Վանանդեցի, Պատմութիւն պատերազմին Յունաց, Սմյռնա, 1716:
44. Մաթևոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղկտահանեցի - «Մատենադարանի», 10, ՀՍՍՀ ԳԱՀ հրատ., Երևան, 1971, էջ 379-399:
45. Մաթևոսյան Վ., Մաթոսաթ, «Նաիրի», Երևան, 1990:
46. «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հալէպի և Ընթիպիսոյի ու մանուածրաց», Բ հատոր, կազմեց Ներս. արք. Մինասեան, Հալէպ, 1936:

47. «Յաղագս ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին», կազմ. Օ. Եգանյան, Ա. Ջնշրամյան, Փ. Ալթունյան, հատ. Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965: Հատ. Բ, 1970:
48. «Մայր ցուցակ հայկական ձեռագրաց Մատենադարանին Միխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Բ, Յօրինեաց հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1924:
49. «Մայր ցուցակ հայկական ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան», կազմեց Եղ. վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984:
50. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց Ն. եպս. Պողոսեան, Երուսաղէմ, հատ. երկրորդ, 1967: Հատ. երրորդ, 1968: Հատ. չորրորդ, 1969: Հատ. հինգերորդ, 1979:
51. «Մատենագրութիւնք Եղբաղի, Քննութիւն և բնագիր: Յաւելուած Եուսերեայ բուրք առ Սարգիսեանս», հրատ. ի. Աբիսաակէս Վաղդանեան ի Միսիթարեան ոխտին, Վիեննա, 1930:
52. «Մինչուրիան Սուրբ Ածածնայնին, որ քան Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսէսէ Շնորհալւոյ միջ ի հանգարձ 17. հինգկնտրեալ գլխոյն և անուի առաքեալ յԱղուանից Յոհաննու Երզնկացւոյ՝ որ և կոչի Շարժողեցի...», Կ. Պոլիս, 1825:
53. «Մինչուրիան սրբոյ Ածածնայնին, որ քան Ղուկասա, արարեալ սարք վարդապետին Իգնատիոսի, ի խնդրոյ տեառն Գրիգորիսի հայոց կաթողիկոսի», Էջմիածին, 1824:
54. Միքայելյան Վ. Ա., Ոսկի հայկական զարդի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1964:
55. Մնացականյան Սա., «989 թ. Էջմիածնի Ավետարանին» մանրանկարչության ատամնապսպրության չորքը – ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), № 1, 1958, էջ 55-66:
56. Մնացականյան Ա. Շ., Հայկական զարդարվեստ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1955:
57. «Մոխսէի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Մ. Աբեղյան և Ս. Հարությունյան, Տփխիս, 1918:
58. Մարտիրոսյան Ա., Ըստ նկարագրի և նրա «Նեցօրեան» հայ մատենագրության մեջ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1976:
59. «Յովհաննու Ոսկեբերանի Նոտատարոնոպօլսի եպիսկոպոսապետի յԱստուածընկալին Մատթէոս», գիրք կրկին, ի Վենետիկ, 1826:
60. Յովսէփեան Գ., Գլխաբեան արուեստ ելի հայոց մէջ, մաս Գ (թարգմ. հայ հնագրության), Վաղարշապատ, 1913:
61. Յովսէփեան Գ., Խաղարակներ և Պեօշեաներ հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969:
62. Յովսէփեան Գ., Նիթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան, պրակ Ա., Երուսաղէմ, 1935: Պրակ Բ, Նիւ-Եորք, 1943:
63. «Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացւոյ յաղագս բնութեան մարդոյ», Վենետիկ, 1889:
64. «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտաբեալ ճեմից Միսիթարայ աբբահօր ի. Գաբրիէլի Այտընեան, ի. Խաչատուր Միսքինեան, ի. Ոսկան Այգեկցւոյ», ի Վենետիկ, հատ. առաջին, 1837, հատ. երկրորդ:

65. Ոսկեան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, II մաս, Վիեննա, 1940:
66. Չուգասզյան Լ., Գրիգոր Մաղկոց, Երեանի համալսարանի հրատ., Երեան, 1986:
67. Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերցւոյ, աշխատասիրութեամբ Կ. Ն. Յուզբաշեանի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեան, 1967:
68. Պետրոսյան Է., Թատերային տարերքը միջնադարյան մանրանկարներում – Հայկական արվեստ I, հին և միջին դարեր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեան, 1974:
69. Պոտիենա, Էննեադներ, գիրք V (հոդվածա բանականի), բարգմ. հին հունարենից, ուսումնասիրությունը և մեկնությունները Արեգնա Մանթիանյանի. 1999, Մաթեմա Խաչենց, Երեան:
70. Պոտուրեան Հ., Ջարդանկարք Աենոսարանի Մլբ. թագուհւոյ ըստ յղծից ի Ղ. Ալիշանի հրատարակեալ հազարամեայ յոբելինի առթիւ 902-1902 թթ., Վենետիկ, 1902:
71. «Մակրատայ Սրոզատսիկոսի նկնեզական պատմութիւն...», հատոր II., աշխատասիրեաւք Մ. Տէր-Մովսէսեանի, Վաղարշապատ, 1897:
72. «Մրբոյն Հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք», ի Վենետիկ, 1840:
73. Մանվելեան Սիմեոնի, Մեկնութիւն չորից աւետարանչացն (աշխ. Գ. կաթ. Հովսեփյանի), Հաւատ Ընծեղի, Մեկնութիւն առաքելոց (աշխ. Մ. բահանա Սարիբեկյանի), «Ուրեք» հրատ., Երեան, 1994:
74. Օրատեծատեանց Գ., Թղթոց տղբար. Հայաստանաց ճառփղոց, մաս առաջին, Կ. Պոլիս, 1878:
75. «Տեառն Յովհաննու Իմաստասէր Ընծեղոյ Մատենագրութիւնք բարգմանեալ ի բառին բարբառս», Երկիւղածութեամբ առ. ի. Մկրտչի վրդ. Ագեռեան, ի Վենետիկ, 1834:
76. Տէր-Մովսէսեան Մ., Վեցաս բանգուհւոյ Աենոսարանը - «Ազանիկ», Թ տարի, 1907, թիւ 6-7-8-9, էջ 200-204:
77. Տէր-Մովսէսեան Մ., Հայ մանրանկարնեը - «Ազգագրական հանդէս», 1910, № 2, էջ 5-32. 1913, № 1, էջ 61-82:
78. Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Երեան, 1975:
79. Տէր-Ներսէսեան Ս., Հայ մանրանկարչութեան ներազդերը ԺԲ-ԺԴ դարաշրջանին - «Միութ», 1938, № 7, էջ 218-222:
80. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ջմմառի վանքի մատենադարանին», հատոր Ա, «Ազատենան հատագծոյ», կազմեցին ի. Ն. Ակինեան և ի. Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1976:
81. «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը (XVII – XVIII դդ.)», հատոր առաջին, աշխատասիրութեամբ Հ. Սամուկյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեան, 1986:
82. «Փիղոնի Երրայեցւոյ մեկնութիւք ի Հայս, որ են Մեկնութիւն Ծննդոց և Ելից. Ճառք ի Սամվռան, ի Յովնան և յերիս մանկունս կամ ի հրեշտակս ի բարգմանութենէ հղելոյ ի յոյն բնագրի ի ձեռն սրբոց թարգմանչաց մերոց յեղեալ ի բառին բարբառս...», աշխատասիրութեամբ ի. Մկրտչի արքեպս. վարդապետի Միսիթարեան Ագեռեանց, Վենետիկ, 1826:
83. «Փիղոնի Երրայեցւոյ ճառք, բարգմանեալք նախնեանց մերոց, որոց հնգեն բնագիրք հասին առ մեզ», Վենետիկ, 1892:

84. Քիրտեան Յ., Անկոտրիի խորհուրդ Աստուածին, առաջնայ տեսուն Նիւսէի Շնորհալոյ - «Պազմավէպ», ԵԼԱ տարի, 3-4, 1973, էջ 419-437:
85. Քյոսեյան Հ. Հ., Հովհաննես Մայրագոմեցին և հայ միջնադարյան խորհրդանշանի առանձնահատկան մի քանի հարցեր - «Էջմիածին», 1986, համար, էջ 50-62:
86. Քոթանջյան Դ., Էջմիածնի Ավետարանը, «Անահիտ» հրատ., Երևան, 2000:
87. Խալաթյան Լ. Գ., «Կրկնության արվեստ» յազմանան-բնականական ստեղծագործության միջնադարյան հայաստանյան (ոճաոճանախորդության և բնագրի), - ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1962:
88. Օգոստինոս Երանելի, Խոստովանություններ, 2002, Սենկտ-Պետերբուրգ, Երևան:

89. Аверинцев С. С. Золото в системе ранневизантийской культуры – "Византия, южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура". Сб. статей в честь В. Н. Лазарова. Москва 1973, с. 43-52.
90. Адамян А., Эстетические воззрения средневековой Армении (период раннего феодализма), Ереван, 1955.
91. Алпян Гр., Армянская миниатюра, Васпуракан. Изд. "Советакан грох", Ереван, 1978.
92. Акопян Г., Миниатюра Васпуракана XIII-XV вв. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1989.
93. Амиранашвили Ш., Грузинская миниатюра. Москва, "Искусство", 1966.
94. Амирбекян Р. И., К вопросу о некоторых зооморфных символах в искусстве Востока – "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1989, № 1 (124), с. 65-78.
95. "Антология мировой философии в четырех томах". Т. I, часть I. Изд. "Мысль", Москва, 1969.
96. Аристотель, Сочинения в четырех томах. Том. I. Изд. "Мысль", Москва, 1976.
97. Бычков В. В., Византийская эстетика (теоретические проблемы). Изд. "Искусство", Москва, 1977.
98. Бычков В. В., Corpus Areopagitum как один из философски-эстетических источников восточно-христианского искусства – II Международный симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси. 1977.
99. Валери П., Об искусстве. "Искусство", Москва, 1976.
100. "Видные деятели армянской культуры (V-XVIII века)". Изд. Ереванского университета. Ереван, 1982.
101. Геворкян А., Армянская миниатюра. Портрет. Изд. "Советакан грох", Ереван, 1982.
102. Геворкян А. Б., Искусство копурования армянских миниатюр по памятникам Крыма, Новой Джульфы и Константинополя (XVII в.) – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ереван, 1972.
103. Гилберт К., Кун Г., История эстетики. Изд. Иностранной литературы, Москва, 1960.

104. Го Жо-Сюй, Записки о живописи: что видел и слышал. Изд. "Наука", Москва, 1978.
105. Гоян Г., Театр Древней Армении по памятникам материальной культуры и древним текстам. Том первый. "Искусство", Москва, 1952. Том второй.
106. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Изд. "Мысль", Москва, 1979.
107. Дрампян И. Р., Художественные особенности искусства Тороса Рослина (миниатюры Малатийского Евангелия) – "Древнерусское искусство". Рукописная книга. Сб. третий. Изд. "Наука", Москва, 1983.
108. Дрампян И. Р. Лекционарий 1286 года киликийского царя Этума II – "Музей" 7. Художественные собрания СССР. Москва, 1987.
109. Дрампян И. Р., Торос Рослин. "Тигран Мец", Ереван, 2000.
110. Дрампян Р., Армянская миниатюра и книжное искусство – Очерки по истории искусства Армении. Москва-Ленинград, 1939, с. 10-34.
111. Дрампян Р., Из истории армянской миниатюры XIII-XIV вв. – "Известия АН Арм. ССР", 1948, № 5, с. 51-78.
112. Дурново Л. А., Армянская миниатюра. Изд. "Айастан", Ереван, 1966.
113. Дурново Л. А., Краткая история древнеармянской живописи. Ереван, 1957.
114. Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства Средневековой Армении. "Исйусство", Москва, 1979.
115. Измайлова Т. А., Армянская миниатюра XI века. "Искусство", Москва, 1979.
116. Измайлова Т. А., Традиции Эчмиадзинского Евангелия в миниатюрах рукописи 1033 г. – "Византийский временник", том 32, 1971, с. 204-215.
117. Измайлова Т. А., К вопросу о датировке Мугнинского Четвероевангелия – "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1970, № 1, с. 233-244.
118. "История эстетической мысли". Том первый (Древний мир, средние века). "Искусство", Москва, 1985.
119. "История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли". Том первый (Античность, Средние века, Возрождение). Изд. АН СССР, Москва, 1962.
120. Казарян В. О., Манукян С. С. Матенадаран. Том 1. Армянская рукописная книга VI-XIV вв. М. Книга, 1991.
121. Корхмазян Э. М., Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.). Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1978.
122. Котанджян Н. Г., Цвет в раннесредневековой живописи Армении. Изд. "Советакан грох", Ереван, 1978.
123. Котанджян Н. Г. Цвет в начальных миниатюрах Эчмиадзинского Евангелия – "Древнерусское искусство". Рукописная книга. Сб. третий. Изд. "Наука", Москва, 1983.

124. Кроче Б., Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. Часть 1. Теория. Москва, 1920.
125. Лазарев В. Н., Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. Изд. "Наука", Москва, 1978.
126. Лазарев В. Н., История византийской живописи. "Искусство", Москва, 1986.
127. Лосев А. Ф., История античной эстетики. Поздний эллинизм. "Искусство", Москва, 1980.
128. Лосев А. Ф., Стоицизм – "Философская энциклопедия". Т. 5. Москва, 1970, с. 136-138.
129. Лосев А. Ф., Шестаков В. П. История эстетических категорий. "Искусство", Москва, 1965.
130. Малков Ю. Г. Некоторые аспекты развития восточно-христианского искусства в контексте средневековой гносеологии – "Советское искусствознание", 2, Москва, 1978, с. 93-121.
131. "Тексты и разыскания по армянско-грузинской филологии". Книга VI. Физиолог. Армяно-грузинский извод. Грузинский и армянский тексты исследовал, издал и перевел Н. Марр. Санктпетербург.
132. "Мастера искусства об искусстве". Том первый. "Искусство", Москва, 1965.
133. "Махабхарата. Книга третья. Лесная (Араньякапарва)". Перевод с санскрита, предисловие и комментарии Я. В. Васильева и С. Л. Невеловой. Изд. "Наука", Москва, 1987.
134. Мирзоян А., Армянская миниатюра. Григор Татеваци и Аноним из Сюника. Изд. "Советакан грох", Ереван, 1987.
135. Мирумян К. А., Становление естественно-научной мысли в Армении. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1991.
136. Муратова К. М., Мастера французской готики XII-XIII веков. Проблемы теории и практики художественного творчества. Москва, "Искусство", 1984.
137. Муратова К., Средневековой бестиарий. Москва, изд. "Искусство", 1984.
138. Петросян Э. Х., Хоран армянских миниатюр как вид исполнительской площадки – "Вестник общественных наук АН Арм. ССР", 1966, № 3, с. 87-97.
139. Самосюк Г., Го Си. "Искусство", Ленинград, 1978.
140. Свирин А. И. Миниатюра древней Армении". "Искусство", Москва-Ленинград, 1939.
141. Степанян Н., Искусство Армении. Черты историко-художественного развития. Изд. "Советский Художник", Москва, 1989.
142. Татаркевич В., Античная эстетика. М. "Искусство", 1977.
143. "Творения блаженного Августина, епископа Иппонийского". Часть 2. Киев 1879.
144. Тер-Мовсесян М., История перевода Библии на армянский язык. С.-Петербург 1902.

145. Флоренский П., Иконостас – "Декоративное искусство СССР", № 6, 1988.
146. Шмерлинг Р., Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI вв. 1. Изд. "Мецниереба", Тбилиси, 1967.
147. Юзбашян К., Архитектурная тема в армянской средневековой историографии – Второй международный симпозиум по армянскому искусству. Сб. докладов. Том III. Ереван, 1978, 12-18 сентября. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1981, с. 25-37.

148. "The Armenian Version of the Works Attributed to Dionisius the Areopagite". Ed. by Robert W. Thomson. Lovanii in Aedibus E. Parkers. 1987. Scriptores armeniais. Tomus 17, Tomus 18.
149. "Saint Augustine's Confessions" with an English Translation by W. Watts in Two Volumes. II. Cambridge, Mass., Harvard University Press, London, 1961.
150. Bardenhewer O., Geschichte der altechristlichen Literature. Dritter Band. Darmstadt, 1962.
151. Buschhausen H. u. H., Die illuminierten armenischen Handschriften der Mechitaristen-Congregation in Wien. Wien, 1976.
152. "A catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States". By Avedis K. Sandjian. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, London, 1976.
153. Cabelli D. E., Orna M. V., Matthews Th. F. Analyses of Medieval Pugments from Cilician Armenia.- ACS Advances in Chemistry Series. № 205. Archeological Chemistry. 1984.
154. Der Nersessian S., Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington, 1963.
155. Der Nersessian S., Armenia and Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1945.
156. Der Nersessian S., Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery. Baltimore. Published by the Trustees. 1973.
157. Der Nersessian S., The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts. Dublin, 1956.
158. Der Nersessian S., The Date of the Initial Miniature of the Etchmiadzin Gospel. - Études byzantines et arméniennes. Tome I. Imprimerie orientaliste, Louvain, 1973.
159. Der Nersessian S., Une apologie des images du septième siècle (Byzantion, XVII, 1944-1945, pp. 58-87) - Études Byzantines et arméniennes. Tome I. Imprimerie orientaliste, Louvain, 1973.
160. Der Nersessian S., L'art arménien. Arts et métiers Graphique. Paris. 1977.
161. Der Nersessian S., Le carnet de modèles d'un miniaturiste arménien. Ibid. Copies de peintures byzantines dans un carnet arménien de "Modèles". - Études... Tome I.
162. Der Nersessian S., The Gospel of Bert'ay: an Old-Georgian Ms. of the Tenth Century – Études..., Tome I, p. 201-226.
163. Der Nersessian S., Image Worship in Armenia and its Opponents – Études..., Tome I, p. 379-403.

164. Der Nersessian S., Manuscrits arméniennns illustrés des XIIe, XIIe, et XIVe siècle de la Bibliothèque des péres Mekhitaristes de Venise. Texte et album. Paris, E. de Boccard, editeure, 1936.
165. "Encyclopedic Dictionary of the Bible". A Translation and Adaptation of A. van der Born's Bijbel Wordenbiek. New York, Toronto, London, 1963.
166. Friend A. M., Portraits of Evangelists in Greek and Latin Manuscripts. - "Art Studies" 5 (1927), p. 113-147.
167. Gantzhorn V., Der christlich orientalische Terrich. Eine Darstellung der ikonologischen Einwickling von der Anfangen dis zum 18. Jahrhundert. Benedikt Taschen Verlag, Köln 1990.
168. Gericke L., Schöne K., Das Phänomen der Farbe. Zur Geschichte und Theorie ihrer Anwendung. Henschelverlag-Berlin, 1970.
169. Grabar A., Plotin et les origines de l'ésthetique mediévale. – "Cahieres archéologique. Fin de l'antique et moyen age". Vol. 1, 1945, p. 14-34.
170. Grabar A., Études sur la tradition arménienne dans l'art mediévale – Revue des études des arméniennes – Nouvelle serie. T. III, 1963., pp. 33-37.
171. Grabar A., Christian Art Iconography. A Study of its Origines. Bollingen series XXXV. 10. Princeton University Press. Published for Burlington Foundation. New York, 1968.
172. Hutter I., Corpus des byzantinischen Miniaturen-Handschriften. Band 1. Oxford Bodleian Library. Anton Hiersmann. Stuttgart, 1977.
173. Izmailova T. A., La Tetraévangile Illustré arménien des 1038 (Matenadaran № 6201). – Revue des études des arméniennes. Nouvelle serie. Tome VII, Paris 1970, p. 202-240.
174. Janashian M., Armenian Miniature Paintings of the Monastic Library at San Lazzaro. 1. Venice 1966.
175. Jobes G., Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. The Scarecrow Press., Inc. New York, 1962, Part 1, Part 2.
176. Korchmazian E., Drampian I., Hakopian G., Armenian Miniatures of the 13th and 14th Centuries from the Matenadaran Collection. Aurora Art Publishers. Leningrad 1984.
177. Leroy T., Les manuscripts syriaques a peintures, conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient. Paris, Librarie orientaliste Paul Geuthner. 1964 (texte et album).
178. Macler Fr. L' Évangile arménien. Édition photographique du ms. n. 289 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin. Paris 1920.
179. Macler Fr. Miniatures arméniens. Vies du Christ, peintres ornamentales (Xe au XVIIe siècle). Paris 1913.
180. Maguire H., Art and Eloquence in Byzantium. Princeton University Press. New Jersey, 1981.
181. Matthew G., Byzantine Aesthetics. London, 1967.
182. Matthews Th. F., Sanjian A. K. Armenian Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel. Washington, 1991.
183. Millet G., Recherches sur l'iconographie de l' Évangile au XIVe, XVe et XVIe siècles d'apres les monuments de Mistra, de la Macedinie et Mont-Athos. Deuxieme ed. Paris. Ed. E. de Boccard, 1960.

184. Narkiss B., Armenian Art Treasures of Jerusalem. Massada Press. Jerusalem, 1979.
185. Nordenfalk C., The Beginning of Book Decoration – Beiträge für Georg Swarzenski zum Januar, 1951. Chicago, p. 9-19.
186. Nordenfalk C., Die spätantiken Kanontafeln. Kunstgeschichtliche Studien über die eusebianische Evangeliar-Konkordanz in der vier ersten Jahrhunderten. Textband und Tafelband. Göteborg, 1938.
187. Plotinus with an English Translation by A. H. Armstrong in Six Volumes. The Loeb Classical Library. Cambridge, Mass., 1966.
188. Plotinus. The Enneads. Translated by Stephen Mackenna..., Penguin Books, 1991.
189. Shapiro M., Romanesque Art. Chatto and Widas, London, 1977.
190. Strżigowski. Das Etjmiadzin Evangeliar. Wien, 1981.
191. "The Septuagint Version of the Old Testament", with an English Translation, and with Various Readings and Critical Notes. Zonderman House, Grand Rapids, Michigan, 1970.
192. Tatarkiewicz. A., History of Six Ideas. An Essay in Aesthetics. Polish Scientifique Publishers-Warszawa, 1980.
193. Thierry J.-M., Armenian Art. Principal Sites by P. Donabedian. Harry N. Abrams, inc., Publishers, New York, 1989.
194. Thomson R. W., Architectural Symbolism in Classical Armenian Literature – Extract from the Journal of Theological Studies. New Series. Vol. XXX, Part I, Oxford 1979, p. 102-114.
195. Tulloch J. Arians. – "The Encyclopaedia Britanica. A Dictionary of Arts, Sciences and General Literature". Ninth Edition. Vol. II. Edinbourgh, MPCCCLXX, p. 537-538.
196. Weitzman K., Die armenische Buchmalerei des 10. und Beginnenden 11. Jahrhunderts. Bamberg, 1933.
197. Wessel K., Farbensymbolik – "Reallexikon zur byzantinischen Kunst". Band II. Anton Hiersemann. Stuttgart, 1971, S. 524-527.
198. Wessel K. Goldgrund. – "Reallexikon zur byzantinischen Kunst". B. II. Anton Hiersemann. Stuttgart, 1971, S. 992-993.
199. Wessel K., Goldgrund. – "Reallexikon zur byzantinischen Kunst". Herausgegeben von Klaus Wessel und Marcelle Restle. B. III. Anton Hiersemann. Stuttgart, 1978, S. 927-968.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 7
ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 15
ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ 23
ՅԵՈՒԳՐԵՐ
ԲՆԱԳԻՐ Ա 81
ԲՆԱԳԻՐ Բ 92
ԲՆԱԳԻՐ Գ 93
ԲՆԱԳԻՐ Դ 127
ԲՆԱԳԻՐ Ե 133
ԲՆԱԳԻՐ Զ 134
ԲՆԱԳԻՐ Է 135
ԲՆԱԳԻՐ Ը 155
ԲՆԱԳԻՐ Ը 158
ԲՆԱԳԻՐ Ժ 159
ԲՆԱԳԻՐ ԺԱ 160
ԲՆԱԳԻՐ ԺԲ 162
ԲՆԱԳԻՐ ԺԳ 164
ԲՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ 165
«ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ՄԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ 187
ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՍԲՌՆՈՒՄՆԵՐԸ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 192
ԳՈՒՅՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 204
ՊԱՏԿԵՐԱՍՏԻՎՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 217
ՔՎԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 236
ԽՈՐԱՆԱՁԱՐԴԵՐՆ ԸՍՏ ԽՈՐԱՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ 241
ԲՆԱԳՐԵՐ
ԲՆԱԳԻՐ Ա 255
ԲՆԱԳԻՐ Բ 263
ԲՆԱԳԻՐ Գ 266
ԲՆԱԳԻՐ Դ 300
ԲՆԱԳԻՐ Ե 307
ԲՆԱԳԻՐ Զ 318
ԲՆԱԳԻՐ Է 321

ԲԱԺԻՆ Ը 342
ԲԱԺԻՆ Ը 344
ԲԱԺԻՆ Ժ 346
ԲԱԺԻՆ ԺԱ 348
ԲԱԺԻՆ ԺԲ 353
ԲԱԺԻՆ ԺԳ 361
ՅԱՆՁՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 364

ПРЕДИСЛОВИЕ К РУССКОМУ ПЕРЕВОДУ ТОЛКОВАНИЯ ХОРАНОВ 373
ПЕРВОЕ ТОЛКОВАНИЕ 375
ВТОРОЕ ТОЛКОВАНИЕ 377
ТРЕТЬЕ ТОЛКОВАНИЕ 379
ЧЕТВЕРТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 387
ПЯТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 390
ШЕСТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 395
СЕДЬМОЕ ТОЛКОВАНИЕ 397
ВОСЬМОЕ ТОЛКОВАНИЕ 405
ДЕВЯТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 406
ДЕСЯТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 408
ОДИННАДЦАТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 409
ДВЕНАДЦАТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 412
ТРИНАДЦАТОЕ ТОЛКОВАНИЕ 419
ПРИМЕЧАНИЯ К "ТОЛКОВАНИЯМ ХОРАНОВ" 421

COMMENTARIES OF CANON-TABLES 430

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԵՆ ԲԱԺԱՐԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ 441
ԲԱԺԱՐԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՀԱՍԵՄԱՏՎԱԾ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ 445
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԲԱԺԱՐԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՉՀԱՄԵՄԱՏՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ 446
ԲԱԺԱՐԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԱՅԼ ՀԱՎԱՔԱԾՈՆԵՐԻՑ 448
ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 451
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ 454
Указатель имен 463
INDEX 465
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 466
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 476

CONTENTS

Preface 7
The Commentaries of Khorans (Canon Tables) and their Historical Significance 15
The Criticism of the Literature on the Commentaries of Canon Tables 23
The Description of the Manuscripts
The First Commentary 81
The Second Commentary 92
The Third Commentary 93
The Fourth Commentary 127
The Fifth Commentary 133
The Sixth Commentary 134
The Seventh Commentary 135
The Eighth Commentary 155
The Ninth Commentary 158
The Tenth Commentary 159
The Eleventh Commentary 160
The Twelfth Commentary 162
The Thirteenth Commentary 164
The Textual Criticism 165
The Commentaries of Khorans in the Codices 187
The Aestetic Conceptions in the Commentaries of Khorans 192
The Doctrine of Color in Commentaries of Canon Tables 204
The Symbolism of the Pictorial motives 217
The Symbolism of the Numbers 236
The Index of Ornamentation by the Commentaries of Canon Tables 241
The Texts
The First Commentary 255
The Second Commentary 263
The Third Commentary 266
The Fourth Commentary 300
The Fifth Commentary 307
The Sixth Commentary 318
The Seventh Commentary 321
The Eighth Commentary 342
The Ninth Commentary 344
The Tenth Commentary 346
The Eleventh Commentary 348
The Twelfth Commentary 353
The Thirteenth Commentary 361
The Commentaries of the Texts 364
The Russian Traslation of the Commentaries of Khorans 373
Commentaries of Canon Tables (Summary) 430
Index 465
Contents 476

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«Գարեգին Ա» հայագիտական-աստվածաբանական կենտրոն
Հետազոտություններ և բնագրեր
Շարքի խմբագիր՝ պ. գ. դ. Ազատ Բոզոյան
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ, ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՆՔ ԽՈՐԱՆԱՑ

(Արվեստի տեսության միջնադարյան հայկական բնագրեր)

Աշխատասիրությամբ վ. Հ. Ղազարյանի

Մասնագիտական խմբագիրներ
Հ. Հովհաննիսյան, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Գ. Տեր-Վարդանյան, պատմական գիտությունների թեկնածու

Համակարգչային աշխատանքները
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ԶԴԿ Հրատարակչական բաժնի

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին - 2004

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Տպարան - 2005

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ	տող	տպված է	պետք է լինի
16	ն. 11	վախեցրինք	վոյնը տրինք
46	վ. 13	կամարաշարք կազմող	կամարաշարքի
55	վ. 12	Ռարամոպեա	Ռարամոպեա
55	վ. 17	նանգիպակաո	նանգիպակաց
58	վ. 2	չարքր	չարք
72	վ. 17	Վանկիանա	Վանկիանա
74	ն. 14	սիս-	սինա-
83	վ. 6	Սարխոպյանցի	Սարխոպոնցի
86	ն. 19	Ձարա	Չարա
93	ն. 4	Ըրագախոնի	Ըրագա խոնի
164	վ. 3	ՆՐԿՐՄԻՊ	ՆՐԿՄԻՊ
174	ն. 17	սարբիանոպցի	սարխանոպցի
182	վ. 16	Ձագար	Ձագարիա
277	վ. 1	գնչին	գնիչին
367	ն. 27	ստոյինի	ժոպյինի
373	ն. 24	вийеевых	вилевых
375	ն. 19	говорящие	говорящий
378	վ. 7	так	так
384	վ. 5	украть	украсть
397	վ. 3	Содержани	Содержания
401	վ. 12	блеска	блеске
413	վ. 18	Пишон	Фисон
434	վ. 10	previous	second